ЛЕОНТІЙ ВОЙТОВИЧ

КНЯЖА ДОБА НА РУСІ
(837–1492)

Том І

СТАНОВЛЕННЯ ІМПЕРІЇ РУСЬ (837–1054)

Леонтій ВОЙТОВИЧ

КНЯЖА ДОБА НА РУСІ
(837−1492)

Том 1
СТАНОВЛЕННЯ ІМПЕРІЇ РУСЬ
(837−1054)

Львів 2021

УДК 94(4)
Ж 80

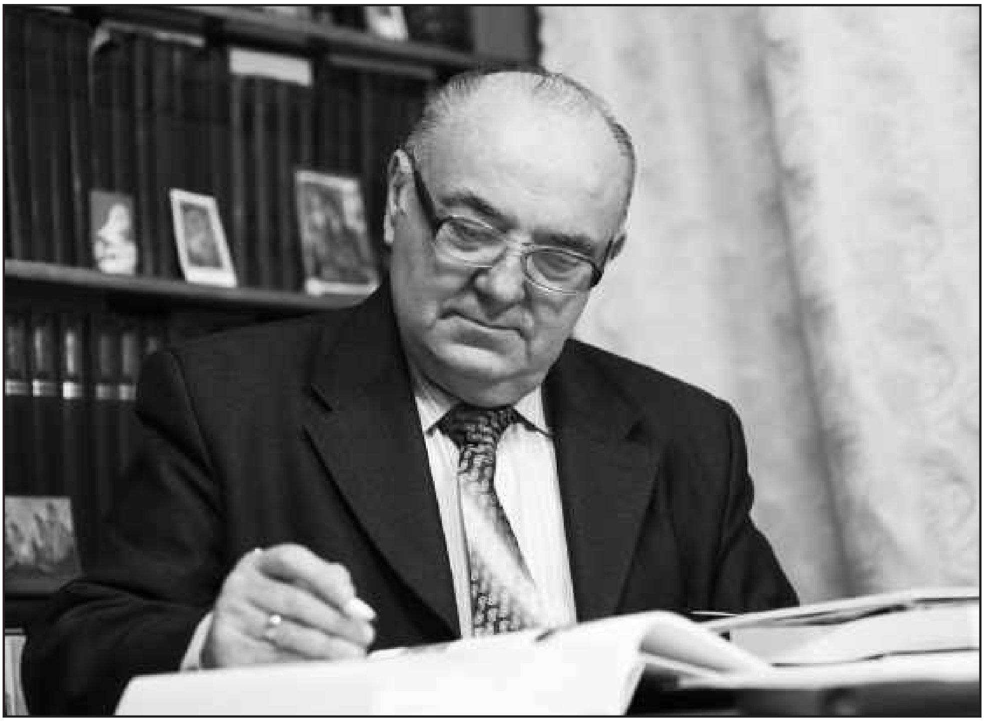
Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол №1 від 04.02.2021)

Рецензенти:

доктор історичних наук **Володимир Александрович** (Львів, Україна)
д-р габ. **Дюра Гарді** (Нови Сад, Сербія)
д-р габ. професор **Ян Тенговський** (Білосток, Польща)

Монографія присвячена історії формування і становлення імперії Русь від появи Руського каганату і першої згадки про нього у Бертинських анналах до смерті Ярослава Мудрого. Використані дослідження автора за останнє десятиріччя, доповнені і перероблені. Особлива увага приділена складним і дискусійним проблемам, зокрема етногенезу, стпноалення держави і державних інституцій, норманській проблемі. Монографія приурочена до 70-річчя автора, тому у ній подана вступна стаття про автора і повна бібліографія його наукових публікацій, написані Іллею Паршиним. Праця розрахована на медієвістів і всіх, хто цікавиться давньою історією Русі.

ISBN 978-617-7527-83-0

Леонтій Войтович. Світлина Ігоря Гнатіва

ЗМІСТ

Ілля Паршин

ЛЕОНТІЙ ВОЙТОВИЧ: НЕ ЗАПЛАЧУ СТРАЖДАННЮ Й ГОРЮ МИТА

З усіх людей найбільше я щасливий,
будую новий калиновий міст.
Мій дім скляний не з казки, лиш правдивий.
Великої моєї філософії
такий безглуздий зміст.

Не заплачу стражданню й горю мита,
люблю риск, небезпеку й сум'яття.
Я є рушниця, радістю набита,
якою вистрілю на честь життя.
Я п'ю його до дна, без сумнівів, без жур і бід,
ніщо що людське, — не є мені чуже,
а що сьогодні я не маю грошей на обід, —
байдуже.
(Богдан Ігор Антонич, 1909–1937)

Про відомого дослідника та професора Леонтія Вікторовича Войтовича, який наближається до свого 70-річчя, написано чимало[1]. Сьогодні

[1] Ярослав Пришляк. *Видатні особистості Миколаївщини*. (Миколаїв–Монреаль–Львів, 1998), 80–81; Ярослав Ісаєвич. Войтович Леонтій Вікторович. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 5. (Київ, 2006), 47; Іван Фаріон. На монгольських фуршетах подають „Українську з перцем". *„Високий замок"* № 106 (3269) (Львів, 17-18.06.2006), 17; Марта Фонт. Старые позиции и новые взгляды о Галицко-Волынской Руси. *Региональные школы русской историографии. Regional Schools of Russian Historiography.* (Budapest, 2007), 103–110; Олександр Головко. Войтович Леонтій Вікторович. *Українські історики. Біобібліографічний довідник*. Вип. 3. (Київ, 2010), 43–44; Олександр Целуйко. Леонтій Войтович: у спразі гину біля водограю. *Войтович Л. Галицько-волинські етюди*. (Біла Церква, 2011), 5–9; Микола Литвин. Леонтій Войтович: вірний лицар музи Кліо. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип.20. Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. (Львів, 2011), 5–14; Ольга Щодра. Історичні дослідження Леонтія Войтовича. *Там само*, 15–29; Юрій Овсінський. Войтович Леонтій Вікторович. *Encyklopedia: Львівський національний університет імені Івана Франка*. Т. 1. (Львів, 2011), 300; Микола Литвин. До 60-річчя доктора історичних наук професора Л. В. Войтовича. *Український історичний журнал*. (Київ, 2011), № 3, 230–231; Войтович Леонтій Вікторович. *Сходознавство і візантологія в іменах.* Біобібліографічний словник. Упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. В. Кочубей, О. Д. Василюк, голов. ред. Л. В. Матвеєва. (Київ, 2011), 62; Ілля

вже нікого не здивуєш незвичною для історика біографією вченого, яка, на перший погляд, сприймається як калейдоскоп безперервних успіхів, причому у різних галузях. Лиш поміркуємо! Інженер-механік-дослідник за фахом – випускник механіко-машинобудівного факультету Львівської політехніки. Він за кілька років у Берегівській філії Всесоюзного науково-дослідного інституту ремонту і експлуатації машинно-тракторного парку пройшов шлях від конструктора III категорії до провідного конструктора і завідувача сектором. Вісім його розробок впроваджено до серійного виробництва, а деякі досі використовуються у ремонтних підрозділах армій пострадянських країн. Був відзначений медаллю Виставки народного господарства СРСР та іншими нагородами. Працював головним механіком і головним інженером Берегівського меблевого комбінату – одного з найбільших підприємств деревообробної промисловості УРСР. Упродовж тривалого часу був першим заступником голови райдержадміністрації і голови районної ради у рідному Миколаєві Львівської області. На цій посаді відповідав за розвиток промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку, торгівлі та економіки одного з найпотужніших тоді районів у непростий період розгортання процесів приватизації, бартерних операцій, зростання заборгованостей по зарплаті та інших непередбачуваних реалій перших років відновлення незалежної України (1994–2006). Підполковник запасу.

Водночас, Леонтій Вікторович написав десятки монографій і сотні статей, під керівництвом видатного (і вимогливого) академіка Ярослава Дмитровича Ісаєвича (7.03.1936–26.06.2010) захистив кандидатську (1994) та докторську (2001) дисертації, що присвячені досі маловивченим проблемам історії давньоукраїнських князівств – генеалогії династій Рюриковичів і Гедиміновичів. Надалі він успішно продовжував науково-педагогічну роботу у Львівському національному університеті імені Івана Франка (з 2002 р. за сумісництвом – на посаді професора кафедри давньої історії України та архівознавства, а в 2006 р. став завідуючим кафедри історії середніх віків та візантиністики того ж університету) та наукові студії – в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (з 1995 р. за сумісництвом – на посаді старшого наукового співробітника відділу історії середніх віків). Його дослідження отримали визнання на державному рівні. Зокрема, роботи Леонтія Вікторовича відзначені Премією імені Михайла Грушевського Президії НАН України (2002), Державною премією України в галузі науки і техніки (2014) та іншими нагородами.

Паршин. Леонтій Войтович. Публікації 1975–2016 років. (Львів, 2016), 106 с.; Олег Купчинський. Войтович Леонтій. *Енциклопедія НТШ.* Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 208–210; Олег Дёмин. Собирание наследства: медиевистика в современной Украине (1992–2016 гг.). Стародавнє Причорномор'я. Вип. 12. (Одеса, 2018), 171–178.

Люди, які ближче знають професора, не дивуються, чому автори присвячених йому статей часто ставлять до них поетичні епіграфи. Леонтій Вікторович захоплюється поезією – від античних до сучасних авторів, від Франсуа Війона, Федеріко Гарсіа Лорки і Антоніо Мачадо до Богдана Ігора Антонича і Миколи Вінграновського, яких досі при нагоді цитує по пам'яті. Взагалі, він відпочиває, перечитуючи улюблених поетів і прозаїків, наприклад, видатних Вільяма Шекспіра та Ернеста Ґемінґвея. До вподоби ювіляру також перегляд футбольних матчів (адже сам грав у футбол до 35 років), прослуховування ренесансної музики і ретро пісень (у виконанні Кріса Рі, Леонардо Коена, Сальваторе Адамо чи Джо Дассена). Якщо ж його добре "завести", може дуже довго і змістовно розповідати про архітектурні та малярські школи, скульпторів, видатних володарів, літераторів, політиків, полководців, дипломатів. З іншого боку, легко змінює тему розмови і не менш докладно описує технологію виробництва зброї, структуру й організацію війська, марші, табори, тактику чи особливості психології військовиків, невимушено пригадуючи слова гетьмана Жолкевського, Клаузевіца чи генерала Шарля де Голля. Не менш цікавими є спогади Леонтія Вікторовича про буремне життя, студентську молодість, робочі будні, веселі бувальщини, що подекуди сповнені трагікомічним забарвленням епохи. До цих особливостей характеру вченого звикли всі давні друзі і знайомі. Відверто кажучи, складно уявити Леонтія Вікторовича інакшим.

Щоправда, за назовні щасливою і безтурботною життєвою дорогою професора знаходиться щоденна нелегка праця та сповнений перешкод тернистий шлях, який почався ще з далекого дитинства. Він народився у Єманжелінську, колишній станиці Уральського козацького війська, куди були заслані його батьки, рано став сиротою (батько загинув на шахті, коли хлопчику ще не було і двох років) й втратив зір на одне око через халатну помилку лікарів. Отже, міг розраховувати хіба на власні сили й удачу. Першим везінням він вважає знайдені у Миколаєві, куди вони з мамою повернулися у 1956 р., історичні книги з, на щастя, неспаленої родинної бібліотеки. Поталанило також зі шкільними вчителями у Миколаївській середній школі № 1, де історію та географію викладала Галина Тимофіївна Плетінь-Педаш (10.07.1921–13.03.2002), яка заразом була класною керівничкою. Тоді ж батько шкільного товариша, математик і історик Мирослав Усцький (5.05.1919–11.02.1996), спрямував хаотичне захоплення минулим у русло наукових досліджень, познайомивши з методикою таких дослідів та її устроєм. Потім була зустріч з Ярославом Дмитровичем Ісаєвичем, з яким його у 1985 р. познайомив відомий художник Євген Безніско. Зустріч виявилася доленосною і закінчилася відмовою від адміністративної роботи та повним переходом у історичну науку.

"За кадром" видимих легкості й везіння, над якими Леонтій Вікторович неодноразово кепкував, лежать повсякденна робота і наполегливість у відстоюванні наукових висновків, заснування та розвиток наукової школи, яка поповнюється новими учнями. Не останню роль відіграють ті, хто надихає і водночас терпить вченого, завалені книгами кімнати, включений до пізньої ночі комп'ютер, навіть у вихідні та святкові дні. Це, насамперед його дружина Єва Михайлівна – із нею він разом вже 48-й рік. Економіст-фінансист, яка теж займала відповідальні посади (вже будучи пенсіонеркою, майже 10 років продовжувала очолювати Миколаївську дирекцію Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності), вона зуміла створити сприятливий клімат і атмосферу для плідної наукової роботи чоловіка. Дочка Наталя Ощипок, кандидат філологічних наук, викладач Миколаївської гімназії, авторка двох монографій і більше 50 статей з української літератури XIX – початку XX ст. Зять Микола Ощипок, підприємець, який друкує періодику, наукові і популярні видання, рекламну продукцію та іншу поліграфію. Старший внук Лев Ощипок, який закінчив з відзнакою фізичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, а нині працює IT-фахівцем, та його дружина Марія, лікар за фахом. Середня внучка Оля Ощипок, яка вивчає японську філологію у Львівському національному університеті імені Івана Франка, та найменший внук Петро Ощипок, який поки-що захоплюється історією на лавах Миколаївської гімназії.

Вчений постійно живе ще ненаписаними працями, пошуками нової інформації у латинських хроніках чи дослідженнях колег-медієвістів. Ця емоційна і запальна людина у власних наукових дослідженнях не дозволяє переживанням і пристрастям брати гору над математичною логікою строгого аналізу аргументів і фактів. Пропонований збірник праць є першою книгою з трьох запланованих частин великого дослідження Княжої доби на Русі (837–1492), яке підсумовує численні попередні розвідки та пошуки автора. Перший том охоплює формування імперії Русь[2] від появи Руського каганату до завершення її утвердження у європейській християнській цивілізації (837–1054). Більшість тексту написана на базі численних опублікованих досліджень автора, але вони старанно перевірені, поправлені, доповнені, а значна частина перероблена на підставі використання сучасних досліджень і складає повністю новий текст. Автор не намагається замовчувати дискусійні

[2] Леонтій Войтович ще з своїх перших монографій (Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* (Львів, 1996), 4–6), за аналогією з Священною Римською імперією германської нації розглядає Русь як середньовічну імперію, ідучи в цьому за багатьма дослідниками, зокрема Борисом Рибаковим, який розглядав 11 земель у складі Київської Русі XII–XIII ст. як "королівства", а їх уділи – як "герцогства" та "графства" (Борис Рибаков. *Первые века русской истории*. (Москва, 1964), 147).

проблеми, включаючи, наприклад, етногенетичні студії, які викликають найбільш гостру полеміку. Водночас, він намагається залучати не тільки окремі латиномовні та скандинавські джерела, на які раніше дослідники цієї тематики не звертали уваги, але й найновішу європейську фахову літературу. Окремі аспекти, лише злегка окреслені автором, провокуватимуть молодих істориків до розгортання наступних студій.

Пропонована праця у ширшій перспективі – це підсумок стану досліджень, сумнівів і пошуків з багатьох важливих проблем української історії станом на першу чверть XXI ст. Хочеться щиро побажати автору, який був і є моїм професором, наставником, науковим керівником дисертаційної роботи, начальником в Університеті та підлеглим в Інституті (ця складна система середньовічного васалітету!) і просто добрим другом, міцного здоров'я, сімейної злагоди, успішного завершення наступних томів задуманого дослідження і, безперечно, подальших наукових звершень!

Ілля Паршин,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу історії середніх віків
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України,
доцент кафедри історії середніх віків
та візантиністики Львівського національного
університету імені Івана Франка

48-й рік разом: Єва і Леонтій Войтович. Світлина Ігоря Гнатіва

Дочка Наталя Войтович-Ощипок. Світлина Ігоря Гнатіва

Зять Микола Ощипок

Внук Лев Ощипок з дружиною Марією

Внучка Оля Ощипок

Внук Петро Ощипок

Ілля Паршин

НАУКОВІ ПРАЦІ ЛЕОНТІЯ ВОЙТОВИЧА

В бібліографію включені тільки наукові праці з історії (в доробку вченого публікації періоду його роботи у Всесоюзному науково-дослідному технологічному інституті ремонту і експлуатації машинно-тракторного парку). Частина робіт, в тому числі одна монографія, видані за кордоном польською, англійською, хорватською, угорською та російською мовами. У бібліографію включені деякі популярні статті у періодиці, наповнені цінною науковою інформацією, частина з них займали цілі розвороти з продовженням до десятка і більше номерів. Подана також редакторська робота, рецензування монографій та збірників, наукове консультування і керівництво дисертаційними робота та опонування на захистах. Залишилися неврахованими численні відгуки на автореферати, рецензування наукових статей та виступи на більше 200 наукових конференцій.

Монографії і розділи в колективних монографіях:

1. ***Генеалогія династії Рюриковичів.*** Відп. ред. Я.Д.Ісаєвич. (Київ: АН УРСР, Археографічна комісія, Ін-т історії, Ін-т суспільних наук, 1990), 227 с.

Рец.: Каменяр (Львів), 1992, 12.02.

2. ***Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів.*** Відп. ред. Я.Д. Ісаєвич. (Київ, 1992). 199 с.

Рец.: Срібна земля (Ужгород), 1993, № 36(49); Независимость (Киев), 1993, 8.12.

3. ***Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст.*** (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича, 1996), 256 с.

Рец.: Lithuania. 1997. № 3.

Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. [Таблиці] (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича, 1996), 80 с. [50 табл.]

5. ***Князівські династії Східної Європи (кінець IX − початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль.*** Історико-генеалогічне дослідження. (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича, 2000), 649 с.

Текст: izbornyk.org.ua myslenedrevo.com.ua www.istorija.net/forums/

Фрагменти тексту: berehynya.iatp.ua

Рец.: О. Антонович. *Записки НТШ*. Т.240. (Львів, 2000), 702–706; *Народознавчі зошити* (Львів), 2000. № 4; М. Литвин. *За вільну Україну* (Львів, 2001, 11-12.05); Nadija Sahajdaczna. *Biuletyn ukrainoznawczy*. № 8. (2002), 293–297; В. Стефанів. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 4. (Львів, 2004), 107–108; А. В. Майоров. *Вестник Удмуртского университета. Серия История*. № 3. (Ижевск, 2004), 239–244; Його ж. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 2005), 173–177; Його ж. Восточная Европа IX-XVI вв в свете новейших историко-генеалогических исследований. *Княжа доба. Історія і культура*. Вип. 1. (Львів, 2007), 305–313; О. Головко. Рец.: Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – 784 с. *Вісник Наукового Товариства ім. Шевченка*. Ч. 37. (Львів, 2006), 50–51.

6. ***“Teraturgema” Афанасія Кальнофойського як джерело з генеалогії князівських родин.*** (Львів: НАН України. Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича, 2000), 40 с.

7. ***Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів.*** (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004), 249 с.

Рец.: А. В. Шабашов. (Одеса). *Лукомор’я: Археологія, етнологія, історія Південно-Західного Причорномор’я*. Вип. 1. (Одеса, 2007), 313–316.

8. ***Переяславська рада в політиці та свідомості політичних еліт України, Росії та Речі Посполитої у XVII – на початку XVIII ст.*** (Львів, 2004), 59 с.

9. ***Княжа доба на Русі: Портрети еліти.*** (Біла Церква, 2006), 784 с.

Рец.: О. Головко. *Вісник НТШ*. Ч. 37. (Львів, 2006), 50–51; В. М. Бодрухин, В. П. Михайлюк. *Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля*. Вип. 15. (Луганськ, 2007, 214–215); Ю. Овсінський. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 7. (Київ, 2007), 394–398; А. Петрик. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 11–12. (Дрогобич, 2008), 665–668.

10. ***Брехуненко В.А., Войтович Л. В., Головко О.Б., Горобець В.М., Гурбик А.О., Леп’явко С.А., Маслійчук В.Л., Матях В.М., Мільчев В.І., Моця О.П., Смолій В.А., Сокирко О.Г., Станіславський В.В., Степанков В.С., Струкевич О.К., Черкас В.Б., Чухліб Т.В., Щербак В.О.] Історія українського козацтва.*** **Нариси у двох томах. Т. 1. (Київ, 2006),** 800 с. [Розділ: *Степи України у другій половині XIII – середині XV ст.,* 37–57].

11. ***Л. Войтович, О. Целуйко. Правлячі династії Європи.*** **(Біла Церква, 2008),** 464 с.

12. ***О. Русіна, І. Сварник, Л. Войтович, Д. Ващук, А. Блануца, Б. Черкас. Україна: Литовська доба 1320–1569.*** (Київ, 2008), 175 с. [Розділ: Волинська земля, 43–74].

13. ***Формування кримськотатарського народу. Вступ до етногенезу.*** (Біла Церква, 2009), 214 с.

Рец.: М. И. Жих. *Вестник Удмуртського университета. Серия 5: История и филология*. Вып. 3. (Ижевск, 2010), 159–162.

14. ***В. А. Брехуненко, Л. В. Войтович, О. Б. Головко, В. М. Горобець, А. О. Гурбик, С. А. Леп'явко, В. Л. Маслійчук, В. М. Матях, В. І. Мільчев, О. П. Моця, В. А. Смолій, О. Г. Сокирко, В. В. Станіславський, В. С. Степанков, О. К. Струкевич, В. Б. Черкас, Т. В. Чухліб, В. О. Щербак. Історія українського козацтва.*** **Нариси у двох томах. Т. 1. Вид. 2.** (Київ, 2009), 810 с. [Розділ: *Степи України у другій половині XIII – середині XV ст.,* 37–57].

15. ***Галицько-волинські етюди.*** (Біла Церква, 2011), 480 с.

Рец.: О. М. Щодра. Леонтій Войтович. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква, 2011. 477 с. *Rossica Antiqua*. Т. 1(5). (Санкт-Петербург, 2012), 152–161.

16. ***Князь Лев Данилович.*** Серія: Славетні постаті середньовіччя. Вип. 1. (Львів, 2012). 181 с.

Рец.: Vitaliy Nagirnyy. Леонтій Войтович, Князь Лев Данилович. Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2012, 181 с. (Славетні постаті середньовіччя, Вип. 1) [Leontij Vojtovyč. Kniaź Lev Danyłovyč, Lviv: Nan Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakievyča, 2012, 181 s. (Słavetni postati seredniociččia. Vyp. 1)]. *Colloquia Russica*. Series 1. Vol. 3. Rus' during the epoch of mongol invasions 1223–1480. (Kraków, 2013), 270–272; М. Жих. Рецензия на книгу: Л.В.Войтовича "Князь Лев Данилович" (Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2012. –181 с.). *Русин*. Международный исторический журнал. № 3 (33). (Кишинев, 2013), 180–191; О. Щодра. Рец.: Войтович Л. Князь Лев Данилович / Славетні постаті середньовіччя. – Вип. 1. – Львів, 2012. – 181 с. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка. Історичні науки*. Т. 24. На пошану проф. В.А.Смолія. (Кам'янець-Подільський, 2014), 429–435.

17. ***Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович.*** Славетні постаті середньовіччя. Вип. 3. (Біла Церква, 2013), 240 с. + карта-вкладка.

Рец.: Ф. Яценюк. Король Данило Романович в українській історіографії. *Питання історії України*. Збірник наукових праць. Т. 17. (Чернівці, 2014), 12–18; О. Добржанський, Ф. Яценюк. Король Данило Романович в українській історіографії. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodnej*. R. 12, z. 6. (Lublin, 2014), 95–111.

18. ***Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301).*** (Львів, 2014), 314 с.

Рец.: V. Adamović. Леонтій Войтович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2014. 314 с [leontij Vojtovyć, *Lev Danielović, kneža haličsko-volynskŭ (okolo 1225 – okolo 1301)*, L'vov: Národná akadémia vied Ukrajny, Inštitút ukrajinistiky I. Kripjakeviča, 2014, 314 s.] *Colloquia Russica*. Series 1. Vol. 5. Rus' and Central Europe from the 11-th to The 14-th Century. (Kraków–Bratislava, 2015), 388–389.

19. ***Князь Рюрик.*** (Біла Церква, 2014), 128 с.

20. **Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть.** (Львів, 2015), 478 с.

Рец.: О.К. [Олег Купчинський] Леонтій Войтович. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. – Львів, 2015. – 476 с. *Вісник НТШ*. Т. 55. (Львів, 2016), 88–90; Myroslav Voloshchuk. Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст.,* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015, 477 с. [Leontij Wojtowycz, Halicz w życiu politycznym Europy XI–XIV wieku, Lwów: Instytut Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakewycza, 2015, 477 s.]. *Colloquia Russica*. Series 1. Vol. 6. Rus' and countries of the Latin culture (10th – 16th C.). (Kraków, 2016, 295–297; D. Dymydyuk. Halycz in the politikal life of Europe in XI–XIV centuries // lvivmedievalclub.wordpress.com/2016/03/07; Войтович Леонтій. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. – Львів, 2015. – 476 с. *Василевс. Українська візантиністика* // https: byzantina.wordpress.com/2015/10/04/voitovych-2

21. ***С. Климовський, Л. Войтович, І. Сварник, Д. Ващук, А. Блануца, Б. Черкас. Україна: литовська доба 1320–1569.*** Вид. друге, поновлене і доповнене. (Київ, 2016), 176 с. [розділ: Волинська земля, 46–76].

22. ***Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва.*** **У трьох томах.** Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVII ст.). (Харків: Фоліо, 2017), 894 с. [власне: 3–304, 366–493, 557–624, 682–891; 704–890]

Рец: Андрій Козицький. Фундаментальне дослідження історії війн та військового мистецтва. *Військово-науковий вісник*. Вип. 31. (Львів: НАСУВ, 2019), 270–285; Michał Beczek. Rec.: Леонтій Войтович, Юрій Овсінський. *Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл.3060 р. до Христа – початок XVII ст.),* вступ Л. Войтовича, В. Голубка, В. Грицюка та ін. Харків: Фоліо, 2017), 894 с. [Leontij Wojtowycz, Jurij Owsińskyj, Historia wojen i wojskowego rzemiosła: w 3 t., t. 1. Od początków organizacji wojskowej do profesjonalnych armii najemnych (ok. 3600 p.n.e. – początek XVI w.), wstęp L. Wojtowycza, W. Hołubka, W. Hryciuka i in., Charków, 2017, 894 d., il.] *Colloquia Russica*. *Series 1*, vol. 9. Rus' and Poland (10th–14th centuries). (Kraków, 2019), 395–396.

23. **Войтович Л., Голубко В.** ***Історія війн і військового мистецтва.*** **У трьох томах.** Т. 2. Від професійних найманих до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. – початок XX ст.). – (Харків: Фоліо, 2018), 971 с. [власне: 3–819 с.].

Рец.: Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. – Харків: Фоліо, 2017. – Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVII ст.). – 894 с.; Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва. – Харків: Фоліо, 2018. – Т. 2. Від професійних найманих до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. – початок XX ст.). – 971 с. *Вісник НТШ*. Ч. 60. (Львів, 2018), 100; Dariusz Dąbrowski. Rec.: T. 1–2. *Przegląd Wschodni.* T. 14. Z. 2(58). (2019), 13–14.

24. ***Станіслав Жолкевський. Початок і успіх Московської війни.*** **Переклад і коментарі Леонтія Войтовича** (Біла Церква, 2019), 242 с. [Стаття: Гетьман Станіслав Жолкевський і його "Початок і успіх Московської війни", 9–76].

25. ***Leontij Wojtowycz. Lew Daniłowicz Książe halicko-wołyński (ok. 1225 – ok. 1301).*** (Kraków: Avalon, 2020), 316 s.

26. ***Леонтій Войтович, Наталя Ощипок. Миколаїв над Дністром: місто і люди.*** (Львів, 2020), 597 с. [власне с. 5–197, 203–207, 209–254, 304–333, 377–566].

27. ***Леонтій Войтович, Володимир Гринчак, Ганна Федущак-Паславська. Державний суверенітет України. Книга 1. Витоки.*** (Харків: Право, 2020), 268 с. [власне с. 65–266]

Підручники:

28. В.Баран, Л.Войтович, Я.Грицак, О.Зайцев, Ю.Зайцев (керівник авторського колективу), Ф.Заставний, Я.Ісаєвич, К.Кондратюк, М.Литвин, О.Луцький, К.Науменко, Д.Павлів, І.Патер, В.Петегирич, І.Сварник, Б.Якимович. *Історія України*. Вид. 3, перероблене і доповнене. (Львів, 2002), 498 с. [Розділ: Доба удільних князівств, 95–111].

29. Л. Войтович, О. Целуйко. *Генеалогія [Спеціальні історичні дисципліни. Зошит 2.].* (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2008), 218 с.

30. Л. Войтович, Н. Козак, Ю.Овсінський, М.Чорний. *Medium aevum: Середні віки*. Підручник з історії середніх віків для історичних факультетів університетів. За ред. проф. д.і.н. Л.Войтовича. (Львів, 2010), 502 с.

31. Л. Войтович, А. Домановський, Н. Козак, І. Лильо, М. Мельник, С. Сорочан, О. Файда. *Історія Візантії. Вступ до византиністики.* За редакцією д. і. н. проф. С. Б. Сорочана та д. і. н. проф. Л. В. Войтовича. (Львів, 2011), 880 с.

Рец.: Лиман С. И. В цветах порфиры и “греческого огня”: летопись растерзанного величия. *Методичний вісник історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна*. Вип. 10. (Харків, 2012), С. 136–142.

32. Л. Войтович, І. Кривошея, Ір. Кривошея, О. Целуйко. *Генеалогія*. Навчальний посібник для студентів історичних факультетів. (Умань, 2011), 190 с.

Статті:

1975

33. Будитель духу народного. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1975. 13.03)

1988

34. Етюди з давньої історії міста Миколаєва. *Ленінська зоря* (Миколаїв). 1988. (24.05, 28.05, 4.06, 7.06, 11.06, 18.06, 2.07, 13.10).

1989

35. Етюди з давньої історії миколаївської землі. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1989, 11.02, 16.02, 14.02, 18.02, 21.02, 23.02).

36. Літопис Федусевича. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1989, 24.10, 26.10, 28.10, 31.10, 2.11, 4.11, 14.11, 16.11, 18.11).

1990

37. Забутий поет миколаївської землі. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1990, 8.02).

38. Герб міста Миколаєва. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1990, 22.02).

39. Історія міста Комарного. *Серп і молот* (Городок). (1990, 15.05, 19.05, 23.05, 29.05).

40. Повертаючися до герба. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1990, 24.05).

41. Шануймо історію. Ще раз про назви миколаївських вулиць. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1990, 28.07).

42. Загадка з минулого. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1990, 21.07).

43. Книжкова перлина. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1990, 26.07).

44. Нездійснені надії. Миколаївська земля в часи польсько-української війни. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1990, 18.08, 21.08, 23.08, 25.08).

45. Магдебурзьке право. *Громада* (Миколаїв). (1990, 6.10, 9.10).

46. Миколаїв у документах. Пам’яті Антона Шнайдера. *Громада* (Миколаїв). (1990, 1.11, 3.11).

1991

47. Волинська земля князівських часів (X-XII ст.). *Проблеми історичної географії України*. (Київ: Ін-т історії України АН УРСР, 1991), 10–22.

48. Зоря князя Романа. *Літопис Червоної Калини*. № 2. (Львів, 1991), 32–35.

49. Галицький князь Лев Данилович і його потомство. *Київ*. № 4. (1991), 157–158.

50. Белзькі князі. *Київ*. № 5. (1991), 149–150.

51. Болохівські князі. *Київ*. № 8. (1991), 158–159.

52. Київські князі з путивльської династії. *Київ*. № 9. (1991), 145–146.

53. Історії далекий подих. Сторінки літопису древнього Степаня. *Сарненські новини* (Сарни). (1991, 25.07, 27.07, 30.07, 1.08, 3.08).

54. Муза нашої юності. *Громада* (Миколаїв). (1991, 11.06).

55. Друга вежа. *Громада* (Миколаїв). (1991, 9.07, 11.07, 13.07).

56. Друга вежа (портрети). *Громада* (Миколаїв). (1991, 27.07, 30.07, 1.08, 3.08, 6.08, 8.08).

1992

57. Місто над Дністром. *Літопис Червоної Калини*. № 6–7. (Львів, 1992), 46–52.

58. Друга вежа. Нові загадки. *Громада* (Миколаїв). (1992, 3.05, 5.05, 7.05).

59. Фатальна жінка в долі гетьмана Мазепи (з циклу "Портрети розділського замку"). *Громада* (Миколаїв). (1992, 9.05, 12.05, 14.05).

60. Розділ – "Українська Швейцарія" на Дністрі. *Громада* (Миколаїв). (1992, 27.06, 30.06, 2.07, 4.07).

1993

61. Слідами білих хорватів. *Літопис Червоної Калини*. № 5–6. (Львів, 1993), 2–57.

62. Дали йому замок Степань... *Літопис Червоної Калини*. № 10–12 (Львів, 1993), 30–33.

63. Нова книга нашого земляка. *Срібна земля* (Ужгород). (1993, 20.11), 11.

64. Fцldünk uj kцnyve. *Ezüst fцld* (Ungvбr). (1993, 30.11).

65. Родина князів Корятовичів. *Срібна земля* (Ужгород). (1993, 18.12).

66. Етюди з давньої історії міста Берегова. *Вісник Берегівщини* (Берегово). (1993, 2.10, 9.10, 16.10, 23.10, 30.10, 6.11).

67. Себастьян Чешек. *Громада* (Миколаїв). (1993, 22.04, 27.04).

68. Альфред Бізанц. *Громада* (Миколаїв). (1993, 1.06, 3.06, 10.06, 15.06, 17.06).

69. Забуті імена Миколаївщини. *Громада* (Миколаїв). (1993, 16.09).

70. Конституція і герб Миколаєва. *Громада* (Миколаїв). (1993, 21.09, 23.09, 25.09).

71. Спогади про майбутнє. *Громада* (Миколаїв). (1993, 4.09, 7.09, 9.09).

1994

73. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст.* Історико-генеалогічне дослідження. Дисертація на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук / НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича. (Львів, 1994), 265 с. (з додатками).

74. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст.* Історико-генеалогічне дослідження. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук / НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича. (Львів, 1994), 27 с.

75. З кризи можна вийти. *Громада* (Миколаїв). (1994, 4.06).

76. Роздільська економія. *Громада* (Миколаїв). (1994, 30.06, 5.07, 7.07, 12.07).

1995

77. Удільні князівства на українських землях у другій половині XII – XV ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 2. (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1995), 33–43.

78. The role of Gediminovich in the struggle of the Ukrainian principalities in the 14th-15th centuries. *IV International conference "The Great Duchy uf Lithuania and its heritage".* Trakai (Lithuania), 1994, September 11-14. (Vilnius, 1995), 21–24.

79. Миколаєву – 425 років. *Громада* (Миколаїв). (1995, 18.02).

80. Розв'язання загадки гербу міста Миколаєва. *Громада* (Миколаїв). (1995, 23.05).

1996

81. Родина князів Острозьких. *Записки НТШ.* Т.231: Праці Комісії спеціальних історичних дисциплін / Ред. Я.Дашкевич, О.Купчинський. (Львів, 1996), С. 355–367.

1998

82. *Документи російських архівів з історії України.* Т.1. Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. / Упорядники Л.Войтович, Л.Заборовський, Я.Ісаєвич, Ф.Сисин, А.Турилов, Б.Флоря. (Львів: Канадський ін-т українських студій, Центр укр. істор. досліджень ім. П.Яцика, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Ін-т слов'янознавства і балканістики РАН, 1998), 442 с. [Коментарі, Покажчики, 266–334, 412–441].

83. Етапи політичної історії Волині XIV-XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Т.5: Історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю акад. Я.Ісаєвича. (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім.І.Крип'якевича, 1998), 153–168.

84. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії.* Т. 1. Пам'яті І.К.Свєшнікова (1915-1995). (Львів, 1998), 286–294.

85. Від редактора: Миколаївське Придністров'я. *Миколаївщина.* Збірник наукових праць. Т. 1. (Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1998), 3–7.

86. "Білі хорвати" чи "карпатські хорвати". *Миколаївщина.* Збірник наукових праць. Т. 1. (Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1998), 49–79.

87. Початки міста Миколаєва (XVI-XVIII ст.). *Миколаївщина.* Збірник наукових праць. Т. 1. (Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1998), 106–130.

88. Володимир Федусевич. Хроніка парохії і міста Миколаєва над Дністром / Вступ, підготовка тексту і коментарі Л.Войтовича. *Миколаївщина.* Збірник наукових праць. Т. 1. (Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1998), 173–203.

89. Від редактора. *Ярослав Пришляк. Видатні особистості Миколаївщини.* (Миколаїв–Монреаль–Львів, 1998), 3–10.

90. Черниці – 520 років ? *Громада* (Миколаїв). (1998, 20.11, 24.11, 27.11, 1.12, 4.12, 8.12, 11.12).

91. Нова книга Миколи Литвина. *Громада* (Миколаїв). (1998, 22.12).

1999

92. Битва під Перемишлем у 1099 р. *Український альманах. 1999 рік* / Відп. ред. С.Заброварний. (Варшава, 1999), 105–110.

93. Князівська верства в Галицькій землі. *IV Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доп. та повід.* Історія. Ч.1. Від давніх часів до початку XX ст. (Одеса: МАУ, НАН України, Одеський держ. університет ім. І.І.Мечнікова, 1999), 79–86.

94. Коментар. *Рабій Ю.Є. Княжий город Самбір.* (Львів–Самбір–Ютика, 1999), 277–307.

95. Від редактора. *Ярослав Пришляк. За Україну! Спогади члена ЗП УГВР.* (Миколаїв–Монтреаль–Львів, 1999), 3–4.

2000

96. [Рец.]: Stanisław A. Sroka. Genealogia Andegawenów węgierskich // Towarzystwo naukowe "Societas Vistulana". – Kraków, 1999. – 94 s. *Записки НТШ.* Т.240. (Львів, 2000), 710–711.

2001

97. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького.* Історичні та культурологічні студії. Вип. 3.

(Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001), 13–30.

98. Юрій Львович та його політика. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького.* Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001), С. 70–78.

99. Князівства карпатських хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть.* Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції. Львів, 30-31 березня 2001 р. (Львів: Львівський нац. ун-т ім. І.Франка, 2001), 195–210.

100. Торгівля і торговельні шляхи. *Історія української культури.* Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Ісаєвич (Київ: Наукова думка, 2001), 81–92.

101. Військо і військова організація. *Історія української культури.* Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Ісаєвич. (Київ: Наукова думка, 2001), 93–108.

102. Міста та міська обрядовість. *Історія української культури.* Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Ісаєвич. (Київ: Наукова думка, 2001), С. 160–170.

103. Державні утворення на українських і суміжних з ними землях та їхні правителі XIII – першої половини XVII ст. *Історія української культури.* Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Ісаєвич. (Київ: Наукова думка, 2001), 809–818.

104. Данило Галицький. Загадки і проблеми. *Галицька брама.* № 9-10. Король Данило та його син Лев. (Львів, 2001), 12–16.

105. "Черв'яни" у працях І.Крип'якевича (До питання про початок державності). *Україна: культурна спадшина, національна свідомість, державність.* Т.8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. (Львів: НАН України, Ін-т ім. І.Крип'якевича, 2001), 818–822.

106. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль.* Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня доктора історичних наук. (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознавства, 2001), 36 с.

2002

107. Ще одна загадка генеалогії Романовичів: Чи існувала королева Марія Львівна? *А сє єго срєбро:* Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. (Київ, 2002), 161–164.

108. Друга галицька династія. Загадки і проблеми досліджень. *Пам'ять століть.* № 5. (Київ, 2002), 35–48.

109. Друга галицька династія. Загадки і проблеми. *Семінарій "Княжі часи".* (Львів, 2002), 2–6.

110. [Рец.]: А.В.Майоров. Галицко-Волынская Русь. Очерки соціально-политических отношений в домонгольский период. Князь. Бояре и городская община. – Санкт-Петербург, 2001. – 640 с. *Записки НТШ*. Т. 243. (Львів, 2002), 699–703.

111. [Рец.]: Пчелов Е.В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в./ Отв.ред. О.М.Медушевская. – Москва: Российский государственный гуманитарный ун-т, 2001 – 262 с. *Записки НТШ*. Т. 244. (Львів, 2002), 705–708.

112. [Рец.]: Старосамбірщина-ІІ: Альманах. – Старий Самбір, 2002. – 364 с. *Записки НТШ*. Т. 244. (Львів, 2002), 734–735.

113. Від редактора: Горять вогні. *Миколаївщина*. Збірник наукових статей. Т. 2. (Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002), 3–19.

114. Літопис князівських династій. *Берегиня*. № 1. (2002), 83–92.

115. Династія Рюриковичів. *Берегиня*. № 2. (2002), 81–92.

116. Горять вогні... *Громада* (Миколаїв). (2002, 3.05).

117. Дорога до незалежності (Коли існувала українська держава?). *Громада* (Миколаїв). (2002, 16.08, 20.08, 23.08, 28.08, 30.08, 3.09).

118. Перший листопад 1918 року. *Громада* (Миколаїв). (2002, 8.11, 12.11).

119. Скільки років Надітичам? *Громада* (Миколаїв). (2002, 10.12).

2003

120. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації. *Український історичний журнал*. № 4 (Київ, 2003), 134–139.

121. Перемиське князівство. Джерела державності. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Вип.3. Інституції / Під ред. Степана Заброварного. (Львів: Наукове товариство ім.Шевченка у Польщі; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003), 39–50.

122. Король Данило Романович. Загадки і проблеми. *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила, 2003), 24–29.

123. Середні віки в Україні: Хронологічні рамки і проблеми періодизації. *П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів*. Історія. Ч. 1. (Чернівці, 2003), 17–20.

124. Королівство Русі: реальність і міфи. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип.7. (Дрогобич, 2003), 63–71.

125. Самовидець Руїни. *Основа* (Львів). № 3(149). (2003), 1–2.

126. Спогади про демократію: праці Ігоря Чорновола. *Громада* (Миколаїв). (2003, 21.01; 24.01; 28.01; 31.01).

127. [Рец.]: Одержимість. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем / Вступна стаття Ю.Зайцева. Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002. – 178 с. *Громада* (Миколаїв). (2003, 25.04).

128. [разом з Р.Сколоздрою] Устя, Устечко... *Громада* (Миколаїв). (2003, 27.08; 5.09).

2004

129. Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми). *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.* Т. 1. (Київ-Львів, 2004), 712–720.

130. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка.* Т. 2. Наукові студії. (Київ, 2004), 385–394.

131. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.).* Вип. 4. (Київ, 2004), 105–132.

132. „Білі" хорвати чи „карпатські" хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 8. (Дрогобич, 2004), 38–45.

133. До волинського літописання. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 8. (Дрогобич, 2004), 70–76.

134. Белзькі князі. *Белз і Белзьке земля. Науковий збірник.* Вип. 1. (Белз, 2004), 74–77.

135. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович. *Вісник Національного Університету „Львівська політехніка".* № 502. Держава та армія. (Львів, 2004), 13–18.

136. Князь Олег Віщий: легенди і загадки. *Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля.* Вип. 2. (Луганськ, 2004), 190–202.

137. Загадка королеви Марії Львівни. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.* Вип. 4. (Львів, 2004), 7–10.

138. Українознавчі студії Даріуша Домбровського. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.* Вип. 4. (Львів, 2004), 105–106.

139. Головні-Острожецькі. *Енциклопедія Історії України.* Т. 2. (Київ, 2004), 142–143.

140. Пам'ятник українським героям. *Православна Галичина.* Вип. 1. (2004), 23.

141. Міфи і реальність Переяславської угоди. *Громада* (Миколаїв). (2004. 27.01 / № 7(1325)/, 30.01, 3.02, 6.02, 10.02, 13.02, 17.02, 20.02, 24.02, 27.02, 2.03, 5.03, 9.03).

142. Пам'яті Ярослава Пришляка. *Громада* (Миколаїв). (2004.16.03).

143. „Заклад" у Миколаєві і родина Скарбків. *Громада* (Миколаїв). (2004. 20.04, 23.04, 27.04, 30.04, 7.05).

144. Пам’яті графині Кароліни Лянцкоронської. *Громада* (Миколаїв). (2004. 7.09).

145. Володимир Котович: ще один портрет із забуття. *Громада* (Миколаїв). (2004.21.09).

146. Ціна незалежності. *Громада* (Миколаїв). (9.11.2004).

147. Пам’яті Михайла Рожка. *Громада* (Миколаїв). (28.12.2004).

2005

148. Карпатские хорваты. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*. Вып.1. (Санкт-Петербург, 2005), С. 133–146.

149. Штрихи до портрету князя Лева Даниловича. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 5. (Київ, 2005), 143–156.

150. [Рец.]: Бубенок О.Б. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII-XIV ст.). – Киев, 2004. – 324 с. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 5. (Київ, 2005), 677–680.

151. Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI ст. *Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет ім. Івана Франка. Збірник наукових праць.* Вип. 7. (Львів, 2005), 25–35.

152. [Рец.]: Видання століття. *Дзвін* (Львів). № 10(732). (2005), 143–145.

153. Величко Андрій Андрійович. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 4. (Київ, 2005), 224–225.

154. Замість вступу: Найдавніший промисловий комплекс України. *Ковтало Б., Сколоздра Р., Яцишин С. Рудники. Історико-краєзнавчий нарис*. (Львів, 2005), 3–5.

155. Історія вчить. *Громада* (Миколаїв). (2005. 25.01, 28.01, 1.02).

156. Розділ: етюди з історії. *Громада* (Миколаїв). (2005. 25.02; 1.03; 4.03; 8.03; 11.03; 15.03; 18.03; 22.03).

157. Анатомія влади. *Громада* (Миколаїв). (2005. 8.04; 12.04; 15.04).

158. Поїздка корисна і не без моралі. *Громада* (Миколаїв). (2005. 6.05).

159. Хто такі карпатські хорвати? *Громада* (Миколаїв). (2005. 20.08, 27.08, 30.08, 2.09, 6.09, 9.09, 13.09).

2006

160. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua. 2006. Исследования и материалы*. Отв. ред. А.Ю.Дворниченко, А.В.Майоров. (Санкт-Петербург, 2006), 6–39.

161. Рюрик: легенды и действительность. *Исследования по Русской истории и культуре*. Сборник статей к 70-летию профессора Игоря

Яковлевича Фроянова / Отв. ред. Ю.Г.Алексеев, А.Дегтярев, В.В.Пузанов. (Москва, 2006), 111–121.

162. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії. *Записки НТШ*. Т. 252. (Львів, 2006), 187–205.

163. [Рец.] Ђура Харди. Наследници Кијева. Између краљевске круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају галичске и галичско-волинске кнежевине до 1264. године. – Нови Сад, 2002. – 240 с. *Записки НТШ*. Т. 252. (Львів, 2006), 773–775.

164. [Рец.] Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. – Санкт-Петербург: „Академический проект", 2003. – 735 с. *Записки НТШ*. Т. 252. (Львів, 2006), 775–776.

165. [Рец.] Коган В.М., Домбровський-Шалагин В.И. Князь Рюрик и его потомки. Историко-генеалогический свод. – Санкт-Петербург: „Паритет", 2004. – 686 с. *Записки НТШ*. Т. 252. (Львів, 2006), 780–782.

166. Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність „Слова о полку Ігоревім" *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 6. (Київ, 2006), 595–605.

167. Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта. *Історія Львова*. Т.1. (1256–1772). (Львів, 2006), 60–62.

168. [з Я.Ісаєвичем] Перехідний час: 1349–1387. *Історія Львова*. Т. 1. (1256–1772). (Львів, 2006), 63–71.

169. Торгівля, ремесло, рільництво. *Історія Львова*. Т. 1. (1256–1772). (Львів, 2006), 87–92.

170. Хроніка подій: війни, епідемії, пожежі. *Історія Львова*. Т. 1. (1256–1772). (Львів, 2006), 103–109.

171. Цехове та позацехове ремесло. *Історія Львова*. Т. 1. (1256–1772). (Львів, 2006), 160–164.

172. [з Я.Ісаєвичем] Повстання, війни, стихійні лиха. *Історія Львова*. Т. 1. (1256–1772). (Львів, 2006), 213–223.

173. Київський каганат? До полеміки П.Толочка з О.Пріцаком. *Хазарський альманах*. Т. 4. (Київ-Харків, 2006), 109–117.

174. Розділ: Столиця „Української Швейцарії на Дністрі". *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 9. (Дрогобич, 2006), 234–256.

175. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник національного університету "Львівська політехніка"*. № 571. Держава та армія. (Львів, 2006), 89–93.

176. Від редактора. *Миколаївщина*. Збірник наукових статей. Т. 3. (Львів, 2006), 3–6.

177. [разом з Р.Сколоздрою]. Устя, Устечко... *Миколаївщина*. Збірник наукових статей. Т. 3. (Львів, 2006), 67–78.

178. Доля і недоля міста Роздолу. *Миколаївщина*. Збірник наукових статей. Т. 3. (Львів, 2006), 177–224.

179. Русько-болгарські відносини у IX-X ст. *Ольжині читання*. Пліснеськ 10 жовтня 2005 року. (2006), 42–47.

180. [Рец.]: Коган В.М., Домбровский-Шелагин В.И. Князь Рюрик и его потомки. Историко-генеалогический свод. *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології.* Вип. 1. (2006), 264–265.

181. Переднє слово Левка Войтовича. *Ярослав Николович [Гнатів Я.] Коли прокидається Лицар.* (Львів, 2006), 8–11.

182. Князь Лев Юрійович: Спроба портрета. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. (Дрогобич, 2006), 127–131.

183. Князь Іван Бирладник: загадка походження. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 5. (Львів, 2006), 7–15.

184. [Рец.]: Коган В.М., Домбровский-Шелагин В.И. Князь Рюрик и его потомки. Историко-генеалогический свод. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 5. (Львів, 2006), 147–148.

185. [Рец.] Бодрухин В.М. Українська державність удільної доби (XIII-XIV ст.). Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В.Даля, 2002. 303 с. *Наукові зошити Історичного факультету*. Вип. 8. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006), 411–414.

186. Король Данило Романович: Загадки і проблеми. *Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті.* (Львів, 2006), 34–49.

187. Дем'янський цвинтар – музей скульптур. *Громада* (Миколаїв). (17.03.2006).

188. Нова книга про Миколаїв. *Громада* (Миколаїв). (23.06.2006).

189. [Разом з Голда Д.М.] Генеалогія. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 5. (Київ, 2006), 451–452.

190. Геральдика. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 5. (Київ, 2006), 532.

191. П'ята книга Михайла Костіва. *Громада* (Миколаїв). (14.11.2006).

2007

192. Князь Лев Данилович – полководець і політик. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15. Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. (Львів, 2006–2007), 115–124.

193. Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. *Проблеми слов'янознавства.* Вип. 56. (Львів, 2006), 47–56.

194. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д.Домбровського). *Княжа доба. Історія і культура*. Вип. 1. (Львів, 2007), 45–58.

195. Важливе дослідження з історії України XII–XIV ст. *Княжа доба. Історія і культура*. Вип. 1. (Львів, 2007), 325–330.

196. Король Данило Романович. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.* Вип. 6. (Львів, 2007), С. 7–44.

197. "Очерки по истории Киевской земли" П.Г.Клепатського. *Павел Клепатский. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период.* (Біла Церква, 2007), 3–12.

198. Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче. *Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля.* Вип. 15. (Луганськ, 2007), 13–32.

199. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. *Хазарский альманах.* Т. 6. (Киев-Харьков, 2007), 65–77.

200. Знову про дискусію з приводу автентичності "Слова о полку Ігореве". *"Слово о полку Ігореве" та його доба.* Матеріали міжнародної науково–теоретичної конференції. Галич, 24 жовтня 2007 року. (Галич, 2007), 17–33.

201. Кровь Рюриковичей в жилах шотландских королей. *Генеалогический вестник.* Вып. 31. (Санкт-Петербург, 2007), 36–44.

202. [Рец.] Козак Назар. Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. – Львів, 2007. – 154 с. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.* Вип. 6. (Львів, 2007), 157–158.

203. Король Данило Романович: Загадки та дискусії. *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України.* Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова. (Київ, 2007), 383–403.

204. Кров Рюриковичів у жилах шотландських королів. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* Вип. 7. (Київ, 2007), 94–102.

205. "Келійний дітописець" Дмитра Туптала та "Слово о полку Ігоревім". *Львівська медієвістика.* Вип. 1. Дмитро Туптало у світлі українського бароко. (Львів, 2007), 187–197.

206. Коментарії: Глинський Михайло Львович. *Михайло Грушевський. Твори у 50 томах.* Т. 8. (Львів, 2007), 651–654.

207. Плісненськ, "Дебра Кисаня" і проблема автентичності "Слова о полку Ігоревім". *Другі "Ольжині читання".* (Львів, 2007), 74–78.

208. Від редактора: Відданість і вірність. *Миколаївщина.* Т. 4. (Львів, 2007), 3–6.

209. Чи були мечі харалужні? *Вісник інституту археології.* Вип. 2. (Львів, 2007), С. 74–79.

210. Правляча еліта Княжої доби. *Волинь.* Ч. 8. (2007), 15–68.

211. Бурундай. *Енциклопедія Львова.* Т. 1. (Львів, 2007), 306.

212. [з Целуйком О.] Вишневецькі (Корибутовичі). *Енциклопедія Львова.* Т. 1. (Львів, 2007), 374–375.

213. [з Бірюльовим Ю.] Войтович Петро. *Енциклопедія Львова.* Т. 1. (Львів, 2007), 421.

214. Галицько-Волинська держава. *Енциклопедія Львова*. Т. 1. (Львів, 2007), 479–481.

215. Галицько-Волинський літопис. *Енциклопедія Львова*. Т.1. (Львів, 2007), 481–483.

216. Галицько-Волинська держава і Королівство Русі: Реальність і міфи. *Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії*. (Львів, 2007), 8–10.

217. Сучасна наука про проблеми Середньовічної України (зауваги провідних українських істориків). *Історія в школах України*. Науково-методичний журнал (Київ). № 9–10. (2007), 34.

218. Таланти потребують захисту. *Громада* (Миколаїв). (2007. 16.01).

219. Третя „Миколаївщина". *Громада* (Миколаїв). (2007. 30.01).

220. Загадки фортеці. *Громада* (Миколаїв). (2007. 6.03; 13.03; 16.03; 20.03).

221. Доля князя Святослава Володимировича. *Львівська газета* (Львів). (2007. 7.08).

222. Гетьман Мазепа. *Громада* (Миколаїв). (2007. 7.08).

223. Жінки у житті Мазепи. *Громада* (Миколаїв). (2007. 14.08).

2008

224. Знову про дискусію з приводу автентичності "Слова о полку Ігоревім" та стосовно його авторів. *Записки НТШ*. Т. 256. (Львів, 2008), 32–49.

225. [Рец.] Майоров А.В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. –Санкт-Петербург, 2006. – 209 с. *Записки НТШ*. Т. 256. (Львів, 2008), 705–707.

226. [Рец.] Козак Назар. Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. – Львів, 2007. – 154 с. *Записки НТШ*. Т. 256. (Львів, 2008), 708–709.

227. "Баварський географ": проблеми локалізації слов'янських племен. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 57. (Львів, 2008), 42–62.

228. Князь Іван Бирладник: загадкова постать. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 11–12. (Дрогобич, 2008), 51–62.

229. Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство. *Україна – Монголія: 800 років у контексті історії*. (Київ, 2008), 71–78.

230. Князі Острозькі. Спроба відтворення генеалогії династії. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Історичні науки"*. Вип. 13. (Острог, 2008), 44–59.

231. Готи на території України: результати досліджень на початок XXI століття. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 11. (Львів, 2008), 35–64.

232. Феодалізм в українських землях: проблема існування та періодизації. *Наукові зошити Історичного факультету*. Вип. 9. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2008), 30–40.

233. Роман Мстиславович. *Волинь*. Ч. 9. (Луцьк, 2008), 21–46.

234. Берегово: міфи та історія. *Історичні пам'ятки Галичини (до 150-річчя від дня народження Івана Франка)*. Матеріали Четвертої наукової краєзнавчої конференції. (Львів, 2008), 313–336.

235. Загадки ранньої історії Львова. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 16. Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. (Львів, 2008), 42–51.

236. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 2. (Львів, 2008), 30–39.

237. Король Данило Романович: політик і полководець. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. (Львів, 2008), С. 22–97.

238. Король Данило Романович та історія Галицько-Волинської держави в дослідженнях Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. (Львів, 2008), 98–119.

239. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008. (Галич, 2008), 3–18.

240. Королівство Русі: факти і міфи. *Дрогичинъ 1253*. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755–ї річниці коронації Данила Романовича. (Івано-Франківськ, 2008), 4–17.

241. Данило Романович. *Енциклопедія Львова*. Т. 2. (Львів, 2008), 14–15.

242. Дмитро Дедько. *Енциклопедія Львова*. Т. 2. (Львів, 2008), 100–101.

243. Жевуські. *Енциклопедія Львова*. Т. 2. (Львів, 2008), 309.

244. Ізабелла. *Енциклопедія Львова*. Т. 2. (Львів, 2008), 524.

245. [З А.Микитин] Вперше... *Громада* (Миколаїв). (2008. 19.02; 26.02; 2.03; 12.03; 18.03; 25.03; 1.04).

246. Історія однієї стріли. *Громада* (Миколаїв). (2008. 4.04; 8.04).

247. Німецькі колонії на Миколаївщині (1781–1939). *Громада* (Миколаїв). (2008. 20.05; 23.05; 27.05; 30.05; 6.06; 10.06).

248. Чи ви, хлопці, спали, чи ви в карти грали, що ви Закарпаття мадярам продали... *Вечірній Івано-Франківськ*. № 20(116). (5.06.2008), 6.

249. Сага про сміття. *Громада* (Миколаїв). (2008. 2.07).

250. Незакінчені етюди: Костел св.Миколая в Миколаєві. *Громада* (Миколаїв). (2008. 5.09; 9.09; 12.09; 16.09).

251. Незакінчені етюди: Військова служба Михайла Палідовича-Карпатського. *Громада* (Миколаїв). (2008. 19.09; 23.09; 30.09).

252. Гадяцька угода. До 350-річчя підписання. *Громада* (Миколаїв). (2008. 26.09).

253. Незакінчені етюди: Костел Воздвиження святого Хреста в Берездівцях. *Громада* (Миколаїв). (2008. 10.10).

254. Незакінчені етюди: Миколаївська кам'яниця. *Громада* (Миколаїв). (2008. 14.10).

255. Незакінчені етюди: Останнє захоплення гетьмана Мазепи. *Громада* (Миколаїв). (2008. 17.10; 21.10; 24.10, 28.20).

2009

256. “Баварський Географ”: проблеми ідентифікації слов’янських племен. *Треті Ольжині читання. Пліснеськ 31 травня 2008 року*. (Львів, 2009), 3–14.

257. [Рец.] Dariusz Dąbrowski. Genealodia Mścisławowiczów. Pierwsze pokolenia (do począku XIV wieku). – Kraków, 2008. – 830 s. Вісник НТШ. Ч. 41. (Львів, 2009), 55–56.

258. Проблемы музеефикации археологических памятников древнерусской эпохи на территории Западной Украины. *Музеелогия – Музееведение в XXI веке: проблемы изучения и преподавания*. (Санкт-Петербург, 2009), 228–231.

259. “Баварський Географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті. *Український історичний журнал*. № 5. (Київ, 2009), 12–34.

260. Перша галицька династія. *Генеалогічні записки*. Вип. 7. (Львів, 2009), 1–25.

261. Угро-слов’янські взаємини у другій половині IX ст. *Проблеми слов’янознавства*. Вип. 58. (Львів, 2009), 41–50.

262. Кілька зауваг до нової дискусії навколо “Слова о полку Ігоревім”. *Фортеця. Збірник заповідника “Тустань”*: на пошану Михайла Рожка. (Львів, 2009), 40–56.

263. Остання еміграція короля Данила Романовича. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 13. (Луцьк, 2009), 89–96.

264. Загадковий “високородовитий шляхетний князь Червоної Русі”. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 13. (Дрогобич, 2009), 24–32.

265. [Рец., разом з П.Сов’як] Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.) / Наук. ред. Л.Тимошенко. Дрогобич. Коло, 2009. 320 с. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 13. (Дрогобич, 2009), 399–403.

266. Рецензія на монографію: С.И.Лиман. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг). – Харьков: ХГАК, 2009.– 688 с. *Вісник Харківської державної академії культури*. Вип. 25. (Харків, 2009), 178–183.

267. [Рец.] Володимир Чорній. Історія Болгарії. Львів, 2007. 463 с. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 44. (Львів, 2009), 461–465.

268. Передмова. Іван Паславський. *Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів*. (Львів, 2009), 5–7.

269. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів. *Дриновський збірник*. Т. 3. (Харків–Софія, 2009), 376–385.

270. Формування кримськотатарського народу і утворення Кримського ханства: історична правда та стереотипи сприйняття. *Історичні міфи та стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні.* За ред. Леоніда Зашкільняка. (Львів, 2009), 352–436.

271. Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоги і Пліснеська. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 12. (Львів, 2009), 79–101.

272. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* № 22. (Луцьк, 2009), 120–127.

273. Іван Виговський в контексті історії козацької дипломатії XVII – початку XVIII століття. *Іван Виговський.* Збірник статей наукової конференції присвяченої 350-літтю Гадяцької угоди. (Львів, 2009), 33–66.

274. Дві битви під Винниками... які не відбулися. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м.Винники*. Вип. 2. (Львів, 2009), 52–59.

275. Карпатські князі. *Ярослав Николович. Стрільбицькі князі.* (Львів, 2009), 19–22.

278. Загадочный высокородный благородный князь Червонной Руси. *Генеалогический вестник*. Вып. 36. (Санкт-Петербург, 2009), с. 51–60.

279. Любомирські. *Енциклопедія історії України*. Т. 6. (Київ, 2009), 384–385.

280. Митрополити Київські. 1. Доба Київської Русі. *Православна Галичина (Львів)*. № 1(17). (2009), 14–15; № 2 (18). (2009), 10–11.

281. Загадки "миколаївських" танків. *Громада* (Миколаїв). (2009. 30.04; 8.05; 13.05; 15.05; 19.05; 26.05; 29.05; 2.06; 5.06; 10.06).

282. [з Ощипок Н.] Талант, якому не таланило. До ювілею Корнила Устияновича. *Громада* (Миколаїв). (2009. 24.07; 28.07; 31.07; 4.08; 7.08; 11.08; 14.08; 18.08; 26.08; 28.08; 1.09).

283. [разом з П.Сов'яком] Видання року. До виходу в світ "Нариси з історії Дрогобича". *Галицька зоря* (Дрогобич). (2009. 28.08).

2010

284. Готи на землях нинішньої України. *Україна крізь віки*. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. (Київ, 2010), 154–183.

285. Гіреї як спадкоємці Чингізидів-Джучидів. *Орієнтальні студії в Україні.* До ювілею Л.В.Матвеєвої. (Київ, 2010), 126–146.

286. Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів. *Проблеми слов'янознавства.* Вип. 59. (Львів, 2010), 52–66.

287. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Вип.45. (Львів, 2010), 13–54.

288. Галицкая земля и Византия в XI – XIV вв. *Кондаковские чтения.* Т. 3. (Белгород, 2010), 255–280.

289. Тевтонський Орден у політиці Галицько-Волинського князівства. *Український Історичний Журнал.* № 6. (Київ, 2010), 4–17.

290. Загадкова загибель князя Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. *Україно-угорські етюди.* Вип. 1. (Львів, 2010), 9–27.

291. Ремесло і торгівля на Русі. *Аристов Н. Промышленность Древней Руси.* (Біла Церква, 2010), V–XVII століття.

292. Тевтонский Орден в политике Галицко-Волынского княжества. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* № 2(8). (Санкт-Петербург, 2010), 3–16.

293. Вічні дискусії навколо етноніма *Русь. Археологічні дослідження Львівського університету.* Вип. 13. (Львів, 2010), 196–204.

294. Війна з монголами на Волині у 1258–1260 роках. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* № 22. (Луцьк, 2010), 9–13.

295. Видатний дослідник Княжої доби. *Княжа доба: Історія і культура.* Вип. 3. (Львів, 2010), 5–8.

296. Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття. *Княжа доба: Історія і культура.* Вип. 3. (Львів, 2010), 201–212.

297. Галицько-Волинська держава в публікаціях збірників останніх років. *Княжа доба: Історія і культура.* Вип. 3. (Львів, 2010), 365–371.

298. Основа української геральдики. *Княжа доба: Історія і культура.* Вип. 3. (Львів, 2010), 393–396.

299. Історія одного регіону. *Княжа доба: Історія і культура.* Вип. 3. (Львів, 2010), 397–401.

300. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен. *Записки НТШ.* Т. 260. Кн. 2. (Львів, 2010), 7–23.

301. [Рец.] Чернов Андрей. Хроники изнаночного времени. "Слово о полку Игореве" и его окрестности. – Санкт-Петербург, 2006. – 480 с., 58 илл. *Записки НТШ.* Т. 260. Кн. 2. (Львів, 2010), 463–467.

302. [Рец.] Княжа доба. Історія і культура / Відпов. ред. акад. НАН України Я.Д.Ісаєвич. – Вип.1. – Львів, 2007. – 336 с.; Княжа доба. Історія і культура / Відпов. ред. акад. НАН України Я.Д.Ісаєвич. – Вип.2. – Львів, 2008. – 280 с.; Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі: Матеріали Міжнародної наукової конференції 29-30 листопада 2007 р. – Львів, 2008. – 467 с.; "Слово о полку Ігоревім" та його доба: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Галич,

24 жовтня 2007 р. – Галич, 2007. – 217 с.; Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 10-11 жовтня 2008 р. – Галич, 2008. – 214 с.; Дрогичинъ 1253: Матеріали наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008. – 186 с.; Фортеця: Збірник заповідника "Тустань": на пошану Михайла Рожка / Під ред. Ю. Лукомського. – Львів, 2009. – 720 с. *Записки НТШ*. Т. 260. Кн. 2. (Львів, 2010), 492–499.

303. [Рец.] Однороженко Олег. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV-XVI ст. – Харків, 2009. – 311 с. *Записки НТШ*. Т. 260. Кн. 2. (Львів, 2010), 499–501.

304. "Баварський Географ": Спроба локалізації слов'янських князівств в IX столітті. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. T. 2 (6) / Red. Idzi Panić, Jerzy Sperka. (Katowice, 2010), 35–66.

305. Галицько-Волинське князівство і монгольські улуси у XIII столітті. *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету*. Вип. 11. (Львів, 2010), 151–170.

306. *Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)* / Керівник проекту й автор-упорядник Юрій Лоза. (Київ, 2010), 300 с. [тексти: 142, 144, 148, 150, 154, 158, 164, 172, 174, 178-185, 192-193, 228, 230, 232, 234].

307. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. № 3(21). *Русин*. (Кишинев, 2010), 5–49, 159–169.

308. Жидачівське князівство. *Іван Виговський*. Збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Конотопської битви. (Львів, 2010), 40–44.

309. Острозький Федір Данилович. *Енциклопедія Історії України*. Т. 7. (Київ, 2010), .

310. Острозькі. *Енциклопедія Історії України*. Т. 7. (Київ, 2010), 694.

311. Кінга. *Енциклопедія Львова*. Т. 3. (Львів, 2010), 207–208.

312. Князь. *Енциклопедія Львова*. Т. 3. (Львів, 2010), 288–289.

313. Констанція. *Енциклопедія Львова*. Т. 3. (Львів, 2010), 384.

314. Король. *Енциклопедія Львова*. Т. 3. (Львів, 2010), 420–421.

315. Куремса. *Енциклопедія Львова*. Т. 3. (Львів, 2010), 697.

316. Вікінги в Центрально-Східній Європі: Загадка Пліснеська. *Четверті Ольжині читання*. Пліснеськ 16 травня 2009 року. (Львів, 2010), 3–8.

317. Сім перших вселенських соборів. *Громада* (Миколаїв). (2010. 2.02; 9.02; 12.02; 16.02; 19.02; 23.02; 26.02).

318. Князь Роман Мстиславич. *Громада* (Миколаїв). (2010. 16.03; 19.03; 23.03; 26.03; 2.04; 10.04; 13.04; 16.04; 20.04; 23.04; 27.04; 30.04; 7.05; 12.05; 14.05; 18.05).

319. Євреї і Миколаїв. *Громада* (Миколаїв). (2010. 18.06; 22.06).

320. Феномен міста. *Громада* (Миколаїв). (2010. 8.10; 12.10; 15.10; 19.10; 26.10;29.10;9.11; 12.11; 16.11; 19.11).

2011

321. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX-XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 20. Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. (Львів, 2011), 142–188.

322. Останні роки короля Данила Романовича. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук*. Вип.10. Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. (Львів, 2011), 100–106.

323. Вікінги в Галицькому і Волинському регіонах. Проблеми археологічних досліджень. *Наукові студії.* Вип. 4. (Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2011), 80–117.

324. Передмова. *Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич володар, воїн, дипломат.* Т. 1. До вивчення джерел з історії внутрішньої та зовнішньої політики. (Біла Церква, 2011), 7–12.

325. Дискусія про ранню державу. *Княжа доба*: *Історія і культура*. Вип. 4. (Львів, 2011), 7–16.

326. Галицька земля і Візантія у XI-XIV століттях. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 14–15. (Дрогобич, 2011), 37–60.

327. Русь: поморські слов'яни чи варяги? *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 60. (Львів, 2011), 33–46.

328. Олег Купчинський – історик-архівіст і його праці з архівознавства та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. *Купчинський О. Прикладна архівістика та спеціальні історичні дисципліни*. (Львів, 2011), 3–17.

329. Патріарх українського слов'янознавства (до 80-річчя професора Володимира Чорнія). *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 60. (Львів, 2011), 317–321.

330. Нова дискусія з приводу автентичності "Слова о полку Ігоревім". *"Слово о полку Ігоревім" як пам'ятка української літератури (до 820-річчя написання твору)*. (Львів–Дрогобич, 2011), 52–71.

331. Етимологія назви *Русь*, Раффельштеттенський митний статут і гіпотеза про походження княгині Ольги з Пліснеська. *П'яті Ольжині читання. Пліснеськ 7 травня 2010 року*. (Львів–Броди, 2011), 13–18.

332. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII-XIII століттях. *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі.* (Львів–Тустань, 2011), 38–39.

333. Викинги в Центрально-Восточной Европе: загадки Ладоги и Плиснеска. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология*. Вып. 3. (Ижевск, 2011), 2–15.

334. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 46. (Львів, 2011), 2–26.

335. Ruś halicka a Bizancjum w XI-XIV w.: wybrane problemy. *Zeszyte Naukowe Uniwersytetu Jagiełłońskiego. Prace Historyczne*. T. 138. (Krakyw, 2011), 41–64.

336. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki. *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznice urodzin ostatniego Piasta na trone polskim*. Pod red. Jacka Maciejewskiego i Tomasza Nowakowskiego. (Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego , 2011), 47–66.

337. [з М. Чорним] Зайончковський Станіслав. *Encyklopedia: Львівський національний університет імені Івана Франка*. Т. 1. (Львів, 2011), 516.

338. Ruś a Bizancjum w XI-XIII wieku. *Colloquia Rusica*. T. 1. Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku). (Kraków, 2011), 131–136.

339. Galician Ruthenia and Byzantium in 11-13th century: selected issues. *Colloquia Rusica*. T. 1. Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku). (Kraków, 2011), 137–140.

340. Границы Галицко-Волынского государства. *Русин*. Международный исторический журнал / Отв. ред. С. Г. Суляк. № 3 (25). (Кишинев, 2011), 5–26.

341. К дискуссии о подлинности “Слова о полку Игореве” и его авторах. *Rossica Antiqua*. № 1(3). (Санкт-Петербург, 2011), 43–59.

342. [Рец. на кн.] Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. Спб.: Издательство Санкт-Петербургского университета. 2006. 209 с. *Rossica Antiqua*. № 1(3). (Санкт-Петербург, 2011), 122–126.

343. Лев Данилович и загадки “австрийского узла” (1272-1278). *Rossica Antiqua*. № 2(4). (Санкт-Петербург, 2011), 120–139.

344. Князь Костянтин Іванович Острозький як полководець. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Вип. 18. (Острог, 2011), 52–62.

345. О времени включения Закарпатья в состав Галицко-Волынского государства. *Русин*. Международный исторический журнал. Отв. ред. С. Г. Суляк. № 4 (26). (Кишинев, 2011), 5–25, 160–167.

346. Чи був галицьким князем Шварн Данилович? *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Збірник наукових праць. Вип. 2. (Кам’янець-Подільський, 2011), 51–58.

347. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрету. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 5. (Львів, 2011), 209–221.

348. Олег Купчинський – історик-архівіст і його праці з архівознавства та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. *Купчинський*

О. Прикладна архівістика та спеціальні історичні дисципліни. Вибрані статті та матеріали. Т. 2. (Львів, 2011). С. 3–17.

349. Формування домену галицьких князів у верхньому Подністров'ї. *Іван Виговський*. Збірник статей наукової конференції "Від Гадяцької угоди до конституції Пилипа Орлика". (Львів, 2011), 42–45.

350. Миколаївські саги. *Гнатів-Николович Я. Біля паплі.* (Львів, 2011), 381–385.

351. Історичний коридор Віа Регія (Via Regia) в Україні. *Туризм сільський зелений*. № 11. (Київ, 2011), 4–9.

352. Бій між Демнею та Лінденфельдом (Липівкою). Громада (Миколаїв). (2011. 28.01; 1.02; 4.02; 8.02; 11.02).

353. Як ми голосували (з приводу нової книги Ігора Чорновола). *Громада* (Миколаїв). (2011. 1.04; 5.04; 8.04; 12.04).

354. Підпільна УГКЦ. Деякі маловідомі сторінки. *Громада* (Миколаїв). (2011. 7.06; 10.06; 15.06).

355. Над Верхнім Дністром і Стриєм: наші землі у XII-XIII ст. *Громада* (Миколаїв). (2011. 13.09; 16.09; 20.09; 23.09; 27.09).

2012

356. Лев Данилович: Спроба відтворення справжнього портрету "безчесного князя". *Średnjowiecze Polskie i Powszechne*. Т. 4 (8). (Katowice, 2012), 58–94.

357. *Повесть временных лет*. Пер. с древнерусского Д.С.Лихачева, О.В.Творогова. Комментарий А.Г.Боброва, С.Л.Николаева, А.Ю.Чернова при участии А.М.Введенского и Л.В.Войтовича. Иллюстрации М.М.Мечева. (Санкт-Петербург, 2012), 512 с. [Комментарии, 183–382].

358. Зародження професійного війська. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21. Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. (Львів, 2012), 164–175.

359. Галицько-волинські зв'язки з німецькими землями: попередні зауваження. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 71–88.

360. Проблеми галицько-болгарських стосунків у першій третині XIII ст. *Дриновський збірник*. Вип. 5. (Софія, 2012), 258–265.

361. Викинги в Центрально-Восточной Европе: загадки Ладоги и Плиснеска (II). *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология*. Вып. 1. (Ижевск, 2012), 3–11.

362. Заключительный этап борьбы за "королевство Руси". *Вестник Удмуртского университета*. Серия 5. История и филология. Вып. 3. (Ижевск, 2012), 10–15.

364. Вітовт Кейстутович в науковій літературі. *Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальдской битві 1410 г.* (Біла Церква, 2012), V–VIII ст.

365. Вітовт Кейстутович в науковій літературі. *Барбашев А. Витовт: последние двадцать лет княжения 1410–1430 гг.* (Біла Церква, 2012), V–VIII ст.

366. Szvjatoslάv Volodimirovicz fejdelem titokzatos halάla és IX. Szάzadbeli ugor vάndorlάsok rejélyci. *Українсько-угорські етюди.* Вип. 2. (Львів, 2012), 27–45.

367. Угорська політика князя Лева Даниловича. *Українсько-угорські етюди.* Вип. 2. (Львів, 2012), 46–75.

368. Мстислав Данилович: загадковий волинський князь. *Студії і матеріали з історії Волині. 2012.* (Кременець, 2012), 31–47.

369. Олександр Головко: Audentes fortuna juvat. *Олександр Головко: Біобібліографічний довідник.* (Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І Крип'якевича, 2012), 5–44.

370. Чи була Русь державою? *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталії Яковенко.* (Київ, 2012), 95–107.

371. Рання історія міста Миколаєва над Дністром (1570–1772). *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя* / Українська наукова бібліотека НТШ. Ч. 33. (Львів, 2012), 323–346.

372. Входження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Т. 16. (Дрогобич, 2012), 48–61.

373. Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи.* Збірник наукових праць. Вип. 3. (Кам'янець-Подільський, 2012), 64–79.

374. Нове в дослідженні Княжої Доби. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2011 р.* Інформаційний бюлетень. (Львів, 2012), 97–101.

375. King Daniel Romanovych: Last years of life (1253–1264). *Colloquia Russica.* Series 1. Vol. 2. (Kraków, 2012), 243–250.

376. Foreign policy of Galician and Volynian lands principalities in the second half of the 11th – 12th c., the round table discussion with prof. Marta Font and prof. Leontiy Voitovych. *Colloquia Russica.* Series 1. Vol. 2. (Kraków, 2012), 253–258.

377. [з Поляков Є.І.] [Рец.] Петров М.Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с. *Український історичний журнал.* № 6. (Київ, 2012), 193–199.

378. Галицько-волинські зв'язки з німецькими землями: спроба реконструкції. *Записки НТШ.* Т. 264. (Львів, 2012), 95–128.

379. [Рец.] Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012. 312 с + 8 к. *Rossica Antiqua*. № 2 (6). (Санкт-Петербург, 2012), 189–200.

380. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII ст. *Фортеця. Збірник заповідника "Тустань"*. Кн. 2. (Львів, 2012), 148–157.

381. Рогатинець Іван Кузьмич. *Енциклопедія Історії України*. Т. 9. (Київ, 2012), 249.

382. Сапіги. *Енциклопедія Історії України*. Т. 9. (Київ, 2012), 453–454.

383. "Священна Римська імперія германської нації". *Енциклопедія Історії України*. Т. 9. (Київ, 2012), 489–491.

384. Сенявські. *Енциклопедія Історії України*. Т. 9. (Київ, 2012), 534–535.

385. Середні віки. *Енциклопедія Історії України*. Т. 9. (Київ, 2012), 542–544.

386. Анна Ярославна. *Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія*. Т. 1. (Київ–Львів–Тернопіль, 2012), 180–181.

387. Анти. *Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія*. Т. 1. (Київ–Львів–Тернопіль, 2012), 181–182.

388. Аскольд. *Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія*. Т. 1. (Київ–Львів–Тернопіль, 2012), 343–344.

389. Лев Данилович. *Енциклопедія Львова*. Т. 4. (Львів, 2012), 37–40.

390. Лев Юрійович. *Енциклопедія Львова*. Т. 4. (Львів, 2012), 40–41.

391. Львівська земля. *Енциклопедія Львова*. Т. 4. (Львів, 2012), 275–276.

392. Любарт-Дмитро Гедимінович. *Енциклопедія Львова*. Т. 4. (Львів, 2012), 417.

393. [з Царьовою Н.] Лянцкоронські. *Енциклопедія Львова*. Т. 4. (Львів, 2012), 443–394. Монголи. *Енциклопедія Львова*. Т. 4. (Львів, 2012), 716–718.

395. Миколаїв над Дністром: місто і люди. *Громада* (Миколаїв). (2012. 27.01; 31.01; 3.02; 7.02; 10.02; 14.02; 17.02; 21.02; 24.02; 28.02; 2.03; 6.03; 9.03; 13.03; 16.03; 20.03; 23.03; 27.03; 30.03; 3.04; 6.04).

396. Возвеличив Миколаїв. *Громада* (Миколаїв). (2012. 30.10).

397. Послесловие историка. Эд Данилюк. *Трезуб-империал*. (Москва, 2012), 409–415.

2013

398. Неиспользованные возможности западных источников по генеалогии Рюриковичей и биографии Льва Даниловича. *Вспомагательные исторические дисциплины в современном научном знании*. Материалы XXV Международной научной конференции. Москва, 31 января – 2 февраля 2013 г. Ч. 2. (Москва, 2013), 246–251.

399. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ukrainensis.* Т. 2. (Харьков, 2013), 71–101.

400. Князі Роман Данилович і Василько Романович – протопласта князів Острозьких. *Острозька давнина.* Вип. 2. (Остріг, 2013), 11–25.

401. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Вип. 48. (Львів, 2013), 13–44.

402. Олег Віщий: історіографічні легенди та реалії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка: історичні науки.* Т. 23: На пошану проф. С.А.Копилова. (Кам'янець-Подільський, 2013), С. 91–123.

403. Лев Данилович: "князь думен и хоробор на рати" чи "безчесний князь"? *Україна в Центрально-Східній Європі.* Вип. 12–13. (Київ, 2013), 149–190.

404. Відносини галицько-волинських князів з Литвою. *Княжа доба: Історія і культура.* Вип.7. (Львів, 2013), 147–166.

405. Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст. Sperka J. Władysław książe opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401). – Kraków, 2013. – 508 s. *Княжа доба: Історія і культура.* Вип.7. (Львів, 2013), 314–319.

406. Угорська політика галицьких князів Данила Романовича і Лева Даниловича (1205–1301). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 23. (Львів, 2013), 83–100.

407. Рецензія на монографію: Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2012. – 560 с. *Гілея. Науковий вісник Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.* Вип. 72 (№ 5). (Київ, 2013), 934–939.

408. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Русин.* Международный исторический журнал. № 1 (31). (Кишинев, 2013), 6–41, 168–193.

409. Латинські джерела XIII–XIV століть про Галицько-Волинське князівство. *Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.* (Львів, 2013), 176–181.

410. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839-860 рр.? *Хазарский альманах.* Т. 11. (Киев–Харьков, 2012–2013), 70–95.

411. Перемиський князь Лев Данилович. *Przemyśl* і *ziemia przemyska w strefie wplywów ruskich X – połowa XIV w.* Pod red. W.Nagirnego i T. Pudłockiego [Colloquia Russica. Series II. Vol. 1]. (Kraków, 2013), 151–162.

412. Житичі і стадичі: загадкові племена Дністровського лівобережжя. *Наукові студії.* Вип. 6. (Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2013), 291–306.

413. Угорська політика галицьких князів часів Данила Романовича (1205–1264 рр.). *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. (Галич, 2013), 3–18.

414. Rus' in genealogical research, the round table discussion with prof. Jan Tęgowski, prof. Leontiy Voytovych, prof. Dariusz Dąbrowski. *Rus' during the epoch of mongol invasions 1223–1480* / Colloquia Russica. Series 1. Vol. 3. (Kraków, 2013), 256–269.

415. Шептицькі. *Енциклопедія історії України*. Т. 10. (Київ, 2013), 633–634.

416. Як харчувалася галицька еліта у XI–XIV століттях. *Ї. Незалежний культурологічний часопис*. Ч. 73. (Львів, 2013), С. 32–37.

417. Нові (невикористані) джерела до історії Галицько-Волинського князівства та біографії князя Лева Даниловича. *Вісник НТШ*. Ч. 49. (Львів, 2013), 24–27.

418. Загадкові контури королівського Холма. *Вісник НТШ*. Ч. 50. (Львів, 2013), 56–59.

419. Чернелиця, князі Чорторийські та козаки... *Ярослав Николович [Я.Гнатів]. Закувала зозуленька ой під Черленицев*. (Львів, 2013), 425–432.

420. Образки ранньої історії Миколаєва. *Галицька брама* (Львів). № 10–12 (226–228). (2013), 2–6.

421. Буське князівство. *Львівська газета* (Львів). (2013. 13.10).

2014

422. Vojtovyč Leontij. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija* / Priredio Jevgenij Paščenko. (Zagreb, 2014), 207–254.

423. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 51–63.

424. Спірні питання галицько-волинської історії: відкриття дискусії. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 8. (Львів, 2014), 360–371.

425. Останній злет Галицького князівства. *Галич і Галицька земля*. До 20-річчя створення Національного заповідника “Давній Галич”. (Галич, 2014), 3–12.

426. Князь Костянтин Іванович Острозький як полководець. *Нариси воєнно-політичної історії України*. (Острог: Національний університет “Острозька академія”, 2014), 58–66.

427. Фундатор Успенського собору у Володимирі князь Мстислав Ізяславич. *Історія та сучасність Православ'я на Волині:* матеріали V науково-практичної конференції (Луцьк, 11 листопада 2014 р.). (Луцьк, 2014), 85–97.

428. Якби було більшим море. *Волощук Мирослав. “Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції.* Відп. ред. Л.В.Войтович. (Івано-Франківськ, 2014), 9–11.

429. Таємниці столиці короля Данила Романовича. *Наукові студії.* Вип. 7. Культові та поховальні пам’ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. (Львів–Винники: Історико-краєзнавчого музею м. Винники, 2014), 378–409.

430. Забутий епізод Галіційської битви: бій між Демнею і Ліндерфельдом. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події).* (Львів, 2014), 160–163.

431. О некоторых спорных проблемах изучения Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславича и Даниила Романовича (заметки о новейшей историографии). *Русин.* № 1(35). (Кишинев, 2014), 52–63.

432. Білгород-Дністровський. *Енциклопедія НТШ.* Т. 2. (Львів, 2014), 126–127.

433. Болохівська земля. *Енциклопедія НТШ.* Т. 2. (Львів, 2014), 276–277.

434. Борис Володимирович. *Енциклопедія НТШ.* Т. 2. (Львів, 2014), 291–292.

435. Бояри, боярин. *Енциклопедія НТШ.* Т. 2. (Львів, 2014), 334–336.

434. Варяги. *Енциклопедія НТШ.* Т. 2. (Львів, 2014), 495–496.

435. Василько Романович. *Енциклопедія НТШ.* Т. 2. (Львів, 2014), 516–517.

436. Василько Ростиславич. *Енциклопедія НТШ.* Т. 2. (Львів, 2014), 517–518.

437. Лянцкоронська Кароліна. *Encyclopedia Львівського національного університету імені Івана Франка.* Т. 2. (Львів, 2014), 73.

438. Прохаска Антоній. *Encyclopedia Львівського національного університету імені Івана Франка.* Т. 2. (Львів, 2014), 334.

439. Жидачівське князівство. *Львівська газета* (Львів). (2014. 14 квітня).

2015

440. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал.* № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55.

441. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия.* Вып. 1. (Ижевск, 2015), 7–18.

442. Призрак Олега Вещего. *Tractus Aevorum.* Т. 2(1). (Белгород, 2015), 3–43.

443. [Vojtovyč L.] Kralj Danylo Romanovyč. *Ukrajinska Galicija* / Uridio Jevgenij Paљčenko. (Zagreb, 2015), 41–88.

444. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Ладога и Ладожская земля*. Вып. 5. Материалы международной конференции "Город Ладога и Северная Русь в первые века Русской истории" (Старая Ладога, 13 июня 2015 года). (Санкт-Петербург, 2015), 148–183.

445. Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 19. (Львів, 2015), 43–104.

446. Ще раз про загадку загибелі князя Романа Мстиславича. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 9. Король Данило Романович. (Львів, 2015), 9–22.

447. "Подвійна" коронація Данила Романовича: загадка легенди чи реальний факт. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 9. Король Данило Романович. (Львів, 2015), 133–142.

448. Ростиславичі – родичі Арпадів. *Галичина*. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Вип. 27. (Івано-Франківськ, 2015), 52–60.

449. Князь Володимир Святославич (святий рівноапостольний князь Володимир). *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук*. Вип.13. (Львів, 2015), 7–18.

450. Лендзяни: нові варіації на старі мотиви. *Вісник Інституту Археології.* Вип. 10. (Львів, 2015), 126–137.

451. Київська гілка Путивльської династії. *Путивльський краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Суми, 2015), 29–46.

452. Чорна металургія у Галицькій землі у IX–XIV століттях. *Наукові студії.* Вип. 8. Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. (Винники–Жешів–Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Інститут археології Жешівського університету, 2015), 298–310.

453. Князь Володимир Святославич (До 1000-ліття успіння). *Вісник НТШ*. Ч. 53–54. (Львів, 2015), 30–34.

454. Князь Ярополк–Гавриїл–Петро Ізяславич: Загадковий король Русі //інтернетресурс:namezhi.com.ua/index.php/1422-kniaz-yaropolk-havryil-petro-iziaslavych-zahadkovyi-korol-Rusi-bloh-volodymyra-bulyshyna.

455. Данило в Галичі з 59 років правління не пробув і трьох. *Країна* (Київ). № 2 (255). (15.01.2015), 48–50.

456. Як харчувалася галицька еліта в XI–XIV століттях. *Лильо І. Львівська кухня*. (Харків, 2015), 204–214.

2016

457. [Leontii Voitovych]. Notes. *Mykhailo Hrushevsky. History of Ukraine-Rus'*. Vol. 3. To the Year 1340. (Edmonton–Toronto, 2016), 384–471, 474–480, 498–501, 504–507.

458. [z Dariuszem Dąbrowskim] Analiza żródeł pisanych. Okres od XII do 2 połowy XIV wieku. *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki Pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014.* (Chełm, 2016), 33–54.

459. Король Данило Романович: давні і модерні напрями фальсифікації портрету. *Король Данило Романович: культурна і державотворча спадщина його доби.* (Львів, 2016), 12–35.

460. "Баварский Географ": попытки этнолокализации населения Центрально-Восточной Европы в IX веке. *Studia Historica Europae Orientalic. Исследования по истории Восточной Европы.* Вып. 9. (Минск, 2016), 16–51.

461. Король Данило Романович: спроби фальсифікації портрету. *Чорноморський літопис.* Вип. 11. (Миколаїв: Чорноморський державний університет імені Петра Могили, 2016), 13–32.

462. Професійні наймані армії: результат "порохової революції" чи еволюції військової справи? *Воєнно-історичний вісник.* № 3 (21). (Київ, 2016), 5–11.

463. Скандинавські горизонти Володимира Святославича. *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 10. Святий Володимир Великий. (Львів, 2016), 91–102.

464. Невикористані інформаційні можливості джерел для дослідження генеалогії Рюриковичів на прикладі біографії Лева Даниловича. *Генеалогія.* Збірка наукових праць. Вип. 2. (Київ: Видавничий дім "Антиквар", 2016), 7–18.

465. Путивльські Ольговичі на київському престолі. *Генеалогічні записки.* Вип. 14 (8). (Львів, 2016), 6–15.

466. Lew Daniłowicz i walka o tron krakowski w ostatniej ćwierci XIII wieku. Ś*rednjowiecze Polskie i Powszechne.* T. 8 (12). (Katowice, 2016), 117–131.

467. Ярослав Осмомисл: спроба портрета. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 28. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. (Львів, 2016), 468–481.

468. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі.* Вип. 16. (Київ, 2016), 93–107.

469. Князь Ярополк-Гавриїл-Петро Ізяславич: загадковий король Русі. *Плісneські бесіди.* Вип. 1. (Броди, 2016), 28–34.

470. Угорські вектори перших князів Галицької землі. *Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні та Європі.* (Галич, 2016), 3–17.

471. Leontiy Voytovych (Lviv), Ihor Skochylas (Lviv), Aleksey Martyniuok (Minsk). The Western influence in Rus' in the 10th – 13th centuries. *Colloquia Russica.* Series 1. Vol. 6. Rus' and countries of the Latin culture (10th – 16^{Th} c.). (Kraków, 2016), 259–271.

472. "Двойная" коронация Даниила Романовича: истоки легенды. *Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании*. Материалы XXVIII Международной научной конференции. Москва, 14-16 апреля 2016 р. (Москва: Аквилон, 2016), 163–166.

473. Загадка галицького боярства. *III Міжнародна наукова конференція: Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання*. Збірник тез. (Львів, 2016), 58–59.

474. Войшелк Міндовгович. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 211–212.

475. Володар Ростиславич. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 228–230.

476. Володимир Василькович. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 235.

477. Володимир Всеволодович [Мономах]. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 235–236.

478. Володимир Святославич. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 236–237.

479. Володимир Ярославич. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 237–238.

480. Володимирко Володаревич. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 238–239.

481. Галицьке князівство. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 377–382.

482. Галицько-Волинське князівство [Галицько-Волинська держава]. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 394–402.

483. О людях империи и стихах Андрея Чернова. *Чернов А. Человек империи*. (Біла Церква, 2016), 303–314.

2017

484. Львів у XIII столітті: нова спроба подолання старих стереотипів. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11. Княжий Львів. 1256–2016. (Львів, 2017), 51–74.

485. Відносини Галицько-Волинського князівства з монголами. Перший етап (1223–1245). *Colloquia Russica*. Series II. – Vol. 3. Данило Романович і його часи. (Івано-Франківськ–Краків, 2017), 79–102.

486. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки*. Т. 70. До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. (Кам'янець-Подільський, 2017), 228–244.

487. Wojtowycz L. Fachowe najemne wojsko: wynik "rewolucji prochowej" czy ewolucji wojskowości? *Wojna–Wojsko–Bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki*. T. 2. (Szczecin, 2017), 319–334.

488. Казимирівська легенда: подолання стереотипів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 19–20. (Дрогобич, 2017), 95–117.

489. Штурм Ізмаїла: як це було насправді. *Вісник Львівського університету. Історичні науки*. Вип. 54. (Львів, 2017), 123–140.

490. "Podwójna" koronacja Daniela Romanowicza: wymysł Długosza czy fakt rzeczywisty?". *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету*. Вип. 19. (Львів, 2017), 221–233.

491. Українсько-польське співжиття крізь віки: стереотипи і пошуки історичної правди. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 29. Primum agere. A collection of studies in honor of Mykola Lytvyn. (Львів, 2017), 277–298.

492. [з А.Стасюком] Рец.: Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.) / Відп. ред. П. Сас. – К: Інститут історії України НАН України, 2017. – 432 с. *Український історичний журнал*. № 5. (Київ, 2017), 214–217.

493. Чи було зруйновано Успенський собор у Галичі 1241 року. *Успенський собор Галича: минуле, сучасне, майбутнє*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Галич, 14–15 грудня 2017 року. (Галич, 2017), 3–22.

494. Давнє Стільсько: помилка археологів чи нова загадка? *Плісненські старожитності*. Збірник наукових праць. Вип. 2. (Львів, 2017), С. 18–26.

495. Світлої пам'яті Михайла Андрійовича Филипчука: Плісненські старожитності. Збірник наукових праць історико-культурного заповідника "Давній Пліснеськ" на пошану Михайла Андрійовича Филипчука. Львів, 2016. 300 с. *Плісненські старожитності*. Збірник наукових праць. Вип. 2. (Львів, 2017), 259–261.

496. Галицько-Волинська держава: князівство чи королівство? [інтерв'ю дане Зіновію Партиці]. *День* (Київ). № 78–79 (4925–4926). (2017. 12–13.05); № 83–84 (4930–4931). (2017. 19–20.05).

497. "Третій стан" Королівства Руського: історична доля, повсякденне життя, вірування [інтерв'ю дане З. Партиці]. *День* (Київ). № 202–203 (5049–5050). (2017. 10–11.11); № 207–208 (5055–5056). (2017. 17–18).

498. Треба добре подумати. *Громада* (Миколаїв). (2017. 28.03).

499. Загадка давнього Стільська чи помилка археологів? *Громада* (Миколаїв). (2017. 28.03).

500. Живописець Кароль Млодніцький. *Громада* (Миколаїв). (2017.1.08).

501. 50 років потому. Причинок до вивчення історії 10-Б випуску 1967 р. середньої школи № 1 м. Миколаєва над Дністром. *Громада* (Миколаїв). (2017. 24.10).

502. Пам’яті Ярослава Гнатіва. *Громада* (Миколаїв). (2017. 27.10).

503. Кому князь, а кому і гетьман [інтерв’ю дане Соломії Цюра]. *Експрес* (Львів). № 82 (9560). (2017. 9–16.11).

2018

504. Wojtowycz L. Fenomen halickich bojarów i ich stosunki z książętami. Średniowieczni władcy i ich otoczenie. *Materiały V Kongresu mediewistów Polskich.* T. 5. Pod red. J.Sperki, K.Kollingera. (Rzeszów, 2018), 31–51.

505. Львів – столиця королівства Русі. *З історії західно-українських земель.* Вип. 14. (Львів, 2018), 3–43.

506. Коли було зруйновано Успенський собор у Галичі. *Галич.* Збірник наукових праць. Вип. 3. (Івано-Франківськ, 2018), 107–118.

507. Загадка галицького боярства. *Фортеця. Збірник заповідника “Тустань”.* Кн. 3. (Львів, 2018), 182–197.

508. Проблеми ранньофеодального розвитку Волині: етапи дружинної та ранньофеодальної держави. *Студії і матеріали з історії Волині. 2018.* (Кременець, 2018), 9–24.

509. Галицьке лицарство другої половини XIV століття. *Галич і Галицька земля. До 1120-річчя першої писемної згадки про Галич.* (Галич, 2018), 283–299.

510. Жидачівське князівство: епізод з історії української державності. *Жидачівщина.* Вип. 1. (Львів–Жидачів, 2018), 41–47.

511. У пошуках нових міфів: “мусульманство”князя Володимира Святославича . *Colloquia Russica.* Series 1. Vol. 8. Religions and beliefs of Rus’ (9th – 16th centuries). (Kraków, 2018), 73–84.

512. Проблеми історичної термінології середньовічної Русі: дружинна держава, феодалізм, князівство, волость, лен, кормління, вотчина. *Colloquia Russica.* Series II. Vol. 4. (Івано-Франківськ–Краків, 2018), 9–20.

513. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою. *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 12. (Львів, 2018), 121–142.

514. Італійські війни кінця XV – XVI століття – важливий етап еволюції військової справи. *Проблеми історії війн і військового мистецтва.* За ред. Л. В. Войтовича. (Львів, 2018), 151–180.

515. Загадки генеалогії перших князів Руси. *Записки НТШ.* Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. (Львів, 2018), 506–524.

516. Львів у XIII столітті: у полоні стереотипів. *Вісник НТШ.* Ч. 60. (Львів, 2018), 28–30.

517. Чому залізнична станція не в Миколаєві? *Громада* (Миколаїв). (2018. 31.07).

518. Незвичайний граф Станіслав Скарбек. *Громада* (Миколаїв). (2018.07.08).

2019

519. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434 рр.): нумізматичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста. (Львів, 2019), 67–82.

520. Битва на Калці: деякі підсумки досліджень. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 21. (Дрогобич, 2019), 191–201.

521. Велика Хорватія і Біла Хорватія: довгий шлях подолання помилкового стереотипу. *Україна і Хорватія: історичні паралелі. Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele.* (Дрогобич, 2019), 152–169.

522. Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи. *Проблеми історії війн і військового мистецтва.* За ред. Л. В. Войтовича. Вип. 2. (Львів, 2019), 45–146.

523. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етюди.* Вип. 3. (Львів, 2019), 191–274.

524. Voitovych Leontii. Podwójna koronacja Daniela Romanowicza: wymysł Długosza czy fakt rzeczywisty? *Recepcja twórczości Jana Długosza w historiografii krajów europejskich.* Red. Marceli Antoniewicz, Norbert Morawiec. (Częstochowa, 2019), 67–85.

525. Військова діяльність князя Костянтина Івановича Острозького. *Військово-науковий вісник.* Вип. 32. (Львів: Національна академія сухопутних військ, 2019), 17–32.

526. Ще раз про права князя Любарта-Дмитра Гедиміновича на спадщину Романовичів. *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 13. (Львів, 2019), 225–238.

527. Загадковий князь Само. *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 13. (Львів, 2019), 257–259.

528. Нова зустріч з князем Рюриком. *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 13. (Львів, 2019), 260–269.

529. Жидачівська земля на останніх етапах боротьби за спадщину Романовичів (1350–1442). Жидачівщина. Вип. 2. (Львів–Жидачів, 2019), 8–17.

530. Готи. *Енциклопедія НТШ.* Т. 4. (Київ–Львів–Тернопіль, 2019), 219–222.

531. Давид Ігоревич. *Енциклопедія НТШ.* Т. 4. (Київ–Львів–Тернопіль, 2019), 549–551.

532. Данило Заточник. *Енциклопедія НТШ.* Т. 4. (Київ–Львів–Тернопіль, 2019), 570–571.

533. Данило Романович. *Енциклопедія НТШ.* Т. 4. (Київ–Львів–Тернопіль, 2019), 571–576.

534. Друзі, вороги чи сусіди? Українсько-угорські відносини (історичний аспект) [інтерв'ю дане Зіновію Партиці]. *День* (Київ). № 235–236 (5559–5560). (2019. 20–21.12).

535. Молдовський епізод в історії Устя на Дністрі. *Громада* (Миколаїв). (2019. 15.01).

536. "Руський мармур" і скульптурні майстерні в Миколаєві та Бераздівцях. *Громада* (Миколаїв). (2019. 15.01).

537. Московська цариця – внучка засновника Миколаєва. *Громада* (Миколаїв). (2019. 5.02).

538. Загадки фортеці "Миколаїв". *Громада* (Миколаїв). (2019. 26.02).

539. Форт "Тарандов" фортеці "Миколаїв". *Громада* (Миколаїв). (2019. 10.03).

2020

540. Європейський фронтир і проблеми початків козацтва. *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету*. Вип. 21. (Львів, 2020), 213–234.

541. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. *Військово-науковий вісник*. Вип. 34. (Львів, 2020), 129–148.

542. Князь Костянтин Іванович Острозький як полководець. *Нариси воєнно-політичної історії України*. (Острог, 2020), 82–91.

543. Тустань у період боротьби за спадщину Романовичів (1340–1434). *Фортеця. Збірник заповідника "Тустань"*. Кн. 4. (Львів, 2020), 210–254.

544. Україна у світовій історії воєн [інтерв'ю дане Зіновію Партиці]. *День* (Київ). № 46–47 (2020. 13.03); № 51–52 (2020.20.03).

545. Пам'ятка з особливою історією. Про перипетії Першої світової війни довкола Миколаївської фортеці та сучасну загрозу її існування [інтерв'ю дане Зіновію Партиці]. *День* (Київ). № 151 (2020. 13.08).

546. "Майже вся знать при московському дворі була з чернігівських князів". *Країна* (Київ). № 35 (538). (10.09.2020), 46–50.

Відповідальний/науковий редактор:

547. [Відп. ред.] Грибик М.С., Івашків К.В., Івашків Я.М., Мацкевий Л.Г., Сколоздра Р.В. *Миколаївське Придністров'я*. (Львів, 1993), 163 с.

548. [Відп. ред.] *Миколаївщина*. Збірник наукових праць. Т. 1. (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1998). 337 с.

549. [Відп. ред.] Ярослав Пришляк. *Видатні особистості Миколаївщини* / НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича (Миколаїв–Монреаль–Львів, 1998), 186 с.

550. [Відп. ред.] Ярослав Пришляк. *За Україну! Записки члена ЗП УГВР*. (Миколаїв–Монтреаль–Львів, 1999), 205 с.

551. [Відп. секретар редколегії] *Історія української культури*. Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Ісаєвич (Київ: Наукова думка, 2001), 847 с.

552. [Відп. ред.] *Миколаївщина*. Збірник наукових праць. Т. 2. (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2002), 319 с.

553. [Наук. ред.]: Ірина Цельняк. *Українські князі. Данило. Перекази про князювання Ростиславичів у Галицькій та Романовичів у Галицько-Волинській державі.* (Львів, 2006), 180 с.

554. [Відпов. ред.] *Миколаївщина.* Збірник наукових статей. Т. 3. (Львів, 2006), 475 с.

555. [Відпов. ред.] *Миколаївщина.* Т.4. Роман Сколоздра. Миколаївщина у визвольних змаганнях 1914-1920 рр. (Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2007), 208 с.

556. [Голов. ред.] *Археологічні дослідження Львівського університету.* Вип.11. (Львів, 2008), 330 с.

557. [Наук. ред.] Мирослав Волощук. *Методичні рекомендації з курсу Історії середніх віків.* (Івано-Франківськ, 2008), 86 с.

558. [Наук. ред.] Мирослав Волощук. *Тести з курсу Історії середніх віків.* (Івано-Франківськ, 2008), 64 с.

559. [Голов. ред.] *Археологічні дослідження Львівського університету.* Вип. 12. (Львів, 2009), 280 с.

560. [Відпов. ред.] *Україно-угорські етюди.* Вип. 1. (Львів, 2010), 232 с.

561. [Відпов. ред.] *Княжа доба: Історія і культура.* Вип. 3. (Львів, 2010), 404 с.

562. [Голов. ред.] *Археологічні дослідження Львівського університету.* Вип. 13. (Львів, 2010), 360 с.

563. [Відпов. ред.] *Українсько-угорські етюди.* Вип. 2. (Львів, 2012), 320 с.

564. [Відпов. ред.] *Олександр Головко: Біобібліографічний довідник.* (Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І Крип'якевича, 2012), 152 с.

565. [Голов. ред.] *Археологічні дослідження львівського університету.* Вип.14–15. (Львів, 2012), 312 с.

566. [Відпов. ред.] Олександр Майоров. *Єфросинія Галицька дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця.* Славетні постаті середньовіччя. Т. 3. (Біла Церква, 2013), 224 с.

567. [Співголова Редакційної колегії]. *Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення.* (Львів, 2013), 128 с.

568. [Відпов. ред.]. Мирослав Волощук. *"Русь" в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції* / Відп. ред. Л.В.Войтович. (Івано-Франківськ, 2014), 496 с.

569. [Наук. ред.]. Віра Гупало. *Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (Соціоісторична реконструкція).* (Львів, 2014), 532 с.

570. [Голов. ред.]. *Археологічні дослідження Львівського університету.* Вип. 19. (Львів, 2015), 243 с.

571. [Голов. ред.]. *Наукові студії.* Вип. 8. Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. (Винники–Жешів–Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Інститут археології Жешівського університету, 2015), 440 с.

572. [Голов. ред.]. *Наукові студії.* Вип. 9. Датування–хронологія–періодизація. Різні аспекти часу в археології. (Винники–Жешів–Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Інститут археології Жешівського університету, 2016), 384 с.

573. [Відпов. ред.] Івашків Я. М., Івашків К. В., Кушнір Є. І. *Миколаївське Придністров'я.* (Львів, 2016), 291 с.

574. [Голов. ред.] *Наукові студії.* Вип. 10. Освоєння простору: житло, поселення, регіон. (Винники–Жешів–Львів: КЗ ЛОР "Історико-краєзнавчий музей". Інститут археології Жешівського університету, 2017), 292 с.

575. [Наук. ред.]: Ярослав Онищук. *Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині І тис. н. е.: культурно-історичний аспект.* (Львів, 2018), 568 с.

576. [Наук. ред.]: *Проблеми історії війн і військового мистецтва* / За ред. Л. В. Войтовича. (Львів, 2018), 314 с.

577. [Наук. ред.]: Лильо Ігор. *Греки на території Руського воєводства у XIV–XVIII ст.: монографія.* (Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2019), 384 с.

578. [Наук. ред.]: Стецик Юрій. *Чернецтво Святопокровської провінції ЧСВВ (1739–1783): просопографічне дослідження.* Монографія. (Дрогобич, 2018), 472 с.

579. [Наук. ред.]: Олександр Кащук. *Монотелітство у Візантії VII століття: доктрина, політика та ідеологія влади.* (Львів, 2019), 344 с.

580. [Відпов. ред.]: Віктор Голубко, Валерій Грицюк, Леонід Кривизюк, Олександр Лисенко. *Історія війн і військового мистецтва. Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок XXI ст.).* Відпов. ред. Леонтій Войтович (Харків: Фоліо, 2019), 783 с.

Рец.: Юрій Овсінський. Завершення проекту "Історія війн і військового мистецтва". *Проблеми історії війн і військового мистецтва.* Вип. 2. (Львів, 2019), 245–253.

581. [Наук. ред.]: *Проблеми історії війн і військового мистецтва.* Вип. 2. За ред. Л. В. Войтовича. (Львів, 2019), 252 с.

582. [Відпов. ред.]: *Українсько-угорські етюди.* Вип. 3. За ред. Л. В. Войтовича. (Львів, 2019), 306 с.

Рецензент монографій:

583. Віктор Заруба. *Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття.* (Дніпропетровськ, 2003), 464 с.

584. Іван Паславський. *Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття.* (Львів, 2003), 111 с.

585. Євген Чернецький. *Правобережний гербівник.* Т. 1. Шляхта Васильківського, Таращанського і Звенигородського повітів. (Біла Церква, 2006), 160 с.

586. Мар'яна Долинська. *Історична топографія Львова XIV – XIX ст.* (Львів, 2006), 356 с.

587. Святослав Терський. *Луческ X–XV ст.* (Львів, 2006), 252 с.

588. Роман Шуст. *Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні.* (Київ, 2007), 371 с.

589. Андрій Крижанівський. *Львівський монетний двір у XIV–XV століттях.* (Львів, 2007), 221 с.

590. Євген Чернецький. *Правобережний гербівник.* Т. 2. Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1801–1804 рр.). (Біла Церква, 2007), 204 с.

591. Євген Чернецький. *Правобережний гербівник.* Т. 3. Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1802–1810 рр.) (Біла Церква, 2007), 188 с.

592. Євген Чернецький. *Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди.* (Біла Церква, 2007), 176 с.

593. *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років.* Упорядники М.Крикун, О.Піддубняк. Вступ М.Крикуна. (Львів, 2008), 1219 с.

594. Євген Чернецький. *Правобережний гербівник.* Т. 4. Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1803–1816 рр.). (Біла Церква, 2008), 190 с.

595. Янок Т.О., Кюнцлі Р.В., Горда О.М. *Культурологія в КМС: тестові завдання.* (Львів, 2008), 65 с.

596. Ірина Цельняк. *Князь Лев і його нащадки.* (Львів, 2008), 367 с.

597. Дмитро Чобіт. *Броди та його округа княжих часів Руси-України. X–XV ст. (Воєнно-історичне дослідження).* (Броди, 2008), 236 с.

598. *Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.)* / Наук. ред. Л.Тимошенко. (Дрогобич, 2009), 320 с.

599. Олег Однороженко. *Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII – XVI ст.* (Харків, 2009), 320 с.

600. Іван Паславський. *Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів.* (Львів, 2009). 124 с.

601. Святослав Терський. *Княже місто Володимир.* (Львів, 2010), 316 с.

602. Святослав Терський. *Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині.* (Львів, 2010), 380 с.

603. Дмитро Чобіт. *Фортифікації міста Броди XVI–XVII ст.* (Броди, 2010), 182 с.

604. Ігор Бойко. *Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського королівства (1387–1569).* (Львів, 2010), 344 с.

605. Загорський В.С., Серант А.Й., Усяченко Л.М. *Взаємовідносини місцевих органів влади з громадськістю. Навчальний посібник.* (Львів, 2010), 191 с.

606. Олександр Майоров. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич володар, воїн, дипломат.* Т. 1. До вивчення джерел з історії внутрішньої та зовнішньої політики. (Біла Церква, 2011), 318 с.

607. Олександр Майоров. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич володар, воїн, дипломат.* Т. 2. Політична та культурна спадщина, родина, династія. (Біла Церква, 2011), 464 с.

608. Віктор Мандзяк. *Битви української середньовічної та ранньомодерної історії.* Довідник. (Львів, 2011). 432 с.

609. Роман Берест. *Середньовічні монастирі Галичини. Житло та побут.* (Львів, 2011), 332 с.

610. *Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія.* (Острог, 2011), 512 с.

611. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* Т. 22. (Кам'янець-Подільський, 2012), 512 с.

612. Іван Кахнич. *Моє рідне село та його величні люди.* (Дрогобич, 2013), 147 с.

613. Тарас Чухліб. *Віденьˆ1683: Україна-Русь у битві за "золоте яблуко" Європи.* (Київ, 2013), 559 с.

614. Андрій Козицький. *Leopolis militans. Нариси військової історії Львова XIII–XVIII ст.* (Львів, 2014), 368 с.

615. Святослав Терський. *Археологія доби Галицько-Волинської держави.* – (Київ, 2014), 164 с.

616. Леонід Кривизюк, Олександр Юрчук. *Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра.* (Львів, 2014), 362 с.

617. Наталя Лешкович. *Практикум з історії Росії від найдавніших часів до кінця XVIII століття.* (Львів, 2014). 300 с.

618. Сергій Федака. *Історія України з найдавніших часів до 1648 року.* (Київ, 2014), 782 с.

619. Ігор Шпик. *Болгарія і Південно-Західна Русь: релігійно-культурні відносини останньої чверті XIV – першої половини XVI ст.* (Львів, 2014). 236 с.

620. Ігор Чорновол. *Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір.* (Київ, 2015), 376 с.

621. Михайло Кріль. *Хирів. Місто над Стривігором.* (Львів, 2016), 664 с.

622. Михайло Кріль. *Добромиль у долині Вирви.* Т. 2. Історія і культура. (Львів, 2016), 836 с.

623. Михайло Рожко. *Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу.* (Львів, 2016), 232 с.

624. Ольга Щодра. *Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття.* (Львів, 2016), 296 с.

625. Александр Роменский. *Империя ромеев и "тавроскифы". Очерки русско-византийских отношений последней четверти X в.* (Нартекс. Byzantina Ukrainensia. Т. 5). (Харьков, 2017), 340 с.

626. Ігор Смуток. *Руська шляхта Перемишльської землі XIV–XVIII ст. (історико-генеалогічне дослідження).* (Львів, 2017), 504 с.

627. *Европа в Средние века и Новое время: Общество. Власть. Культура.* (Ижевск, 2017), 246 с.

628. Сергей Сорочан. *История культуры Европы. Средние века.* Курс лекций. (Харьков, 2017), 396 с.

629. Сергій Сегеда. *Шляхетні жінки Русі-України.* Біографічні нариси на тлі української історії. Кн. 1. X–XVIII ст. (Київ, 2017), 264 с.

630. Володимир Александрович. *Холмська ікона Богородиці з Емануїлом.* (Львів, 2018), 144 с.

631. Андрій Красножон. *Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.).* (Одеса, 2018), 312 с.

632. Ілля Паршин. *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські нарративні джерела XIII–XV століть.* (Львів, 2018), 348 с.

633. Назар Заторський. *"Послання Мисаїла до папи Сикста IV" 1476 року: реконструкція архетипу* [Київське християнство. Т. 15]. (Львів, 2018), 588 с.

634. Сергей Сорочан. *Ромейское царство. Книга для чтения по истории Византии.* Ч. 1. (Харьков, 2018), 720 с.

635. Петро Костюк. *Код ідентичності. Мілітарні сторінки історії України і не тільки.* (Львів, 2018), 456 с.

636. Андрій Филипчук. *Давній Плісненськ: Історія та міфи.* (Львів, 2018), 56 с.

637. Олег Бубенок. Хозари в історії Східної Європи. (Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2019), 316 с.

638. Jusupović Adrian. *Kronika halicko-*wołyńska (*Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej.* (Kraków, 2019), 206 s.

639. Смуток Ігор. *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.).* Т. 1. (Львів, 2019), 634 с.

640. Заяць Андрій. *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.* (Львів, 2919), 582 с.

641. Ђура Харди. *Итинерариј Ростислава Михаиловича.* (Нови Сад, 2019), 160 с.

Науковий консультант і науковий керівник дисертаційних робіт:

Докторські дисертації:

1. Шеломенцев-Терський Святослав Володимирович. Військова інфраструктура Волинського князівства у XI-XIV ст. // д. і. н., спеціальність 20.02.22 – військова історія, захист відбувся 24.06.2011 р.

2. Волощук Мирослав Михайлович. “Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції // д.і.н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, захист відбувся 26.05.2015 р.

3. Гупало Віра Діонізівна. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція) // д.і.н., спеціальність 07.00.04 – археологія, захист відбувся 2.07.2015 р.

4. Онищук Ярослав Іванович. Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині І тис. н. е. : культурно-історичний аспект // д. і. н., спеціальність 07.00.04 – археологія. Захист відбувся 10.09.2019 р.

5. Лильо Ігор Миколайович. Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст. // д. і. н., спеціальність 07.00.01 – історія України, захист відбувся 22.10.2019 р.

6. Стецик Юрій Орестович. Чернецтво Святопокровської провінції ЧСВВ (1739 –1783 рр.): просопографічне дослідження // д. і. н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 23.10.2019 р.

7. Кащук Олександр Ярославович. Монотелітство у Візантії VII століття: доктрина, політика та ідеологія влади // д. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія. Захист відбувся 25.02.2020 р.

Кандидатські дисертації:

8. Зубашевський Назарій Петрович. Ранньодержавні інститути на Русі і в Скандинавії: порівняльний аналіз // к. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, захист відбувся 29.03.2011 р.

9. Куцин Михайло Миколайович. Криза лицарського війська і початки формування професійних найманих армій у XIV-XV ст.: історіографічний аспект // к. і. н., спеціальність 20.02.22 – військова історія, захист відбувся 31.05.2011 р.

10. Козловський Сергій Орланович. Медієвістика у Львівському університеті (1784–1914) // к. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, захист відбувся 26.04.2012 р.

11. Юрейко Павло Степанович. Медієвістичні студії у Львівському університеті в міжвоєнний період (1919–1939) // к. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, захист відбувся 26.04.2012 р.

12. Паршин Ілля Леонтійович. Вектори політики володарів Галицько-Волинської Русі (за матеріалами нарративних латиномовних джерел XIII–XV століть) // к. і. н., спеціальність 07.00.01 – історія України, захист відбувся 29.04.2014 р.

13. Папа Іванна Юріївна. Походження князівських родів у Великому князівстві Литовському // к. і. н., спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія, захист відбувся 29.04.2014 р.

14. Гаврилишин Марія Романівна. Політичні і шлюбні зв'язки британських династій з Рюриковичами у IX–XI ст. // к. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, захист відбувся 11.05.2016 р.

15. Лісін Дмитро Сергійович. Вплив вікінгів на розвиток ірландського суспільства в кінці VIII – X ст. // к. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, захист відбувся 11.05.2016 р.

16. Вацеба Ростислав Миролюбович. Ранні держави дружинного типу у слов'янському Полаб'ї (кінець VIII – перша третина X ст.): система влади і її трансформації // к. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, захист відбувся 26.02.2019 р.

Опонент дисертаційних робіт:

1. Собчук Володимир Дмитрович. *Знать Південної Волині на схилі середніх віків.* к.і.н, спеціальність 07.00.01 – Історія України. Захист відбувся 5.11.2002 р.

2. Федака Сергій Дмитрович. *Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття).* д.і.н, спеціальність 07.00.01 – Історія України. Захист відбувся 14.11.2003 р.

3. Целуйко Олександр Петрович. *Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження.* к.і.н., спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Захист відбувся 16.12.2003 р.

4. Капраль Мирон Миколайович. *Національні громади Львова XVI-XVII ст. (соціально-правові взаємини.* д.і.н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 10.02.2004 р.

5. Козубська Ольга Богданівна. *Сакральна готика середньовічного Львова: історичний контекст.* к.і.н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 9.03.2004 р.

6. Заруба Віктор Миколайович. *Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття.* д.і.н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 25.05.2004 р.

7. Кальницька Наталія Дмитрівна. *Формування територіальних володінь чернігово-сіверських князів (друга половина XI – кінець XIII ст.): історико-політичний аспект.* к.і.н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 25.06.2004 р.

8. Москаленко Олексій Сергійович. *Усні джерела „Повісті временних літ".* к.і.н., спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Захист відбувся 7.07.2004 р.

9. Бодрухин Володимир Миколайович. *Князівська влада і проблеми державотворення в Україні: Удільний період (XII-XIV ст.).* д.і.н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 22.04.2005 р.

10. Головко Олександр Борисович. *Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина*

XIII ст.). д.і.н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія. Захист відбувся 16.05.2006 р.

11. Бубенок Олег Борисович. *Алани-Аси у складі середньовічних етнополітичних об'єднань Євразійського степу.* д.і.н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія. Захист відбувся 09.2006 р.

12. Петрик Андрій Михайлович. *Боярство Галицько-Волинської держави (XII-XIV ст.).* к.і.н. спеціальність 07.01.00 – Історія України. Захист відбувся 7.03.2007.

13. Кондрач Ярослав Стефанович. *Військово-історичні дослідження Івана Крип'якевича (1886-1967).* К.і.н., спеціальність 20.02.22 – військова історія. Захист відбувся 5.06.2007.

14. Заплотинський Григорій Станіславович. *Інститут темників у формуванні державності татарських народів наприкінці XIII – першій половині XIV ст. (на матеріалах мангуто-ногайців).* К.і.н., спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія. Захист відбувся 4.11.2007.

15. Мателешко Юрій Павлович. *Політико-адміністративний устрій Київської Русі IX – початку XII століття.* К.і.н., спеціальність 07.00.01 – Історія України. Захист відбувся 19.03.2008.

16. Михайлина Любомир Павлович. *Слов'яни VIII–IX ст. між Дніпром і Карпатами (райковецька культура).* Д.і.н., спеціальність 07.00.04 – Археологія. Захист відбувся 18.12.2008.

17. Шпик Ігор Євгенович. *Болгарсько-українські релігійно-культурні зв'язки (остання чверть XIV – перша половина XVI ст.).* к.і.н., спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія. Захист відбувся 12.05.2009.

18. Вінниченко Оксана Володимирівна. *Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII століття як історичне джерело.* К.і.н., спеціальність 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Захист відбувся 23.06.2009.

19. Однороженко Олег Анатолійович. *Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну (XIV–XVIII ст.).* д.і.н., спеціальність 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Захист відбувся 24.09.2009.

20. Миська Роман Григорович. *Теребовельська земля в XI – першій половині XIII ст.* к.і.н., спеціальність 07.00.01 – Історія України. Захист відбувся 29.09.2009.

21. Хаялі Рустем Ізеттович. *Етносоціокультурна еволюція кримськотатарського народу в XX ст.* д.і.н., спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія. Захист відбувся 16.03.2010 р.

22. Клеймьонова Ольга Олександрівна. *Стосунки номадів південноруських степів з осілим населенням Давньої Русі (до монгольської навали).* к.і.н., спеціальність 07.00.01 – Історія України. Захист відбувся 26.05.2010 р.

23. Скочиляс Ігор Ярославович. *Галицька (львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус.* д. і. н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 22.02.2011 р.

24. Омельчук Богдан Андрійович. *Оборонні споруди Львівщини як пам'ятки військової історії (друга половина XIV – XVII ст.).* к. і. н., спеціальність 20.02.22 – військова історія. Захист відбувся 24.06.2011 р.

25. Вольф Олександр Євгенович. *Контакти візантійського населення Криму з кочовиками Північного Причорномор'я та східними слов'янами наприкінці V-X ст.* к. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія. Захист відбувся 28.10.2011 р.

26. Лисейко Ярослав Богданович. *Військово-службове населення Сяноцької землі у другій половині XIV – XVII ст.* к. і. н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 11.12.2012 р.

27. Гринчишин Богдан Володимирович. *Клинкова зброя в системі озброєння давньоукраїнського воїна XII–XIV ст.* к. і. н., спеціальність 20.02.22 – військова історія. Захист відбувся 15.12.2016 р.

28. Трачук Олексій Васильович. *Виробництво заліза у соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V – X ст.).* к. і. н., спеціальність 07.00.01 – історія України, захист відбувся 25.04.2017 р.

29. Мацюк Ігор Іванович. *Перехід до професіонального найманого війська: причини, становлення, наслідки (кінець XII – початок XVI ст.).* к. і. н., спеціальність 20.02.22 – військова історія. Захист відбувся 21.12.2017 р.

30. Верхотурова Мар'яна Андріївна. *Артилерія XIV–XVIII століть з фондів Львівського історичного музею: історія формування та характеристика колекції.* к. і. н., спеціальність 20.02.22 – військова історія. Захист відбувся 31.01.2018 р.

31. Марченко Олег Іванович. *Артилерійський арсенал Київської фортеці у другій половині XVII ст.: формування, структура, функції.* д. і. н., спеціальність 07.00.01 – Історія України. Захист відбувся 22.05.2018 р.

32. Прищепа Богдан Анатолійович. *Погориння у середньовіччі: населення, системи заселення, урбанізаційні процеси.* д. і. н., спеціальність 07.00.04 – археологія. Захист відбувся 20.11.2019 р.

КНЯЖА ДОБА НА РУСІ: СУСПІЛЬСТВО І ЕЛІТА

Складні проблеми індоєвропейського та слов'янського етногенезів залишають ці питання дискусійними. Практична відсутність традиційної джерельної бази відштовхнула на другий план звичні історіографічні методи і висунула на перший план інструментарій та створені на його бази докази спеціальних дисциплін: лінгвістики, ономастики, етнографії, антропології та археології.

Успіхи лінгвістики дозволили вже у першій половині XIX ст. розробити методи структурного аналізу мов, глоттогенезу, принципів утворення слів в тій чи іншій мовах, і приступити до аналізу сучасних мов в історичному розрізі їх розвитку, ув'язавши його з походженням народів. Наступним кроком став аналіз основної ономастичної бази: топонімії і гідронімії. Праці переважно німецьких та австрійських лінгвістів підготували появу класичної *індоєвропейської теорії*, за якою індоєвропейські народи на певному ранньому етапі складали мовну і етнічну єдність, яка шляхом розселення із своєї прабатьківщини утворила певні масиви (індійську, іранську, іллірійську, кельтську, германську, балтську, слов'янську та романську мовні групи, а також вірменську, грецьку, албанську і деякі вже втрачені мовні групи: тохарську, хетто-лувійську, фригійську, фракійську і венетську), далі – діалектні групи (приміром антів і склавінів), подальша диференціація яких привела до утворення окремих мов (чеської, словацької і т. д.). Базою для таких висновків послужила схожість лексики, фонетики і граматики індоєвропейських мов, особливо їх найдавніших термінів (наприклад „мати", „мать" – у слов'ян; "mate", "muti", "motina" - у балтів; "mata" – на давньоіндійському санскриті; „matar", "madar" – у іранців; "mouter", "muter", "mathe" – у германців; „mater" – у романців; "*μητηρ*" – у греків; "mair" – у вірмен і т. д.). Головним недоліком цієї теорії була її статичність: за нею розселення індоєвропейців протікало наче у вакуумі, між тим не тільки на території Індії, де древні арійці зруйнували потужні цивілізації *Моханджо-даро* та *Хараппи*, але й на більшості європейської території археологи знайшли беззаперечні докази існування ранніх цивілізацій до приходу індоєвропейців, в тому числі і такої великої цивілізації, як *трипільська*. Тому *індоєвропейська теорія* отримала доповнення у вигляді *теорії субстрату*, за якою визнавалося, що поряд з тими мовами, які вижили в процесах асиміляції та взаємовпливу, існували і інші мови, сліди яких залишилися у вигляді субстратних явищ у складі інших мов. В остаточному вигляді відкорегована *індоєвропейська*

теорія визначає три чинники утворення мови (за Августом Шлейхером (19.02.1821‒6.12.1868): відрив від основної групи (*теорія генеалогічного дерева*), сусідство, контакти і взаємовпливи (*теорія розходження хвиль*, сформована Йоганом Шмідтом (29.07.1843‒4.07.1901) та асиміляційні процеси (*теорія субстрату*)[3].

На жаль використання досягнень лінгвістики німецькими політиками для обґрунтування пангерманізму перед Першою світовою війною, а відтак фашистами ‒ расистської теорії німецької арійської раси ‒ перед Другою світовою війною[4], привело до відмови від її використання, а навіть заборони, у найбільшій слов'янській країні ‒ Радянському Союзі. Тут було канонізовано *яфетичну* теорію утворення мов академіка Миколая Марра (6.01.1864‒20.12.1934)[5]. Світова лінгвістична наука також пережила добу захоплення пангерманізмом та іншими расовими зигзагами. Але в цілому, не будучи переобтяженою ідеологічними догмами, вона досягла значних результатів. Її основи були сформовані швейцарським лінгвістом Фердинандом де Соссюром (26.11.1867‒22.02.1913)[6]. Його послідовник Антуан Мейє

---

[3] August Schleicher. *Compendiumm der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprache.* (Weimar, 1861, 6; Johann Schmidt. *Die Vermanddschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen.* (Weimar, 1872), 27.

[4] Німецькі вчені і далі за цією традицією індоєвропейські мови називають індогерманськими.

[5] Початково ця теорія мала тільки довести спорідненість картвельських мов Кавказу з семітськими. Її автор був, безперечно, людиною колосальної ерудиції і знань. Він прагнув розглянути питання походження мов з позиції марксизму, пов'язавши їх з історією розвитку мислення, духовною і матеріальною культурою в цілому. Але на практиці близько 1924 р. була сформована відірвана від реальності глобальна *яфетична* теорія єдності мовотворчого (глоттогонічного) процесу стадійного розвитку всіх мов світу. Марр вважав, що всі мови світу виникли з чотирьох елементів (*сал*, *бер*, *йон*, *рош*) і рішуче відкидав можливість існування різних за вихідним матеріалом мовних груп. Виходячи з цього повністю відкидалася можливість міграції народів, а зміна археологічних культур пов'язувалася із стадіями розвитку автохнонного населення. Під кінець М. Марр став базуватися взагалі на бездоказових постулатах. Так, приміром, для пояснення окремих елементів української мови він використовував матеріал мови басків, народу, який ніколи і ні за яких умов не міг брати участі в етногенезі українців („Яфетичні зорі на українському хуторі", 1930). Марр був близьким до Сталіна і у 1919–1934 рр. очолював Академію історії матеріальної культури, де при большевиках зосередилися мало не всі історичні науки. Він підготував ціле покоління учнів і послідовників, які канонізували його теорію. Він же просто знищив і змусив замовкнути всіх противників. До рубежу 1950-х рр. *яфетична* теорія безроздільно панувала не тільки у всіх лінгвістичних, але й археологічних, етнографічних та історичних дослідженнях (Николай Марр. *Избранные работы.* Т. 1–5. Ленинград, 1933–1937; Владимир Алпатов. История одного мифа. Марр и марризм. (Москва, 2004), 288 с.). Лише після виходу відомої статті Й.Сталіна (Йосиф Сталин. Марксизм и вопросы языкознания. Относительно марксизма и языкознания. *Правда*. (Москва, 1950), 20.06), теорія М.Марра булла засуджена і відкинена, але і далі здобутки європейської науки залишалися недоступними до широких кіл радянських науковців, а до *індоєвропейської* теорії продовжували відноситися з недовірою. Відгомін тих часів відбивається досі на дослідженнях цієї проблематики.

[6] Фердинанд Соссюр. *Труды по языкознанию.* (Москва, 1977), 696 с.; Його ж. *Заметки по общей лингвистике.* (Москва, 2000), 280 с.

(11.11.1866–21.09.1936), автор праць „Історичне і загальне мовознавство" (1921–1936), розглядав також питання розвитку української мови та її діалектів[7]. Європейська лінгвістика досягла значних успіхів у дослідженнях проблем індоєвропейського та слов'янського етногенезів. Це перш за все роботи Олександра Брюкнера (29.01.1856–24.05.1939)[8], Яна Міхала Розвадовського (7.12.1867–13.03.1939)[9], Тадеуша Лер-Сплавіньського (20.09.1891–17.02.1965)[10], Ганса Краге (7.02.1898–25.06.1965)[11], Еміля Бенвеніста (27.05.1902–3.03.1976)[12], Станіслава Роспонда (19.12.1906–16.10.1982)[13], Збігнєва Голомба (16.03.1923–24.03.1994)[14], Вольфганга Пауля Шміда (25.10.1929–22.10.2010)[15], Ганса Ебергарда Майєра (* 2.02.1932)[16], Генріха Бірнбаума[17], а також радянських лінгвістів Володимира Торопо-

---

7 Антуан Мейе. *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков.* (Москва-Ленинград, 1938), 512 с.; Його ж. *Общеславянский язык.* (Москва, 1951), 492 с.; Його ж. *Сравнительный метод в историческом языкознании.* (Москва, 1954), 99 с.

8 Aleksander Brückner. *Słownik etymologiczny języka polskiego.* (Kraków, 1927), 828 s.

9 Jan Rozwadowski. *Studia nad nazwami wód słowiańskich.* (Kraków, 1948), 346 s.

10 Tadeusz Lehr-Spławiński. *O pochodzeniu i praojczyznie Słowian.* (Poznań, 1946), 237 s.

11 Hans Krahe. *Sprache und Vorzeit. Europäishe Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache.* (Heidelberg, 1954), 180 s.; Idem. *Die Sprache der Illyrier.* I Teil: Die Quellen. (Wiesbaden, 1955), VIII+120 s.; Idem. Vorgeschichtlichte Strachbeziehungen von den baltischen Ostseeländern bis zu den Gebieten um den Nordteil der Adria. *Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse.* (Mainz, 1957), Nr 3, 105–126; Idem. *Unsere ältesten Flussnamen.* (Wiesbaden, 1964), 123 s.

12 Эмиль Бенвенист. *Общая лингвистика.* (Москва, 1974), 448 с.

13 Stanisław Rospond. Onomastyka słowiańska. Cz. 1. Osiągnięcia. Onomastica. R. 2. (Warszawa, 1956), 217–248; Idem. Onomastyka słowiańska. Cz. 2. Postulany metodologiczne. *Onomastica*. R. 3. (Warszawa, 1957), 93–115; Idem. Prasłowianie w świetle onomastyki. *I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. Warszawa, 14-18 IX 1965.* (Warszawa, 1968), 109–137; Idem. Miscellanea onomastica Rossica. *Восточнославянская ономастика. Исследования и материалы.* (Москва, 1979), 5–47; Idem. Etnogeneza Słowian w świetle terminologii topograficznej. *Onomastica Jugoslavica.* T. 9. (Ljubljana, 1982), 107–120.

14 Zbigniew Gołąb. Veneti/Venedi – the oldest name of the Slavs. *The journal of IndoEuropean studies.* (1975), nr. 3, 321–336; Idem. Stratyfikacja słownictwa prasłowiańskiego a zagadnienie etnogenezy Słowian. *Rocznik Sławistyczny.* T. 38. (1977), 1, 15–30; *Idem.* Kiedy nastąpiło rozszczepienie językowe Bałtów i Słowian? *Acta Baltico-Slavica.* T. 14. (1981), 121–133; Idem. Etnogeneza Słowian w świetle językoznawstwa. *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej.* T. 1. Pod red. G. Labudy i S. Nabaczyńskiego. (Wrocław, 1987), 71–80.

15 Wolfgang Paul Schmid. Baltische Gewässernamen und das vorgeschichtliche Europa. *Indogermanische Forschungen.* Bd. 77. (1972), 1–18; Idem. Baltisch und Indogermanisch. *Baltistica.* Vol. 12 (2) (1976), 115–122; Idem. Alteuropäisch und Indogermanisch. *Probleme der Namenforschung im deutschsprachigen Raum.* (Darmstadt, 1977)б 110–115; Idem. Indogermanistische Modelle und osteuropäische Frühgeschichte. *Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse.* (Mainz-Wisbaden, 1978), nr 1, 24 s.; Idem. Das Hethitische in einem neuen Verwandtschaftsmodell. *Hethitisch und Indogermanisch.* Hrsg. von E. Neu und W. Meid. (Insbruck, 1979), 231–235.

16 Hans Eberhard Mayer. *Die Indogermanenfrage. Die Urheimat der Indogermanen.* Hrsg. von A. Scherer. (Darmstadt, 1968), 256–287; Idem. Kann das Baltische als Muster für das Slaviche gelten? *Zeitschrift für slavische Philologie.* T. 39 (Leipzig, 1976), 32–48; Idem. Die Divergenz des Baltischen und des Slavischen. *Ibidem.* T. 40 (Leipzig, 1978), 52–68.

17 Henry Birnbaum. Indo-European Nominal Formations Submerged in Slavic. *The Slavic Word.* (The

ва (5.07.1928–5.12.2005)[18], Вячеслава Іванова (21.08.1929–7.10.2017)[19], Тамаза Гамкрелідзе (* 23.10.1929)[20], Олега Трубачова (23.10.1930–

Hague–Paris, 1972), 142–168; Idem. The original Homeland of the Slavs and the problem of early Slavic linguistic contacts. *The journal of Indo-European studies.* (1973), Nr 1, 407–421; *Idem,* O możliwości odtworzenia pierwotnego stanu języka prasłowiańskiego za pomocą rekonstrukcji wewnętrznej i metody porównawczej. *American Contributions in the Seventh International Congress of Slavists.* Vol. 1. Linguistics and Poetics. (The Hague, 1973), 33–58; Хенрик Бирнбаум. *Праславянский язык: достижения и проблемы его реконструкции.* (Москва, 1987), 512 с.

[18] Владимир Топоров. Новейшие работы в области изучения балто-славянских языковых отношений (библиографический обзор). *Вопросы Славянского Языкознания.* Вып. 3. (Москва, 1958), 134–161; Його ж. К проблеме балто-славянских языковых отношений. *Актуальные проблемы славяноведения.* (Москва, 1961), 64–69; Його ж. К вопросу об эволюции славянского и балтского глагола. *Вопросы Славянского Языкознания.* Вып. 5. (Москва, 1961), 35–70; Його ж. Из истории изучения древнейших балто-славянских языковых отношений. *Ученые записки Ин-та славяноведения.* Вып. 23. (Москва, 1962), 3–43; Його ж. Несколько иллирийско-балтийских параллелей из области топономастики. *Проблемы индоевропейского языкознания. (*Москва, 1964), 52–58; Його ж. К древним балкано-балтийским связям в области языка и культуры. *Античная балканистика*. (Москва, 1972), 24–38; Його ж. К фракийско-балтийским языковым параллелям. *Балканское языкознание.* (Москва, 1973), 30–63; Його ж. Vilnius, Wilno, Вильна: город и миф. *Балто-славянские этноязыковые контакты.* (Москва, 1980), 3–71; Його ж. Галинды в Западной Европе. *Балто-Славянские Исследования. 1982 г.* (Москва, 1983), 129–140; Його ж. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы. *Там само,* 227–263; Його ж. Oium Иордана (Getica, 27-28) и готско-славянские связи в Северо-Западном Причерноморье. *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья.* (Москва, 1984), 128–241; Його ж. Заметки о балто-славянской похоронной обрядности. *Балто-славянские исследования. 1985 г.* (Москва, 1987), 10–52; Владимир Топоров, Олег Трубачев. *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.* (Москва, 1962), 266 с.

[19] Вячеслав Иванов. *Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы: сравнительно-типологические очерки.* (Москва, 1965), 297 с.; Його ж. Отражения индоевропейской терминологии близнечного культа в балтийских языках. *Балто-Славянский Сборник.* (Москва, 1972), 193–206; *Його ж.* Язык как один из источников этногенетических исследований и проблематика славянских древностей. *Советское Славяноведение.* (Москва, 1973), № 4, 62–72; Його ж. Реконструкция общебалтийских синтактичских структур. *Балто-Славянские Исследования. 1974 г.* (Москва, 1975), 106–116; Його ж. К балкано-балто-славяно-кавказским параллелям. *Балканский лингвистический сборник.* (Москва, 1977), 143–164; Його ж. Славянские названия металлов и проблемы восстановления ранних этапов металлургии у славян. *Советское Славяноведение.* (Москва, 1979), № 5, 82–100; Його ж. К пространственно-временной интерпретации балто-славянского диалектного континуума. *Балто-Славянские Исследования. 1980 г.* (Москва, 1981), 6–10; Його ж. Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологии (к названию Белоруссии). *Там само*, 163–177; Його ж. *Славянский, балтийский и раннебалканский глагол. Индоевропейские истоки*. (Москва, 1981), 270 с.; Його ж. *История славянских и балканских названий металлов*. (Москва, 1983), 195 с.

[20] Тамаз Гамкрелидзе. К проблеме „произвольности" языкового знака. *Вопросы Языкознания.* (Москва, 1972), № 6, 33–39; Gamkrelidze Th. F. The problem of "L'arbitraire du signe". *Language.* Vol. 50. (1974), Nr 1, 102–110; Idem. Hierarchical relationships of dominance as phonological universals and their implications for Indo-European Reconstruction. *Festschrift for Oswald Szemerenyi: Current Isssues in Ligguistic Theory.* Vol. 2. (Amsterdam, 1979), 283–290; Idem. Language typology and language universals and their implications for the reconstruction of the Indo-European stop system. *Bono Homini Donum: Essays in historical linguistics. In memory of J. Alexander Kerms.* Ed. by Y. L. Arbaitman, A. R. Bomhard. (Amsterdam, 1981), 571–609; Його ж. Лингвистическая типология и праязыковая реконструкция. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции.* (Москва, 1988), 145–157; Тамаз Гамкрелидзе,

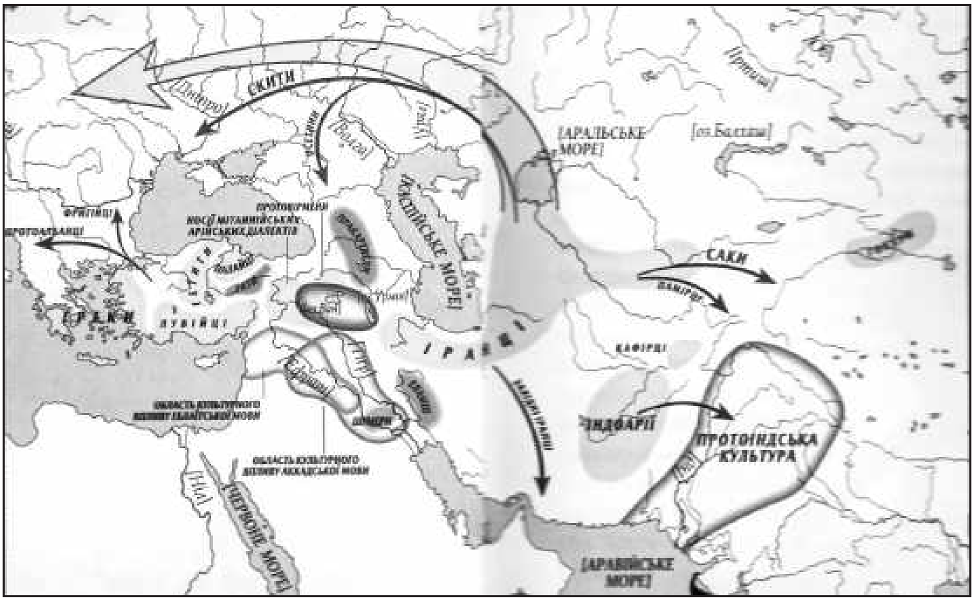
9.03.2002)[21] та інших[22].

Виходячи з аналізу основних термінів, які співпадають у більшості народів, що розмовляють або розмовляли індоєвропейськими мовами, і визначають предмети або явища, які відбивають відомі з датованих археологічних пам'яток принципові зміни у техніці (наприклад „мідь", „наковальня", „плуг", колісниця, повозка" і т. д.), світова лінгвістика прийшла до висновку, що існування праіндоєвропейської спільноти, яка розмовляла праіндоєвропейською мовою, припадає

Вячеслав Иванов. Древняя Передняя Азия и индоевропейские миграции. *Народы Азии и Африки.* (Москва, 1980), № 1, ; Их же. Древняя Передняя Азия и индоевропейская проблема. Временные и ареальные характеристики общеиндоевропейского языка по лингвистическим и культурноисторическим данным. *Вопросы древней истории.* (Москва, 1980), № 3, 3–27; Их же. Миграция племен – носителей индоевропейских диалектов – с первоначальной территории расселения на Ближнем Востоке в исторические места их обитания в Евразии. *Там же.* (Москва, 1981), № 2, 11–33; Их же. *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры.* (Тбилиси, 1984), Т. 1, 428 с.; Т. 2, 1328 с.; Их же. К проблеме прародины носителей родственных диалектов и методы ее установления (По поводу статей И. М. Дьяконова). *Вопросы Древней Истории.* (Москва, 1984), № 2, 107–122; Их же. Индоевропейская прародина и расселение индоевропейцев: полвека исследований и обсуждений. *Вопросы языкового родства*. № 9. (2013), 109–136.

21 Олег Трубачев. *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя.* (Москва, 1959), 242 с.; Його ж. *Происхождение названий домашних животных в славянских языках (этимологические исследования).* (Москва, 1960), 114 с.; Його ж. *Ремесленная терминология в славянских языках. Этимология и опыт групповой реконструкции.* (Москва, 1966), 414 с.; Його ж. Из славяно-иранских лексических отношений. *Этимология. 1965.* (Москва, 1967), 3–81; Його ж. *Названия рек Правобережной Украины: словообразование, этимология, этническая интерпретация.* (Москва, 1968), 289 с.; Його ж. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян. *Вопросы языкознания.* (Москва, 1974), № 6, 48–67; Його ж. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье. *Вопросы языкознания.* (Москва, 1977), № 6, 13–29; Його ж. Этимология славянских языков. *Вестник АН СССР.* (Москва, 1980), № 12, 80–85; Його ж. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики. *Вопросы языкознания*. (Москва, 1982), № 4-5, 10–26; Його ж. Языкознание и этногенез славян. *Там же.* (Москва, 1984), № 2, 15–30; Його ж. Славянская этимология и праславянская культура. *X Международный съезд славистов. Славянское языкознание.* (Москва, 1988), 292–347; Його ж. *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистичские исследования.* (Москва, 1991), 271 с.

22 Федот Филин. *Образование языка восточных славян.* (Москва-Ленинград, 1962), 296 с.; Його ж. Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков. *Вопросы языкознания.* (Москва, 1970), № 5, 3–14; Його ж. *Происхождение русского, украинского и белорусского языков.* (Ленинград, 1972), 656 с.; Його ж. О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков. *Вопросы языкознания.* (Москва, 1980), № 4, 32–56; Борис Горнунг. *К вопросу об образовании индоевропейской языковой общности (Протоиндоевропейские компоненты или иноязычные субстраты?).* (Москва, 1964), 45 с.; Леонид Гиндин. К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства (по лингвистическим и филологическим данным). *Формирование раннефеодальных славянских народностей.* (Москва, 1981), 52–96; Виктор Мартынов. *Становление праславянского языка по данным славяно-иноязычных контактов.* (Минск, 1982), 44 с.; Игорь Дьяконов. О прародине носителей индоевропейских диалектов. (I). *Вестник древней истории.* (Москва, 1982), № 3, 3–30; (II). № 4, 11–25; Владимир Сафронов. *Проблема индоевропейской прародины.* (Орджоникидзе, 1983), 96 с.; Його ж. *Индоевропейские прародины*. (Горький, 1989), 402 с.

Напряки міграції іедоєвопейців (за Т. Гамкрелідзе і В. Івановим)

на V–IV тис. до н. е. Близько 3000 р. до н. е. почався процес розпаду праіндоєвропейської мови на певні мовні масиви. Слов'яно-балто-германська група сформувалася по сусідству з *тохарською*[23] на

[23] До XIII ст. територія між Гіссарським хребтом на півночі, Гіндукушем на півдні, ріками Мургаб і Геруруд на заході у нинішній Туркменії та Паміром на сході носила назву Тохаристан. На цій території *тохари* з'явилися у 140–129 рр. до н. е., у 130 р. розрушили Греко-Бактрійське царство і у 128 р. до н. е. вторгнулися у Парфію. У I–IV ст. одне з тохарських племен – *кушани* утворили на цих землях потужну імперію – Кушанське царство. Кушани розмовляли мовою іранської групи і користувалися писемністю на основі грецького алфавіту, який перейняли у бактрійців. Фрагменти їх буддійських текстів VI–VII ст., знайдені у Східному Туркистані на рубежі XIX–XX ст., зберегли сліди тохарської А і Б мов (Иван Умняков. Тохарская проблема. *Вестник Древней Истории*. (Москва, 1940), № 3 (12), 181–193; *Тохарские языки.* Сборник статей. Ред. В. Иванов. (Москва, 1959), 213 с.; Вадим Массон, Вадим Ромодин. История Афганистана. Т. 1. (Москва, 1964), 157–198; Василий Бартольд. Тохаристан. *В. В. Бартольд. Сочинения.* Т. 3. (Москва, 1965), 514–516). Тохарські мови близькі до кельтів, італіків і греків та належать до індоєвропейської групи *kentum* з тильноязичним *k, g, gh.* Спільні елементи з з германо-балто-слов'яеськими мовами (Walter Porzig. *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*. (Heidelberg, 1954), 184–216; Владимир Георгиев. *Исследования по сравнительно-историческому языкознанию.* (Москва, 1958), 55–57; Tadeusz Milewski. Praojczyzna Słowian. *Wiadomości Historyczne*. Vol. 2. (1959), 183–197) свідчать про сусідство їх первинних ареалів. Версія про міграцію з Причорномор'я чи, навіть, Верхнього Придністров'я в Туркестан бл. середини I тис. до н. е. (Владимир Георгиев. Балто-славянский и тохарский языки. *Вопросы Языкознания*. (Москва, 1958), № 6, 3–20; Его же. *Исследования по сравнительно-историческому языкознанию,* 275), виявилася помилковою (Leszek Bednarczuk. Rozpad Języka prasłowiańskiego w Świetle badań Tadeusza Milewskiego i nowych hipotez etnolingwistycznych. *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad.* (Warszawa, 1998), 329–336). *Тохари-юенчжі* найбільш

північно-східній межі індоєвропейського ареалу у Східному Туркестані між Уралом та Алтаєм[24].

Далі ця група перемістилася до Волги і бл. 2300–1700 рр. до н. е. Слов'яно-балто-германська група через південь нинішньої України пройшла у Центрально-Східну Європу, заповнивши терени сучасної Білорусії, Прибалтики, нижніх течій Вісли і Лаби та через сучасну Данію південні побережжя сучасних Швеції та Норвегії, тіснячи і частково асимілюючи рештки палеоєвропейців (носіїв *трипільської культури*, розрушеної попередніми хвилями індоєвропейської міграції[25]). В археології ця група фіксується як культура *бойових кам'яних сокир* (*шнурової кераміки*). В українських землях – локальні групи цієї культури: *середньодніпровська*, *подільська*, *підкарпатська* чи *верхньодністровська*, *городоксько-здолбицька* і *стрижівська*[26].

ймовірно були гілкою скіфів-массагетів, яких *гуни* витіснили бл. 165–140 рр. з Східного Туркестану у Середню Азію (Сергей Толстов. *Древний Хорезм.* (Москва, 1948), 440 с.; Його ж. *По древним дельтам Окса и Яксарта*. (Москва, 1962), 322 с.).

24 Тамаз Гамкрелидзе, Вячеслав Иванов. Передняя Азия и индоевропейская проблема. Временные и ареальные характеристики общеиндоевропейского языка по лингвистическим и культурно-историческим данным. *Вестник Древней Истории*. (Москва, 1980), № 3, 3–27; Их же. Миграции племен – носителей индоевропейских диалектов – с первоначальной территории расселения на Ближнем Востоке в исторические места их обытания в Евразии. *Там же*. (Москва, 1981), № 2, 11–33; Иван Дьяконов. О прародине носителей индоевропейских диалектов. *Там же*. (Москва, 1982), № 3, 3–39; № 4, 11–25; Леонид Лелеков. К новейшему решению индоевропейской проблемы. *Там же*. (Москва, 1982), № 3, 31–37; Георгий Климов. Об ареальной конфигурации протоиндоевропейского в свете данных картвельских язвков. *Там же*. (Москва, 1986), № 3, 150–159.

25 Їх рештки вціліли донині як саамі та лопарі європейської тундри (Vere Gordon Childe. *Prekistoric migrations in Europe*. (Oslo, 1950), 249 p.; Пётр Третьяков. *Восточнославянские племена*. (Москва, 1953), 3–37; Marija Gimbutas. *Bronze age cultures in Central and Eastern Europe*. Bd. 1. (Neumünster, 1961), 32–46; Иван Артеменко. *Племена Верхнего и Среднего Поднепровь я в эпоху бронзы.* (Москва, 1967), 134 с.

26 Jan Machnik. Problem osad kultury ceramiki sznurowej w dorzeczu gornego Sanu i Dniestru. *Acta Archaeologica Carpaphica*. Vol. 3. (1961), 209–218; Александр Монгайт. *Археология Западной Европы. Каменный век*. (Москва, 1973), 355 с.; Ігор Свєшніков. Культури шнурової кераміки Західної частини УРСР. *Археологія Української РСР*. Т. 1. (Київ, 1971), 292–308; Його ж. *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери*. (Київ, 1974), 208 с.; Його ж. Культуры шнуровой керамики. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо*. (Киев, 1990), 49–57; Иван Артеменко. Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР. *Эпоха бронзы лесной полосы СССР.* (Москва, 1987), 35–51; Микола Пелещишин. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру. *Волино-Подільські археологічні студії*. Вип. 1. (Львів, 1998), 160–172; Piotr Włodarczak. *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*. (Kraków, 2006), 346 s.; Катерина Бунятян. Підкарпатська культура шнурової кераміки. *Археологія*. (Київ, 2010), № 2, 18–30; Марія Войтович. Культура шнурової кераміки на Українському Прикарпатті: пам'ятки типу Кавсько-Колпець. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 16. (Львів, 2012), 141–154;

Та частина *Слов'яно-балто-германської групи*, яка потрапила у Скандинавію (культура *лодеподібних сокир* у Сконе, Упланді та Норвегії[27]), утворила окрему *германську мовну групу*, яка далі розвивалася відокремлено від *балто-слов'янської мовної групи,* яка перебувала у Прибалтиці та сучасній Білорусії.

З півдня їх тіснили племена *іранської* мовної групи, які заповнили степову зону сучасної України: *кіммерійський*, *скіфський*, а потім *сарматський* масиви.

Із заходу – племена *тшинецько-комарівської культури*, які у 1600–1250 рр. до н. е. зайняли простір від Варти на заході до Подесення на сході і від Білоруського Полісся на півночі до Середньої Наддніпрянщини на півдні, утворивши 8 локальних варіантів: любельський, підляський, мазовецький, лпатівський, любенський, рівненський, прип'ятський, київський і сосницький[28]. Намагання зарахувати ці племена до протослов'янських[29] слід визнати невдалими. Між балтським ареалом і племенами *тшинецько-комарівської культури* існував явний розрив[30], тоді як їх зв'язок з *культурою Костіша* із Карпато-Дунайського регіону та мирне проникнення в їх масив племен *культури Ноа*, носії якої відносилися до *фракійської мовної групи*, дозволяє скоріше племена *тшинецько-комарівської культури* відносити теж до *фракійської мовної групи*[31].

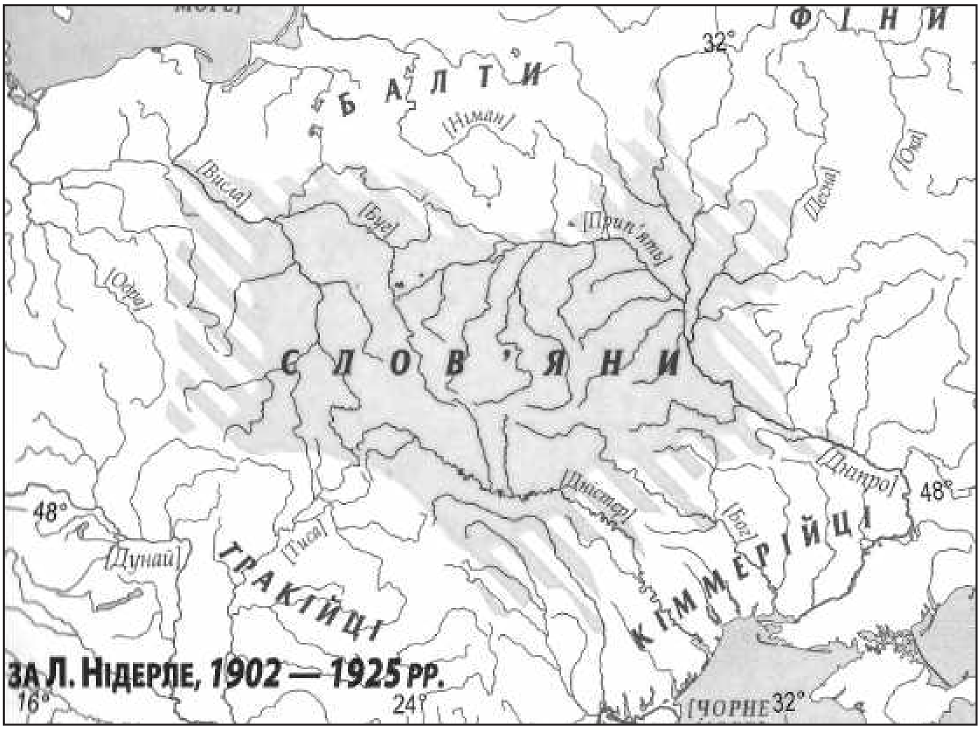
[27] Herman Lindquist. *Historien om Sverige*. Bd. 1. (Norstedts, 1992), 43.

[28] Tadeusz Sulimirski. Cmentarysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*. 16 (9). (1936), 273–277; Idem. Kurhany komarowskie. *Złoty Szlak*. 4. (Stanisławów, 1939), 25–33; Aleksander Gardawski. Niektóre zagadnienia kultury trzcinieckiej w świetle wykopalisk w Łubnej, pow. Sieradź. *Wiadomości Archeologiczne*. T. 18. (1951–1952), 1–18; Idem. Wyniki prac wykopaliskowych przeprowadzonych w 1952 roku w miejscowości Trzciniec, pow. Pulawy. *Ibidem*. T. 20. (1954), 369–394; Idem. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materiały starożytne*. T. 5. (1959), 7–189; Idem. Chronologia kultury trzcinieckiej. *Archeologia Polski*. T. 10. (Warszawa, 1966), 529–536; Idem. Kultury środkowowschodniej Europy w starszej i srodkowej epoce bronzy (XVI–XII stulecie p. n. e.). *Studia i Materiały Lubielskie*. T. 4. 1969 r. (1971), 7–54; Ігор Свєшніков. *Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля*. (Львів, 1958), 21–28; Софья Березанская. *Средний период бронзового века в северной Украине*. (Киев, 1972), 271 с.; Лариса Крушельницька. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи*. (Київ, 1985), 11.

[29] Aleksander Gardawski. Zagadnienie ciagłosci osadniczej kulturowej i etnicznej w międzyczeczu Odry–Dniepru od II okresu epoki drązu do VI/VII wieku n. e. *Międzynarodowy kongres Archeologii Słowiańskiej*. T. 1. (1968), 217–230; Софья Березанская. *Средний период бронзового века в северной Украине*. (Киев, 1972), 192–193; Игорь Свешников. Проблемы происхождения комаровской культуры. *Энеолит и бронзовый век Украины*. (Киев, 1976), 98–100; Борис Рыбаков. *Геродотова Скифия*. (Москва, 1979), 5–246; Його ж. Новая концепция предистории Киевской Руси (тезисы). *История СССР*. (Москва, 1981), № 1, 11–75; № 2, 40–59; Його ж. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв*. (Москва, 1982), 13–14.

[30] Більше того *балти* в XI–X ст. до н. е. асимілювали носіїв тшинецько-комарівської культури на Волині (лебедівський етап *милоградської культури*) (Софья Березанская. *Средний период бронзового века в северной Украине*. (Киев, 1972), 166–168).

[31] Галина Смирнова. Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой области. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 70.

Прабатьківщина слов'ян (за Л. Нідерле)

Бл. 1200 р. *тшинецько-комарівська культура* почала поступатися *лужицькій культурі*, яка проіснувала до IV ст. до н. е., займаючи ареал від Балтійського побережжя до Дунаю та від р. Шпреє до Волині. Носії *лужицької культури* знали землеробство, освоїли обробку заліза, але так і не дійшли до гончарного круга, виробляючи досконалий ліплений посуд з дкеоративними умбронами, з барвною орнаментикою з мінеральних фарб. Покійників лужицькі племена спалювали , а сліди кремації ховали у ямках або урнах на так званих "полях поховань". Зустрічаються поховання з попільницею, обсипані частинами вогнища і навіть без попільниці з цілими рештками вогнища. З кінця епохи бронзи почали з'являтися городища – перші свідчення зачадків державності.

(Москва, 1957), 99–107; Анна Мелюкова. *Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья*. (МИА № 64). (Москва, 1958), 5–102; Едуард Балагурі. Могильник культури Ноа на Станіславщині. *Археологія*. Т. 13. (Київ, 1961), 145–154; Александру Вульпе. К вопросу о периодизации бронзового века в Молдове. *Dacia*. Т. 5. (Bucareşti, 1961), 105–122; A. C. Florescu. Contribuţii la cunoaşterea culturii Noua. *Arheologia Moldovei*. T. 2–3. (Jaşi, 1964), 143–216; Alexandru Vulpe. Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen über das 7 bis 5 J. H. In Donau–Karpatenraum. *MemAntiq*. T. 2. (1970), 51–81; Лариса Крушельницька. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи*. (Київ, 1985), 143–144.

В цей час лужицькі племена сягнули поза Судети і Карпати, витісняючи і асимілюючи племена *фракійської мовної групи*. На території лужицької культури існувало кілька локальних груп: *саксо-лужицька, урадзька* (західнопольська), *кашубська* (східнопоморська), *східновеликопольська, верхньосілезька-малопольська, середньосілезька, середньопольська, вармійсько-мазурська, ульвовецька, бяловіцька і гуржицька*[32]. Спроби представити носіїв *лужицької культури* представниками *протогерманської* чи *протослов'янської* груп виявилися невдалими. Більшість, навіть польських дослідників, погодилися, що носії *лужицької культури* належали до *іллірійської мовної групи* з певними вкрапленнями *кельтської мовної групи*. Навіть найбільш гарячий прихильник слов'янського варіанту Борис Рибаков був змушений погодитися на "якусь частину кельтських та іллірійських племен"[33].

Германський ареал продовжував розвиватися у Скандинавії. А коли зростання населення зробило відчутною нестачу землі (у Норвегії досі придатної для рослинництва землі не більше 5 %), германські племена з II ст. до н. е. почали через данські землі вторгатися на континет і рухатися на південь, а у 113 р. до н. е. *тевтони* вже випробували міць римського війська[34].

---

[32] Leon Kozłowski. Kultura łużycka a problem pochodzenia Słowian. *Pamiętnik IV Zjazdu historyków Polskich w Poznaniu*. (Lwów, 1926), sekcja VIA, 1–20; Idem. Mapy Kultury Łużyckiej. *Kwartalnik Historyczny.* T. 11. (1926), 18–26; Idem. *Starsza i sródkowa epoka bronzu w Polsce* w śwetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływu na ruchy etniczne i zaludnienie Polski. (Lwów, 1928), 158 s.+ 3 m.+13 tabl.; Jan Filip. Lužická kultura v bývalem Československu. *Památky Archaeologické*. R. 6–8. Dil. 41. (1936–1938), 3, 14–51; Idem. *Pravěke Československo.* Uvod do studia dějin pravěku. *Stopami Veku*. Vol. 19–22. (Praha, 1948), 1–390; Idem. *Pradzieje Czechosłowacji.* (Poznań, 1951), 497 s.; Tadeusz Lehr-Splawiński. *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian.* (Poznań, 1946), 237 s.; Zdzisław Durczewski. *Grupa górnosląsko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce.* Cz. 1. (Kraków, 1946), 187 s.; Cz. 2. (Kraków, 1948), 359 s.; Idem. Skarby halsztackie z wielkopolski. *Przegląd Archeologiczny*. Vol. 13. (1960), 7–108; Tadeusz Sulimirski. Zagadnienie upadku kultury lużyckiej. *Slavia Antiqua*. T. 1. (Warszawa, 1948), 152–180; Józef Kostrzewski. Od mezolitu do okresu wędrowek ludow. *Prehistoria ziem Polskich. Encyclopedia Polski.* Vol. 4. (Kraków, 1948), no 1, 123–147; Idem. *Kultura lużycka na Pomorzu.* (Poznań, 1948), 435 s.; Andrzej Żaki. Początki rozwoju kultury łużyckiej w dorzeczu górnej Wisły. *Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska Lublin-Polonia*. Sectio F 3.1. (Lublin, 1948), 1–214; Werner Coblenz. *Grabfunde der Mittelbronzeczeit Sachsens*. (Drezden, 1952); Вячеслав Канивец. Памятники лужицкой культуры на территории западных областей Украины. *Краткие сообщ. Ин-та археологии*. Вып. 2. (Киев, 1953), 44–45; Vladimir Milojčić. Zur Frage der Lausitzer Wanderungen. *Germania*. Vol. 30. (1952), 318–325; Gerhard Mildenberger. *Mitteldeutschlands Ur- und Frühgeschichte.* (Leipzig, 1959), 138 s.; Tadeusz Malinowski. *Katalog cmentarzysk kultury lużyckiej w Polsce*. (Warszawa, 1961), 355 s.; Idem. Obrządek pogrzebowy ludności kultury lużyckiej w Polsce. *Przegląd Archeologiczny*. Vol. 14. (Warszawa, 1961), 5–135; Marek Gedl. *Kultura łużycka na górnym Śląsku*. (Wrocław, 1962), 488 s.; Пётр Третьяков. *По следам древних славянских племен*. (Ленинград, 1982), 26–27; Микола Бандривський. Проблеми етно-культурної атрибуції на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглдому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 10. (Львів, 2006), 72–91.

[33] Борис Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв*. (Москва, 1982), 16.

[34] Лия Соловьёва. Древние германцы и их языки. *Введение в германскую филологию*. (Москва, 1980), 7–27; Fausto Cercignani. Early Umlaut Phenomeno in the Germanic Language. Language. 56/1. (1980)б 126–136; Aleksander Szulc. Języki germańskie. *Języki indoeuropejskie*.

Балто-слов'янський ареал продовжував розвиватися у Прибалтиці та Білорусії. Бл. 500 р. до н. е. балто-слов'яни почали переймати від скіфів-іранців технологію виплавки заліза, тобто почали рухатися на південь, форсувавши Прип'ять. Про це окрім археологічних матеріалів свідчить також спільна назва заліза: *залізо* (укр.), *железо* (рос.), *gelso* (пруська), *gelizis* (литовська), *dzelzs* (латиська). Щодо родинної номенклатури (*син* – лит. *sunus*; *брат* – лит. *brolis*, лат. *bralis*, і т. д.) чи загальних найбільш архаїчних термінів (*озеро* – прус. *assaran,* лит. *ezeras,* лат. *ezere*; *лико* – прус. *lunkan,* лит. *lunkas*, лат. *lūks*; і т. д.)[35]. Балто-слов'янський словник Рейнгольда Траутмана налічує 382 таких слів спільного походження з давньої архаїки[36]. У балтській архаїці лінгвісти знаходять до 3 тис. таких слів. З точки зору лінгвістики спільний архаїчний період розвитку балто-слов'янських мов цілком очевидний[37].

Майже синхронно з *германською групою* на південь рушила і балто-слов'янська група. Приблизно між 200 р. до н. е. і 200 р. н. е. від Прип'яті до Подесення і у Середньому Подніпров'ї існувала *зарубинецька культура*, яка довший час сприймалася як перша протослов'янська культура, хоча дослідники і вказували на скіфосарматські, балтські і кельтські елементи. Дискусії навколо різних аспектів зарубинецької культури тривають, напевно її носії залишалися *балто-слов'янами*, але саме в межах цієї культури розпочалося і протікало мовне розділення балтів і слов'ян[38]. Зарубинецька культура розвивалася під сильними

Red. Leszek Bednarczuk. T. 2. (Warszawa, 1988), 735–740; Arnulf Krause. *Die Geschichte der Germanen*. (Frankfurt am Main, 2002), 312 s.; Herwig Wolfram. *Die Germanen*. (München, 2005), 128 s.; Малькольм Тодд. *Варвары. Древние германцы. Быт, религия, культура*. (Москва, 2005), 223 с.; Люсьен Мюссе. *Варварские нашествия на Европу: германский натиск*. (Санкт-Петербург, 2006), 417 с.; Ernst Künzel. *Die Germanen*. (Stuttgart, 2006), 208 s.; Rudolf Simek. *Die Germanen*. (Stuttgart, 2006), 216 s.; Reinhard Wolters. *Die Römer in Germanien*. (München, 2006), 128 s.; Юрий Кузьменко. *Ранние германцы и их соседи: Лингвистика, археология, генетика*. (Санкт-Петербург, 2011), 266 с.

35 Анатолій Непокупный. *Балто-севернославянские языковые связи*. (Киев, 1976), 227 с.; Його ж. *Балтійські родичі слов'ян*. (Київ, 1979), 184 с.

36 Reinhold Trautmann. *Baltisch-Slavische Wörterbuch*. (Göttingen, 1923; Göttingen, 1970), 383 s.

37 Antoine Meillet. *Les dialectes indo-européens*. (Paris, 1908; Paris, 1984), 157 p.; Ernests Blese. Die Entwicklungsphasen der lettischen Sprache. *Die Letten*. (Riga, 1930), 61–70; Pranas Skardžius. Die slavischen Lehrwörter im Altlitauischen. *Tauta ir Žodis*. T. 7. (Kaunas, 1931), 1–249; Tadeusz Milewski. Stosunki językowe polsko-pruskie. Slavia Occidentalis. T. 18. (Poznań, 1947), 21–84; Ernst Fraenkel. Die baltischen Sprachen. (Heidelberg, 1950), 126 s.; Jerzy Kuryłowicz. *L'accentuation des langues indo-européennes*. Wyd. 2. (Wrocław, 1958), 527 s.; *Analevta Indoeuropaea Cracoviensia Ioannis Safarewicz dicata*. (Cracoviae, 1995), 583 p.

38 Юрий Кухаренко. *Зарубинецкая культура* (Свод археологических источников. Вып. Д1–19). (Москва, 1964), 67 с.; Евгений Максимов. *Зарубинецкая культура на территории УССР*. (Київ, 1982), 184 с.; Ксения Каспарова. Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи Латена. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. Вып. 25. (Ленинград, 1984), 108–117; James P. Mallory. Zarubintsy Culture. *Encyclopedie of Indo-European Culture*. (Fitzray Dearborn, 1997), 525–526; Ростислав Терпиловский. *Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э.* (Люблин, 2004), 232 с.; Його ж. Архітектура поселень Середнього Подніпров'я II ст. до н. е. –

іраномовними впливами сарматського масиву[39]. Вторгнення у II ст. н. е. племен германського масиву *готів* і *гепідів*, носіїв *вельбарської культури*, призвело до утворення поліетнічної *черняхівської культури* на периферії якої продовжилося формування слов'янського етносу[40]. І вже після того як в останній чверті IV ст. *гуни* змусили германський масив мігрувати на захід, звільнивши величезні території, які заповнили перші слов'янські культури V–VII ст. – *пеньківська* (антська)[41] та *празько-корчацька* (склавінська)[42], продовження якої – культура *Луки Райковецької* (VIII–X ст.) заповнила Правобережжя Дніпра, Прикарпаття і Волинь[43]. Саме звідси і почалося розселення слов'ян у західному, південному, східному і північному напрямках[44].

Поділ слов'ян на східних, західних і південних більш ніж умовний, рівно ж як і дискусії навколо прабатьківщини слов'ян, під якою слід розуміти первинну територію, на якій відбувалося формування *слов'янської мовної групи*, яка виділилася з *балто-слов'янської*. За класифікацією польського славіста Конрада Язджевського версії дослідників можна об'єднати у чотири групи[45].

II ст. н. е. *Михайло Відейко, Ростислав Терпиловський, Валентина Петрашенко. Давні поселення України.* (Київ, 2005), 81–114; Володимир Баран, Ярослав Баран. *Зарубинецька культура. Історичні витоки українського народу*. (Київ, 2005), 208 с.; Светлана Пачкова. *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы*. (Киев, 2006), 372 с.;

[39] Леонтій Войтович. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен. *Записки НТШ.* Т. 260. Кн. 2. (Львів, 2010), 7–23.

[40] Леонтій Войтович. Готи на території України: результати досліджень на початок XXI століття. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 11. (Львів, 2008), 35–64; Його ж. Готи на землях нинішньої України. *Україна крізь віки.* Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. (Київ, 2010), 154–183; Ярослав Онищук. *Населення Західної Волині і Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект. (Львів, 2018), 568 с.*

[41] Евгений Горюнов. *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. (Ленинград, 1981), 136 с.; Олег Приходнюк. *Пеньковская культура. Культурно-хронологический аспект исследования*. (Воронеж, 1998), 170 с.; Валентин Седов. *Славяне в раннем средневековье.* Т. 2. (Москва, 1995), 67–94; Его же. Славяне. Историко-археологическое исследование. (Москва, 2002), 202–222.

[42] Ivan Borkovský. Staroslovanská keramika ve středni Evropě: Studie k počátkům slavanské kultury. (Praha, 1940), 113 с.; Володимир Баран. *Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю*. (Київ, 1972), 244 с.; Ирина Русанова. *Славянские древности VI–IX вв. Между Днепром и Западным Бугом.* (Москва, 1973), 100 с.; Игорь Гавритухин. Понятие Пражской культуры. *Труды Государственного Эрмитажа*. Т. 49. Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. (Санкт-Петербург, 2009), 7–25.

[43] Любомир Михайлина. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. (Київ, 2007), 300 с.; Михайло Филипчук. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. (Львів, 2012), 312 с. + 8 к.

[44] Володимир Баран, Денис Козак, Ростислав Терпиловський. *Походження слов'ян.* (Київ, 1991), 144 с.

[45] Konrad Jazdżewski. Z problematyki początków słowiańszczyzny i Polski. Cz. 1. *Acta Archeologica Lodzensia.* T. 16. (Łódź, 1968), 6–129.

Прабатьківщина слов'ян (за М. Фасмером)

До першої групи він відніс прихильників концепції азіатської прабатьківщини слов'ян: Туркестан, Семиріччя та Південний Сибір чи північні окраїни Кипчакського степу[46] і, навіть, Південно-Східна Азія[47].

До другої групи дослідник відніс прихильників російської прабатьківщини слов'ян: верхів'я Західної Двини, Німану до оз. Ільмень[48] та на схід за Німаном і Дніпром[49].

---

[46] Kazimierz Moczyński. *Badania nad pochodzeniem i pierwotną kulturą słowian.* (Kraków, 1925), 140 s.

[47] Evel Gasparini. La cultura lusaziana e i Protoslovani. *Ricerche Slavistiche*. Vol. 1. (1952), 67–92.

[48] Алексей Шахматов. К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях. *Известия Отдю русского языка и словестности Имп. АН*. Т. 5. (Санкт-Петербург, 1911), 707–724, 791–812; Его же. Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка. *Украинский народ в его прошлом и настояшем.* Т. 2. (Петроград, 1916), 664–681.

[49] Jan Rozwadowski. Kilka uwag do przedhistorycznych stosunków wschodniej Europy i praojczyzny indoeuropejskiej na podstawie nazw wód. *Rocznik Sławistyczny*. 6. (1913), 39–58; Idem. *Studia nad*

До четвертої групи були віднесені прихильники польської прабатьківщини слов'ян[50].

Найбільш мотивованими видаються аргументи дослідників, об'єднаних умовно у третю групу: середня і верхня течія Дніпра[51]; на північ від Карпат між Одрою і середньою течією Дніпра[52]; від Верхньої Варти до Вісли на заході і до середньої течії Десни на сході, до Прип'яті на півночі і верхів'їв Південного Бугу, Дністра, Пруту і Серету на півдні[53]; в долині Прип'яті до лісостепу України і на схід лісовою частиною до Дніпра[54]. Більшість цих думок зводиться до ареалу обмеженого Західним Бугом, Прип'яттю, середньою течією Дніпра до гирла Десни до Карпат і верхів'їв Південного Бугу з центром на Волині. Значна частина дослідників продовжує цей ареал на захід до Одри через середню Віслу[55].

---

nazwami wód słowiańskich. (Kraków, 1948), 344 s.

50 Józef Kostrzewski. *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*. Wyd. 2. (Poznań, 1923), 345 s.; Idem. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów. *Prehistoria ziem Polskich*. (Kraków, 1939), 118–360; Leon Kozłowski. Kultura łużycka a problem pochodzenia Słowian. *Pamiętnik IV Zjazdu historyków Polskich w Poznaniu.* (Lwów, 1926), sekcja VIA, 18; Jan Czekanowski. *Wstęp do historyi słowian.* Perspektywy antropologiczne, etnograficzne, prehistoryczne i językoznawcze. (Lwów, 1927), 515 s.; Tadeusz Lehr-Splawiński. *O pochodzeniu i praojczyźnie słowian.* (Poznań, 1946), 237 s.; Idem. Powstanie, rozrost i rozpad wspólnoty prasłowiańskiej. *Przegląd Zachodni.* T. 7. (1951). Nr 3–4, 350–378; Idem. Zagadnienie pochodzenia słowian w swietle nauki polskiej i rosyjskiej. *Swiatowit.* T. 20. (1948), 25–58; Jan Filip. *Počátki slovanského osiedleni v Československu.* (Praha, 1946), 96 s.

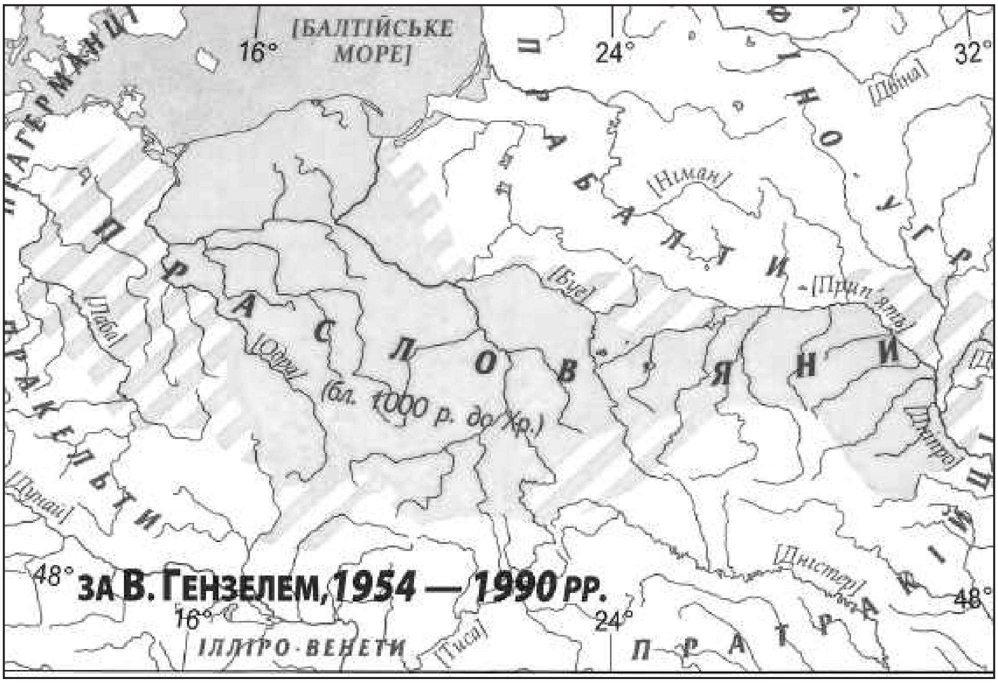
51 Karl Müllenhoff. *Deutshe Alterumskunde.* T. 2. (Berlin, 1887), 89.

52 Андрей Погодин. *Из истории славянских передвижений*. (Санкт-Петербург, 1901), 90, 94.

53 Lubor Niderle. *Rukovět' slovanské archeologie*. (Praha, 1931), VII+292 s.; Михайло Грушевський. Анти ('Ανται, Antes). Уривок з історії України-Руси. *Записки НТШ.* Т. 21. (Львів, 1898), 1–16; Його ж. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Львів, 1904), 162–243; Його ж. До питання про розселення вятичів. *Записки НТШ.* Т. 98. (Львів, 1910), 5–9; Федот Филин. *Образование языка восточных славян*. (Москва–Ленинград, 1962), 296 с.; Его же. Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков. *Вопросы Языкознания*. (Москва, 1970), № 5, 3–14.

54 Józef Rostafiński. O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie słowian w przedhistorycznych czasach. *Sprawozdanie Polskiej Akademii Umiejętności.* T. 13. (Kraków, 1908), nr.3, 6–25.

55 Михаил Артамонов. Венеды, невры и будины в этногенезе славян. *Вестник Ленинградского гос. ун-та*. (Ленинград, 1946), № 2, 70–86; Александр Удальцов. Племена Европейской Сарматии. *Советская Этнография*. (Москва, 1946), № 2, 41–50; Його ж. Основные вопросы этногенеза славян. *Там же*. (Москва, 1947), № 6–7, 3–13; Його ж. Происхождение славян. *Вопросы Истории*. (Москва, 1947), № 7, 95–100; Артемий Арциховский. Культурное единство славян в средние века. *Советская Этнография*. (Москва, 1948), № 1, 84–90; Gerard Labuda. Okres "wspólnoty słowiańskiej" w swietle żródeł I tradycji historycznej. Slavia Antiqua. T. 1. (1948), 181–227; W. Hensel. Pochodzenie słowian. *Wiadomości Archeologiczne.* T.20. (1954), 211–260; Алексей Тереножкин. Лужицкая культура и культуры Среднего Поднепровья. *Краткие сообщения Ин-та Истории материальной культуры.* Вып. 67. (Москва, 1957), 3–16; Aleksander Gardawski, Jerzy Gąssowski. Polska *starożytna i wczesnośredniowieczna.* (Warszawa, 1961), 53–58, mapa 64; Jan Eisner. *Rukověť slovanské archeologie: počátky Slovanů a jejich kultury.* (Praha, 1966), 530 s.; Игорь Свешников. К вопросу о племенном составе населения Прикарпатья и Волыни в конце II и в начале I тысячелетия до н. э. *Acta Archeologica Lodzensia.* T. 2. (Łódź, 1969), 42–64; Валентин Седов. *Происхождение и ранняя история славян.* (Москва, 1979), 155 с.; Пётр Третьяков. *По следам древних славянских племен.* (Ленинград, 1982), 27.

Прабатьківщина слов'ян (за В. Гензелем)

Антські племена *пеньківської культури* мігрували на південь на Балкани, пізніще частина з них вернулася і взяла участь у експансії на території балтів. На ареалах продовження *пеньківської культури* – *волинцівської, роменської* та *боршівської* культур сформувалися племінні союзи *сіверян*, *радимичів*, *вятичів*, *дреговичів, кривичів* і *словен* (при чому *кривичі* колонізували території *балтів* і підтримали колонізацію *словенами* територій *фінно-угрів*, які за підтримки *сіверян* успішно колонізовували також і *вятичі*). На ареалах культури *Луки Райковецької* сформувалися племінні союзи *полян, древлян, уличів, тиверців, волинян-дулібів* і *хорватів*.

Загальн*о*прийнято, що найранішим соціальним організмом, самодостатність якого визначалася виробництвом матеріальних благ, необхідних для існування людей, що входять до його складу, біологічним відтворенням шляхом народження нового покоління і соціальним відтворенням шляхом передачі цьому поколінню певних соціально-культурних цінностей і традицій[56], було плем'я[57], у якому поєднується

[56] Виктор Козлов. О понятии этнической общности. *Советская этнография*. (Москва, 1967), № 2, 100–111.

[57] Юрий Семёнов. Категория "социальный организм" и ее значение для исторической науки. *Вопросы истории*. (Москва, 1966), № 8, 88–106; Лев Куббель. Племя. *Свод этнографических*

етнічна спільність (сукупність кланів) з політичною структурою на чолі з визнаним вождем[58]. Таку максимальну общину − плем'я археологи фіксують як гніздо поселень[59].

Просте племінне вождівство веде через компаундне (змішане, поєднане з жречеством) до складного (консолідованого) вождівства, яке об'єднує декілька племен, утворюючи племінну протодержаву − *чіфдом*, тобто сталу структуру з централізованим управлінням та спадковою ієрархією правителів і знаті, але ще без формального апарату примусу[60]. Тобто, племена об'єднуються у союзи, утворюючи складні вождівства, в руських джерелах − княжіння[61]. Інший давній слов'янський термін − "верв", давши назву общині-верві, став слов'янським відповідником позначення кланових зв'язків у рамках чіфдому-вождівства[62].

Племінні союзи являли собою складні вождівства-чіфдоми. На заході ще у VI−VII ст. склався волинський суперсоюз під гегемонією дулібів, куди дослідники були схильні включати і території Верхнього Подністров'я та Посяння[63] і, навіть, всю територію пам'яток культури Луки Райковецької, принаймні у межах ареалу празько-корчакської кераміки[64]. Але в Прикарпатті в цей самий період вже був хорватський суперсоюз, знаний з пізніших джерел як Велика Хорватія, яка простягалася від середньої течії Пруту і Дністра на сході вздовж Карпат, Татрів і Судетів до верхньої течії Вісли, Лаби і басейну Білої Ельстер на заході (де знаходився ареал *білих*, тобто західних, хорватів). Цей масив також охоплював Закарпаття, де в басейні Тиси збереглися їх сліди у топонімах Хорващик (в р-ні Кошиць), Ерде-Хорвати, Хорвать (на р.Красна) і Храбоч[65]. Хорватський масив сформувався на базі *культури*

понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. (Москва, 1986), 145.

58 Леонид Васильев. Протогосударство-чифдом как политическая структура. *Народы Азии и Африки.* (Москва, 1981), № 6, 158–160.

59 Любомир Михайлина. *Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами.* (Київ, 2007), 246–247.

60 Elman Rogers Service. *Origins of the State and Civilization*. (New York, 1975), 25; Роберт Леонард Карнейро. Процесс или стадии: ложная дихотомия в иследовании истории возникновения государства. *Альтернативные пути к цивилизации*. (Москва, 2000), 91–93.

61 Любомир Михайлина. *Слов'яни VIII–X ст*., 246–247.

62 Ярослав Баран. *Слов'янська община*. (Київ–Чернівці, 2004), 36.

63 Володимир Баран. Східнослов'янські племена третьої чверті I тисячоліття н.е. на території західноукраїнських земель. *Торжество історичної справедливості.* (Львів, 1968), 33–34.

64 Валентин Седов. Восточные славяне в VI–XIII вв. *Археология СССР*. (Москва, 1982), 92–93.

65 Обгрунтування приведених висновків і більшу частина гігантської бібліографії досліджень з хорватської проблематики див.: Леонтій Войтович. Слідами білих хорватів. *Літопис Червоної Калини*. № 5–6. (Львів, 1993), 2–57; Його ж. Князівства карпатських хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть.* (Львів, 2001), 195–210; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 4. (Київ, 2004), 105–132; Його ж. „Білі" хорвати чи „карпатські" хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Дрогобич, 2004), 38–45; Його ж. Карпатские

карпатських курганів на окраїні черняхівського масиву, носії якої у складних асиміляційних процесах перемогли носіїв *липицької культури* (даків) та *пшеворської культури* (германців астінгів), а також іранські відламами язигів і роксоланів, які через басейн Тиси пройшли на Дунай і від яких, ймовірно, походить іранська етимологія етноміму „*хорвати*"[66]. У VI ст. *хорватський* масив вже був слов'янським[67].

Вторгнення *аварів*, які бл. 561–562 рр. розгромили обидва об'єднання, привело до вимушеної міграції у Паннонію та на Балкани значної частини *хорватів* та *дулібів*. Так з'явилися хорватські жупанії (князівства) на Балканах. Наслідки цієї вимушеної міграції відбивають і звістки про чеських, паннонських і карінтійських *дулібів* (860, 891, 977, 982, 984 рр.)[68], а також сліди, зафіксовані у топоніміці: Дулебська біля Врбовця у Хорватії, р. Дудлеба в Чехії, річка Дулебка тече в Карінтії, річка Дулеба притока Ольси, на якій знаходиться с. Дулеби[69]. *Хорвати,* які залишилися у Прикарпатті та Закарпатті, зберегли тут племінні князівства. Рештки *дулібів*, які залишилися на Східній Волині, займаючи територію пізнішого удільного Дорогобузького князівства, ймовірно брали участь у поході князя Олега на Константинополь (907)[70].

У Причорномор'ї потужна Хозарська імперія підпорядкувала собі союзи *сіверян, полян, вятичів та радимичів*. Але невдала релігійна

хорваты. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*. Вып.1. (Санкт-Петербург, 2005), С. 133–146; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua. 2006. Исследования и материалы.* (Санкт-Петербург, 2006), 6–39; Його ж. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Вип.45. (Львів, 2010), 13–54; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. № 3(21). *Русин*. (Кишинев, 2010), 5–49, 159–169; Його ж. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ukrainensis*. Т. 2. (Харьков, 2013), 71–101; Його ж [Vojtovyč Leontij]. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija* / Priredio Jevgenij Paščenko. (Zagreb, 2014), 207–254; Його ж. Велика Хорватія і Біла Хорватія: довгий шлях подолання помилкового стереотипу. *Україна і Хорватія: історичні паралелі. Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele*. (Дрогобич, 2019), 152–169.

66 Александр Соболевский. Русско-скифские этюды. *Известия Отд. Русского Языка и Словестности*. Т. 26. (Петроград, 1921), 8; Niko Županič. Prvobitni Hrvati. *Zbornik kralja Tomislawa*. (Zagreb, 1925), 291, 296; Idem. Prvi nosilci etnickich imen Srb, Hrvat, Cech i Ant. *Etnolog*. T. 2. (1928), 74–79; Idem. Znaćenje barvnega atributa v imenu Crvena Hrvatska. *Ibidem.* T.10–11. (1937–1938), 355–376; Max Vasmer. *Untersuchungen uber die altesten Wohnsitze der Slaven*. 1. Die Iranier in Sudrussland. (Leipzig, 1926), 56; Ljudmil Hauptmann. Seoba, Hrvata i Srba. *Југословенски Историски Часопис*. Т. 3. (1937), 30–61; Stjepan Sakać. Iranische Herhunft des Kroatischen Volksnamens. *Orientalia Christiana Periodica*. T. 15. (Roma, 1949), 330–340.

67 Володимир Баран, Денис Козак, Ростислав Терпиловський. *Походження слов'ян*. (Київ, 1991), 57.

68 Lubor Niderle. *Slovanske starożitnosti*. D. 2. Sv. 1. (Praha, 1906), 368–370; D. 3. (Praha, 1911), 196–197; Emil Šimek. Dudlebi, Volynane, Lučane, Cesti, Chorvate a Cechove. *Slavia Antiqua*. T. 1. (Poznań, 1948), 351–360.

69 Henryk Łowmiański. Początki Polski. T. 1. (Warszawa, 1962), 258–259.

70 Леонтій Войтович. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії*. Т. 1. Пам'яті І. К. Свєшнікова (1915–1995). (Львів, 1998), 286–294.

реформа, внаслідок якої верховний правитель *каган* і хозарська еліта прийняли юдаїзм, привела до громадянської війни і відділення окремих племінних союзів, зокрема *чорних* (північних) *болгар* та *угрів*. З півночі в слов'янські масиви стали проникати вікінги-варяги, пробиваючи шлях *з варяг у греки* (з Готланда через Ризьку затоку, Західну Двину, її ліву притоку Касплъ та Дніпро, перехід до якого з Касплі здійснювався через волок в районі Гніздова–Хольмгарда)[71]. Дружини вікінгів були невеликими, вони не пробували завойовувати гігантські території, але їх добротне озброєння і військовий досвід дозволяли їм не тільки легко домовлятися з місцевими елітами, які шукали союзників проти *хозарів*, але й очолювати ці еліти.

На той час внутрійшній розвиток племінних союзів привів до трансформації *чіфдому* у *дружинну державу* чи *військову державу* (military government), яка характеризується універсальним етапом розвитку суспільства, при якому функції держави, що зароджується, виконує, головним чином, військова організація – дружина чи аналогічна її військова структура. Цей етап характерний для всієї Центрально-Східної Європи, тобто германо-слов'янського масиву[72]. Етапи розвитку

[71] Леонтій Войтович. Загадки вікінгів: Ладога і Плїснеськ. Продовження дискусії на межі XX-XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. (Львів, 2011), 142–188; Його ж. Русь: поморські слов'яни чи варяги? *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 60. (Львів, 2011), 33–46; Його ж. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 48. (Львів, 2013), 13–44; Його ж. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839-860 рр.? *Хазарский альманах*. Т. 11. (Киев–Харьков, 2012–2013), 70–95; Його ж. *Князь Рюрик*. (Біла Церква, 2014), 128 с.; Його ж. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал.* № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вып. 1. (Ижевск, 2015), 7–18; Його ж. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Ладога и Ладожская земля*. Вып. 5. (Санкт-Петербург, 2015), 148–183; Його ж. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі.* Вип. 16. (Київ, 2016), 93–107; Його ж. Загадки генеалогії перших князів Руси. *Записки НТШ.* Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. (Львів, 2018), 506–524.

[72] Heinrich Felix Schmid. Die Burgbezieksverfassung bei den slavishen völkern in ihrer Badeutung für die Geschichte ihrer Siedlung und ihrer staatlichen Organisation. *Jahrfücher für Kultur und Geschichte der Slaven.* N. s. 2. No 2. (1926), 97, 101–113, 246; Václav Vaněček. *Počatky práva a státu v československu.* (Praha, 1946), 25–40; Idem. *Prvnich tisic let. Předstátni společenska organizace a vznik státu u českych Slovanů.* (Praha, 1949), 90–93; Vladimir Prochazka. Organisace kultu a kmenového zřizeni polabsko-pobaltských Slovanů. *Vznik a počatky Slovanů.* T. 2. (Praha, 1958), 151; Кирилл Соловьев. *Властители и судьи: Легитимизация государственной власти в Древней и Средневековой Руси: IX – первая половина XV в.* (Москва, 1991), 29–30; *Його ж. Потестарные отношения в Древней и Средневековой Руси IX – первой половины XV в.* (Москва, 1998), 104 с.; Елена Мельникова. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы). *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы*: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 13-15 апреля 1992 г. Тез. докл. / Отв. ред. Анатолий Новосельцев. (Москва, 1992), 40–45; Її ж. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка

дружинної держави добре прослідковуються на порівняльних давньоруських та скандинавських матеріалах, які, не обов'язково мусили бути запозиченнями, а могли просто розвиватися синхронно як етапи дружинної держави: *полюддя*, аналогом якого виступає скандинавська *вейцла*[73], типологія поселень з дрібних сіл та хуторів-миз, об'єднаних в гнізда поселень навколо центральних садиб, які виконували примітивні культові, а пізніше фіскальні функції[74] (*хусебю* − *погости*)[75], сотенна

проблемы). *Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992–1993.* (Москва, 1995), 20–23; Її ж. К типологии контактных зон и зон контактов: скандинавы в Западной и Восточной Европе. *Восточная Европа в древности и средневековье: контакты, зоны контактов и контактные зоны* (XI Чтения памяти В. Т. Пашуто). (Москва, 2003), 20; Николай Котляр. Между язычеством и христианством (эволюция древнерусской государственности в X веке). *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1995), 25–28; Евгений Пчелов. К вопросу о времени возникновения Древнерусского государства. *Альтернативные пути к ранней государственности*. (Владивосток, 1995), 117–127; Олександр Моця. Східнослов'янське суспільство напередодні утворення Київської Русі. *Давня історія України*. Т. 3. (Київ, 2000), 477; Володимир Ричка. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації. *Український Історичний Журнал*. (Київ, 2001), № 2, 26–28; Леонтій Войтович. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації. *Там само*. (Київ, 2003), № 4, 138; Сергей Никольский. О дружинном праве в епоху становлення государственности на Руси. *Средневековая Русь*. Вып. 4. (Москва, 2004), 5. Заперечення Олександра Майорова, який вважає, що термін *дружинна держава* нічим не відрізняється від подібних термінів *рабовласницька*, *феодальна* чи *общинна* держава (Александр Майоров. *Галицко-Волынская Русь. Князь, бояре и городская община*. (Санкт-Петербург, 2001), 30) не виглядають обгрунтованими: у даному випадку дружина виступає як форма організації правлячої еліти в окремих суспільствах (Віктор Пузанов. *Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты*. (Ижевск, 2007), 16). Крім того автор не знайомий із засадничими працями з цієї проблеми, вважаючи, що її підняла першою Олена Мельнікова.

[73] Василь Балушок. Полюддя: прагматична дія і ритуал. *Український Історичний Журнал*. (Київ, 1994), № 1, 113–116; Юрий Кобыщанов. *Полюдье: явление отечественной и всемирной истории.* (Москва, 1995), 319 с.; Борис Тимощук. *Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави*. (Чернівці, 1999), 174 с.; Назар Зубашевський. Про місце інститутів данництва і полюддя в переказі про останній похід Ігоря за древлянською даниною. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 10. (Дрогобич, 2006), 86–107; *Його ж.* Руське полюддя і скандинавська вейцла: спроба порівняльного аналізу. *Історичні записки. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля*. Вип. 15. (Луганськ, 2007), 77–85; Любомир Михайлина. Полюддя у східнослов'янських княжіннях. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. (Чернівці, 2007). Т. 1 (23), 19–24.

[74] Björn Ambrosiani. *Fornbamningar och beguggelse*. (Uppsala, 1964), 202–208; Борис Тимощук. *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст*. (Київ, 1976), 175 с.; Борис Тимощук, Ирина Русанова, Любомир Михайлина. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. *Советская археология*. (Москва, 1981), № 2, 80–93; Åke Hyenstrand. *The Molaren Area*. (Stockholm, 1981), 21; Thomas Larsson, Hans Lundmark. *Bebyggelsemonstek – er utgangspunkt vid studier av forhistoriska samhallen*. (Fornvannen, 1982), 161–169; Любомир Михайлина. *Населення Верхнього Попруття VIII–X ст*. (Чернівці, 1997), 143 с.; Його ж. Топографія, розміри та планування селищ VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археологій й етнології.* (Чернівці, 2003), Т. 1, 93–99; Його ж. Типологія східнослов'янських жител VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. *Археологічні студії.* (Київ–Чернівці, 2003). Вип. 2, 116–131; Його ж. Слов'яни VIII–X ст., 43–56, 75–105, 159–169.

[75] Скандинавські конунги під час своїх об'їздів-вейцли не заїжджали у традиційні центри фольків – *туни*, а визначали для цього спеціальні пункти – *хусебю* (husaby). Таких *хусебю* відомо у Швеції – 70, Норвегії – 46, Данії – 9 (Asgaut Steinnes. *Husabyar.* (Oslo, 1955), 276 s.;

система (hundari – у свеїв, herad – у решті Швеції та Норвегії, syssel – в Ютландії[76]), врешті *віча*, аналогом якого виступає скандинавський *тінг*[77].

IX століття відкрило *Княжу добу*. Поняття *Княжа доба,* як означення *середніх віків* в Україні, було обгрунтоване Ярославом Ісаєвичем[78] та його учнями[79] в ході дискусії щодо місця ранньої історії України у загальноєвропейському контексті. До того українські історики, за невеликим винятком, розглядали ранню історію України поза загальноєвропейським контекстом, західні дослідники, як правило, не включали Україну та її сусідів до узагальнюючих праць. Ситуація почала змінюватися лише на межі XX–XXI століть[80]. Інтеграція української історіографії зі світовою викликала потребу розглянути, наскільки узгоджується періодизація історії України та інших народів Європи.

J. Rosén. Husaby. *Kulturhistoriskt leksikon för nordish middelalder.* Bd. 7. (Kobenhavn, 1962), 94–96; Carl Gustav Andras. Kungsgard (Sverige). *Kulturhistoriskt leksikon för nordish middelalder*. B.9. (Kobenhavn, 1964), 513–515; P. Rasmussen. Kingsgard (Denmark). *Ibidem*, 516; Арон Гуревич. *Свободное крестьянство феодальной Норвегии*. (Москва, 1967), 118, 128). Після реформ княгині Ольги (945–961) з середини X ст. на Русі виникають такі ж пункти – *погости*, де з'являються представники князівської адміністрації (Владимир Петрухин, Тетяна Пушкина. К предистории древнерусского города. *История СССР.* (Москва, 1979), № 4, 100–112; Борис Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв*. (Москва, 1982), 366). Див. наприклад: Андрей Леонтьев. Ростов (предпосылки образования древнерусского города). *Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии*. (Москва, 1985), 61–62; Борис Шестаков. К вопросу о происхождении раннесредневековых городов Брянського Полесья. *Там же*, 75). А з прийняттям християнства церковна адміністрація стала з'являтися саме в хусебю (погостах), які перебували під контролем конунгів (князів) (Елена Мельникова. Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия). *История СССР.* (Москва, 1986), № 5, 75).

76 Sven Tunberg. *Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning*. (Uppsala, 1911), XXIX+239 s.; Gerhard Hafström. Hundare. *Kulturhistoriskt leksikon för nordisk middelalder*. B.7. (Kobenhavh, 1962), 74–78; Ulf Sporrong. *Kolonisation bebyggeseut-veckling och administration*. (Lund, 1971), 236 s.; Carl Axel Ekbom. *Viennetionde och hundaresindelning.* Studier rorande Sveriges aldsta politiska indelning. (Lund, 1974), XI+335 s.; Станислав Ковалевский. *Образование классового общества и государства в Швеции.* (Москва, 1977), 99–100.

77 Sven Birger Fredrik Jansson. *The Runes of Sweden*. (Stockholm, 1962), 103–112; Karl Axel Holmberg. De svenska Tuna-namen. *Acta Akademiae regiae Gustavi Adolphi*. Vol. 45. (Uppsala, 1969), no 12; Ingemar Olsson. *Tuna-namen i Sverige*. Foesskningslaget. (Fornvannen, 1976), 71–78; Арон Гуревич. *Норвежское общество в раннее средневековье. Проблемы социального строя и культуры.* (Москва, 1977), 217–225. Про віче детальніше див. у підрозділі 5.3.

78 Ярослав Ісаєвич. Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення. *Княжа доба. Історія і культура*. (Львів, 2007), 3–12; Його ж. Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. (Львів, 2011), 306–312.

79 Леонтій Войтович. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми, періодизація. *Український історичний журнал*. (Київ, 2003), № 4, 134–139; Його ж. Середні віки в Україні: Хронологічні рамки і проблеми періодизації. *П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів*. Історія. Ч. 1. (Чернівці, 2003), 17–20; Його ж. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Т. 2. Наукові студії. (Київ, 2004), 385–394.

80 Ярослав Ісаєвич. Українська тематика у міжнародній "Енциклопедії середніх віків". *Ін-т*

У середньовічному суспільстві правляча еліта обмежувалася правлячою династією та її найближчим оточенням. Корені першої правлячої династії у більшості випадків були ретельно заховані традицією, належність до династії охороняли сакральні заборони, які християнство прийняло і освятило. Наступні династії, засновані переважно узурпаторами, намагалися будь-якою ціною довести свою спорідненість з династією попередньою. Це ж стосується і щасливих суперників або колишніх васалів. Сакральні заборони потребували підтвердження легітимності. Найближче оточення династії формувалося з представників родової знаті, традиційно пов'язаної з нею, та висуванців з військового середовища, які своїми заслугами перед цією династією здобули право пробитися до складу вибранців. Проте кар'єра цих вибранців залежала виключно від заслуг перед династією, яка панувала „з ласки Божої", і впливала на формування свого оточення з власної волі. В середньовічному суспільстві правляча династія мала вплив практично на всі сторони екзистенції суспільства, була основним носієм державного чинника, формувала структуру держави, її розвиток і політику. Взаємини всередині правлячої династії іноді були одними з головних причин занепаду або злету тої чи іншої держави.

У слов'янських народів правителі титулувалися *князями*. Титул цей запозичений від германських народів, ймовірно від готського *kuniggs*[81], якщо не від давньоскандинавського *konungr – родич, нащадок правителя*[82]. Київські князі у IX–X ст. використовували також тюркський титул каган (*rex chacanus vocabulo* в Бертинських анналах, *khaqan-Rus* у Ібн-Русте, *каган* у "Слові о законі і благодаті" митрополита Іларіона та ін.), що на ранніх етапах мало підкреслити здобуття незалежності від хозарського кагана[83], а пізніше – невизнання залежності від Візантії[84]. При цьому запозичення цього титулу, який вживали володарі великих об'єднань номадів-кочовиків ще до хозарів, безпосередньо від них малоймовірне[85]. Початково титул *князь* був рівним титулу *король*, навіть візантійський імператорський титул βασιλεύς перекладався як *князь*, якщо не конкретизувалося ім'я володаря[86].

81 Jaroslav Isajevych. On the Titulature of Rulers in Eastern Europe. *Journal of Ukrainian Studies*. Vol. 29. (Summer-Winter 2004), no 1–2, 219–244.

82 Александр Преображенский. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1. (Москва, 1959), 324; Праславянский лексический фонд. *Этимологический словарь славянских языков*. Под ред. Олега Трубачёва. Вып. 13. (Москва, 1987), 200; Михаил Стеблин-Каменский. Древнеисландский язык. (Москва, 2002), 164–165.

83 Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 366.

84 Ярослав Ісаєвич. До історії титулатури володарів у Східній Європі. *Княжа доба. Історія і культура*. Вип. 2. (Львів, 2008), 3–4.

85 Анатолий Новосельцев. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя. *История СССР*. (Москва, 1982), № 4, 152–159; Ирина Коновалова. О возможных источниках заимствования титула "каган" в Древней Руси. Славяне и их соседи. Вып. 10. (Москва, 2001), 108-135.

86 Олександр Головко. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин. *Феодалізм на Україні*. (Київ, 1990), 42–52; Його ж. *Князь Роман Мстиславич*. (Київ, 2001), 212.

Хронологічні рамки[87] *Княжої доби* умовно[88] визначаються двома крайніми датами: 838 і 1492 рр.

Під 839 р. Бертинські аннали вперше зафіксували назву *Русь*[89] (автор тексту Пруденцій, єпископ з Труа, був присутнім під час події, пов'язаної з фіксацією цієї назви[90]): "*Також прийшли посли греків, відправлені від імператора Феофіла, а саме Феодосій, єпископ Кальдонської митрополії, і спафарій Феофаній, несучі з відповідними подарунками до імператора листа; імператор з честю прийняв їх в Інгельгеймі у п'ятнадцяті календи червня. Крім того їх посольство схиляло імператора і підлеглих його до підтвердження союзу і постійного миру між обома сторонами, а також про перемоги, які він з висоти престолу свого здобув у війні проти іноземних народів, люб'язність і радість в Господі були принесені. Посольство попросило імператора і його підданих по дружньому повернути подавшому [листа] благодать всіх перемог. Він також послав з ними тих самих, які себе, тобто свій народ називали Рос, котрих їх король, прозваний Каган, послав раніше заради того, щоби вони проголосили про дружбу до нього, просячи через згаданого листа, так як они змогли отримати прихильність імператора, можливість повернутися, а також допомогу через всю його владу. Він не захотів, щоби вони поверталися тими [шляхами] і потрапили б у велику небезпеку, через те, що шлях, яким вони йшли до нього в Константинополь, вони здійснили серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів. Дуже уважно дослідивши причину їх приходу, імператор довідався, що вони з народу свіонів, як*

[87] "Звичайно, періодизація має сенс тільки у тому випадку, якщо ми приймаємо наявність в історії закономірностей, віримо, що дослідник може вловити якісь загальні тенденції. З позицій крайнього постмодернізму, який заперечує можливість узагальнень, що обґрунтовують специфіку періодів, ніяка періодизація неможлива. Якщо ж навіть послідовні постмодерністи вживають вироблені попередньою історіографією такі терміни як Середньовіччя, чи Ренесанс, це, напевно, засвідчує, що їхня практична діяльність як дослідників не цілком узгоджується з постмодерністським кредо. Втім, постмодерністський скепсис до традиційної історіографії змушує й істориків неопозитивістського спрямування, по-перше вимогливіше ставитися до своєї аргументації, по-друге, чіткіше усвідомлювати релятивність власних тверджень, сприймати їх більш як інструмент пізнання, ніж як безсумнівне наближення до абсолютної істини" (Ярослав Ісаєвич. До історії титулатури володарів у Східній Європі, 3–4).

[88] За Германом Гаймплем "той, хто знаходить межі певного періоду, визначає його сутність" (Hermann Heimpel. Űber die Epochen der Mittelalterliche Geschichte. Ders. Der Mensch in seiner Gegenwart. *Acht historische Essays*. T. 2. (1957), 43; Ярослав Ісаєвич. До історії титулатури володарів у Східній Європі, 4).

[89] Спроби віднести першу згадку про Русь до біблейної книги пророка Іезекіїла, якого бл. 597 р. до н. е. забрали у вавилонський полон (текст його книги дійшов у записах II–I ст. до н. е.) (Otto Eissfeldt. *Einleitung in das Alte Testament*. (Tübingen, 1956), 443–465; Иосиф Кривелев. *Книга о библии*. (Москва, 1959), 29, 167), чи в сирійській хрониці Псевдо-Захарії з Мітілени (VI ст.) (Нина Пигулевская. Имя "Рус" в сирийском источнике VI в. н. э. *Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия*. (Москва, 1952), 42–48) виявилися невдалими (Henryk Łowmiański. *Począki Polski*. T. 2. (Warszawa, 1964), 347–348).

[90] Imre Boba. Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europae in the ninth centery. *Slavio-Orientalia*. T. 2. (Wiesbaden, 1967), 23; Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 5. (Warszawa, 1973), 130.

вважається, скоріше розвідники ніж прохачі дружби цього королівства і нашого, він наказав утримувати їх у себя до тих пір, поки зміг би це дійно відкрити, а саме, чесно вони прийшли від того чи ні, і це він не забув повідомити Феофілу через своїх згаданих послів і листи, і то, що він з охотою прийняв за сильним його бажанням, а також якщо вони будуть знайдені вірними, і для них був би даний дозвіл на повернення на батьківщину безпечно; їх потрібно було би відпустити з допомогою; якщо б іншого разу з нашими послами, посланими до його присутності, з'явився б хто-небудь з таких [людей], він сам повинен був би винести рішення"[91]

З тексту, автентичність якого не викликає сумнівів, випливає, що посольство від правителя (кагана) народу *Рус*, відправлене до візантійського василевса Феофила, не могло повернутися назад через загрозу від ворожих народів, і було відправлене разом з візантійськими послами в Інгельгейм, щоби повернутися назад через землі імператора. Как виявилося, посли були шведами, через що їх запідозрили у шпигунстві (перед цим відбулося кілька нападів вікінгів на приморські володіння імператора) і затримали до з'ясування обставин[92]. Глибокий аналіз літератури, присвяченої цьому посольству, зробив Андрій Сахаров[93].

---

[91] "*Venerunt legati Graecorum a Theophilo imperatore directi, Theodosius videlicet, Calcedonensis metropolitanus episcopus, et Theophanius spatharius, ferentes cum donis imperatore dignis epistolam; quos imperator quintodecimo Kalendas luni in Ingulenheim honorifice sescepit… Misit etiam cum eios quosdam, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, petens per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxulium per imperium suum totum babere posset, quoniam itinera per quae ad illum Constantinopolim venerant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes immanissimas babuerant, quibus eos, ne forte periculum inciderent, redire noluit. Quorum adventuscausam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum, exploratores potius regni illius nostrique quam amicitiae petitores ratus, penes se eo usque retinendos iudicavit, quoad veraciter invenire posset, utrum fideliter eo necne pervenerint; idque Theophilo per memoratos legatos suos atque epistolam inimare non distulit, et quod eos ilius amore libenter suceperit; ac si fideles invenirentur, et facultas absque illorum periculo in patriam remeandi daretur, cum auxilio remittendos; sin alias, una cum missis nostris ad eius preasentiamdirigentos, ut quid de talibus fieri debere, ipse deceruendo efficeret*" (Annales Bertiniani Prudentii, Trecensis episcopi annales a. 835–861. *Monumenta Hermaniae Historica. Scriptorum.* Ed. Geoggivs Heinricvs Pertz. T. 1. Hannoverae, 1826, 434; Ernst Kunik. *Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven*. V.1–2. (Sankt-Petersburg, 1844–1845), 198; S. Prudentii annals sive Annalium Bertiniarum pars secunda. Ad anno 835 usque ad 861. *Patrologia Latina*. Ed. Jacques Paul Migne. T.105. (Parisii, 1852), col.1385–1386; Annales Bertiniani: Annales de Saint-Bertin. Ed. F. Grat, J. Vieillard, P. Clémencet. (Paris, 1964), 30–31). Переклад Андрія Волинця (2005).

[92] Владимир Пархоменко. Первая известная точная дата существования государства Руси. *Историк-марксист*. (Москва, 1938), № 6, 191–192; Владимир Мавродин. *Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности*. (Москва, 1971), 113–119; Henryk Łowmiański. *Początki Polski.* T. 5. (Warszawa, 1973), 130–139, 177–178; Андрей Сахаров. Русское посольство в Византию 838–839 гг. *Общество и государство феодальной России*. (Москва, 1975), 247–254; Игорь Шаскольский. Известие Бертинских анналов в свете данных современной науки. *Летописи и хроники*. 1980. (Москва, 1981), 43–54.

[93] Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в.* (Москва, 1980), 37–42.

Таким чином можна стверджувати, що у 838 р. (щонайменше за рік до появи у Інгельгеймі) вже існувала держава Русь, правитель якої титулувався *каганом*, декларуючи незалежність від Хозарії, а потужна Візантія вважала важливими союзні стосунки з цим правителем.

Можна також стверджувати, що шлях *з варяг в греки* (через Ризьку затоку повз о. Саарема і далі по Західній Двині, Касплі, волоку до Дніпра поблизу Хольмгарда, Дніпром до Києва і далі до Чорного моря, гирла Дунаю і Константинополя) став відомий вікінгам щонайпізніше з другої половини VIII ст., а до 837 р. вони допомогли *полянам* звільнитися від хозарської залежності і їх вождь прийняв титул *кагана*, демонструючи тим самим свою рівність з хозарським правителем. Цю появу шведських вікінгів у Києві відомий дослідник скандинавських древностей на Русі недавно померлий київський археолог Володимир Зоценко (1953–2009) обгрунтовано пов'язував з антискандинавським повстанням куршів у Прибалтиці[94]. Відбита вона і у недатованій частині ПВЛ у передачі легенди про полянську данину мечами[95]. Правдоподібно, що тим *каганом* був князь Дір (Dirr), у пізнішій традиції об'єднаний з своїм наступником Аскольдом[96]. Дискусія навколо цієї проблеми продовжується, часом її науковим аспектам заваджають політичні, зокрема вічне протистояння норманістів з антинорманістами, але таке розв' язання виглядає найбільш обгрунтованим.

Монгольський пограм 1237–1241 рр. зруйнував потужну імперію Русь, але князівства, які входили до її складу, продовжили своє існування. Галицько-Волинське князівство трансформувалося у 1253 р. у *королівство Русь*, його галицьку частину сусідня Польща змогла анексувати після довгої боротьби аж у 1434 р. Інші князівства ввійшли до складу Великого князівства Литовського і зберігали свій статус до 1492 р., коли

---

94 Владимир Зоценко. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX-X вв. *Тезисы докладов на V Международном конгрессе славянской археологии*. (Москва, 1985), 126–127.

95 Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей. (Москва, 2001), 17. У Центрально-Східній Європі не було покладів болотної чи озерної руди придатної для виготовлення мечів. Мечі на Русь потрапили з вікінгами, з Франкською імперією, яка намагалася не допустити продажу мечів за свої межі, тісних контактів не було. (Див.: Александер Весей Бетюн Норманн. *Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов*. (Москва, 2008), 28–29; Леонтій Войтович. Чи були мечі харалужні? *Вісник інституту археології*. Вип. 2. (Львів, 2007), 74–79; Його ж. *Князь Рюрик*. (Біла Церква, 2014), 14–15).

96 Леонтій Войтович. Київський каганат? До полеміки П.Толочка з О. Пріцаком. *Хазарский альманах*. Т. 4. (Киев–Харьков, 2005), 109–117; Його ж. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839-860 рр.? *Там само*. Т. 11. (Киев–Харьков, 2013), 70–95; Його ж. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Ладога и Ладожская земля*. Вып. 5. (Санкт-Петербург, 2015), 148–183; Його ж. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 16. (Київ, 2016), 93–107; Його ж. Загадки генеалогії перших князів Руси. *Записки НТШ*. Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. (Львів, 2018), 506–524.

за Віленським привілеєм великого князя Олександра Казимировича удільні князі були позбавлені права зносин з іноземними володарями і права роздачі земель своїм васалам, тобто їх володіння були зрівняні у правовому відношенні із приватними володіннями, статус яких одночасно був піднесений у судовому та інших питаннях до рівня цих князівств. І, хоча фактично реалізація цих положень затягнулася мало не до середини XVI ст., а частина чернігівських і сіверських князівств, не вдоволена такою політикою, вдалася до московського протекторату, що зберегло їх існування також майже до середини XVI ст.,[97] 1492 рік був верхнею межею *княжої доби*.

Цікаво, що чисто випадково 1492 р. співпав з датою завершення Реконкісти і переходу від феодальних держав до станових та абсолютних монархій, тобто датою прийнятою більшістю європейських медієвістів як верхню межу Середніх віків. Отож верхня межа Середніх віків в Україні практично співпадає з загальновизнаною періодизацією в європейській історичній науці, тобто 1492 р. Така періодизація, була випробувана, зокрема в другому томі „Історії української культури", редагованому Ярославом Ісаєвичем[98], підручнику з історії України для вищої школи (керівник авторського колективу Ю.Зайцев)[99] та інших виданнях.

Період *Княжої доби* припав на формування імперії Русь з трансформацією племінних суперсоюзів-князівств, які перебували на стадії дружинних держав, у феодальні держави. В умовах розвитку Русі відбулося формування титульного українського етносу і почали формуватися білоруський (за асиміляції балтського субстрату) та російський (за асиміляції фінського субстрату). Розвиток королівства Русі і князівств Чернігівської землі дозволив завершити формування українського етносу, а умови розвитку князівств інших земель у складі Великого князівства Литовського – білоруського етносу. Рівночасно у північно-східних регіонах продовжувалося формування російського етносу, еліта якого ввібрала не тільки верхівку фінських автохтонів, але й значний половецько-тюркський компонент із Золотої Орди. Рівночасно цей період знаменував подальшу трасформацію станів на різних етапах розвитку феодальних держав.

Хронологічні рамки *Княжої доби* a priori визначилися періодом протягом якого княжий стан був правлячою елітою в українських землях. У більшості випадків цей період приймають від утворення *Київської Русі*

---

[97] *Войтович Л. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Український Історичний Журнал. – 2003. - № 4. – С.134-139*

[98] *Історія української культури.* Т. 2. Гол. ред. колегії Ярослав Ісаєвич. (Київ, 2001), 847 с.

[99] Володимир Баран, Леонтій Войтович, Ярослав Грицак, Олександр Зайцев, Юрій Зайцев, Федір Заставний, Ярослав Ісаєвич, Кость Кондратюк, Микола Литвин, Олександр Луцький, Кім Науменко, Дмитро Павлів, Іван Патер, Володимир Петегирич, Іван Сварник, Богдан Якимович. *Історія України.* Вид.3, доповнене і перероблене. (Львів, 2002), 488 с.

(формально у 882 р.) до зрівнення князів з рештою шляхти у Великому князівстві Литовському і формального позбавлення їх прав зносин з іноземними володарями та роздачі земельних ленів за Віленським привілеєм (1492 р.)[100]. Але поява Олега Віщого у Києві означала тільки зміну династії[101]. *Київська Русь* була продовженням *Руського каганату*. Тому нижня межа мала би бути щонайменше 837 р.

Зрозуміло, що держав, які офіційно називалися *Руський каганат* чи *Київська Русь*, ніколи не існувало. Це терміни історіографічні. За джерелами назва цієї держави – *Русь*[102] або *Руська земля*[103]. При цьому останній термін вживався як у широкому значенні для всієї держави, так і у вузькому значенні – для території Київської, Чернігівської і Переяславської земель чи власне Київської землі[104], тобто для початкової території з якої почалася трансформація *Руського каганату* шляхом прилучення сусідніх східнослов'янських суперсоюзів, а також територій угро-фінів і балтів, у імперію *Київська Русь*. Іноземні джерела подають назви Rus, Rus(s)ia, Rucia. Ruscia, Ruzzi, Ruzzia ar-Rus, Rutzeland, Ryscaland, Ryssland, Rusco, Ros і т.д[105].

З похідних назв джерелам відомі тільки дві: *Мала Русь* (Μικράν ʽΡωσίαν, Russia Minor, Russae Minoris) та *Велика Русь*.

Мала Русь вперше зустрічається в документах при піднесенні Галицької єпископії до рівня митрополії константинопольським патріархом Атанасієм I (1289–1293, 1303–1311) за василевса Андроніка II Палеолога (1282–1328), у складі Галицької, Володимирської, Перемишльської, Луцької, Турівської і Холмської єпархій[106]. У 1334 р. галицько-волинський князь Болеслав-Юрій, який раніше титулувався "Nos Georgis Dei gratia dux Russiae", "Ceorgius Dei gratia dux Terrae Russiae,

---

[100] Леонтій Войтович. Княжа доба на Русі: портрети еліти. (Біла Церква, 2006),

[101] Леонтій Войтович. Олег Віщий: історіографічні легенди та реалії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка: історичні науки*. Т. 23: На пошану проф. С.А.Копилова. (Кам'янець-Подільський, 2013), С. 91–123; Його ж. Призрак Олега Вещего. *Tractus Aevorum*. Т. 2(1). (Белгород, 2015), 3–43; Його ж. Загадки генеалогії перших князів Руси. *Записки НТШ*. Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. (Львів, 2018), 506–524.

[102] Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 1. (Москва, 1962), 7, 11, 28–29, 31, 338, 341–345; Ипатьевская летопись. *Там само.* Т. 2. (Москва, 1962), 6, 8, 20, 22–23, 36, 455; IV Новгородская летопись. *Там само.* Т. 4. Ч. 1. Вып. 1. (Петроград, 1915), 4; Никоновская летопись. *Там само.* Т. 9. (Москва, 1965), 3–4, 17.

[103] Лаврентьевская летопись, 1, 17, 19–20; Ипатьевская летопись, 2, 12; IV Новгородская летопись, 4, 11.

[104] Арсений Насонов. *"Русская земля" и образование территории древнерусского государства.* (Москва, 1951), 260 с.

[105] Сергей Алексеев. Славянская Европа V–VIII веков. (Москва, 2009), 103–107; Леонтій Войтович. Загадки вікінгів: Ладога і Плісneськ. Продовження дискусії на межі XX-XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. (Львів, 2011), 142–188.

[106] *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*. Texte critique, introduction et notes J. Darrouzés. (Paris, 1981), 403.

Galiciae et Ladimere”, “Georgius, ex dono Dei natus dux et dominus Russiae”)[107] почав титулуватися „Dei gratia natus dux totius Russae Minoris” („З Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі”[108]). Внормовуючи стосунки з Золотою Ордою володар королівства Русі прийняттям нового титулу декларував відмову галицько-волинських володарів від претензій на решту Русі, яка надалі залишалася залежною від Орди. Зайнятий продовженням боротьби за Азербайджан, хан Узбек міг задовольнитися такою уступкою, можливо, прийнятою на його вимогу[109]. Таким чином можна стверджувати, що первісне значення терміну “Мала Русь” відносилося до тієї частини Русі, яка на початку XIV ст. вже не була підвладна монголам, тобто до Галицько-Волинської держави (королівства Русі). Зрозуміло, що дискусія навколо появи цієї назви на теренах сучасної України продовжується[110].

Велика Русь вперше у зустрічається під 1542 р.[111], коли московські книжники з оточення царя Івана IV Грозного шукали підстав на претензії до територій, які колись входили до складу Київської Русі, що відбивало реалії московської політики у XVI ст.

Що стосується “кольорових” назв (*Біла Русь*, *Чорна Русь*, *Червона Русь*), то ще наприкінці XIX ст. швейцарський лінгвіст Фердінанд де Соссюр (1867–1913) звернув увагу, що *гуни* у IV–V ст. принесли в іранські мови китайське означення сторін світу за кольорами (чорний – північ, червоний – південь, синій – схід та білий– захід), яке поширилося і у Центрально-Східній Європі[112]. Назви ці зустрічаються у пізніх джерелах, *Червона Русь*, яка популярна серед польських істориків, до кінця XV ст. у джерелах взагалі відсутня. *Біла Русь* (Західна Русь) з’являється вперше ніби під 1305 р., але у такому пізньому джерелі Густинський літопис[113]. Найдавніша така назва (terram alborum Ruthenorum) зафіксована в угорській Дубницькій хроніці[114] в описі

---

[107] Леонтій Войтович. Королівство Русі: факти і міфи. *Дрогичинъ 1253*. (Івано-Франківськ, 2008), 4–17.

[108] *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси.* Сборник материалов и исследований, собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. П. Пташицким и И. Режабком. (Санкт-Петербург, 1907), 153–154.

[109] Леонтій Войтович. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрету. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 5. (Львів, 2011), 209–221.

[110] Ігор Шевченко. Політика Візантійського патріархату у Східній Європі в XIV ст. *Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом*. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. (Львів, 2001), 84; Наталя Яковенко. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.). *Міжкультурний діалог*. Т. 1. (київ, 2009), 75–81.

[111] Львовская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 20. Ч. 2. (Санкт-Петербург, 1914) Москва, 1962), 460.

[112] Ferdinand de Saussure. *Mémoire sur le Systéme primitif des voyelles dans les langues indo-européennes.* (Leipsick, 1879), 103.

[113] *Полное собрание русских летописей.* Т. 2. (Санкт-Петербург, 1843), 227, 236.

[114] Дубницька хроніка (Chronicon Dubnicense), сформована у 1479 р., в цій частині повторює

подій 1351–1352 рр.[115] та у Хроніці Яна з Чарнкова в описі подій 1382 р. (et in quodam Castro Albae Russiae Polozk dicto)[116]. З усіх архаїчних "кольорових" назв *Біла Русь* збереглася найдовше і врешті дала назву білоруському етносу і його державі[117].

Історіографічна назва *Київська Русь* була прийнята істориками на початку XIX ст. і успішно вживався до середини XX ст., коли її почали заміняти доволі сумнівними назвами *Древня Русь* чи *Давня Русь*. Київ був столицею держави і „матір'ю градам руським"[118]. Правителі держави титулувалися князями київськими. Цілком очевидно, що назва *Київська Русь* більше відповідає історичній дійсності ніж інші назви, якщо, звичайно, під „Новою Руссю" не розуміти однієї з Російських держав (тільки котрої – московської, імператорської, радянської чи сучасної?). У такому сенсі ця назва ще би могла використовуватися російською історіографією (Древня Русь – Московська Русь – Російська держава), але аж ніяк не українською (тоді сучасну державу довелось би називати *Нова Русь-Україна*).

Московські книжники з середини XV ст. почали обгрунтовувати спадковість князів московських від князів київських, що було зумовлено конкретними політичними цілями підтвердження претензій на зверхність над усіма землями колишньої Київської Русі[119]. Під руками вони мали готовий літописний текст – Володимирське зведення 1185 р., де здобуття Києва у 1169 р. коаліцією південноруських князів,

---

Будайську хроніку (Chronicon Budense), першу друковану хроніку, видану у Буді заходами Андреаса Гесса 1473 р. Будайська хроніка спиралася на Ілюстровану хроніку Марка Кальті (Márk Kálti), сформовану упродовж 1358–1370 рр., чотири головні копії якої доведені до 1330 р. Aleksander (Sándor) Domanovszky. Chronici Hungarici Compositio saeculi 14. Prsefatio. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumtque stirpis Arpadianae gestarum.* Vol. 1. (Budapest, 1937), 228–233; Géza Karsai. Névtelenség, névrejtes és szerzönév középkori krónikáinkban. *Századok*. (Budapest, 1963), no 4, 671), але у розпорядженні А. Гесса була одна з пізніших копій із записами за 1333–1342 рр., яку він використав у надрукованій Будайській хроніці (Chronicon Budense. *Scriptores Rerum Hungaricarum. Vol. 1,* 500–503). Ці записи зробив придворний клірик Янош Кетьї (Janos Kétyi), у 1340–1360 рр. керівник школи при Егерському монастирі (Elemér Mályusz. Krónika-problémak. *Századok*. (Budapest, 1966), no 4–5, 726; Idem. *A Thuróczy-krónika és forrásai*. (Budapest, 1967), 65), тобто інформація від сучасників описуваних подій.

115 Chronicon Dubnicense. *Historiae Hungaricae Fontes Domenici.* Ed. Matthias Florianus. Vol. 3. (Lipsiae, 1884), 138.

116 Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum. *Monumenta Poloniae Historica*. Pomniki dziejowe Polski. Wyd. August Bielowski. T. 2. (Lwów, 1872), 719.

117 Алексей Мартынюк. Кто и когда впервые произнес по латыни и по немецки "Белая Русь". *Alba Ruscsa: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.).* (Москва, 2015), 34–38.

118 Ипатьевская летопись, 23.

119 Jaroslav Pelenski. The Urigins of the Ufficial Muscovite Cleims to the "Kievan Inheritance". *Harvard Ukrainian Studies.* Vol. 1. (Cambridge, Mass., 1977), 36–51; Idem, The Emergence of the Muscovite Claims to the Byzantine-Kievan "Imperial inheritance". *Ibidem.* Vol. 7. Okeanos. Essays presented to Ihor Sevcenko. (Cambridge, Mass., 1984), 520–531.

організованою суздальським князем Андрієм Боголюбським, видавалося як перенесення центру держави з Києва у Володимир на Клязьмі, а всі наступні князі київські були перетворені у володимиро-суздальських васалів[120]. До цього залишилося долучити цілком реальне перенесення столиці з Володимира, який вже з початку XIV ст. перетворився у столицю номінальну, до Москви, столиці фактичної, що і було здійснено після 1409 р. при укладанні Троїцького літопису[121]. Так народилася „звичайна схема" російської історії, під яку почали підганяти літописні тексти, у яких пізніші київські князі стали васалами князів володимиро-суздальських. Цю схему закріпили Микола Карамзін та Михайло Погодін і вона стала загальноприйнятою у російській дореволюційній та емігрантській історіографії. Виступаючи проти цієї схеми, Михайло Грушевський фактично тільки модернізував її, відзначивши, що Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а у Галицько-Волинський[122]. Сьогодні очевидні як хибність обох схем, так і причини їх появи[123].

У радянський період до цих схем були внесені незначні корективи. Борис Греков, який вважався еталоном історичної науки, закінчив свою програмну монографію „Київська Русь" правлінням Мстислава Володимировича, тобто 1132 роком[124]. До цієї дати стали підганяти закінчення історії Київської Русі. Можна погодитись, що до середини XII ст. уже сформувалися феодальні стосунки, репрезентантом яких були удільні князівств, після 1132 р., коли помер Мстислав Володимирович, київські князі втратили повноту контролю над усіма територіями Київської Русі, а окремі землі і, навіть, князівства, які утворилися на їх території, почали набувати державних ознак[125]. Після 1132 р. і до середини XII ст. на території Київської Русі остаточно сформувалися окремі землі (Київська, Переяславська, Чернігівська, Волинська, Галицька, Турівська, Полоцька, Смоленська, Новгородська, Суздальська,

---

120 Ярослав Пеленський. Боротьба за "Київську спадщину" у 1175–1195 рр.: релігійно-церковне середовище. *Археологія.* (1991), № 3, 33–46.

121 Олексій Толочко. Коли перестала існувати "Київська Русь"? Історична доля одного терміну і поняття. *Київська старовина.* (Київ, 1992), № 6, 8–11.

122 Михайло Грушевський. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії Східного слов'янства. *Статьи по славяноведению.* Т. 1. (Санкт-Петербург, 1904), 298–304; Его же. Обычная схема "русской" и вопрос рационального упорядочения истории Восточного славянства. *Форум: общественно-политический журнал*. Вып. 17. (Мюнхен, 1987), 162–171; Його ж. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії Східного слов'янства. Вступ О. В. Яся. *Український історичний журнал*. (Київ, 2014), № 5, 199–208.

123 Олексій Толочко. Коли перестала існувати "Київська Русь"?, 13.

124 Борис Греков. *Київська Русь.* (Київ, 1951), 500 с.

125 Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* (Львів, 1996), 5; Його ж. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль.* (Львів, 2000), 389.

Муромо-Рязанська), в межах територій яких відбувалася стійка консолідація і діяли спільні інтереси, незважаючи на те, що ці землі-„королівства", як їх назвав Борис Рибаков[126], роздроблювалися на удільні князівства – „герцогства", а останні – на дрібніші уділи – „графства". Справедливо припускаючи, що підпорядкування цих земель Києву носило все більш номінальний характер, Б.Рибаков пропонував взагалі вважати їх повністю суверенними. Якщо погодитися з його висновками, то виходить, що держава – „імперія" Київська Русь перестала існувати до середини XII ст., а подальша боротьба за Київ була просто територіальною суперечкою смоленських або волинських князів з князями чернігівськими і тому подібне. Але ж було не так. Оволодівши Києвом, кожен князь відчував себе господарем всієї Русі, починав „рядити", тобто за допомогою системи рядів-угод як верховний сюзерен закріпляв свої відносини з васалами. Здобуття столиці давало йому право бути сувереном всієї держави. Не випадково у 1151 р. білгородці у відповідь на розпорядження претендента Юрія Довгорукого зухвало запитали: „А Київ ти ся отворив?"[127]. Подібно і німецькі королі ставали імператорами тільки після походу в Рим, який завершувався їх коронацією. Так само і сюзеренам Польщі необхідно було оволодіти Краковом. Зрозуміло, що ступінь залежності окремих земель від Києва був різним у різні періоди. Подібні процеси мали місце у всіх феодальних імперіях та королівствах.

Заперечуючи Б. Рибакову, Михайло Брайчевський чомусь період існування Київської Русі обмежив 1203 р.[128]. Однак і у першій чверті XIII ст. київські князі виводили у степ об'єднане військо, до складу якого входили дружини віддалених дубровицьких, несвізьких і шумських князів. Боротьба за Київ як боротьба за столицю з найстаршим князівським престолом, а не боротьба за конкретне місто з прилеглими територіями, тривала аж до здобуття столиці монголами у 1240 р.[129]. Навіть і після цього князі, які претендували на першість, певний час добивалися від монгольських ханів ярлика на зруйнований Київ. Виходячи з цього, Олексій Толочко кінець Київської Русі відніс до рубежа XIII-XIV ст., вважаючи основними причинами її падіння політику Золотої Орди та Великого князівства Литовського[130].

Спроби зберегти Київську Русь, хоча б як васала Золотої Орди, звичайно, були, але ординці не допустили ні відродження столиці у

[126] Борис Рыбаков. *Первые века русской истории.* (Москва, 1964), 147–157; Його ж. *Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв.* (Москва, 1982), 470.

[127] Ипатьевкая летопись, 433.

[128] Михаил Брайчевский. Диархическая партийная система в древнерусском городе XII – начала XIII в. *Древняя Русь и Киевская Русь.* (Киев, 1989), 140.

[129] Петро Толочко. *Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.* (Киев, 1987), 240 с.

[130] Олексій Толочко. Коли перестала існувати "Київська Русь"?, 16.

Києві, ні збереження Київської Русі як політичної одиниці. Ординці не дозволили сидіти у Києві і Ярославові Всеволодовичу. У старій столиці залишився його посадник Дмитро Ейкович, а „старен всем князем в Русском языце" мусив перебувати ближче до ординської ставки − під наглядом. Це були перші роки становлення Золотої Орди, коли ще оточення Бату вирішувало що робити далі. А далі не отримали ярлика на Київ ні Михайло Всеволодович, ні Данило Романович, а Олександр Ярославович, отримавши Київ, був поставлений ординцями нижче молодшого брата Андрія, якому надали велике князівство володимирське. Київська земля потрапила до улусу Мауці (Могучія). Спроба Данила Романовича повернути собі столицю наштовхнулася на рішучу відсіч Мауці: „Віддай Галич"[131]. Данило поїхав у ставку Бату, склав йому васальну присягу, виконавши всі вимоги монгольських ритуалів і отримав ярлик на Галицьку і Волинську землю і був удостоєний запрошення на святкування монгольського Нового року (кінець січня − початок лютого 1246 р.), де нарівні з Чингізидами пив *чорний кумис*, який, згідно тогочасних автентичних джерел, був напитком, що готувався виключно для вищої знаті імперії[132]. Більшість дослідників, погано знайомих з монгольськими ритуалами і придворною практикою, ідучи за буквальним трактуванням літописного тексту, вважають, що Данило Романович у ставці Бату зазнав великого приниження[133]. І хоча це було якраз навпаки, „Данилови Романовичю князю бывшоу великоу ѡбладавшоу Роускою землею, Кыевомъ и Володимеромъ и Галичемь"[134] не вдалося отримати від монгольського владики ярлика на столицю. Не випадково князівський літописець записав: „ѡ злаѧ чть Татарьскаꙗ. Его ѡць бѣ црь в Роускои земли... снъ

[131] Ипатьевская летопись, 807–808.

[132] Александр Юрченко. Элита Монгольской империи: время праздников. *Altaica*. Вып. 4. (Москва, 2000), 204–205; Его же. Золотая статуя Чингис-хана (русские и латинские известия). *Тюркологический сборник 2001: Золотая Орда и ее наследие*. (Москва, 2002), 245–260; Его же. Русский князь на монгольском пиру (Даниил Галицкий и Бату). *Юрченко А. Г. Золотая Орда: Между Ясой и Кораном (начало конфликта). Книга-конспект*. (Санкт-Петербург, 2012), 235–255.

[133] *История русской литературы X–XVII веков*. Под ред. Дмитрия Лихачева. (Москва, 1980), 150; Александр Майоров. Александр Невский и Даниил Галицкий (К вопросу о взаимоотношениях русских князей с татарами). *Князь Александр Невский.* (Санкт-Петербург, 1995), 23; Иван Белозёров. Убийство князя Михаила Черниговского монголами в 1246 г. и монгольский языческий обряд при дворе хана Бату. *Русское средневековье. 2000–2001*. (Москва, 2002), 13–15; Юрий Кривошеев. *Русь и монголы. Исследования по истории Северо-Восточной Руси XII–XIV вв*. (Санкт-Петербург, 2003), 278; Наталья Жуковская. Напитки "белые" и "черные" – сакральная антитеза в пищевой традиции монголов. *IV Конгресс этнографов и антропологов России*. (Санкт-Петербург, 2005), 232; *Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарий. Исследование*. Сост. Николай Котляр, Вера Франчук, Андрей Плахонин. (Санкт-Петербург, 2005), 274–275.

[134] Ипатьевская летопись, 807–808.

того не приѧ чти"[135]. Монголи дали чітко зрозуміти, що мають наміри з кожною землею укладати васальні стосунки різного рівня.

Ставши королем Русі Данило Романович повів боротьбу за Київ, яку продовжили його наступники. Не випадково пороський князь Юрій був васалом волинських князів[136]. Київські землі опинилися в орбіті Галицько-Волинської держави, васали якої сиділи в Овручі, а може і у інших містах, а Київ з допомогою Ногая опанував Лев Данилович. Але бл. 1300 р. в ході війни з Ногаєм, хан Токта надав Київ путивльському князеві, чиї нащадки з допомогою ординців протрималися у колишній столиці як рядові удільні князі аж до 1362 р., можливо, з короткою перервою між 1324 та до 1331 р., коли у Києві міг сидіти литовський васал Ольгімант-Михайло Гольшанський[137].

Тому можна стверджувати, що Русь як суверенна держава існувала протягом 837–1240 рр., пройшовши шлях від суперсоюзу *полян* до *імперії*, яка з початку XI ст. об'єднала всі суперсоюзи східних слов'ян, а також сусідні території балтів і угро-фінів. За цей час ця держава пройшла трасформацію від *дружинної держави* через *ранньофеодальну державу* (до кінця XI – початку XII ст.) до держави *розвиненого феодалізму* (до середини XIII ст.). Цей період можна вважати першим етапом *Княжої доби*. На цьому етапі правляча еліта зберігала повний суверенітет на своїй території.

Зрозуміло, що навколо цих висновків продовжує тривати дискусія, в ході якої чітко вирисовується залежность української історичної науки від поглядів російських колег, які все більше розвертаються в напрямку пошуків особливого розвитку східнослов'янських земель, відмінного від європейського[138] ("*умом Россию не понять*").

---

[135] Там само, 808.

[136] Там само, 993–994.

[137] Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 158–159.

[138] Див.: Михаил Свердлов. Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII-XX веков. (Санкт-Петербург, 1996), 330 с. Сюди можна віднести як давні *класичні* схеми (Борис Греков. Очерки по истории феодализма в России. *Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры*. Вып.72. (Москва, 1934), 160 с.; Його ж. *Київська Русь*. (Київ, 1951), 113–358; Сергій Юшков. Про державний устрій Київської Русі (Перехід від варварської держави до феодалізму. *Наукові записки Інституту історії і археології України*. (Київ, 1946), кн. 2, 107–111; Його ж. К вопросу о дофеодальном ("варварском") государстве. *Ученые труды Всесоюзного ин-та юридических наук*. Вып. 10. (Москва, 1947), 37–87; Його ж. *Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.* (Київ, 1992), 186–204, 236–294, 307–309 (бібл. С. 334–338); Михаил Тихомиров. Условное держание на Руси в XII в. *Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия*. (Москва, 1952), 100–104; Владимир Мавродин. *Очерки по истории феодальной Руси.* (Ленинград, 1949), 204 с.; Владимир Пашуто. Черты политического строя Руси. *Древнерусское государство и его международное значение*. (Москва, 1965), 11–126; Игорь Шаскольский. О начальних этапах формирования Древнерусского государства. *Становление раннефеодальных славянских государств*. (Киев, 1972), 55-67; Його ж. Образование древнерусского государства. *Советская историграфия Киевской Руси.* (Ленинград, 1978), 128–141; Лев Черепнин. Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственно-

Між тим, військова справа, яка охоплює всі сторони існування і розвитку будь-якого суспільства, а також стосунки між його членами, однозначно свідчить на користь того, що Русь розвивалася однаково з сусідніми слов'янськими та германськими краями і дискусія чи була Русь державою, яка розгорнулася наприкінці XX – на початку XXI ст., скидається на непорозуміння, викликане неоднозначністю тлумачення історичної термінології. Ця дискусія виступає в парі з дискусією про феодалізм[139].

сти в IX-XV вв. *Новосильцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма.* (Москва, 1972), 138–142; Його ж. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII в. *Исторические записки.* Т. 89. (Москва, 1972), 354–360; Його ж. Пути и формы политического развития русских земель XII – начала XIII вв. *Польша и Русь*. (Москва, 1974), 23–51; Його ж. Еще раз о феодализме в Киевской Руси. *Из истории экономической и общественной жизни России.* (Москва, 1976), 15–22; Виктор Буганов, Олександр Преображенский, Тихонов Юрий. *Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы.* (Москва, 1980), 342 с.; Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*. (Ленинград, 1983), 23–89, 106–134, 194–223; Його ж. Критерии прогреса в изучении общественного строя Древней Руси. *Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г.* (Москва, 1988), 19–25), так і *неокласичні* моделі школи Ігоря Фроянова (Игорь Фроянов. *Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории*. (Ленинград, 1974), 159 с.; Його ж. Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории. *Начала русской истории*. (Москва, 2001), 331–482; Його ж. Челядь и холопы в трудах дореволюционных историков. *Там само*, 113–148; Його ж. Советские историки о смердах в Киевской Руси. *Там само*, 191–224; Його ж. Генезис феодализма на Руси в советской историографии. *Там само*, 225–328; Його ж. Крупное землевладение и хозяйство на Руси X-XII векав. *Там само*, 373–424; Його ж Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. *Там само,* 526–531, 576–594; Його ж. *Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы.* (Москва–Санкт-Петербург, 1995), 703 с.; Игорь Фроянов, Андрей Дворниченко. *Города-государства Древней Руси*. (Ленинград, 1988), 269 с.; Александр Майоров. *Галицко-Волынская Русь. Князь, бояре и городская община*. (Санкт-Петербург, 2001), 640 с.; Андрей Дворниченко. О восточнославянском политогенезе в VI–X вв. *Rossica Antiqua. Исследования и материалы. 2006*. (Санкт-Петербург, 2006), 184–195), які були продовженням розвитку ідей Михайла Дяконова (див.: Михаил Дьяконов. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. (Санкт-Петербург, 2003), 384 с.). Моделі Дяконова–Фроянова, однак, не враховують військової складової, яка була основним компонентом функціонування і розвитку суспільства в епоху Русі.

139 Перебіг цих дискусій найкраще висвітлений в працях Віктора Пузанова (Віктор Пузанов. О спорных вопросах изучения генезиса восточнославянской государственности в новейшей отечественной историографии. *Средневековая и новая Россия. Сб. к 60-летию И. Я. Фроянова*. (Санкт-Петербург, 1996), 148–167; Його ж. *Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты*. (Ижевск, 2007), 3–51). Див. також: Див., наприклад: Михаил Свердлов. "Корм – кормление": Становление феодального социально-политического института на Руси IX–XIII вв. *Studia Humanistica. 1996.* (Санкт-Петербург, 1996), 11–23; Його ж. *Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв*. (Санкт-Петербург, 2003), 736 с.; Леонтій Войтович. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Т. 2. (Київ, 2004), 385–394; Його ж. Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче. *Історичні записки.* Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Вип.15. (Луганськ, 2007), 13–32; Його ж. Феодалізм в українських землях: проблема існування та періодизації. *Наукові зошити Історичного факультету*. Львівський національний університет імені Івана Франка. Вип.9. (Львів, 2008), 30–40; Його ж. Дискусія про ранню державу.

У сучасній європейській науці термін *феодалізм* визначається як система стосунків на основі феодів-ленів [*feodum, feudum* – від старофранкського *fehu-od* – худоба як майно, франц. – *fier (ф'єр)*, англ. – *fee (фі)*, нім. – *lehr (лен)*] – земельних володінь або фіксованих доходів (у натурі чи грошах), які надходять з певних територій, наданих сюзеренами своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститури (тобто надання частини цих територій своїм васалам) за умовою виконання служб на користь сюзерена – військової, адміністративної, судової чи придворної. За функціонування васально-ленної системи держава переважно є певною конфедерацією слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). І тільки розкладання васально-ленної системи приводить до утворення станових і абсолютних монархій. Існували два види надань: *прекарії* [*precarium* – щось надане в тимчасове користування] чи *бенефіції* [*beneficium* – привілей] та власне *феоди*, тобто умовні надання на період виконання служби і умовні надання з правом успадкування. Причому спочатку *феодами* називали земельну ділянку, яку отримували як плату за виконувану повинність чи роботу особи будь-якого стану, включаючи ремісників чи нижчий клір[140].

Практично в усіх європейських постримських країнах, які розвивалися на базі „варварських" королівств, із утворенням постійних дружин королів та їх намісників починала складатися система роздачі *бенефіцій* і поступова заміна їх *феодами*. До цього змушувала відсутність налагодженої системи державних фінансів, дорожнеча озброєння (вже в часи Карла Великого вартість спорядження важкоозброєного вершника була адекватною вартості 45 корів (кольчужні доспіхи – 12, шолом – 6, меч з піхвами – 7, поножі – 6, спис і щит – 2, бойовий кінь – 12[141]) і необхідність постійних тренувань для воїнів (носіння важкої багатошарової броні та користування тогочасним озброєнням вимагало постійного вдосконалення навиків). Отримуючи доходи від своїх *бенефіціїв*, тягле населення яких платило взамін військової служби і

Княжа доба. Вип. 4. (Львів, 2011), 7–16; *Його ж*. Чи була Русь державою? *Theatrum Humanae Vitae.* Студії на пошану Наталії Яковенко. (Київ, 2012), 95–107.

[140] Mark Bloch. Un problème d'histoire comparèe: la ministèrialitè en France et en Allemagne. *Revue historique du droit*. (Paris, 1928), 54–55; Марк Блок. *Феодальне суспільство*. (Київ, 2002), 179–180.

[141] За підрахунки німецького військового історика Ганса Дельбрюка (1848–1929) загальна вартість складала 45 солідів, що було адекватно вартості 45 корів, при цьому він звернув увагу на помилковість твердження про ціну корови 3 соліди, тоді як бик коштував 2 соліди, кобила – 5, а кінь – 12 (Ганс Дельбрюк. *История военного искусства в рамках политической истории.* (Санкт-Петербург, 2001), 2, 59, 237). Ціна корови 3 соліди відноситься до Х ст., коли вартість спорядження важкого кавалериста зросла до 330 солідів (панцир – 60 солідів, шолом – 30, меч – 100, спис і щит – 10, сідло – 30, бойовий кінь – 100 солідів). Панцир став складнішим на шкіряній основі з металевими пластинами, шолом цільнометалевим, з'явився знаменитий каролінзький меч з рейнської сталі та нова порода спеціальних бойових коней.

забезпечення захисту, дружинники-бенефіціари несли службу власним коштом. Але вони старіли, отримували рани, які робили їх непридатними до дальшої військової служби, тому вони прагнули забезпечити своє майбутнє і свої родини, що і привело до трансформації *бенефіцій* у *феоди* поряд з якими з'явилися *алоди* [*alleux* – землі чи володіння, вільні від будь-якої залежності, що передавалися у спадок[142]]. Отримуючи бенефіції чи феоди, їх державці брали на себе також зобов'язання захисту населення цих територій, що змушувало їх займатися будівництвом та утриманням замків або інших укріплень. *Бенефіцій* на Русі мав назву *кормління*[143]*, феод – вотчина*.

Трансформація *бенефіцій* у *феоди* розпочалася в середині XII ст. і спочатку охопила тільки Галицьку та Новгородську землі, в інших землях ці процеси почали відбуватися вже після монгольського завоювання. Наявність у галицьких бояр спадкових феодів і зумовили їх прихильність до ідеології угорського баронства та опір політиці Романовичів, які втілювали модель візантійської централізації влади[144]. Цей процес знайшов яскраве відбиття у тексті *Галицько-Волинського* літопису. У розповіді про підхід у 1211 р. угорського війська, запрошеного боярами для заміни Ігоревичів на юного Данила Романовича, редактор виклав суть ідеології галицького боярства устами його лідера Володислава Кормильчича: "*братье пошто смышлѧетесѧ не сии ли избиша ѡ҃тци ваши и братью вашю а инѣи имѣние ваше разграбыша и дщери ваша даша за рабы ваша а ѡчьствии вашими владѣша инии пришелци то за тѣхъ ли хочете д҃шю свою положити*"[145]. Волинський редактор, не орієнуючись добре у галицьких реаліях і не знаючи справжньої долі Володислава Кормильчича, який ризикнув зайняти князівський престол, з жахом написав "*нашедъ зло племени своемоу и дѣтемь своимъ кнѧжениѧ дѣлѧ, вси бо кнѧзи не призрахоу дѣтии его того ради*"[146].

На Русі не тільки бояри, а й князі, проходили всі щаблі лицарської науки від пажів (*детескі*) через зброєносців (*отроки*) до лицарів (*гриді*, пізніше просто *бояри*), відповідну посвяту (оперізування поясом), брали участь у лицарських турнірах[147]. Боярство також було пов'язано

[142] John Edward Austin Jolliffe. Alod and fee. *Cambridge historical Journal*. (1937), № 3, 225–234.

[143] Лев Черепнин. Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. *Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма*. (Москва, 1972), 78–89.

[144] Леонтій Войтович. Король Данило Романович: політик і полководець. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. (Львів, 2008), 44–45.

[145] "Браття! Пощо ви вагаєтесь? Хіба не сі побили отців ваших і браття ваше? А інші майно ваше розграбували і дочок ваших оддали за рабів ваших. А *отчинами* вашими заволоділи інші пришельці. То чи за тих ви хочете душі свої положити? (Ипатьевская летопись, 724).

[146] "… знайшовши лихо племені своєму і дітям своїм, задля княжіння, бо всі князі не зглянулись на дітей його через це" (Там само, 731).

[147] Леонтій Войтович. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович.

з князями відповідними зобов'язаннями, скріпленими присягами[148]. Варто також звернути увагу на доволі численні археологічні артефакти, які підтверджують ці висновки[149].

Вісник Національного університету "Львівська політехніка". № 502: Держава та армія. (Львів, 2004), 13–18; Його ж. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. *Там само. № 571: Держава та армія*. (Львів, 2006), 89–93.

148 Див.: Пётр Стефанович. Религиозно-этические аспекты отношений знати и князя на Руси в X–XII веках. *Отечественная история*. (2004), № 1, 3–18; Його ж. Древнерусское понятие чести в памятниках литературы Домонгольской Руси. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (2004), № 2(16), 63–87; Його ж. Давали ли служилые люди клятву верности князю в Средневековой Руси? *Мир истории. Электронный журнал*. (2006), № 1 http: // www.historia.ru; Його ж. Володарь Перемышльский в плену у поляков (1122 г.): Источник, факт, легенда, вымысл. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (2006), № 3 (25), 56–74; Його ж. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжестве конца XII в. *Средневековая Русь*. Вып. 7. (Москва, 2007), 3–18; Його ж. Понятие верности в отношениях князя и дружины на Руси в XII–XIII в. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (2007), № 1(31), 72–82; Його ж. Дружинный строй в Древней Руси и у древних германцев: существовала ли клятва верности вождю (правителю)? *Там само*. (2007), № 2 (32), 33–40; Його ж. Верность в отношении князя и дружины в XI–XIII в. Тезисы. *Там само*. (2009). № 3 (37), 111–112; Його ж. Древнерусские выражения верности дружинников и присяга в сравнительном контексте. *Образы прошлого*. Сборник памяти А. Я.Гуревича. (Санкт-Петербург, 2011), 392–410.

149 Так у Галицькій землі археологи дослідили боярські замки, які відрізняються від князівських укріплень наявністю переважно двоповерхових будівель палацового типу, часто з господарським комплексом та храмами-ротондами. Такі замки та укріплені садиби виявлені не тільки в княжих столицях Галичі (Ярослав Пастернак. *Старий Галич*. (Івано-Франківськ, 1998), 209–230; Владимир Гончаров. Археологічні дослідження древнього Галича в 1951 р. *Археологічні пам'ятки*. Т. 5. (Київ, 1955), 22–31) чи Звенигороді, де вони розташовувалися на посадах або взагалі за містом (Олександр Овчинніков. Боярська садиба на Звенигородському посаді. *Молоді вчені суспільствознавці УРСР 70-річчю Великого Жовтня*. (Львів, 1987), 143–147; Віра Гупало. *Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях*. (Львів, 2014), 278–427), а й Судовій Вишні (Олексій Ратич. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 5. (Львів, 1964), 115–129; Його ж. Древнерусские городища в Судовой Вишне (Львовской обл. Украинской ССР). *Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологи в Варшаве*. (Москва, 1965), 49–52), (де джерелами засвідчений двір боярина Пилипа, який готував замах на князя Данила), на Чорнівському городищі (Ігор Возний. Чорнівське городище XII–XIII ст. – феодальна укріплена садиба Галицько-Волинського князівства. *Галицько-Волинська держава,* 43–45; Його ж. *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст*. (Чернівці, 1998), 154 с.), у згадуваній в літописі Печері Домажировій (Микола Пелещишин. До питання про літописне городище "Печера Домажирова". *Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр*. (Львів, 1994), 13–15), П'ятничанах (Володимир Пшик. Надбрамна вежа у селі П'ятничанах на Львівщині. *Записки НТШ*. Т. 251. (Львів, 2001), 451–473), Нижанковичах (Юрій Диба. Дві маловідомі ротонди княжої доби. *Записки НТШ*. Т. 241. (Львів, 2001), 248–274; Пётр Стефанович. Боярство и церковь в домонгольской Руси. *Вопросы истории*. (2002), № 7, 41–59; Його ж. Некняжеское церковное строительство в домонгольской Руси: Юг и Север. *Церковно-исторический вестник*. (2007), № 1, 117–133) та інших місцях (Antoni Prochaska. *Lenna i maństwa na Rusi*. (Kraków, 1902), 30 s.; Ярослав Ісаєвич. Княжі та боярські двори. *Історія української культури*. Т.2. (Київ, 2001), 222–227; Андрій Петрик. *Боярство Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. (Львів, 2007). 304 с., з додатками).

Всі проблеми, пов'язані з *феодалізмом*, достатньо добре досліджені в європейській[150] та російській і українській історіографії[151]. Спроби піддати сумніву або заперечити існування феодальної системи взагалі, побудовані на казусах розмаїтого землеволодіння у різних частинах Європи. Автори цих тверджень переважно жінки, які не враховують, що іншої системи комплектації та утримання війська у ті часи не існувало[152]. Це була епоха постійних воєн і *люди меча* визначали правила співжиття суспільства. Так само не було альтернативи на Русі, де через відсутність відповідної сировини окремі елементи озброєння, зокрема мечі, коштували значно дорожче (у середині XIII ст. спорядження кінного воїна обходилося сумі адекватній вартості бл. 100 корів)[153].

Наступний період Княжої доби (умовно 1240–1492) був періодом удільних князівств, що відповідає класичному і пізньому європейському середньовіччю. Напевно некоректно вживати термін „Польсько-Литовська доба" або „Литовська доба", як це досі за інерцією

[150] Див.: David Hackett Fischer D. H. *Historians Fallacies: Toward a logic of historical thought*. (London, 1971), 277–281; John O. Ward. Feudalism: Interactive Category or Framework of Life in the Medieval West? *Feudalism: Comparative Studies.* Red. Leach E. Sydney. (1985), 40–67.

[151] Николай Павлов-Сильванский. *Феодализм в России.* (Москва, 1988), 39–125, 178–207, 217–228, 288–482; Борис Рыбаков. Смерды. *История СССР*. (1979), № 1, 41–58; № 2, 36–75; Його ж. *Первые века русской истории.* (Москва, 1964), 147; Владимир Рогов. К вопросу о развитии княжеской власти на Руси. *Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии*. (Москва, 1984), 51–75; Леонид Милов. О специфике феодальной раздробленности на Руси (по поводу книги А.В.Кучкина "Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X-XIV вв."). *История СССР.* (1986), № 2, 140–146; Його ж. Природно-климатический фактор и особенности российского исторического процесса. *Вопросы истории*. (1992), № 4–5, 31–49; Олексій Толочко. Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII-XIII ст. *Феодалізм на Україні*. (Київ, 1990), 29–39; Його ж. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*. (Киев, 1992), 221 с.; Його ж. *Русь: держава і образ держави*. (Київ, 1994), 37 с.; Борис Флоря. "Служебная организация" и ее роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян. *Отечественная история*. (Москва, 1992), № 2, 52–64;

[152] Elizabeth A. R. Brown. The Tyranny in the Construct: feudalism and Historians of the Medieval Europe. *American Historical Review*. T. 79. (1974), 1063–1088; Susan Reynolds. *Fiefs and Vassals: the Medieval Evidence Reinterpreted*. (London, 1994), 544 p.; Idem. *Lenna i Wasale. Reinterpretacja średniowiecznych źródel.* Przeł. A.Bugaj. (Kraków, 2010), 1115 s.

[153] Див.: Leszek Kajzer. *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowecznej Małopolsce w świetle żródeł ikonograficznych*. (Wrocław, 1976), 104 s.; Andrzej Nadolski. *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowiczu*. (Wrocław, 1979), 126 s.; Jean Flori. *L'Essor de la chevalerie XI–XII siècles*. (Cenéve, 1986), 416 p.; Andrzej Nowakowski. *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*. (Toruń, 1991), 146 s.; Kelly Robert De Vries. *Medieval Military Technology*. (Peterborough, 1992), 384 p.; Richard Barber. *The Knieght and the Chivalry*. (Woodbridge, 1995), 472 p.; Matthew Strickland. *War and Chivalry: The Conduct and Perception of war in England and Normandy, 1066–1217*. (Cambridge, 1996}, 416 p.; Richard W. Kaeuper. *Chivalry and Violence in Medieval Europe*. (Oxford, 2001), 350 p.; Леонтій Войтович. Чи були мечі харалужні? *Вісник інституту археології*. Вип. 2. (Львів, 2007), 74–79; Його ж. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. (Львів, 2015), 16–19; Rycerze. Historia i legenda. Red. naukowy K. B. Bouchard. (Warszawa, 2010), 73–160.

роблять більшість дослідників. Не викликає заперечень, що в цю епоху території колишніх Володимиро-Суздальської, Рязанської і Новгородської земель розвивалися як ойкумена Золотої Орди в умовах зростання асиміляції місцевих угро-фінських етносів, подібно як Полоцька, а також Смоленська земля, яка вже на початку XIV ст. позбулася ординської зверхності, в цей час продовжили свій розвиток також в умовах зростання асиміляції місцевих балтських етносів. При цьому у Великому князівстві Литовському старобілоруська мова за династії Гедиміновичів стала державною. Решта земель колишньої Русі (Київська, Чернігівська, Переяславська, Галицька, Волинська і Туровська), де в попередній період сформувався руський (давньоукраїнський) етнос, у наступну епоху зберігала свій статус феодальних держав, деякі з яких, як *королівство Русі* (Галицько-Волинська держава) навіть були короткочасними генемонами в Центрально-Східній Європі. Боротьба за королівство Русі тривала до 1434 р.[154], в ході якої місцева еліта підтримувала таких князів як Любарт-Дмитро Гедимінович чи Владислав Опольський, які намагалися проводити політику в інтересах цієї держави. Так українські (руські князі) періодично опинялися в ролі васалів Золотої Орди, Польського королівства чи Великого князівства Литовського. Але чим принципово відрізнявся період входження українських (руських) князівств у Литовсько-Руську державу від періоду їх входження у Київську Русь? Цікаво, що період, коли московські князі відвозили в столицю Золотої Орди міхи срібла, щоби отримати ярлик на престол великих князів володимирських, у російській історіографії називається періодом „збирання земель", що передував утворенню російської централізованої держави. І це, на мій погляд, цілком справедливо. Але чому ж, період, коли київський князь титулувався „*з ласки Божої великий князь київський*" і ставив свій підпис другим після підпису великого князя литовського на міжнародних угодах, а літописці сусідньої Молдови титулували його „*царем*", скромно іменується „*литовським*"? Більше того, слідом за польською історіографією у нас прийнято писати про „повстання" Свидригайла Ольгердовича, ніби-то легітимний великий князь литовський міг повставати у власній державі проти узурпатора − польського ставленика Зигмунта Кейстутовича, а не навпаки?[155] Напевно цей період був таки не

[154] Леонтій Войтович. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 3. (Львів, 2019), 191–274; Його ж. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434 рр.): нумізматичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста. (Львів, 2019), 67–82.

[155] Леонтій Войтович. Етапи політичної історії Волині XIV-XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Т. 5. (Львів, 1998), 153–168.

„литовським" і не „польсько-литовським", а періодом феодальних князівств, які зберігали всі ознаки феодальних держав. Холмське, Подільське, Жидачівське та Белзьке князівства, подібно до Мекленбурга, Саксен-Кобург-Готи чи Баден-Бадена у складі Священної Римської імперії германської нації або ж Бургундії у складі королівства Франції фактично залишалися суверенними державами, правителі яких зберігали свою владу на своїх територіях і проводили політику в інтересах цих територій і часто протилежну інтересам їх сюзеренів.

Принагідно слід зауважити, що і раннє середньовіччя за європейською класифікацією (454 – середина IX ст.) також співпадає з періодом становлення і існування слов'янських племінних князівств та їх союзів (дулібів, хорватів, полян та ін.) в українських землях (середина V ст. – 882). Дослідження археологів останніх десятиліть, особливо на хорватських та волинських матеріалах, дозволяють досить впевнено говорити про широку диференціацію суспільства вже у VII-VIII ст. і його підготовленість до створення державних організмів. Принаймі сумніви щодо існування у цей період на теренах України племінних слов'янських князівств і союзів нічим не підкріплені. Без існування державних механізмів спорудження таких укріплених городищ як Плісниське чи Стільське неможливе. Останнім часом відома російська дослідниця О.Мельникова досить аргументовано виділяє у цьому періоді часи вождівства, дружинної держави та ранньофеодальної держави вже в середині IX ст.[156].

Територія, населення, влада.

Зрозуміло, що за довгий період Княжої доби (умовно 837–1492 рр.) територія змінювалася. І давно вже настав час відмовитися від стидливих замовчувань радянського періоду, коли у *Радянській енциклопедії історії України* були відсутні *Перемишль* і *Перемишльське князівство*, щоби не образити дружню Польщу. Межі території IX–XV ст. не мають не багато спільного з сучасними кордонами. А історичне минуле територій не служить жодною перепоною для агресорів та загарбників, які завжди трактують його у вигідному для себе руслі, не рахуючись з історичними реаліями.

Тому можна стверджувати, що в період *Руського каганату* (умовно 837–882[157]) ця територія обмежувалася землями *полян*.

[156] *Мельникова Е.А. К типологии становлення государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы). Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т.Пашуто. Москва, 13-15 апреля 1992 г. Тез. Докл. / Отв. Ред. А.П.Новосельцев. – Москва, 1992; Її ж. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы). Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992-1993.* (Москва, 1995).

[157] Добре усвідомлюючи дискусійність окремих дат, наведених у джерелах, залишаємо її за межами

Далі ця територія розширювалася у перший період існування Київської Русі (умовно 882–1240) і з першої половини XI ст. її межі залишалися стабільними аж до монгольського завоювання у 1237–1241 рр.[158] Після Любецького снему 1097 р. на початку XII ст. у складі імперії Київська Русь сформувалося 11 земель з сталими межами, які практично не змінювалися до монгольського завоювання. У Київській землі, за яку тривала боротьба між старшими князями з гілок Мономаховичів та Ольговичів, кожен новий сюзерен Русі перерозподіляв уділи між своїми ближчими родичами. Новгородська земля приймала одного з молодших синів київського сюзерена, а у решті дев'яти землях правили регіональні династії з різних гілок Мономаховичів. Всі землі дробилися на уділи, частина яких дробилися на меші уділи. На початок монгольського вторгнення число уділів складало більше сотні. Територія кожної із земель піддається визначенню і не викликає ширшої дискусії.

Київська земля, яка виділилася в особливе володіння київських князів по смерті Ярослава Володимировича, у XII–XIII ст. включала давні території *полян* і *древлян* та Поросся, заселене *чорними клобуками* (*торками, берендеями, коуями* та *печенігами*). На дніпровському Лівобережжі до Київської землі відносилася тільки вузька смужка (10–15 км) від Десни до Корані з містом Саковом. На півночі межа проходила по Прип'яті[159]. Брягінська волость (клин між Прип'яттю і Дніпром) належала

даного дослідження, так як визначального значення можливі уточнення не мають.

[158] Арсений Насонов. *"Русская земля" и образование территории Древнерусского государства*. (Москва, 1951), 261 с.

[159] Лаврентий Похилевич. *Сказание о населённых местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, инстечках и городах, в пределах губернии находящихся.* (Киев, 1864), 763 с. [вид. 2. (Біла Церква, 2005), XXII+642 с.]; Його ж. *Монастыри и церкви г. Киева*. (Киев, 1865), 134 с.; Його ж. *Поветы Киевский и Радомисльский. Статистические и исторические заметки о всех местностях в этих уездах с подробными картами их*. (Киев, 1887), IX+305 с.; Николай Закревский. *Описание Киева*. Т. 1–2. (Москва, 1868), 455+495 с.; Михаил Грушевский. История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI в. *Университетские известия Ун-та св. Владимира*. (Киев, 1891), № 3,4,6,7, 9.10, 12. Вид. 2: Михайло Грушевський. *Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя*. (Київ, 1991), 541 с.; Борис Греков. *Киевская Русь*. (Москва, 1953), 569 с.; Борис Рыбаков. *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*. (Москва, 1963), 358 с. [Изд. 2. (Москва, 2018), 495 с.]; Його ж. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII веков*. (Москва, 1982), 448 с.; Василий Довженок. Сторожевые города на юге Киевской Руси. *Славяне и Русь*. (Москва, 1968), 37–45; Його ж. Древний Вышгород. *Вісник АН УРСР.* (Київ, 1949), № 8, 40–48; Його ж. Розкопки древнього Вишгорода. *Археологічні пам'ятки УРСР.* Т. 3. (Київ, 1952), 14–28; Його ж. Літописний Чучин. *Археологія*. Т. 16. (Київ, 1964), 119–125; Його ж. Древнерусские городища на Среднем Днепре. *Советская Археология*. (Москва, 1967), № 4, 260–273; Михаил Каргер. *Древний Киев*. Т. 1. (Москва–Ленинград, 1953), 580 с.; Т. 2. (Москва–Ленинград, 1961), 661 с.; Павел Раппопорт. К вопросу о системе обороны Киевской земли. *Краткие сообщения Ин-та археолонии АН УССР.* Вып. 3. (Киев, 1964), 21–25; Петро Толочко. Політичне становище Києва у період феодальної роздробленості.

до Києва, а Любеч, Лутава і Моровійськ – до Чернігова[160]. На півдні межею була р. Рось з її лінією оборони. Далеко за цією межею в низинах Дніпра знаходилася київська факторія-порт Олешшя. На заході межами служили давні західні межі древлян: вододіли рік Уж і Тетерев та Дніпра і Південного Бугу[161].

Характеристикою розвитку території кожної землі найкраще служить сітка міст, розташованих на її території. Навколо визначень і ознак міст існує величезна кількість версій[162]. Спостереження за європейськими містами цього періоду дозволяє стверджувати, що головною ознакою міста був його юридичний статус і належність основної маси жителів до категорії міщан (на Русі: старці градські, гості, посадські люди, майстри, уноти, рядовичі, гулящі люди, вбогі люди, сироти) та присутність окремих представників королівської чи князівської адміністрації (на Русі: посадники, тіуни городові, осьменики, митники, мостники, ємці, ябетники). Найважливішими спільними критеріями міст, які легко вловлюються і при археологічних дослідженнях, є три наступні:

– наявність укріплень основної частини (на Русі: дитинець і окольний град) та супутніх їм посадів, приміських слобод та дворів-замків;

– наявність різнорідного населення у професійному і соціальному відношенні, що протежується в археологічному матеріалі (наявність ремісничих майстерень, багатих і бідних дворів, тоді як сільські поселення більш однорідні, в окремих випадках у них хіба-що присутні одинокі ремісничі майстерні);

– наявність різноетнічного населення, на що вказують наявність різних поховальних обрядів та їх інвентаря[163].

Український Історичний Журнал. (Київ, 1966), № 10, 63–73; Його ж. Киев и Южная Русь в период феодальной раздробленности. *Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XIII–XIV вв*. (Москва, 1974), 223–233; Його ж. Этническое и государственное развитие Руси XII–XIII вв. *Вопросы истории*. (Москва, 1974), № 2, 53–56; Його ж. Киевская земля. *Древнерусские княжества X–XIII вв*. (Москва, 1975), 5–56.

160 Петро Толочко вважає їх київською межею (Петро Толочко. Киевская земля, 8).

161 Петро Толочко вважає Волинську та Туровську землі частиною Київської, хоча принаймні з дугої третини XII ст. їх старші князі виступали провідниками регіональної політики перш за все в інтересах землі, розглядаючи її як свою *отчину*.

162 Див., наприклад: Андрей Куза. *Малые города Древней Руси*. (Москва, 1989), 168 с.; Павло Тронько. До питання про статус історичного міста. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Збірник статей. (Київ, 1996), 3–11; Петро Толочко. Шляхи формування давньоруських міст. *Археологія*. (Київ, 1998), № 1, 7–15; Павло Тронько, Ярослава Верменич. Типи і ознаки історичного міста: проблеми дослідження і охорони спадщини. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики*. Ч. 5. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. (Київ, 2000), 397–408.

163 Леонтій Войтович. Міста і міська цивілізація. *Леонтій Войтович, Назар Козак, Юрій Овсінський, Модест Чорний. Medium aevum: середні віки*. (Львів, 2010), 204–217.

Виходячи з цих ознак можна локалізувати щонайменше 54 міста у Київській землі XII−XIII ст. (в дужках час заснування або дата першої згадки в джерелах): Київ (не пізніше початку VIII ст.), Вишгород (946), Іскоростень (946), Витичів (середина X ст.), Вручій [Овруч] (977), Родень (980), Білгород (980 р.), Василів (989), Михайлів [град на урочищі Княжа Гора] (кінець X ст., 1170), Городець Київський (1026), Малий Новгород (1030), Юр'єв [Біла Церква] (до 1054), Ростовець (1071), Яготин (1071), Олешшя (1084), Желань (1093), Святославль (1093), Торчеськ (1093), Трипіль (1093), Саков (1095), Заруб (1096), Город (1096), Халеп (1096), Красн (1096), Вздвижень [Здвижень] (1097), Рудиця (1097), Чучин (1100), Дерновий (1146), Брягин (1147), Канів (1149), Тумащ (1150), Звенигород Київський (1150), Володарів (1150), Ушеск (1150), Мическ (1150), град на урочищі Дівич-гора (середина XII ст.), Давидова Боженка (1151), Іван (1151), Вернев (1151), Малин (середина XII ст.), Пересічин (1154), Ярополч-град (1160), Булич (1162), Корсунь (1169), Дмитрів Київський (1183), Татинець (1187), Чюрнаєв [Чурнаєв] (1190), Товаров (1190), Коульдгрев [Кюльдерев] (1190), Дверен (1192), Чорнобиль (1193), Богуслав (1195), Новгород Святополчий (1223), Городеськ (1257). Окрім Києва, який залишався столицею до 1240 р. (володар Києва був реальним або номінальним сюзереном Київської Русі), князівські престоли періодично були в Овручі (969−977, 992−1015, 1168−1239, XIV − 1399?), у Вишгороді (1077−1078, 1136−1137, 1149−1151, 1161−1212, бл. 1232−1239?), Білгороді (1117−1125, 1141−1146, 1149−1151, 1160−1197, 1201?−1206?), Василеві (1164−1168), Брягині (1188−1190), Торчеську (1155−1174, 1187−1198, 1226 − після 1231), Пороссі (Михайлові) (бл. 1146−1218, ? − до 1289), Триполі (1152 − після 1183, 1187−1207) та Каневі (1149−1151, 1163−1223)[164].

Чернігівська земля сформувалася на базі земель *сіверян*. Сіверяни найдовше зберігали місцеву династію[165]. Тільки після її вигаснення тут утвердився тмутараканський князь Мстислав Володимирович, напевно

[164] Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* (Львів, 1996), 62–65.

[165] Саме тому Чернігів не зачепила адміністративна реформа Володимира Святославича і у Чернігові, на той час другому за значенням місті на Русі, не було посаджено жодного з його синів. Про це свідчать також матеріали розкопок княжих могил, зокрема знаменитої *Чорної могили* з артефактами, датованими 945–959 рр. (Борис Рыбаков. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР* (МИА). Вып. 11. (Москва–Ленинград, 1949), 38–39; Алексей Щавелев. Известие Ипатьевской летописи о Черной могиле (К вопросу об имени погребенного князя). *Чернігів у середньовічній і ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи.* (Чернігів, 2007), 100–105; Його ж. Имя черниговского князя, погребенного в Черной Могиле. *Фетисов А. А. Викинги. Между Скандинавией и Русью*. (Москва, 2013), 197–205). Див. також: Олег Васюта. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого і сучасного. *Сіверянський літопис*. (Чернігів, 2016), № 6, 3–18; Його ж. До питання про давньоруську аутентичність назви кургану Чорна могила у Чернігові. *Там само*, (чернігів, 2017), № 4, 46–51.

не без згоди місцевої еліти. Завдяки його енергії та завоюванням Чернігівська земля розширилася, включивши території *радимичів* та *вятичів*, остаточне підпорядкування яких тривало ще наприкінці XI ст., та сусідні угро-фінські землі *мурoми* та *ерзя*. Чернігівською колонією залишалося Тмутараканське князівство, а до кінця першої третини XII ст. ще й пізніша Муромо-Рязанська земля. На півночі її територія доходила до рік Москва і Пахра[166]. У Чернігівській землі XII–XIII ст. можна локалізувати 75 міст: Любеч (882), Чернігів (907), Біла Вежа [Саркел] (друга половина X ст.), Тмутаракань (988), Корчев [Керч] (початок XI ст.), Листвен (1022), Сновськ (1068), Нежатин (1071), Курськ (1095), Стародуб (1096), Новгород-Сіверський (1096), Обров (кінець XI ст.), Одров [Одреськ] (кінець XI ст.), Хорол (1111), Вир (1113), Ольгов (1122), Бронь Княж (1125), Березій (1127), Моровійськ (1139), Орміна (1142), Рогачев (1142), Вщиж (1142), Путивль (1146), Брянеськ [Дебрянеськ] (1146), Лобинеськ (1146), Карачев (1146), Болдиж (1146), Нерінськ (1146), Колтеськ [Колтеський] (1146), Домогощ (1147), Воробиїн [Воробейна] (1147), Віхань (1147), Попаш (1147), Глебль (1147), Бахмач (1147), Уненеж (1147), Мченеськ [Мценськ] (1147), Всеволож Чернігівський (1147), Гомій [Гомель] (1147),Блеве (1147), Біла Вежа (1147), Кром (1147), Девягорськ (1147), Брин (перша половина XII ст.), Донець (середина XII ст.), Блестовіт (1151), Гуричев (1152), Семиць (1152), Спаш (1152), Рильськ (1152), Глухів (1152), Хоробор (1153), Синій Міст (1153), Козельськ (1154), Воротинськ (1155), Радощ (1155), Лутава (1155), Ропеськ (1157), Оргощ (1159), Чичерськ (1159), Облов [Обловеськ] (1159), Зартий (1160), Росусь (1160), Лопасна (1176), Рогов (1194), Воронеж (1177), Свирилеськ (1177), Трубчевськ (1185), Речиця (1213), Мосальськ (1231), Серенськ (1232), Сосниця (1234 р.), Таруса

[166] Перша карта Чернігівської землі К. Бороздіна (1811 р.) (Михаил Погодин. *Древняя русская история до монгольского ига*. Т. 3. Атлас исторический, географический, археологический. (Москва, 1871), 84–87); Михаил Марков. О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи. *Периодические сочинения о успехах народного просвещения*. № 40, (1814), 1–40; Михаил Погодин. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г. Ч. II. Черниговское княжество. *Журнал Министерства внутренних дел*. (Москва, 1848), 429–471; Пётр Голубовский. *История Северской земли до половины XIV столетия*. (Киев, 1881), 201 с.; Дмитрий Багалей. *История Северской земли до половины XIV столетия*. (Киев, 1882), 310 с.; Михаил Рклицкий. Город Новгород-Северский. Его прошлое и настоящее. *Земский сборник Черниговской губернии*. (Чернигов, 1899), № 1, 39–60; (Чернигов, 1900), № 2, 1–5; Дмитрий Самоквасов. *Северская земля и северяне по городищам и могильникам*. (Москва, 1908), 119 с.; Его же. *Могильные древности северянской Черниговщины*. (Москва, 1916), 101 с.; Олександр Андріяшев. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку. *Записки історично-філологічноговідділу ВУАН*. Кн. 20. (Київ, 1928), 95–128; Борис Рыбаков. Стольный град Чернигов и удельный Вщиж. *По следам древних культур. Древняя Русь*. (Москва, 1953), 108–113; Алексей Зайцев. Черниговское княжество. *Древнерусские княжества X–XIII вв*. (Москва, 1975), 57–117; Володимир Бодрухін. *Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.)*. (Луганськ, 2003), 304 с.; Його ж. Формування української державності в добу середньовіччя. (Луганськ, 2008), 158 с.

(до 1238 р.). Окрім Чернігова, який був найстаршим престолом у землі, князівські престоли періодично були у Тмутаракані (бл. 992–1094, бл. 1221?), Новгороді-Сіверському(1097–1245), Курську (1095–1240), Путивлі (1127–1240), Березію (1127–1156), Стародубі (1147–1240), Вщижі (1156–1239), Ропеську (1157–1160), Трубчевську (1164–1240), Рильську (до 1185–1241), Вирі (1185–?), Гомію [Гомелі] (1127?–1147), Козельську (до 1198–1238)[167].

Переяславська земля сформувалася в результаті просування *полян* на південь і поглинання відламів аланського масиву з наступним переселенням на ці землі колоністів, зокрема *кривичів*, полонених під час приборкання полоцьких князів, та асиміляції відламів кочовиків, зокрема *печенігів*. Перша архаїчна переяславська династія, яка корилася кагану Русі, могла бути алано-болгарського походження[168]. Як звернув увагу Василь Ляскоронський, Переяславська земля мала географічно об'єктивні межі, будучи прикритою з усіх сторін ріками, а з півночі пасмом малодоступних боліт. Тільки зі сторони Курського Посем'я її межі залишалися відкритими[169]. Західною межею землі було Дніпро. На Лівобережжі гирло Десни і її береги до Лутави належали до Київської землі. Напроти Лутави переяславські князі тримали важливий опорний пункт Остерський городок. Від гирла Остра кордон проходив вздовж чернігівських ліній Уненеж–Глебль–Попаш до верхів'їв Сіверського Дінця. На півдні Воїнь в гирлі Сули була крайнім пунктом Переяславщини, а посульська оборонна лінія аж до Ромен була головним рубежем за яким починалися небезпечні степи, у яких з початку XI ст. половці змінили печенігів і торків. Крайній передовий рубіж знаходився на р. Ворсклі, де в центрі знаходилася Лтава (Полтава). Псел, межиріччя Сули і Ворскли були слабо заселені. Окремі селища знаходилися на р. Орелі[170]. У Переяславській землі можна локалізувати 28 міст: Переяслав (907), Літо (1015), Воїнь (1055), Горошин (1091),

[167] Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 66–72.

[168] Владимир Мавродин. *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века)*. (Ленинград, 1940), 10; Валентин Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Материалы и исследования по археологии СССР [МИА]. Вып. 163. (Москва, 1970), 130.

[169] Василий Ляскоронский. *История Переяславской земли*. (Киев, 1897), 57–59.

[170] Василий Ляскоронский. *История Переяславской земли*. (Киев, 1897), VII–486 с.; Владимир Мавродин. *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века)*. (Ленинград, 1940), 320 с.; Михаил Каргер. Памятники переяславского зодчества XI–XII вв. в всете археологических исследований. *Советская археология*. Т. 15. (Москва, 1951), 44–63; Його ж. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому у 1952–1953 рр. *Археологія*. Т. 9. (Київ, 1954), 3–29; Памятники древнерусского зодчества в Переяславе Хмельницком. *Зодчество Украины*. (Киев, 1954), 271–296; Михаил Кучера. Переяславское княжество. *Древнерусские княжества X–XIII вв.* (Москва, 1975), 118–144; Николай Коринный. *Переяславская земля X – первая половина XIII века*. (Киев, 1992), 312 с.

Пісочин [Посечен] (1092), Прилук (1092), Переволочна (1092), Римов (1093), Ромен (1095), Устя (1096), Варин (1096), Глтав (1096), Лубен (1096), Коснятин Переяславський (1096), Городок Остерський (1098), Желний (1116), Баруч (1125), Бронь [Брянь] (1125), Полкостен (1125), Малотин (1139), Носов (1147), Гюргев [Юр'єв Переяславський] (1152), Пирятин (1154), Серебряний (1174), Лтава [Полтава] (1174), Лукомль (1178), Русотин (XII ст.), Глібів (1185). Окрім Переяслава, який був найстаршим престолом у землі, князівські престоли періодично були тільки в Городку-Остерському (1107, 1147–1152, 1169–1171)[171].

Волинська земля сформувалася як суперсоюз волинських племен (*дулібів*, *волинян, бужан, лучан, черв'ян і танян*), приєднаний до Русі у другій половині X ст. За реформою Володимира були вперше об'єднані волинські та хорватські масиви з центром у Володимирі на Лузі, але наприкінці XI ст. це адміністративне об'єднання розпалося і з початку XII ст. сформувалася окрема власне *Володимирська земля* (історіографічна назва *Волинська земля* була закріплена, скоріше, через необхідність розрізнення Володимира на Лузі від Володимира на Клязьмі, який дав назву *Володимиро-Суздальській землі*). Територія Волинської землі розширювалася у північно-західному напрямку внаслідок завоювання ятвязько-пруських земель у Західному Побужжі і Поніманні. З XIII ст. Городенське князівство, яке тут сформувалося, відійшло від Волині. У 1199–1205 рр. відбулося перше унійне об'єднання Волинської і Галицької земель[172], але після загибелі його творця князя Романа Мстиславича почалася довга боротьба за його спадщину (1206–1238), яка завершилася перемогою його старшого сина Данила Романовича, за якого це об'єднання у 1253 р. трансформувалося у королівство Русі. На півночі прип'ятські болота розмежовували волинські землі з *дреговичами*, причому до Волині належали Городенська волость у басейні Верхнього Німану і Берестейсько-Дорогичинська волость у басейні Верхнього Західного Бугу. Західні кордони визначалися межами *мазовшан* та *лендзян* з землями *черв'ян* та *танян* (тетирорії Червенської та Белзької волостей). Розмежування з Галицькою землею йшло по вододілу басейнів Західного Бугу і Прип'яті з басейнами Сяну і Дністра. На межі з Київською землею спірними були землі Болохівської волості в басейнах Верхнього Південного Бугу і Тетерева, але з кінця XII ст.

---

[171] Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 65–66.

[172] Олександр Головко. *Князь Роман Мстиславич та його доба*. (Київ, 2001), 249 с.; Леонтій Войтович. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького.* Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. (Львів, 2001), 13–30; Олександр Майоров. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат. Т. 1. (Біла Церква, 2011), 318 с.; Т. 2. (Біла Церква, 2011), 462 с.

Роман Мстиславич приєднав їх до Волині[173]. У Волинській землі можна локалізувати 94 міста: Пліснеськ (VII ст., 1188), Волинь (VIII ст., 1018), Червен (981), Володимир на Лузі (988), Берестя (1019), Белз (1030), Дорогобуж (1084), Луцьк (1085), Перемиль (1097), Сутейськ (1097), Всеволож (1097), Шеполь (1097), Бужеськ [Буськ] (1097), Турійськ (1097), Броди (кінець XI ст.), Острог (1110), Дубно (1100), Чорторийськ (1100), Городно [Гродно] (1112), Чернич-городок (1142), Котелнич (1143), Дорогичин (1143), Меджибіж (1143), Візна (1145), Божеський [Божеськ] (1146), Яришев (1148), Шумськ (1149), Пересопниця (1149), Муравиця (1149), Чемерин (1149), Болохів (1150), Мукарів (1150), Корчеськ [Корець] (1150), Гольсько (1150), Конель (1150), Заречеськ (1150), Мильськ (1150), Устилуг (1150), Сапогинь (1151), Семич [Семань, Сімоць] (1152), Тихомль (1152), Гнойниця (1152), Вигошів (1152), Ізяславль Волинський (середина XII ст.), Шеломниця (1159), Полонний (1169), Микулин (1169), Межимостя (1170), Городен Волинський (1183), Каменець (1196), град на городищі с. Коршів [Корчев Волинський ?] (XII ст.), град на городищі с. Жорнів [Жорнів ?] (XII ст.), Бранськ (XII ст.), Бельськ (XII ст., 1253), Мельнич (XII ст.), Ратне (XII ст.), Дитиничі (XII ст.), Комов (1204), Орельськ

[173] Изидор Шараневич. *История Галицкой и Владимирской Руси до 1459 г.* (Львов, 1868), 462 с.; Венедикт Площанский. *Буск, город и б. княжество т. им. на Галицкой Руси, по данным из истории, топографии и статистики.* (Львов, 1872), 34 с.; Аркадий Лонгинов. *Червенские города*. (Варшава, 1895), 374 с.; Александр Андрияшев. *Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия (с картой Волынской земли)*. (Киев, 1887), 238 с.; Його ж. Літописне Болохово і болоховські князі. Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції УАН. Т. 32. (Київ, 1926), 34–89; Николай Петров. *Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края*. (Санкт-Петербург, 1888), 438 с.; Павел Иванов. *Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века.* (Одесса, 1895), 334 с.; Владимир Антонович. *Археологическая карта Волынской губернии*. (Москва, 1900), V+130 с.; Владимир Пашуто. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. (Москва, 1950), 330 с.; Ярослав Ісаєвич. Територія і населення "Червенських градів" (X–XIII ст.). *Український історико-географічний збірник*. Вип. 1. (Київ, 1971), 71–83; Його ж. "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между востояными славянами (конец IX – начало XI в.). *Исследование по истории славян и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи*. (Москва, 1972), 107–124; Іван Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство*. Вид. 2. (Львів, 1999), 219 с.; Михайло Кучинко. *Нариси стародавньої та середньовічної історії Волині*. (Луцьк, 1994), 208 с.; Його ж. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях. (Луцьк, 2009), 528 с.; Олександр Головко. *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. (Київ, 2006), 575 с.; Александр Майоров. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. (Санкт-Петербург, 2001), 639 с.; Леонтій Войтович. Волинська земля князівських часів (X-XII ст.). *Проблеми історичної географії України*. (Київ: Ін-т історії України АН УРСР, 1991), 10–22; Його ж. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії. *Записки НТШ*. Т. 252. (Львів, 2006), 187–205; Його ж. Границы Галицко-Волынского государства. *Русин.* Международный исторический журнал. № 3 (25). (Кишинев, 2011), 5–26; Його ж. Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 19. (Львів, 2015), 43–104.

(1204), Стовп'є (1204), Верещин (1204), Угровеськ (1204), Ухань (1205), Новогрудок (1212), Городок Волинський (1213), Щекарів (1219), Холм (1223), Кременець (1226), Жидичин (1227), Торчев (1231), Стіжок (до 1240, 1261), Любомль (до 1240, 1287), Данилів (до 1240, 1260), Сураж (до 1240), Колодяжин (1240), Водава (1240), Жадень (1240), Кудин (1241), Губин (1241), Кобуд (1241), Дядьків (1241), Деревич (1241), Городок Болохівський (1241), Андріїв (до 1240, 1245), Мельник (до 1240, 1247), Бусово (до 1240, 1248), Рай (до 1240, 1248), Мельниця (середина XIII ст.), Дороговиськ (до 1240, 1250), Волковиськ (до 1240, 1252), Здитов (до 1240, 1252), Турійськ на Німані (до 1240, 1253), Грубешів (до 1240, 1255), Слонім (до 1240, 1255). Окрім Володимира, який був найстаршим престолом у землі, князівські престоли періодично були у Луцьку (1079−1100, 1149−1240), Дорогобужі (1084−1112), 1148−1186?, 1220−1223?), Червені (1099, 1208−1245), Бересті (1101, 1140, 1154−1156, 1170−1183, 1219−1229), Городні на Німані [Гродні] (1112−після 1183), Болохові (Котельні, Меджибожі та ін. у Болоховській землі) (1146−1149, 1169, 1220−1240), Пересопниці (1147−1156, 1180−1229), Бузьку (1151, 1166−1168), Шумську (1157−1225), Белзі (1180−1245), Дорогичині (1180−1192), Перемилі (1209−1228?)[174].

Галицька земля сформувалася на базі прикарпатських хорватських князівств, приєднаних до Києва Володимиром Святославичем наприкінці X ст.[175] Спочатку їх спробували підпорядкувати князю-наміснику у Турові, а невдовзі у Володимирі на Лузі. Бл. 1084−1086 рр. ця територія відірвалася від Володимира, утворивши князівства з центрами у Перемишлі, Звенигороді на Білці та Теребовлі, які у першій третині

---

[174] Леонтій Войтович. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії*. Т. 1. Пам'яті І.К.Свєшнікова (1915-1995). (Львів, 1998), 286–294; Його ж. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 52–58.

[175] Леонтій Войтович. Князівства карпатських хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть.* (Львів, 2001), 195–210; Його ж. "Черв'яни" у працях І.Крип'якевича (До питання про початок державності). *Україна: культурна спадшина, національна свідомість, державність*. Т.8. (Львів, 2001), 818–822; Його ж. Перемиське князівство. Джерела державності. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Вип.3. Інституції / Під ред. Степана Заброварного. (Львів, 2003), 39–50; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.).* Вип. 4. (Київ, 2004), 105–132; Його ж. Карпатские хорваты. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*. Вып.1. (Санкт-Петербург, 2005), С. 133–146; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua. 2006. Исследования и материалы* / Отв. ред. А.Ю.Дворниченко, А.В.Майоров. (Санкт-Петербург, 2006), 6–39; Його ж. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Вип.45. (Львів, 2010), 13–54; Його ж. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ukrainensis*. Т. 2. (Харьков, 2013), 71–101; Його ж [Vojtovyč Leontij]. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija* / Priredio Jevgenij Paščenko. (Zagreb, 2014), 207–254.

XII ст. об'єднав у Галицьку землю князь Володимирко Володаревич. Початково Галицька земля займала територію верхньої і середньої течії Сяну, правобережжя Вислоку, басейни верхньої і середньої течій Дністра до Ушиці та верхньої течії Пруту. Під натиском печенігів сюди відходили *уличі* та *тиверці*, які залишили пам'ятки *підплитних поховань*. Ще наприкінці XI ст. теребовельський князь Василько Ростиславич розпочав експансію на південь до нижньої течії Дністра, а далі, сприятлива політична кон'юктура дозволила сюзеренам Галицької землі опанувати території *уличів* та *тиверців* в басейнах Нижнього Дністра та Пруту[176]. Межею з волинськими землями служив вододіл басейнів Сяну і Дністра з басейнами Західного Бугу та Прип'яті. Межа з польськими землями пролягала вздовж рік Вислоку та Любачівки. Хорватські князівства у Закарпатті в орбіту Київської Русі не потрапили. Наприкінці IX ст., коли *угри* на чолі з Арпадом перейшли через Карпати[177], вони розгромили ужоксько-земплинське князівство і стратили князя Лаборця. А далі до кінця X ст. зайняли все Закарпаття до Верецького і Яблунівського перевалів[178]. Вигідне розташування на

[176] Леонтій Войтович. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. (Галич, 2008), 3–18; Його ж. Галицкая земля и Византия в XI – XIV вв. *Кондаковские чтения*. Т. 3. (Белгород, 2010), 255–280; Його ж. Ruś halicka a Bizancjum w XI-XIV w.: wybrane problemy. *Zeszyte Naukowe Uniwersytetu Jagiełłońskiego. Prace Historyczne*. T. 138. (Kraków, 2011), 41–64; Його ж. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 51–63.

[177] Арпад форсував Карпати між 897–899 рр. скоріше звичним пізніше шляхом через Перемишль і Лубківський перевал ніж важкодоступним шляхом через Верецький перевал, з яким їх пов'язувала пізніша угорська традиція (Константин Грот. *Моравия и мадьяры с половины IX до начала X в.* (Санкт-Петербург, 1881), 186; Леонтій Войтович. Угро-слов'янські взаємини у другій половині IX ст. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 58. (Львів, 2009), 41–50; Його ж. Загадкова загибель князя Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. *Україно-угорські етюди*. Вип. 1. (Львів, 2010), 9–27; Його ж. Szvjatosláv Volodimirovicz fejdelem titokzatos halála és IX. Századbeli ugor vándorlások rejélyci. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 2. (Львів, 2012), 27–45.

[178] Традиція зберегла розповідь про легендарного боржавського князя Чорногора, одруженого з дочкою галицького князя Милотою, який вдарив по війську Арпада, яке опановувало землі князя Лаборця в басейні Ужа. Угорці відразу вторгнулися у Боржавське князівство, розгромили Чорногора, який загинув у бою. При штурмі його замку також загинув брат Арпада – Калман (*Легенди нашого краю*. (Ужгород, 1972), 59–61, 74–79). Після завоювань Володимира Святославича було встановлено кордон між обома країнами і літописець під 996 р. відзначив, що князь жив у мирі з угорським королем Стефаном Святим (Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 2. (Москва, 2001), 111), а у 1000 р. до Києва прибуло угорське посольство (Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 9. (Москва, 2000), 68). Імре, син Стефана I, носив титул *герцога русів* (dux Ruisorum) (Annales Hildesheimenes. *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. Ed. Ferens Albin Gombos. (Budapest, 1937), 36). Тому, можливо, що крім закарпатських територій Угорське королівство певний час (до 1031?) володіло частиною Прикарпаття (Степан Томашівський. Дев'ятьсот літ тому (1030–1930). З приводу ювілею міста Белза. *Нова зоря*. (Львів, 1930), ч. 1 (301), 10–12; Його ж. Перемисько-руський князь, якого ми досі не знали. *Там само.* (Львів, 1930), ч. 29 (329), 9–10; Його ж. Св. Емерик в

перетині важливих трансєвропейських шляхів *via regia* (Булгар–Київ–Галич–Перемишль–Краків–Прага–Регенсбург) та *бурштинового* (балтійське побережжя–Вісла–Західний Буг–Дністер–Чорне море), поклади солі (середньовічного консерванта) сприяли розвитку і піднесенню Галицької землі, особливо після об'єднання з Волинською[179]. У Галицькій землі можна локалізувати 46 міст: Перемишль (981), Стольсько (Х ст.), Звенигород на Білці (1086), Теребовль (1097), Галич (1138), Звенигород на Дністрі (1142), Микулин Галицький (середина ХІІ ст.), Ушиця (1144), Тисмениця (1144), Сянок (1150), Болошев (1152), Станков (1153), Снятин (1158), Кучелмин (1159), Бирлад [Берлад] (1159), Удеч [Жидачів] (1164), Биковен (1211), Збараж (1211), Зопиш (1211), Любачів (1211) Маклеков Галицький (1211), Товмач (1213), Плав (1213), Городок Солоний (1213), Яський Торг [Ясси] (ХІІ–ХІІІ ст.), Малий Галич [Галац] (ХІІ–ХІІІ ст.), Білгород [Білгород-Дністровський] (ХІІ–ХІІІ ст.), Тустань (ХІІ–ХІІІ ст.), Черн [Чернівці] (ХІІ–ХІІІ ст.), Спас (ХІІ–ХІІІ ст.), Онут (1213 р.), Василів Галицькій (1229), Оугільники [Вугільники] (1229), Ярослав (1231), Вишня (1231), Голі

легенді й історії. *Там само.* (Львів, 1930), ч. 40 (340), 6–7; Юрій Диба. До питання "угорської спадщини" на Прикарпатті (історичні, фольклорні, топонімічні та архітектурні свідчення). *Треті "Ольжині читання". Плісненськ 31 травня 2008 р.* (Львів, 2009), 55–60).

[179] Денис Зубрицкий. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. 1. (Львов, 1852), 210 с.; Ч. 2. (Львов, 1852), 140 с.; Ч. 3. (Львов, 1855), 315 с.; Изидор Шараневич. *История Галицкой и Владимирской Руси до 1459 г.* (Львов, 1868), 462 с.; Wojciech Kętrzyński. Granice Polski w X wieku. *Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Widział Historyczno-Filozoficzny.* T. 30. (Kraków, 1894), 1–153; Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. 3. (Львів, 1905), 586 с.; Мирон Кордуба. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном. *Записки НТШ.* Т. 138–140. (Львів, 1925), 159–245; Його ж. Stosunki polsko-ukraińskie w wieku X–XIII. *Sprawy narodościowe*. (Warszawa, 1933), № 7, 749–760; Józef Widajewicz. Poludniowo-wschodnie kresy Polski w X I XI wieku. *Prace Komisji historycznej Polskiego towarzystwa przyjaciol nauk*. T. 11. Z. 2. (Poznań, 1937), 80 s.; Владимир Пашуто. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. (Москва, 1950), 330 с.; Stefan Maria Kuczyński. Wschodnia granica Państwa Polskiego w X wieku. *Początki Państwa Polskiego*. Księga tysiąlecia. T. 1. (Poznań, 1962), 233–252; Ярослав Ісаєвич. Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму. *Український історичний журнал*. (Київ, 1968), № 12, 78–84; Його ж. До питання про західний кордон Київської Русі. *Історичні джерела та їх використання.* Вип. 6. (Київ, 1971), 83–100; Його ж. "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между востояными славянами (конец IX – начало XI в.). *Исследование по истории славян и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи*. (Москва, 1972), 107–124; Микола Котляр. *Галицько-Волинська Русь*. (Київ, 1998), 336 с.; Іван Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство*. Вид. 2. (Львів, 1999), 219 с.; Олександр Головко. *Князь Роман Мстиславич та його доба*. (Київ, 2001), 249 с.; Його ж. *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. (Київ, 2006), 575 с.; Леонтій Войтович. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії. *Записки НТШ.* Т. 252. (Львів, 2006), 187–205; Його ж. Границы Галицко-Волынского государства. *Русин.* Отв. ред. Сергей Суляк. № 3 (25). (Кишинев, 2011), 5–26; Його ж. Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 19. (Львів, 2015), 43–104; Його ж. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. (Львів, 2015), 478 с.

Гори [Гологори] (1231), Ізяславль Галицький (1240), Отиня (1240), Коломия (1240), Бакота (1240), Синєвидне (1240), Городок на Черемоші (до 1240 р.), Дороговиже (до 1240), Стінка (до 1240), Щекотов (1241 р.), Солі [Стара Сіль] (1255).

Окрім Галича, який з 1141 р. був найстаршим престолом у землі, князівські престоли періодично були у Перемишлі (1084/1086–1241, 1187, 1209-1211, 1225–1226, 1240–1269), Теребовлі (1084/1086–1127/1139, 1210–1211), Звенигороді на Білці (1084/1086–1144, 1206–1207, 1210–1211), Галичі (як уділі) (1124–1141, 1146), Звенигороді на Дністрі (до 1134–1146), Бирладі (1158–1160?)[180].

Невелика ***Туровська земля*** сформувалася на базі земель *дреговичів* в басейні Прип'яті. Їх князівство по Німану було з'єднане з балтійськими вікінгами, традиція називає тут у X ст. князя-вікінга Тура, від якого начебто походить назва місто Туров і самої землі[181]. Активність полоцьких князів завершилася приєднанням мінського анклаву, а спроба київських князів зробити Туров центром всіх західних територій виявилася невдалою. Туровська земля зберегла невелику територію, яку тримала окрема династія нащадків Ізяслава Ярославича, старшого сина Ярослава Мудрого[182]. Через франментарність збережених відомостей про цю територію частина дослідників взагалі вважає її частиною Київської землі[183], незважаючи на те, що туровські князі вже з другої третини XII ст. проводили власну політику, а з XIII ст. ця земля взагалі стала значно ближчою до Володимира на Лузі ніж до Києва. У Туровській землі можна локалізувати 11 міст: Туров (980), Копиль (1097), Пінськ (1097), Давид-городок (XI ст.), Слуцьк (1116), Клечеськ [Клецьк] (1127), Мозир (1155), Небль (1158), Дубровиця (1223), Несвіж (1223), Янів (1223). Центр землі переміщався з Турова у Пінськ і навпаки. Князівські

---

[180] Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 58–61.

[181] Ипатьевская летопись, 63–64: "перешєлъ изъ заморьѧ имѧщє во҃лсть свою … Туръ Туровѣ. Ѿт него же и Туровци прозвашасѧ". Скандинавська етимологія імені Тур достатньо очевидна: Торір (древньосканд. Þórir, норв. Tore). Нащадки соратника норвезького конунга Харальда Харфарга ярла Рагнвальда Ейстейнсона (830/840–894) здійснювали регулярні походи по Західній Двині та Німану. Один з старших його синів носив ім'я Торір (Michael Lynch. *Oxford Companion to Scottish History*. (Oxford University Press, 2001), 467–469). Враховуючи традиції скандинавів давати старшому з внуків ім'я діда, можна припускати, що князь Тур був старшим внуком Торіра Рагнвальдсона. Цілком ймовірний зв'язок Тури з полоцьким Рогволодом (Рагнвальдом), який походив з родини оркнейських ярлів (Мария Самсонова. Рогьволодъ – Ragnvaldr: к вопросу о возможной идентификации. *Полацк у гісторыі і культуры Еўропы.* (Мінск, 2012), 72–78).

[182] Митрофан Довнар-Запольский. *Очерк истории кривичской и дреговичской земель до конца XII в.* (Киев, 1891), VIII+170 с.; Александр Грушевский. *Очерк истории Турово-Пинского княжества XI–XIII вв.* (Киев, 1901), 480 с.

[183] Михаил Тихомиров. *Древнерусские города.* (Москва, 1956), 309; Пётр Толочко. Киевская земля. *Древнерусские княжества X–XIII вв*. (Москва, 1975), 10.

престоли були у Турові (1008?–1018, 1042–1052, 1078–1240), Пінську (1142–1240), Клечеську (1119–1127), Слуцьку (1161–1168?)[184].

Смоленська земля сформувалася у придніпровському регіоні *кривичів*, пов'язаному з міжнародним торговельним шляхом *з варяг в греки* (о. Саарема–Ризька затока–Західна Двина [Даугава]–Касплль–Дніпро), де на волоку з Касплі в Дніпро виникла потужна факторія вікінгів Хольмгард [Гніздово][185]. Триває дискусія навколо тотожності древнього Смоленська з Гніздовом і переміщення його в XI столітті на нове місце[186] або ж паралельного існування обох міст з переходом основного центру до Смоленська після згасання епохи вікінгів у середині XI ст.[187] Але у безпосередньому сусідстві існування таких двох потужних центрів (курганні могильники Гніздова IX–XI ст. займають площу 37,525 га, початково їх було зафіксовано 2539[188], пізніше – більше 5 тис.[189], значна частина вже зруйнована варварськими розкопками) малоймовірне[190]. Поселення на території Смоленської землі концентрувалося в трьох анклавах: навколо Смоленська по обидва боки Дніпра, в басейні р. Торопи, притоки Західної Двини, та навколо Вержавська. Межі землі добре досліджені[191]. У Смоленській землі можна

[184] Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 73–75.

[185] Леонтій Войтович. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал.* № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вып. 1. (Ижевск, 2015), 7–18.

[186] Владимир Сизов. *Курганы Смоленской губернии.* Вып. 1. Гнёздовский могильник близ Смоленска. (Санкт-Петербург, 1902), 125; Александр Спицын. Гнёздовские курганы в раскопках С. И. Сергеева. *Известия Императорской Археологической Комиссии.* Вып. 15. (Санкт-Петербург, 1905), 7; Леонид Алексеев. *Смоленская земля в IX–XIII вв*. (Москва, 1980), 138–152. Архангелогородський літописець початку XVII ст. згадує Смоленськ вже під 862–865 рр. (Архангелогородский летописец. *Полное собрание русских летописей.* Т. 37. (Ленинград, 1982), 56). Це якраз період розквіту Гніздова. Серед інших знахідок тут була тамга смоленського князя Станіслава Володимировича (кінець X ст.). В Житії Бориса і Гліба зафіксовано, що лодь князя, яка стояла на Смядені, було видно з міста. Цей фрагмент, запозичений з розповідей очевидців (Михаил Тихомиров. *Древнерусские города*. (Москва, 1956), 28–31), свідчить на користь версії, що Смоленськ у 1015 р. ще знаходився у Хольмгарді-Гніздові.

[187] Даниил Авдусин. К вопросу о первоначальном месте Смоленска. *Вестник Московского Университета.* № 7. Серия общественных наук. (Москва, 1953), вып. 3, 123–127; Його ж. Гнёздово и Днепровский путь. *Новое в археологии*. (Москва, 1972), 159–169.

[188] Михаил Кислов. Приёмы топографической съемки гнёздовских курганов. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Вып. 47. (Москва, 1952), 117–124;

[189] Александр Лявданский. Материалы для археологической карты Смоленской губернии. *Труды смоленских музеев*. Вып. 1. (Смоленск, 1924), 129–152.

[190] Михаил Тихомиров. *Древнерусские города*. (Москва, 1956), 28–31.

[191] Пётр Голубовский. *История Северской земли до начала XV столетия*. (Киев, 1895), 6–86; Валентин Седов. Смоленская земля. *Древнерусские княжества X–XIII вв.* (Москва, 1975), 240–259; Леонид Алексеев. *Смоленская земля в IX–XIII вв*. (Москва, 1980), 33–54.

локалізувати 32 міста: Смоленськ (882), Торопець (ХІ ст.), Копись (1059), Вержавськ (1137), Жижець (1137), Єльня (1137), Пацин (1137), Ростиславль Смоленський (1137), Дорогобуж Смоленський (1137), Крупль (1137), Ізяславль Смоленський (1137), Зарой (1154), Мстиславль (1156), Лучин (1173), Прупой [Пропойськ] (ХІІ ст.), Кричев (ХІІ ст.), Василів (ХІІ ст.), Красн [Зверовичі ?] (ХІІ ст.), Грава (ХІІ ст.), Бакланово (ХІІ ст.), Ясменське городище (ХІІ ст.), Борцево (ХІІ ст.), Сороковище (ХІІ ст.), Балишево (ХІІ ст.), Будаєво (ХІІ ст.), Ключ (ХІІ ст.), Осовик (ХІІ ст.), Ліпиця (ХІІ ст.), Торопське городище (ХІІ ст.), Ржева (1216), Вязьма (1237), Монастирище (ХІ-ХІІІ ст.). Окрім Смоленська, який був найстаршим престолом у землі, князівські престоли періодично були у Торопці (1164−1226), Мстиславлі (1225−1232) та Вязьмі (з 1239)[192].

Полоцька земля сформувалася в процесі асиміляції *кривичами* лівських племен і контактів з іншими балтами (латгалами і земгалами) і фінами (куронами) та взаємодії з вікінгами. Полоцька династія, знищена Володимиром Святославичем, який прилучив Полоцьку землю до Русі, походила з оркнейських ярлів[193]. Князь Рогволод (Рагнвальд),

[192] Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 79–82.

[193] Скандинавська етимологія імені Рогволод (Рагнвальд) безсумнівна: Rognvaldr, як і імені Рогнеди (Рагнгільд). Версія, що цей князь міг бути внуком Рагнвальда Олафсона Достославного, конунга у Вестфольді у південно-східній Норвегії (ІХ ст.) (Юрий Коновалов. Русский княжеский дом в середине Х века. *Историческая генеалогия*. (1994), № 4, 86–97) менш ймовірна ніж версія його походження від оркнейських ярлів (Мария Самсонова. Рогволод и Рогнеда: скандинавские корни полоцкой княжеской династии. *Alba Ruscia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVS вв).* Отв. ред. Алексей Мартынюк. (Москва, 2015), 8–26; Її ж. Рогьволодъ – Ragnvaldr: к вопросу о возможной идентификации. *Полацк у гісторыі і культуры Еўропы.* (Мінск, 2012), 72–78). Оркнейські острови у 874 р. конунг Норвегії Гаральд Харфарг передав своєму соратнику Рагнвальду Ейстейнсону (830/840–894). Його внуки ярли Арнкель та Ерленд І Ейнарсони (бл. 920–954) змушені були визнати зверхність прогнаного з Норвегії сина Гаральда Харфарга морського конунга Ейріка Кривава Сокира і загинули в організованому ним поході на Англію. Оркнейським ярлом залишився їх молодший брат Торфін Розколювач Черепів (910–963). (Christopher Morris. Viking Orkney: A survey. *The Prehistory of Orkney BC 4000–1000 AD.* Ed. Colin Renfrew. (Edinburg University Press, 1985), 210–242; Idem. Viking and late Norse Orkney. An update and bibliography. *Acta archaeologica.* Vol. 62. (1991), 123–150; Michael Lynch. *Oxford Companion to Scottish History.* (Oxford University Press, 2001), 467–469; Tom Muir. *Orkney in the Sagas:* The Story of the Earldom of Orkney as told in the Icelandic Sagas. Ed. Steve Callaghan. (Kirkwall, 2005), 160 p.). Полоцький князь Рогволод (бл. 920–980) найпевніше був Рагнвальдом Ейнарсоном, внуком Рагнвальда Ейстейнсона, молодшим братом оркнейських ярлів, якому вдалося утвердитися у Полоцьку під час з одного з східних походів Ейріка Кривава Сокира (885–954) десь між 948– 952 рр. (William Gershom Collingwood. King Eirik of York. *Saga-book of Viking Club Society for Northern Research.* V. 2 (1897–1900), 313–327; Peter Sawyer. The last Scandinavian rulers of York. Northern History. V. 31. (1995), 39–44; Clare Downham. Eric Blooda[e – axed? The Mystery of the Last Viking king of York. Medieval Scandinavia. V. 14. (2004), 51–77). Приєднавши до Полоцька землі мінських дреговичів, Рогволод (Рагнвальд Ейнарсон) здобув визнання місцевої еліти.

який зумів приєднати території мінських дреговичів і добивався гегемонії у басейні Західної Двини, надовго залишив по собі пам'ять доброго володаря, бо наступні полоцькі князі з династії Рюриковичів як нащадки його дочки Рогнеди продовжували вважати себе Рогволодовичами. На півночі Полоцька земля межувала з летто-литовськими землями, латгалами, земгалами, лівами, селами і куронами (куршами). В цьому напрямку розвивалася експансія полочан аж до середини XIII ст., на початку якого латгальські князівства Ерсіке і Кокнессе стали полоцькими васалами. Так само у XII ст. вдалося підпорядкувати фінське плем'я *лівів*, дружина яких ще у 1180 р. була у війську вітебського князя Брячислава Васильковича. *Земгали* та *курони* теж з XII ст. платили данину Полоцьку. Намагаючись проводити власну політику і протистояти Києву, полоцькі князі та їх васали не змогли втримати свої позиції у Прибалтиці. У 1158–1210 рр. хрестоносці, розширюючи свою базу від Риги, завоювали *лівів,* у 1210–1267 рр. –*куронів*, 1200–1290 рр. – *земгалів*. Межі Полоцької землі з *литовцями* проходили по витоках Дисни. Середній течії Няриса до витоків Німану. На півдні межі впиралися у землі туровських дреговичів і Городенської волості, відвойованої волинськими князями у ятвягів. Східні кордони землі проходили від гирла Друті і Рогачева (тут Полоцька земля стикалася з Чернігівською) і далі повз Могилів, Копис і Оршу (з другої половини XII ст. вже смоленську) по Дніпру і через Вітебське підвищення до Західної Двини, де через верхів'я Ловаті і Усвята проходив новгородський кордон[194]. У Полоцькій землі можна локалізувати 17 міст: Полоцьк (862), Ізяславль (бл. 990?), Усвят (1021), Вітебськ (1024), Брацлав (1065), Мінськ (1067), Орша [Рша] (1067), Друцьк [Дрючеськ] (1068), Голотичеськ (1071), Одреськ [Одрськ] (1078), Лукомль (1078), Логожеськ [Логойськ] (1127), Борисов (1127), Стрижев (1127), Неколоч (1127), Свислоч [Городець Свислоцький] (1162), Шклов (до початку XIII ст.). І дві столиці васальних князівств у латиських землях: Герсіке (1203), Кокейнос [Кокнесе] (1205). Окрім Полоцька, який був найстаршим престолом у землі, князівські престоли періодично були у Вітебську (1101–1240), Друцьку (1101–1240), Мінську (1101–1240),

[194] Митрофан Довнар-Запольский. *Очерк истории кривичской и дреговичской земель до конца XII в.* (Киев, 1891), VIII+170 с.; Василий Данилевич. *Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия*. (Киев, 1896), 288 с.; Георгий Штыхов. Сравнительное изучение древнейших городов Полоцкой землии памятников их окрестностей. *Древности Белоруссии*. (Минск, 1966), 238–252; Його ж. *Археологическая карта Белоруссии.* Памятники железного века и эпохи феодализма. Вып. 2. (Минск, 1971), 271 с.; Його ж. Города Северной и Центральной Белоруссии. *Очерки археологии Белоруссии*. Ч. 2. (Минск, 1972), 185–206; Його ж. *Города Белоруссии по летописям и раскопкам (IX–XIII вв.)*. (Москва, 1975), 32 с.; Його ж. *Древний Полоцк: IX–XIII вв*. (Москва, 1975), 32 с.; Його Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.). (Минск, 1978), 160 с.; Леонид Алексеев. *Полоцкая земля. Очерки истории северной Белоруссии в IX–XIII вв.* (Москва, 1966), 295 с.; Його ж. Полоцкая земля. *Древнерусские княжества X–XIII вв.* (москва, 1975), 202–239.

Ізяславлі (1101–1128, 1151?–1160, до 1180–?), Усвяті (бл. 1140–1181?), Лукомлі (1101–після 1175), Логойську (1181? – 1186?), Борисові (? – після 1181)[195].

Новгродська земля сформувалася в результаті експансії *словен* та псковських *кривичів* на територію фінських племен *весі* (вепсів), *іжори*, *корели*, *естів*, *ємі* та іншої *чуді*[196]. Ця територія розгорнулася як королівство вікінгів, словен і чуді з центром у Ладозі, звідки було прокладено трансконтинентальний шлях на Волгу і до Булгара та Каспійського моря, по якому у Скандинавію поступало арабське срібло. Князь Олег прилучив ці території до Русі і згодом вони отримали новий центр Новгород[197], який став одним з найважливіших центрів імперії

[195] Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 75–78.

[196] Чудь – загальна назва угро-фінів у літописних джерелах, іноді з географічним уточненням на зразок *заволочська чудь*.

[197] Сьогодні виглядає, що літописні згадки про ранній Новгород відносяться до Хольмгарда-Гніздова (Юрій Диба. Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X сторіччя. Львів, 2014. 484 с.; Леонтій Войтович. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал.* № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вып. 1. (Ижевск, 2015), 7–18). Скандинавські джерела, достатньо добре поінформовані про події X–XI ст., знають тільки Хольмгард. За новгородськими літописами тільки у 1044 р. "*на весну же Володимиръ* [Володимир Ярославич, син Ярослава Володимировича – Л.В.] *заложи Новѣгород и сдела его*" (*Новгородская первая летопись старшого и младшего изводов*. (Москва–Ленинград, 1950), 181). У 1116 р. *"в то же лето Мьстислав* [Мстислав Володимир, старший син Володимира Мономаха – Л.В.] *заложи Новѣгород болши первого*" (Там само, 20, 204), а у 1169 р. за князя Романа Мстиславича "*устроиша острог около города*" (Там само, 33). Новгород археологічно досліджений краще від будь-якого іншого центру Русі. Всі спроби знайти у місті шари VIII–IX ст. виявилися марними (Артемий Арциховский. Археологическое изучение Новгорода. Материалы и исследования по археологи СССР [МИА]. Вып. 55. (Москва, 1956), 15, 42–43). Перспективи знайти ділянки із забудовою X ст. також відсутні (Валентин Янин. Возможности археологи в изучении древнего Новгорода. *Вестник АН СССР.* (1973), № 8, 67–70). Довга дискусія стосовно часу появи новгородських укріплень так і не дозволила довести наявність таких, датованих раніше згаданих у літописі (Див.: Александр Монгайт. Оборонительные сооружения Новгорода Великого. *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*. Т. 2. (Москва, 1952), 7–132; Сергей Орлов, Андрей Воробьев. *Оборонительные укрепления древнего Новгорода*. (Новгород, 1959), 55 с.; Владимир Косточкин, Сергей Орлов, Павел Раппопорт. Новые данные об укреплениях новгородського острога. *Памятники культуры.* Вып. 3. (Москва, 1961), 68–76; Борис Колчин. Дендрохронология Новгорода. *Советская археология*. (Москва, 1962), № 1, 113–139; *Його ж.* Дендрохронология Новгорода. *Проблемы абсолютного датирования в археологии*. (Москва, 1972), 113–116; Його ж. Хронология новгородських древностей. *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. (Москва, 1982), 156–177; Сергей Орлов. К топографии истории оборонительных сооружений древнего Новгорода. *Уч. зап. Новгородского гос. пед. ин-та*. Т. 1. (1965), 3–52; *Его же.* По поводу статьи М.Х.Алешковского и Л.Е.Красноречьева. *Советская археология*. (Москва, 1972), № 2, 96–99; Марк Алешковский, Леонид Красноречьев. О датировке вала и рва Новгородского острога. *Советская археология*. (Москва, 1970). № 4, 54–73; Их же. К датировке вала и рва новгородського острога (ответ С.Н.Орлову). *Там же*. (Москва, 1972), № 3, 392–395; Валентин Янин, Борис Колчин. Итоги и перспективы новгородской ар-

Рюриковичів. Власне новгородська територія включала регіон, зайнятий *словенами* і асимільованої тими *весі* – пізнішої *новгородської тисячі*, у складі якої було 10 сотень (водська, лопська, волховська, обонежська, поморська, бежецька, яжелбицька, ржевська, лужська і княжа). Північна межа територій, безпосередньо залежних від Новгорода, проходила по р. Неві від Фінської затоки до Ладозького озера. Землі *іжори* перебували у васальних стосунках, а *корела* була скоріше союзником ніж васалом, допомагаючи новгородцям у їх експансії на фінські території *ємі* і *суомі* у XII – на початку XIII ст. Далі межі йшли по р. Свир до Онезького озера, де біля озер Біле і Лаче стикалися з володимиро-суздальським кордоном. Вже у XII ст. суздальські князі витіснили з басейну оз. Біле новгородців. Звідти кордон повертав на південь до Волги і від Устюжни до Бежецька, Торжка і Твері. У верхів'ях Волги і Західної Двини новгородські межі стикалися з смоленськими, а далі через Усвят, верхів'я Ловаті і по р. Великій до Псковського озера і з'єднаного з ним Чудського озера до Фінської затоки через землі *воді*, які з кінця XII ст. повністю ввійшли у Новгородську землю. Все побережжя р. Великої, Псковського і Чудського озер, правий берег Нарви на глибину 50–150 км тяжіли до Пскова, до якого належало і лівобережжя р. Великої, через яке йшла експансія в землі *естів*. Другою базою такої експансії служив Ізборськ. В часи Ярослава Мудрого на зайнятих землях *естів* було заложено Юр'єв Чудський. Дальше просування у XIII ст. зупинилося через експансію хрестоносців і кордон

хеології. *Археологическое изучение Новгорода*. (Москва, 1978), 5–56; Борис Колчин, Наталья Черных. Ильинский раскоп (стратиграфия и хронология). *Там само*, 57–116; Валентин Янин. Тихвинский раскоп. *Там само,* 117–134; Борис Колчин, Александр Хорошев. Михайловский раскоп. Там само, 135–173). В міру зменшення шансів на віднайдення Новгорода ранішого за XI ст. почала складатися версія про Холм-город на Славенському кінці, які скандинави називали Хольмгардом, як предтечі Новгорода (Валентин Янин. Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований. *Новгородский исторический сборник.* Т.1 (11). (Ленинград, 1982), 83). Новгородські кінці почали формуватися в середині X ст., але укріплень там ще не було. На Славенському кінці на Михайловському розкопі знайдено матеріали, датовані 974 р., але ці датування не є визначальними. У величезному Ільїнському розкопі на Славенському кінці (1430 кв. м.) нижні горизонти сягають середини XI ст., а більшість розкопаної території на Славні містять матеріали не старші XII ст. (Борис Ершевский. Археологические наблюдения в Новгороде в 1969–1974 гг. *Археологическое изучение Новгорода*. (Москва, 1978), 233). Сумнівною виглядає і версія за якою первинним Новгородом було Рюрикове городище (Евгений Носов. Новгород и Новгородская округа IX–X вв. в свете новейших археологических данных (к вопросу о возникновении Новгорода). *Новгородский исторический сборник.* Т.2 (12). (Ленинград, 1984), 3–38; Його ж. *Новгородское (Рюриково) городище*. (Ленинград, 1990), 216 с.; Евгений Носов, Алексей Плохов, Наталия Хвощинская. *Рюриково городище. Новые этапы исследования*. (Санкт-Петербург, 2017), 288 с.), бо роскішний княжий двір, про які розповідають саги, з'явився там вже значно пізніше X–XI ст. Зрештою і *Хълмъ* в Новгороді згадується вперше аж під 1134 р. (*Новгородская первая летопись старшого и младшего изводов*, 23, 208).

стабілізувався по р. Великій, обом озерам і р. Нарві. Відносно рано потрапило в сферу новгородського впливу Обонежжя і Заонежжя, населення якого платило данину хутрами. Новгород намагався підпорядкувати легендарну Бярмію (напевно основну територію *корели*) через яку пролягав шлях до Білого моря, де на його побережжі, т. з. *Терському березі*, з'явилися новгородські факторії. В гирлі Онеги була ще одна новгородська факторія – *Погост на морі*. Далі новгородці військові експедиції новгородців збирали данину в басейні Північної Двини аж до Вологди і пермської окраїни[198]. У Новгородській землі можна локалізувати 17 міст: Ладога (753[199]), Ізборськ (862), Білоозеро (862), Новгород Великий (1044), Псков (середина X ст.), Тиверський городок (рубіж X–XI ст.), Юр'єв [Тарту] (1030), Волок Ламський (1135), Торжок (1139), Стара Руса (1167), Великі Лучки (1167), Бежецький Верх (1196), Корела (XII ст.), Твер (1208), Копор'є (1240), Олонець (1228), Вологда (до 1238). Спочатку центром була Ладога. Після смерті у 1036 р. ладозького князя Ейліва Рагнвальдсона, родича Інгігерди, дружини великого князя Русі Ярослава Володимировича, і ув'язнення псковського князя Судислава Володимировича, ці території були об'єднані під управлінням старшого сина Володимира Ярославича, який заложив у 1044 р. новий центр землі Новгород. Наприкінці XII ст. з'являлися також короткочасні князівські престоли у Торжку, Великих Лучках та Пскові.

Муромо-Рязанська земля сформувалася у процесі експансії *вятичів* і *сіверян* на території угро-фінів та наступної асиміляції племен *мурома* та *ерзі*. Трощки довше тримався відлам *угрів – мещера*, які ще на початку XX ст. ідентифікували себе як *мещерські татари*[200]. Слов'янська

---

[198] Иван Беляев. *История Новгорода Великого щт древнейших времен до падения*. (Москва, 1866), 592 с.; Александр Андрияшев. *Материалы по исторической географии новгородской земли. Шелонская пятина по писцовым книгам 1498–1576 гг.* Вып. 1.Списки селений. Вып. 2. Карты погостов. (Москва, 1914), 611+20 с.; Михаил Муравьев. *Новгород Великий: исторический очерк и путеводитель*. (Ленинград, 1927), 139 с.; Борис Рыбаков. Деление Новгородской земли на сотни в XIII веке. *Исторические записки*. Т. 2. (Москва, 1938), 132–152; Александр Строков, Владимир Богусевич. *Новгород Великий*. (Новгород, 1939), 256 с.; Сергей Гадзяцкий. Вотская и ижорская земли новгородского государства. *Исторические записки*. Т. 6. (Москва, 1940), 100–148; Його ж. *Карелия и карелы в новгородское земля*. (Петрозаводск, 1941), 6–152; Игорь Шаскольский. Политические отношения Новгорода и карел в XII–XV веках. *Новгородский исторический сборник*. Вып. 10. (Новгород, 1961), 117–136; Його ж. Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв. (Ленинград, 1978), 245 с.; Леонилла Голубева. *Весь и славяне на Белом озере X–XIII вв*. (Москва, 1973), 216 с.; Андрей Куза. Новгородская земля. *Древнерусские княжества X–XIII вв.* (Москва, 1975), 144–201; Валентин Янин. *Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород*. (Москва, 1977), 240 с.; Борис Колчин. Хронология новгородских древностей. Новгородский сборник: 50 лет раскопок Новгорода. (Москва, 1982), 156–177.

[199] Дата визначена за дендрохронологією.

[200] *Мещера* чи *мочара* (скоріше зіпсована руська назва від самоназви *маджар*) була відрізана від

колонізація цих територій відбувалася чотирма потоками, починаючи з кінця VII ст. З верхів'їв Оки в її середню течію і до Волги рухалися *вятичі*, просування яких пришвидчили походи київського князя Святослава Ігоревича, долучивши групи *вятичів* з верхів'їв Дону. Тоді ж через верхів'я Волги в ці землі переселилася якась група *кривичів*. Але найбільш інтерсивним був потік сіверян з басейну Десни в XI–XIII ст., коли ця земля була фактично чернігівською колонією[201]. "Питання про взаємодію *русі* і *чуді* [угро-фінських племен – Л. В.], про те, як обидва племені зустрівщись, подіяли один на другого, належить до числа найцікавіших і найважчих питань нашої історії"[202]. "*Питання це не вирішено до сих пір, і ми продовжуємо питати себе, чи була тут боротьба, відтіснення чи асиміляція*"[203]. Напевно все-таки була і боротьба і часткове відтіснення з наступною асиміляцією, які завершилися перемогою слов'ян, які володіли кращим озброєнням і військовою організацією. Муромо-Рязанська земля займала басейн середньої течії р. Оки, через який пролягала міжнародна артерія, яка з'єднувала східний мусульманський світ з християнською Європою (з Хорезму через Булгар до Чернігова і Києва). З півночі земля межувала з володимиро-суздальськими територіями, з заходу через ліси (де свого часу прославився, ввійшовши в епос, Соловей Розбійник, який шарпав купецькі валки) з чернігівськими територіями вятичів, східні та південні межі – з іншими угро-фінами: *буртасами* та *мордвою*, а на пронському правобережжі – відкритий кордон з *печенігами*, яких змінили *половці*[204]. У Муромо-Рязанській землі можна локалізувати 23 міста: Муром (862), Рязань (1096), Перевитськ (XI ст.), Пронськ (1131), Дубок (1146), Воїн Рязанський (1147), Єлець (1147?), Козар (1157), Ростиславль Рязанський (1153), Білгород Рязанський (1159), Михайлов (1172), Коломна (1177), Борисов-Глібов (1180), Городець Мещерський (XII ст.),

основного мадярського (угорського) масиву у IX ст. під час натиску *печенігів* і залишилася на лівобережжі Волги ("біля Волги"), де ще у першій половині XIII ст. угорський монах Юліан розмовляв з ними угорською мовою (József Perényi. A keleten maradt magyarok problémája. *Századok*. (Budapest, 1975), 1(109), 33–61.

[201] Александр Монгайт. *Рязанская земля*. (Москва, 1961), 76–86, 123.

[202] Василий Ключевский. Курс русской истории. *Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах.* Т. 1. (Москва, 1987), 362.

[203] Юрий Готье. Заметки о ранней колонизации Ростово-Суздальского края. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук (РАНИИОН)*. Т. 4. (Москва, 1929), 138–144.

[204] Тихон Воздвиженский. *Историческое обозрение Рязанской губернии*, разделенное на пять периодов в виде летописца, изображающее древнее и новое состояние сея губернии с присовокуплением на каждый период политических, статистических, физических замечаний. (Москва. 1822), IX+405 с.; Дмитрий Иловайский. *История Рязанского княжества*. (Москва, 1858; Москва, 2009), 320 с.; Александр Монгайт. *Рязанская земля*. (Москва, 1961), 400 с.; Владислав Даркевич. *Путешествие в древнюю Рязань. Записки археолога*. (Рязань, 1993), 255 с.; Николай Тропин. *Сельские поселения XII–XV веков Южных территорий Рязанской земли*. (Воронеж, 2004), 264 с.; *Великое княжество Рязанское: Историко-археологические исследования и материалы.* Отв. ред. Алексей Чернецов. (Москва, 2005), 592 с.

Переяславль-Рязанський (кінець XII ст.), Лихарівське городище (XII ст.), Жокінське городище (XII ст.), Ольгов (1207), Ужеськ [Ожеськ] (1207), Новий Ольгов (початок XIII ст.), Кадом (1209), Новгородок на Осетрі [Зарайськ] (1225), Іжеславль (1240). Окрім Мурома і Рязані князівські престоли періодично були у Пронську, Єльці (?) і Коломні. У Муромо-Рязанській землі вперше з'явилася практика, коли князі володіли одночасно частками у Рязанському та Пронському уділах.

Володимиро-Суздальська (Ростово-Суздальська) земля[205] сформувалася в результаті проникнення з кінця VIII ст. слов'янської колонізації *кривичів* і *вятичів* на угро-фінські території, де основним населенням були племена *меря*, які знаходилися на стадії компаудного вождівства. Потужна слов'янська колонізація, яка черпала поселенців також з Київської, Переяславської та Чернігівської земель привела у XII−XIII ст. до появи сітки міст і опорних пунктів, які контролювали цю територію і придушували виступи аборигенів, які радянські дослідники трактували як антифеодальну боротьбу. Потужним інструментом асиміляції була церква, не випадково виступи аборигенів очолювали язичеські волхви-жерці. Тут теж зафіксовано найбільший опір християнізації з усіх теренів Київської Русі[206]. Місцеве фінське населення ще чинило опір асиміляції в часи Московського князівства до кінця XV ст. Межі землі на півночі впиралися в Мологу, Шексну і Сухону, освоєні новгородськими колоністами, і витоки Костроми та Унжі, за якими лежали землі *пермі*. Західні межі з Новгородською та Смоленською землями у верхів'ях Волги, Лами, Рузи і Москви на протві змикалися з південним чернігівським кордоном, який пролягав до Коломни. Східні межі від Коломни йшли вздовж вододілу Оки і Клязьми з Муромо-Рязанською землею. Вище Мурома кордон йшов вздовж Волги до впадіння Унжі. Лівобережжя Волги від Шексни до Унжі входило до складу землі, від Унжі вниз до впадіння Оки знаходилося під впливом Волзької Булгарії. З рубежа XIII ст. на лівому березі стали з'являтися руські опорні пункти (Городець Радилов і Нижній Новгород)[207]. У Володимиро-Суздальській

[205] Центр землі знаходився послідовно у Ростові, Суздалі і Володимирі на Клязьмі.

[206] Борис Рыбаков. *Язычество Древней Руси*. (Москва, 1987), 782 с.

[207] Дмитрий Корсаков. *Меря и Ростовское княжество.* Очерки из истории Ростово-Суздальской земли. (Казань, 1872), 266 с.; Александр Пресняков. *Образование Великорусского государства*. (Петроград, 1918), 26–47; Арсений Насонов. Князь и город в Ростово-Суздальской земле. *Века*. Исторический сборник. Вып. 1. (Петроград, 1924), 3–27; Михаил Мартынов. Восстание смердов на Волге и Шексне во второй половине XI века. *Ученые записки Вологодского пед. ин-та*. Т. 4. (Вологда, 1948), 3–36; Николай Воронин. Восстание смердов в XI в. *Исторический журнал*. (1940), № 2, 54–61; Його ж. Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI в. *Материалы и исследования по археологии СССР (МИА).* Вып. 6. (Ленинград, 1941), 170–178; Його ж. *Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV вв.* Т. 1 (Москва, 1961), 584 с.; Т. 2. (Москва, 1962), 560 с.; Його ж. К характеристике Владимирского летописания. *Летописи и*

(Ростово-Суздальській) землі можна локалізувати 40 міст: Ростов (862), Суздаль (1026), Ярославль (1071), Переволока (1092), Микулин (кінець XI ст.), Володимир на Клязьмі (1108), Москва (1147), Коснятин на Нерлі (1148), Углич (1149), Переяслав-Заліський (1152), Юр'єв-Польський (1152), Клещино (1152), Дмитрів (1154), Городець Радилов (1172), Боголюбово (1177), Кідекша (XII ст.), Копонов (1187), Перемишль на Мочі (XII ст.), Звенигород на Москві (XII ст.), Ярополч Заліський (XII ст.), Добрий (1204), Орельськ (1211), Кострома (1214), Соль Велика (1214), Нерехта (1216), Зубцов (1216), Городище на Сарі (1216), Дубна (1216), Шоша (1216), Стародуб Ряполовський (1218), Устюг (1218), Унжа (1219), Нижній Новгород (1221), Галич Мерський (1238), Молога (XIII ст.), Любно (1229), Серегер (1230), Морева (1230), Гороховець (1239), Кашин (до 1238 р.). Окрім Ростова, Суздаля і Володимира на Клязьмі князівські престоли періодично були у Кідекші (1157−1159), Переяславі-Заліському (1212−1238), Юр'єв-Польському (1212−1214), Угличі (1218−1238), Ярославлі (1218−1238), Стародубі Ряполовському (з 1238).

Монгольське нашестя у 1237−1240 рр. зруйнувало імперію Русь[208]. На жаль, російська наука (а за нею і українська) про монголо-татар і особливо їх вплив на Русь часто опускається до зневажання або ж спотворення ординської історії[209]. Спроби прихильників *євроазійського напрямку* довести, що Бату хотів встановити з руськими князями щиру дружбу[210], просто безпідставні. "*Немає сумнівів в тому, що незважаючи на припущення зворотнього, протягом 1237−1240 рр. Русь була завойована монголами. Аргументи на користь союзу заперечуються численними свідченнями татарського правління Руссю, котрі не можна було би пояснити, якби такий союз існував*"[211].

Життя новоствореної Монгольської імперії − *йеке монгол улус* − було підпорядковане одному головному завданню. Монголи вірили, що їх *Тенгрі* (Небо), який "розподіляє терміни життя" − верховний Бог

хроники. 1976. (Москва, 1976), 26–33; Михаил Тихомиров. *Крестьянские и городские восстания на Руси в XI–XIII вв.* (Москва, 1955), 280 с.; Владимир Кучкин. Ростово-суздальская земля в X – первой трети XIII вв. *История СССР*. (Москва, 1969), № 2, 52–94; Його ж. *Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв*. (Москва, 1984), 353 с.

208 Денис Хрусталёв. *Русь и монгольское нашествие (20–50-е гг. XIII в.).* (Санкт-Петербург, 2013), 416 с.

209 Charles J. Halperin. Soviet Historiography on Russia and the Mongols. *Russian Review.* Vol. 41. (1982), no 3, 306–322; Idem. Kliuchevskii and the Tatar Yoke. *Canadian-American Slavic Studies*. Vol. 34. (2000), no 4, 385–408; Idem. Omissions of National Mempry: Russian Historiography on the Colden Horde as Politics of Inclusion and Exclusion. *Ab Imperio.* (2004), no. 3, 131–144.

210 Лев Гумилев. *Древняя Русь и Великая Степь*. (Москва, 2006), 449.

211 Charles J. Halperin. The East Slavic Response to the Mongol Conquest. *Archivum Eurasiae Medii Aevi.* 1998–1999. Vol. 10, 109; Чарльз Гальперин. Центральная власть и русские княжества. *История татар с древнейших времен. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в.)*. (Казань, 2009), 432.

усіх народів, які хто більше, а хто менше вірили у нього через своїх богів, тому вони толерантно відносилися до всіх релігій. *Тенгрі* прагнув процвітання всіх народів, але для цього потрібно було об'єднати їх під егідою єдиного правильного закону – *Яси* Чингіз-хана. А тих, хто не хотів об'єднатися добровільно, належало об'єднати силою[212]. І це нелегке завдання *Тенгрі* доручив Чингіз-хану поки "Силою вічного Бога від сходу сонця і до заходу весь світ стане єдиним в мирі і радості..."[213]. Монголи відразу дали зрозуміти, що не збираються допускати відродження Київської Русі навіть як васальної держави, а свої стосунки з її землями будуть будувати напряму, виходячи з політичної кон'юктури. "Вони поважали законність династії Рюриковичів і ніколи не ставили не-Рюриковичів на княжі престоли"[214], але залишали за собою прерогативи ставити старшого князя землі, а також зміщувати і ставити удільних князів.

Першим ці зміни відчув галицько-волинський князь Данило Романович в ставці Бату зимою 1245 р. Більшість дослідників, погано знайомих з монгольськими ритуалами і придворною практикою, ідучи за буквальним трактуванням літописного тексту, вважають, що Данило Романович у ставці Бату зазнав великого приниження[215]. Ясність у цій

---

[212] Див.: Леонид Потапов. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных. *Тюркологический сборник. 1972*. (Москва, 1973), 265–286; Георгий Вернадский. *Монголы и Русь*. (Тверь, 1997), 108–115; Эренжен Хара-Даван. *Чингис-Хан как полководец и его наследие*. (Элиста, 1991), 278; Юрий Сочнев. Христианство в Золотой Орде в XIII в. *Из истории Золотой Орды*. (Казань, 1993), 107–118; Галина Галданова. Эволюция представлений о тэнгри (по текстам монголоязычных обрядников). *Средневековая культура Центральной Азии: письменные источники*. (Улан-Удэ, 1995), 94–107; Иван Белозеров. К вопросу о восприятии чужих религий монголами времен империи (XIII в.). *Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии*. Т. 2. (Улан-Удэ, 2000), 32–40; Николай Абаев, Владимир Фельдман, Любовь Хортек. "Ак чаяан" и "тэнгрианство" как духовно-культурная основа кочевнической цивилизации тюрко-монгольских народов. *Мир Центральной Азии. Культурология. Философия. Источниковедение*. Т. 3. (Улан-Удэ, 2002), 23–31; Наталья Аюрова. Религиозная ситуация в Великой Монгольской империи. *Чингиз-хан и судьбы народов Евразии*. (Улан-Удэ, 2003), 409–413; Турсун Султанов. *Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть*. (Москва, 2006); Юлий Дробышев. Мандат Неба в руках монголов. *Basileus: сборник статей, посвященный 60-летию В. В. Васильева*. (Москва, 2007), 137–156; Александр Юрченко. *Хан Узбек. Между империей и исламом. Структуры повседневности*. (Санкт-Петербург, 2012), 40–45, 64–100; Ігор Печенюк, Наталія Черкас. Воєнно-правові засади військової організації Монгольської імперії. *Сіверщина в історії України*. Вип. 6. (Київ–Глухів, 2013), 148–154.

[213] Hermann Herbst. *Guilermus de Ruysbroeck, der Bericht über seine Reise in das Innere Asien*. (Leipzig, 1934), 56.

[214] Чарльз Гальперин. Центральная власть и русские княжества, 433.

[215] *История русской литературы X–XVII веков*. Под ред. Дмитрия Лихачева. (Москва, 1980), 150; Александр Майоров. Александр Невский и Даниил Галицкий (К вопросу о взаимоотношениях русских князей с татарами). *Князь Александр Невский*. (Санкт-Петербург, 1995), 23; Иван Белозёров. Убийство князя Михаила Черниговского монголами в 1246 г. и монгольский языческий обряд при дворе хана Бату. *Русское средневековье. 2000–2001*. (Москва, 2002), 13–15; Юрий Кривошеев. *Русь и монголы. Исследования по истории Северо-Восточной Руси XII–XIV вв*. (Санкт-Петербург, 2003), 278; Наталья Жуковская. Напитки "белые" и "черные" – сакраль-

ситуації вніс глибокий знавець монгольського світу Олександр Юрченко: подібно до всіх інших титулованих володарів, які отримували аудієнцію у монгольських правителів, Данило Романович мусив пройти разом з привезеними дарами через два очищувальні вогні, далі ставши на обидва коліна поклонитися на південь зображенню Чингіз-хана, тричі схилити коліно перед щатром Бату і під час аудієнції стояти на колінах. Але виконання цього ритуалу, яке було загальнообов'язковим, завершилося не тільки визнанням монгольської зверхності і отримання своїх володінь з монгольських рук, але й включенням галицько-волинського князя у систему монгольської ієрархії. Він отримав запрошення на святкування монгольського Нового року (кінець січня – початок лютого 1246 р.), де нарівні з Чингізидами пив *чорний кумис*, який, згідно тогочасних автентичних джерел, був напитком, що готувався виключно для вищої знаті імперії[216]. Подібно до західних політиків, Данило Романович ше плекав надію про можливість домовитися з монголами і, навіть, з їх допомогою відродити державу Русь, зайнявши її найстарший престол. Але „Данилови Романовичю князю бывшоу великоу ѡбладавшоу Роускою землею*,* Кыевомъ и Володимеромъ и Галичемь”[217] не вдалося отримати від монгольського владики ярлика на столицю. Не випадково князівський літописець записав: „ѡ злаѧ чть Татарьскаѩ. го ѡць бѣ црь в Роускои земли... снъ того не приѧчти”[218]. Пізніше, надаючи ярлик на Київ Олександрові Невському, який цього добивався, Бату поставив старшим серед володимиро-суздальських князів його молодшого брата, підкресливши тим самим не тільки падіння значення Києва, але й ліквідацію імперії Київська Русь.

Бату поклав початок політики, орієнтованої на подальше роздроблення земель колишньої Київської Русі. З кожною із цих земель у монголів були свої стосунки, відмінні від інших. Старші з володимиро-суздальських[219]

ная антитеза в пищевой традиции монголов. *IV Конгресс этнографов и антропологов России*. (Санкт-Петербург, 2005), 232; *Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарий. Исследование*. Сост. Николай Котляр, Вера Франчук, Андрей Плахонин. (Санкт-Петербург, 2005), 274–275.

[216] Александр Юрченко. Элита Монгольской империи: время праздников. *Altaica*. Вып. 4. (Москва, 2000), 204–205; Его же. Золотая статуя Чингис-хана (русские и латинские известия). *Тюркологический сборник 2001: Золотая Орда и ее наследие*. (Москва, 2002), 245–260; Его же. Русский князь на монгольском пиру (Даниил Галицкий и Бату). *Юрченко А. Г. Золотая Орда: Между Ясой и Кораном (начало конфликта). Книга-конспект*. (Санкт-Петербург, 2012), 235–255.

[217] Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 2. (Москва, 2001), 807–808.

[218] Там само, 808.

[219] Російська історіографія, залишаючись вірною *звичайній схемі російської історії*, за якою у 1169 р. центр Русі перейшов з Києва до Володимира на Клязьмі, і далі трактує великих володимирських князів як сюзеренів Русі (Чарльз Гальперин. Центральная власть и русские княжества, 433). Насправді під зверхністю великих володимирських князів опинилися тільки Володимиро-Суздальська земля і Новгородська земля (і то на першому етапі, з

і рязанських князів[220] стали безпосередніми васалами хана. Новгородська земля не була завойована ординцями, але визнала їх зверхність і зверхність поставлених ними великих князів володимирських, користаючи з економічних та торговельних вигод[221], але вже з кінця XIV ст. почала шукати допомоги великих князів литовських, намагаючись позбутися цієї зверхності. Володимиро-Суздальська та Муромо-Рязанська землі і меншою мірою Новгородська земля впродовж середини XIII – кінця XV ст. перебували під значним політичним, економічним і культурним впливом Золотої Орди, представники військової еліти якої вливалися у військову еліту цих земель[222]. Одночасно у цих землях тривали складні асиміляційні процеси місцевих угро-фінських автохтонів. Поступово ці землі об'єдналися під егідою Москви, князі якої найкраще розіграли ординську карту[223]. Заперечення ролі Золотої Орди у піднесенні Москви позбавлене аргументації[224]. Свій зв'язок з Київською Руссю Московська держава почала декларувати тільки аж у часи Івана IV Грозного в середині XVI ст., коли з'явилися претензії на придніпровські землі.

Першим з руських князів зрозумів ординську політику і спробував позбутися ординської опіки галицько-волинській володар Данило

кінця XIV ст. сюзерени Новгородської землі все частіше звертали увагу на великих князів литовських).

220 Константин Конюхов. Рязанское княжество. *Русь и монголы XIII в.* Сост. Мария Колыванова. (Москва, 2010), 254 с.

221 Чарльз Гальперин. Центральная власть и русские княжества, 433.

222 Лев Черепнин. Монголо-татары на Руси (XIII в.). *Татаро-монголы в Азии и Европе*. Сборник статей. Ред. С. Л. Тихвинский. (Москва, 1970), 186–209; Искандер Измайлов. Улус Джучи: взгляд на историю средневековой империи. *Татарстан*. (1993), вып. 7, 39–48; Юрий Кривошеев. *Русь и монголы: исследование по истории Северо-Восточной Руси XII–XIII вв.* (Санкт-Петербург, 1999), 452 с.; Юрий Селезнёв. Русско-ордынские конфликты XIII–XV веков. (Москва, 2010), 224 с.; *Золотая Орда: история и культурное наследие*. Сборник научных материалов. Ред. Айболат Кушкумбаев. (Астана, 2015), 182 с.; Владимир Рудаков. Зависимость от Орды в русской исторической терминологии. *Древняя Русь: Пространство книжного слова.* Историко-филологические исследования. Ред. Владимир Кириллин. (Москва, 2015), 437–453; Ильяс Камалов. *Золотая Орда и русский улус (Татарское влияние на Россию)*. (Казань, 2016), 304 с.; Булат Рахимзянов. *Москва и татарский мир: Сотрудничество и противостояние в эпоху перемен XV–XVI вв.* (Санкт–Петербург, 2017), 396 с.; Вадим Трепавлов. *Степные империи Евразии. Монголы и татары.* (Москва, 2018), 368 с.; Антон Горский. *Москва и Орда*. (Москва, 2018), 296 с.

223 Володимир Білінський. *Москва Ординська (XIII–XVI століття): історичне дослідження*. (Київ, 2012), 400 с.

224 "Москва не була зобов'язана своєю величчю Золотій Орді, але спочатку з покорою експлуатувала свої зв'язки з Ордою, а потім отримувала одобрення народуопозицією правлінню Орди" (!) (Чарльз Гальперин. Центральная власть и русские княжества, 434).

Романович[225]. Провівши військову реформу[226], він разом з римським папою Інокентієм IV готував коаліцію європейських правителів. Приймаючи від папи королівську корону, як „світлійший король Русі” Данило Романович не тільки розривав з васальною залежністю від Орди, але й декларував претензії на всю Русь[227]. Як найстарший з Мономаховичів Данило Романович розраховував на союз з володимиро-суздальськими Мономаховичами, скріплений у 1251 р. шлюбом його доньки Анастасії[228] з володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославовичем[229]. Старший брат Андрія Олександр Невський приймав папських послів ще у 1248 р.[230] До нього було скеровано й заклик до хрестового походу.

[225] Данило Романович усвідомлював, що самотужки вирішити цю проблему неможливо. Монгольське вторгнення 1240–1242 рр. застало Європу зненацька і викликало шалену паніку, яка не втихла після несподіваного відходу нападників, причин якого ніхто не зрозумів. “Роки грози” (1241–1245) були особливо тривожними (Gian Andri Bezzola. *Die Mongolen in abendländscher Sicht (1220–1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen*. (Bern–München, 1977), 251 p.). Тому на Вселенському соборі, зібраному папою Інокентієм IV у Ліоні, одним з головних питань стало питання організації оборони проти монголів. Собор 17 липня 1245 р. прийняв рішення організувати охорону шляхів можливого наступу монголів, будувати засіки і фортеці, інформуючи папу про всі переміщення монголів (Davide Bigalli. *Tartari el l’Apocalisse. Ricerche sull’escatologia in Adamo March y Ruggero Bacon*. (Firenze, 1971), 211 p.; Jerzy Strzelczyk. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. *Bitwa legnicka. Historia i tradycja.* Pod red. W. Korty. (Wrocław–Warszawa, 1994), 60–61). Переконавшись, що монголи прагнуть світового панування і підпорядкування Риму (Jerzy Strzelczyk. Stolica Apostolska, 64), папа зайнявся замиренням християнських володарів і організацією хрестового походу проти татар, у якому Данилу Романовичу відводилася одна з головних ролей (Józef Umiński. *Niebezpieczeństwo Tatarskie w polowie XIII w. i Papież Innocenty IV*. (Lwów, 1922), 152 s.; Ferdinando Podestá. *Papa Innocenzo IV*. (Milano, 1928), XVI+163 p.; Gerda von Puttkamer. *Papst Innocent IV*. (Münster, 1930), 123 p.; Paolo Sambin. *Problemi politici attaverso lettere inedite Innocenzo IV*. (Venetia, 1955), 71 p.; Leonardo Pisanu. *L’attivitá politica di Innocenzo IV e i Franciscani (1243–1254)*. (Roma, 1969), 250 p.; Alexandr Avenarius. Tatari ako problem byzantskej politiky a dyplomacie. *Historicky časopis*. T. 32. Čs. 6. (1984), 849–863; Георгий Рошко. Иннокентий IV и угроза татаро-монгольского нашествия: послания Папы Римского Даниилу Галицкому и Александру Невскому. *Символ*. № 20. (Париж, 1988), 112–113; Alberto Melloni. *Innocenzo IV: la concezione e l’esperienza della cristiana come regimen unius personae.* (Genoa, 1990), X+311 p.; Peter Jackson. *The Seventh Crusade, 1244–1254. Sources and Documentis*. (Oxford, 2009), 274 p.).

[226] Леонтій Войтович. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник національного університету “Львівська політехніка”*. № 571. Держава та армія. (Львів, 2006), 89–93; Його ж. Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи. *Проблеми історії війн і військового мистецтва.* Вип. 2. (Львів, 2019), 75–80.

[227] Якби Данило Романович та Рим просто вирішили підняти галицько-волинського князя до королівської гідності, то його б іменували „rex Galiciae et Lodomeriae” як титулувався з 1206 р. один з його попередників угорський король Андрій II (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. György Fejer. T. 3. Vol. 1. (Buda, 1829), 31–32). Не випадково також одним з головних напрямків наступу короля Данила став київський: повернення старої столиці мало бути першим етапом звільнення від монголів.

[228] Dariusz Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich.* (Poznań–Wrocław, 2002), 147–153.

[229] Никоновская летопись. Ч. 2, 137–138.

[230] Вера Матузова, Владимир Пашуто. Послание папы Иннокентия IV князю Александру Невскому. *Studia historica in honorem Hans Kruns*. (Tallin, 1971), 136–138. Спроби довести, що папські

Але Олександр Ярославович, будучи невдоволеним своїм місцем в ієрархії руських князів (зокрема, вищим становищем молодшого брата) і не довіряючи перспективі зближення із Римом та Заходом, обрав інший вектор політики. На початку 1252 р. він виїхав до Орди[231]. Після цього оглан Сартак, улусу якого була підпорядкована Північно-Східна Русь, послав проти Андрія Ярославовича каральну експедицію на чолі з еміром Неврюєм[232] і відібрав достоїнство великого князя володимирського[233]. Війна з монголами розпочалася за невигідних умов з поразки Андрія Ярославовича 24 липня 1252 р. і його втечі до Швеції[234] та вторгнення еміра Курумиші (Куремси) на Волинь на початку 1253 р.[235] Завершилася ця війна відновленням монгольської зверхності над Галицько-Волинськими землями і останньою еміграцією короля Данила у 1260 р.[236] Наступник короля Данила його син Лев Данилович повною мірою використав монгольську карту, відновивши єдність галицько-волинських земель (королівства Русі) і приєднавши до нього з допомогою причорноморського улусбека

булли були адресовані не Олександру Ярославовичу, а іншому князеві, переконливо спростував: Антон Горский. Два “неудобных” факта из биографии Александра Невского. *Александр Невский и история России.* (Новгород, 1996), 64–66.

[231] Антон Горський датував цю поїздку початком 1253 р. й відніс до цього ж року всю наступну кампанію (Антон Горский. *Москва и Орда*. (Москва, 2003), 33–35).

[232] У сучасній російській науково-популярній літературі його прийнято ототожнювати з Олександром Невським (*Неврюй* як похідне від *Неви*). Насправді, *Неврюй* походить від тюркського *невре – правдивий*.

[233] Спроби виправдати або спростувати цей вчинок Олександра Ярославовича виглядають кволо (Антон Горский. Два “неудобных” факта из биографии Александра Невского. *Александр Невский и история России*. (Новгород, 1996), 64–68; Юрий Селезнев. “И жаловася Александр на брата своего…”: к вопросу о вокняжении Александра Невского в 1252 г. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. № 3(29). (Москва, 2007), 98–99; Його ж. Вокняжение Александра Невского в 1252 г.: политические реалии и их отражение в русской письменной традиции. *Там само*. № 1(35). (Москва, 2009), 36–41). Ще більш немічними сприймаються спроби довести, ніби Андрій Ярославович не піддався на “авантюру” Данила Романовича, а Бату хотів покарати його тільки через дрібні непорозуміння (Дмитрий Хрусталёв. *Северные крестоносцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв*. (Санкт-Петербург, 2012), 365).

[234] Лаврентьевская летопись, 473; Новгородская третья летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 3. Вып. 2. (Санкт-Петербург, 1879), 304–305, 578; Софийская первая летопись. *Там же*. Т. 5. (Санкт-Петербург, 1851), 186–187; Софийская первая летопись старшего извода. *Там же*. Т. 6. Вып. 1. (Москва, 2000), 327–328; Воскресенская летопись. *Там же*. Т. 7. (Москва, 2001), 159–160; Никоновская летопись. Ч. 2, 138–139; Тверский летописный сборник. *Там же*. Т. 15. (Санкт-Петербург, 1863), 32; Ермолинская летопись. *Там же*. Т. 23. (Санкт-Петербург, 1910), 83–84; Московский летописный свод конца XV века. *Там же*. Т. 25. (Москва–Ленинград, 1949), 141–142; Вологодско-Пермская летопись. *Там же*. Т. 26. (Москва–Ленинград, 1959), 86; Юрий Бегунов. Александр Невский и Русская государственность. Хронология жизни и деятельности Александра Невского. *Князь Александр Невский и его эпоха*. (Санкт-Петербург, 1995), 97–108; Вадим Егоров. Александр Невский и Золотая Орда. *Александр Невский в истории России*. (Новгород, 1996), 42–63; Александр Дегтярев. *Избранные труды по русской истории*. Т. 2. (Москва, 2008), 234–237.

[235] Ипатьевская летопись, 829.

[236] Володимир Александрович, Леонтій Войтович. Король Данило Романович. (Біла Церква, 2013), 154–163.

оглана (царевича) Ногая Київську землю на сході, Люблінську волость на заході та закарпатські комітати Берег, Унг і Земплин на південному сході[237]. Вже на самому початку XIV ст. королівською коронацією та заснуванням окремої Галицької митрополії Юрій Львович декларував звільнення від монгольської зверхності. Королівство Русі залишалося однією з потужних держав Центрально-Східної Європи. У 1349–1392 рр. воно пережило важкий період боротьби за спадщину Романовичів, яка завершилася приєднанням Галицької частини до Польщі, де вона до 1434 р. зберігала автономію (для неї карбувалися окремі *руські гроші*, а від імені польського короля, який тоді носив титул *господаря Руської землі*, правили намісники у ранзі *генеральних старост*)[238]. Тоді ж було включене до складу Польщі і перетворене у воєводство Подільське князівство, утворене на давніх галицьких землях бл. 1341 р.[239], а у 1442 р. – Жидачівське князівство, утворене в період боротьби за спадщину Романовичів у 1403 р.[240]

Волинська частина королівства Русі з часів князя Федора Любартовича (1384–1390) була васалом Великого князівства Литовського, інкорпорація до складу якого завершилася після смерті Свидригайла-Лева-Болеслава Ольгердовича (1430–1452), але волинські князі зберегли широку автономію своїх володінь аж до середини XVII століття[241].

---

237 Леонтій Войтович. Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). (Львів, 2014), 314 с.; Leontij Wojtowycz. Lew Daniłowicz książę halicko-wołyński (ok. 1225 – ok. 1301). (Kraków, 2020), 316 s.

238 Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть.* (Львів, 2015), 359–378, 435–444; Його ж. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434 рр.): нумізматичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста. (Львів, 2019), 67–82; Його ж. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 3. (Львів, 2019), 191–274.

239 Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст.* (Львів, 1996), 106–115; Його ж. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* № 22. (Луцьк, 2009), 120–127; Його ж. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 3. (Львів, 2019), 236–241.

240 Леонтій Войтович. Жидачівське князівство. *Іван Виговський.* Збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Конотопської битви. (Львів, 2010), 40–44; Його ж. Жидачівське князівство: епізод з історії української державності. *Жидачівщина.* Вип. 1. (Львів–Жидачів, 2018), 41–47; Жидачівська земля на останніх етапах боротьби за спадщину Романовичів (1350–1442). Жидачівщина. Вип. 2. (Львів–Жидачів, 2019), 8–17; Іванна Папа. Жидачівське князівство і Гедиміновичі: спірні питання історії. *Фортеця. Збірник заповідника "Тустань"*. Книга 2. (Львів, 2012), 177–184; Її ж. "Жидачівські грамоти" Федора Любартовича: проблема автентичності. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 291–314.

241 Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, 395–398; Його ж. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою. *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 12. (Львів, 2018), 121–142; Його ж. Ще раз про права

Белзьке князівство, яке у 1388 р. отримала мазовецька династія, у 1462 р. було включене до складу Польщі[242].

Київське князівство, повернене у 1300 р. під ординську зверхність ханом Тохтою, відродилося під правлінням путивльських Ольговичів (1300−1324, до 1331−1362)[243] і, звільнившись від ординської опіки, вже під правлінням Гедиміновичів проіснувало до 1471 р.[244] Переяславська земля, відток населення якої був зумовлений близькістю до ординського степу, після 1324 р. інтегрувалася до складу Київського князівства[245].

Чернігівська земля, інтенсивно освоюючи північні та західні лісові масиви, сильно роздробилася. До старих уділів додалися Козельське, Перемишль-Козельське, Брянське, Глухівське, Новосильське, Устівське, Белевське, Воротинське, Перемишль-Воротинське, Одоєвське, Карачевське, Хотимське, Звенигородське, Болховсько-Звенигородське, Мосальське, Хотетовське, Єлецьке, Таруське, Канінське, Спаське, Оболенське, Пенінське, Тростенське, Мезецьке, Борятинське і Волконське князівства, які були васалами чорноморських улусбеків, починаючи від Мауці та Ногая. Після 1362 р. на старших престолах з'явилися Гедиміновичі, а після 1380 р. ці землі звільнилися від ординської зверхності, продовжуючи балансувати між Великим Литовським і Московським князівствами[246].

Полоцька земля, не піддавшись Орді, відкрила обійми для литовських династів, які опанували її головні престоли[247]. Турово-пінські князі, визнавши ординську зверхність, залишилися волинськими васалами, а потім були інкорпоровані до складу Великого князівства Литовського. Смоленська земля, користуючись віддаленістю від Золотої Орди та інтегрованістю у Балтійський ринок, у 1340 р. за князя Івана Великого Олександровича (1314?−1359) відмовилася платити ординцям данину-вихід і витримала удар ординського війська, до якого приєдналися військо, організоване московським князем Іваном Калитою, у складі московських, суздальських, ростовських, юр'євських, рязанських і, навіть друцьких та фомінських дружин. З 1403 р. великі князі смоленські стали васалами Великого князівства Литовського[248].

князя Любарта-Дмитра Гедиміновича на спадщину Романовичів. *Там само*. Вип. 13. (Львів, 2019), 225–238.

242 Леонтій Войтович. Белзькі князі. *Белз і Белзьке земля. Науковий збірник*. Вип. 1. (Белз, 2004), 74–77;

243 Леонтій Войтович. Київська гілка Путивльської династії. *Путивльський краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Суми, 2015), 29–46; Його ж. Путивльські Ольговичі на київському престолі. *Генеалогічні записки*. Вип. 14 (8). (Львів, 2016), 6–15.

244 Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст.* (Львів, 1996), 158–164.

245 Там само, 161–164.

246 Там само, 165–186.

247 Там само, 82–88, 190–194.

248 Там само, 195–197.

Таким чином після монгольського завоювання північно-східні землі (Ростово-Суздальсько-Володимирська, Муромо-Рязанська і Новгородська), на теренах яких продовжувалися складні асиміляційні процеси угро-фінського автохтонного населення, у середині XIII – до кінця XV ст. розвивалися під значним домінуючим політичним, економічним і культурним впливом Золотої Орди із значно послабленими зв'язками з іншими землями колишньої Русі, що з іншою сторони сприяло завершенню формування на цих територіях *російського етносу*. Початки цього процесу прослідковуються з середини XII ст., особливістю пізнішого періоду можна вважати збереження "земельних" рязанського та новгородського діалектів.

Полоцька, Смоленська і Туровська землі, поступово інтегрувавшись до складу Великого князівства Литовського, отримали окремішній розвиток, який сприяв завершенню формування на цих територіях *білоруського етносу*, тим більше, що старобілоруська мова стала державно-канцелярською мовою у Великому князівстві Литовському. Початки процесу формування білоруського етносу на базі *кривичів* та *дреговичів* можна прослідковувати з межі X–XI ст.

Галицька, Волинська, Київська, Переяславська і Чернігівська землі у цей період мали змогу розвиватися зберігаючи традиції давньої Русі, що сприяло завершення формування титульного руського (українського) етносу, відбиті у збережених державно-канцелярських та епічних пам'ятках цього періоду та етнічній самоідентифікації як *русинів*[249].

Чисельність і склад населення Русі (Київської Русі) залишаються дискусійними. Найбільш обгрунтованими виглядають оцінки Георгія Вернадського (20.08.1887–12.06.1973) все населення домонгольської Русі складало 7,5 млн. осіб, в т. ч. бл. 975 тис. (13 %) міського населення[250]. Населення Київської Русі, як і інших тогочасних європейських християнських держав, складалося з трьох станів (*oratores* — ті, що моляться; *bellatores* — ті, що воюють; і *laboratores* — ті, що працюють). Таке визначення складу населення, дане єпископом Адальбероном Лаонським (947–27.01.1030/1031)[251], справедливе для всієї християнської Європи X—XV ст.[252] У Київській Русі до першого стану належало вище

[249] Не *московитів* чи *русских* (тобто залежних від русів-русинів).

[250] Георгий Вернадский. *Киевская Русь*. (Ломоносовъ, 2019), 448 с.

[251] Adalbero Laudunensis. Poéme au roi Robert. Trad. Sébastien Bricout (2004). *Corpus scriptores latinorum,* a digital library of Latin literature. Інтерресурс: www.forumromanum.org/literature/adalbero _laudunensis/carmen_f.html

[252] Леонтій Войтович. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації. *Український історичний журнал*. № 4 (Київ, 2003), 134–139; Його ж. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Т. 2. Наукові студії. (Київ, 2004), 385–394; Його ж. Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче. *Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володи-*

духовенство (київський митрополит, новгородський архієпископ, чернігівський, переяславський, туровський, володимирський, галицький, перемишльський, полоцький, смоленський, рязанський, ростовський, володимиро-суздальський єпископи), ченці і світське духовенство. До другого стану належали князі, бояри й міністеріали (тобто службовці княжої адміністрації) та рядові дружинники-лицарі (*гриді*), зброєносці (*отроки*) та пажі (*детескі*). Третій стан включав купецтво (*гостів*), ремісників, решту міського населення, а також сільське населення. Середньовічне суспільство було дуже структурованим, тому кожен з цих трьох станів містив інші внутрішні прошарки, що різнилися за своїм правовим і майновим статусом[253]. Яким було кількісне співвідношення між станами? Джерела не дають змоги дати однозначну відповідь. Всі оцінки більше ніж приблизні. Виходячи із визначення загальної чисельності Георгія Вернадського для домонгольської Русі (7,5 млн. осіб), за нашими оцінками[254] з них до першого стану (*oratores*) разом з родинами входило до 150 тис. осіб (2 %), до другого стану (*bellatores*) − до 750 тис. (до 10 %) і, відповідно, до третього стану (*laboratores*) − решта 6,6 млн. осіб (88 %).

Досі дискутується питання як називати давньоруське населення: *народ, етнос, нація, населення,* ще якось?На жаль, гуманітарні науки на сьогодні не мають чітко визначеної термінології. *Нація* (від латинського *natio)* фактично тотожна грецькому поняттю *етнос*. Українські дослідники сором'язливо використовують грецький варіант, щоби їх − борони Боже!− не звинуватили в націоналізмі. Крім того, оперують ще термінами на зразок *політична нація* тощо. Та ж картина і з термінами *народ* і *народність*. Мовна проблема полягає в тому, що найдавніші пам'ятки написані церковнослов'янською мовою, якою на Русі користувалися подібно до того, як на Заході —латиною. Але ті ж українізми в „Слові о полку Ігоревім", а також низка мовних пам'яток, які сягають XIV—XV ст., зокрема молдовські літописи та грамоти[255], в сумі дають змогу стверджувати, що у Київській Русі всі три

мира Даля. Вип. 15. (Луганськ, 2007), 13–32; Його ж. Феодалізм в українських землях: проблема існування та періодизації. *Наукові зошити Історичного факультету.* Вип. 9. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2008), 30–40; Його ж. Суспільство Західної Європи. *Л. Войтович, Н. Козак, Ю. Овсінський, М. Чорний. Medium aevum: Середні віки.* (Львів, 2010), 148–157.

[253] Леонтій Войтович. Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. (Львів, 2000), 367–498; Його ж. Ремесло і торгівля на Русі. Аристов Н. Промышленность Древней Руси. (Біла Церква, 2010), V–XVII; Його ж. Проблеми історичної термінології середньовічної Русі: дружинна держава, феодалізм, князівство, волость, лен, кормління, вотчина. Colloquia Russica. Series II. Vol. 4. (Івано-Франківськ–Краків, 2018), 9–20.

[254] Оцінки базуються на порівняльному аналізі співвідношення у французьких та англійських землях, де збережені джерела дають значно більше матеріалів для демографічного аналізу.

[255] Основна територія Молдови входила до Галицької землі, а до середини XIV ст. – королівства

стани розмовляли староукраїнською мовою. Звичайно, з діалектними особливостями у різних землях[256]. Київська Русь була давньоукраїнською державою, яка наприкінці X – першій половині XIII ст. була однією з найбільших європейських християнських держав, впливаючи на політичне, економічне і культурне життя континенту.

Після падіння Київської Русі найбільш сприятливі умови для розвитку давньої титульної мови зберігалися на землях королівства Русі (Галицькій і Волинській), Київській, Переяславській та Чернігівській. На всіх цих землях *русини* були автохнонами, а іншоетнічні вкраплення (як *вірмени* чи *караїми*) були незначними. Саме тому на цих землях і завершилося формування української нації[257]. У Володимиро-Суздальській, Рязанській і Новгородській землях, де тривали асиміляційні процеси автохтонного угро-фінського населення, а також відчувався значний вплив у всіх сферах тюркомовної Золотої Орди, військова еліта якої вливалася до складу місцевої військової еліти, розгорнулося формування російської нації, зачатки якого прослідковуються з середини XII ст. Головним інструментом асиміляції виступала християнська релігія, внаслідок чого і російська мова стала найбільш наближеною з усіх східнослов'янських мов до церковно-слов'янської, тобто македонського діалекту болгарської мови, яким користувалися слов'янські апостоли Кирило і Мефодій. У сприятливих умовах щодо мовного і культурного розвитку опинилися Полоцька і Смоленська землі, де теж тривали асиміляційні процеси балтського населення. З середини XIV ст. сюди долучилася і Туровська земля. І наслідком цього розвитку стало завершення формування білоруської нації[258].

Що стосується влади, то подібно до інших європейських середньовічних держав Київська Русь та держави, що виникли після монгольського завоювання на її колишніх територіях, були суспільством, у якому правили і диктували умови *люди меча*. Серед них першим

Русі. Тому у Молдові до реформи господаря Василя Лупу у 1634-1640 рр. давньоукраїнська мова залишалася мовою державного діловодства (Николай Молхов. *Молдавия эпохи феодализма*. (Кишенев, 1964), 316–332).

[256] Василь Балушок. *Етногенез українців*. (Київ, 2004), 231 с.; Його ж. *Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія*. (Біла Церква, 2008), 304 с.

[257] Сергій Шелухін. *Україна – назва нашої землі з найдавніших часів*. (Прага, 1936), 248 с.; Ярослав-Богдан Рудницький. *Слово й назва "Україна"*. (Вінніпег, 1951), 131 с.; Євген Наконечний. *Украдене ім'я: чому русини стали українцями*. (Львів, 2001), 400 с.; Тарас Чухліб. Поняття "Україна", "українці", "народ" в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 17. (Київ, 2017), 41–79; Ольга Щодра. "Звідки пішла Руська земля…": історія проблеми та сучасні дискусії про походження Русі в російській історіографії. *Вісник Львівського національного університету. Серія історична.* Вип. 53. (Львів, 2017), 235–254; Віктор Брехуненко. Україна й українці. Ім'я як поле битви. (Київ, 2020), 270 с.

[258] Григорій Півторак. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски"*. (Київ, 2001), 152 с.

був великий князь київський, далі старші князі земель і удільні князі. Ця система збереглася і надалі до кінця *княжої доби*. Стани у цьому сіпільстві не були повністю замкненими. Правда, князем можна було стати тільки за народженням. Боярином можна було стати від рядового дружинника. У бою смерд-лучник міг своєю відвагою сподобатися князю або намініснику-боярину, потрапити далі до його *спису* або ж відразу отримати *кормління* і подальшою службою трансформувати це кормління в *отчину*, з якої потім жили його нащадки. Ця ситуація поступово змінювалася з тенденцією до замкненості станів. Особи, які випадали зі свого стану і не пристали до іншого, ставали *ізгоями,* які могли розраховувати тільки на захист церкви. Це стосувалося і князів, які опинилися без уділів[259].

Правові джерела часів Княжої доби. Література з цих проблем гігантська. Важливе значення мали академічні публікації основних джерел, зокрема тексту Руської Правди за 94 списками[260], Статуту князя Володимира[261], Правосуддя митрополичого XIII-XIV ст.[262], князівських

[259] Яскравим прикладом може бути доля Івана Ростиславича Берладника (+ 1161) та його сина Ростислава (+ 1189) (Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 347–349, 351; Його ж. Князь Іван Бирладник: загадкова постать. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 11–12. (Дрогобич, 2008), 51–62; Його ж. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть.* (Львів, 2015), 69–72, 95–100, 111, 151, 159–160, 164–165, 408.

[260] Евфимий Карский. *Русская Правда по древнейшему списку:* Введение, текст, снимки, объяснения, указатели авторов и словарного состава. (Ленинград, 1930), 114 с.; *Руська правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій.* / Склав та підготував до друку проф. Серафим Юшков. (Київ, 1935), 193 с.; *Правда Русская*. Ред. Борис Греков. Т. 1. (Москва–Ленинград, 1940), 505 с.; Т. 2. Комментарии. (Москва–Ленинград, 1947), 864 с.; Т. 3. (Москва–Ленинград, 1963), 471 с.; Александр Зимин. *Правда Русская*. (Москва, 1999), 390 с.

[261] Серафим Юшков. *Иследование по истории руского права. Вып.1. Устав кн. Владимира* (историко-юридическое иследование). (Новоузенск, 1925), 151 с.

[262] Правосудие митрополичье. *Летопись занятий Археографической комиссии за 1927–1928 гг.* Вып. 35. (Ленинград, 1929), 115–120; Михаил Тихомиров. “Правосудье митрополичье”. *Археографический ежегодник.1963 г.* (Москва, 1964), 32–55.

статутів[263] та інших пам'яток цивільного[264] і канонічного права[265].

Паралельно з публікаціями пам'яток розгорталися дослідження і коментування текстів. Найбільшу увагу дослідників продовжує привертати Руська Правда[266]. Досліджуються також приватні акти[267] та

---

[263] Ярослав Щапов. Новый список новгородського устава князя Святослава Ольговича (из собрания Е. Е. Егорова). *Записки Отдела рукописей Гос. библиотеки им. В. И. Ленина*. Вып. 26. (Москва, 1963), 391–398; Його ж. Редакции устава князя Ярослава Владимировича. *Проблемы источниковедения*. Т. 11. (Москва, 1963), 481–513; Його ж. Смоленский устав князя Ростислава Мстиславича. *Археографический ежегодник*. 1965 г. (Москва, 1966), 37–47; Його ж. Древнерусские княжеские уставы и церковь в феодальном развитии Руси в X–XIV вв. *История СССР.* (1970), № 3, 125–136; Його ж. *Княжеские уставы и церковь в древней Руси. XI–XIV вв*. (Москва, 1972), 340 с.; Його ж. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв*. (Москва, 1976), 240 с.; Валентин Янин. Устав князя Ярослава о мостех. *Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород*. (Москва, 1977), 91–122; Леонид Милов. Устав Ярослава (К проблеме типологии и происхождения). *Руско-български връзки през векове*. (София, 1986), 82–90.

[264] *Памятники русского права. Вып.1. Памятники права Киевского государства X–XII вв*. Сост. Александр Зимин. (Москва, 1952), 287 с.; *Вып.2. Памятники права феодальной раздробленности Руси XII–XV вв.* Сост. Александр Зимин. (Москва, 1953), 442 с.; Вып. 3. *Памятники права периода образования Русского централизованного государства XIV – XV вв.* Под ред. Льва Черепнина. (Москва, 1955), 527 с.

[265] *Памятники древнерусского канонического права.* Ч. 1. (Памятники XI–XV вв.). Ред. Алексей Павлов. 2-е изд. [Русская историческая библиотека. Т. 6](Санкт-Петербург, 1908), 1472 с.; Ч. 2. Вып. 1. Доп. и ред. Владимир Бенешевич. [Русская историческая библиотека. Т. 36]. (Петроград, 1920), 114 с.

[266] Николай Калачов. *Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды*. 2-е изд. (Санкт-Петербург, 1880), 263 с.; Василий Сергеевич. Русская Правда и ее списки. *Журнал Министерства народного просвещения*. (Санкт-Петербург, 1899), № 1, 1–41; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 352–387, 547–551; Його ж. Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці Л. Геца. *Грушевський М. Твори.* Т.8. (Львів, 2007), 226–284; Николай Максимейко. *Опыт критического исследования Русской Правды. Вып.1. Краткая редакция*. (Харьков, 1914), 217 с.; Михаил Тихомиров. *Исследование о Русской Правде. Происхождение текстов*. (Москва–Ленинград, 1941), 254 с.; Його ж. *Пособие для изучения Русской правды*. (Москва, 1953), 192 с.; Серафим Юшков. *Русская Правда. Происхождение, источники, её значение.* (Москва, 1950), 380 с.; Александр Зимин. Новые списки Русской Правды. *Археографический ежегодник за 1958 год*. (Москва, 1960), 323–330; *Його ж*. Феодальная государственность и Русская правда. *Исторические записки*. Т. 76. (Москва, 1965), 230–275; Ярослав Щапов. Русская правда в нових списках кормчих книг XVI–XVII вв. *Археографический ежегодник. 1969 г*. (Москва, 1971), 165–181; Його ж. "Закон русский" договоров Руси с Византией и "Правда Русская". *Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию В. Т. Пашуто*. (Москва, 1988), 122–128; Игорь Ермолаев, Ренарт Кашафутдинов. *Свод законов Киевской Руси*. (Казань, 1985), 88 с.; Михаил Свердлов. Правовой обычай и закон в формировании феодального права в Киевской Руси. *Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г.* (Москва, 1988), 19–25; Його ж. *От Закона Русского к Русской Правде*. (Ленинград, 1988), 176 с.; Його ж. *Русская правда*. (Санкт-Петербург, 1992), 100 с.; Леонід Білецький. *Руська Правда та історія її тексту*. За ред. Юрія Книша. (Вінніпег, 1993), 166 с.; Алексей Толочко. Краткая редакция Правды Русской. Происхождение текста. *Ruthenica. Supplementum 2*. (Киев, 2009), 135 с.

[267] Сигизмунд Валк. Начальная история древнеруского частого акта. *Вспомагательные исторические дисциплины*. (Москва–Ленинград, 1937), 285–318; Михаил Тихомиров. О частных актах в Древней Руси. *Тихомиров М. Н. Древняя Русь*. (Москва, 1975), 240–260; Валентин Янин. Грамоты Антония Римлянина и их датирование. *Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород*. (Москва, 1977), 40–59.

пам'ятки звичаєвого права[268]. Проблеми родинного права довший час були представлені поодинокими дослідженнями, справжнє зацікавлення істориків цими проблемами тільки починається[269] Певні підсумки досліджень правових джерел Княжої доби російськими та радянськими істориками можна почерпнути у Василя Сергеєвича[270] та Серафима Юшкова[271].

Зрозуміло, що з появою на Русі у складі військової еліти *вікінгів*, а далі утвердження династії Рюриковичів, на розвиток права вплинули скандинавські запозичення, частина з яких мала давногерманські корені і могла зберегтися, зокрема на Правобережжі ще з готських часів. Ця проблема тільки починає досліджуватися[272]. Після прийняття християнства руське право формувалося за візантійськими зразками, які на той час були найбільш розвиненими в Європі[273]. На базі цих зразків

---

[268] Юрій Гошко. *Населення українських Карпат XV–XVIII ст. Заселення. Міграція. Побут*. (Київ, 1976), 58–76.

[269] Олександр Лотоцький. *Українські джерела церковного права*. (Варшава, 1931), 320 с.; Романов Борис. *Люди и нравы древней Руси (Историко-бытовые очерки XI–XIII вв.)*. (Ленинград, 1948), 242 с.; Ярослав Щапов. Большая и малая семья на Руси в VIII–XIII вв. *Становление раннефеодальных славянских государств*. (Киев, 1972), 68–99; Михаил Головко. Влияние византийского права на становление руского семейного права (X–XVII вв.). *Современные проблемы совершенствования российского законодательства*. (Барнаул, 2002), 32–38; Ирина Собина. Влияние византийского права на развитие отечественного семейного права: историография вопроса. *Общество и право*. (2009), № 4(26), 51–66; *Її ж*. Становление и развитие источников семейного права Византии и их влияние на формирование древнерусского законодательства. *Право и политика*. (2009), № 12, 2521–2525; Татьяна Дементьева. Формы заключения брака в эпоху Киевской Руси. *Вестник Волжского университета им. В. И. Татищева. Серия "Юриспуденция"*. Вып. 47. (Тольятти, 2005), 242–252; Її ж. Кормчая книга как источник церковного права. *Там само*. Вып. 52. (Тольятти, 2005), 195–200; Її ж. Причины расторжения брака в Древней Руси. *Проблемы гуманизации вузовского образования*. Вып. 16. (Тольятти, 2005), 113–127; Її ж. Становление раздельности имущества супругов в Древней Руси (IX–XII вв.). *Вестник Тольтинского гос. ун-та сервиса*. Вып. 3. (Тольятти, 2006), 35–43; Сергей Мельников. Наследственное право Древней Руси. *Государство и право*. (Москва, 2010), № 5, 81–89.

[270] Василий Сергеевич. *Лекции и исследования по древней истории русского права*. (Санкт-Петербург, 1910), 666 с.

[271] Серафим Юшков. *Общественно-политический строй и право Киевского государства*. (Москва, 1949), 543 с.

[272] Елена Мельникова. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе: Постановка проблемы. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 гг.* (Москва, 1995), 16–33; Її ж. Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия). *История СССР*. (Москва, 1986), № 5, 66–70; Сергей Васильев. "Извод пред 12 человека" Русской Правды и постановление "о взыскании долга" Закона Вестготов (Westgotolag). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* (2007), № 3, 20–22.

[273] Ярослав Щапов. Устав князя Ярослава и вопрос об отношении к византийскому наследию на Руси в середине XI–XIII века. *Византийский временник.* Т. 31. (Москва, 1971), 70–78; Його ж. Рецепция сборников византийского права в средневековых балканских государствах. *Там само*. Т. 37. (Москва, 1975), 123–129; Його ж. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. Кормчие книги. (Москва, 1978), 291 с.; Його ж. Номоканон Иоанна Схоластика и Синтагма 14 титулов у славян в IX–X вв. *Beitrage zur Byzantinischen*

донині функціонує право у європейських країнах та їх колишніх колоніях за виключенням Англії і її колишніх колоній.

Територія Русі-України періоду Княжої доби. Русь сформувалася в процесі боротьби з Хозарією і вже перші князі повели активну зовнішню політику, розширюючи її кордони і зони впливу перш за все на південь. Знаковою подією цього часу було спорудження у 834–849 рр. фортеці Саркел (Біла Вежа) на лівому березі Дону на західній стороні волгодонської переволоки[274]. Костянтин Цукерман вважає, що Саркел був збудований для контролю над уграми[275]. До цієї думки і раніше і зараз схиляється більшість дослідників[276]. Фортеця збудована явно для захисту сухопутних торгових шляхів від противника з заходу[277]. Але з уграми, які відійшли за Дніпро, швидко було налагоджено стосунки, тоді як в Причорномор'я стали активно вриватися, витісняючи хозар з Подніпров'я, нові небезпечні противники: руси-вікінги, які допомогли *полянам* звільнитися від хозарської залежності і створити *Руський каганат*[278]. Руси-вікінги з Руського каганату з центром у Києві могли проникнути до центру Хозарського каганату і на Каспій тільки через волгодонську волоку, яку захищав Саркел[279]. Хозари явно укріпляли свій північний кордон,

Geschichte im 9-11. Jh. (Praha, 1979), 387–411; Його ж. О системах права на Руси в XI–XIII вв. *История СССР*. (Москва, 1987), № 3, 175–181; Рудольф Пихоя. К вопросу о времени перевода византийской синтагмы XIV титулов без толкования в Древней Руси. *Античная Древность и средние века*. Вып.10. (Свердловск, 1973), 308–311.

[274] Харитон Попов. Где находилась хазарская крепость Саркел. *Труды IX Археологического съезда.* Т. 1. (Москва, 1895), 265–277; Михаил Артамонов. Саркел и некоторые другие укрепления Северо-Западной Хазарии. *Советская Археология*. Т. 6. (Москва, 1940), 130–167; Його ж. Саркел – Белая Вежа. *Труды Волго-Донской археологической экспедиции.* Т.1 [Материалы и исследования по археологии. Вып. 62]. (Москва, 1958), 11–25; Светлана Плетнёва. *Саркел и "шелковый путь"*. (Воронеж, 1996), 174 с.; Константин Цукерман. К вопросу о ранней истории фемы Херсона. *Бахчисарайский историко-археологический сборник.* Вып. 1. (Симферополь, 1997), 312–323; Його ж. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и эпиграфии Таврии*. Вып. 6. (Симферополь, 1998), 659–684.

[275] Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии, 666–668.

[276] Constantine Porphirogenitus. *De administrando imperio.* Vol. 2. Commentari by F.Dvornik, R.J.Jenkins, B.Lewis, Gy.Moravcsik, D.Obolensky, S.Runciman. (London, 1962), 154–155; Светлана Плетнева. *Хазары*. (Москва, 1978), 65; Олег Бубенок. Хозари в історії Східної Європи. (Київ, 2019), 196–197.

[277] Михаил Артамонов. *История хазар*. (Лениград, 1962), 299–300.

[278] Там само, 297; Артур Кестлер. *Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и ее наследие*. (Санкт-Петербург, 2008), 87; Леонтій Войтович. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі.* Вип. 16. (Київ, 2016), 93–107; Його ж. Загадки генеалогії перших князів Руси. *Записки НТШ.* Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. (Львів, 2018), 506–524.

[279] Саме це мали на увазі Михайло Артамонов і я, чого не врахував Олег Бубенок, критикуючи наш висновок (Олег Бубенок. Хозари в історії Східної Європи, 193) і маючи на увазі водний Волзький шлях, до якого Руський каганат з центром у Києві у першій половині IX ст. виходу не мав.

переселяючи насильно на Дон залежних від них *аланів*[280].

Активність вікінгів у Причорномор'ї засвідчена арабським істориком та географом Ахмедом ал-Я'Кубі (+ 897), який подав інформацію, що у 854 р. *санари* Верхньої Кахеті, яких тіснив арабський полководець Буга, звернулися за допомогою до Візантії, Хозарії і слов'ян (в котрих Йосиф Маркварт не без підстав вбачав Дніпровську Русь[281], з чим погоджувався і Михайло Артамонов[282]). У самій Хозарії в той час релігійне протистояння не затихало. В тому ж 854/855 р. той же Буга дозволив переселитися у Закавказзя 300 сім'ям хозар-мусульман[283]. Зрозуміло, у Верхній Кахетії могли розраховувати тільки на дніпровських слов'ян, які просувалися до Чорного моря[284].

Засновник нової династії ладозький конунг Рюрик протягом всього життя відзначався захопленням нових територій і боротьбою за контроль над морськими шляхами від Дорестаду в гирлі Рейну до Ладоги на Волхові[285]. Схоже, що він і загинув під час одного з таких походів у сусідній Кorелі[286].

[280] Светлана Плетнёва. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. (Москва, 1989), 268.

[281] Jozef Marquart. *Osteuropäische und Ostasiatische Streifrüge*. (Leipzig, 1903), 200.

[282] Михайло Артамонов. История хазар, 366.

[283] Jozef Marquart. *Osteuropäische und Ostasiatische Streifrüge*, 412.

[284] Леонтій Войтович. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839-860 рр.? *Хазарский альманах*. Т. 11. (Киев–Харьков, 2012–2013), 70–95.

[285] Евгений Пчёлов. *Рюрик*. (Москва, 2010), 316 с.; Леонтій Войтович. *Князь Рюрик*. (Біла Церква, 2014), 128 с.; Його ж. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Ладога и Ладожская земля*. Вып. 5. (Санкт-Петербург, 2015), 148–183; Його ж. Нова зустріч з князем Рюриком. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13. (Львів, 2019), 260–269; Олег Губарев. *Рюрик Скьёльдунг*. (Санкт-Петербург, 2019), 320 с.

[286] Один з літописів, писаних скорописом XVII ст., який має заголовок "Летописец о великих княжениях и о битвах, како же побеждали князь князя и колько который князь княжил на своем княжении", розповідає ніби Рюрик з Олегом воювали Лоп і Корелу і що у 879 р. Рюрик помер в Корелі. В іншому літописі XVII ст. також читаємо: "Умре Рюрик в Кореле в воине тамо положен бысть в городе Кореле". Про те ж повідомляє і "Детальнійша історія Государів Російських", опублікована Миколою Новіковим у 1791 р. в його "Вівліофіці". Віктор Зіборов, вказуючи, що в останньому випадку ім'я Рюрика пов'язане з іменем новгородського боярина карельського походження Валіти, рід якого в XIV ст. займав високе положення в Новгородській землі, дійшов до висновку, що Рюрик був докомпонований до Валіта і Корели у 1592–1630 рр., коли російська дипломатія шукала доказів древності входження карельських земель у російські (Виктор Зиборов. *О летописи Нестора: Основной летописный свод в русском летописании XI в.* (Санкт-Петербург, 1995), 56; Його ж. Романовы и Рюриковичи. О родословной легенде Рюриковичей. *Дом Романовых в истории России.* (Санкт-Петербург, 1995), 47–54). Костянтин Бестужев-Рюмін, навпаки, не бачив нічого неймовірного в повідомленні про загибель Рюрика в Корелі (Константин Бестужев-Рюмин. *Древняя русская история*. (Санкт-Петербург, 1879), 390). Можливо, що він мав рацію: ім'я Рюрика лише раз пов'язане з Валітою і то в досить непевній публікації. Можна припускати, що смерть Рюрика була раптовою. Розповідь про передачу влади Олегу дуже схожа на пісню скальда про те, як вмираючий від рани вождь передає владу і сина родичеві і найближчому сподвижнику. Така пісня про загибель Рюрика у Карелії-Бярмії могла ще існувати у часи, коли російська дипломатія чіплялась за Валіту та епічні свідчення належності Корели до Новгорода.

Князь Олег здобув Київ (882), перед цим зайнявши Хольмгард (Гніздово) та Любеч. У 883 р. Олег змусив платити данину *древлян* (883), *сіверян* (884–85) та повів війну з *тиверцями* (885). У 911 р. він уклав вигідний мир з Візантією. Розширюючи межі Київської Русі, він продовжував політику попередньої династії, при цьому намагаючись не тільки зайняти місце хозарів у Причорномор'ї, але й вийти до Каспію[287].

Його наступник князь Ігор Рюрикович продовжував цю ж політику з дещо меншим успіхом (обидва походи проти Візантії у 941 та 944 рр. завершилися невдало). Теж саме можна сказати і про похід на Бердаа у Кавказькій Албанії на р. Курі у серпні–вересні 945 р.[288]. Але не пізніше

[287] У 909 р. 16 лодей (бл. 800 дружинників) прорвались через хозарські землі в Каспійське море, підійшли до о.Абесгуна в Табаристані і спалили стоячий там торговельний флот. У 910 р. ті ж *руси* зайняли Сарі (Анатолій Новосельцев. Русь и государства Кавказа и Азии. *(Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси.* (Москва, 1968), 99–101; Його ж. Внешння политика Древней Руси во времена Олега. *Восточная Европа в древности и средневековье.* (Москва, 1997), 54–78). У цей час вірменський цар Смбат I (892–914) з допомогою Візантії пробував відродити сильну незалежну державу, але ішхани, очолені Гагіком Арцруні, бачили вихід у вірній службі наміснику Ширвану і Вірменії Юсуфу ібн Абу-с-Садж, який хоча і платив данину в Багдад, фактично залишався незалежним володарем. Смбат I потерпів поразку, був схоплений через зраду ішханів і страчений. Але, навряд чи вірно шукати зв'язків між походами русів на Каспій та політикою Смбата I, Візантії і Юсуфа. Так само мало шансів зв'язати експедиції русів з політикою Ісмаїла Саманіда (892–907), який володіючи Мавераннахром і Хорасаном, добився від халіфа передачі собі Табаристану і простягав руки до Ширвану. Скоріше всього це були просто спроби здобути торгову факторію на Каспії, яка би дозволила обминути і хазарське і булгарське посередництво у східній торгівлі. За ал-Масуді у 912/13 р. руський флот на 500 лодях через Керченську протоку ввійшов в Азовське море. Це мав бути величезний ледунг в 15–20 тис.дружинників. Хозари дозволили русам пройти через Дон, звідки волоком лоді були перетягнені у Волгу і військо спустилося по ній у Каспійське море. Каган саме воював з печенігами, крім того вожді русів обіцяли йому половину здобичі. Результатом походу був розгром мусульманської торгівлі на Каспії. Коли ескадра повертала назад, руси погодились віддати половину здобичі кагану. Але мусульманська гвардія кагана почала вимагати розправи. Каган скорився на вимогу гвардії, хоча і попередив вождів русів. Битва тривала три дні і закінчилась перемогою мусульман. Ці відомості перегукуються з інформацією т. з. Кембріджського документу, знайденого у 1912 р. проф. Соломоном Шехтером у генезі караїмської кінаси у Каїрі. Залишаючи дискусії навколо автентичнеості цього джерела і його інформації, можна в цілому константувати, що південний напрямок експансії був домінуючим у зовнішній політиці князя Олега (Леонтій Войтович. Князь Олег Віщий: легенди і загадки. *Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля.* Вип. 2. (Луганськ, 2004), 190–202; Його ж. Олег Віщий: історіографічні легенди та реалії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка: історичні науки.* Т. 23: На пошану проф. С.А.Копилова. (Кам'янець-Подільський, 2013), С. 91–123; Його ж. Призрак Олега Вещего. *Tractus Aevorum*. Т. 2(1). (Белгород, 2015), 3–43).

[288] Абу Алі Ахмад ібн Мухаммед ібн Міскавейх (+1030) подав відомості про похід під 943 р., але аналізи перського історика Ахмеда Кесраві (29.09.1890–11.03.1946) та радянського історика Анатолія Новосельцева (26.07.1933–12.09.1995) дозволяють віднести події до 945 р. (Анатолий Новосельцев. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси. *Введение христианства на Руси.* (Москва, 1987), 55–77; Теж саме. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А.П.Новосельцева.* (Москва, 2000), 405–427). Військо русів вийшло з Чорного моря, пройшло Азовським морем, Доном, волоком перейшло на Волгу із своїми

середини 930-х років розпочалась війна Ігоря з *уличами*, головне місто яких Пересічен витримало трирічну облогу і бл. 940 р. здалась полководцю Ігоря Свенелду, якому земля *уличів* була віддана у бенефіцій. Можна також припускати, що в орбіту Києва були втягнені також другувіти (*дреговичі*), частина волинських племен (*дуліби*, *лучани і волиняни*) і, навіть, *лендзяни*[289].

Великий князь Святослав Ігоревич приєднав землі *вятичів*, підпорядкував буртасів (мордву), розгромив Волзьку Булгарію, здобувши Булгар (964), та Хозарію, здобувши Ітиль, Саркел та Семендер (Махачкалу) (965), даниною були обложені Яси (алани) і близькі до них Касоги (черкеси), які займали територію між Чорним морем і Каспієм до Терека, включаючи Маничську впадину[290]. В результаті цих походів руський гарнізон зайняв Саркел, а руські поселення з'явилися на Таманському і Керченському півостровах[291]. Володимир Пашуто

лодями, і по Каспію дійшло до гирла Кури, піднялось вверх по Курі та здобуло тодішню столицю Албанії Бердаа. Взявши місто, пришельці „*зробили об'яву, заспокоювали жителів його і говорили їм так: нема між нами і вами протиріч у вірі. Єдине чого ми бажаємо – це влади. На нас лежить обов'язок добре відноситися до вас, а на вас – добре підкорятися нам*" (Александр Якубовский. Ибн Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 322 = 943/4 г. *Византийский Временник.* Т. 24. (Москва, 1926), 64–68). Похід закінчився невдало. Жителі Бердаа повстали, потерпіли поразку і були змушені платити контрибуцію. У подальшій боротьбі загинув вождь русів, вони були обложені в цитаделі, була спроба мусульманських жінок їх отруїти. Врешті після важких боїв з мусульманськими військами вони вночі прорвались до Кури, де стояли їх лоді, і вийшли в Каспійське море (*Hudud al-'Alam. "The Regions of the World". A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D.* Translated and explained by V.Minorsky. With the preface by V.V.Bartold trans. from the Russian. (London, 1937), 596 p.; *Худуд ал-иалам.* Рукопись Туманского с введ. и указ. В.В.Бартольда. (Ленинград, 1930), 123 с.; Vitae et regna: Dasriptio ditionis moslemicae aucture Abu 'l-Kasim ibn Haukal. *Biblioteka geographorum arabicorum.* Ed. M. J. de Goeje. Pars 2/1. (Lugduni Batavorum, 1873), 280–288). Важко погодитись, що це була спроба прорватися до Візантії через Кавказ (Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси.* (Москва,1968), 99–103; Анатолий Новосельцев. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.* (Москва, 1990), 264 с.), наслідок союзу з Візантією проти хозар (Арсений Насонов А.Н. Тмутаракань в истории Восточной Европы. *Исторические Записки.* Т. 6. (Москва, 1940), 86–87) чи союзу з хозарами проти мусульман (Николай Половой. О дате второго похода на греков и похода русских на Бердаа. *Византийский Временник.* Т. 14. (Москва, 1958), 138–147; Його ж. О русско-хазарских отношениях в 40-х годах X в. *Записки Одесского археологического об-ва.* Т. 1(34). (Одесса, 1960), 344–356; Його ж. О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г. *Византийский Временник.* Т. 20. (Москва, 1961), 90–105). Це також мало подібно на самостійну акцію дружини вікінгів, які після миру 944 р. просто шукали здобичі, не будучи задоволені платою, яку отримали від київського князя (Михаил Артамонов. *История хазар.* (Ленинград, 1962), 376; Борис Заходер. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе.* Т. 2. (Москва, 1967), 157–162): надто вже потужне було це військо. Напевно це все-таки була чергова спроба закріпитися на Каспійському побережжі (Тетьяна Калинина. Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX–X вв. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. (Москва, 2000), 106–119).

[289] Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 210–214.

[290] Там само, 219–221.

[291] Леонтій Войтович. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. *Хазарский альманах*. Т. 6. (Киев-Харьков, 2007), 65–77.

вважав, що, продовжуючи політику своїх попередників, Святослав Ігоревич хотів не тільки розгромити Хазарію, але і "*взяти в руські руки контроль над торговельними шляхами в Хорезм, Багдад, Константинополь по Волзі, Доні, на Керченській протоці, на Північному Кавказі, відкрити дорогу на Кавказ і міцною ногою встати в Криму*"[292]. Але Святослав не зумів скористатися плодами цієї перемоги. Дозволивши втягнути себе у Балканську авантюру, він дав можливість швидко піднятись Волзькій Болгарії і упустив можливість закріпитися на Низу Волги. Рештки хозар, а потім і сам каган, прийняли мусульманство. В хозарських містах з'явилися хорезмійські гарнізони. Семендер і другі хозарські міста у Прикаспії були легко захоплені ширваншахом. Київ утримав за собою тільки Білу Вежу та землю *вятичів*. Надто мізерним був результат такого блискучого походу. Так само безрезультатно завершилася Балканська авантюра. Візантія втягнула туди київського князя, щоби зв'язати Болгарію, поки візантійське військо завершувало відвоювання Сирії, але несподівано київський князь розгромив повністю досить сильну Болгарію і, навіть, до кінця 968 р. був готовий до створення нової потужньої імперії з центром у Переяславці на Дунаї. Візантія спрямувала проти Києва печенігів і, завершивши війну в Сирії здобуттям Антіохії, перекинула основні сили на Балкани. Святослав програв цю війну і на зворотньому шляху загинув. Його Балканська авантюра допомогла Візантії підпорядкувати Болгарію[293].

Переможні війни, які привели до створення імперії Київська Русь, завершив Володимир Святославич (Володимир Красне Сонечко, Святий рівноапостольний князь Володимир). Володимир приєднав Полоцьку землю, завершив приєднання Волинської землі (*бужан*, *черв'ян* і *танян*), приєднав землі *карпатських хорватів* (майбутню Галицьку землю) (981, 992), *вятичів*, які напевно знову відпали по смерті Святослава (982), *радимичів* (984) і довершив розгром залишків Хозарії (985). Врешті у 988 р. він прийняв хрещення, скріпивши союз з Візантією шлюбом з багрянородною принцесою Анною, і в наступні роки завершив християнізацію Русі. Не зовсім вдалі походи проти *ятвягів* (983) та Волзької Булгарії (985, 994, 997, 1006) закінчувалися вигідними угодами[294]. На півночі і північному сході було зайнято землі *мері*, *муроми* і *ерзі*. На північному заході – землі *весі* і Ладозьке королівство, а також розгорнено експансію в землі *естів* та іншої *чуді*[295]. Фактично

[292] Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси.* (Москва, 1968), 90–94.

[293] Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі*, 221–227.

[294] Там само, 232–245; Його ж. Князь Володимир Святославич (святий рівноапостольний князь Володимир). *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук*. Вип.13. (Львів, 2015), 7–18.

[295] Леонтій Войтович. Скандинавські горизонти Володимира Святославича. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10. (Львів, 2016), 91–102; Його ж. У пошуках нових міфів: "мусульманство"князя Володимира Святославича . *Colloquia Russica*. Series 1. Vol. 8. Religions and beliefs of Rus' (9th –16th centuries). (Kraków, 2018), 73–84.

основні зовнішні кордони Русі були сформовані князем Володимиром Святославичем.

Його наступники продовжували спроби розширення території імперії в основному у південному напрямку. Ярослав Мудрий, слідом за Візантією, започаткував поселення на межі степу федератів – *торків*, *берендеїв*, *коуїв*, *турпеїв* та *печенігів* у Пороссі, одночасно заложивши у Юр’єві (Білій Церкві) місійну єпископську кафедру, завданням якої була християнізація цих федератів[296]. Менш вдалими були спроби підпорядкування *половців*, незважаючи на військові успіхи князів Володимира Всеволодовича Мономаха[297] та Романа Мстиславича[298], які залишили глибокій слід в епічній пам’яті. Найбільшого досягнули у просуванні кордонів далі на південь Галицькі Ростиславичі, які вміло використали сприятливу політичну кон’юктуру і опанували території між Прутом і Дністром до гирла Дунаю[299]. У західному напрямку майже до середини XIII ст. тривали спроби підпорядкування території ятвягів[300]. Полоцькі князі намагалися забезпечити

[296] Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 2. (Львів, 1905), 1–46; Михаил Присёлков. *Очерки по истории церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв.* (Санкт-Петербург, 1913), 66–70; Andrzej Poppe. *Państwo i kosciol na Rusi w XI wieku.* (Warszawa, 1968), 69–130; Александр Головко. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X - первой трети XIII вв.* (Киев, 1988), 32–46; Петро Толочко. *Ярослав Мудрий.* (Київ, 2004), 272 с.; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі*, 256–270.

[297] Иван Лашнюков. Владимир Мономах и его время. *Лашнюков И.В. Пособие к изучению русской истории критическим методом.* Вып.2. Отд. 3. (Киев, 1874), 1–44; Василий Ляскоронский. *Владимир Мономах и его заботы о благе Русской земли.* Исторический очерк. (Киев, 1892), 61 с.; Александр Орлов. *Владимир Мономах.* (Москва–Ленинград, 1946), 190 с.; Исаак Будовниц. Владимир Мономах и его военная доктрина. *Исторические записки.* Т. 22. (Москва, 1947), 43–100; Микола Котляр. Володимир Мономах в історичній і поетичній пам’яті. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20 (Львів, 2011), 353–368; Александр Ищенко. *Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность*. (Ростов-на-Дону, 2014), 276 с.

[298] Петро Кралюк. *Роман Мстиславич, князь волинський і галицький.* (Луцьк, 1999), ; Олександр Головко. *Князь Роман Мстиславич та його доба.* (Київ, 2001), 248 с.; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі,* 470–490; Олександр Майоров. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат.* Т. 1. (Біла Церква, 2011), 319 с.; Т. 2. (Біла Церква, 2011), 462 с.; Андрей Горовенко. Меч Романа Галицкого. *Князь Роман Мстиславич в истории, эпосе и легендах*. (Санкт-Петербург, 2011), 480 с.

[299] Леонтій Войтович. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. (Галич, 2008), 3–18; Його ж. Галицкая земля и Византия в XI – XIV вв. *Кондаковские чтения*. Т. 3. (Белгород, 2010), 255–280; Його ж. Галицька земля і Візантія у XI-XIV століттях. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 14–15. (Дрогобич, 2011), 37–60; Його ж. Ruś halicka a Bizancjum w XI-XIV w.: wybrane problemy. *Zeszyte Naukowe Uniwersytetu Jagiełłońskiego. Prace Historyczne*. T. 138. (Kraków, 2011), 41–64; Його ж. Galician Ruthenia and Byzantium in 11-13th century: selected issues. *Colloquia Rusica*. T. 1. Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku). (Kraków, 2011), 137–140; Його ж. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 51–63.

[300] Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович.* (Біла Церква, 2013), 107, 147.

контроль над прибалтійськими територіями, новгородські – над землями *естів* та інших північних фінських племен. Володимиро-Суздальські князі невдало пробували підпорядкувати Волзьку Булгарію у другій половині XII – першій половині XIII ст.[301].

Після монгольського розгрому, зрозуміло, не йшлося вже про розширення кордонів і збільшення території. В цей час лише сюзерену королівства Русі князеві Левові Даниловичу вдалося розширити свої території, прилучивши на певний час Люблінську землю, частину Закарпаття та Київську землю[302]. Але ці розширення вже на початку XIII ст. були втрачені його наступниками.

Наприкінці Княжої доби у другій половині XV ст. території з переважно українським населенням включали колишні Галицьку[303], Волинську[304], Київську[305], Переяславську[306] і Чернігівську[307] землі. Зрозуміло, що їх територія не відповідала нинішнім кордонам України.

На півночі Волинської землі у Поніманні знаходилася Городенська волость, яка сформувалася у 1112–1113 рр. в ході переможних війн з ятвягами волинського князя Ярослава Святополковича[308]. Городенське князівство займало бассейн верхньої течії Німану (без його витоків) з

---

[301] У поході на Булгар 28 жовтня 1165 р. загинув князя Ізяслав Андрійович, син володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського (Воскресенская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 7. (Москва, 2001), 77-78).

[302] Леонтій Войтович. *Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301)*. (Львів, 2014), 314 с.; Його ж. Lew Daniłowicz Książe halicko-wołyński (ok. 1225 – ok. 1301). (Kraków: Avalon, 2020), 316 s.

[303] З 1434 р. територія колишньої Галицької землі була у складі королівства Польщі як Руське і Подільське воєводства, у 1442 р. до складу Львівської землі Руського воєводства було включене Жидачівське князівство, анексоване Польщею після його ліквідації.

[304] У 1462 р. було ліквідоване Белзьке князівство і включене до королівства Польщі як Белзьке воєводство, решта дрібних князівств на Волині перебували у складі Великого князівства Литовського.

[305] До 1471 р. як Київське князівство, правитель якого князь Семен Олелькович (1454–1471) титулувався „*з ласки Божої великий князь київський*" і підписував зовнішньополітичні угоди Великого князівства Литовського другим після великого князя, провадив власну політику, а у сусідній Молдові його титулували *царем*.

[306] З середини XIV ст. у складі Київського князівства.

[307] Дрібні князівства сильно розробленої Чернігівської землі до 1492 р. балансували між Великим князівством Литовським, і Великими князівствами Московським, Тверським і Рязанським.

[308] Лаврентьевская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей.* Т. І. (Москва, 2001), 290. І першим городенським князем став його васал Всеволодко Давидович (1112-1141), син колишнього сюзерена Волині Давида Ігоревича, якому шлюб з дочкою Володимира Мономаха допоміг утримати та закріпити за своїми нащадками це князівство. Городенські князі завжди виступали на стороні своїх сюзеренів – князів Волині. Навіть весною 1151 р., коли політична кон'юктура була особливо несприятливою для волинських князів, городенська рать Бориса Всеволодовича брала участь у боротьбі проти війська Юрія Довгорукого та його союзника галицького князя Володимирка Володаревича. Так само підтримували городенські князі своїх сюзеренів Мстислава Ізяславича та Ярослава Ізяславича. За весь період домонгольської історії Русі ні турівські, ні полоцькі князі не робили спроб підпорядкувати собі городенську волость.

містами Городно (Гродно) (вперше згадане під 1112 р.[309], при впадінні р. Городничанки у Німан, нині м. Гродно у Бєлорусі), Новгородок (Новогрудок) (1235 р.[310], нині м. Новогрудок у Бєлорусі), Волковиськ (1252[311], на р. Росі, лівій притоці Німану, нині місто у Бєлорусі), Турійськ на Німані (Турьск) (1253[312], нині с.Турейськ Щучинського р-ну., Гродненської обл.), Слонім (1253[313], на р.Шар'я, лівій притоці Німану). Більшість цих міст значно старші за час першої згадки, як свідчать археологічні дослідження, зокрема Новогрудок розвивався з кінця X ст. і у XII ст. вже був класичним містом з укріпленим „окольним градом"[314]. На початку XIII ст. Городенське князівство роздробилося[315]. Частина князівства з Городном та Новогрудком на початку XIII ст. потрапила під литовське панування і, на думку ряду дослідників (з цього приводу триває запекла полеміка між литовськими та білоруськими археологами), Новогрудок навіть став столицею короля Міндовга, але вже невдовзі був переданий Романові Даниловичу, пізніше знову прилучений до Литви, а у ході війни 1274–1276 рр. зруйнований князем Львом Даниловичем[316].

На північному заході вздовж кордону простягалася Дорогичинська волость. Невеликий відтинок кордону з ятвягами пролягав вздовж правого допливу р. Нарви р. Бєбжі. На північ від цієї лінії знаходились корінні ятвязькі землі з рядом городищ, виявлених археологами[317]. Крайнім пунктом тут був замок Візна при впадінні р. Бебжі у р. Нарву[318]. Від Візни на південь кордон проходив по р. Нарві до

[309] Лаврентьевская летопись, 291.

[310] Ипатьевская летопись, 776.

[311] Там само, 816.

[312] Там само, 819.

[313] Там само, 816.

[314] Фрида Гуревич. Детинец и окольный град древнерусского Новогрудка в свете археологических работ 1956-1977 гг. *Советская Археология.* (Москва, 1980), № 4, 87–101; Її ж. *Древний Новогрудок*. (Москва, 1981), 159 с.

[315] Один з нащадків Всеволодка Давидовича – Гліб у 1255-1260 рр. тримав Волковиське князівство. З його дочкою Оленою одружився князь Роман Данилович, що бл.1251–1255 рр. був князем новогрудським. Їх син Василько Романович у 1281–1282 рр. тримав Слонімське князівство (Ипатьевская летопись, 886; Леонтій Войтович. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль*. (Львів, 2000), 227–229).

[316] Ипатьевская летопись, 816, 818, 828, 831, 838, 862–863, 872–873, 920. Новогрудську волость дослідники часто виділяють окремо і називають Чорною Руссю (Північною Руссю), але ця назва пізнього походження – з XV ст. (Николай Воронин. Древнее Гродно. *Материалы и исследования по археологии СССР.* Вып. 41. (Москва, 1954), 239 с.) чи, навіть XVIII ст. (Александр Соловьев. Белая и Черная Русь. *Русское археологическое общество в королевстве Югославии.* (Белград, 1940), 64), але аж ніяк не раніша 1351 р. (Владимир Пашуто. *Образование Литовського государства.* (Москва, 1959), 319).

[317] Михайло Кучинко. Проблема етноплемінних та адміністративних меж Волинської землі кінця X – середини XIV ст. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. (Львів, 2001), 191–192.

[318] Замок Візна у 1145 р. краківський князь Владислав Вигнанець передав волинським князям

м. Сурожа на правому березі Нарви[319]. Між річками Нарва і Нурець кордон прикривав Бельськ р. Орлі, притоці Нарви, вперше згаданий під 1254 р.[320]. На р. Орлі, напевно, знаходився і Орельск (згаданий вперше під 1204 р.[321]). Далі кордон йшов по р. Нурець, де було м. Бранськ (кінець XII ст.[322]), до її впадіння у Західний Буг. Від мазовецьких земель в районі р. Нарви і р. Нурець волинські землі були відділені смугою непрохідних болот і густих лісів. Візна, Сурож, Бельськ, Орельск і Бранськ були містами Дорогичинського князівства. Від Дорогичина, вперше згаданого під 1142 р.[323], до Берестя кордон проходив, напевно, по Західному Бугу. Тут знаходилося м. Мельник[324].

Південніше Дорогичинского княжества знаходилася Берестейська волость, яка включала басейни р. Лісної, Муховця і верхів'я Ясельди. Найбільшим центром тут було Берестя при впадінні р. Муховця в Західний Буг, вперше згадане під 1019 р.[325]. Каменець на р. Лісній, правій притоці Західного Бугу (1276 р.[326]) став прикордонним містом на північному кордоні після захоплення Литвою Волковиська

за допомогу проти молодших Болеславичів (Леонтій Войтович. Волинська земля князівських часів (X-XII ст.). *Проблеми історичної географії України*. (Київ, 1991), 11). На підставі листа бальгійського комтура Тевтонского Ордену від 14 листопада 1325 р. (Henryk Paszkiewicz. *Jagiełłonowie a Moskwa*. (Warszawa, 1933), 272–273) можна стверджувати, що Візна і далі залишалася волинським прикордонним замком і крайнім північно-західним форпостом.

319 Археологічні матеріали дозволяють датувати виникнення Сурожа не пізніше рубежу XII–XIII століть (Kazimierz Musienowicz. Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasju we wczesnym średniowieczu. *Materiały wczześnośredniowieczne*. (1960), № 5, 187–230; Jan Jaskanis. Badania archeologiczne w woj. Białostockim w latach 1945–1963. *Rocznik Białostocki*. (1965), № 5, 97–123).

320 Ипатьевская летопись, 819. У 1288 р. володимирський князь Володимир Василькович прикрасив церкву у Бельську і подарував її книги (Там само, 925).

321 Ипатьевсская летопись, 720.

322 Kazimierz Musienowicz. Granica mazowiecko-drehowicka, 187–230.

323 Ипатьевская летопись, 310. В Дорогичині на Західному Бузі, виходячи із знахідок більше 10 тис. свинцевих булл XI–XIII ст. довший час була, напевно, одна з головних митниць на західному кордоні Русі. Через місто проходили шляхи до Мазовії, Польщі, Тевтонського Ордену та великий балтійсько-чорноморський ("*бурштиновий*") міжнародний торговельний шлях. Тут княжили князі з молодшої гілки Волинських Мономаховичів Василько Ярополчич (бл.1180 – після 1182) та його син (до 1192 р.). Тут у 1253 р. був коронований Данило Романович. Це князівство передав волинський князь Любарт-Дмитро Гедиминович старшому брату Кейстуту за його допомогу в боротьбі за Галицьку спадщину (Леонтій Войтович. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* № 22. (Луцьк, 2009), 120–127).

324 Початки міста археологи відносять до XI ст., у 1209–1215 рр. ця територія була захоплена польським князем Лєшком Білим, але вже у 1217–1219 рр. Романовичі зуміли її повернути. Мельник знаходився на межі Дорогичинського і Берестейського князівств і, скоріше всього, входив до складу першого. Під 1260 р. тут згадана церква св. Богородиці (Ипатьевская летопись, 848.).

325 Ипатьевская летопись, 132.

326 Там само, 874.

і Слоніма. Здитов на р. Ясельді, лівій притоці Прип’яті (1252 р.[327], тепер с. Здитово Березовського р-ну Брестської обл. у Бєларусі), був крайнім північно-східним пунктом на кордоні з Турово-Пінською землею.

По Західному Бугу кордон, ймовірно, йшов до боліт в районі р. Володави, в гирлі якої знаходилося однойменне місто, вперше згадане під 1240 р.[328] Це був крайній північно-західний пункт Холмської волості. У верхів’ях р. Володави, поблизу нинішнього с. Андрієва, знаходилося місто Андреїв, згадане вперше під 1204 р.[329] Далі південніше знаходився укріплений пункт Верещин (1204 р.[330]), який локалізують в районі сучасного Уршулина під Холмом (Польща). Далі кордон проходив західніше Угровська і Холма по р. Вепр. Угровськ вперше згаданий під 1204 р. (нині с. Угруска[331]). Холм, який був столицею Данила Романовича з середини 1230-х[332], було засновано трохи пізніше, але до 1223 р., коли туди була перенесена єпископська кафедра[333]. Комов, Ухань і Столп’є, вперше згадані під 1204 р. прикривали підступи до Холму[334]. Крайньою південно-західною фортецею Холмської волості було м. Щекарів (нині Красностав) на р. Вепр, вперше згадане під 1219 р.[335] Крім цих міст західний кордон прикривало Бусово (Бусівно, 1248 р.[336]), яке знаходилося на шляху з Щекарева на Володаву, Охожу і Дроговськ.

---

327 Там само, 816.

328 Там само, 794.

329 Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 2. (Львів, 1902), 608. Виникнення цього міста можна зв’язати з волинським князем Андрієм Володимировичем, який тримав волинські землі у 1119–1135 рр.

330 Ипатьевская летопись, 721.

331 Данило Романович спочатку хотів зробити тут центр Забужья. Між 1213–1223 рр. тут була навіть окрема єпископська кафедра. Напевно тоді був закладений і монастир св. Даниїла, згаданий під 1268 р. (Ипатьевская летопись, 867; Юрій Мазурик, Олександр Остап’юк. До проблеми локалізації монастиря Данила Стовпника в літописному Угровську. *Do piękna nadprzyrodniego*. T. 1. (Chełm, 2003), 319–327; Їх же. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині. *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*. T. 1. (Zamość, 2003), 45–60; Andrzej Rozwałka. Glosa do dyskusji nad lokalizacią wczesnośredniowiecznego Uhruska. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*. Вип. 3. (Львів, 2010), 100–117).

332 В останні роки археологами досліджується дитинець з княжим палацом і рештки храмів Данилової столиці (Jan Gurba, Irena Kutyłowska. Sprawozdanie badań wczesnośredniowiecznego gradziska w Chełme Lubelskim. *Sprawozdanie archeologiczne*. T. 22. (1970), 231–241; Анжей Буко, Томаш Дзєньковский, Station Голуб. Холм доби Данила Романовича у світлі результатів найновіших розкопок. *Галичина та Волинь у добу середньовиччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. (Львів, 2001), 187–190).

333 Ипатьевская летопись, 740.

334 Гавриил Хрусцевич. Белавинская и столпьевская башни под Холмом. *Памятники русской старины в западнях губерниях*. Т. 7. (1885), 89.

335 Ипатьевская летопись, 737.

336 ПСРЛ. – Т.2. – Стб.799.

На південь від Холмської волості знаходилася Червенська волость, яка періодично входила до складу Белзького князівства або виступала як окремий уділ цього князівства[337]. Західний кордон цієї волості і всієї Волинської землі проходив по р. Вепр від Щекарева до Щебрешина і далі в районі р. Танви та р. Раті доходив до кордонів Галицької землі. Щебрешин на лівому березі Вепру, згаданий під 1352 р. як місто *королівства Русі*[338]. Основна маса червеньських міст знаходилася в басейні р. Гучви.: Червен (981 р.[339]) був прикритий містами Грубешів[340], Грабовець (1268 р.[341]), Тернава[342], Чернечеськ[343] і Сутейськ (1097 р.[344]). Західний кордон на цій дільниці сформувався ще в часи племінних союзів[345]. Крайньою південно-західною фортецею Белзького князівства був Любачів (пізніше центр повіту цього князівства), вперше згаданий під 1211 р.[346]

Західний кордон Галицької землі з польськими князівствами від Любачева пересікав р. Вепр і проходив у 15-30 км на захід від Вепра, далі у південно-західному напрямку через ріки Сян і Вислок до р. Яселки в Карпатах, де вона змикалася з угорськими кордонами. Цей кордон був настільки стабільним, що залишався незмінним аж до 1772 р., відділяючи землі Руського воєводства від воєводств Краківського і Люблінського[347].

Кордон з Угорщиною в цьому районі проходив вздовж Карпатської лінії оборони від Дукельського і Лубківського перевалів через Спас, Окоп на вершині Магури, Грозеву, Тустань, Синевидсько і Тухольські

---

337 Мирон Кордуба. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном. *Записки НТШ.* Т.138/140. (Львів, 1925), 159–245.

338 *Acta grodskie i ziemskie* z czasów Rzeczy Pospolitej polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji śp Aleksandra hr. Stadnickiego, wydane staraniem Galicyiskiego wydziału krajowego. T. 5. (Lwów, 1875), 4.

339 Ипатьевская летопись, 69. Нині с. Чермно Грубешівського повіту Люблінського воєводства в Польщі.

340 Тут у 1255 р. в церкві св. Миколая молився Данило Романович (Ипатьевская летопись, 830).

341 Там само, 865.

342 Тут відбувся князівський снем після повернення Данила Романовича з останньої еміграції наприкінці 1262 р. (Там само, 857).

343 Напевно тотожний з Чернятином поблизу Тернави (Ярослав Ісаєвич. Територія і населення Червенських градів (X–XIII ст.). *Український історико-географічний збірник*. Вип. 1. (1971), 81).

344 Ипатьевская летопись, 246. Нині це с. Сонцяска поблизу Чермна.

345 Ярослав Ісаєвич. Територія і населення Червенських градів (X–XIII ст.), 76–88; Його ж. „Грады червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между западным и восточными славянами. *Исследования по истории славянских и балканских народов*. (Москва, 1972), 107–124; *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. (Перемишль–Львів, 1996), 6–15.

346 Ипатьевская летопись, 731.

347 Мирон Кордуба. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном, 159–245.

ворота[348]. Кордони в Карпатах остаточно сформувалися на кінець XII ст. Ще в середині XII ст. Вишково, Королево, Севлюш (тепер Виноградово) були прикордонними замками Угорського королевства. Замок Хуст був збудований для захисту Мармороша у 1191 р., що було результатом просування угорців далі на правий берег Тиси і перенесення кордонів до Яблуновського перевалу[349]. Близько 1278–1279 рр. Лев Данилович в ході війни проти угорського короля Ласло Куна приєднав частину Закарпаття, розширивши ці території у 1281–1285 рр. (комітати Берег, Унг і Земплин)[350]. Ці території були втрачені в ході боротьби за спадщину Арпадів, коли Андрій Юрійович не зміг підтримати Петра Петуню та інших закарпатських нобілів (1310–1320).

Межиріччя Пруту та Пониззя Дністра і Дунаю до середини XIV ст. були остаточно втрачені, тоді як на півночі територія Чорторийського, Дубровицького та Степанського князівств інтегрувалися до складу Волинської землі[351].

Тмутараканське князівство було втрачене десь ще на початку XIII ст.[352], хоча ці припущення залишаються дискусійними[353]. Південні кордони з кочовим степом залишалися практично незмінними, колонізація цих територій почала розгортатися десь наприкінці XV ст.[354]

---

348 Михайло Рожко. Карпатські фортеці доби Київської Русі. *Київська Русь: Держава. Культура. Традиції*. (Київ, 1982), 12–20; Його ж. Карпатські шляхи та їх оборона. *Український Історичний Журнал*. (1990), № 10, 86–97.

349 Ярослав Ісаєвич. Історична географія Угорщини та суміжніх країв XI–XIV ст. *Архіви України*. (Київ, 1967), № 2, 73.

350 Леонтій Войтович. Входження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Т. 16. (Дрогобич, 2012), 48–61.

351 Леонтій Войтович. Входження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Т. 16. (Дрогобич, 2012), 48–61; Його ж. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 51–63; Його ж. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 51–63.

352 Александр Гадло. *Очерки истории Русского княжения на Северном Кавказе.* (Санкт-Петербург, 2004), 362 с.

353 У 1033 р. відбувся спільний похід русів і аланів на Дербент (Владимир Минорский. *История Ширвана и Дербента X–XI веков*. (Москва, 1963), 70–71), значить, князівство ще існувало. Бл. 1221 р. кесарійський султан Ала ад-дін Кей-Кубад I після скарги сінопських купців на пограбування "біля Хазарської переправи" послав на Сугдею (Судак) флот, очолений еміром Хасаном ед-дін-Чобану. Жителі Сугдеї зібрали 50 тис. динарів викупу, а самі звернулися до половців по допомогу. Половці, у свою чергу, попросили допомоги у маліка (князя) русів, який підійшов до Сугдеї і вступив у переговори з турками, які завершилися миром. Князь послав в дар султану угорських коней, руський льон, дорогоцінності і 20 тис. динарів. Цим руським князем, який міг швидко підійти до Судака і бути зацікавленим в мирі з турками і чорноморській торгівлі міг бути тільки тмутараканський князь (Александр Якубовский. Рассказ ибн ал-Биби о походе малоазиатских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. *Византийский Временник*. Т. 25. (Москва, 1928), 53–76).

354 Леонтій Войтович. Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. В. А. Брехуненко, Л. В. Войтович, О. Б. Головко, В. М. Горобець, А. О. Гурбик, С. А. Леп'явко, В. Л. Маслійчук,

Північно-східні князівства Чернігівської землі сягали рік Москви і Пахри, займали цілу Брянщину і Гомельщину. Після 1492 р. Брянське, Стародубське, Новосильське, Белевське, Карачевське, Мосальське, Таруське, Мезецьке князівства та їх уділи почали інтегруватися до Великого Московського князівства, яке поволі, але системно ліквідовувало їх удільний статус. Довше інших протрималися Воротинське (до 1565) та Одоєвське (після 1556) князівства. Відповідно просувалася і асиміляція україномовного населення на цих територіях, останні україномовні райони у Брянській, Воронезькій і Курській губерніях були зафіксовані по селах під час Всесоюзного перепису населення наприкінці 1926 р.[355]

Первинний склад населення періоду Княжої доби. Вже в період формування держави *дружинного типу* почалося розшарування складу населення, виділилася військова еліта, ремесло і торгівля відділилися від сільського господарства. Поступово, з прийняттям християнства, як уже було вищезгадано, населення Київської Русі, подібно до інших тогочасних європейських християнських держав, стало складатися з трьох станів *oratores* (ті, що моляться), *bellatores* (ті, що воюють) і *laboratores* (ті, що працюють). Середньовічне суспільство було дуже структурованим, тому кожен з цих трьох станів містив інші внутрішні прошарки, що різнилися за своїм правовим і майновим статусом.

До першого стану у Київській Русі належало вище духовенство (митрополит та єпископи), чорне (архімандрити, ігумени і ченці) та біле (те, що служило у приходських храмах і мало свої родини[356]) духовенство. На відміну від язичеського жрецтва християнське духовенство мусило бути освідченим[357]. Так як спеціальних шкіл з підготовки

В. М. Матях, В. І. Мільчев, О. П. Моця, В. А. Смолій, О. Г. Сокирко, В. В. Станіславський, В. С. Степанков, О. К. Струкевич, В. Б. Черкас, Т. В. Чухліб, В. О. Щербак В.О. *Історія українського козацтва.* Нариси у двох томах. Т. 1. (Київ, 2006), 37–57.

[355] У Воронезькій губернії – 1078552 українців (в т. ч. 1009211 у селах), у Курській губернії – 554654 (513540 – у селах), у Брянській губернії – 131837 (127634 – у селах). (*Всесоюзная перепись населения 1926 года*. (Москва, 1928–1929). Т. 9, 34–51; Т. 10, 9–13; Т. 11, 8–17; Т. 14, 6–16; Т. 15, 8–13; Т. 16, 8–12; Т. 17, 8–25.

[356] До білого духовенства належали також *попъ, диꙗкон и дѣти ихъ… попадиꙗ… проскоурницꙗ… свѣщегасъ (Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* Издание подготовил Ярослав Щапов. (Москва, 1976), 157).

[357] Требники, у яких було зібрано все необхідне для проведення служб, вперше перекладені з грецької мови ще у IX ст., стали доходити до широкого кола духовенства тільки після 1328 р., коли київський митрополит Феогност (1328–1353) організував новий переклад з грецької мови і поширення цих книг. І аж у XVII ст. вже друковані требники у приходських храмах замінили церковні бібліотеки. А до того для проведення богослуження у храмі мусило бути щонайменше 12 книг (Павел Лебедев. *Наука о богослужении православной церкви*. Ч. 1. (Москва, 1890), 157–159; Епифаний Нестеровский. *Литургика или наука о богослужении православной церкви*. Ч. 1. (Курск, 1895), 279–284).

священиків не існувало, біле духовенство переважно поповнювалося з дітей священиків, які біля батьків опановували грамоту і навики служіння, а також з числа досвідчених дяків, яким теж потрібно було опанувати грамоту. Не випадково статут князя Всеволода Мстиславича (+ 11.02.1138) *про церковні суди* в числі *ізгоїв*, тобто осіб, які випали зі свого стану, першим називає сина священика, який не опанував грамоти (*поповъ с҃нъ грамоты не оумѣеть*[358]). Цей стан не був закритим, туди потрапляли представники інших станів, переважно з третього. На Русі серед військової еліти чернецтво та духовна кар’єра не були популярними.

До другого стану належали князі, бояри й міністеріали (тобто службовці княжої адміністрації) та рядові дружинники-лицарі (*гриді*), зброєносці (*отроки*) та пажі (*детескі*). На ранніх етапах княжі міністеріали рекрутувалися з числа залежного населення рабського стану, як і у інших тогочасних європейських державах. Далі з розвитком дружинної держави їх замінили *гриді* і *отроки* які з різних причин (через поранення або вік) були непридатними для військової служби.

Третій стан включав купецтво (*гостів*), ремісників, решту міського населення, а також сільське населення.

Майже до середини XIII ст. князі намагалися утримати монополію на зовнішню торгівлю перш за все експортом. Але *князівські гості* поступово опановували ці напрямки, створюючи свої корпорації (для зовнішньоторговельних операцій потрібно було наймати кораблі, валки, охорону і ризикувати своїми статками). Купецтво стало ділитися на гуртовиків-бюргерів та крамарів (які торгували роздрібними товарами по мівстах) і *коробейників* (які розносили ці товари по селах і хуторах).

Містичі (тобто міське населення) крім купецтва (*гостей*, які включали гуртовиків-бюргерів, крамарів коробейників), складалися з ремісників та різного люмпен-пролетаріату (*гулящі люди* тощо). Основне міське населення займалося ремеслом, розвиток технології якого вимагав професіоналізму і відділення ремесла від сільського господарства. Тому швидко за рахунок кращої якості і надійності виробів міське ремесло витіснило сільських ремісників, які поєднували виробництво з обробкою землі, і почало обслуговувати навколішню сільську округу через щотижневі торги. Джерела та археологічні матеріали дозволяють виокремити до початку XIII ст. 16 різних груп ремісників 103 професій:

I група (майстри з обробки чорних металів): *домники* (майстри з виплавлення сталі); *ковалі по залізу* (майстри з виготовлення штаб);

[358] *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, 157.

ковалі по залізу широкого профілю; *цвяхарі* (майстри з виробництва цвяхів); *замкарі* (майстри з виробництва замків); *ковалі-сковорідники.*

II група (майстри з обробки кольорових металів): *ковалі-мідники*; *ковалі-волочильники мідного, срібного та золотого дроту*; *олов'яники*; *котлярі* (виробники котлів); *ливарники хрестів-складнів* (хрестиків-іконок з двох-трьох частин, які складалися в одну); *ливарники імітаційних прикрас.*

III група (зброярі): *кольчужники і волочильники стального дроту*; *бронники*; *шоломники*; *ковалі-зброярі та майстри з виготовлення стріл*; *лучники* (майстри з виготовлення складних композитних луків з роговими пластинами); *тульники* (майстри з виготовлення тул-сагайдаків); *щитники*; *городники* (майстри з побудови міських укріплень-городнів); *порочні майстри* (майстри з виготовлення метальної артилерії); *мечники* (майстри з виготовлення мечів).

IV група (ювеліри): *сріблярі* (*срібляники*); *золотарі*; *майстри тиснених колтів*; *майстри по черні*, *філіграні та зерні*; *майстри виїмчатої емалі*; *майстри перегородчатої емалі.*

V група (будівельники): *зодчі*; *огородники-палісадники* (теслі, які будували частоколи навколо поселень); *каменярі*; *покрівельники*; *різьбярі по каменю*; *мостники* (будівничі мостів і доріг); *теслі-будівельники*; *плінфотворці* (цеглярі); *майстри фрескового розпису*; *майстри поливних плиток і писанок*; *майстри мозаїк*; *майстри дрібної кам'яної різьби.*

VI група (майстри з деревообробки): *теслі* (*древодєли*); *столяри* (меблевики); *токарі*; *бочкарі* (бондарі); *різьбярі по дереву*; *лодейники* (будівничі кораблів-лодій).

VII група (майстри з обробки каменю і твердих матеріалів): *жерносіки*; *гранувальники*; *майстри з виготовлення пряслиць.*

VIII група (майстри з обробки шкіри): *кожум'яки*; *усмошевці* (майстри з вичинки твердих шкір); *пергаментники*; *сап'янники*; *шевці*; *сідлярі*; *кушніри*; *шорники.*

IX група (майстри з виготовлення й обробки тканин): *ткачі*; *опонники* (ткачі дорогих тканин з узорами, зокрема парчі); *ручошники* (майстри з виробництва тонких тканин); *набивники тканин*; *відбілювачі полотна*; *фарбувальники*; *кравці*; *клобутчики*; *шапкарі*; *панчішники.*

X група (майстри з обробки керамічних матеріалів): *гончарі*; *корчажники*; *майстри з виготовлення іграшок.*

XI група (майстри з виготовлення і обробки скла): *склодуви*; *склобраслетники* і *виробники намист.*

XII група (майстри з виготовлення книг та ікон): *писарі*; *злотописці*; *мініатюристи*; *переплітники і палітурники*; *іконники.*

XIII група (майстри з обробки кості): *різьбярі по кості*; *гребінники.*

XIV група (майстри з переробки харчових продуктів): *пекарі*; *різники*; *пирожники*; *квасники*; *солевари*; *рибалки* і *рибосоли*; *мисливці* (стрільці); *медовари-бортники*; *пивовари*; *масленники.*

XV група (двірцеві ремісники): *кухарі*; *конюхи*; *псарі*; *сокольники*; *утятники* (качкарі).

XVI група (різні професії): *візники*; *плотогони*; *скоморохи*; *гуслярі*; *лікарі*; *бродники* (які обслуговували переправи і переволоки); *гінці*; *кормщики* (шкіпери); *толковини* (або товмачі, тлумачі, перекладачі)[359].

Матеріальний стан ремісників був різним, про що можна судити із розмірів садиб і майстерень, інвентарю та виготовленої продукції. У найкращому становищі були ті майстри, які працювали на гарантовані замовлення княжого скарбу або намісників. Такі ремісники добровільно ставали *рядовичами*, тобто укладали відповідну угоду (*ряд*), яка регламентувала їх стосунки з княжим скарбом або княжими намісниками. Князівська влада, схоже, намагалася тримати ремесло на зразок візантійського з державною регламентацією, але здійснити це не вдалося.

Основною частиною населення було селянство, яке було чи не найбільш структурованим. Серед селян можна виокремити наступні категорії: *смерди* (вільні сільські господарі, яких навіть призивали до війська, де з них формували загони лучників й обозну обслугу[360]), *сябри* (вільні селян-общинники, які володіли спільними наділами або угіддями[361]), *рядовичі* (посаджені на землю колишні полонені або переселенці, які укладали з князями чи боярами угоду-ряд, якою визначалися обсяги їх повинностей), *закупи* чи *ролейні закупи* (ті, які працювали на землі господаря, відробляючи позичку з процентами[362]), *половники*

[359] Борис Рыбаков. *Ремесло Древней Руси*. (Москва, 1948), 790 с.; Борис Колчин. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период). *Материалы и исследования по археологии СССР*. Вып. 32. (Москва, 1953), 259 с.; Його ж. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. *Там само*. Вып. 65. (Москва, 1959), 7–120; Його ж. Новгородские древности. Резное дерево. *Свод археологических источников*. Вып. Е1-55. (Москва, 1971), 113 с.; Михаил Тихомиров. *Древнерусские города*. (Москва, 1956), 70–90; Леонтій Войтович. Ремесло і торгівля на Русі. *Аристов Н. Промышленность Древней Руси.* (Біла Церква, 2010), V–XVII.

[360] *Смерди* були найбільш популярним сюжетом радянської історіографії (Борис Греков. *Київська Русь*, 202), повз який не пройшов, або не мав права пройти, практично жоден з дослідників, однак в кінцевому результаті навіть найбільш сміливі з них прийшли до невиразного висновку про існування "смердів – особисто вільних і смердів феодально-залежних", признаючи недостатність "даних для віднесення залежності смердів до кріпацької або рабської" (Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*. (Ленинград, 1983), 148). Існування "феодально-залежних" смердів не підтверджено нічим і навіть давні прихильники такого погляду його старанно обходять. Доводиться мовчки погоджуватися з висновками старої історіографії, що *смердами* називалося вільне сільське населення (Василий Ключевский. *Сочинения в девяти томах*. Т. 6. (Москва, 1989), 115–116).

[361] Георгий Вернадський. *Россия в средние века*. (Твер, 1997), 376; Михаил Тихомиров. *Древняя Русь*, 65–66; Владимир Мавродин. *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до половины XIV века.* (Санкт-Петербург, 2002), 96, 180–181.

[362] З усіх версій дискусії навколо *закупів* (Николай Максимейко Закупы Русской Правды. *Наукові записки науково-дослідничої катедри історії української культури*. (Харків, 1927), № 6, 27–47; Иван Полосин. "Закуп" и "вдач" по Русской Правде. *Ученые записки Ин-та истории РАНИОН*. Т. 5. (Москва, 1929), 187–203; Павел Аргунов. О закупах Русской Правды. *Известия АН СССР. Отделение общественных наук*. 1934. № 10, 777–798; Борис Греков.

(ті, які працювали на чужій землі зі своїм чи чужим реманентом за половину врожаю), *вдачі* (ті, які відробляли переважно у сусіда позичку-дачу і протягом цього часу жили на його землі), *прощеники* (*пущеники*) і *задушні люди* (вчорашні раби-холопи, відпущені на волю). Кожен із цих прошарків мав особливості свого побуту, які визначалися матеріальним станом. Так, смерди, сябри й рядовичі мали, як правило, власний реманент і худобу (про це свідчить, зокрема, "Руська правда", де містяться окремі записи про коня смерда, якщо він втрачав його в поході). Худобу в ті часи утримували не в стійлах, а під навісами або в загонах. В холодні зими корів і коней нерідко брали додому. Така практика збереглася по селах ще у XVIII ст. З XII ст. сільське житло змінилося: замість напівземлянок селяни почали будувати наземні зрубні будівлі розміром від 3х3 м до 4х4 м, значно рідше — до 6х5 м. Іноді такі житла мали й сіни, які, проте, при археологічних розкопках не завжди можна виявити. На подвір'ях садиб були господарські ями, які виконували роль погребів. Віддалі між будинками в середньому становили 15 м. Так само з XII ст. кам'яні печі змінилися на глинобитні. Димарів не було, а тому хати були курними. Правда, вікна влаштовували біля печей, щоб за потреби можна було швидко випустити дим. Вікна затягували бичачими міхурами або схожим матеріалом з інших тварин чи рослин, а іноді — промасленими тканинами. Посуд був керамічний та дерев'яний.

Селянський одяг, очевидно, був переважно з домашнього полотна, а зимою доповнювався шкірами-кожухами, переважно овечими. Реманент та інструменти (в т. ч. і овруцькі пряслиця з рожевого шиферу), керамічний кружальний посуд, вози, сани, скоріше всього закупалися у містах або у мандрівних торговців-*коробейників*.

Раби (*холопи* і *роби*) переважно використовувалися як важливу статтю експорту до Візантії і Західної Європи. Вони набиралися з числа полонених та угро-фінського населення, яке опиралося християнізації та асиміляції. В економічному житті Київської Русі раби не грали

Київська Русь, 187–201; Александр Зимин. *Холопы на Руси (с древнейших времён до конца XV века)*. (Москва, 1973), 125–133, 198–201; Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*, 179–182) найбільш раціональним виглядає погляд на *закупів*, як на селян, які потрапили у залежність через позичку – борг під проценти ("купу"), яку вони були відробити у господарстві господаря. Закон захищав *закупів*. Очевидно держава не хотіла перетворення тяглого населення в холопів-рабів. Тому термін відробітків *закупа* був фіксованим і він повинен був повернутися у свій звичний стан після завершення цього терміну. *Закуп* мав право звернутися до суду у справі розриву стосунків з своїм паном після повернення половини боргу. Він міг виступати послухом (свідком), але як людина з обмеженою волею – тільки за умови відсутності вільних свідків. За статею 56 Докладнійшої редакції Руської Правди закуп мав право "шукати кун" (заробити гроші на стороні) за згодою пана, але у випадку втечі його повертали уже як повного холопа. З статті 58 Докладнішої редакції видно, що він продовжував нести військову повинність (*Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль.*(Львів, 2000), 404).

помітної ролі, про що можна судити з пам'яток права.. Переважно їх сажали на землю як *рядовичів*, тобто їх статус статус нагадував римських *колонів*[363].

За межами трьох станів знаходилися *ізгої. Ізгой* – "людина, яка втратила право стану, в якому народилася, і залишилася без певного становища в суспільстві, така людина поступала під захист церкви"[364]. Безперечно, що "захист життя ізгоїв 40-гривенною вірою, як вільних людей і князівських міністеріалів, а також вказівка на холопа, що викупився, поряд з неписьменним поповичем, купцем, що заборгував, і князем, що осиротів, свідчать про повну особисту свободу цих категорій ізгоїв, в тому числі і холопів, що викупилися"[365].

Стани у Київській Русі не були повністю замкненими. Правда, князем можна було стати тільки за народженням. Боярином можна було стати від рядового дружинника. У бою смерд-лучник міг своєю відвагою сподобатися князю або наміснику-боярину, потрапити далі до його *спису* або ж відразу отримати *кормління* і подальшою службою трансформувати це кормління в *отчину*, з якої потім жили його нащадки. Аналогічна ситуація була і в інших прошарках. Особи, які випадали зі свого стану і не пристали до іншого, ставали *ізгоями,* які могли розраховувати тільки на захист церкви.

Це було суспільство, у якому правили і диктували умови *люди меча*. Серед них першим був великий князь київський.

Зміни складу населення періоду Княжої доби. Протягом всієї Княжої доби доби значних змін у складі населення не відбувалося. Далі суспільство складалося з тих самих трьох станів. Але всередині цих станів вже відбувалися зміни, пов'язані з розвитком суспільства.

Найменше ці зіни торкалися першого стану. Церковна ієрархія жила за рахунок зборів, які визначалися статутними грамотами, наданими церкві княми. Крім того, митрополит та єпископи мали власні даровані їм *бенефіції*, тобто тимчасові володіння, які власник тримав до кінця несення служби, по закінченні якої ці володіння переходили до його наступника. Міські храми та собори мали землі, даровані князями або боярами, на яких могли садити *рядовичів* переважно з числа подарованих *холопів* (рабів). Церква рабство засуджувала, через що останні отримували статус *пущеників* чи *задушних людей*. Монастирі теж мали землі, розміри яких поступово зростали за рахунок пожертвувань.

---

[363] Література навколо рабства на Русі гігантська. Див.: Александр Зимин. *Холопы на Руси (с древнейших времён до конца XV века).* (Москва, 1973), 391 с.; Олександр Галенко. *Рабство в Україні*. Інтернетресурс: Http://www.history.org.ua/?termin=Rabstvo_Ukraini (14.08.2020).

[364] Василий Ключевский. *Сочинения в девяти томах*. Т. 6. (Москва, 1989), 168.

[365] Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*, 189. Див. також: Михаил Тихомиров. *Древняя Русь*. (Москва, 1975), 65.

Середні віки в Європі були епохою *людей меча*, тобто лицарства. Тому другий стан далі залишався головним і тримав владу. Невпорядкованість державних фінансів, дороговизна зброї[366], володіти якою могли тільки професіонали, які мусили відповідно харчуватися і постійно тренуватися, змушувала правителів надавати своїм дружинникам і баронам (на Русі – боярам) не тільки пусті землі та села, але й міста. Фактично сеньйори-власники збирали з своїх сіл і міст податки, за які озброювались самі і озброювали свої загони, рівночасно забезпечуючи оборони наданих територій. Вартість озброєння кінного воїна до XIII ст. була адекватна вартості близько сотні корів. Боярин чи лицар-дружинник мусив мати трьох коней: бойового (здатного нести лицаря і власне захисне озброєння, тобто 150–180 кг), їздового (на марші вершники пересувалися без озброєння) і в'ючного. Це були коні різної породи і вартості. Жодні сільські ополченці не могли собі позволити такого, тому з числа селян-смердів набирали лише лучників (які не мали захисного озброєння) та обозні команди. У європейських середньовічних країнах лицарі служили власним коштом з своїми *списами* (3-20 зброєносців та пажів). Потрібно було також постійно тренуватися і відповідно харчуватися (захисні доспіхи і зброя важили від 20 до 35 кг).

Князі пробували за візантійським прикладом утримувати військо власним коштом. Державний скарб удільних князівств міг забезпечити тільки невеличку князівську дружину (до 300 осіб), земель – до тисячі осіб. Спочатку наймали загони варягів (*вікінгів*), потім печенігів і половців, з якими потрібно було розраховуватися не тільки військовою здобиччю, якої не вистарчало. Тому довелося роздавати дружинникам *бенефіції* (кормління), які з XII ст. у Галицькій та Новгородській землях, а з другої половини XIII ст. і на Волині та інших землях трансформувалися у *феоди* (отчини). Так з'явилося *феодальне суспільство*. Дискусія стосовно самого визначення *феодалізму* як і його існування в українських чи російських землях тільки починає розгортатися[367].

---

366 За підрахунками німецького військового історика Ганса Дельбрюка (1848–1929) загальна вартість важкоозброєного вершника в часи Карла Великого, тобто на початку IX ст. складала 45 солідів, що було адекватно вартості 45 корів, тобто: кольчужні доспіхи – 12, шолом – 6, меч з піхвами – 7, поножі – 6, спис і щит – 2, бойовий кінь – 12 (Ганс Дельбрюк. *История военного искусства в рамках политической истории*. (Санкт-Петербург, 2001), 2, 59, 237). У X ст. панцир став складнішим на шкіряній основі з металевими пластинами, шолом цільнометалевим, з'явився знаменитий каролінзький меч з рейнської сталі та була виведена нова порода спеціальних бойових коней. Тому ціна спорядження зросла до 330 солідів (тобто 110 корів, бо ціна корови теж виросла до 3 солідів (панцир – 60 солідів, шолом – 30, меч – 100, спис і щит – 10, сідло – 30, бойовий кінь – 100 солідів). Далі озброєння продовжувало зростати в ціні і вазі, що ще збільшувало затрати на військо.

367 Див., наприклад: Михаил Свердлов. "Корм – кормление": Становление феодального социально-

В сучасній науці термін *феодалізм* визначається як система стосунків на основі феодів-ленів [*feodum, feudum* – від старофранкського *fehu-od* – худоба як майно, франц. – *fier (ф'єр)*, англ. – *fee (фі)*, нім. – *lehr (лен)*] – земельних володінь або фіксованих доходів (у натурі чи грошах), які надходять з певних територій, наданих сюзеренами своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститури (тобто надання частини цих територій своїм васалам) за умовою виконання служб на користь сюзерена – військової, адміністративної, судової чи придворної. За функціонування васально-ленної системи держава переважно є певною конфедерацією слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). І тільки розкладання васально-ленної системи приводить до утворення станових і абсолютних монархій. Існували два види надань: прекарії [*precarium* – щось надане в тимчасове користування] чи бенефіції [*beneficium* – привілей] та власне феоди, тобто умовні надання на період виконання служби і умовні надання з правом успадкування. Причому спочатку *феодами* називали земельну ділянку, яку отримували як плату за виконувану повинність чи роботу особи будь-якого стану, включаючи ремісників чи нижчий клір[368].

Це були умовні володіння: *бенефіції* і *прекарії* (на Русі – *кормління*) – на час несення служби і *феоди* (на Русі – *отчини*[369]) з правом успадкування за умови виконання служби спадкоємцями. Державці цих надань збирали з населення отриманих надань податки. Крім того вони отримували свою частину військової здобичі. Тренування воїна-лицаря починалося з 7 років і тривало не менше 8 років, потім він ставав пажем (*детеск*), далі зброєносцем (*отрок*) і сквайром або лицарем-башелером (*гридь*) і, нарешті, справжнім лицарем-банеретом (*боярином*), збираючи під свій *банер* (спис з вимпелом) загін з 3–20 осіб (спис). До складу такого загону могли входити кілька *гридів* озброєних власним коштом, а решту загону утримував сам *боярин* за зібрані кошти. Сини або зяті, успадковуючи *отчину*, мали нести таку саму службу, як і батьки. *Людям меча* сприятлива екологія, добра їжа, лазні,

политического института на Руси IX–XIII вв. *Studia Humanistica*. (Санкт-Петербург, 1996), 12–21; Його ж. *Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2003), 736 с.; Леонтій Войтович. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. *Істину встановлює суд історії.* Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2. (Київ, 2004), 385–394; Його ж. Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче. *Історичні записки.* Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Вип.15. (Луганськ, 2007), 13–32; Його ж. Феодалізм в українських землях: проблема існування та періодизації. *Наукові зошити Історичного факультету*. Львівський національний університет імені Івана Франка. Вип. 9. (Львів, 2008), 30–40.

368 Marc Bloch. Un problème d'histoire comparèe: la ministèrialitè en France et en Allemagne. *Revue historique du droit.* (1928), 54–55; *Блок М.* Феодальне суспільство. Київ, 2002. С.179-180.

369 "ѡчьствии" (Ипатьевская летопись, 724).

загартовування, а також щоденні тренування давали змогу тримати добру фізичну форму до глибокої старості.

За право збирати державні податки *бенефіціар* чи *феодал* брав на себе обов'язок захищати населення свого бенефіція чи феоду, яке в разі нападу ховалося до його замку чи укріпленій садибі. *Смерди* та *сябри*, які жили в межах бенефіція чи феоду, платили феодалу податок, який до того платили у князівську скарбницю. *Бенефіціар* чи *феодал* встановлювали свій млин, бліх (споруду для відбілювання полотна) чи інші споруди або обладнання, за користування якими селяни вносили додаткову окрему плату. На вільні землі, які тимчасово з різних причин не оброблялися, *бенефіціар* чи *феодал* власник міг посадити *рядовичів*, *закупів*, *половників*, *пущеників* чи навіть *холопів* (*рабів*), уклавши з ними *ряд* на вигідніших для себе умовах. Земель було більше ніж її можна було обробити, тому всі власники були зацікавлені у зростанні кількості населення. Нові поселенці осідали на землях теж на правах *рядовичів*, які крім податку платили і за користування землею.

З розвитком державних структур колишні дружинники почали отримувати адміністративні уряди *десяцьких*[370], *соцьких*[371], *тисяцьких*[372]

[370] *Десяцькі* були княжими адміністраторами найдрібніших територій, які в часи існування загальних ополчень давали до війська 10 воїнів.

[371] *Соцькі* були княжими адміністраторами територій, які в часи існування ополчень виставляли сотню воїнів. Ці території сформувалися ще до Х ст. і надалі залишалися без змін. У всіх германських та слов'янських народів на ранніх етапах розвитку зафіксована сотенна система. Присутня вона і у Скандинавії (hundari – у свеїв, herad – у решті Швеції та Норвегії, syssel – в Ютландії) (Sven Tunberg. *Studier rorande Skandinaviens äldsta politiska indelning*. (Uppsala, 1911), 280 p.; Gustaf Hafstrom. Hundare. *Kulturhistoriskt leksikon för nordisk middelalder*. B. 7. (Kobenhavn, 1962), 74–78; Ulf Sporrong. *Kolonisation bebyggeseut-veckling och administration*. (Lund, 1971), 100–104, 195–196 ; Carl Axel Ekbom. *Viennetionde och hundaresindelning. Studier rorande Sveriges aldsta politiska indelning.* (Stockholm, 1974), XI+335 p.; Станислав Ковалевский. *Образование классового общества и государства в Швеции*. (Москва, 1977), 99–100). Сотні були складовими частинами областей (фольків), слов'янськими аналогами яких можна вважати союзи племен. Центр таких фольків формувався навколо садиби правлячого хевдінга. Вони відбиті топонімами з *Тuna* і, судячи з рунічних написів, були місцями *тінгів* – скандинавських і германських аналогів *віча* (ЫМут Birger Fredrik Jansson. *The Runes of Sweden*. (Stockholm, 1962), 103–112; Karl Axel Holmberg. *De svenska Tuna-namen*. (Uppsala, 1969), 322 s.; Ingemar Olsson. *Tuna-namen i Sverige. Foesknings läget*. (Fornvannen, 1976), 71–78; Арон Гуревич. *Норвежское общество в раннее средневековье. Проблемы социального строя и культуры*. (Москва, 1977), 217–225). З входженням до складу князівств *сотні* зберегли традиційні території, трансформовані в адміністративні.

[372] *Тисяцький* початково був керівником ополчення (*тисячі*), далі ця посада трансформувалася у вищого урядовця, до якого перейшли функції управління столицею, міський суд, контроль над торгівлею. У Новгороді обирався з XII ст. (Владимир Кучкин. Институт тысяцких в средневековой Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1993), 46–48; Його ж. Тысяцкие в Киевском княжестве XI–XIII вв. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. (Москва, 2016), № 3 (65), 5–16; Владимир Кюнтцель. Тысяцкие. *Московский журнал*. (1995), № 9, 24–28; Александр Майоров. Тысяцкий и городская община Древней Руси в XI – начале XIII в. (по материалам Новгорода и других регионов) *Петербургские чтения–97. Петербург и Россия.* (Санкт-Петербург, 1997), 28–37; Пётр Толочко. Тысяцкие в Южной Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 2007), 261–267).

(які десь до початку XI ст. були виборними), *воєвод*[373], *двірських*[374] і *печатників*[375] (канцлерів) або посади *міністеріалів* у княжих структурах[376], що швидко розвивалися: двірцевої адміністрації (конюших, мечників, чашників, стольників, скарбників, тіунів двірцевих, ключників, сокольничих, ловчих, стольників[377]), регіональної адміністрації (*тіунів городових*[378], *волочських*[379], *сільських*[380], *огнищних*[381], *ратайних*[382]), служби

---

[373] З розширенням адміністративного апарату і спеціалізацією функцій уряд *воєводи* замінив княжих намісників попереднього періоду – *посадників.* Воєводи, схоже, призначалися намісниками *волостей* (уділів) за відсутності на їх престолах князів.

[374] Двірські – управителі княжого двору, які, враховуючи, що у *княжу добу* державний скарб не був відділений від князівського, займалися не тільки забезпеченням функціонування власне княжого двору та його охороною, але й державними ресурсами. З XIII ст., коли цей уряд вперше зафіксований, це був найвищий боярський уряд.

[375] Печатник – державець княжої печаті, тобто канцлер, який очолював князівську канцелярію і прикладав відтиски печатки до княжих грамот.

[376] Княжі міністеріали, подібно до інших країв Європи, рекрутувалися як з дружинників, так і княжої челяді. Процеси злиття вихідців з княжої челяді з вихідцями з дружинного середовища в один суспільний стан, як процеси трансформації дружинної держави в ранньофеодальну тривали протягом XI–XII ст. і не співпадали в часі у різних землях. Аналогічну ситуацію в цей можна спостерігати практично на всьому просторі Центральної і Західної Європи.

[377] Ці конкретні двірцеві посади, які спочатку займали раби-челядники трансформувалися у двірцеві уряди, а дружинники, які їх займали – у керівників відповідних структур. З них найважливіший був *конюший*, до відомства якого відносилися княжі конюшні, стада і підготовка коней.

[378] Тіун від давньоскандинавського þjónn – *слуга.* Початково це був княжий челядник, який виконував певні двірцеві функції, з розвитком адміністрації важливий князівський чиновник. Так *тіун городовий* замінив виборних *старців градських* і, представляючи особу князя у містах княжого домену, вершив суд його іменем і збирав судові віри (Сергей Соловьев. История России с древнейших времен. Т. 1. Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. Кн. 1. (Москва, 1959), 148–149; Светлана Завадская. О значении термина “княж тиун” в XI–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР. 1975 г.* (Москва, 1976), 157–168; Її ж. О “старцах градских” и “старцах людских” в Древней Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1978), 101–103; Її ж. К вопросу о “старейшинах” в древнерусских источниках X-XIII вв. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1987 г.* (Москва, 1989), 36–42; Валентин Янин. вопросу о структуре княжеского апарата в Новгороде на рубеже XIII–XIV вв. *Вспомагательные исторические дисциплины*. (Ленинград, 1973), 112–123). З XI ст. це був високий уряд. Київський тіун Ратша та вишгородський тіун Тудор за великого князя Всеволода Ольговича (1139–1146) своєю діяльністю “погоуби” ці важливі міста, так що його наступник Святослав Ольгович мусив присягнути, що буде призначати городових тіунів за згодою містичів (Ипатьевская летопись, 321–322). Шумавинський тіун Олександр у 1211 р. силою потягнув за вуздечку коня, на якому сидів князь Данило Романович, який не хотів розставатися з матір’ю, котру бояри проганяли з Галича. Юний князь вихопив меч і хотів вдарити кривдника по руці, але тільки поранив коня (Ипатьевская летопись, 727). На цей час тіуни вже ставилися з числа бояр.

[379] *Тіуни волочські* відповідали за збір мита і організацію перевезення вантажів на переволоках. Їх функції висвітлені в угоді смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригою і Готським берегом у 1229 р. (Светлана Завадская. О значении термина “княж тиун” в XI–XIII вв., 162).

[380] *Тіун сільський* подібно до *тіуна городового* іменем князя вершив суд і збирав віри у селах княжого домену.

[381] *Тіун огнищний* як керівник домашньої челяді при княжому чи боярському дворі трансформувався з *огнищанина* – патріархального домашнього раба, який пильнував домашнє вогнище.

[382] *Тіун ратайний* – управляв селами княжого домену, заселеними рядовичами, відповідаючи за збір оброку та інших платежей, а також, можливо, виконуючи і судові функції.

міських укріплень та доріг (*городничих*[383] і *мостівничих*[384]), митної служби (*осьмеників*[385] і *вірників*[386]), суддів[387] та поліції (*ємців*[388] і *ябедників*[389]). З XIV століття у міру подальшого розвитку державних структур з'явилися нові уряди старост, *путних бояр*, які відповідали за певні напрямки (*путі*) двірцевого господарства (почтових, ловчих, бобровників, гаєвників), а також *панцирних* і *замкових слуг*), а далі земських та міських урядів[390].

У більшості земель майже до кінця XIII ст. бояри, дружинники і міністеріали володіли бенефіціями-*кормліннями*, які у Галицькій та Новгородській землях вже з XII ст. були трансформовані у феоди-*отчини*. У цих землях князі через специфіку успадкування престолів, не претендували на Київ і не дробили своєї території. Навпаки, князь Володимирко Володаревич у Галицькій землі не тільки зберіг цілим свій Звенигородський уділ, але і зумів зосередити в одних руках ще й Перемишльський, Теребовельський, Галицький та Звенигород-Дністровський уділи, залишивши всі ці князівства єдиному синові Ярославу. І тому у цих землях бояри отримали можливість трансформувати свої володіння у спадкові феоди. Крім того розташування на міжнародних артеріях, багаті поклади солі (основного консерванта харчових продуктів) у Галицькій землі та хутряні промисли у Новгородській землі дозволили їм поборотися з княжою владою за монополію зовнішньої торгівлі, а далі, за прикладом баронів сусідніх країн, і за поділ влади з князями[391].

---

383 *Городничий* відповідав за утримання і ремонт міських і замкових укріплень, основний елемент яких складами *городні* (дерев'яні кліті набиті утрамбованою землею) на валах.

384 *Мостівничий* чи *мостник* відповідав за утримання стаціонарних і підвісних мостів через замкові та міські рови і річки.

385 *Осьменик* – головний митник. Наскільки це була висока посада свідчить факт, що великий князь Юрій Довгорукий був отруєний 15 травня 1157 р. на бенкеті у київського осьменика Петрила (Ипатьевская летопись, 489). У пізніші часи *осьменика* замінив *таможеник ветхий* (від татарського *тамга – знак, печать*).

386 *Вірники* – судові виконавці, які відповідали за збір судових штрафів згідно вироків.

387 З кінця XIII ст. у волостях і великих містах стали призначатися окремі судді.

388 *Ємці* (від *ємати – забирати*) – службовці, які виконували поліцейські функції, арештовували злочинців і утримували їх в ув'язненні.

389 *Ябедники* – службовці, які виконували поліцейські функції, слідкували за порядком і доповідали про порушення відповідним *тіунам* або *соцьким*.

390 Леонтій Войтович. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст. Склад, суспільна і політична роль.* (Львів, 2000), 398–402; Його ж. Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче. *Історичні записки.* Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Вип.15. (Луганськ, 2007), 13–32.

391 Леонтій Войтович. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки.* Т. 70. (Кам'янець-Подільський, 2017), 228–244; Його ж. Fenomen halickich bojarów i ich stosunki z książętami. *Średniowieczni władcy i ich otoczenie.* Materiały V Kongresu mediewistów Polskich. T. 5. Pod red. J. Sperki, K. Kollingera. (Rzeszów, 2018), 31–51.

У XIII ст. волинські редактори Галицько-Волинського літопису та їхні інформатори так і не зрозуміли мотивації дій галицьких боярів і зобразили їх підступними зрадниками. Це підхопили багато істориків, не зауваживши різниці між волинським боярством, яке тримало надані князями *бенефіції*, та галицьким боярством, яке вже мало спадкові *феоди* і було переплетене з верхівкою бюргерства. Тільки в одному фрагменті Галицько-Волинського літопису, де йшлося про те, як у 1211 р. угорське військо, запрошене боярами, щоб замінити Ігоревичів на юного Данила Романовича, підступило до Перемишля, викладено суть ідеології галицького боярства устами його лідера Володислава Кормильчича: “Браття! Чого ви вагаєтеся? Хіба не сі побили отців ваших і братію вашу? А інші майно ваше розграбували і доньок ваших віддали за рабів ваших. А ***отчинами*** вашими заволоділи інші пришельці. То чи за тих ви хочете душі свої положити?”[392]. Але цей епізод згубився на фоні інформаційного повідомлення про бурхливі динамічні події. Тому негативізм уже давно закріпився за представниками галицького боярства[393], перетворився на стереотип, який і надалі автоматично тиражується, навіть, у найновіших дослідженнях[394].

Взаємини між другим і третім станами не були безхмарними. Особливо протиріччя розвивалися у багатих потужних містах, де розміри податків і зборів змінювали державці *бенефіцій* та *феодів* відповідно до зростання витрат і потреб. Міська еліта через *віча* намагалася обмежити владу бояр, які отримали місто у *феод* чи *бенефіцій* та призначених ними ***посадників*** чи *тіунів*. Відповідно і у сусідніх західноєвропейських містах тривала боротьба за звільнення від опіки сеньйорів та їх

---

392 “братье пошто смышлѧетесѧ не сии ли избиша ѿтци ваши и братью вашю а инѣи имѣние ваше разграбыша и дщери ваша даша за рабы ваша а ѿчьствии вашими владѣша инии пришелци то за тѣхъ ли хочете дш҃ю свою положити” (Там же. Стб. 724).

393 Див.: *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Русы от найдавнейших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 76, 82; *Бузескул В.* Князь Торопецкий Мстислав Мстиславич // Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1883. Ч. 3. С. 100–212; *Коломієць І. Г.* Боротьба південно-західних руських князівств проти експансії угорських феодалів XI–XIII ст. // Наукові записки УжДУ. Історично-філологічна серія. Т. 2. Ужгород, 1949. С. 3–27.

394 Див., наприклад: Marta Font. András király politikája és hadjáratai. *Századok*. Évf.125. (1991), sz.1–2, 107–144; Idem. *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek.* (Budapest, 2005), 188–210; Katarzyna Krupa. Bojarzy w Haliczu (koniec XII – I poł. XIII w.). *Z dziejów Średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej. Zbiór studiów*. Pod red. J. Tyskiewicza. *Fasciculi historici novi.* Część 1. T. 2. (Warszawa, 1998), 49–57; Микола Котляр. *Данило Галицький*. (Київ, 2001), 10–15; Його ж. *Данило Галицький. Біографічний нарис*. (Київ, 2002), 90–102; Микола Котляр, Володимир Ричка. *Княжий двір Південної Русі X–XIII ст*. (Київ, 2008), 285–292; Mariusz Bartnicki. Elita polityczna księstwa halicko-włodzimierskiego w XIII w. *Ruthenica*. T. 5. (Київ, 2006), 106–116; Олександр Головко. Боярська “фронда” в Галичі. *Пам’ять століть*. (Київ, 2002), 52–59; Його ж. *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. (Київ, 2006), 253–276; Іван Драбчук. Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII – початку XIII ст. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. (Галич, 2008), 135–148.

службовців-міністеріалів, які від їх імені здійснювали управління та судочинство, яка завершилася наприкінці XII ст. появою спеціального міського права. У 1188 р. магдебурзький архієпископ Вікман фон Зеєберг (1152−1192) надав відповідний привілей місту Магдебургу, який невдовзі став зразком для міст Центрально-Східної і, частково, Західної Європи, отримавши назву *магдебурзького права*. У галицьких і волинських землях надавати містам це право почали ще князі Данило Романович і Лев Данилович.

Базою цього права стало давнє середньонімецьке право, т. з. "Саксонське зерцало" та постанови суду шеффенів Магдебурга. Головним пунктом магдебурзького права була особиста свобода міщан. *Повітря міста робить людину вільною*. Навіть підданий, який прожив у місті рік і набув якоїсь нерухомості ставав вільною людиною. Міста отримували виборний магістрат у складі *райців* (консулів) (у малих містах, т. з. oppidum, число райців складало 3−4, у великих містах, т. з. civitas, могло бути більшим і визначалося конкретним привілеєм), які з поміж себе почергово обирали *бургомістрів*. Міста звільнялися від юрисдикції королівських урядовців будь-якого рангу. Вони отримували податковий імунітет і самі збирали податки, визначені королівськими чи князівськими привілеями, передаючи визначену частину у визначені терміни до скарбниці. Міста отримували *лавний суд* з виборних *лавників*, очолений *війтом*, який діяв на основі норм кодифікованого магдебурзького права. Всі міщани виключно підлягали цьому суду. Суперечки і конфлікти між шляхтою (*людьми меча*) і міщанами розглядав теж лавний суд на спеціальних сесіях, куди належало звертатися шляхті, навіть титулованій. Рішення війтівського суду міг відмінити тільки король. Апелювати можна було також до Магдебурзького трибуналу, але туди зверталися переважно міста різних країн у вирішенні суперечок між собою або між своїми громадянами.

Міста мали власне військо, яке складалося з підрозділів міських цехів і найманої сторожі, яку утримували міста, яким це дозволяли ресурси. Поступово селянство вилучалося з числа носіїв зброї і це намічало розрив між цими трощарками третього стану[395].

Основою економіки середньовічних міст були ремесло і торгівля. Для захисту своїх інтересів ремісники об'єднувалися у цехи. Середньовічні *цехи* були замкненими організаціями ремісників, створеними для оберігання кредиту і монополії ремесла та спільного здійснення деяких життєвих потреб[396]. У цехових статутах, які стали своєрідною

[395] Леонтій Войтович. Міста і міська цивілізація. Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. *Medium aevum: середні віки*. (Львів, 2010), 204–217.

[396] Цехи об'єднали не тільки людей, зайнятих промисловим ремеслом. Були цехи лікарів (цирульників), нотаріусів, жонглерів, вчителів, школярів, могильників, садівників і пушкарів. У середні віки будь-яка міська професія вважалася ремеслом. Поки панувало переважно натуральне

конституцією для учасників цеху. Цехові Статути строго регламентували число майстрів (цех боровся за монополію на певному ринку і число майстрів відбивало можливості його охоплення), розміри майстерень (число підмайстрів та учнів), ціну виробів, правила перевірки якості, продажу сировини, оплати підмайстрів та учнів, їх утримання, а головне – обороняли інтереси членів цеху, не допускаючи на міський ринок представників цієї професії, які не були членами цеху. Таких нецехових майстрів називали *"партачами"*. З середини XII ст. число цехів у європейських містах невпинно збільшується, а у XIV ст. цехова реміснича організація стає звичною для всіх західноєвропейських міст і більшості міст Центрально-Східної Європи. У Львові цехові організації почали активно розвиватись з XIV ст. Перебування в цеховій організації було вигідне для ремісників, оскільки цехи, регламентуючи число замовлень, їх ціну, а також число самих майстрів, підмайстрів та учнів, оберігали їх від конкуренції[397].

господарство і не відчувалося великої потреби у спеціалізації ремесла, цехові об'єднання, як і самі професійні ремісники, були явищем рідким. Ремісники поєднували ремесло з обробкою землі і працювали виключно за індивідуальними замовленнями. Лише з кінця XI ст. місцеве непрофесійне ремесло, зосереджене на віллах та при замках, перестало задовольняти потреби як самих феодалів, так і сільської округи. Поряд з ковалями, шевцями і кравцями, для послуг яких завжди існував ринок, вже з X ст. почало формуватися широке коло вільних ремісників, число професій яких невпинно зростало. Такі ремісники мандрували по селах і містах в пошуках замовлень. З кінця XI ст., з ростом числа міст, туди почали стікатися як мандрівні ремісники так і ремісники з сільської округи і "повітря міст" робило їх вільними. Міста сприяли прискоренню процесів розкладу натурального господарства, промисли на селі стали швидко занепадати і село перетворилося на виключно аграрного виробника, а промисловість та торгівля перемістилися до міста. Розвиток і спеціалізація ремісничого виробництва призвели до широкого застосування найманої праці вільних виробників. Майстер, який виступав власником низової виробничої ланки – майстерні, тримав підмайстрів та учнів, які одночасно опановували сам фах, практично вникаючи в його тонкощі, і, закінчивши навчання, ставали найманими працівниками цієї майстерні. Середньовічна людина потребувала захисту і покровительства. Вона шукала сеньйора як гаранта власної безпеки. Ремісники певної спеціальності, об'єднуючись в цех і формуючи правила співжиття і діяльності в своїх цехових статутах, шукали такого захисту у сеньйорів міст, а пізніше у міських магістратів і сюзеренів краю – королів та герцогів, які затверджували їхні статути. Першими такими цеховими статутами були статути цеху римських садівників (1030 р.), цеху паризьких "торговців на воді" (mercatores aquae) (середина XI ст.) та паризького цеху свічників (1061 р.). (Леонтій Войтович. Міста і міська цивілізація, 207–212).

397 Найстарішим з львівських цехів був, напевно, *шевський* цех, який, правдоподібно, існував ще з княжих часів. Ще до 1386 р. львівські шевці користувалися окремими привілеями. У 1425 р. у Львові вже було 10 цехів: *шевський*, *кравецький*, *різницький*, *пекарський*, *ковальський*, *лимарський*, *сідлярський*, *пивоварський*, *чинбарський та кушнірський.* Початково це були об'єднання споріднених між собою ремесел. Так цех ковалів включав також і котлярів, голкарів, мечників та зброярів інших професій. У 1462–1483 рр. було 14 цехів, які об'єднували ремісників 50 професій. У 1462 р. від кушнірів виділились в окремий цех *гарбарі*, з'явились також цехи *стельмахів* і *гончарів*. У 1470 р. об'єдналися в один цех католики-шевці і "руські шевці". Пізніше вони кілька разів розходилися і сходилися. Цього ж року від лимарів виділилися сідлярі. У 1483 р. організувався окремий цех *бондарів*, а у 1530 р. – цех *золотарів* з *ливарниками* та

Цех практично завжди був своєрідним братством, переслідуючи і релігійно-моральні цілі (через що тривало суперництво між католицькими і некатолицькими цехами у різноконфесійних містах). Цехи мали своїх святих патронів, власну церкву, або хоча б вівтар в котрійсь із церков. Корпоративна каса видавала допомогу збіднілому чи хворому товаришеві або вдовам померлих товаришів. Цех опікувався сиротами померлих товаришів. Цехові статути зобов'язували брати участь у похоронах членів цеху. Останнє нерідко призводило в цех одиноких багатих міщан, які не були пов'язані з цехами виробничою діяльністю, але поступали туди, щоби забезпечити собі достойне поховання, вносячи відповідні суми у цехові каси. Щоби тісніше згуртувати цехове товариство, майстри організовували спільні обіди на цехові свята, при прийомі нових членів, в честь пам'яті померлих тощо. Приватне життя членів цеху протікало на очах у товаришів і цех слідкував за підтриманням репутації своїх членів, що, зрештою, диктували і умови ринку. Для управління цех обирав вільними голосами з числа своїх членів цехмістрів та скарбників. Оскільки число майстрів було обмеженим, поступово вироблялися правила "визволення" підмайстрів та учнів, тобто переведення з одного ступеня в інший (з учня у підмайстри, з підмайстра у майстри). Ці правила з часом все суворіше регламентувалися і ускладнювалися. Учнівство тривало 1–3 роки, в залежності від складності фаху. Підмайстром можна було прожити все життя. Досягши певного рівня, підмайстер мусив пройти практику в іншому місті, принести звідти рекомендаційний лист, а потім здати своєрідний екзамен – виготовити *штуку* чи *шедевр* (певний ремісничий виріб певної якості за певний час), який приймала комісія з майстрів, внести певну суму до спільної каси і організувати спільну вечірку. Лише після цього він міг стати майстром, але тільки за умови наявності вакансії, а також ресурсів для утримання майстерні. Більшість цехових статутів передбачала утримання майстрами всього персоналу. Майстри тримали кухню, де харчувалися підмайстри та учні. Як правило цим займалася дружина майстра, іноді наймали кухарку або помічницю.

Дбаючи про високу якість продукції та репутацію цеху, його керівництво ускладнювало завдання перед тими, хто складав екзамен. Виготовлення штуки (шедевра) було справою непростою. Так у цеху голкарів потрібно було протягом чотирьох тижнів виготовити по 500 голок трьох типів: кравецьких, кушнірських і шевських. "Штука" у кравецькому цеху включала пошиття плаща, верхнього чоловічого вбрання, жіночої сукні та ризи священика. "Майстерська штука" була обов'язковою в усіх цехах окрім цирюльників, котрі замість "штуки"

художниками, у 1530 р. – цех *токарів* (Леонтій Войтович. Міста і міська цивілізація, 210).

мали іспит з теорії та практики (пускали кров, ставили банки). Звичайно, сини та зяті цехових майстрів мали більше шансів від рядових підмайстрів.

Державці міст та держава в особі князів, які затверджували і підтверджували цехові статути, намагалися через цей процес керувати ремісничими корпораціями. Окрім податків і міських повинностей (участі в ремонті укріплень, мостів та доріг) цехи отримували завдання по обороні самих міст. Своїм коштом вони мали утримувати певну частину міських укріплень і обороняти їх, забезпечивши участь цехового підрозділу, озброєного коштом цеху. Так у Львові у 1445 р. за ремісничими об'єднаннями закріпили 17 міських веж, які вони мали обороняти: Краківську браму доручили кушнірам; Струмилову вежу – хутровикам, миловарам і бляхарам; третю вежу – мечникам; четверту – ткачам; п'яту – шапкарам і сідлярам; шосту – пиво- і медоварам; Домініканську – лимарям; Королівську вежу – мулярам, поворозникам і токарям; Бернардинську – шевцям; вежу між бернардинами і Галицькою брамою – гончарам; Галицьку Браму – кравцям; Золотарську – золотарям; тринадцяту – різникам; чотирнадцяту – столярам, бондарям і стельмахам; п'ятнадцяту – ковалям, слюсарям і голкарям; шістнадцяту – крамарям; сімнадцяту – пекарям. Але цей розподіл не відповідав цеховому поділові, бо, наприклад, мечники ще входили до спільного цеху з ковалями, слюсарями та голкарями.

За це цехи отримали певне внутрішнє самоврядування. Цеховій старшині належала судова і поліцейська влада над своїми членами, право покарання за різні провини, накладення штрафів аж до короткочасного ув'язнення. Фактично цехи ставали своєрідними маленькими державами і вели нерідко нерівну і нещадну боротьбу як зі спробами сеньйорів підпорядкувати їх шляхом поставлення своїх цехмістрів, так і з конкурентами на ринку.

Основним органом цехового управління були загальні збори всіх членів цеху, на яких обиралася і звітувала цехова старшина. Судові функції цехової старшини охоплювали всі сфери діяльності, окрім важких карних злочинів та окремих аспектів сімейного права (яке з XII ст. належало до компетенції церкви). Звичайно цехові суди розглядали перш за все справи з промислових питань. Іноді вищим арбітром у спірних справах служив Міський суд лави. Цехові старшини також завідували цеховим майном, вели цехову касу, яка поповнювалася за рахунок внесків за учнів, від підмайстрів, штрафів, подарунків, пожертвувань за заповітами, тимчасових зборів, які призначалися старшинами у скрутних періодах. З каси підтримували збіднілих членів цеху і займалися благочинною діяльністю. Старшини також стежили за моральною стороною та поведінкою членів цеху. Але головним їх обов'язком був нагляд за виробництвом. Вони стежили, щоби майстри не вживали недоброякісної дешевої сировини і виготовляли якісні

вироби. Взагалі цехова регламентація з часом охопила найдрібніші сторони цехового життя.

Так як число майстрів було обмеженим, то останні намагалися залишити майстерні синам або зятям, через що “визволення” підмайстрів постійно ускладнювалося, останні почали організовувати власні корпорації із своїми статутами і вести боротьбу із майстрами (з XIV ст.), хоча корпорації (братства) підмайстрів знаходилися під опікою тих же майстрів. Згодом з’явилися подекуди навіть корпорації учнів. Останні, особливо учні будівельних професій, добилися встановлення плати за роботу у майстра (тобто на будівництві). Більшість учнів самі платили за навчання.

Статути регламентували і кількість замовлень, які міг прийняти один майстер і кількість виробів на вільний продаж. Зрозуміло, що цех встановлював єдині ціни. Підмайстри, які не могли з різних причин “визволитися” – організовували своє позацехове виробництво. Таких майстрів називали “партачами” і цехи з ними нещадно боролися. Іноді виникали цілі корпорації позацехових ремісників, особливо євреїв, яких до цехів у більшості міст не приймали. Пізніше право дозволяло нецеховим реалізувати свої товари на ярмарках. “Партачі”, однак, знаходили покровителів – їх діяльність розгорнулася на *юридиках*, де закінчувалася влада міського уряду.

Ця система була розрахована на усунення конкуренції і збереження нормального виживання ремісничого середовища як основної частини міського населення[398] і цехових корпорацій як наповнювачів міського бюджету і підрозділів міського ополчення. Майстрам забороняли ухилятися від найму підмайстрів шляхом збільшення числа учнів. Робочий день не міг перевершувати до 16 годин з обов’язковим вихідним в неділю та на великі церковні свята. Змінювалася система плати з метою підняття продуктивності – з поденної на відрядну (за виконану роботу). З XV ст. мандрівки підмайстрів у інші міста з метою набуття майстерності стали обов’язковими. Галицькі підмайстри мандрували не тільки до Львова, але й до Бардієва чи Кошиць, а навіть до Вроцлава чи Дрездена), які славилися майстрами певних професій і стали місцем напливу підмайстрів з усієї Європи.

[398] Ремісники складали більшу частину населення міст. Наприкінці XIII ст. у Парижі було 350 цехів, які мали 4159 майстрів. У XIV ст. – у Відні було 77 цехів з 450 майстрами, у Нюрнберзі – 50 цехів з 1217 майстрами, Ростоку – 44 цехи, Страсбурзі – 29, Аугсбурзі – 17 тощо. У XV ст. у Відні вже було 77 цехів, Ростоку – далі 44, Страсбурзі – 43 і т. д. У Гамбурзі (1376 р.) перше місце по кількості майстрів займали пивовари (181), за ними йшли пекарі (69), різники (57) та рибалки (31). У Страсбурзі (1467 р.) було 29 пекарів білого хліба, але ця кількість не забезпечувала потреб міста. У Нюрнберзі (1363 р.) перше місце займали майстри з обробки металів (337), потім майстри з вичинки шкіри та шорники (разом 152). У Франкфурті у 1387 р. ткачів було 309, з яких 272 були ткачами тканин з шерсті. У Львові на кінець XV ст. працювали представники 133 професій (Леонтій Войтович. Міста і міська цивілізація, 211–212).

Найбільш численними і популярними були цехи, які займалися виробництвом харчових продуктів: пекарі, мельники (млини пройшли еволюцію від ручних жорнів до млинів з водяним та вітровим приводом), різники, пивовари. Далі йшли кравці, шевці, столяри, теслі, популярними залишалися професії ткачів, з обробки чорних та кольорових металів, кості, каменю, а також ювелірні ремесла та виробництво предметів розкошу. З'явилися професії годинникарів, людвісарів (ливарників гармат), каменотесів, зодчих, ляпіцид (скульпторів) та малярів.

Поступово, але значно повільніше, змінювалося становище сільського населення. Скорочення населення з другої половини XIII ст. через монгольську навалу, наступні ординські наскоки, а також пошесті змушували *феодалів* займатися колонізаційною діяльністю, тобто заселенням пустинних земель. Це вплинуло на статус сільського населення, яке крім давнього *руського права* стало отримувати *волоське* (в Карпатському регіоні), *німецьке*, а з XV ст. у Галицькій землі – і *польське* право. Статус сільського населення при цьому був різним: були села на волоському, німецькому, руському чи польському праві. Села почали очолювали виборні або призначені і спадкові *осадники*, *осадчі*, *тіуни*, *отамани* та *солтиси*. Частина новоосаджених сіл певний перід мала статус *слобід*, тобто часткове або повне звільнення від податків і повинностей. Сільське населення підлягало традиційним судам, а також значна частина їх – громадським судам, які користувалися звичаєвим правом[399].

Села на *волоському праві* очолювали *князі* (власне кенезі-судді[400]), влада яких з XIV ст. стала спадковою. Кілька таких сіл об'єднувалися в "крайницький округ", який очолював *крайник*. Кілька округів складали "крайну" (тобто "країну"), яку очолював *воєвода*. Воєводу щороку обирали крайники і кенези. З XIV ст. воєвода обов'язково затверджувався капітаном замку чи правителем округи. Найбільше відомостей збереглося з історії *Березької крайни* на Закарпатті в Угорському королівстві, куди входили села Арданово, Добробратово, Коропець, Лалово, Мідяниця, Завидово, Становo і Колодне. Королева Єлизавета, якій належала Мукачівська домінія, у 1378 р. підтвердила вольності жителів *крайни*. Цей привілей був підтверджений наступними володарями аж до середини XVIII ст. Кожне село Березької крайни платило Мукачівському замку шість овець і один бузок (близько 75 кг) сиру. Якщо хтось помирав без спадкоємця, то його майно йшло на громаду, яка віддавала з нього замку трирічного бичка. Громада також готувала обід або вечерю під час відвідин замкового капітана. Крайнянські села

---

[399] Юрій Гошко. *Населення Українських Карпат XV–XVIII ст.* (Київ, 1976), 45–76.

[400] *Kenéz* – угорське *суддя*. Напевно на момент завоювання уграми Карпат місцеві дрібні князі зберігали судові функції у вічових судах і у такому стані збереглися у гірських общинах (Леонтій Войтович. Карпатські князі. *Ярослав Николович. Стрільбицькі князі*. (Львів, 2009), 21–22).

могли приймати до себе підданих, які втікали від своїх панів[401]. Прикарпатські *крайни* у Руському воєводстві користувалися такими ж правами[402].

Ієрархія верств населення періоду Княжої доби. Навколо проблем становлення держави і, відповідно, ієрархії верств населення на Русі періодично спалахують гострі дискусії[403]. Свого часу сміливо і рішуче проти класичних схем феодалізму виступив Ігор Фроянов. Повністю заперечивши спроби трактувати *смердів* та інші верстви напівзалежного населення як кріпаків та концепцію верховного феодального землеволодіння, проаналізувавши особисті володіння князів та придбання ними боярських земель, він прийшов до висновку, що раз не існувало великого сеньйорального землеволодіння, то не могло бути і феодалізму. Бенефіції-кормління, на його думку, демонстрували дофеодальні стосунки і тільки певне наближення до самого феодалізму[404]. За І. Фрояновим Київська Русь, як і князівства, що виникли на її землях, фактично були містами-полісами з віддаленими пригородами під демократичним управлінням громадського органу – віча, в якому головну роль відігравало *боярство*, а *князі* ж були тільки військовими слугами міських громад, діяльность яких скеровувалася лідерами цих громад – боярськими вождями[405]. Схема І. Фроянова та його послідовників багато чого запозичила з давньої схеми Михайла Дьяконова[406]. Але прихильники цієї схеми залишили в стороні проблему утримання і комплектації професійного лицарського війська на Русі, існування якого у запропонованій схемі було би неможливим, а без такого війська було би неможливим і існування Київської Русі.

---

401 Миколай Кондратович. *Исторія Подкарпатской Руси для народа*. (Ужгород, 1924), 39–41.

402 Василий Инкин. Дворище и сельская община в селах волошского права Галицкого подгорья XVI–XVIII по материалам Самборской экономии. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.* (Таллин, 1971), 115.

403 Виктор Пузанов. О спорных вопросах изучения генезиса восточнославянской государственности в новейшей отечественной историографии. *Средневековая и новая Россия. Сб. к 60-летию И. Я. Фроянова*. (Санкт-Петербург, 1996), 148–167; Його ж. *Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты*. (Ижевск, 2007), 3–51.

404 Игорь Фроянов. *Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории*. (Ленинград, 1974), 157 с.; Його ж. Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории. *Начала русской истории*. (Москва, 2001), 331–482; Його ж. Челядь и холопы в трудах дореволюционных историков. *Там само,* 113–148; Його ж. Советские историки о смердах в Киевской Руси. *Там само*, 191–224; Його ж. Генезис феодализма на Руси в советской историографии. *Там само,* 225–328; Його ж. Крупное землевладение и хозяйство на Руси X-XII веков. *Там само*, 373–424; Його ж. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. *Там само*, 526–531, 576–594.

405 Игорь Фроянов, Андрей Дворниченко. *Города-государства Древней Руси*. (Ленинград, 1988), 96 с.; Игорь Фроянов. *Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы.* (Москва–Санкт-Петербург, 1995), 701 с.

406 Михаил Дьяконов. *Очерки общественного государственного строя Древнєй Руси.* (Санкт-Петербург, 2005). 384 с.

І. Фроянову та його послідовникам не вдалося також позбутися повністю марксистської догматики, зокрема визначення держави як протистояння антагоністичних класів. Такого погляду далі дотримується багато пострадянських дослідників. Так Ігор Данилевський готовий відмовити Київській Русі у державності, позаяк вона явно не була "державою економічно пануючого класу"[407].

За Андрієм Дворніченком, упродовж VI–VIII ст. у слов'ян існувала військова демократія, яка розвивалася не дуже динамічно, від ранньої примітивної форми до розгорненої (IX–X ст.), тобто від простого вождівства через компаудне до консолідованого як попередника громадянської общини: її формування дослідник відносить до XI – першої половини XII ст. Надалі відбувається розпад міст-держав на дрібніші, причому в поодиноких землях він протікав по-різному[408]. Тобто, держави не було ні за часів Володимира Святославича, ні за Ярослава Мудрого.

За Віктором Пузановим слов'яни, частково знищуючи, а частково асимілюючи фінно-угорське, балтське та іраномовне місцеве населення, формуючи ієрархію общин і територій внаслідок припливу нових хвиль мігрантів створювали союзи і суперсоюзи племен ("союзи союзів" в давніших працях). Каталізатором подальшого розвитку стали потужні зовнішні впливи *хозар* і *варягів*. Наслідком "норманського завоювання" стало утворення під егідою Рюрика північного поліетнічного суперсоюзу племен, який шляхом експансії переніс організуючий центр з Ладоги до Києва. Київська Русь X ст. була складним (з елементами різних рівнів інтеграції) суперсоюзом племен. У міру формування міст-держав це утворення трансформувалося в федерацію земель (міст-держав) з центром у Києві. Від середини XI ст. федерація набула характеру складної федерації, а з кінця XI – початку XII ст. – розпалася на незалежні землі (міста-держави), ієрархія яких формувалася за принципом поділу на старші і молодші общини. Основними несучими конструкціями політичної системи були князь і місто (град). Союз земель персоніфікувався в союзі князів (правлячій князівській родині)[409].

Руський каганат і Київська Русь пройшли шляхом розвитку державності як всі інші слов'янські і германські народи через етапи

[407] Игорь Данилевський. *Древня Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.).* (Москва, 2001), 164–165.

[408] Андрей Дворниченко. О восточнославянском политогенезе в VI–X вв. *Rossica Antiqua. Исследования и материалы. 2006.* (Санкт-Петербург, 2006), 184–195.

[409] Виктор Пузанов. Образование Древнерусского государства: межэтнический симбиоз и иерархия территорий. *Долгов В. В., Котляров Д. А., Кривошеев Ю. В., Пузанов В. В. Формирование Российской государственности: разнообразие взаимодействий "центр – периферия" (этнокультурный и социально-политический аспекты.* (Екатеринбург, 2003), 106–167; Його ж. О спорных вопросах изучения генезиса восточнославянской государственности, 149–160; *Його ж. Древнерусская государственность*, 614–621.

вождівства, "дружинної держави" чи "військова держава" (military government) та ранньофеодальної і феодальної держави (див. підрозділ 3.1). Можна погодитись з Антоном Горським, що у Х–ХІ ст. дружина і державний апарат співпадали і тільки наприкінці ХІІ – у ХІІІ ст. дружину в цій ролі замінив княжий двір[410].

На початкових етапах Рюриковичі сприймали місцеві династії у приєднаних до Русі племен, *світлі князі* навіть потрапили до угоди з Візантією, але вже, починаючи з реформ княгині Ольги, інші династії швидко вже були ліквідовані. А Володимир Святославич адміністративною реформою наприкінці Х ст. поділив Русь на провінції чи дільниці, межі яких не співпадали з межами давніх племінних союзів[411]. З прийняттям християнства Рюриковичі намагалися копіювати візантійських василевсів з їх абсолютною владою. Взаємини всередині династії Рюриковичів базувалися на традиційному родовому праві старшого, тобто того, хто був ближчим до засновника роду за родовим рахунком. Ця проблема достатньо повно висвітлена як у старшій так і у новішій літературі[412]. Модерна концепція Олександра Назаренка стосовно колективного сюзеренітету Рюриковичів у Київській Русі[413] не підтверджується жодними джерелами і не знаходить аналогій у інших тогочасних державах. Застережень стосовно неї значно більше ніж аргументів на її підтримку.[414] Звичайно, кожна середньовічна династія вважала священним і непорушним своє право займати престол певної території і кожен член цієї династії прагнув правити, якщо і не цілою територією, то принаймі її частиною, при цьому зберігаючи як можна більше самостійності стосовно свого сюзерена. А останній, в свою чергу, намагався обмежити, наскільки йому дозволяли обставини, самостійність своїх родичів, звівши їх до рівня рядових васалів. Зрозуміло, що в умовах конфронтації з іншими династіями перевагу отримували „родинні" інтереси, де вся територія держави виступала як володіння династії. Але коли родичі пробували позбавити один одного

---

410 Антон Горский. Дружина и генезис феодализма на Руси. *Вопросы истории*. (Москва, 1984), № 9, 17–28; Його ж. *Древнерусская дружина*. (Москва, 1989), 33, 58–75, 109–114. Див. також: Сергей Никольский. О дружинном праве в епоху становлення государственности на Руси. *Средневековая Русь*. (Москва, 2004). Вып. 4, 5–48.

411 Михайло Брайчевський. Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року). *Записки НТШ*. Т. 225. (Львів, 1993), 147–166.

412 Сергей Соловьев. *История России с древнейших времен.* Кн. 2. Т. 3–4. (Москва, 1988), 7–32 та ін.; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 3. (Київ, 1993), 222–227; Александр Пресняков. *Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории Х-ХІІ столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. (Москва, 1993),* 7–135, 181–184, 386–470; Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.* (Ленинград, 1983), 194–199; Алексей Толочко. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология.* (Киев, 1992), 221 с.

413 Александр Назаренко. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (Х–ХІ вв.). *Древнейшие государства на территории СРСР. 1985 г.* (Москва, 1986), 149–157.

414 Олексій Толочко. *Князь в Древней Руси,* 57–66.

права на володіння його часткою, він без вагань звертався по допомогу до своїх родичів з інших династій, а часом навіть до ворожих династій. На практиці це вело до того, що прийнято називати *феодальним роздробленням*. Германські династії проти цих тенденцій ввели право майорату (прямого успадкування старшим спадкоємцем всієї території при наданні молодшим незначних бенефіцій або феодів) та практику прийняття чернецтва молодшими спадкоємцями ще в дитячому віці з підготовкою до духовної кар'єри. Сама природа влади виконавчої (середньовічні монархи були правонаступниками військових вождів) не допускає поняття колективного сюзеренітету. Така влада завжди була персональною. Колективна влада допустима тільки в суспільствах демократичних і то виключно, як влада законодавча. Не були виключенням і Рюриковичі.

Тому і захоплення деяких сучасних дослідників дуумвіратами та тріумвіратами не мають під собою твердого підґрунтя. Жоден з дуумвіратів при докладнішому аналізі не виглядає переконливо. Мир між Ярославом і Мстиславом Володимировичами означав компроміс на основі визнання останнім старшинства першого. Мстислав відмовився від претензій на Київ, тобто на старшинство, а Ярослав мусив визнати за ним володіння Чернігівською землею і до часу залишити у спокої Судислава у Пскові. Дуумвірати В'ячеслава Володимировича із Ізяславом, а пізніше Ростиславом Мстиславичами насправді не були ніякими дуумвіратами. Правили племінники, які не мали на це жодних прав, а недалекий дядько був їм потрібен, щоби надати їх правлінню легітимності і стримувати амбіції іншого дядька Юрія Довгорукого. Дуумвірат Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславича взагалі непорозуміння, появу якого завдячуємо видубицькому ігуменові, який редагував Київський літопис під замовлення свого патрона, котрий отримав київський престол аж по смерті Святослава, а до того сидів у Овручі, при кожній нагоді претендуючи на столицю. Рюрик, звичайно, був могутнім і непокірним васалом, готовим використати будь-яку помилку свого сюзерена, але це не означає, що він ділив із Святославом трон, сидячи в Овручі, куди з Києва посилали йому рішення на погодження. Зафіксована літописцем радість овруцького князя з нагоди смерті Святослава Всеволодовича це також підтверджує. Подібно виглядають і інші дуумвірати та тріумвірат Ярославичів. Молодші брати просто виявилися міцнішими в боротьбі за владу від старшого. Спочатку вони потрібні були йому, щоб усунути від успадкування дітей померлих братів, а пізніше він почав загравати з ними і у інших питаннях, що приводо до його усунення від влади взагалі. Але коли владу захопив найактивніший з братів – Святослав, не залишилося навіть натяку на її розділення. Дуумвірат не відбувся. Не стало його і після повернення Ізяслава. Тут ще необхідно враховувати корегування

літописів в часи Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Володимиру Мономахові також при бажанні можна записати участь у дуумвіраті із Святополком Ізяславичем. Дуумвірати і тріумвірати існували тільки в уяві істориків[415]. На практиці були слабі правителі, які випускали владу з рук, та відповідно відредаговані літописи, де бажане видавалося за дійсне.

Тенденції до копіювання візантійських традицій централізованої влади відбиті і у титулатурі руських володарів, проблеми якої все ще залишаються дискусійними[416].

Велика дискусія продовжується навколо інституту *віча*[417]. Загалом висновки дослідників зводяться до наступного: віче було слов'янським аналогом германських загальних зборів *тінгів*, в якому могли брати участь всі здатні носити зброю; віче було основним інструментом обмеження князівської влади на ранніх етапах; з XI ст. князі, слідуючи за візантійськими зразками, намагалася обмежити вплив віча і взагалі його позбутися, замінивши боярською радою (думою), що зрештою і

---

[415] Потрібно враховувати також тодішній зв'язок і віддалі між столицями у яких знаходилися тогочасні уявні дуумвіри і триуміри. Узгоджувати свої рішення через гінців було нереально, а їздити самому теж. Зрештою такі зустрічі, як і княжі з'їзди-снеми фіксувалися літописцями, як події, що заслуговували на особливу увагу, що також показує, що відбувалися вони далеко нерегулярно.

[416] Andrzej Poppe. O tytule wielkoksiążącym na Rusi. *Przegląd Historyczny*. T. 45. (Warszawa, 1984), Z. 3, 423–439; Олександр Головко. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин. *Феодалізм на Україні*. (Київ, 1990), 42–52; Ярослав Ісаєвич. До історії титулатури володарів у Східній Європі. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 2. (Львів, 2008), 3–29; Його ж. Королівство Галіції і Лодомерії. *Енциклопедія історії України*. Т. 5. (Київ, 2009), 172–173; Його ж. Королівство Русь. *Там само*, 173).

[417] Василий Сергеевич. Первичные народные собрания у германцев и греков. *Журнал Министерства юстиции*. (Санкт-Петербург, 1907), № 12, 156–168; Федор Тарановский. *Отзыв о сочинении В. И. Сергеевича "Древнее русское право"*. (Москва, 1911), 45–68; Борис Греков. *Київська Русь*. (Київ, 1951), 342–358; Сергей Юшков. *Очерки по истории феодализма в Киевской Руси*. (Москва–Ленинград, 1939), 35–38, 193–237; Михаил Тихомиров. Древнерусские города. (Москва, 1956), 215–220; Василий Андреев. О социальном составе новгородского веча. *Генезис и развитие феодализма в России*. (Ленинград, 1988), 70–80; Валентин Янин. Проблемы социальной организации Новгородской республики. *История СССР*. (Москва, 1970), № 1, 48–54; Пётр Толочко. Вече и народные движения в Киеве. *Исследования по истории славянских и балканских народов*. (Москва, 1972), 125–143; Анатолий Новосельцев. Некоторые черты древнерусской государственности в сравнительно-историческом аспекте (постановка проблемы). *Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г.* (Москва, 1986), 35–42; Павел Лукин. "Народные собрания" у восточных славян: возможности сравнительного анализа. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. (Москва, 2004), № 3 (17), 5–11; Його ж. О социальном составе новгородського веча XII–XIII вв. по летописным данным. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2004 г.* (Москва, 2006), 164–209; Його ж. Деконструкция деконструкции. О книге Т. Л. Вилкул по истории древнерусского веча. *Scrinium.* T. IV. Patrologia Pacifica and Other Patristic Studies. (Санкт-Петербург, 2008), 403–434; Юнас Гранберг. Вече в древнерусских письменних источниках. Функции и терминология. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2004 г*. (Москва, 2006), 3–163; Николай Котляр. Князь, бояре и вече в Галицко-Волынской Руси. *Там само*, 244–267.

вдалося реалізувати у всіх землях до кінця XIII ст. крім Новгородської, де інститут віча проіснував до 1478 р. Уже з XII ст. інститут віча трансформувався в представницький орган всіх вільних станів і верств населення. При цьому боярство в союзі з бюргерством намагалося перетворити його у своєрідний "орган феодальної демократії"[418].

Дослідження інституту віча без порівняння його з описами тінгів у скандинавських та германських джерелах може завершитися тільки висновком, що "*реальне місце віча в політичному житті, на жаль, не може бути визначено навіть в загальних рисах*"[419]. Зрозуміло, що простий джерелознавчий аналіз[420] не може дати іншого висновку, позаяк у літописах відбиті етапи, коли віче в умовах *дружинної* та *ранньофеодальної держави* вже було анахронізмом, який використовувала боярська еліта, добиваючись поділу влади з князями, причому це відбувалося тільки у тих землях, де система бенефіцій-кормлінь вже трансформувалася у систему феодів-отчин.

Після монгольського завоювання в усіх землях, крім Новгородської, віче відійшло, його замінила княжа рада (дума), куди входили крім правлячого князя і очільника церковної ієрархії на території князівства, найвищі бояри-сановники князівства, через що ця рада трансформувалася у *боярську думу*[421] або *панів-ради*[422]. Руське баронство, тобто бояри[423], найбільших успіхів в боротьбі за розподіл влади з

---

[418] Цю останню тезу Володимира Пашуто, Валентина Яніна, Петра Толочка та ін. більшість сучасних дослідників не підтримують.

[419] (Таня Вілкул. Віче в паралельних повідомленнях літописів. *Український історичний журнал*. (Київ, 1998), № 4, 70–81; Її ж. Літописні "бояри" і "чернь" на вічі (XII–XIII ст.). *Київська старовина*. (Київ, 2001), № 3; Її ж. Дружина-віче: баланс абстракцій. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип.1. (Київ, 2002), 23–36; Її ж. *"Людье" и "князь" в конструкциях летописцев XI–XIII вв*. (Киев, 2007), 313).

[420] Тим більше, коли користуватися методологією Хейдена Уайта (12.07.2928–5.03.2018), за якою джерела розглядаються не як тексти, які відбивають реальність, а як риторичні стратегії їх авторів. Можливо, що ці погляди почасти справедливі для певних груп джерел XIX ст., з якими працював автор концепції, але вони далекі від середньовічних джерел, коли *люди меча* були замовниками, спонсорами і основними споживачами більшості цих текстів. І князь Мстислав Володимирович, який зарізав князя Редедю *перед полками касогськими*, тобто на очах всього ворожого війська, був для них героєм, яким вони захоплювалися, зовсім не думаючи в цей момент, що вбити людину великий гріх.

[421] Василий Ключевский. *Боярская дума древней Руси*. (Москва, 1902), 555 с.; Степан Веселовский. *Две заметки о Боярской думе*. (Москва, 1910), 12 с.

[422] Матвей Любавский. *Литовско-русский сейм: опыт по истории ужреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*. (Москва, 1900), 850+232+LXXII с.; Иоанникий Малиновский. *Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России*. Ч. 1. Боярская дума древней России. (Томск, 1903), IV+201+2 с.; Ч. 2. Рада Великого княжества Литовского. Вып. 1. (Томск, 1904), IV+IV+132 с.; Witold Kamieniecki. *Społeczeństwo litewskie w XV wieku*. (Warszawa, 1947), 125 s.

[423] Сергей Бахрушин. Некоторые вопросы истории Киевской Руси (Б. Д. Греков "Феодальные отношения в Киевском государстве"). *Историк–марксист*. (Москва, 1937), № 2, 165–175; Його ж. Держава Рюриковичей. *Вестник Древней Истории*. (Москва, 1938), № 2, 88–98;

князями добилися у *королівстві Русі* у XIV ст., коли їх лідер Дмитро Дедько став фактичним правителем Галицької частини у ранзі старости або капітана Руської землі. Княжа дружина[424], злившись з княжими міністеріалами і боярством до кінця XV століття утворила окремий стан – *шляхту*.

Міста, переживаючи розвиток, схожий з розвитком міст у Західній і Північній Європі[425], з кінця XIII ст., спочатку у Галицько-Волинських

Сергей Пашин. Галицкое боярство XII–XIII вв. *Вестник Ленинградского университета.* Серия 2. (1985), № 4 (23), 15–23; Його ж. *Боярство и зависимое население Галицкой (Червоной) Руси XI–XV вв*. (Ленинград, 1988), 15 с.; Татьяна Беликова. *Княжеская власть и боярство Юго-Западной Руси в XI – начале XIII вв.* (Ленинград, 1990), 16 с.; Алексей Петров. К вопросу о внутриполитической борьбе в Великом Новгороде XII – начала XIII в. *Генезис и развитие феодализма в России*. (Ленинград, 1985), 51–69; Светлана Завадская. "Болярин" – "боярин" в древнерусских письменных исчточниках. *Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г*. (Москва, 1986), 89–94; Її ж. Термин боярин в Изборниках 1073 и 1076 годов. *Восточная Європа в исторической перспективе. К 80-летию В. Т. Пашуто*. (Москва, 1999), 79–63; Андрей Дворниченко. Бояре западно-русских земель в XIII-XV вв. *Вестник ЛГУ.* Сер. 2. Вып. 2. (1986), 56–89; Эгидиюс Банионис. Бояре Литвы и шляхта Польши в Городне в 1413 г. *Наш радавад.* Ч.1. (Гродно, 1993), 143–145; Katarzyna Krupa. Bojarzy w Haliczu: koniec XII – I poł. XIII w. *Z dziejów średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej. Fasciculi Historici Novi.* Pod red. J. Tyszkiewicza. T. 2. (Warszawa, 1998), 49–57; Андрій Петрик. Боярські політичні угрупування та їх роль у становленні Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 4. (2000), 26–45; Його ж. До історії боярських родів Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів. *Там само*. Вип. 5. (2001), 29–45; Його ж. До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі. *Там само*. Вип. 6. (2002), 105–117; Його ж. Бояри та церква Галичини й Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень. *Там само*. Вип. 7. (2003), 80–102; Його ж. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави. *Там само*. Вип. 8. (2004), 46–58; Його ж. Боярство Белзької землі в контексті суспільно-політичного розвитку Галицько-Волинської держави. *Белз і Белзька земля*. Вип. 1. (2004), 81–86; Його ж. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 9. (2005), 234–256; Mariusz Bartnicki. Elita polityczna księstwa halicko-włodzimierskiego w XIII w. *Ruthenica*. (2006), № 5, 106–117; Алексей Толочко. О галицком боярине Мирославе, его венце и убожестве. *Там само*, 252–255; Адріан Юсупович. Причинко до просопографії елити Галицької і Володимирської земель (1205–1269). Проблеми індивідуалізації постатей. *Записки НТШ*. Т. 260. Кн. 1. (Львів, 2010), 88–104; Його ж. *Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269)*. (Kraków, 2013), 352 s.

424 Тадеуш Василевский. Организация городовой дружины и ее роль в формировании славянских государств. *Становление раннефеодальных славянских государств*. (Киев, 1972), 109–118; Антон Горский. Дружина и генезис феодализма на Руси. *Вопросы истории*. (Москва, 1984), № 4, 17–28; Його ж. Феодализация на Руси: основное содержание процеса. *Там само*. (Москва, 1986), № 8, 74–88; Його ж. Древнерусская дружина. К истории генезиса классового общества и государства на Руси. (Москва, 1989), 120 с.; Його ж. Город и дружина в Киевской Руси. *Феодалы в городе: Запад и Русь*. (Москва, 1996), 6–10; Павел Стефанович. Религиозно-этические аспекты отношений знати и князя на Руси в X–XII веках. *Отечественная история*. (2001), № 1, 3–18; Його ж. Понятие верности в отношениях князя и дружины на Руси в XII–XIII вв. *Древняя Русь: Dвопрсы медиевистики*. № 31. (2008), 72–84; Його ж. Дружинный строй в Древней Руси и у древних германцев: существовала ли клятва верности вождю (правителю)? *Там само*. № 32. (2008), 33–40.

425 Андрей Куза. Города в социально-экономической системе древнерусского феодального государства X–XIII вв. *Краткие сообщения Ин-та археологии.* Вып.179. (Москва, 1984), 3–11;

землях, а далі і у Київській і Туровській землях, почали отримувати самоврядування у вигляді магдебурзького права. Основними факторами тут були як бажання князівської влади залучити європейських колоністів з метою відродження економіки після монгольського погрому, так і бажання спертися на міську верхівку у боротьбі з намаганнями баронів-бояр розділити владу з князями. До кінця XV ст. міську еліту очолило купецтво, яке займалося гуртовими операціями. Міщани зберегли право носіння зброї і мали власні підрозділи у складі міських ополчень.

Селянство до кінця XV ст. втратило право носіння зброї і, навіть, вносило окрему плату за свою безпеку, яка була покладена на державців феодів та інших надань, але при всіх інших певних обмеженнях залишалося до кінця XV ст. вільним (за виключенням рабів). Кріпосного права до кінця Княжої доби на українських землях не було[426].

Андрей Дворниченко. О характере социальной борьбы в городских общинах Верхнего Поднепровья и Подвинья в XI–XV вв. *Генезис и развитие феодализма в России*. Под ред. Игоря Фроянова. (Ленинград, 1985), 127–146; Його ж. Городская община средневековой Руси (к постановке проблемы). *Историческая этнография*. (Ленинград, 1985), 156–163; Михаил Брайчевский. Диархическая партийная система в древнерусском городе XII – начала XIII в. *Древняя Русь и Киевская Русь*. (Киев, 1989), 135–140; Пётр Толочко. *Древнерусский феодальный город*. (Киев, 1989), 254 с.; Його ж. Шляхи становлення давньоруських міст. *Археологія*. (Київ, 1998), № 1, 7–14; Тетяна Вілкул. "Вьсташа людье". Конфликты горожан с князем. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 4. (Київ, 2004), 144–176.

[426] *Кріпосне право* – повна юридична і майнова залежність підданого від державця землі. У середньовічній Європі його не існувало. У Польщі у 1347 р. Віслицький статут запровадив обмеження переходу з села в село крім встановленої дати на Різдво (за виключенням якби державець насилував жінок, привласнював селянське добро або був під церковним відлученням). Одночасно цей же статут забороняв державцям привласнювати виморочну селянську спадщину. Кошицьким привілеєм 1374 р. були встановлені селянські сплати: 2 гроші – до державного скарбу, 10 грошів – державцю. На Ленчицькому з'їзді 1421 р. було встановлено 1 день відробітку на тиждень від лану панської землі та півдня від лану селянської землі. Пйотровський сейм 1496 р. заборонив містам приймати селян-втікачів, а селянським синам ставати каноніками і пробстами. Тільки один син за дозволом державця може піти на науку до міста, а далі за тим же дозволом іти куди хоче. Радомський сейм 1505 р. заборонив взагалі вільний вихід селян. У 1551 р. вийнято селян з-під старостинського суду і переведено під суд державця. 1573 р. відбулося повне юридичне підпорядкування селян з правом вигнати з грунту й хати, продати, скалічити і, навіть, вбити (за поранення чужого 10 гривень йому і 10 державцю, за вбивство – 15 гривень родині і 15 державцю). Тобто *кріпосне право* в Речі Посполитій було запроваджено у 1573 р. У сусідній Московській державі Судебник 1497 р. обмежив селянський вихід тільки на Юр'єв день (9 грудня). І лише указ царя Федора Івановича 1592 р. повністю заборонив селянські переходи і встановив розшук протягом 15 років порушників цієї заборони. Соборне уложення 1649 р., підтвердивши ці положення, заборонило продажу хрещених, що було повторено законом від 8 квітня 1746 р. і тільки з часів Катерини II поміщики отримали право продажу підданих, розлучення сімей і т. д. У XVII ст. в епоху професійних армій, коли підготовка бійців тривала роками, селяни-кріпаки, які не були носіями зброї і не служили у війську, на початку національної революції у 1648 р. прийняли активну участь у розгромах шляхетських маєтків та розправі з єареями-орендарями. Козацьке військо поповнювалося не за їх рахунок, а за рахунок православної шляхти і міщан, які мали навики користування зброєю як учасники цехових підрозділів міських ополчень.

Міжетнічні взаємини населення періоду Княжої доби. Як вже було зазначено вище, на територіях Ростово-Суздальської (Володимиро-Суздальської), Муромо-Рязанської та Новгородської земель до кінця XV ст. при активній участі церкви тривали складні асиміляційні процеси, які завершилися практично повною асиміляцією місцевого фінського населення (*мері, весі, мурoми, ерзі* та ін.). Менш напружено протікали асиміляційні процеси на балтських територіях (Полоцька і Смоленська землі). На інших землях до початку XIII ст. сформувався титульний руський (давньоукраїнський) народ.

Тут інших етносів практично не було. У великих торговельних містах були присутні купецькі факторії (*хозар*, *греків-візантійців*), цілі квартали *варягів-вікінгів*, які перебували на князівській службі. Ладога, Хольмгард (Гніздово), Полоцьк і Туров певний час були політичними центрами, де сиділи конунги з скандинавських династій, але вже до кінця X ст. ці території інтегрувалися до складу Русі[427]. Самі вікінги через змішані шлюби доволі швидко асимілювалися, розчинившись серед другого стану "людей меча" вже до середини XI ст.

Серед купецьких іншоетнічних факторій, напевно, найбільш ранніми були євреї. Перша єврейська громада у Перемишлі, можливо, існувала вже на початку XI ст. Юдейський вчений першої половини XI ст. Єхуда бен Меїр ха-Кохен у своєму збірнику рецепцій юдейського права і ритуалів (1040) помістив звістку про продаж на рабському ринку у Празі єврейського хлопчика з Перемишля (Premisz). Ці події відносять до 1030–1032 рр., коли місто перейшло назад у руські руки[428]. У Києві наявність юдейської громади літопис зафіксував під 1113 р. в часі заворушень по смерті Святополка Ізяславича ("но и Жиды грабити"[429]). У Львові юдейська громада отримала перший статут, який був чинним "по всій руській землі" за привілеєм Казимира III від 25 квітня 1367 р.[430] Далі юдейські громади, які жили своїм замкненим життя,

[427] Леонтій Войтович. Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоги і Пліснеська. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 12. (Львів, 2009), 79–101; Його ж. Загадки вікінгів: Ладога і Плісненськ. Продовження дискусії на межі XX-XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. (Львів, 2011), 142–188; Його ж. Вікінги в Галицькому і Волинському регіонах. Проблеми археологічних досліджень. *Наукові студії*. Вип. 4. (Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2011), 80–117; Його ж. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал.* № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вып. 1. (Ижевск, 2015), 7–18.

[428] Tadeusz Lewicki. Żródła hebrajskie do dziejów Srodkowej i Wschodniej Europy w okresie średniowiecza (IX–XIII w.). *Przegląd Orientalistyczny.* (1955), № 3(15), 292–293; Idem. Żródła hebrajskie i arabskie do dziejów Przemyśla. *Rocznik Przemyski.* T. 11. (Przemyśl, 1967), 49–64; Efraim Kupfer, Tadeusz Lewicki. *Żródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórzych innych ludów Srodkowej i Wschodniej Europy.* (Wrocław–Warszawa, 1956), 32–62.

[429] Ипатьевская летопись, 276.

[430] *Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.).* Упорядкував Мирон Капраль.

у більших містах були звичним явищем, де вони займалися переважно торгівлею і окремими ремеслами[431].

Після монгольського завоювання король Данило Романович та його наступники провадили політику заохочення міграції з інших земель з метою скорішого відродження і активізації економічного життя. Літописець спеціально відзначив цю сторону, описуючи наплив колоністів до новозаснованого Холму: "... видивъ же се кн҃зь Данило ꙗко Боу҃ поспѣвающоу мѣстоу томоу нача призывати . приходаѣ Нѣмцѣ и Роусь . иноꙗзычники . и Лѧхы идѧхоу дн҃ь и во дн҃ь и оунотꙑ . и мастерѣ всѧции бѣжахоу ис Татаръ . сѣдѣлници и лоучници . и тоулници . и коузницѣ . желѣзоу и мѣди и среброу . и бѣ жизнь . и наполниша дворы . ѡкр҃стъ кра҃ поле села"[432]. Крім німецьких колоністів, головним чином ремісників та купців[433], стимулювалося переселення також вірменів[434] і караїмів[435]. В містах, зокрема у Львові виростали татарські і сарацинські

(Львів, 2000), 381–388.

[431] Mojzesz Schorr. *Żydzi w Przemyślu do końca XVIII wieku: opracowanie i wydawnictwo materialu archiwalnego.* (Lwów, 1903), 304 s.

[432] Ипатьевская летопись. Стб. 843.

[433] У католицьких громадах Львова та інших міст німці залишалися лідерами до кінця XV ст.

[434] Ярослав Дашкевич. Початки вірменської церковної адміністрації у Львові (друга половина XIII – XIV ст.). *Дашкевич Я. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть*. (Львів, 2012), 1029–1035; Його ж. Вірменський сакральний комплекс із часів княжого Львова. *Там само*, 1036–1043. За "Хронікою або церковними анналами" вірменського історика Степаноса Рошка Каменаці (1670–1739) у Львові у вірменській церкві св. Анни була могильна плита з датою 726 р. вірменської ери, що відповідає 1277 р. (Ярослав Дашкевич. Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв. (Источники использования темы). *Древнейшие государства на территории СССР. 1982 г.* (Москва, 1984), 181–182). Згідно скарги львівської міської ради з кінця 1590-х рр. вірмени були запрошені князем Данилом ще до 1264 р. для участі у війні проти Польщі. При цьому вони отримали привілеї від князя Лева, якими користувалися до 1340 р. (Ярослав Дашкевич. Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв., 185). Про службу вірменів у війську князя Лева повідомляли також львівські хроністи Йоган Альнпек (Joannus Alnpekius. Topographia civitatis Leopolitanae. *Rachwał S. Jan Alnpek i jego "opis miasta Lwowa" z początku XVII w*. (Lwów, 1930), 26) та Бартоломей Зіморович (Бартоломей Зіморович. *Потрійний Львів*. *Leopolis Triplex*. Переклад Н. Царьової, коментарі І. Мицька. Вид. 2, випр. та доп. (Львів, 2002), 57). У другій половині XIII ст. у Львові було споруджено білокам'яний вірменський храм св. Анни (розібраний наприкінці XVIII ст.), описи і плани якого збереглися (Ярослав Дашкевич. Неизвестные памятники армянского зодчества на Украине (XIII–XVII вв.) *V Республиканская научная конференция по проблемам культуры и искусства Армении. Тезисы докладов*. (Ереван, 1982), 77–78). Цікаво, що покликаючись на могильні плити, польський місіонер Юда-Тадеуш Крусіньський (1675–1756), який володів вірменською мовою, датував побудову цієї церкви св. Анни приблизно 1240 р. (Judasz Krusiński. *Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam*… 2 impressi corr. (Leopoli, 1740), 124, 128).

[435] Бартоломей Зіморович. *Потрійний Львів. Leopolis triplex*, 190 (коментар І. Мицька); Ярослав Дашкевич. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела. *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава*. (Львів, 2005), 74–91; Його ж. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела. *Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури.* 2-ге вид. (Львів, 2007), 35–61.

(тобто мусульманські, в даному випадку єгипетські арабські, тобто із союзних Золотій Орді держав[436]) факторії. Наплив польських колоністів у галицькі міста почався тільки наприкінці XIV ст. Іншоетнічні громади підтримувалися князівською владою, отримали можливість ставити свої храми і їх співжиття з місцевими русинами-українцями складалося досить толерантно. Виключенням було вигнання зі Львова *сараценів* за викрадення дітей для работоргівлі.

Так само, будучи зацікавленими у заселенні пустуючих земель князівського домену, князі сажали туди на правах *рядовичів* військовополонених, за яких не могли отримати викупу, зокрема *поляків*, *угорців*, *ятвягів* та *прусів*. Так само поступали і бояри у своїх володіннях. Особливо цікавою у цьому відношенні є територія правобережжя верхньої течії Дністра від витоків до передгір'я Карпат з басейном р. Стрий. Тут етимологія назв цілого ряду сусідніх населених пунктів, засвідчена актами XIV–XV ст.[437] (давніших актів не збереглося), пов'язана або з полоненими, які стали княжими рядовичами: Надітичі[438], Ляшки Горішні (тепер – Горішнє), Ляшки Долішні (тепер – Долішнє), Ляховичі (тепер – Зарічне), Ляховичі Подорожні (тепер – Подорожнє), Мазурівка, Бертишів (початково Бартошово, від імені Бартош), Ятвяги (тепер Прибіля, від "прибильці", тобто "прибульці" чи "прибулі"), Бринці Загірні та Бринці Церковні (тобто *бранці* – *полонені*), Браниче (тепер Бориничі), Угерське поряд з поселеннями полонених з руських земель: Лучани (напевне полонені волинські *лучани* з'явилися тут після війни Ростиславичів з волинським князем Давидом Ігоревичем у 1098–1099 рр.), Дуліби (також волинські переселенці з-під Дорогобужа у цей самий період), Дроховичі (початково Дроговичі, Дреговичі; переселені з Мінського князівства після походів 1117–1119 рр., у яких брали участь дружини

---

[436] Ярослав Дашкевич. Сарацини у Львові. *VII Сходознавчі читання А. Кримського.* Тези доповідей міжнародної конференції (Київ, 4–5 червня 2003 р.). (Київ, 2003), 62–63; Його ж. Іслам в Україні: Львівські сарацени. *Історія релігій в Україні.* Кн. 2. (Львів, 2008), 412–416; Його ж. Сарацени – таємничий нарід середньовічної України (джерела та їхня інтерпретація). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Вип. 13–14. (Київ, 2009), 7–36. Ярослав Ісаєвич. Етноси, мови і релігії. Адміністративний устрій. *Історія Львова. Т. 1 (1256–1772).* (Львів, 2006), 84.

[437] Леонтій Войтович. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII-XIII століттях. *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі*. (Львів–Тустань, 2011), 38–39; Його ж. Формування домену галицьких князів у верхньому Подністров'ї. *Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції "Від Гадяцької угоди до конституції Пилипа Орлика"*. (Львів, 2011), 42–45; Його ж. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII ст. *Фортеця. Збірник заповідника "Тустань"*. Кн. 2. (Львів, 2012), 148–157.

[438] Етимологія назви: від угорського "*нодь тічі*" – "*великий брід*". Ріка Брідниця саме тут впадає у Дністер. Доречі, "нодь" в угорській транскрипції пишеться як "nagy". Поселення угорців, полонених в битві під Ярославом у 1245 р., під угорською назвою "великий брід" виникло на соляному шляху з Перемишля до Жидачева, скоріше всього десь біля 1245–1246 рр.

Володаря і Василька Ростиславичів), Сугрів (переселенці з підляського Сугрова могли з'явитися тут після війн з Ярополком Ізяславичем у 1096 р. або з Ізяславом Мстиславичем у 1149–1152 рр.), Києвець (напевно полонені кияни у битві під Теребовлею у 1153 р.). Такі поселення без притоку свіжих колоністів-земляків поступово асимілювалися в русинському (українському) оточенні.

Що ж стосується *чорних клобуків* – руських федератів, які займали Поросся (*торків*, *берендеїв*, *коуїв*, *турпеїв*, *печенігів*, *боутів* і *каєпичів*), то вони були включені в середині XIII ст. у ординські улуси і, будучи тюркомовними, напевно взяли участь у кримськотатарському етногенезі[439].

Монголи змусили до міграції у Нижнє Подністров'я та Північне Причорномор'я також аланів-ясів (XIII–XV ст.), частина яких відійшла від християнства і взяла участь у кримськотатарському етногенезі, а решта злилася з руським (українським) етносом[440].

Періодизація змін структури влади періоду Княжої доби. Можна стверджувати, що вже в епоху *Руського каганату* сформувалася структура влади, яка з певними змінами існувала до кінця XV ст. На ранньому етапі в період *дружинної держави* її схематично можна представити наступним чином: центральна влада, очолена *каганом* (князем), – тисячі, очолені *тисяцькими*, – сотні, очолені *соцькими,* – десятки, очолені *десяцькими*. *Каган* (князь) очолював оборону території та зносини з іншими державами, маючи у безпосередньому розпорядженні власну професійну військову дружину, а під час військових дій – хагальне ополчення, яке приводили тисяцькі, збираючи свої сотні, які збирали свої десятки. *Каган* (князь) здійснював функції верховного судді, виступаючи арбітром при об'їзді територій (*полюдді*), збираючи при цьому судові *віри* та приношення від населення, що забезпечувало йому утримання власного двору та дружини[441]. Двірська челядь набиралася

[439] Светлана Плетнева. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *Материалы и исследования по археологии СССР*. (Москва, 1958), 170–174; Її ж. Древности черных клобуков. *Свод археологических источников. Вып. Е1–19*. (Москва, 1975), 96 с.; Лукерія Рутківська. Степові кочівники та Київська Русь IX–X ст. *Український історичний журнал*. (Київ, 1965), № 11, 88–92; Олександр Моця. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів. *Археологія*. Вип. 20. (Київ, 1979), 129 с.; Олег Бубенок. Внесок Я. Д. Дашкевича в розвиток номадологічних студій у незалежній Україні. *Східний світ*. (Київ, 2012), № 1, 15–20; Його ж. Следы исчезнувших торков Северного Причерноморья. *Там само*. (Київ, 2014), № 1, 15–20; Його ж. Проблема черных клобуков в восточноевропейской историографии от XVIII до наших дней. *Там само*. (Київ, 2014), № 4, 42–64;

[440] Олег Бубенок. *Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.)*. (Киев, 2004), 324 с.

[441] Під час цих об'їздів (полюддя) населення утримувало князівську дружину і двір на своїй території, забезпечуючи харчами та фуражем (Василь Балушок. Полюддя: прагматична дія і ритуал. *Український Історичний Журнал*. (Київ, 1994), № 1, 113–116; Юрий Кобыщанов. *Полюдье: явление отечественной и всемирной истории*. (Москва, 1995), 320 с.; Борис Тимощук.

з числа рабів. За прикладом Візантії ще у IX ст. князівська влада намагалася зосередити у своїх руках зовнішню торгівлю[442] і збирання мит. На ранньому етапі *десяцькі*, *соцькі* та *тисяцькі* залишалися виборними. Важливі питання вирішувалися на місцевих *вічах*, де право голосу мали всі носії зброї, тобто мужчини віком від 16–17 років. На місцевих вічах в общинних центрах та на сотенних судах розбиралися також і конфлікти. У містах почала формуватися окрема верхівка *старці градські*.

Перші зміни почали відбуватися вже наприкінці IX ст. з формуванням Київської Русі, коли до центральної влади, очоленої *київським князем*[443] почали долучатися племінні союзи, очолені власними *світлими князями*, структура яких теж складалася з *тисяч*, *сотень* і *десятків*. Тепер київським князям безпосередньо підпорядковувалися крім *тисяч* власного домену (Руської землі) *світлі князі* зі своїми територіями. Для утримання зростаючих територій потрібно було збільшувати чисельність власної дружини, ділячи її на частини на чолі з *воєводами*, і призначати частину територій для *полюддя* цим воєводам. *Світлі князі* виступали суб'єктами права і їх доводилося включати у міжнародні угоди та ділитися військовою здобиччю, яка була одним з основних поступлень для утримання дружини. Після загибелі Ігоря Рюриковича у 945 р. княгиня Ольга розпочала процес ліквідації *світлих князів* і вже на початку XI ст. Рюриковичі залишилися єдиною династією на Русі.

Процес ліквідації *світлих князів* покликав необхідність інших реформ, частину яких започаткувала вже сама Ольга. Збільшення територій показало всі вражливі сторони полюддя, яке належало тепер замінити звичайним податком, для збору якого за скандинавським зразком окремо від общинних центрів закладалися *погости*, де мали бути княжі міністеріали – *тіуни*. Рівночасно на цих міністеріалів покладалися судові функції, які раніше при об'їздах виконував сам

Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. (Чернівці, 1999), 176 с.; Назар Зубашевський. Про місце інститутів данництва і полюддя в переказі про останній похід Ігоря за древлянською даниною. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. (Дрогобич, 2006), 86–107; Його ж. Руське полюддя і скандинавська вейцла: спроба порівняльного аналізу. *Історичні записки. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля*. Вип. 15. (Луганськ, 2007), 77–85; Любомир Михайлина. Полюддя у східнослов'янських княжіннях. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Т. 1(23). (Чернівці, 2007), 19–24.

442 Частково через це основними статтями експорту стали раби (тобто військовополонені та захоплені на війні жінки і діти), хутра, мед і віск (матеріал для освітлення), які поступали під час *полюддя*.

443 Дискусійною залишається проблема щодо титулатури сюзеренів Київської Русі у різні періоди їх влади (Andrzej Poppe. O tytule wielkoksiążącym na Rusi. *Przegląd Historyczny*. T. 45. (Warszawa, 1984), Zesz. 3, 423–439; Олександр Головко. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин. *Феодалізм на Україні*. (Київ, 1990), 42–52; Ярослав Ісаєвич. До історії титулатури володарів у Східній Європі. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 2. (Львів, 2008), 3–29; Його ж. Королівство Галіції і Лодомерії. *Енциклопедія історії України*. Т. 5. (Київ, 2009), 172–173; Його ж. Королівство Русь. *Там само*, 173).

князь. Причому як адміністрація (міністеріали) при княжому дворі, який розростався і почав сажати на вільні землі своїх *рядовичів* та заводити рядовичів-ремісників, набиралася з челяді, то тепер такі *тіуни* ставилися вже з числа старших дружинників. Рівночасно княжа влада повела боротьбу за ліквідацію виборної арміністрації і вже у другій половині XI ст. *тисяцькі*, *соцькі* і *десяцькі* стали призначатися теж з числа старших дружинників. Відповідно і перестали функціонувати сотенні суди. Для управління територіями колишніх *світлих князів* довелося ставити посадників з числа тої ж старшої дружини. Наприкінці X ст. князь Володимир Святославич, будуючи за візантійським зразком унітарну державу, поділив Русь на провінції чи дільниці, межі яких не співпадали з межами давніх племінних союзів[444]. На чолі цих нових провінцій він поставив своїх синів, що мало забезпечити надійність таких посадників. Ця реформа, однак виявилася невдалою. У Києві сподівалися мати добросовісних князів-посадників, яких би можна було при потребі переміщати з одної провінції в іншу, але молоді недосвідчені Рюриковичі потрапили під вплив місцевих еліт, які побачили у цій реформі можливість відродження давніх князівств. Князі-посадники, яким залишили частину ресурсів для утримання власних дружин, маючи в руках також і судову владу, отримали можливість утвердження на цих престолах, тим більше, що більшість з них не мали надій на наступне утвердження у Києві. Відразу ж почався бурхливий процес феодалізації еліти і появи баронства (тобто безпосередніх васалів правителя, яких на Русі називали *боярами*), на утримання яких з невеликими власними дружинами-списами потрібно було роздавати бенефіції-*кормління*. Для управління наданими бенефіціями боярам теж довелося заводити власну адміністрацію.

В XI ст. відбувалася активна імплементація візантійського права у різних сферах діяльності через видання князівських статутів. Слідом за великими князями київськими статути стали надавати і князі-васали, поєднуючи таким чином адміністративну, військову, фіскальну, судову та законодавчу владу. Князівства-дільниці набули ознак і реального статусу феодальних держав. Віча столичних міст ще пробували використати боярські еліти для обмеження князівської влади.

Любецький *снем* (з’їзд князів) 1097 р. і наступний Витечівський снем 1100 р., який в основному підтвердив рішення попереднього, фактично закріпили цілі землі за певними гілками династії Рюриковичів (“...ѿтсулѣ имѣмсѧ по едино ср҃це и съблюдѣм Рускую землю, кождо держить ѡеьчину свою...”[445]). Князівські з’їзди не збиралися погоджувати

[444] Михайло Брайчевський. Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року). *Записки НТШ.* Т. 225. (Львів, 1993), 147–166.

[445] “…відтепер з’єднаймося в єдине серце і щьережімо Руську землю, кожен держить отчину свою” (Ипатьевская летопись, 231).

свої рішення із вічами, фактично поставивши *снем,* подібно до *рейхстагу* (з’їзду імперських князів) сусідньої Германської імперії, як вищий законодавчий орган Київської Русі[446]. Після цього на початку XII ст. на території Київської Русі сформувалося 11 земель, межі яких практично не змінювалися до монгольського вторгнення 1237–1240 рр. При цьому Чернігівська та Муромо-Рязанська земля опинилася у гілки Ольговичів; Туровська – гілки Ізяславичів Туровських; Полоцька – гілки Ізяславичів Полоцьких; Переяславська, Волинська, Смоленська, Ростово-Суздальська – гілки Мономаховичів. У галицькій землі залишилися нащадки перших князів Ростиславичів – внуків найстаршого з синів Ярослава Мудрого. Мономаховичі повели боротьбу з Ольговичами за столицю – Київ, після опанування якого старший з князів роздавав уділи у Київській землі, відправляючи одного з синів у Новгородську землю. Всередині земель відбувалося дроблення на менші князівства, залежні від сюзерена землі. При цьому князі зі своїми боярами мандрували з молодших столів на старші. Так герой “Слова о полку Ігоревім” князь Ігор Святославич (2.04.1151–29.12.1202) спочатку був путивльським князем, далі курським, потім новгород-сіверським і, нарешті, чернігівським. Цілком можливо, що став би і київським, як би прожив довше. При цьому ці 11 земель стрімко трансформувалися з адміністративних одиниць у державно-адміністративні з формуванням місцевих ринків, сітки доріг та інфраструктури та переплетенням торговельних інтересів боярської та міської еліт, тепер сталих в межах однієї землі.

Тому мені здається цілком допустимим слідом за Борисом Рибаковим розглядати землі, на які розділилася Київська Русь, як „королівства”[447], але як „королівства” чи „великі герцогства” у складі „варварської імперії”, якою була і залишалася Київська Русь, навіть прилучившись з утвердженням християнства до Візантійської православної цивілізації (за схемою А.Тойнбі). Ці землі-„королівства” ділилися на менші князівства („герцогства”) у складі яких виділялися ще дрібніші („графства”), що дуже близьке до аналогічної картини у сусідній Польщі, а ще більше – Священній Римській імперії германської нації. Різниця полягала в тому, що тільки династії, які тримали всі ці феоди були гілками династії Рюриковичів, зрештою подібно як у сусідній Польщі – П’ястів. Цікаво, що і територія цих князівств („герцогств” та „графств”), де її вдається визначити (а таких спроб надзвичайно мало) практично співпадає з етнічними племінними територіями (вловлюваними археологами) та пізнішими адміністративними повітами[448].

---

[446] *Любецький з’їзд князів в історичній долі Київської Русі*. Матеріали міжнародної конференції. (Чернігів, 1997), 215 с.

[447] Борис Рыбаков. *Первые века русской истории.* (Москва, 1964), 147.

[448] Леонтій Войтович. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії. Т. 1. Пам'яті І. К.Свєшнікова (1915–1995).* (Львів, 1998), 286–294.

Пам'ятник Любецькому снему. Автор Геннадій Єршов (1997)

У новій системі зникають ***тисячі*** як адміністративні одиниці, зате всередині земель з'являються нові адміністративні одиниці – ***волості*** (дрібніші князівства: „герцогства" та „графства"), якими у періоди відсутності окремих князів на престолах управляють бояри-посадники. Всередині цих ***волостей*** переплітаються ***сотні*** і ***десятки*** вперемішку з князівськими доменальними володіннями та боярськими ленами і феодами, де керують поставлені державцями господарські адміністрації[449].

[449] Леонтій Войтович. Проблеми ранньофеодального розвитку Волині: етапи дружинної та ранньофеодальної держави. *Студії і матеріали з історії Волині. 2018.* (Кременець, 2018), 9–24; Його ж. Проблеми історичної термінології середньовічної Русі: дружинна держава,

До початку XIII ст. частина *волостей* набуває всіх ознак феодальних держав і їх еліта намагається провадити власну політику, часто відмінну від політики сюзеренів[450].

Падіння Київської Русі прискорило процеси феодалізації. Боярські бенефіції *(кормління)* трасформувалися у феоди *(отчини)*. Особливо інтенсивно пішли ці процеси у Галицькій і Волинській землях (Руському королівстві)[451]. *Волості*, дальше дроблення яких в інших землях стимулювали монголи, ставши повністю феодальними державами, втрачали зв'язки з іншими волостями своєї колишньої землі. За виключенням Руського королівства, боротьба за яке розгорнулася між Польщею та Угорщиною за участі місцевих еліт, Литви і Золотої Орди протягом 1349−1434 рр.[452], всі інші землі як дрібні удільні князівства намагалися виживати, балансуючи на протиріччі сусідів і періодично потрапляючи під зверхність Золотої Орди, великого князівства Литовського, а з кінця XV ст. частина чернігівських князівств − і Великого князівства Московського. Їх існування нагадувало існування в цей період князівств (герцогств, маркграфств, ландграфств, пральцграфств, князівств-архієпископств та князівств-єпископств) числом більше 200 у Священній Римській імперії.

Порядок заняття князівських престолів. В усіх європейських династіях, як і всіх європейських народів, існували традиції і правила успадкування престолів, рухомого і нерухомого майна. Тому неможливо погодитися з твердженнями, ніби у Русі і у династії Рюриковичів таких традицій і правил не існувало[453]. Рюриковичі були споріднені з багатьма європейськими династіями, крім того, існувала сувора регламентація успадкування у купців, дружинників і, навіть, смердів, засвідчена в угодах з Візантією початку X ст., різних редакціях "Руської правди" та княжих статутних грамотах. Перш за все, Русь принципово не відрізнялася від сусідніх держав, подібно як династія Рюриковичів від сусідніх пануючих династій. Взаємини всередині династії

феодалізм, князівство, волость, лен, кормління, вотчина. *Colloquia Russica*. Series II. Vol. 4. (Івано-Франківськ–Краків, 2018), 9–20.

[450] Леонтій Войтович. Дискусія про ранню державу. *Княжа доба*: *Історія і культура*. Вип. 4. (Львів, 2011), 7–16.

[451] Леонтій Войтович. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки*. Т. 70. До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. (Кам'янець-Подільський, 2017), 228–244; Його ж. Fenomen halickich bojarów i ich stosunki z książętami. *Średniowieczni władcy i ich otoczenie.* Materiały V Kongresu mediewistów Polskich. T. 5. Pod red. J.Sperki, K.Kollingera. (Rzeszów, 2018), 31–51.

[452] Леонтій Войтович. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 3. (Львів, 2019), 191–274.

[453] Игорь Фроянов. *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории*. (Ленинград, 1980), 45–46; Олексій Толочко. Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII–XIII ст. *Феодалізм в Україні*. (Київ, 1990), 30.

базувалися на традиційному родовому праві старшого, тобто того, хто був ближчим до засновника роду за родовим рахунком. Ця проблема достатньо повно висвітлена як у старшій, так і в новішій літературі[454]. Модерна концепція колективного сюзеренітету Рюриковичів у Київській Русі, яку висунув Олександр Назаренко[455], не підтверджується жодними джерелами і не знаходить аналогій в інших тогочасних державах, застережень стосовно неї значно більше, ніж аргументів на її підтримку[456]. Сама природа влади виконавчої (середньовічні правителі були правонаступниками військових вождів) не допускає поняття колективного сюзеренітету. Така влада завжди була персональною. Колективна влада допустима тільки в суспільствах демократичних і то виняткове як влада законодавча. Звичайно, не були виключенням серед європейських династій і Рюриковичі. Крім того при тодішніх засобах зв'язку практично неможливо прийняти навіть просте рішення, коли один з співправителів знаходиться у Києві, а інший – у Володимирі на Клязьмі. Звичайно, слабкістю окремих правителів користалися їх більш енергійні родичі, змушуючи приймати потрібні їм рішення. Окремі князі земель періодично взагалі не звертали уваги на київських сюзеренів, а в міру збільшення числа удільних князівств Рюриковичі все більше схилялися до створення колективного органу на зразок *рейхстагу* – з'їзду князів *Священної римської імперії германської нації*, чий державний устрій був подібним. І такі князівські з'їзди–*снеми* періодично мали місце як загальноруського масштабу так і в окремих землях. Роман Мстиславич на початку XIII ст. за зразком цієї ж імперії пропонував узаконити вибори сюзерена Русі, щоб припинити боротьбу за київський престол, але не отримав підтримки князів інших земель[457]. Пошуки аналогів у Римській імперії зовсім некоректні: римські дуумвірати і триумвірати на практиці були поділом земель і правитель кожної частини провадив самостійну політику, яка

[454] Сергей Соловьев. *История России с древнейших времен*. Кн. 2, т. 3–4. (Москва, 1998), 7–32; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Київ, 1993), 222–227; Александр Пресняков. *Княжое право в Древней Руси*. Очерки по истории X–XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. (Москва, 1993), 7–135, 181–184, 386–470; Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.* (Ленинград, 1983), 194–199.

[455] Александр Назаренко. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.). *Древнейшие государства на территории СРСР*. Материалы и исследования. 1985 г. (Москва, 1986), 149–156.

[456] Алексей Толочко. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. (Киев, 1992), 57–66.

[457] Див.: Александр Майоров. Из истории внешней политики галицко-волынского князя Романа Мстиславича. *Дънеслово. Збірник праць на пошану дійсного члена НАН України Петра Толочка з нагоди його 70-річчя.* (Київ, 2008), 51–57; Його ж. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат*. Т. 1. (Біла Церква, 2011), 155–174; Его же. *Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2011), 19–442.

викликала спротив у Римі і закінчувалася черговою громадянською війною. Розгортання чергових апріорних версій – данина давньому російському постулату про особливий розвиток руського (у їхньому розумінні російського) суспільства, відмінного як від інших європейських моделей ("умом Россию не понять, аршином общим не измерить"). В реальності ж джерельні підстави для тверджень про колективний сюзеренітет і дуумвірати виявляються звичайною фікцією. Так участь Василька Романовича у багатьох спільних рішеннях виглядає результатом редагування Галицько-Волинського літопису його сином Володимиром Васильковичем, який намагався підняти роль батька, загалом не дуже діяльного і рішучого князя[458]. Так літом 1240 р. Данило Романович "раду вчинив із братом своїм пообіцяв Київ йому Михайлові" ("Данилъ же свѣеъ створи со брато̅ си обѣща емоу Киевъ Михаилови"[459]), але сам дав Ростиславу Михайловичу Луцьк ("а сн̅ови его Ростиславовоу вдасть Лоуческъ"[460]), як і належало сюзерену. Зрештою і коронація, на якій Василько Романович разом з Левом Даниловичем були тільки почесними гостями, та подальші дії Данила Романовича не залишають підстав для тверджень про дуумвірат.

Спостереження за практикою успадкування княжих престолів, відображеною джерелами, у співставленні з практикою спадкування у скандинавських, звідки походили Рюриковичі, та сусідніх державах[461], дозволило виявити певні її закономірності:

1. Головним критерієм було родове право, згідно якого старший в роді Рюриковичів успадковував київський престол і сюзеренітет (фактичний чи номінальний) над Руссю. На практиці це означало, що син не міг успадкувати батьківський престол, якщо живими залишалися його дядьки, молодші брати померлого володаря. Саме тому старенький Судислав Володимирович залишався небезпечним для його племінників Ярославичів і вони змусили його прийняти чернецтво. Але діти старшого брата зберігали перевагу над своїми двоюрідними братами. Теж саме правило діяло і в різних землях та удільних князівствах. Володимир Мономах першим порушив це головне правило, коли, скориставшись вже архаїчним апаратом віча, після смерті Святополка Ізяславича провів своє "закликання" на князівських престол, після чого до самої монгольської навали протистояння Мономаховичів з Ольговичами стали стрижнем

[458] Николай Котляр Галицко-Волынская летопись (Источники, структура. Жанровые и идейные особенности. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1995 г.* (Москва, 1997), 147–149, 154.

[459] Ипатьевская летопись, 783.

[460] Там само, 783.

[461] Див.: Leontiy Wojtowycz. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznice urodzin ostatniego Piasta na trone polskim.* Pod red. J. Maciejewskiego i T. Nowakowskiego. (Bydgoszcz, 2011), 52–55.

міжкнязівських стосунків. Значення права найстаршого за родовим рахунком прямого спадкоємця "по мечу" демонструє доля Ростислава Івановича, сина Івана Бирладника, якому угорці поспішили прикласти до ран отруту[462].

2. Вже сини Володимира Святославича порушили це правило, виключивши з числа претендентів на київський престол нащадків старшого брата Ізяслава. Цей прецедент і народив пізнішу практику ізгойства серед князів, за якою внук втрачав право на князівський престол, якщо його батько помер раніше за діда. Можливо, що це перше обмеження числа спадкоємців походить ще із звичаєвого права доби *дружинних держав* (племінних князівств-суперсоюзів і об'єднань), коли спадкоємець князя-вождя мусив опиратися на його авторитет і славу. Напевно ця практика успадкування була закріплена у т. з. „заповіті Ярослава Мудрого", який дійшов до нас в обробці книжників Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Це правило зберігалося довго. Згідно цього правила і князі Острозькі, чий предок Роман Данилович загинув бл.1260-1261 рр. (за життя батька), вилучалися з числа спадкоємців короля Данила, а син Романа – Василько мусив вдовольнитися Слонімським князівством у володіннях батька та діда по материнській лінії[463].

3. З"їзд князів – Любецький снем у 1097 р. закріпив за кожною гілкою батьківські володіння. З того часу *снем* перетворюється на державний інститут (на зразок рейхстагу сусідньої Священної Римської імперії германської нації). Це нерегулярне зібрання Рюриковичів під головуванням київського князя (а пізніше в окремих землях старших князів цих земель) займалося врегулюванням міжкнязівських відносин. Рішення *снему* скріплювалося клятвами його учасників, як і міжнародні угоди, і на перших порах мали силу загальнодержавних законів. Так проти порушника рішень снему 1097 р. волинського князя Давида Ігоревича виступила коаліція, яку мусив, навіть всупереч власним бажанням, зібрати київський князь Святополк Ізяславич. Порушника було покарано, а ухвали Любецького снему підтверджено на снемі 1100 р. у Витичеві. Витичевський снем, здається, навіть відновив у Смоленську нащадка Ігоря Ярославича, таким чином визнавши рішення Ярославичів незаконним і декларуючи право кожної гілки володіти батьківським спадком[464].

4. Всередині земель князі продовжували переміщатися з „молодшого" столу на „старший", подібно до того як це було загалом на Русі

---

[462] Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 2. (Москва, 2001), 664–665.

[463] Nicolas de Baumgarten. Genéalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siéle. *Orientalia Christiana*. № 35, maio. (Roma, 1927), 50–51.

[464] Владимир Янин. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и „Хождение игумена Даниила". *Труды Отдела Древнерусской литературы*. Т. 16. (Москва, 1960), 112–131.

до Любецького снему, коли Ярослав Мудрий починав княжити в Ростові, пізніше перейшов у Хольмгард на місце померлого старшого брата Вишеслава, а вже з-відти потрапив до Києва. Наприклад, при кожній зміні князя в Чернігові проходив перерозподіл престолів у всій Чернігівській землі. Так князь Ігор Святославич спочатку княжив у Путивлі (1161–1164), перейшов у Курськ (1164–1178), звідти у Новгород-Сіверський (1178–1198) і, накінець, у Чернігів (1190–1202). Напевно був правий Василь Сергеєвич, вважаючи, що такий перерозподіл закріплявся відповідними угодами[465]. Принаймі збирався місцевий снем і давалися відповідні клятви та присяги. Ольговичі у 1206 р. поширили принципи Любецького снему на Чернігівську землю, тобто кожен пагінець обох гілок Ольговичів отримав свою „отчину". Подібне було здійснено у Полоцькій землі після повернення місцевої династії із заслання, Волинській землі у 1170 р., коли вмираючий Мстислав Ізяславич з братом Ярославом розділили Волинь на дві частини: Луцьку (Східну) та Володимирську (Західну), Туровській землі – нарикінці XII–XIII ст.

5. З візантійської практики, напевно, перейшло право успадкування за заповітом. Заповіт померлого князя мав незаперечний авторитет. Володимир Василькович заповів Володимирське і Берестейське князівства молодшому з двоюрідних братів – Мстиславові і навіть такий рішучий князь як Лев Данилович не наважився порушити цього заповіту. У подібній ситуації московські князі отримали Переяслав-Заліський. Як і у Візантії успадкування за заповітом відкривало дорогу до влади бастардам, тобто синам від коханки або наложниці. Прикладом може служити Олег Ярославич, син Ярослава Осмомисла від Насті з Чагрович[466].

6. Претенденти з числа більш далеких родичів (двоюрідних, троюрідних) розглядалися тільки при відсутності спадкоємців по материнській лінії, тобто „по кужелю".

7. Успадкування „по кужелю" могло бути запозиченим із скандинавської практики. Причому успадковувати можна було навіть за мачухою, яка за церковними канонами вважалася матір'ю. Так отримали Галицьку землю Ігоревичі. Але молодший Роман Ігоревич повів боротьбу з старшим Володимиром, вважаючи себе прямим спадкоємцем Ярослава Осмомисла, тоді як Володимир та Святослав були синами від першої дружини. В успадкуванні „по кужелю" першість мали дочки останніх володарів в порядку старшинства (тобто їх мужі), а далі діти найближчих родичок останнього володаря (дочок, сестер в порядку старшинства і т. д.).

[465] Василий Сергеевич. *Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей.* Исторические очерки. (Москва, 1867), 122–272.
[466] Ипатьевская летопись, 657.

Через це і претензії Мстислава Мстиславича Удатного на Галицьку спадщину визнали всі без вагань, а інші претенденти (Данило Романович чи угорський принц Андрій) спішили закріпити свої претензії одруженням з його дочками. Підстави іншого принца Калмана, який був лише правнуком Єфросинії Мстислави в порівнянні з Андрієм були мізерними, тому угорський король підтримав Андрія, незважаючи на те, що Калман був коронований папою. Пізніше і Гедиміновичі закріплялися на руських престолах через одруження з дочками останніх володарів.

8. Важливе значення мали легітимність розводу і шлюбу. Так Ростислав Рюрикович міг претендувати на Галицьку спадщину лише як старший брат Предслави, дружини Романа Мстиславича, у якої не було синів за умови, що розвід Романа Мстиславича його тесть Рюрик Ростиславич вважав нелегітимним (другий шлюб Романа відбувся до насильного постриження його першої дружини), а, значить, і дітей від цього шлюбу – бастардами, яких батько не встиг адоптувати. Подібні підстави могли використати і Михайло Всеволодович, одружений з дочкою Романа та Предслави, та його син Ростислав.

9. Зміни у практиці успадкування під ординським впливом почала запроваджувати московська династія лише з кінця XIV ст.[467]. Тоді престол став переходити напряму від батька до старшого сина.

Склад та структура влади. Князі були носіями суверенітету і вершиною ієрархічної піраміди влади протягом всього періоду *Княжої доби*. Князівська верства була верствою панівною, в руках якої зосереджувалася вся повнота політичної, військової, законодавчої, судової і економічної влади. Князі формували зовнішню політику, призначали і знімали вищих достойників держави, роздавали *бенефіції* і *лени*. Вони очолювали військо, збирали і формували його. Князі виступали законодавцями, видаючи "Правду", статутні грамоти та інші законодавчі документи. Вони залишалися вищою судовою інстанцією, навіть переклавши судові функції на призначених ними посадників, тіунів та інших достойників[468].

До кінця *Княжої доби* князівська верства практично здолала всі чинники, які обмежували її владу у еожній з цих гілок. Виступаючи спочатку як військові вожді суспільства, князівська верства мусила довший час терпіти рудименти військової демократії доби *чіфдому*, поступово опановуючи інші гілки влади. Історики давно звернули увагу, що князівські резиденції (у Києві, Галичі, Новгороді, Володимирі на Клязьмі і т.д.) були поза межами дитинців або, навіть, самих

[467] Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі. Портрети еліти.* (Біла Церква, 2006), 27–42.
[468] Александр Пресняков. *Княжое право в Древней Руси*. (Петроград, 1909), 47–196.

столиць (так було з Берестовом, Крилосом, Боголюбовом чи Рюриковим городищем, куди переїхали новгородські князі з Ярославового двору[469]). Давня традиція бачила у князях тільки вождів дружини і військових керівників держави. На утримання своєї дружини і виконання її функцій по обороні держави суспільство віддавало частину данини-податку, перш за все з приєднаних і завойованих територій. Цю данину *князі* збирали разом з своєю дружиною шляхом *полюддя*, рівночасно від імені держави здійснюючи верховну судову владу, тобто розбираючи справи, які були не під силу общинам на місцях (наприклад суперечки між цими общинами). Це дало можливість князям поступово зосередити в своїх руках не тільки військову, але й судову та фіскальну гілки влади. Однак і у подальшому, коли розміри держави і розвиток суспільства змусили князів роздробити судову і фіксальну влади між своїми намісниками-посадниками і чиновниками-тіунами, *князі* за своєю сутністю залишалися найвищими достойниками суспільства, його служебниками. Вони могли роздавати *бенефіції-кормління*, а потім і *феоди-отчини* своїм достойникам за їх службу, але ці *бенефіції-кормління*, як і пізніші *феоди-отчини*, давали тільки право на фіксований натуральний чи грошовий податок (який замінив *полюддя*) та судові віри з даної території. Жодному дослідникові не вдалося знайти переконливих доказів відбування повинностей в господарстві державця *бенефіції* чи *феоду* протягом *княжої доби*. Перші спроби запровадити такі повинності почалися тільки наприкінці XV ст. І сама князівська влада для збільшення власних прибутків не шукала шляхів обмеження і визиску суспільства, а брала активну участь у прибутковій міжнародній торгівлі, відстоюючи свою монополію у цьому напрямку, рівночасно утримуючи контроль за збором мит. Для розширення бази росту прибутків князівського двору, останній копіював візантійську модель, зокрема у напрямку створення княжих ремісничих майстерень, у яких зосереджувалися провідні фахівці аж до початку XIII ст. Вони укладали відповідні *ряди*-угоди і працювали за гарантованими замовленнями[470]. Їх вироби не тільки забезпечували якісною продукцією княжі двори, але й були частиною експорту. Правда не основною, уступаючи рабам, меду (який у середні віки заміщав цукор), його побічному продукту *воску* (який у середні віки служив у системі освітлення, ливарних виробництвах та інших галузях), солі (основного консерванта харчових продуктів) та хутру (як предмету розкоші). Джерелом рабства служили перш за все полонені з числа сусідніх фінських

---

[469] Евгений Носов. Городище и Новгород в IX–XII вв. (Замечания о социально-топографической структуре древнерусского города). *Генезис и развитие феодализма в России*. (Ленинград, 1988), 3–25.

[470] Борис Рыбаков. *Ремесло Древней Руси*. (Москва, 1948), 489–499 та ін.

народів (особливо ті які опиралися асиміляції через християнізацію). Рядові військополонені з числа сусідніх християнських народів та з сусідніх князівств в часи усобиць, за яких неможливо було отримати викуп, князі, а за ними і державці *бенефіцій* та *феодів* почали використовувати у своїх господарствах. Великі території були пустими, частина заросла чагарниками та рідким лісом, ці землі не були зайняті общинами і князі сажали на них полонених на правах *рядовичів*, які платили звичайний податок як вільні общинники та додаткову плату за користування княжою землею. Ці господарства забезпечували княжі двори продовольством і не потребували додаткових затрат на охорону та нагляд. Ці князівські господарства (які мали назву *жизнь*) не були великими. Під Путивлем у сіверського князя Святослава Ольговича було 700 осіб *челяді*, стайні і погреби, в яких стояло 500 берковців меду[471] і 80 корчаг вина[472]. У сільці його брата князя Ігоря Ольговича було багато вина і меду, різних товарів, заліза і міді (можливо приготованих до торгових операцій) та 900 стогів сіна. Під Новгородом-Сіверським Ольговичі мали стадо з 300 кобил і 1000 коней[473]. Коли вільних земель забракло князі змушені були купляти землю (разом з рядовичами або без них) подібно як це робили бояри. Це було характерно особливо для земель, де *бенефіції-кормління* почали швидше трансформуватися у *феоди-отчини*.

Певний час князі мирилися з існуванням *віча*.. Хибною видається думка, що в XI-XII ст. віче функціонувало тільки у Новгородській землі, а у інших землях збиралося тільки у екстремальних умовах. Літописець Володимира на Клязьмі під 1176 р. записав: "...новгородцы бо изначала и смольнянѣ, и кыянѣ, и полочанѣ и вся власти, якоже на думу на вече сходятся..."[474]. Автором цього фрагменту був клирошанин Микула, прихильник сильної князівської влади[475], який був зацікавлений скоріше замовчувати вічові порядки ніж неправомірно поширювати новгородську вічову практику на відомі йому випадки міського віча[476]. Крім новгородського віча зберeглися відомості про віча у Києві (968, 1068, 1098, 1113, 1146, 1147, 1150, 1169), Білгороді (983), Володимирі на Лузі (1097, 1099), Чернігові (1138), Звенигороді на Білці (1147),

---

471 Берковець = 10 пудам = 163,8 кг (*Малознані українські історичні терміни, слова та словосполучення (тлумачний словник).* Упор. В. Туркевич. (Київ, 2013), 14). Тобто зберігалося 81900 кг меду (явно призначеного на експорт).

472 Корчага = 2 відра = 25 л (Василь Винник. *Назви одиниць виміру і ваги в українській мові*. (Київ, 1966), 112). Тобто зберігалося 2000 л вина (скоріше всього імпортного).

473 Ипатьевская летопись, 331–332; Сергей Соловьев. История России с древнейших времен. Т. 3. *Соловьев С. М. Соч.* Кн.2. (Москва, 1988), 12.

474 Лаврентьевская летопись, 377–378.

475 Николай Воронин. К характеристике владимирского летописания 1158–1177 гг. *Летописи и хроники. 1976.* (Москва, 1976), 26–53.

476 Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества*, 54.

Володимирі на Клязьмі (1157, 1175, 1176), Суздалі (1157, 1175), Ростові (1157, 1175), Полоцьку (1159, 1186), Смоленську (1185), Переяславі (1175), Рязані (1177) та ін. містах. Галицькі події останньої чверті XII – першої половини XIII ст. дозволяють стверджувати про віча у Галичу та Перемишлі. Вічова діяльність була характерна для всіх великих міст, принаймі столиць земель і уділів[477]. Можна не сумніватися, що "вічові інститути мають більшу древність ніж князівська влада"[478], тобто інститут віча залишався рудиментом військової демократії, який пережив монгольську навалу. Ще Михайло Грушевський звернув увагу, що київське віче, скликане князем Ізяславом Мстиславичем у 1147 р. для підтримки проти Ольговичів, було представницьким зібранням (від "людей" взагалі, а не "ліпших людей") під керівництвом митрополита і тисяцького, яке сиділо у дворі св. Софії і, коли прибув княжий посланець, його вислухали у повній тишині[479]. Багаторічні розкопки в Новгороді також показали, що знамените новгородське віче (з огляду на місткість вічевої площі) мусило бути представницьким органом. Склад цього органу у XII–XIII ст. відбиває вічова формула "від бояр, і від

[477] Василий Сергеевич. *Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей*. (Москва, 1867), VI+413 с.; Його ж. Первичные народные собрания у германцев и греков. *Журнал министерства юстиции.* (1907), № 12, 1–31; Александр Лимберт. Предметы ведомства веча в княжеский период древней Руси. *Варшавские университетские известия.* (Варшава, 1877) № 1, неоф. отд., I–X, 1–24; № 2, 25–119; № 3, 121–129; Владимир Дьячан. *Участие народа в верховной власти в славянских государствах до изменения их устройства в XIV и XV вв.* (Варшава, 1882), VIII+193 с.; Иван Линниченко. *Вече в Киевской области.* (Киев, 1881), 2+65 с.; Михаил Владимирский-Буданов. *Обзор истории русского права*. (Киев, 1886), 51–68, 280–281; Митрофан Довнар-Запольский. *Политический строй древней Руси: вече и князь.* (Москва, 1906), 64 с.; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 209–221; Федор Тарановский. *Отзыв о сочинении В. И.Сергеевича "Древнее русское право"* (Москва, 1911), 45–68; Сергей Юшков. *Очерки по истории феодализма в Киевской Руси*. (Москва–Ленинград, 1939), 35–36, 193 и д.; Борис Греков. *Киевская Русь*, 342–358; Михаил Тихомиров. Древнерусские города, 215–220; Валентин Янин. *Новгородские посадники*. (Москва, 1962; 2017), 511 с.; Його ж, Проблемы социальной организации Новгородской республики. *История СССР*. (1970), № 1, 48–54; Його ж, Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований. *Новгородский исторический сборник*. Вып.1 (11). (Ленинград, 1982), 79–95; Анатолий Новосельцев, Владимир Пашуто, Лев Черепнин и др. *Древнерусское государство и его международное значение.* (Москва, 1965), 33–34; Пётр Толочко. Вече и народные движения в Киеве. *Исследования по истории славянских и балканских народов*. (Москва, 1972), 125–143; Його ж. *Древняя Русь*. (Киев, 1987), 230; Василий Андреев. О социальном составе новгородского веча. *Генезис и развитие феодализма в России*. (Ленинград, 1988), 70–80; Евгений Дербин. Политический строй Древней Руси в контексте славянофильской теории самобытного развития восточных славян. *Слов'янські обрії.* Вип. 1. (Київ, 2003), 445–453.

[478] Валентин Янин, Марк Алешковский. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы). *История СССР.* (Москва,1971), № 2; 32–61; Валентин Янин, Борис Колчин. Итоги и перспективы новгородской археологии. Археологическое изучение Новгорода. (Москва, 1978), 46.

[479] Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 218.

житьїх людей, і від купців, і від чорних людей"[480]. Джерела не дають підстав вважати цей орган "органом феодальної демократії", тобто боярським панівного класу (*людей меча*)[481]. Всі, зазначені у вічовій формулі, верстви населення мали своїх представників на вічі, а "відкритість його роботи, здійснюваної просто неба і даючої можливість другим городянам криками похвали або осуду підтримувати у собі впевненість участі в управлінні"[482], що певною мірою урівнювало непропорційність цього зібрання на користь низів.

Князі мусили рахуватися з суверенними правами громади, які реалізувалися через інститут віча – розпоряджатися в землі без них і ставити їм певні жадання[483] Вже через це вони намагалися обмежити вплив віча і взагалі його позбутися. Стосовно першого це їм почасти вдалося. Тільки у Новгородській землі боярська олігархія і верхівка містичів зуміли повернути князівську владу до її первинного стану, залишивши останній в повному об'ємі тільки виконавчі функції, переважно військового характеру. Подібні намагання галицького боярства були придушені Володимирком Володаревичем, Ярославом Осмомислом, Романом Мстиславичем і Данилом Романовичем. Функції віча Рюриковичі, спочатку у столиці імперії, а потім і в усіх землях (крім Новгородської, де цей інститут проіснував до 1478 р.), замінили військовою радою старшої дружини, до якої долучилися церковна верхівка і перейшли всі найважливіші питання держави[484]. Князі розглядали цю раду як дорадчий орган, але боярські угрупування використали її для боротьби за розподіл влади. Найбільшого успіху вони добилися у 1340 р., коли їх лідер Дмитро Дедько у ранзі *старости* або *капітана землі* отримав під управління галицьку частину Руського королівства. Можна константувати, що князям не вдалося реалізувати візантійську модель управління і вони мусили частково розділити владу з *боярством*.

Боярство було другою, після князів, верствою в ієрархії суспільства *Княжої доби*. Боярство завжди було диференційованим на *великих* і *менших* (про що свідчить, наприклад, церковний статут Ярослава Мудрого, де вказані різні штрафи для різних категорій боярства за образу членів їх сімей). В часи функціонування тільки *бенефіцій-кормлінь* лише служба сюзерену забезпечувала боярству кар'єру та впливала на його майновий і соціальний стан. Типовим є приклад боярина Ставра Городятинича. Син боярина Городяти, який мав двір у Києві, він супроводжував юного князя Володимира Мономаха до Смоленська,

[480] Михаил Тихомиров. *Древнерусские города*, 224–225.
[481] Василий Андреев. О социальном составе новгородского веча, 70–80.
[482] Валентин Янин, Борис Колчин. Итоги и перспективы новгородской археологии, 47–48.
[483] Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 217.
[484] Василий Ключевский. *Сочинения*. Т. 6. (Москва, 1965), 150–160.

ходив з князем Ізяславом Володимировичем до Берестя і, помінявши ряд міст і місць, нарешті осів у Новгороді, займаючи не досить високий уряд *соцького*. Звідти у 1118 р. його викликав до Києва князь Мстислав Володимирович, який тримав Новгородську землю, звинуватив у зловживаннях і наказав кинути у в'язницю. Звільнившись, будучи старим і зломленим, боярин Ставр Городятинич, про якого новгородські скальди склали билину, написав на стіні св. Софії у Києві: "Господи, помози рабу своєму Ставрови недостойному рабу твоєму"[485].

Всі розмови про неслужиле боярство[486] виглядають бездоказовими. *Земське боярство*, якщо користуватися цим терміном Ігоря Фроянова[487], це таке ж саме служиле, але *старе* (корінне) боярство даної землі (князівства) на відміну від *молодого* (пришлого) з новим князем. Але така різниця з'явилася тільки з часів переходу боярських володінь з *бенефіцій-кормлінь* до *феодів-отчин*. Рядовий дружинник за свою відвагу та вміння міг стати боярином, а боярський син за провину − ізгоєм. Князь міг легко позбавити боярина бенефіція не замінивши його іншим. З феодом-отчиною було складніше − його мав успадкувати син або зять із зобов'язанням такої ж служби. Тому так хвилювалися сім'ї бояр-зрадників, що жоден князь не візьме їх на службу. Тому версія про земельні володіння, могутність і постійне протистояння боярства і князів[488] значною мірою надумана істориками[489]. Навіть у Галицькій землі, де боярство вже з середини XII ст. трансформувало свої *бенефіції* у *феоди*, утримувало власні дружини[490], немає підстав говорити про економічну могутність боярських вотчин[491]. Подібно до князівських двірцевих земельних господарств, боярські господарства, відігравали скоріше допоміжну роль, слугуючи тільки для забезпечення потреб власного двору у продовольстві та фуражі[492]. Основні доходи вони

---

[485] Сергій Висоцький. *Про що розповіли давні стіни*. (Київ, 1978), 48–51.

[486] Николай Хлебников. *Общество и государство в домонгольский период русской истории.* (Санкт–Петербург, 1871), 104, 215–216; Михаил Владимирский-Буданов. *Обзор истории русского права*. Изд. 7-е. (Петроград–Киев, 1915), 25–27; Василий Ключевский. Сочинения. Т. 6, 146–147; Александр Пресняков. *Княжое право*, 245–254; Сергей Юшков. *Очерки по истории феодализма в Киевской Руси*, 142–144, 146.

[487] Игорь Фроянов. *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории*. (Ленинград, 1980), 84.

[488] Борис Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* (Москва, 1982), 574–575, 578; Валентин Янин. *Новгородская феодальная вотчина.* (Москва, 1982), 213.

[489] Юрий Кривошеев. Князь, бояре и городская община Северо-Восточной Руси в XII – начале XIII в. *Генезис и развитие феодализма в России*. (Ленинград, 1988), 111–123.

[490] Николай Котляр. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. (Киев, 1985), 65.

[491] Сергей Пашин. Галицкое боярство XII–XIII вв. *Вестник ЛГУ*. Серия 2. Вып.4. (1985), 15–21; Андрей Дворниченко. Бояре западно-русских земель в XIII–XV вв. *Вестник ЛГУ.* Серия 2. Вып.2. (1986), 26–31.

[492] Владимир Кобрин. Власть и собственность в средневековой России. (Москва, 1985), 37–42.

отримували також від служби, займаючи високі уряди *тисяцького*, *двірського*, *воєвод*, *посадників* та ін., виконання яких давало частку поступлень від території, відданої в управління. *Посадники* (пізніше *воєводи*) управляли окремими *волостями* (коли у них не було окремих князів), імені свого сюзерена виконуючи всі військові, адміністративні, судові і фіскальні функції. Вони мали власні канцелярії, подібні до князівських, про що свідчать знахідки печаток[493].

Для збільшення доходів галицькі бояри намагалися зламати княжу монополію на зовнішню торгівлю, перш за все сіллю. А далі, об'єднуючись у своєрідні *партії* вони почали шукати варіантів з слабкими князями, якими можна було би маніпулювати і взорувалися на угорське баронство, яке добилося в боротьбі з королями *Золотої булли*, головним досягненням якої було не стільки право бунту проти сюзерена, як заборона тому ж сюзерену відбирати феод. Лідери галицького боярства, використовуючи сприятливу кон'юктуру добилися великих успіхів, а Володислав Кормильчич навіть замахнувся на князівський престол, але навіть у Галицькій землі найбільші досягнення боярства було пов'язані з успішною князівською службою.

Сотенна організація суспільства з перейшла у Княжу добу з попереднього періоду[494]. Але *соцькі* і *десяцькі*, як управителі усталених традицією територій, з яких раніше виставляли в земське ополчення відповідну кількість воїнів, були урядами для основної маси *менших* бояр, на які їх призначали ті ж князі та їх намісники *великі* бояри.

Можна не сумніватися, виходячи із західних аналогій і однакового озброєння, що навчання лицарської справи починалося років з 7–10 і кожен дружинник проходив послідовно ступені від *детського* (пажа), *отрока* (зброєносця) до *гридя* (лицаря-башелера, тобто що виступав сам без зброєносця і пажа). Через ступені лицарської науки проходили навіть князі. Зрозуміло, що перехід з одного ступеня в інший у дружинній ієрархії залежав виключно від князя і супроводжувався певним ритуалом. До цього схиляють побіжні фрагментарні повідомлення літопису про те як у 1149 р. під Луцьком союзник Ізяслава Мстиславича польський князь Болеслав Кучерявий "оперізав мечем" (тобто посвятив з *отроків-зброєносців* у *гриді-лицарі*) багатьох боярських синів чи про поранення князя Ростислава Михайловича на турнірі в таборі під Ярославом у 1245 р.[495].

---

493 Валентин Янин. О печатях Ратибора. *Советская Археология*. (Москва, 1960), № 2, 270–275.

494 Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т.1, 390–392; Т. 3, 233–236; Николай Павлов-Сильванский. *Феодальные отношения в удельной Руси*. (Санкт-Петербург, 1901), 82 с.; Михаил Дьяконов. *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*. (Москва, 1910), 184; Борис Греков. *Київська Русь*. (Київ, 1951), 303–304.

495 Ілля Паршин. Поєдинок князя Ростислава Михайловича та лицаря Ворша – прелюдія до Ярославської битви 1245 року. *Проблеми історії війн і військового мистецтва.* Вип. 2. (Львів, 2019), 147–156.

Спочатку утримання, спорядження і озброєння дружинників брала на себе князівська скарбниця. Крім того як винагороду вони отримували частину здобичі і грошові пожалування. Іноді такі винагороди були дуже великими – по 200 гривен на кожного. Але брак вільних коштів змусив князів роздавати бенефіції і простим дружинникам. Деякі дружинники (як, наприклад, учасник вбивства Андрія Боголюбського Анбал), почавши службу в "которых портех", ставали багатими людьми. Сім'ї дружинників мали право успадковувати майно навіть за відсутності прямих спадкоємців[496]. Але тези про значні земельні володіння рядових дружинників і перетворення їх *бенефіціїв* у спадкові *феоди* виглядають надуманим підтасуванням в готову модель класичного феодалізму[497]. Не було у дружинників і власних замків. Їх успіх залежав від служби. Князі любили свої дружини і намагалися їх забезпечити. Вбивство *отрока* каралося високою вірою у 40 гривень. Особиста відвага або прихильність князя відкривали перед дружинниками шлях до боярства. У 1169 р. князь Володимир Мстиславич, звернувшись до своїх бояр, які не хотіли його підтримати, вказав на *детських*: "А се будуть мої бояри"[498]. Тому молодші дружинники і рвалися першими вступити у битву, щоби здобути князівську прихильність, а з нею і уряди та багатство.

Але якщо до 40-45 років *отрок* не зміг стати боярином або ще раніше за станом здоров'я не міг продовжувати нести ратну службу, він міг знайти себе тільки серед княжих міністеріалів, тобто на службі у системі князівської адміністрації. У XI-XII ст. княжі міністеріали рекрутувалася переважно з числа колишніх дружинників. Так *отроки* були функціонерами князівського суду (стаття 20 Докладної редакції Руської Правди), помічниками мечників або вірників (стаття 74 Короткої редакції і стаття 97 Докладної редакції). Судовими виконавцями могли виступати навіть *детські* (звичайно ті, хто до зрілого віку так і не зумів отримати ступінь *отрока*). Це видно з статей 86 та 108 Докладної редакції Руської Правди і статей 14 та 22 угоди Смоленська з Ригою і Готським берегом у 1229 р. Цікаво, наприклад, що при випробовуванні залізом *детський* як безпосередній судовий виконавець отримував півгривни, а *мечник*, який вів процес, тільки 5 кун[499]. Напевно, частина колишніх дружинників опускалася ще нище – до верстви *житьїх людей*, осідаючи у певній місцевості на невеликому грунті, отриманому від князя після поранення або каліцтва (т. з. "милостники", тобто ті, які отримали княжу милість[500]).

---

496 Владимир Никольский. *О началах наследования в древнерусском праве*. (Москва, 1859), 364.
497 Борис Греков. *Київська Русь*, 332.
498 Ипатьевская летопись, 536.
499 Михайло Свердлов. Генезис и структура феодального общества, 203–205.
500 Сергей Юшков. *Общественно-политический строй и право Киевского государства*. (Москва,

Але княжі міністеріали на початках призначалися з челяді. З числа челяді були і перші *тіуни* та інша двірцева адміністрація. Коли ці уряди перейшли до дружинників, які за віком або після поранень не могли нести військову службу, вони за традицією укладали з князем відповідний *ряд*-угоду, тобто ставали княжими *рядовичами*, які за своїм суспільним статусом прирівнювалися до невільників[501]. Це було своєрідним анахронізмом. Правда стаття 110 Просторової редакції прямо передбачала збереження свободи людині, яка пішла у княжі тіуни, уклавши відповідний ряд-угоду. Мабуть ця стаття мала на увазі перш за все відставних дружинників[502]. А боярські тіуни, як видно з статі 66 Докладної редакції Руської Правди, продовжували набиратися з залежного населення і у XII–XIII ст. Життя княжих тіунів захищала віра у 20 гривень. Окремі з цих тіунів зуміли зайняти становище вище за становище багатьох бояріів. Такими були знамениті тіуни київського князя Святополка Ізяславича – Ратша і Тудор. Але це були скоріше винятки. І вже з другої половини XIII ст., як і у сусідніх європейських землях, княжі міністеріали остаточно злилися з боярством, утворивши до кінця наступного століття шляхетський стан.

Княжі і городові тіуни мали у своєму розпорядженні ще кілька категорій дрібніших службовців – поліцейських чиновників: *вірників*, *ємців* і *ябетників*. *Вірники* збирали судові штрафи (віри), отримуючи за свою службу 7 відер солоду на тиждень, 1 вівцю або полоть м’яса, а по середах і п’ятницях – сири, пшоно і хліба по потребі разом з своїми помічниками, по 2 курки в день і корм для коней[503]. *Ємці* арештовували злочинців і наглядали за ними в тюрмі. *Ябетники* слідкували за порядком і доносили про порушення начальникам. Всі ці розряди міністеріалів з XII ст. також набиралися з колишніх дружинників. Діти міністеріалів, дружинників і бояр з 7–10 років починали лицарську науку, поступово, таким чином, другий стан до кінця XV ст. ставав замкненим шляхетським (дворянським) станом.

Міська верхівка (*старці градські*), яка ще в часи великого князя Володимира Святославича на початку XI ст. входила до складу правлячої ієрархії, поступово повернули собі владу з кінця XIII ст. з поширенням магдебурзького права. У вільних общинних сільських поселеннях

1949), 250–254; Александр Зимин. *Холопы на Руси (с древнейших времен до конца XV в.)*. (Москва, 1973), 195.

501 Светлана Завадская. О значении термина “княж тиун” в XI–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР. 1975.* (Москва, 1976), 157–165.

502 Там само, 162.

503 Михайло Тихомиров. Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв. *Тихомиров М. Н. Древняя Русь*. (Москва, 1975), 53.

збереглася якась місцева верхівка (*житьї люди*[504], *нарочиті люди*, *чадь стара*, *князі-кенези*, *крайники*).

Цікаве співвідношення у суспільстві між різними верствами княжих мужів (бояр, дружинників і міністеріалів). Віра за ганьбу дружини ("*аще кто назовет чужую жену блядею*") складала для *бояр великих* 250 гривень кун, *бояр менших* – 150 гривень, *нарочитих людей* – 22,5 гривень і *чаді* – 17,5 гривень[505]. Розорення неминуче приводило людину в середовище *ізгоїв* або в соціальні низи: *гулящі люди, убогі люди, сироти*.

Князі, будучи носіями суверенітету і всієї повноти політичної, військової, законодавчої, судової і економічної влади виступали також гарантами життя і свободи представників першого і третього станів, зокрема тих же *смердів*. При цьому низька віра за вбивство *смерда* (5 гривень), рівна вірі за вбивство *холопа*, не повинна дивувати. Право охороняло княжих мужів і княжу власність. Життя смерда охороняла община, яка користувалася своїм звичаєвим правом. Але князі, у випадку залучення смердів у військові походи, платили їм за участь, а на Долобському снемі у 1103 р. князі спеціально радилися відносно часу походу, який був би прийнятним для землеробів-смердів. Князь виступав як своєрідний гарант свободи смерда і недоторканості його майна. Тільки так, на наш погляд, можна пояснити протистояння майна смерда і князівського майна: кінь смерда (на якому він виступив у похід) і кінь князя (отриманий з княжого табуна на час походу), борть смерда і борть княжа (як промисли різних власників) і т. д.[506] Може за цю гарантію охорони життя і права *смердів* князі присвоїли собі прерогативу у випадку відсутності прямих спадкоємців забирати до скарбниці майно померлих смердів чи отримувати *куничне* (грошової куни чи хутра куниці) при весіллі дочки *смерда*.

Протягом всієї Княжої доби носіями суверенітету і його гарантами залишалися *князі*. Князі (кагани) Руського каганату і Київської Русі до 1240 р. були сюзеренами своїх земель. *Світлі князі* приєднаних до Києва племен (на зразок древлянського Мала), князі-посадники кінця X – XI ст., а потім старші князі земель були їхніми безпосередніми васалами. Всередині земель князі *волостей* були васалами старших князів земель. При цьому в окремих землях князі більших волостей виступали сюзеренами для князів менших волостей. Так сіверський князь був сюзереном для курського, трубчевського і рильського князів, а курський князь – для путивльського[507].

---

504 Житьї люди (тобто люди, які володіли *жизнью* – тобто власним господарством) відомі з джерел, починаючи з XI ст. До цієї верстви, напевно, входили також колишні дружинники, які отримали від князя як *милостники* або купили власне господарство.

505 Борис Греков. *Київська Русь*, 123.

506 Михайло Свердлов. Генезис и структура феодального общества, 176–178.

507 За схемою Бориса Рибакова: землі-королівства – герцогства – графства (Борис Рыбаков. *Первые века русской истории.* (Москва, 1964), 147).

При цьому з початку XII ст. у Переяславській, Волинській, Смоленській і Володимиро-Суздальській землях княжі престоли займали представники гілки Мономаховичів; у Чернігівській і Муромо-Рязанській – представники гілки Ольговичів; у Полоцькій – нащадки Ізяслава Володимировича, сина Рогнеди з давньої полоцької династії; у Туровській – нащадки Ізяслава Ярославича; у Галицькій – до 1199 р. нашадки Володимира Ярославича, а потім Мономаховичі. За Київ вели боротьбу Мономаховичі з Ольговичами і переможець ставив на київські волості своїх близьких родичів і відправляв одного з синів у Новгородську землю. Тобто князі більших і менших волостей були близькими родичами.

У 1199 р. Волинська і Галицька землі були об'єднані під правлінням князя Романа Мстиславича, при цьому це було не приєднання Галицької землі до Волинської, а унійне об'єднання особою сюзерена землі. Спочатку у 1187–1188 рр. Роман Мстиславич переходячи до Галича залишив Володимир на Лузі братові белзькому князю Всеволоду Мстиславичу[508]. Після 1199 р. довший час внутрішній розвиток обох земель протікав окремо і волинське боярство продовжувало отримувати *бенефіції-кормління*, тоді як галицьке боярство утримувало вже свої *феоди-отчини*. Не тільки путивльські Ольговичі не усвідомили до кінця ситуацію у краї, намагаючись наділити своїх пришлих бояр і дружинників *бенефіціями* за рахунок *феодів* галицького боярства, але й волинські редактори *Галицько-Волинського літопису* не розуміли мотивації дій галицького боярства, виставляючи його зрадниками. Унійний характер Галицько-Волинського князівства перейшов і до Руського королівства і був відбитий навіть у титулах *король руський і князь володимирський*.

Зрозуміло, що старші князі земель, подібно до князів сусідніх Германської імперії чи Польщі, намагалися проводити власну політику і їх залежність від великого князя київського, особливо у періоди загострення боротьби за київський престол, часами була чисто номінальною. Але до 1240 р. Київ залишався столицею імперії за яку тривала боротьба і переможець у цій боротьбі ставав великим князем київським. Роман Мстиславич пропонував усунути цю боротьбу, прийнявши *добрий порядок*, тобто обирати великого князя київського за прикладом сусідньої Священної Римської імперії з-поміж шести старших князів. Ця реформа припинила би протистояння Мономаховичів з Ольговичами, але і зробила би Романа Мстиславича легітимним великим князем.

[508] Олександр Головко. Объединительные процессы на Руси в первой половине XIII в. *Вопросы истории СССР.* Вып.28. (Харьков, 1983), 111–116; Його ж. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в. (Киев, 1988), 82–88; Його ж. Війна за "галицьку спадщину" (1187–1189). *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 3. (Львів, 2010), 116–132.

Тому її спротивилися інші князі на чолі з володимиро-суздальським князем Всеволодом Юрійовичем. Наступна загибель Романа зняла це питання[509].

Протягом 1237–1245 рр. васалами Золотої Орди стали князі Володимиро-Суздальської, Муромо-Рязанської, Чернігівської, Переяславської, Смоленської, Туровської, Волинської і Галицької земель. На свої престоли князі отримували спеціальні ярлики і вносили до ординської скарбниці спеціальний подушний податок[510] – данину-вихід. Для контролю за окремими князівствами і збором податків були призначені *баскаки*. Під більшим контролем Золотої Орди знаходилися Володимиро-Суздальська і Муромо-Рязанська землі. Володимиро-суздальські князі пробували взяти на себе роль сюзеренів Русі і за прикладом Києва ставили своїх синів до Новгородської землі, яка теж визнала зверхність монголів. Але вже до початку XIV ст. Новгородська земля вийшла з володимиро-суздальської орбіти і майже до кінця XV ст. боролася за незалежність, залишаючись до середини XV ст. васалами Золотої Орди. Великим князям володимирським і їх наступникам великим

[509] Петро Кралюк. Идея политического объединения Руси “Слово о полку Игореве” и проект государственного устройства Романа Волынского. *“Слово о полку Игореве” и мировоззрение его эпохи.* Отв. ред. В. С. Горский. (Киев, 1990), 117–122; Олександр Головко. *Князь Роман Мстиславович та його доба*. (Київ, 2001), 167–168; Його ж. Князь Роман Мстиславович. *Вопросы истории*. (Москва, 2002), №12, 52–70; *Його ж. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя.* (Київ, 2006), 223–251; Його ж. Парадигма Романа Мстиславича. *Княжа доба*. Т. 1. (Львів, 2007), 59–66; Александр Майоров. О работе В. Н.Татищева над текстом проекта Романа Мстиславича (в свете изучения Академической рукописи второй части “Истории Российской”. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 2. (2007), вып.4, 10–18; Його ж. Проект “доброго порядка” галицко-волынского князя Романа Мстиславича в свете его внешней политики. *Осмислення спадщини Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії*. (Львів, 2007), 26; Його ж. Кто представил В. Н. Татищеву сведения о проекте Романа Мстиславича? *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. (2007), № 3 (29), 67–69; Його ж. “Конституционный проект” Романа Мстиславича в “Истории Российской” В.Н.Татищева. “В кратких словесах многой разум замыкающее…” Сборник научных трудов в честь 75–летия проф. Р. Г. Скрынникова. (Санкт-Петербург, 2008), 186–200; Його ж. Политико-географические представления В. Н.Татищева и мнимые реалии древнерусской эпохи: по поводу работ А. П. Толочко. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. (2008), № 1 (3), 89–100; Його ж. Из истории внешней политики галицко-волынского князя Романа Мстиславича. *Дънеслово. Збірник праць на пошану дійсного члена НАН України Петра Толочка з нагоди його 70-річчя*. (Київ, 2008), 51–57; Його ж. Про останній похід Романа Мстиславича (у контексті зовнішньо-політичних зв’язків Галицько-Волинського князівства). *Записки НТШ*. Т. 256. (Львів, 2008), 7–31; Його ж. Международное положение Галицко-Волынского княжества в начале XIII в. Роман Мстиславович и Штауфены. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. (Львів, 2008), 120–127; Його ж. Ерфуртський епізод зовнішньої політики Романа. *Галич і Галицька земля в державотворчих процессах України*. (Галич, 2008), 84–90; Його ж. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат*. (Біла Церква, 2011), 19–120.

[510] Ординці переписали населення кожного князівства-волості і встановили розміри цього податку у залежності від числа населення.

князям московським так і не вдалося підпорядкувати собі Муромо-Рязанську землю. Князі з цієї землі, а також Володимиро-Суздальської, а пізніше Московської приймали участь у військових походах Орди. Загалом внутрішнє управління, включаючи васалітет *удільних князів*, як стали називатися князі *волостей*, збереглися, хоча правителі Золотої Орди стимулювали подальше роздроблення і появи великих князів рязанських, тверських, ростовських і т. д., приймали удільних князів у своїх ставках і наділяли ярликами.

Полоцька земля не визнала ординської зверхності, але вже з середини XIII ст. була інтегрована до складу Великого князівства Литовського.

У Київській землі, демонструючи ліквідацію імперії Київська Русь, монголи не поставили окремого князя. Наприкінці XIII ст. ця земля була приєднана до Руського королівства, але з 1300 р. монголи відновили тут своє панування, утвердивши у Києві путивльських Ольговичів[511].

Боротьбу за відродження Русі розпочав галицько-волинський князь Данило Романович, який у 1253 р. був коронований як *король Русі*. Але позиція потужного переяслав-заліського князя Олександра Невського, який добиваючись зверхності, поставив на монгольську карту, змусила почати війну з монголами у невигідному становищі, раніше ніж в Орді почалася боротьба за Батиєву спадщину, а подібне суперництво між європейськими монархами позбавило короля Данила очікуваної підтримки. У 1260 р. монголи відновили залежність Галицької і Волинської земель. І тільки з 1301 р. ці землі як Руське королівство відновили свою незалежність, коли наступник Лева Даниловича Юрій Львович прийняв королівський титул. У 1340 р. від ординської залежності звільнилися смоленські князі, а після 1380 р. − київські та чернігівські. Але в процесі боротьбі з ординцями місцеві еліти після 1362 р. прийняли на київський та головні чернігівські престоли литовських князів Гедиміновичів. Велике князівство Литовське було конфедерацією князівств у який другим після великого князя литовського був великий князь київський. При Гедиміновичах нічого у внутрішній структурі князівств не змінилося.

Протягом 1349−1434 рр. розгорнулася драматична боротьба за спадщину Романовичів[512]. В ході цієї боротьби сюзерени *Руського королівства* князь Любарт-Дмитро Гедимінович (1340−1383), король

[511] Леонтій Войтович. Київська гілка Путивльської династії. *Путивльський краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Суми, 2015), 29–46; Його ж. Путивльські Ольговичі на київському престолі. *Генеалогічні записки.* Вип. 14 (8). (Львів, 2016), 6–15.

[512] Леонтій Войтович. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 3. (Львів, 2019), 191–274.

Казимир III (1351–1370)[513], король Людовик Анжуйський (1370–1382, безпосередньо з 1378) і його васал князь Володислав Опольський (1370–1378, у 1383–1387 як васал королеви Марії), королева Марія (1382–1387), король Сигізмунд Люксембург (1387–1437) і його васал князь Сцібор з Сціборжиць (1387–1393), королева Ядвіга (1387–1399) та король Владислав Ягайло (1387–1434), одночасно тримаючи більші або менші частки королівства і декларуючи свій сюзеренітет загравали з місцевою елітою, добивалися прихильності міст, даруючи їм вигідні привілеї, карбували окремі монети для королівства і зберігали його юридичний статус. У 1434 р. Польща рішилася анексувати галицьку частину королівства, утворивши тут Руське (від назви королівства) і Подільське воєводства. Наступник Любарта-Дмитра Гедиміновича князь Федір Любартович, який тримав волинську частину Руського королівства (крім Холмського, Дорогичинського і Белзького князівств), мусив визнати зверхність Великого князівства Литовського. Великий князь Свидригайло Ольгердович на короткий період відновив незалежність Волині (1434–1452), але далі Волинь була інкорпорована до складу Великого князівства Литовського[514]. У 1442 р. було ліквідоване Жидачівське князівство, а його територія приєднана до Руського воєводства, у 1462 р. було ліквідоване Белзьке князівство і перетворене у воєводство. У 1471 р. було ліквідоване і перетворене у воєводство Київське князівство. Дрібні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів продовжували існувати у Волинський, Київській і

---

[513] Казимир III, не маючи сил самотужки опанувати *королівство Русі*, 1350 р. визнав право угорського короля на спадщину Романовичів, за що отримав *королівство Русі* в дожиттєве володіння і угорську допомогу в його опануванні (Antal Pór, Gyula Schönherr. Az Anjou-ház és örökosei (1301–1439). *A magyar nemzet története.* Red. Sándor Szilágyi. T. 3. (Budapest, 1895), 291; Oskar Halecki. O genezie i znaczeniu rządów andegaweńskich w Polsce. *Kwartalnik Historyczny*. T. 35. (Warszawa, 1921), 31–66; Jan Dąbrowski. *Ostatnie lata,* 190; Idem. Polityka andegaweńska Kazimierza Wielkiego. *Ibidem.* T. 36. (Warszawa, 1922), 11–40; Bálint Hóman. A lengyel-magyar barátság, történeti alapjai. *Hóman B. Magyar középkor*. (Budapest, 1938), 511–518; Jerzy Wyrozumski. *Kazimierz Wielki*, 79–80; Stanisław Szczur. W sprawie sukcesji andegaweńskiej w Polsce. *Roczniki Historyczne*. R. 75. (Poznań, 2009), 61–104; Leontiy Wojtowycz. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki. *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznice urodzin ostatniego Piasta na trone polskim.* Pod red. Jacka Maciejewskiego i Tomasza Nowakowskiego. (Bydgoszcz, 2011), 61–62). Відповідна угода, яка зафіксувала право короля Людовика Анжуйського на польську спадщину у випадку відсутності нащадків *по мечу* у Казимира III, а також повернення *королівства Русі* угорській стороні за умови появи таких нащадків, зафіксована на з’їзді у Сулейові в другій половині травня 1350 р. (*Kodeks dypłomatyczny Małopolski*. Wyd. Franciszek Piekosiński. T. 1. (Kraków, 1876), nr 230; *Nowy kodeks dypłomatyczny Wielkopolski*. T. 3. (Poznań, 1879), nr 1299; Kodeks dypłomatyczny Mazowsza. T. 2. Wyd. Irena Sułkowska-Kuraś, Stanisław Kuraś przy wspołudziale Kazimierza Pakulskiego i Huberta Wajsa. (Wrocław, 1989), nr 302; Stanisław Szczur. W sprawie sukcesji, 91–92).

[514] Леонтій Войтович. Етапи політичної історії Волині XIV-XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Т. 5. Історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю акад. Я. Ісаєвича. (Львів, 1998), 153–168.

Чернігівській землях. Коли у 1492 р. Віленським привілеєм були скасовані права удільних князів на стосунки з іншими володарями крім безпосереднього сюзерена в особі великого князя литовського і короля польського, а також права надання феодів своїм васалам, значна частина чернігівських князів визнала зверхність великих князів московських і зберегла свої уділи до 1520-х рр.

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА ПІСЛЯ “МАНДРІВКИ НАРОДІВ”

Строката етнічна і політична (протодержави–*чіфдоми* та дружинні держави) картина Центрально-Східної Європи після “мандрівки народів”, коли відламами різних етнічних груп почали створювати ранні держави дружинного типу (VI–X ст.), залишається дискусійною, але аналіз писемних джерел, які збереглися, у співставленні з археологічними пам’ятками дозволяють спробувати відновити цю картину, максимально уникаючи гіпотез, які не оперті на надійну аргументацію.

Хорвати чи лендзяни? Певні підсумки досліджень за останні два століття, присвячених проблемі локалізації ранніх хорватів, були підведені у працях російського історика Олександра Майорова[515] і моїх[516]. Ми

[515] Александр Майоров. Константин Багрянородный о происхождении и ранней истории хорватов: Великая Хорватия и белые хорваты. *Rossica antique. 2006.* Материалы и исследования. (Санкт-Петербург, 2006), 40–73; Його ж. *Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона*. (Санкт-Петербург, 2006), 209 с.; Його ж. Велика Хорватія, яку називають “Білою”: до питання про походження і значення хорватських етнічних назв. *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. Т. 3. (Львів, 2006), 31–66; Його ж. О происхождении этнонима *хорваты*: историко-этимологические заметки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15. (Львів, 2006–2007), 55–61; Його ж. “Великая Хорватия, называемая “Белой”…”: к вопросу о происхождении и значении хорватских этнических названий. *Княжа доба*. Вип. 1. (Львів, 2007), 13–44; *Його ж* [Majorov A.V.] Velika Hrvatska. Etnogeneza i rana povijest Slavena prikarpatskoga područja. (Zagreb, 2012), 202 s.

[516] Леонтій Войтович. “Білі хорвати” чи “карпатські хорвати”. *Миколаївщина. Збірник наукових праць.* Т. 1. (Львів, 1998), 49–79; Його ж. Князівства карпатських хорватів. *Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. (Львів, 2001), 195–210; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 4. (Київ, 2004), 105–132; Його ж. „Білі” хорвати чи „карпатські” хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Дрогобич, 2004), 38–45; Його ж. Карпатские хорваты. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2. История. (2005). Вып. 1, 133–146; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua. 2006.* Исследования и материалы. (Санкт-Петербург, 2006), 6–39; Його ж. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 45. (Львів, 2010), 13–54; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Русин*. (Кишинев, 2010), № 3(21), 5–49, 159–169; Його ж. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ukrainensis*. Т. 2. (Харьков, 2013), 71–101; Його ж. [Vojtovyč Leontij]. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija*. Priredio Jevgenij Paščenko. (Zagreb, 2014), 207–254; Його ж. Велика Хорватія і Біла Хорватія: довгий шлях подолання помилкового стереотипу. *Україна і Хорватія: історичні паралелі. Ukrajina i Hrvatska:*

обоє прийшли до схожих висновків, які поки-що заперечень в науковій літературі не отримали. Навіть автори, які схильні вважати хорватів частиною іранського чи тюркського массиву, які добилися гегемонії в слов'янському середовищі, не заперечують проти їх локалізації у Прикарпатті[517].

Однак дуже активно проти будь-якої локалізації хорватів у Галицькому Прикарпатті виступають деякі представники сучасної польської історіографії. Мова йде про локалізацію племені *лендзян*, від якого, як вважають, походять назви *поляків* у сусідніх народів (русів: "лях" – Lęch, led-ch, "лендзянин" – lęd+ianin; угорців: lendyel та литовців: "lenkas" – lęch[518]). Спираючись на інформацію візантійського василевса Костянтина VII Багрянородного (913–959 рр.), за якою Λενζανήνοι платили данину Києву в часи регентства Ольги, ці дослідники, повертаючись до патріотичного запалу міжвоєнного періоду, безапеляційно відкидаючи навіть доволі помірковані спроби найбільшого польського славіста Генріка Ловмяньського (22.08.1898–4.09.1984) пересунути гіпотетичні межі племінного масиву *лендзян* до Бугу і Стиру на Волині[519], намагаються поширити межі *лендзян* якщо не до Києва, то принаймні до верхів'їв Дністра і Стиру, практично оголосивши всю Західну Україну територією *лендзян*, тобто фактично в їх розумінні *поляків*[520]. Для обгрунтування таких висновків, поряд з

povijesne paralele. (Дрогобич, 2019), 152–169.

517 Див., наприклад: Осман Каратай. Белые хорваты по данным восточных источников. *Rossica antiqua*. (Санкт-Петербург, 2011), № 2, 14. З цієї групи виділяється Денис Алімов, який вважає, не вдаючись до аргументації, що заперечити або довести існування хорватського масиву за межами Далмації неможливо (Денис Алимов. "Borna dux Guduscanorum". К вопросу о характере княжеской власти в Далматинской Хорватии в первой четверти IX в. *Европа: международный альманах*. Вып. 6. (Тюмень, 2006), 5–21; Його ж. "Переселение" и "крещение": к проблеме формирования хорватской идентичности в Аварском каганате. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. (Санкт-Петербург, 2008), № 2, 94–115; Його ж. Формирование хорватской этнополитической общности в Далмации в зеркале этногенетической традиции. *Российские и славянские исследования*. Вып. 4. (Минск, 2009), 93–101; Його ж. Хорваты и горы. О характеристике хорватской идентичности в Аварском каганате. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. (Санкт-Петербург, 2010), № 2, 135–160).

518 Tadeusz Lehr-Spławiński. Lędzice – Lędzanie – Lachowie. *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicate*. (Poznań, 1959), 95–207; Ярослав Исаевич. Висляне и лендзяне в IX–X вв. *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. (Москва, 1981), 160; Його ж. Древнепольская народность и ее этническое самосознание. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 148.

519 Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 4. (Warszawa, 1970), 491–493.

520 Gerard Labuda. Narodziny polsko-ukrainskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-slowackie w średniowieczu*. (Rzeszów, 1996), 9–17; Michał Parczewski. *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach: U żrodel rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni*. (Kraków, 1991), 91 s.; Idem. Badania nad kulturą wczesnosłowiańską. *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu.* Pod red. M. Kobusiewicza i S. Kurnatowskiego. (Poznań, 2000), 413–421; Idem. *Quellen zur slawischen Besiedlung im Karpatengebiet.* Bd. 1. Hrsg. von M. Parczewski. (Kraków, 2001), 160 p.; Idem. Problem

ономастичними матеріалами (при цьому такі назви як Белз, Белзець чи Тисмениця однозначно відносять до західнослов'янських, тобто польських[521]), використовуються довільні трактування інформації василевса Костянтина Багрянородного або просто опускаються ті фрагменти, які важко витлумачити у потрібному руслі.

Вся інформація про *лендзян* у трактаті візантійського василевса „Про управління імперією" подана у фрагментах двох розділів.

У розділі 9:
"*Слов'яни ж, їх* [тобто Русі – Л. В.] *пактіоти, а саме: Кривітеїни* (Κριβηταιηνοι) [тобто Кривичі – Л. В.], *Лендзаніни* (Λενζανήνοι) [тобто Лендзяни – Л. В.] *та інші Славінії рубають у своїх горах моноксили* [човни-однодревки – Л. В.] *під час зими і, спорядивши їх, з початком весни, коли тане лід, вводять у водоймища, які знаходяться по сусідству. Так як ці* [водоймища – Л. В.] *впадають у ріку Дніпро, то і вони з тамошніх місць входять у ту ж ріку і відправляються до Києва*"[522].
У розділі 37:
"*А фема Іавдієртім* [найбільш західна частина території правобережних печенігів – Л. В.] *розташована по сусідству з місцевостями, які платять трибут Русі, з ультінами* [тобто Уличами – Л. В.]*, дервленінами* [тобто Древлянами – Л. В.], *лензанінами* (Λενζενινοις) [тобто Лендзянами – Л. В.] *та іншими слов'янами*"[523].

Згадуваний Генрік Ловмяньський спочатку локалізував *лендзян* у Сандомирсько-Люблінській землі[524], пізніше спробувавши пересунути гіпотетичні межі цього племінного масиву до Бугу і Стиру на Волині[525], при цьому він відносив *лендзян* до хорватського масиву[526]. Можна допускати, що у середині X ст. *лендзяни* могли утримувати верхів'я Прип'яті і певний час приймати участь у дніпровській торгівлі з

Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej. *Civitas Schinesghe cum pertinentiis.* Red. W. Chudziak. (Toruń, 2003), 151–165; Krzysztof Fokt. Chorwacja Pólnocna – między rzeczywistością, hipotezą a legendą. *Acta Archeologica Carpathica.* T. 38. (Kraków, 2003), 135–155; Idem. Zagadka plemion z nad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru. *Przegląd historyczny*. T. 45. (Warszawa, 2004), 441–455; Marek Florek. Topografia plemienna Międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie "Grodów Czerwiańskich" w swietle żródeł pisanych i archeologicznych. *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszszyżnie. Skarby z przeszłości.* (Lublin, 2009), 23–34.

521 Jan Nalepa. Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łedzanie. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-slowackie w średniowieczu*. (Rzeszów, 1996), 47–64.

522 Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. Текст, перевод¸комментарий. Под ред. Геннадия Литаврина и Анатолия Новосельцева. (Москва, 1991), 44–45.

523 Там само, 156–157.

524 Henryk Łowmiański. Lędzianie. *Slavia Antiqua*. T. 4. (Warszawa, 1953), 97–114.

525 Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 4. (Warszawa, 1970), 491–493.

526 Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 2. (Warszawa, 1964), 150–151.

Візантією. Можливо, *бужани*, *волиняни* чи *червяни* в періоди своєї гегемонії забирали і *лендзян* до волинського племінного суперсоюзу. За гіпотезою Тадеуша Василевського (8.04.1933–9.11.2005) *лендзяни* – інша назва волинського масиву[527]. Олександр Головко з цього приводу писав про певну групу *лендзян*, які жили у верхів'ях західних приток Дніпра (вірогідно на території сучасної Бєлорусі), але рівночасно не були яким-небудь значним етнічним формуванням і з часом повністю асимілювалися східнослов'янським населенням[528]. Спираючись на єврейський історико-географічний трактат "Йосиппон" (IX – початок X ст.) та інші джерела, відомий український історик Ярослав Дашкевич (13.12.1926–25.02.2010), доводив тотожність назв *лендзяни* та *лучани*[529]. Таку тотожність допускав і відомий радянський лінгвіст Георгій Хабургаєв (2.02.1931–3.02.1991)[530]. Антон Горський вважає *лендзян* східними волинянами[531], що теж близьке до гіпотези Ярослава Дашкевича. Існують також версії локалізації лензян-лендичів як східних слов'ян в басейнах Случі, Горині і Стиру[532].

Згідно документу Dagome iudex, за яким у 990–992 рр. польський князь Мєшко I[533] з дружиною Одою та двома синами передали свої володіння (Civitas Schinesghe) з чітко окресленими територіями

---

527 Tadeusz Wasilewski. Dulebowie – Lędzianie – Chorwaci. Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych and Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku. *Przegląd Historyczny.* R. 67. (Warszawa, 1976), nr. 2, 181–187.

528 Александр Головко. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половины XIII в.* (Киев, 1988), 9.

529 Ярослав Дашкевич. Етнічні процеси на західноукраїнських землях IX–XI ст. До проблематики досліджень. *Науковий вісник Українського університету. Научный вестник Украинского университета*. Т. 2. (Москва, 2002), 13–15; Його ж. Українські землі в часах галицько-волинської держави (кінець X – середина XIV ст.). *Пам'ять століть* (Київ, 2002), № 4, 3–21; Його ж. Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід. Русь. Схід (кінець X – середина XIV ст.). *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті й матеріали*. (Львів, 2005), 28–29.

530 Георгий Хабургаев. *Этнонимия "Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза*. (Москва, 1979), 186–187.

531 Антон Горский. Баварский Географ и этнополитическая структура восточного славянства. *Древнейшие государства Восточной Европы*. Материалы и исследования. 1997 г. (Москва, 1997), 276–278.

532 Сергій Конча. ΛENZANINOI Константина Багрянородного в контексті проблеми ляхів-лендзян. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. Вип. 10. (Київ, 2007), 4–7; Його ж. "Лендзяни" в контексті Київської Русі. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Т. 15. (Київ, 2007), 256–270; Його ж. "Лендзяни" та поляни. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Українознавство.* Вип. 12. (Київ, 2008), 47–49.

533 Дагоме (Дагоберт) – хресне ім'я Мєшка I (Henryk Łowmiański. Imię chrzestne Mieszka I. *Slavia occidentalis.* T. 19. (Poznań, 1948), 203–308; Stanisław Rospond. Mileniowe badania onomasty. I. Dagome – tajemnicze imię lub imiona pierwszego władcy polskiego. *Język Polski.* T. 40. (Warszawa, 1960), no 1, 17–27; Наталья Щавелева. Дагоме юдекс. *Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий.* (Москва, 1990), 25–27).

(“*…leguntur beato Petro contilisse unam civitatem in integro, que vocatur Schinesghe, cum omnibus suis pertinentiis infra hos affines, sicuti incipit a primo latere lngum mare, fine Bruzze usque in locum, qui dicitur Russe extendente usque in Craccoa et ad ipsa Craccoa uaque ad flumen Oddere recte in locum, qui dicitur Alemure, et ab ipsa Alemura usque in terram Milze recte intra Oddere et exinde iuxta flumen Oddera usque in predictam civitatem Schinesghe*”[534]) під покровительство престолу св. Петра, тобто римського папи (документ зберігся у копіях XI–XII ст. і автентичність його не викликає сумнівів), землі *лендзян* до складу польської держави у X ст. не входили[535].

Враховуючи джерельну базу, якою користувався Костянтин VII, можна стверджувати тільки, що *печеніги* з верхів’я Південного Бугу могли чинити набіги як на дністровських *уличів*, так і на ужанських *древлян*, а також не тільки на надстирських *лендзян-лучан*, але й *лендзян* у межиріччі Вісли і Вепру. Але, як визнав один з гарячих прихильників поширення теренів *лендзян* на всю Західну Україну Криштоф Фокт, поки визнається існування хорватського масиву у Прикарпатті, джерельна мотивація стосовно поширення *лендзян* на схід буде виглядати суперечливою[536]. Тому на заперечення присутності *хорватів* в цьому

[534] Gerard Labuda. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych.* (Poznań, 1999), 159–161: “… мали надати святому Петрові в цілості одну державу, яка називається Schinesghe з усіма приналежностями в тих кордонах, які починаються від першого вздовж моря [далі] кордоном Прусів аж до місця, яке зветься Русь, а кордоном Русі [далі] сягнувши Кракова і від того Кракова аж до ріки Одри, просто до місця, яке зветься Alemure, і від тої Alemura аж до землі Мільчан і від кордону Мільчан просто до Одри і звідти ідучи вздовж ріки Одри аж до згаданої держави Schinesghe”. Дискусія лінгвістів навколо назви Schinesghe (Щецін чи Гнєзно) завершується на користь Гнєзно – столиці Мєшка I (Stanisław Rospond. Schinesghe w Dagome iudex. *Studia linguistica baltica Canuto-Olavo Falk sexagenario a collegis amicis discipulis oblata*. (Lundae, 1966), 227–237; Przemysław Urbańczyk. *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*. (Toruń, 2012), 552 s.; Michał Łuczyński. Nazwy własne w „Dagome iudex”. *Prace językoznawcze.* Vol. 17. (Warszawa, 2015), zesz. 4, 79–82.

[535] Детальніше про документ і кордони раннього Польського князівства див.: Paul Fabre. La Pologne et le Saint Siége. *Études d’histoire dédiés á Gabriel Monod*. (Paris, 1896), 16 p.; Jan Ptaśnik. *Dagome iudex*. Przyczynek krytyczny do genezy świętopietrza w Polsce. (Kraków, 1911), 64 s.; Stanisław Zakrzewski. *Najdawniejsza bulla dla Polski*. Spostrzeżenia nad dokumentem Dagome iudex. (Lwów, 1921), 23 s.; Leon Koczy. Dagome iudex, Schinesge i Ambaba. *Roczniki Historyczne*. T. 12. (Poznań, 1936), 1–26; Zofia Kozłowska-Budkowa. *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej.* Cz. 1. (Kraków, 1937), no 2, 2–3; Gerard Labuda. Znaczenie prawno-polityczne dokumentu Dagome iudex. *Nasza Prszeszlość.* T. 4. (Kraków, 1948), 33–35; Idem. *Studia nad początkami państwa Polskiego*. T. 2. (Poznań, 1988), 240–263; Stanisław Kętrzyński. Dagome iudex. *Przegląd Historyczny*. T. 41. (Warszawa, 1950), 133–138; Zygmunt Sułowski. Geografia dokumentu Dagome iudex. *Slavia Antiqua*. T. 4. (Warszawa, 1953), 232–248; Władysław Kowalenko. Znowu o Dagome iudex. *Roczniki Historyczne*. T. 24. (Poznań, 1958), 233–304; Piotr Bogdanowicz. Geneza aktu dyplomatycznego zwanego Dagome iudex. *Roczniki Historyczne*. T. 25. (Poznań, 1959), 9–324; Brygida Kurbisówna. Dagome iudex – studium krytyczne. *Początki państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia*. T. 1. (Poznań, 1962), 363–424; Karol Buczek. Zagadnienie wiarygodności regestu Dagome iudex. *Studia Żródłoznawcze.* T. 10. (1965), 117–139; Henryk Łowmiańsk*i. Początki Polski.* T. 5. (Warszawa, 1973), 595–621.

[536] Krzysztof Fokt. Zagadka plemion z nad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru, 450.

регіоні спрямовані всі потуги польської псевдопатріотичної науки. Треба сказати, що поки-що їх позиція не виглядає переконливою, але при інертності українських вчених, поволі стає стереотипом.

Проблема “білих хорватів”. Іншим *твердим* стереотипом, спроби подолання якого просуваються з важкими потугами, залишається поширене у вітчизняній та російській історичній літературі етнічне означення прикарпатських племен як *білих хорватів*. Цей явний анахронізм (помилковість цього терміну результат неправильного прочитання джерела істориками кінця XIX ст.) продовжує екзистувати почасти через незнання праць південнослов’янських та західноєвропейських авторів. Література про білих хорватів і хорватський етногенез налічує сотні книг і статей кількох десятків авторів. Огляди цієї літератури за певні періоди можна почерпнути у Любора Нідерле[537], Тадеуша Модельського[538], Федро Шішіча[539], Людо Гауптмана[540], Йозефа Відаєвича[541], Герарда Лябуди[542], Богуміли Застерової[543], Генріка Ловмянського[544] та Леонтія Войтовича[545]. Біда в тім, що українські історики з цією літературою не знайомі. Тому і далі, користуючись працями деяких дослідників XIX ст., далі ігноруючи надбання світової науки, *карпатських хорватів*[546] вперто називають *білими хорватами*.

Швейцарський лінгвіст Фердінанд де Соссюр (26.11.1867–22.02.1913) ще наприкінці XIX ст. звернув увагу, що *гуни* у IV–V ст. принесли в іранські мови китайське означення сторін світу за кольорами (чорний – північ, червоний – південь, синій – схід та білий– захід)[547]. Спираючись на його праці, хорватський вчений Стефан Сакач (10.10.1890–23.08.1973), встановив, що назва *білі хорвати* за іранською термінологією, прийнятою у слов’ян, означає *західні хорвати*[548].

---

537 Lubor Niderle. *Slovanske starožitnosti*. D. 2. Sv. 1. (Praha, 1906), 250–261.

538 Tadeusz Modelski. Z onomastyki i terminologii średniowiecznej. *Kwartalnik Historyczny*. T. 34. (Lwów, 1920), 11–14.

539 Fedro Šišić. *Povijest Hrvata v vrijemije narodnih vladara*. (Zagreb, 1925), 6–8.

540 Ljudmil Hauptmann. Dolazak Hrvata. *Zbornik Kralja Tomislava*. (Zagreb, 1925), 86–88.

541 Jozef Widajewicz. *Państwo Wislan*. (Kraków, 1947), 16–30.

542 Gerard Labuda. *Piersze państwo słowiańskie – państwo Samona*. (Poznań, 1949), 203.

543 Bohumila Zástěrová. Hlavni problemy z počatku dejin slovanskych narodů. *Vznik a počatky slovanů*. T. 1. (Praha, 1956), 34–45.

544 Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 2. (Warszawa, 1964), 114–130.

545 Леонтій Войтович. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 4. (Київ, 2004), 105–132.

546 Ярослав Ісаєвич. Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму. Ісаєвич Я. Д. *Україна давня і нова: народ, релігія, культура.* (Львів, 1996), 66; Александр Майоров. *Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона.* (Санкт-Петербург, 2006), 172, 176.

547 Ferdinand de Saussure. *Mémoire sur le Systéme primitif des voyelles dans les langues indo-européennes.* (Leipsick, 1879), 103.

548 Stefan Sakaš. Iranische Herhunft des Kroatischen Volksnamens. *Orientalia Christiana Periodica*

Після глибокого критичного аналізу цієї проблеми, російський вчений Олександр Майоров також погодився, що лише ця версія задовільно пояснює назви *Біла Хорватія* та *білі хорвати*[549].

Зрозуміло, що в будь-якому випадку на певному етапі *білі хорвати* були частиною хорватського масиву. Проблема відділення *Білої Хорватії* від *Великої Хорватії* та наступна локалізація Білої Хорватії теж досліджуються давно[550].

Найважливіше джерело з ранньої хорватської історії, яке стало витоком стереотипу *білих хорватів*, − згадуваний трактат візантійського василевса Костянтина VII Багрянородного „Про управління імперією". Всі сумніви з приводу його інформації, які інколи можна зустріти в літературі[551], відносяться до спалахів модного в певні часи гіперкритицизму. Костянтин VII писав не літературний твір, а настанову з питань зовнішньої політики для свого сина і наступника Романа II, не маючи потреби щось замовчувати або перекручувати, а у X ст. у цивілізованій Європі більше інформації не мав ніхто. Зрозуміло, що автор користувався різними джерелами, в тому числі і епічними, не завжди маючи змогу їх перевірити, узгодити в часі, не кажучи вже про точну їх локалізацію. Всі проблеми формування трактату та його розділів детально проаналізовані в коментарях до лондонського видання 1962 р.[552]. Погляди радянської науки на ці проблеми відбиті у

T. 15. (Roma, 1949), 313–340.

549 Олександр Майоров. Велика Хорватія, яку називають "Білою": До питання про походження і значення хорватських етнічних назв. *Миколаївщина. Збірник наукових статей.* Т. 3. (Львів, 2006), 31–65; Його ж. *Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона*. (Санкт-Петербург, 2006), 175; Его же. О происхождении этнонима *хорваты*: историко-этимологические заметки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15. (Львів, 2006–2007), 55–61.

550 Josef Marquart. *Ostereuropäishe und ostasiatishe Streifzrüge*. (Leipzig, 1903), 129–139; Ljudmil Hauptmann. Dolazak Hrvata, 88–120; Vaclav Hruby. Puvodni Hranice Biskupstvi Prazskeho a hranice Riče Česke v 10 stoleti. *Časopis Matice Moravske*. T. 50. (Brno, 1926), 104; Leopold Perich. *Slezko*. (Praha, 1945), 45; Frensis Dvornik. *The making of Central and Eastern Europe*. (London, 1949), 292; Петр Третьяков. *Востонославянские племена*. (Москва–Ленинград, 1953), 245; Владимир Королюк. К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке. *Кр. сообщ. ин-та славяноведения*. № 9. (Москва,1952), 43–50; Давид Бліфельд. Утворення Київської Русі. *Нариси стародавньої історії Української РСР*. (Київ, 1957), 357; Леонтій Войтович. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії*. Т. 1. Пам'яті І. К. Свєшнікова (1915–1995). (Львів, 1998), 286–294.

551 Franjo Rački. Rec.: I. Izvjestija Konstantina Bagrianorodnago o Serbach i Horvatah. Istoriko-etnografičeskoe izsledovanie Konstantina Grota. S. Prterburg 1880. II. Zur kritik einer Stelle des Constantin porfirogenetus. Archiv für slavische Philologie. Berlin 1881. Bd. 5. S. 390–7. III. T. Florinskij: Konstantin Porfirorodnyj kak pisatel o južnyh Slavjanah pered sudom novějšej kritiki. Żurnal ministerstva nar. Prosvěščenija. Č. 214–215. S. Peterburg 1881. *Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*. T. 59. (Zagreb, 1881), 201–218; Vatroslav Jagić. Ein kapitel aus der Geschichte der Sudslavischen Sprachen. *Archiv für Slavische Philologie*. T.17. (Berlin, 1895), 47–87; Aleksander Brückner. Wzory etymologii i krytyki żródłowej. *Slavia*. T. 3. (Praha, 1924-1925), 207–211.

552 Constantine Porphirogenitus. *De administrando imperio*. Vol.II. Commentary by Francis Dvornik,

двох останніх виданнях трактату під редакцією Геннадія Літавріна[553]. Хорватський вчений Міленко Лончар узагальнив підсумки досліджень відомостей про *хорватів*, приведених в трактаті, післявоєнних хорватських, словенських і сербських істориків[554].

Основна інформація про хорватів подана у розділах 31 та 30 (цит. за російським виданням 1991 р.):

„...хорвати, що нині живуть в краях Далмації, походять від нехрещених хорватів, званих „білими", котрі живуть по ту сторону Туркії поблизу Франгії, і межують зі слов'янами, тобто нехрещеними сербами. Хорвати слов'янською мовою означає „жителі великої країни". Ці хорвати виявились перебіжчиками до василевса ромеїв Іраклія...

...Хорвати ж жили на той час за Багіварією, де з недавнього часу знаходяться білохорвати...

...Другі ж хорвати залишилися біля Франгії і з недавніх пір зовуться білохорватами, тобто „білими хорватами", які мають власного архонта. Вони підкоряються Оттону, великому королю Франгії, інакше Саксії, і лишаються нехристами, вступаючи в родинні зв'язки і дружні відносини з турками ...

...Велика Хорватія, звана „Білою", лишається нехрещеною до сего дня, як і сусідні з нею серби. Вона виставляє ще менше кінниці, як і пішого війська, порівняно з хрещеною Хорватією, так що є більш доступною для грабунків і франків, і турків, і пачинакітів. Вона не має ні довгих суден, ні кондурів, ні торговельних кораблів, бо лежить далеко від моря, – шлях від тамтешніх місць до моря займає 30 днів. А море, котрого вони досягають через 30 днів, називається „Чорним"..."[555].

На контроверсійність останнього фрагменту звернули увагу багато хорватських дослідників від Томіслава Маретіча (1854–1938) до Івана Мужича (* 1934)[556].

Richard J. Jenkins, Bernard Lewis, Gyula Moravcsik, Dimitri Obolensky, Steven Runciman. (London, 1962). X+221 p.

553 Константин Багрянородный. Об управлении империей. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 267–333; Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. Под ред. Геннадия Литаврина и Анатолия Новосельцева. (Москва, 1991), 406 с.

554 Milenko Lonćar. Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije Literature. *Diadora*. Sv. 14. (Zadar, 1992), 375–443.

555 Константин Багрянородный. *Об управлении империей,* 134–141.

556 Tomislav Maretić. *Slaveni u davnini*. (Zagreb, 1889), 68; Ljudmil Hauptmann. Seobe Hrvata i Srba. *Jugoslovenski istorijski časopis*. T. 3. (Ljubljana–Zagreb–Beograd, 1937), 32–34; Miho Barada. Hrvatska dijaspora i Avari. *Starohrvatska prosvjata*. Seria III. Sv. 2. (Zagreb, 1952), 2; Radoslav Rotković. *Najstarija crnogorska država lraljevina Vojslavljevića XI–XII vijeka. Izvori i legende.* (Podgorica, 1999), 113–114; Bijeli Hrvati u banskoj Hrvatskoj i Županijska Hrvatska. *Starohrvatska prosvjata*. Seria III. Sv. 37. (Zagreb, 2010), 265–298.

Ще Франьо Рачкі[557] та Армін Павіч (1844–1914)[558] погоджувалися з можливістю локалізації Білої Хорватії на підставі фрагментів з розділу 31 (тобто за *Багіварією* і *біля Франгії, інакше Саксії*).

У європейських текстах X-XI ст. етнонімом *турки* позначали *угорців*[559], що не викликає жодних сумнівів.

На думку більшості коментаторів архаїчна назва *Франгія* у трактаті відноситься до східної частини імперії франків – Германського королівства. Вернер Онзорге висунув версію подвійного значення цього терміну у василевса Костянтина VII: *Grossfrangia*, як частина імперії франків поза Альпами, і *Frangia* у значенні *Regnum Italicum*[560]. Цю версію активно підтримав Герман Кунстманн[561]. Обидва не зауважили, що *Regnum Italicum* з'явився лише після перемоги Оттона I над Беренгаром у 962 р., тобто після смерті Костянтина VII Багрянородного.

Етнонім *Багіварія* (від Bagoaria, Baioaria, Bavor латинських джерел) на думку більшості дослідників означав частину держави Оттона I – Баварське герцогство[562]. Один з перших коментаторів трактату Ансельм Бандурі висунув версію, що Багіварія – спотворена назва Карпат[563]. Пізніше Йосиф Міковші запропонував під Багіварією розуміти територію за р. Ваг у Словаччині[564]. Ці обидві версії не аргументовані і тому не отримали підтримки. Те ж можна сказати і про версію, за якою Багіварія – Бабина гора в Оравських Бескидах[565].

Пачінакіти – спотворена назва *печенігів*.

Отже, на підставі приведених вище фрагментів трактату василевса Костянтина VII можна зробити висновок, що автор не зміг узгодити

---

557 Franjo Rački. Biela Hrvatska i biela Srbija. *Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*. T. 52. (Zagreb, 1880), 145–181.

558 Armin Pavić. *Cara Konstantina VII. Porfirogenita De admimistrando imperio. Glave 29-36*. (Zagreb, 1906), 26.

559 Андрей Кононов. Опыт анализа термина Турк. *Советская Этнография*. (Москва, 1949), № 1, 41–57; Gyula Moravcsik. *Byzantinoturcica*. Bd. 2. (Budapest, 1958), 13–17, 320–327; Gyula Kristó, Ferenc Makk, Lásló Szegfü. *Adatok "korai" helyneveink ismeretéhez.* 1 k. (Szeged, 1973-1974), 321–332 old; Геннадий Литаврин. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках. *Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев*. (Москва, 1976), 198–217; Lajos Ligeti. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elöt és az Árpád-korban*. (Budapest, 1986), 321–332.

560 Werner Ohnsorge. *Konstantinopol und der Okzident: gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abenländischen beziehungen und des kaisertums*. (Darmstadt, 1966), 309 p.

561 Hermann Kunstmann. Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos. *Die Welt der Slaven*. 29/1. N. F. VII. (München, 1984), 111–122.

562 Владимир Ронин. Франко-германские отношения в трактате Константина VII Багрянородного "Об управлении империей". *Византийский Временник*. Т. 44. (Москва, 1983), 60–68.

563 Anselm Banduri. *Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti Libros de thematibus De administrando Imperio*.., T. 2. (Paris, 1711), 91–92.

564 Jozef Mikoczi. *Otiorum Croatiae liber unus*. (Budae, 1806), 78.

565 Lubor Niderle. *Slovanske starožitnosti*. D. 2. Sv. 2. (Praha, 1910), 252; Василь Багринець. Про землю бойків та їх походження. *Українські Карпати*. (Ужгород, 1993), 20–22.

різнорідну інформацію і виразно плутав дві різні політичні одиниці: *Білу Хорватію* та *Велику Хорватію.* На середину X ст. *Біла Хорватія* займала західну частину колишнього хорватського союзу (*Великої Хорватії*), відділившись від нього і ставши окремим князівством чи союзом князівств з своїм правителем (архонтом). Ця територія знаходилася північніше Баварського герцогства, межуючи з *Білою Сербією* та *уграми.* Правителі Білої Хорватії намагалися провадити свою політику, блокуючись з угорськими князями, які подібно до них залишалися язичниками. *Біла Сербія* тоді займала верхню течію Одри і доходила до витоків Вісли. Звідси випливає, що в середині X ст. *Біла Хорватія* простягалася від витоків Вісли через витоки Одри десь до району витоків Лаби (Ельби).

Інформація про те, що її землі були доступними для нападів *печенігів* ніби вказує на середню течію Дністра – верхньої течії Пруту. Ця сама інформація подає зв'язок *білих хорватів* з Чорним морем[566]. Але чи стосувалася інформація василевса про печенігів *Білої Хорватії* чи, може, іншого відламу *Великої Хорватії*? Відповісти на це питання допомагає наступний фрагмент з розділу 13 трактату: „ *...до турок прилягають наступні народи: З західної сторони від них – Франгія, з північної – пачінакіти, з південної – Велика Моравія, тобто країна Сфендоплока* [Святоплука Моравського – Л.В.]*, котра зовсім знищена тими самими турками і захоплена ними. Хорвати же сусідять з турками біля гір...*"[567].

Дюла Моравчик, Габор Фегер, Френсіс Дворнік та інші дослідники вбачали в цьому фрагменті свідчення, що після того, як *угри* розгромили державу Святоплука Моравського, вони межували з *хорватами* біля Карпат, тобто в Закарпатті[568]. Геннадій Літаврін та Володимир Шушарін безпідставно вважали, що мова тут йде про далматинських хорватів і відносили цей фрагмент до незрозумілих[569]. Але повідомлення розділу 13 логічно пов'язане в тексті з рештою інформації про *угрів*, *печенігів* та *хорватів.*

Одночасно потрібно звернути увагу, що фрагменти трактату, які повідомляють про *хорватів* біля Карпат, не дозволяють називати їх *білими.* Саме до цих *хорватів* і відноситься вказівка василевса про доступність хорватських земель нападам *печенігів.* Тобто можна стверджувати, що в першому фрагменті, подаючи інформацію про *Білу Хорватію*, василевс

---

[566] День плавання вверх по ріці прийнято рахувати 25-35 км, вниз – 80 км. По Дністрі, з його безліччю вигинів і поворотів, вниз за день пройти більше 50 км не вдається. Прості підрахунки показують, що за 30 днів до Чорного моря можна було добратися десь з району Верхнього Дністра. За Дюлою Моравчиком василевс писав про Балтійське море. Туди теж за 30 днів можна було добратися з Сяну (р-н Перемишля) або ж з Верхньої Одри.

[567] Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 52–53.

[568] *Constantine Porphirogenitus.* De administrando imperio. – Vol.II. – P. 63.

[569] Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 339.

долучив до неї повідомлення про *печенігів*, яке стосувалося *Великої Хорватії*.

Поза сумнівами справедлива думка Павла Діакону та інших дослідників, що *печеніги* після 896 р. оволоділи простором від Дону до Сирету і їх літні кочовища були і у Пруто-Дністровському межиріччі[570], звідки вони могли легко тривожити *хорватів* у Закарпатті та на Середньому Дністрі. Принаймні у 948–952 рр. печеніги кочували між Південним Бугом, Дністром, Прутом і Сиретом. Зауваження Світлани Плетньової щодо археологічних пам'яток *печенігів* на Доні[571] не суперечить цим висновкам. Про розселення восьми орд печенігів, одна з яких межувала (чи досягала їх територій під час набігів) з *уличами*, *древлянами* і, навіть, *волинянами* (у тексті – *лендзянами*), розповідає 37 розділ трактату василевса Костянтина, про що було згадано вище. У полеміці з Павлом Діакону Іван Божилов[572] та Дюла Дьєрфі[573] не виглядають переконливими. Слідів болгарського володіння цим регіоном немає. Ще менш вірогідна версія Михайла Грушевського за якою *печеніги* могли тривожити *хорватів* на Одрі через угорські володіння[574].

Термін *білі хорвати* зустрічається один раз також у *Повісті временних літ*. М. Грушевський допускав, що це вставка пізнішого редактора, який знайшов згадку про хорватів під 992 р. і дописав їх до переліку племен[575]. Але під 992/993 р. мова йде просто про *хорватів*, тоді як у недатованій частині літопису згадуються саме *білі хорвати*. Інших аргументів на користь своєї версії історик не привів.

„ ... *По мнозѣхъ же временѣхъ сѣлѣ суть Словенѣ по Дунаєви, кде єсть ннѣ Оугорьскаꙗ земла и Болгарьскаꙗ. Ѿт тѣхъ Словенъ разидошашаса по земьли и прозвашаса имены своими, кде сѣдше на которомъ мѣстѣ: ꙗко пришедше сѣдоша на рѣцѣ именемъ Мо͞рвѣ, и прозвашаса Морава, а*

[570] Пётр Голубовский. *Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв.* (Киев, 1884), 262 с.; Дмитрий Расовский. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. *Seminarium Kondakowianum*. Т. 6. (Praha, 1933), 1–66; Henri *Grégoire*. Byzance, les Khazars, les Magyars et les Petchenegues. *VII Congrès International des Etudes Byzantines. Resumes des comm.* (Paris, 1940), 6–7; René Grousset. *L'Empire des steppes*. (Paris, 1941), 238; Gábor Fehér. Zur Geschichte der Steppenvolker von Sudrussland im 9-10 Jh. *Studia slavia Academia Scientiarum Hungarica*. T. 5. (Budapest, 1955), 257–326; Karl Jettmar. *Die fruher Steppen-Volker*. (Baden-Baden, 1965), 112 s.; Imre Boba. Nomads, Northmen and the Slavs, Easten Europa in the Ninth Centery. *Slavo-Orientalia*. Bd. 2. (Wiesbaden, 1967), 10–11; Paul Diaconu. *Les Petchenegues Bas-Danube*. (Bucureşti, 1970), 7 p.; Jonathan Shepard. The Russian Steppe – Frontier and Black Sea Zone. *The Byzantine Black Sea*. (Athenes, 1979), 218–237.

[571] Светлана Плетнева. *Хазары*. (Москва, 1986), 153–154.

[572] Iwan Božilow. Les Petchenegues dans l'histoire des terres du Bas-Danube. *Etudes Balkaniques*. (Sofia, 1971), № 3, 170–175.

[573] György Györffy. Sur la question de l'atablissement des Petchenegues en Europe. *Acta orientalia Academia Scientiarum Hungarica*. T. 25. (Budapest, 1972), 283–292.

[574] Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Львів, 1904), 213.

[575] Там само. – С.210.

друзии Чесѣ нарекошаса; а се ти же Словѣне, Хорвати Бѣлии, и Серпь, и Хутанѣ..."[576].

Цілком очевидно, що цей фрагмент відноситься до земель, які на момент укладання *Повісті временних літ* входили до складу Чеської держави та її сусідів. З цього фрагменту інформація про розташування земель *білих хорватів* повністю співпадає з інформацією, поданною василевсом Костянтином VII.

Крім *білих хорватів Повість* ще тричі згадує просто *хорватів*. У недатованій частині: *...И живаху в мирѣ Полане и Древлане, и Северо, и Радимичи, и Хорвати...*[577] Противники локалізації *хорватів* у Прикарпатті особливо полюбляють цитувати цей фрагмент, намагаючись з його допомогою обгрунтувати локалізацію *хорватів* на схід від *радимичів*. При цьому чомусь забувають, що на Лівобережжі Дніпра всі племінні слов'янські групи добре ідентифікуються за археологічними ознаками – жіночими підвісками-кільцями, які носили на лентах біля висків. Насправді на підставі вказаного фрагменту можна стверджувати тільки те, що *поляни* жили в мирі з сусідами: *древлянами* (північно-західними сусідами), *сіверянами* (східними сусідами), *радимичами* (північно-східними сусідами) та *хорватами* (південно-західними сусідами).

Під 907 р.: ... *Иде Ѡлегъ на Грѣкы. ... поꙗ же множьство Варагъ и Словѣнъ и Чюди и Кривичи и Мерю и Поланы и Сѣверо и Деревланы и Радимичи и Хорваты и Дулѣбы*[578]. Цей фрагмент повідомляє про участь *хорватів* у поході Олега на Константинополь. У цьому поході вони могли брати участь тільки як союзники або данники київського князя, спустившись по Дністру і приєднавшись до флотилії Олега. Тобто їх локалізація мала би бути у Придністров'ї.

Під 992/993 р.: *...Иде Володимиръ на Ховраты пришедшю же єму с воины Хрватьскои и се Печенѣзѣ придоша по ѡнои сторонѣ от Сулы. Володимеръ же противу имъ и оусрѣтѣ ꙗ на Трубеши над броду кдѣ нынѣ Переꙗславль*[579]. Проти яких *хорватів* ходив київський князь у 992/993 р.? Версія про завоювання Закарпаття і включення його до складу Київської держави, яка спирається тільки на цей фрагмент, не підкріплена іншими аргументами і виглядає непереконливо. Правдоподібніше, що Володимир виступив проти *дністровських хорватів*, бо під час цього походу на Київ напали *печеніги* і князь повернув назад. Якби його військо знаходилося за Карпатами, зробити це було би практично неможливо. *Хорвати* з Середнього Дністра могли домовитись з *печенігами* про напад останніх на Київ.

---

[576] Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 2. (Москва, 2001), 5.

[577] Там само, 9.

[578] Там само, 21.

[579] Там само, 106. У Лаврентіївському літописі: „*иде на Хорвати*" (Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 1. (Москва, 2001), 122.

Про „руських хорватів” згадував і польський хроніст Вінцентій Кадлубек (бл.1160–1223), але ці згадки, напевно, запозичені з руських літописів і не можуть дати нічого нового для локалізації *хорватів*. Тільки один його фрагмент можна інтерпретувати як повідомлення про боротьбу за хорватські землі між Угорщиною та Польщею в період після 966 – до 981 рр.: *„Гунів чи Угрів, Хорватів і Мадярів, племена сильні, він перебрав під свою владу”*[580]. Цей фрагмент також певною мірою підсилює висновок, що *хорвати* межували з Угорщиною і з півночі, тобто від Карпат з польської сторони.

Англійський король Альфред Великий (879–899/901), перекладаючи працю Павла Орозія (бл. 385–420) “Історія проти язичників” доповнив її власною хорографією Центральної і Північної Європи, яка була невідома Орозію. Дослідники його тексту встановили, що інформацію про Центральну Європу король отримував через своїх послів до імператора франків Арнульфа (887–899), який у 892 р. пробував завоювати Велику Моравію і через купців, місіонерів та інших розвідників збирав інформацію про слов’янські землі[581]. *Хороти* [хорвати] поміщені Альфредом на схід від *далемінців* і на південь від Мегда, *„а з півночі від землі знаходяться сарменди до самих Рифейських гір*” [Орозій, 12-13]. *Далемінці-Гломачі* разом з *сіуслами*, *колодицами*, *мільчанами* і *лужицами* входили до союзу *сорбів* [сербів][582], відомому Костянтинові Багрянородному як *Біла Сербія*. Нині залишки цього союзу збереглися як лужицькі серби. Землі *далемінців* локалізуються між р. Каменицею, притокою Мульди, Лабою до Стріли, Ползницею і Крушними горами. Отже, за Альфредом, межі між *Білою Сербією* і *Білою Хорватією* на заході проходили над верхньою Лабою. Сюди легко помістити *чеських хорватів* з верхів’їв Лаби і *сілезьких хорватів* з верхів’їв Ніси, відомих з більш пізніх джерел[583].

Мегд за Джозефом Босвортом знаходився десь на межі Східної Прусії та Польщі[584]. Більш обгрунтованою виглядає версія Герарда Лябуди, щодо тотожності Мегда з Мазовією[585]. Територія Мазовії чітко позначена топонімами типу Мазовшани, Мазовше, Мазев, Мазево, Мазовецьк, Мазури, Мазурков (всього 13), розташованих на історичних межах Мазовша[586].

[580] Magistri Vincentii Chronicon Polonorum. *Monumenta Poloniae Historica*. T. 2. (Lwów, 1872), 23.

[581] Robert Ekblom. Alfred the Great as Geographer. *Studia Neophilologica*. T. 14. (Uppsala, 1941/1942), 142; Henryk Łowmiański. *Początki Polski.* T. 2. (Warszawa, 1964), 144–145.

[582] Joseph Bosworth. *King Alfred's Anglo-Saxon version*. (London, 1859), 37; Gerard Labuda. *Żródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszyzny.* (Warszawa, 1961), 95.

[583] Lubor Niderle. *Slovanske starožitnosti*. D. 3. (Praha, 1911), 128.

[584] Joseph Bosworth. *King Alfred's Anglo-Saxon version*, 37.

[585] Gerard Labuda. *Żródła skandynawskie i anglosaskie*, 96–98.

[586] Kazimierz Moszyński. *Kultura ludowa słowian.* Cz. 2. (Kraków, 1939), zesz. 2, 1548, mapa fig. 391.

Сарменди – безперечно *сармати*[587]. Цією назвою вчена Європа довший час називалала населення своєї східної частини.

Рифейські гори звично ототожнюють з Уральськими горами. Тому даний фрагмент можна розглядати як вказівку, що за *хорватами* аж до Уральських гір живуть *сармати*, тобто невідомий народ. Але така версія не виглядає переконливою. "*Скіфія лежить під самою північчю і біля підніжжя Рифейських гір, звідки дує Борей*", – писав Псевдо-Гіппократ. "*У Скіфію і у північні землі вступив жахливий Борей... і що ж? Хіба Гіпаніс* [Південний Буг – Л. В.], *який бере початок від Скіфських гір, будучи спочатку прісним, не псується пізніше гіркими солями?*" – читаємо у "Метаморфозах" римського понта Овідія, засланого у І ст. н. е. в Томіс (Констанцу) на побережжі сьогоднішньої Румунії. Тут явно під Рифейськими (Скіфськими) горами можна бачити Карпати[588].

Загалом же на підставі інформації короля Альфреда можна вважати тільки, що в другій половині IX ст. над Верхньою Віслою з'явився потужний союз *віслян*: "*А на сході від Моравії знаходиться країна Віслян, а східніше від неї Дакія*". Зрозуміло, що *Дакія* – така ж вчена фікція як і *Сарматія*. У IX ст. обох вже не існувало. Про *віслян* в цей період відомо з Житія св. Мефодія: "*Поганский князъ сильн весьма сидит в Вислѣх, ругашеся христианом и пакости дияше*"[589]. На підставі цього фрагменту Генрик Ловмяньський відніс *хорватів* до *віслян*[590]. Але цей фрагмент дозволяє тільки пов'язати *віслян* з Верхньою Віслою. Десь між 874–885 рр. Святоплук Моравський взяв в полон віслянського князя і примусив його насильно прийняти хрещення[591].

Таким чином, можна вважати, що, уточнюючи західні і північні кордони *хорватів*, "Орозій" короля Альфреда прив'язує хорватський масив до Карпат. Згадуючи про *віслян*, король Альфред ніде не ототожнює їх з *хорватами*.

Певну інформацію про тогочасне розташування *хорватів* за межами Далмації дають і східні джерела. Арабський Анонім часів Святоплука Моравського (870–894) дійшов до нас в передачі Абу Алі Ахмада ібн Умара ібн Рошта (поч. X ст.) та перського історика Абу Саїд ель-Хайн Гардізі (XI ст.). Від Арабського Аноніма походить згадка про плем'я *Grwab* і його князя *Suwayyat Balk* [ібн Рошт] чи плем'я *Garawat* і його князя *Suwiyyat Malik* [Гардізі][592]. В обох випадках легко помітити

[587] Вера Матузова. *Английские средневековые источники*. (Москва, 1979), 28.

[588] Александр Подосинов. *Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья*. (Москва, 1985), 159.

[589] *Успенский сборник XII–XIII вв*. (Москва, 1971), 192; Ярослав Исаевич. Висляне и лендзяне в IX–X вв. *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. (Москва, 1981), 151.

[590] Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 2, 150–151.

[591] *Magnae Moraviae fontes historici*. D. 2. (Brno, 1967), 154–156; *Pramene k dejnam Vel'kej Moravy*. Vyd. Peter Patkoš. (Bratislava, 1968), 242.

[592] Tadeusz Lewicki. Swiat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua*. (1949/1950). T. 2, 25.

спотворені назви *хорватів* і князя Святоплука. Тому можна погодитись з Генріком Ловмяньським, що східні купці, торгуючи з державою великоморавського князя, називали її *Grwab/Garawat* за назвою "крайнього" племені, залежного від цього князя. Але спроби цього дослідника притягнути ці звістки до *віслян*, відкидаючи придністровських і прикарпатських *хорватів*, виглядають вельми непереконливо[593]. За його версією арабські купці, щоби потрапити до резиденції Святоплука на Мораві мусили йти через Волинь і Віслу, залишаючи у стороні придністровських і чеських хорватів, не кажучи вже про хорватів карпатських. Він звертав увагу на знахідки дірхемів у Дорогичині і на околицях Любліна, але саманідське срібло знайдене також у Перемишлі[594], Тустані[595] і, навіть, Хусті[596] на Закарпатті. У Йосипівці поблизу величезного хорватського городища Пліснеська у 1986 р. було знайдено скарб, який містив кілька тисяч дірхемів, значна частина яких потрапила у збірки Москви, Києва і Польщі, а у львівських колекціях залишилося 157 монет, з яких найстаріша монета датована 708/709 р., а наймолодша монета – 811/812 р.[597]

Арабські мандрівники і купці далі хозарських міст на Каспійському морі та Нижній Волзі переважно не добиралися. Єврейські купці з Хозарії не пускали їх дальше, відлякуючи інформацією про вбивства іноземців у далекій Артанії. Щоби їх обійти довелося вести торгівлю через Булгар на Волзі, звідки почав функціонувати міжнародний шлях, який пізніше став відомим як via regia (Булгар–Чернігів–Київ–Галич–Перемишль–Краків–Прага–Регенсбург). Якщо обійти хозарські Самандар, Ітіль і Саркел можна було з Хорезму через Булгар, то найкоротша дорога з Булгара через Київ на Мораву проходила через Перемишль або Карпатські перевали[598]. При цьому самі арабські купці навряд чи

---

593 Henryk Łowmiański. *Początki Polski.* T. 2, 155–157.

594 Antoni Kunysz, Franciszek Persowski. *Przemyśl w starożytności i średniowieczu (od czasów najdawniejszych do roku 1340)*. (Rzeszów, 1966), 39.

595 Михайло Рожко. *Тустань – давньоруська наскельна твердиня*. (Киев, 1996), 203.

596 Владимир Даркевич. Восточная торговля. *Древняя Русь: город, замок, село*. (Москва, 1985), 401.

597 Микола Пелещишин, Юрій Гудима. Земля літописних бужан. *Літопис Червоної Калини*. (Львів, 1992), ч. 10–12, 50–52; Роман Шуст. Грошове господарство земель Галицько-Волинської держави. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. (Львів, 1993), 120–123; Юрій Гудима. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі між Сходом і Заходом у IX–X в.? *Брідщина*. (1993), ч. 2, 12–13; Його ж. Село Йосипівка: штрихи до історії. *Історичні пам'ятки Галичини*. (Львів, 2003), 183–192; Його ж. Скарб арабських дирхемів з села Йосипівки. *Ольжині читання*. (Львів, 2005), 2–4; Його ж. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу. *Вісник Ін-ту археології*. Вип. 2. (Львів, 2007), 164–175; Dorota Malarczyk. Skarb dirhamów z IX w. z miejscowości Josypiwka, Buski kraj – uwagi wstępne. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність*. (Львів, 2005), 20–25.

598 Володимир Крюков. Чи знали арабські автори IX–X століть про Карпати і карпатських словян? *Україна в минулому*. Вип. 4. (Київ–Львів, 1993), 7–16.

бували далі Києва, але інформацію про Мораву і інші центральноєвропейські землі черпали саме у центрі *Руського каганату* на Дніпрі.

Що стосується відомостей ал-Масуді (947) про *Мораву, Хорватін* та *Чахін*. то вони також взяті з третіх (якщо не п'ятих) рук[599]. Але і ці відомості скоріше відносяться до *хорватів* на Дністрі або в Карпатах ніж до *хорватів* на Віслі.

Екстрат з різних арабських географів, відомий як Перський Анонім (982), опублікований Володимиром Мінорським, в інформації про князя Святоплука зазначає, що столиця цього князя була в місті Хурдаб /Хурбад/ над рікою Рута, котра випливає з гори, яка лежить на межі *печенігів*, *угрів* і *русів*, і через край *русів* біжить до краю *слов'ян*. В Хурдабі три дні в місяці були призначені для торгів і все населення торгувало[600]. Інтерпретація цього фрагменту має велику літературу. Були спроби ототожнення р. Рути з Окою, Дунаєм і, навіть, Колодницею, лівою притокою Верхнього Дністра[601]. Скоріше можна говорити про р. Прут, витоки якого знаходяться поблизу Говерли. Нижня течія Прута у X ст. була зайнята болгарами, які до того часу вже були асимільовані слов'янами. Район верхньої течії Пруту приблизно був кордоном Русі (після приєднання Володимиром Святославичем дністровських слов'ян), Угорщини і печенігів. Густа сітка поселень і городища IX–X ст., розвідані Борисом Тимощуком і віднесені до хорватських, підтримують таку локалізацію. Редактор Перського Аноніма звів різнорідну інформацію про хорватські землі і державу Святоплука. Версія Йозефа Маркварта, що Хурдаб це столиця Святоплука у Кракові, бездоказова[602]. Хурдаб на Руті – взагалі не столиця Святоплука чи котрогось з хорватських князів, а збірний образ, виліплений з різнорідних джерел редактором Перського Аноніма.

Загалом східні автори, які користувалися інформацією з третіх рук, тільки підтверджують можливість поширення меж хорватського етнічного масиву до Верхнього Пруту і Карпат, а також можливу залежність частини цього масиву від Святоплука Моравського.

Легенда про св. Вацлава, чеського князя, вбитого братом Болеславом у 929 р., була сформована невдовзі після цих подій у 940–970 рр. Вона лягла в основу його Житія. Формували легенду сучасники, знайомі з фактами. За інформацією Житія, після загибелі Вацлава його мати Драгомира втекла до *хорватів*. Болеслав енергійно намагався дістати

---

599 Tadeusz Lewicki. Swiat słowiański w oczach pisarzy arabskich, 25.

600 *Hudud al-Alam. "The Regions of the World". A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D.* By Vladimir Minorski. (London, 1937), 159.

601 Орест Корчинский. Городище-гигант в предгорьях Украинских Карпат. *Труды V Международного конгресса славянской археологии.* Т. 3. (Москва, 1987), 11–15.

602 Josef Marquart. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzrude: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts*. (Leipzig, 1903), 471.

матір в свої руки, але не зміг цього добитись[603]. На цій підставі можна допускати, що межі *хорватів* у X ст. знаходились недалеко від землі *пшован*, що співпадає з західними межами *хорватів*, окресленими „Орозієм" короля Альфреда і не суперечить інформації Костянтина Багрянородного. Зрозуміло, що Драгомира втекла до *білих хорватів*.

Інші фрагменти джерел не згадують власне *білих хорватів*, хоча містять повідомлення про сусідніх з Білою Сербією хорватів з-над верхньої Лаби (Ельби) та з-над верхньої Ніси[604]. За Любором Нідерле (20.09.1865−14.06.1944) бл. 560 р. *авари* розгромили і розчленили *Велику Хорватію*, змусивши значну частину *хорватів* перейти в Паннонію і Далмацію (де вони живуть і нині). Тому відламами *хорватів* були розсіяні в Заалі, на Одрі, у Східній Галичині і Чеських Карконосах[605]. Між *Білою Хорватією* і східними землями колишньої *Великої Хорватії* вклинилися сілезькі і лехітські племена, головним з яких були *вісляни*. *Біла Хорватія* у X ст. була вже окремим політичним утворенням, своєрідним західним відламом хорватського масиву, анклавом, ізольованим від інших хорватських масивів.

Аналіз топоніміки та пізнішого актового матеріалу дозволив хорватському історику Людмілу Гауптману (5.02.1884−19.04.1968) аргументовано локалізувати *Білу Хорватію* на Верхній Віслі і Верхній Одрі[606]. Цю локалізацію підтвердили дослідження словенського історика Бого Графенауера (16.03.1916−12.05.1995)[607] та німецького історика хорватського походження Степана Пантелича (1941−2002), який уточнив західні та північні кордони *Білої Хорватії* на Заале і Білій Ельстер[608], а також львівського дослідника Ростислава Вацеби, який досліджував ранні білохорватські князівства у Ельбо-Заальському межиріччі[609]. Одна з

---

[603] Václav Chaloupecký. Kniže svaty Vaclav. *Česky časopis historicky.* T. 47. (Praha, 1946), 47.

[604] *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae.* Ed. Gustav Friedrich. T. 1. (Praha, 1894–1897), 93; Lubor Niderle. *Slovanske starožitnosti*. D. 3. (Praha, 1911), 128; Václav Vaněček. *Prvnich tisic let – předstátni společenská organizace a vznik státu u českych Slovanů.* (Praha, 1949), 126.

[605] Lubor Niderle. *Slovanske starožitnosti*. D. 2. Sv. 1. (Praha, 1906), 193, 224.

[606] Ljudmil Hauptmann. Dolazak Hrvata. *Zbornik Kralja Tomislava*. (Zagreb, 1925), 88–120; Idem. Seoba Hrvata i Srba. *Југословенски Историски Часопис*. Т. 3. (Љубљана–Загреб–Београд, 1937), 30–61; Idem. Das Regensburger Prwileg von 1086 fur das Bistum Prag. *Mitteilungen des Instituts fur Osterreichische Geschichte*. T. 62. (Wien, 1954), 147.

[607] Bogo Grafenauer. Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata. *Historijski zbornik*. T. 5. (Zagreb, 1952), 1–55.

[608] Stjepan Pantelić. *Najstarija povijst Hrvata.* (Mainz, 1993), 97 s.

[609] Ростислав Вацеба. Південнополабські слов'яни у IX ст.: зовнішньополітичний аспект історії. *Шевченківська весна – 2014: історія: матеріали XII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. (Київ, 2014), 228–231; Його ж. Етнополітична структура Південного Полаб'я наприкінці VIII – у першій третині X ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць.* Вип. 4. (Кам'янець-Подільський, 2015), 7–21; Його ж. Славянская етнонимика Ельбо-Заальского междуречья как источник исследования ранней государственности у белых сербов. *Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании. Материалы XXVIII Международной научной конференции.*

найвидніших хорватських істориків Нада Клаїч (21.07.1920–2.08.1988), яка підтримувала висновки Людо Гауптмана та Бого Графенауера, під впливом нових версій Генріха Кунстмана змінила свої погляди і запропонувала розмістити Білу Хорватію у Каринтії, але ця версія без надійного джерельного підгрунтя залишилася черговою гіпотезою[610]. Спроба розмістити *Білу Хорватію* на Дністрі, оголосивши її столицею Стільсько, повністю безпідставна і є наслідком незнання джерел і відповідних досліджень[611].

Білі хорвати розміщались у верхів'ях Вісли та Ельби, на Заале і Білій Ельстер, де користувалися автономією ще у XIV–XV ст., а потім були асимільовані німецькомовним масивом, залишивши потужні сліди топонімії.

Велика Хорватія: міф чи реальність? Ця проблема перш за все пов'язана з хорватським етногенезом і локалізацією їх прабатьківщини. Починаючи з перших дослідників текстів Костянтина Багрянородного Ансельма Бандурі (бл. 1670–14.01.1743), Іогана-Хрістофа Гаттерера (13.07.1727–5.05.1799) та Фрідріха Геркена (1760–1802), більшість вчених, в т. ч. Миколай Карамзін, Яків Головацький, Михайло Лебедкін, Сергій Соловйов, Микола Барсов, Франьо Рачкі, Олексій Шахматов, Сергій Середонін, Любор Нідерле, Ярослав Пастернак, Михайло Смішко, Борис Рибаков, Петро Третьяков, Валентин Седов, Олександр Майоров розміщали початкові осади *хорватів* і *Велику Хорватію* в Галичині[612]. Михайло Грушевський, який не поділяв цієї думки, змушений був, як уже зверталася увага, допускати можливість печенізьких нападів через угорські землі і гори на *хорватів* на Верхній Одрі. Відчуваючи слабкість такої аргументації вчений залишав це питання відкритим. Його сумніви використав Генрик Ловмяньський як додаткову аргументацію, щодо *Великої Хорватії* на Віслі, звідки *хорвати* прийшли у Галичину[613]. Слабкість цієї аргументації цілком очевидна.

(Москва, 2016), 151–153; Його ж. Проблема формування держави у полабських слов'ян: концептуальний вимір історіографії. *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць*. Вип. 19. (Миколаїв, 2017), 20–28; Його ж. Етнокультурна структура слов'янського Полаб'я у VII–IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 51. (Запоріжжя, 2018), 329–341; Його ж. До питання про участь Білих хорватів в етногенезі верхньолужичан. *Україна і Хорватія: історичні паралелі. Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele*. (Дрогобич, 2019), 127–151.

610 Nada Klaić. Poganska Stara ili Vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta. *Croatica Christiana Periodica*. G. 12. B. 21. (Zagreb, 1988), 49–62.

611 Леонтій Войтович. Велика Хорватія і Біла Хорватія: довгий шлях подолання помилкового стереотипу. *Україна і Хорватія: історичні паралелі. Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele*. (Дрогобич, 2019), 152–169.

612 Огляд старших праць див.: Lubor Niderle. *Slovanske starożitnosti*. D. 2. Sv. 1. (Praha, 1906), 250–261.

613 Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 2. (Warszawa, 1964), S. 112; T. 3. (Warszawa, 1967), 68–69.

Лінгвісти звернули увагу, що також сучасні карпато-українські говори походять від давньохорватського племінного діалекту[614]. Значно більшу близкість сучасної хорватської мови до української ніж до польської, звично пояснюють, спираючись на авторитет Райко Нахтігаля[615], Бого Графенауера[616] та Божени Застерової[617], що сучасна мова південних слов'ян є наслідком їх співжиття з сусідами і ніяк не пов'язана із їх походженням. Однак важко повірити, щоби співжиття з іллірійським населенням Далмації, ромеями та латинянами, а пізніше німцями, могло наблизити хорватську мову до української. Скоріше навпаки, наслідком такого співжиття стали мовні відмінності. У галицьких землях та в землях нинішньої Хорватії етнологи знаходять також збережену прабатьківську хорватську архаїку (зокрема це стосується запрягу коней і волів та пов'язаної з ними номенклатури[618]).

Отже, вирисовується наступна картина: У Прикарпатті на базі розвитку *культури карпатських курганів* кінця II − початку V ст.[619], в межах якої в складних асиміляційних процесах слов'янські масиви перемогли дакійські (костобоків), германські (пшеворців-астінгів) і сарматські[620] елементи, сформувався масив хорватських племен[621]. Ранні

---

614 Олексій Горбач. Остурня – український острівець на Спіші під Татрами. *Християнський голос*. (Мюнхен, 1970), ч. 1–2, 1–4; Його ж. *Південно-лемківська говірка й діялектичний словник с. Красний Брід бл. Межилаборець (Пряшівщина)*. (Мюнхен, 1973); Його ж. Середньозакарпатські говірки, Лемківські говірки. *Діялектологія. Енциклопедія Українознавства*. Т. 2. (1992), 16–19; Сергей Николаев. Балкано-карпатские изглоссы как реликт позднеславянского лингвистического ландшафта. *Язык и культура. Памяти Г. П. Клепиковой*. (Москва, 2008), 125–139.

615 Rajko Nahtigal. *Slovanski jezyki*. Vyd. 2. (Ljubljana, 1952), 6.

616 Bogo Grafenauer. Nekaj vprasanj iz dobe naseljevanja južnich slovanov. *Zgodovinski Časopis*. T. 4. (Ljubljana, 1950), 23–123; Idem. Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata. Historijski Zbornik. T. 5. (Zagreb, 1952), 1–55;

617 Božena Zástěrová. Hlavni problemy z počatku dějin slovanských narodů. *Vznik a počatky slovanů*. T. 1. (Praha, 1956), 42.

618 Михайло Глушко. *Генезис тваринного запрягу в Україні. Культурно-історична проблема*. (Київ, 2003), 444 с.

619 Josef Szombathy. Praehistoriche Recognoscierungen stour nach der Bukowina im Jahre 1893. *Jahrb. des Bukowiner Landes-Museum*. Bd. 2. (Czernowitz, 1894), 10–21; Маркіян Смішко. Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я. *Наук. зап. Ін-ту суспільних наук АН УРСР.* Т. 1. (Львів, 1953), 131–151; *Його ж. Карпатські кургани першої половини I тис. н. е.* (Київ, 1960), 186 с.; Його ж. Східнослов'янські племена на території західно-українських земель у перій половині I тис. н. е. *Торжество історичної справедливості*. (Львів, 1968), 14–27; Його ж. Племена культури карпатських курганів. *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.* (Київ, 1976), 48–63.

620 Маркіян Смішко. Племена зарубинецької культури. *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.* (Київ, 1976), 6–15; Його ж. Племена пшеворської культури. *Там само*, 28–38; Його ж. Сарматські племена. *Там само*, 38–48; Його ж. Племена черняхівської культури. *Там само,* 63–83.

621 Михайло Брайчевський. Про етнічну приналежність черняхівської культури. *Археологія*. Т. 10. (Київ, 1957), 122–125; Його ж. *Біля джерел слов'янської державності*. (Київ, 1964), 5; Ліана Вакуленко. Памятники культуры карпатских курганов у с. Глубокое. *Археологические исследования на Украине в 1967 г*. (Киев, 1968), 169–172; *Її ж.* Поселения культури карпатських

пам'ятки *культури карпатських курганів* заповнюють північні і східні схили Карпат, а також простір між Карпатами і верхів'ями Дністра, Пруту, Серету, верхів'я Тиси, на північному заході вони доходять до р. Стрий у р-ні Добрян (Вижницький, Глибоцький, Кіцманський, Сторожинецький р-ни Чернівецької обл.; Коломийський, Надвірнянський, Косівський і, частково, Тлумацький та Галицький р-ни Івано-Франківської обл.; Стрийський і Старосамбірський р-ни Львівської обл. та Хустський і Виноградівський р-ни Закарпаття). Носії цієї культури взагалі не знали плоских цвинтарів. Вони хоронили своїх покійників під невисокими курганами. Кремація тіл відбувалася у трьох основних варіантах: з вміщенням останків в урну, з вміщенням останків в ямку, з насипанням кургану безпосередньо над багаттям. Поселення носіїв культури розміщалося на перших або других надзаплавах невеликих водоймищ поблизу низинних чорноземів та луків, люди жили в наземних будівлях і напівземлянках з вогнищами або печами посередині. Використовувалася ліплена кераміка різноманітних форм. Виготовлення її було недбалим, глина оброблена погано, слабка, поверхня вирівняна, кольори – синій, червоний, жовтий і коричневий. Орнамент – у вигляді рельєфних валиків на шийці або плечиках, наліплених дужок, пиптів, ямок, зигзагоподібної лінії. Особливості цього посуду – вази на високих ніжках, іноді фігурних підставках, що нагадують аналогічні липицькі типи.

З верхів'їв Південного Бугу і Збручу слов'янське населення почало заповнювати Буковину і Покуття. За ними рухалися сармати (*язиги* і *роксолани*). Слов'яни тіснили місцеве фрако-дакійське населення, а місцями просочувалися через їх оселі в передгір'я Карпат. З другого боку носіїв липицької культури *костобоків* тіснили пшеворці *астінги*. Подальша міграція *готів* і *гепідів* у III ст. привела до розвитку *черняхівської культури*, що прискорило відхід носіїв *культури карпатських курганів* далі до Карпат і по долині р. Тиса, що сприяло його розвитку, відмінного від загального масиву черняхівської культури. У III-V ст. складний карпатський симбіоз даків, слов'ян, германців і сарматів закінчився на користь *слов'ян*, зв'язок яких можливо очолили,

курганів. *Дослідження з слов'яно-руської археології*. (Київ, 1976), 73–94; Її ж. *Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.* (Київ, 1977), 140 с.; Ліана Вакуленко, Олег Приходнюк. Проблема преемственности черняховских и раннеславянских древностей в свете исследований на Среднем Днестре. *Slavia Antiqua*. Т. 33. (1985), 71–136; Эммануил Рикман. *Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.* (Москва, 1975), 319; Степан Пеняк. *Ранньослов'янське та давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст*. (Київ, 1980), 162–165; Володимир Баран, Денис Козак, Ростислав Терпиловський. *Походження слов'ян*. (Київ, 1991), 57.

розчинившись пізніше в ньому і давши йому своє ім'я, войовничі іраномовні *хорвати*[622]. В складі сарматського іраномовного конгломерату були десятки різних великих і малих племен[623]. Їх участь у хорватському етногенезі підтверджують антропологічні матеріали. Поряд з гетським мезодоліхокранним типом черепів тут зустрічаються черепи сарматського брахікранного типу[624]. Одне з цих сарматських іраномовних племен (іранська етимологія назви „*хорвати*" не викликає

---

622 Маркіян Смішко вважав носіїв культури карпатських курганів *карпами*, які будучи відірваними від основного дакійського масиву були асимільовані слов'янами, знаходячи генетичний зв'язку між пам'ятками *культури карпатських курганів* (кінець II ст. – перша половина V ст.) та слов'янськими пам'ятками VI–X ст. За його висновками на базі пам'яток *культури карпатських курганів* розвинувся первинний хорватський ареал (Маркіян Смішко. Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я. *Наук. зап. Ін-ту суспільних наук АН УРСР.* Т. 1. (Львів, 1953), 131–151; Його ж. *Карпатські кургани першої половини I тис. н.е.* (Київ, 1960), 186 с.; Його ж. Поселення III-IV ст. н.е. з слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької обл. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* Вип. 5. (Львів, 1964), 67–80). Ці висновки в різний час підтвердили дослідження Степана Пеняка, який поширив ареал культури на все Верхнє Потисся (Степан Пеняк. *Ранньослов'янське та давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст.* (Київ, 1980), 162–165); Ліана Вакуленко, яка виділила дакійську основу культури та вплив германських племен на її розвиток (Лиана Вакуленко. Памятники культуры карпатских курганов у с. Глубокое. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.* (Киев, 1968), 169–172; Її ж. Поселения культури карпатських курганів. *Дослідження з слов'яно-руської археології.* (Київ, 1976), 73–94; Її ж. *Пам'ятники підгір'я Українських Карпат першої половини I тис. н.е.* (Київ, 1977), 140 с.; Її ж. *Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси).* (Київ, 2010), 301 с.); Володимир Баран, Денис Козак та Ростислав Терпиловський, які прослідкували процеси асиміляції *карпів* слов'янами у межах цієї культури протягом IV–VI ст. (Володимир Баран, Денис Козак, Ростислав Терпиловський. *Походження слов'ян.* (Київ, 1991), 57) та Михайло Брайчевський, який вважав цю культуру локальним варіантом *черняхівської культури* (Михайло Брайчевський. Про етнічну приналежність черняхівської культури. *Археологія.* Т. 10. (1957), 122–125; Його ж. *Біля джерел слов'янської державності.* (Київ, 1964), 5). У румунському Прикарпатті пам'ятки культури карпатських курганів досліджував Віргіл Михайлеску-Бирлаба, який вважає носіїв цієї культури наслідком симбіозу липицької культури (даків) та пшеворської культури (германців астінгів) (Virgil Mihailescu-Birliba. Un nouvran groupe culturel sur le territoire de Roumanie: Les fouilles de Braniste-Nemtisor (Comm. de Vinatori,dep. de Neamts). *Dacia*. V. 24. (Bucureşti, 1980), 181–207). Виключно північнофракійськими (дакійськими) вважав памятки культури карпатських курганів Вячеслав Котигорошко (Вячеслав Котигорошко. Исследование памятников в Закарпатье. *Археологические Открытия. 1976 г.* (Москва, 1977), 312; Його ж. Курган первой половины III в. н.э. у с. Братово. *Советская Археология.* (Москва, 1979), № 2, 153–164; Його ж. Итоги изучения могильника Иза I в Закарпатье. *Там само.* (Москва, 1980), № 1, 239–247; Його ж. Раскопки дакийского городища у с. Малая Копаня. *Археологические Открытия. 1980 г.* (Москва, 1981), 256). Зрозуміло, що у формуванні *культури карпатських курганів* взяли участь дакійські, германські і слов'янські масиви, а також і сарматські групи (Эммануил Рикман. *Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.* (Москва, 1975), 319).

623 Леонтій Войтович. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен. *Записки НТШ*. Т. 260. Кн. 2. (Львів, 2010), 7–23.

624 Евгений Максимов. Юго-Восточная Европа в первой четверти I тыс.н.э. по археологическим данным. Историография. *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.* (Киев, 1990), 19–20.

жодних заперечень[625]) і могло стати основою військової еліти у цьому слов'янському зв'язку (подібно як пізніше вікінги Рюриковичі з своїм оточенням), який у V-VI ст. почав заповнювати землі Східної Словаччини, басейну Дністра (де вони змішувалися із спорідненим сербським населенням) і Сяну, а далі вздовж Татрів і Судетів дійшов до витоків Одри і Ельби, басейну Заале і Білої Ельстер. Так утворилася *Велика Хорватія*[626].

---

625 Александр Соболевский. Русско-скифские этюды. *Известия Отделения Русского Языка и Словестности*. Т. 26. (Петроград, 1921), 8; Nika Żupanić. Prvobitni Hrvati. *Zbornik kralja Tomislawa*. (Zagreb, 1925), 291, 296; Idem. Prvi nosilci etnickich imen Srb, Hrvat, Cech i Ant. *Etnolog*. T. 2. (1928), 74–79; Idem. Znaćenje barvnega atributa v imenu Crvena Hrvatska. *Etnolog*. T. 10/11. (1937–1938), 355–376; Maks Vasmer. *Untersuchungen uber die altesten Wohnsitze der Slaven.* 1. Die Iranier in Sudrussland. (Leipzig, 1926), 56; Lubo Hauptmann. Seoba, Hrvata i Srba. *Југословенски Историски Часопис*. Т. 3. (Љубљана–Загреб–Београд, 1937), 30–61; Stefan Sakaš. Iranische Herhunft des Kroatischen Volksnamens. *Orientalia Christiana Periodica*. T. 15. (Roma, 1949), 330–340.

626 Леонтій Войтович. "Білі хорвати" чи "карпатські хорвати". *Миколаївщина. Збірник наукових праць*. Т. 1. (Львів, 1998), 49–79; Його ж. Князівства карпатських хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. (Львів, 2001), 195–210; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 4. (Київ, 2004), 105–132; Його ж. „Білі" хорвати чи „карпатські" хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Дрогобич, 2004), 38–45; Його ж. Карпатские хорваты. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*. (2005), вып.1, 133–146; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua. 2006. Исследования и материалы*. (Санкт-Петербург, 2006), 6–39; Його ж. [Рец.] Майоров А. В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. –Санкт-Петербург, 2006. – 209 с. *Записки НТШ.* Т. 256. (Львів, 2008), 705–707; Його ж. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Вип. 45. (Львів, 2010), 13–54; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Русин*. (Кишинев, 2010), № 3(21), 5–49, 159–169; Його ж. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Войтович Л. Галицько-волинські етюди.* (Біла Церква, 2011), 10–46; Його ж. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ukrainensis*. Т. 2. (Харьков, 2013), 71–101; Vojtovyč Leontij. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija.* Priredio Jevgenij Paščenko. (Zagreb, 2014), 207–254; Александр Майоров. Константин Багрянородный о происхождении и ранней истории хорватов: Великая Хорватия и белые хорваты. *Rossica antique. 2006. Материалы и исследования*. (Санкт-Петербург, 2006), 40–73; Его же. *Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона*. (Санкт-Петербург, 2006), 208 с.; Його ж. Велика Хорватія, яку називають "Білою": до питання про походження і значення хорватських етнічних назв. *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. Т. 3. (Львів, 2006), 31–66; Его же. О происхождении этнонима *хорваты*: историко-этимологические заметки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип.15. Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. (Львів, 2006–2007), 55–61; Его же. "Великая Хорватия, называемая "Белой"…": к вопросу о происхождении и значении хорватских этнических названий. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 1. (Львів, 2007), 13–44; Aleksander Majorov. *Velika Hrvatska. Etnogeneza i rana povijest Slavena prikarpatskoga područja.* (Zagreb, 2012), 218 s.

У VI–X ст. весь цей ареал мав спільний обряд поховання. Тіла спалювали на певній відстані від місця поховання. Обпалені кістки складали в урну і засипали в ямі або ж над урною насипали невеликий курган[627]. Такі пам'ятники зустрічаються у Прикарпатті, Закарпатті, Східній Словаччині (до р-ну Кошіце) і Хорватії (пам'ятники VII ст.[628]), вздовж течії Ельби і в низинах Мульди, між Нижньою Заале і Ельбою (кінець VI – початок VII ст.[629]). У пам'ятках на території Німеччини урни празького типу часто закопували у земляних плоских могилах, вимощених камінням[630].

[627] Борис Тимощук. *Восточнославянская община VI–X вв. н. э.* (Москва, 1980), 194 с.; Михайло Филипчук. Нова знахідка. Плісneський саркофаг. *Літопис Червоної Калини*. № 10–12. (Львів, 1993), 55.

[628] Janko Belosević. *Materialna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća.* (Zagreb, 1980), 47.

[629] Berthold Schmidt. *Die späte Volkerwanderungszeit in Mitteldeutschland.* (Halle, 1961), 41; Joachim Hermann. *Germanen und Slawen in Mitteleuropa. Zur Neugestaltung der ethnischen Verhaltnisse zu Beginn des Mittelalters.* (Berlin, 1984), 11–17; Idem. Die Slawen in Deutschland. (Berlin, 1986), 18.

[630] Окремо стоїть проблема підплитових поховань в ямах, накритих кам'яними плитами. Враховуючи, що могильники без жодних наземних ознак знаходились в основному на полях, можна допускати, що при оранці за довгі століття немало плит було просто забрано з поверхні. Підплитові поховання нічим не відрізняються від звичайних ямних безкурганних поховань. Всі вони містять трупопокладення з західною орієнтацією. Трупи покладені переважно без домовин в ямах глибиною 0,3–1,1 метра. Розміри плит від 1,5 х 0,4 до 2,2 х 1,0 метрів. Трапляються і плити обложені камінням. Більшість поховань безінвентарні. Зрідка у жіночих похованнях знаходять підвісні кільця перснеподібної форми з одним або двома кінцями, загненими у зворотньому напрямку. Виготовлені вони переважно з чотирьохгранного дроту. Зустрічаються також прості або звиті дротяні персні. Ареал підплитових і грунтових могил в основному характерний для середньої течії Дністра, але окремі поховання знаходять і біля його витоків (наприклад поховання на г. Кляштор у Смільниці Старосамбірського р-ну Львівської обл.). Кургани для цієї зони зовсім не характерні. Основна маса курганів починається на водорозділі басейнів Дністра та Бугу і Прип'яті. Вони належать волинським племенам. Прослідкувати нижні хронологічні рамки появи підплитових могил поки-що не вдалося. Але це було не раніше X ст. (Евгений Тимофеев. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X–XIII вв. *Советская Археология.* (Москва, 1961), № 3, 56–73; Валентин Седов. Восточные славяне в VI-XIII вв. *Археология СССР.* (Москва, 1982), 128). Можна повністю погодитись з Володимиром Петегиричем, щодо неможливості привнесення обряду підплитних поховань з заходу (Володимир Петегирич. Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини. *Тези доп. і повід. 1-ї Тернопільської обл. наук.-істор. конф.* (Тернопіль, 1990), 72). Також цей обряд ніяк не пов'язаний з соціальною диференціацією суспільства (Володимир Войнаровський. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині. *Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки.* Темат. збірник наукових праць. (Київ, 1992), 40–41). Тому важко погодитися з Борисом Тимощуком, який весь ареал підплитних могил вважав хорватським (Борис Тимощук. *Північна Буковина – земля слов'янська.* (Ужгород, 1969), 192 с.; Його ж. *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.* (Київ, 1976), 176 с.; Його ж. Социальная типология селищ VI–X вв. *Археологические исследования средневековых памятников в Днестро-Прутском междуречье.* (Кишинев, 1985), 3–24; Ирина Русанова, Борис Тимощук, Любомир Михайлина. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V-X вв. *Советская Археология.* (1981), № 2, 80–93; Ирина Русанова, Борис Тимощук. Древнерусское Поднестровье. (Ужгород, 1981), 22–35). Скоріше це наслідки переселення з Нижнього Дністра *тиверців* (Володимир Войнаровський. Підплитові поховання, 42–43). Ареал підплитових поховань має поширення і на теренах

Хорватські історики, не вдаючись у подробиці, в цілому прийняли версію про прабатьківщину за Карпатами. Але під впливом політичних реалій останніх років, зокрема загострення протистояння з сербами, певну підтримку отримала модерна теза Генріха Кунстмана[631], який запропонував повернутися до давньої версії міграції *хорватів* з гирла Дону на Балкани, а звідти їх вихід на північ до Одри[632]. Ця гіпотеза була свого часу грунтовно розкритикована Радо Катічічем[633]. Інша гіпотеза Івана Мужича, який, головним чином на підставі антропологічних матеріалів, розвинув тезу про автохтонність *хорватів* у Далмації[634], не розв'язувала проблему раптової слов'янізації автохтонів-ілірійців, якими мали би бути *хорвати*. Однак не без впливу надмірного патріотизму, властивого для всіх титульних відроджених та новонароджених держав, в сучасній хорватській історіографії почав перемагати синтез гіпотез Г. Клінстмана та І. Мужича, який дозволив, виходячи з іранської етимології етноніму *хорвати,* сформулювали тезу про елітну групу з іраномовного середовища Аварського каганату, яка запанувала в хорватському масиві[635], з наголосами на

Словаччини та Чехії, знайдені такі поховані і у Хорватії при розкопках у поселеннях Нін і Кашич на г. Маклиново Брдо (Janko Belosević. *Materialna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća.* (Zagreb, 1980), 47). Але спроба будь-якого пов'язання цих ареалів вимагає дуже обережного підходу.

[631] Генріх Кунстмана виходив з того, що *Велика* і *Біла Хорватія* одне і теж поняття. Просто „Bel" повинно читатися як „Wel", а отже „*velochrobati*" (великохорвати) було первинною назвою *хорватів*. Другим аргументом Г. Кунстмана є версія походження племінної назви *далемінців* від *далматів* (Keinrich Kunstmann. Uber den Namen der Kroaten. *Die Welt der Slaven*. T. 27/1. (München, 1982), 131–136; Idem. Kamen die westslavischen Daleminci aus dalmatien? *Ibidem*. T. 28. (München, 1983), 370: Idem. Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos. *Ibidem*. T. 29/1. (N.F. VII). (München, 1984), 119).

[632] Heinrich Kunstmann. Über den Namen der Kroaten. *Die Welt der Slaven*. T. 27/1. (München, 1982), 131–136; Idem. Kamen die westslavischen Daleminci aus dalmatien? *Ibidem*. T. 28. (München, 1983), 370; Idem. Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos. *Ibidem*. T. 29/1. N. F. VII. (München, 1984), 111–122.

[633] Rado Katićić. Kunstmannovi lingvisticki dokazi o seobi Slavena siuga na sjever. *Starohrvatska Prosvjeta*. T. 20. 1990. (Zagreb, 1992), 225–328.

[634] Ivan Mužić. *Podrijetlo i pravjera Hrvata*. (Split, 1991), 366 s.

[635] Otto Kronsteiner. Gab es unter den Alpenslaven eine kroatische ethnische Gruppe? *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. Bd. 24. (Wien, 1978), 137–157; Herwig Wolfram. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum: Das Weissbuch der Salzburger kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. (Wien–Köln, 1979), 167 s.; Walter Pohl. Das Awarenreich und die "Kroatishen" Ethnogenesen. *Die Bayern und ihre Nachbarn*. Teil. 1. Hrsg. von H.Wolfram und A.Schwarz. (Wien, 1985), 293–298; Idem. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr*. (München, 1988), 261–268; Idem. Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni. *Etnogeneza Hrvata*. Ul. N. Budak. (Zagreb, 1995), 86–96; Neven Budak. *Prva stoljeća Hrvatske*. (Zagreb, 1994), 248 s.; Ludvig Steindorff. Kroatien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. (Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2001), 27; Idem. *Povijest Hrvatske od srednjeg vijeka do danas*. Prjevod R. Steindorff-Andrun, S. Lipovčan. (Zagreb, 2006), 274 s.

автохтонність або євроазійскість[636]. В результаті нова полеміка розгорнулася навколо гіпотези про двояке походження хорватського народу[637].

Проблема хорватських міграцій. Формування Великої Хорватії завершилося не раніше початку VI ст., а її розширення у західному напрямку було зумовлено експансією *дулебів*, які стали першим гегемоном Волинського суперсоюзу. Не виключено навіть, що *дулеби* підпорядкували собі якусь частину хорватського масиву. З досить певною вірогідністю аваро-дулебську і аваро-хорватську війни можна датувати 561−562 рр.[638] Розгромивши хорватський та дулебський суперсоюзи, авари зупинилися на Верхній Лабі (Ельбі), зустрівшись з військом франкського короля Сігіберта. Повторну спробу вони здійснили у 565 р., перейшовши через Ельбу і вторгнувшись у Тюрінгію. При цьому вони зрушили слов'янські маси і змусили їх мігрувати на захід. Так була зайнята *хорватами* територія пізнішої *Білої Хорватії*. У 568 р. *лангобарди* покинули Паннонію і їх місце відразу ж зайняли *авари*, знову змушуючи мігрувати *хорватів* та інших слов'ян. Таким чином ще у другій половині VI ст. *хорвати* з *аварами* підійшли до кордону з Далмацією.

Перша міграція проходила під аварською гегемонією і за участі волинських племен з дулібського об'єднання. Про це свідчать топоніми у Хорватії, Боснії і Герцеговині, які зберегли етнічні назви відомих

[636] Lujo Margetić. *Dolazak Hrvata*. (Split, 2001), 185–216; Emil Heršak, Boris Nikšić. Hrvatska etnogeneza: pregled komponentnich etapa i interpretacija (s naglaskom na euroazijske/nomadske sadržaje). *Migracijske i etničke teme.* Vol. 23. (Zagreb, 2007), 251–268).

[637] Rado Katičić. *Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*. (Split, 1993), 5–281; Milenko Lončar. Dalmatinske etimologie Konstantina Porfirogeneta. *Folia onomastica Croatica*. T. 11. (Zagreb, 2002), 149–174; Trpimir Vedriš. Povodom novog tumačenja vijesti Konstantina VII. Porfirogeneta o snazi hrvatske vojske. *Historijski Zbornik*. T. 60. (Zagreb, 2007), 1–33; Daniel Dzino. *Becoming Slav, becoming Croat: identity transfomations in post-Roman and medieval Dalmatia.* (Leiden–Boston, 2010), 271 p.; Денис Алимов. *Этногенез хорватов: формирование хорватской этнополитической обности в VII–IX вв.* (Санкт-Петербург, 2016), 380 с.; Євген Пащенко. Деякі питання етногенезу хорватів у сучасній хорватській науці. *Україна і Хорватія: історичні паралелі. Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele*. (Дрогобич, 2019), 244–252.

[638] У 561 р. по смерті короля *франків* Хлотара його землі розділили між собою четверо синів. Східно-франкські землі з центром у Реймсі отримав Сігіберт. За повідомленням сучасника турського єпископа Григорія Флоренція (бл. 540–594), у 562 р. король Сігіберт зіткнувся з аварами, які вийшли на його східні кордони (Grigorii Turonensis. Historia francorum. *Monumenta Germaniae Historica*. *Scriptorum Rerum Merovingicarum.* T. 1. (Hannoverae, 1951), IV, 22). За "Історією лангобардів" Павла Диякона (бл. 720 – бл. 799) битва між Сігібертом та аварами у верхів'ях Лаби відбулася у цьому ж 562 р. (Paulus Diakonus. Historia gentis Langobardorum. *Monumenta Germaniae Historica*. *Scriptorum Rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX.* (Hannoverae, 1878), II, 10). Отже союз *дулебів* міг бути розбитий *аварами* між 561–562 рр. У 560 р. *авари* вбили посла *антів* Мезаміра, наступного року розгромили *кутригурів* і вийшли на Нижній Дунай. Василевс Юстиніан запропонував їм як федератам імперії для поселення Паннонію, де жили германці *герули* і *гепіди.* Перед розгромом і підпорядкуванням *дулебів* авари мусили підпорядкувати *хорватів*.

прикарпатських і волинських племен: ***требовлян*** (Terbegovci, Trbovće, Trbovići, Trbovlje, Trebanjski vrh, Trebća vas, Trebće, Trebećaj, Trebelno, Trebenće, Trebenista, Trebesinj, Trebeљevo, Trebcz, Trebež, Trebećino, Trebiće, Trebija, Trebijovi, Trebimlja, trebino, Trebinje, Trebiљte, Trebižani, Trebižat, Trebnja Gorica, Trebnje, Trebnji vrh, Treboje, Treboљ, Trebotin, Trebovec, Trebović, Trebovljani, Trebovlje – всього 53 назви), ***засян-присян*** (Prasjani – 1 назва), ***дулібів*** (Dulebe, Dulepska – 2 назви), ***бужан*** (Bužec, Bužici, Bužin, Bužinija, Bužići – всього 8 назв), ***лучан*** (Lućane, Lućica, Lućice – всього 10 назв), ***волинян*** (Velinci, Velino, Veljun – всього 5 назв) і ***черв'ян*** (Ćerin, Ćerjenci, Ćervaci, Ćervać, Ćervaći, Ćerovići, Ćerovljani – всього 51 назва). Поряд з ними знаходяться десятки топонімів, пов'язаних з ***аварами-обрами*** (Obrovo, Obrov, Obrovac і т. д.). Такі збіги не можуть бути випадковими.

У розділах 30 і 31 трактату „Про управління імперією" викладено дві версії завоювання Далмації ***хорватами***. Крім того у 29 та 30 розділах приведені ще дві версії, схоже, більш раннього проникнення ***хорватів*** у Далмацію. З першого ж погляду очевидно, що ці останні версії були взяті від різних інформаторів і відбивають два погляди на одні і ті ж події. У дослідників навіть виникла думка, що розділ 30 був написаний після смерті василевса і вставлений у трактат[639]. Але вважалося, що автором інформації була особа добре обізнана з подіями або ж інформацію було взято просто з хорватського епосу[640]. Але сербські історики Реля Новакович (19.05.1911–22.11.2003)[641] та Боро Ферянчич[642] спростували цю думку. Вони звернули увагу, що текст 30 розділу так і не був зведений в одне ціле, тому він містить як історичні так і географічні протиріччя. Двічі по різному вказані території Далмації і Хорватії. Невірно приписано імператорові Діоклетіану будівництво Салони і т. д. Версія, приведена у розділі 29, пов'язана з далматинською традицією, яка походила, скоріше всього, від жителів Салони. Тут відчувається краще знання місцевих умов, а жителів Салони названо римлянами. Версія, приведена у розділі 30, безперечно, пов'язана з візантійським джерелом. Жителі Далмації названі ромеями, а сама провінція західною фемою, інформатори цього розділу погано знали природні умови в районі Спліту і Салони, невірно визначили кордони Далмації по Дунаю, а також невірно ототожнили безіменну річку

---

[639] John Bagnell Buri. The Treatise De administrando imperio. *Bizantinische Zeitschrift*. Bd. 15. (München, 1906), 517–557.

[640] Bogo Grafenauer. Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata. *Historijski zbornik*. T. 5. (Zagreb, 1952), 15–18; Nada Klaić. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. 2 izdanje. (Zagreb, 1975), 137.

[641] Реља Новаковић. Нека запажанья о 29. и 30. глави De administrando imperio. *Историски Часопис*. Кн. 19. (Београд, 1972), 5–54.

[642] Боро Ферјанчић. Структура 30. главе списа De administrando imperio. *Зборник радова Византолошког института*. Кн. 18. (Београд, 1978), 67–80.

недалеко від Салони з Дунаєм[643]. В обох розділах було використано також хорватський епос.

Нада Клаїч пов'язувала час першого переселення *хорватів* на Балкани, виходячи з інформації Костянтина Багрянородного з 31 розділу трактату, з правлінням василевса Іраклія (610–641). Конкретна дата була прив'язана до здобуття Салони, яке вона датувала на підставі надгробку абатиси Іоанни 614 р. Обдуривши прикордонну охорону, вони пройшли через клісуру (фортеця Кліс в чотирьох кілометрах на північ від Салони, яка прикривала прохід до Адріатичного узбережжя зі сторонни Боснії) та здобули Салону, яка була адміністративним центром Далмації[644]. Після цього почалася масова колонізація Далмації слов'янами, переважно *хорватами*, та *аварами*.

Відомо, що у 602 р. *лангобарди*, *авари* і *слов'яни* напали на візантійську Істрію і пустошили її[645]. У 604 р. аварський каган послав королю лангобардів Агіульфу слов'янський контигент на допомогу у війні проти міланського герцога. Це військо брало участь у битві під Кремоною[646]. Ще у 1217 р. біля Кремони була місцевість Корвето („Corveto loco Cremonenses"[647]), що може свідчити про участь *хорватів* у цій війні і підтверджує їх присутність у Далмації у 602–604 рр.

Важливим джерелом з цього періоди є листи папи Григорія Великого (590–604) до іллірійського єпископа. У листі з 591 р. папа звертається до нього з проханням прийняти до себе прогнаних єпископів з територій захоплених *аварами* та *слов'янами*. Ця звістка відноситься до єпископій Теурній і Агунт на Драві[648]. Ще раніше у 587 р. були зруйновані єпископії Целея та Емона. У іншому листі з 592 р. папа висловив радість з приводу перемоги префекта Йобіна над варварами. Немає сумнівів, що мова йшла про контрудар візантійського війська, яке відкинуло *аварів* та *слов'ян* за Драву. Перемозі префекта сприяв похід баварського герцога Тассіло I проти слов'ян у 592 р. Герцог був васалом короля франків Хільберта, з яким папа нав'язав тісні контакти, маневруючи між візантійцями і франками. У 593 р. баварці захопили в полон і стратили 2 тис. слов'ян[649]. Після смерті Тассіло I його син Гарібальд спочатку потерпів поразку від слов'ян, а потім розбив їх на Драві[650]. Ці події, безперечно, затримали просування *хорватів* з

---

643 Реља Новаковић. Нека запажанья о 29. и 30. глави, 17–21.

644 Nada Klaić. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. 2 izdanje. (Zagreb, 1975), 139.

645 Joachim Hermann. *Welt der Slaven:Geschichte – Gesellschaft – Kultur.* (Leipzig, 1986), 40.

646 Paulus Diakonus. Historia gentis Langobardorum. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum. Saec. 6-9.* (Hannoverae, 1878), IV, 24.

647 Annales Placentini Gibellini a. 1154–1284. Ed. Ph. Jaffi. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.* T. 18. (Hannoverae, 1863), 435.

648 Bogo Grafenauer. *Zgodovina slovenskoga naroda.* 1. sv. (Ljubljana, 1954), 288.

649 Paulus Diakonus, IV, 11.

650 Paulus Diakonus. IV, 41.

Паннонії у Далмацію і Істрію[651]. У 598 р. папа вітав равеннського екзарха Калінікуса, який відповідав за оборону Істрії і Далмації, з перемогою над *слов'янами*. У 600 р. в листі до Максима, єпископа Салони, папа висловив співчуття з приводу спричинених *слов'янами* страждань і стурбованість, що останні хочуть йти через Істрію в Італію. Отже у 600 р. Салона ще не була здобута, але така загроза вже існувала. Сталося це між 600-614 рр. (за написом з надгробку абатиси Іоанни Салона була зруйнована у 614 р.).

Перша міграція *хорватів* на Балкани тривала у 587–614 рр. і брали у ній участь під впливом *аварів*, залежні від них *хорвати*, які зайняли Паннонію, перейшовши туди по Тисі з Карпатського регіону. Дунай вони могли форсувати між впадінням Морави і Тиси. Напроти гирла Тиси знаходилася потужна візантійська фортеця Сірміум, яку імперія утримувала ще у VII ст., через що можливий район переправи можна звузити від гирла Морави до місцевості напроти гирла ріки Драви. Басейн Драви *хорвати* освоїли між 587–593 рр. Пізніше у VIII ст. тут була сформована Паннонська марка імперії *франків*, на західних рубежах якої були поселення Horvatzsidany і Horvatino. З цієї території *хорвати* стали просочуватися у межиріччя Драви і Сави, звідки перейшли у нинішню Боснію. А вже з Боснії форсували прохід до Адріатичного побережжя через Клісу та Салону.

Нова міграція *хорватів* була пов'язана з наступом і поразкою *аварів* під Константинополем у 626 р.[652]. За версією Франьо Шанєка[653] та Драгутіна Павлішича[654] *хорвати* були викликані василевсом Іраклієм з-за Карпат і прибули у 630 р. Бого Графенауер відносив дату першого переселення до 623 р., пов'язуючи її з повстанням Само[655], але він при цьому проігнорував інформацію Костянтина Багрянородного з розділів 29 та 31, взявши до уваги тільки розділ 30.

Можна погодитися, що ця друга міграція *хорватів* на Балкани тривала у 626–630 рр. на заклик василевса Іраклія і була спрямована проти *аварів*. У ній брали участь *хорвати* з *Білої Хорватії*, які жили за Баварією і були незалежними від *аварів*. Ця міграція завершилася завоюванням Далмації, де виникло 11 хорватських жупаній (князівств),

---

[651] Nada Klaić. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, 101; Bogo Grafenauer. *Zgodovina slovenskoga naroda*, 288.

[652] Heinrich Kunstmann. Über den Namen der Kroaten. *Die Welt der Slaven*. T. 27/1. (München, 1982), 131–136; Rado Katičić. Kunstmannovi lingvisticki dokazi o seobi Slavena s iuga na sjever. *Starohrvatska Prosvjeta.* 20. 1990. (Zagreb, 1992), 300–301, 307; Trpimir Macan. *Povijest hrvatskog naroda.* (Zagreb, 1992), 15–16.

[653] Franjo Šanjek. *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru: Pregled religiozne povijesti Hrvata (7–20 st.) (Priručnici) (Croatian Edition)*. (Zagreb, 1991), 15.

[654] Dragutin Pavlišić. *Povijest Hrvatske.* (Zagreb, 1994), 15.

[655] Bogo Grafenauer. *Zgodovina slovenskoga naroda.* Sv. 1. Odnaselitve do uveljavljanja frankovskega feudalnega roga. (Ljubljana, 1994), 44.

спочатку залежних від Візантії, а потім самостійних, про що свідчить прийняття християнства латинського обряду[656].

Велика Хорватія на середньому та верхньому Дністрі, в Закарпатті, на Сяні і вдовж гір до верхів'їв Одри, Лаби, Заале і Білої Ельстер, позбувшись аварського впливу, роздробилася на окремі князівства (племінні союзи). З рухом на південь лехітських племен, одне з яких − *вісляни*, вклинилося у хорватський масив в районі Кракова, західна частина (*Біла Хорватія*) перетворилася в анклав, відірваний від решти хорватського массиву, який до XVI ст. втратив своє етнічне обличчя. Але обидві частини якийсь час продовжували сприйматися віддаленими сусідами як *Велика Хорватія*.

"Дулібська" проблема. На підставі порівняння письмових джерел, даних топонімії і наслідків вивчення археологічних пам'яток VI-VII ст., ще в першій половині XX ст. було зроблено висновок, що територія Верхнього Подністров'я та Посяння входила до племінного об'єднання *дулібів*[657]. Окремі дослідники були схильні пов'язувати з *дулібами* всю територію пам'яток культури Луки Райковецької, принаймні у межах ареалу празько-корчакської кераміки[658]. Центр об'єднання *дулібів* відносять до Волині. Правда, ці висновки, однак, залишаються доволі дискусійними.

Сьогодні продовжує зберігатися стереотип, який базується на буквальному трактуванні відомого фрагменту з ПВЛ: „*Дулѣбы, живѧху по Бугу, кде инѣ Волынѣне...*"[659]. Тобто на Волині жили, послідовно змінюючи одні одних, племена *дулібів*, *бужан* і *волинян*. З цього випливає, що тільки *волиняни* ввійшли до складу Київської Русі, тоді як *дуліби* і *бужани* на кінець X ст. вже зійшли з політичної сцени або мігрували на інші терени. Для підтвердження цієї тези приводяться звістки про чеських, паннонських і карінтійських *дулібів* (860, 891, 977, 982, 984 рр.)[660]. На користь таких висновків ніби свідчить і повідомлення ПВЛ про завоювання *дулібів* аварами: „*В сизе времена быша и Ѡбре, иже воіваша на цр҃ѧ Ираклиѩ и мало єго не ѩша. Си же Ѡбры воеваша на Словѣны, и примучища Дулѣбы, сущаѩ Словѣны, и насильє творѧху женамъ Дулѣбьскымъ: аще поѣхати бѧше Ѡбрину, не дадѧше въпрѧчи конѧ ни волу, но велѧше въпрѧчи 3 ли, 4 ли женъ в телѣгу и повести Ѡбрина, и тако мучаху Дулѣбы. Бѧху бо Ѡбри тѣлом велицѣ а оумомъ горди, и*

[656] Johann Christian von Engel. *Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie.* (Halle, 1798), 453.

[657] Володимир Баран. Східнослов'янські племена третьої чверті I тисячоліття н.е. на території західноукраїнських земель. *Торжество історичної справедливості.* (Львів, 1968), 33–34.

[658] Валентин Седов. *Восточные славяне в VI-XIII вв. Археология СССР.* (Москва, 1982), 92–93.

[659] Ипатьевская летопись, 9.

[660] Lubor Niderle. *Slovanske starożitnosti.* D. 2. Sv. 1. (Praha, 1906), 368–370; D. 3. (Praha, 1911), 196–197; Emanuel Simek. Dudlebi, Volynane, Lučane, Cesti, Chorvate a Cechove. *Slavia Antiqua.* T. 1. (Poznań, 1948), 351–360.

потреби ꙗ Богъ и помроша вси, и не ѡста ни единъ Ѡбринъ, и есть притча в Руси и до сего дня: погибоша аки Ѡбри, ихъ же нѣ ни племене ни наслѣдка"[661].

Спроби довести, що редактор Найдавнішого зведення "зліпив" дулебо-аварську історію з літературного джерела, виглядають звичайною вченою спекуляцією. Звично покликаються на листа патріарха Миколая Містика до болгарського кагана Симеона (923/924 р.), у якому написано, що *авари* згинули, не залишивши ні племені, ні потомства[662]. Але у руського книжника було мало шансів дізнатися, що писав константинопольський патріарх болгарському каганові, зате така думка у X ст. могла прийти в голову практично кожному, хто чув про *аварів*. В листі патріарха немає жодного натяку про теліги, запряжені жінками. Про знущання *аварів* над слов'янами в Карпатській котловині збереглося свідчення у хроніці Фредегара[663]. Візантійський дипломат Менандр Протектор (VI ст.) повідомляв, що *авари*, щоби причинити слов'янам біду, розоряли їх поля[664].

Авари змусили частину *дулібів* взяли участь у міграції в Центральну Європу і на Балкани, але не всі *дуліби* мусили брати участь у цій міграції, як не всі *хорвати* і не всі *серби*, що теж були зрушені *аварами*. Якась частина *дулібів* залишилася у місцях своїх первісних осад, зберегла племінну назву і взяла участь у поході Олега на Константинополь у 907 р.[665]. Сергій Середонін вважав цю згадку про дулібів випадковою: літописець ніби-то, бажаючи показати загальноруський характер походу Олега, перелічив усі відомі йому східнослов'янські племена[666]. Але це теж звичайна вчена спекуляція: літописець у переліку племен не згадав відомих йому *вятичів* чи *дреговичів*, які в поході Олега участі не приймали. Літописна розповідь про те як *авари* мучили *дулібів* потрапила до літопису з дулібського епосу, який зберегли нащадки дулібів, які залишалися у Східній Волині поряд з *волинянами*, *лучанами* та *бужанами* в епоху Русі[667]. Якщо би у VII–X ст. у Волинській землі тричі відбулася зміна населення, то така зміна неминуче знайшла би відбиток у археологічному матеріалі. Але таких відбитків знайти не вдалося. Скоріше ця територія була заповнена по меншій мірі п'ятьма-шістьма спорідненими племінними союзами, які періодично складали політичні

---

[661] Ипатьевская летопись, 9.

[662] Степан Гедеонов. *Варяги и Русь*. Т. 2. (Санкт-Петербург, 1876), 45.

[663] Фридрих Вестберг. К анализу восточных источников о Восточной Европе. *Журнал Министерства народного просвещения.* (Санкт-Петербург, 1908), февраль, 388–398.

[664] *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* (Москва, 2003), 84–85.

[665] Ипатьевская летопись, 21.

[666] Сергей Середонин. *Историческая география*. (Петроград, 1916), 134–135.

[667] Леонтій Войтович. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії.* Т. 1. Пам'яті І. К. Свєшнікова (1915–1995). (Львів, 1998), 286–294.

зв'язки, що носили назву від імені племені-гегемона (*дуліби*, *бужани*, *волиняни*, *лучани*, *черв'яни*)[668].

Арабський історик Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді (+ 956) у своїй книзі, закінченій бл. 947 р., подав цікаву інформацію про волинські племена: „*З тих племен одне мало раніше у древності владу, його царя називали Маджак, а само плем'я називалося Валинана. Цьому племені скорялися всі інші слов'янські племена, бо влада була в нього і інші царі йому скорялися. Потім слідує слов'янське плем'я Астарбрана, котрого цар в даний час називається Саклаїх; ще плем'я називаєме Дулаба, цар же їх називається Ванж-Слава... Ми вже вище розповідали про царя, котрому підкорялися в давні часи інші царі, т.і. Маджак, цар Валинани, котре плем'я одно з корінних племен слов'янських, воно шанується між їх племенами і мало перевагу над ними. В дальнійшому ж пішли неполадки між їх племенами, порядок їх був порушений, вони розділилися на окремі коліна і кожне плем'я обрало собі князя*"[669].

Важко судити чи отримав цю інформацію безпосередньо сам ал-Масуді, перебуваючи у контрольованих хозарами північнокаспійських містах, чи вичитав у старшій літературі, але вона походить від булгарських

---

[668] Волинський ареал заповнений селищами та гніздами селищ, більшість яких мають шари VI–VII ст. Поселення *культури Луки Райковецької* займають тіж самі терени, але більшу площу у порівнянні з своїми ропередниками. Розташовувалися вони на корінних берегах малих і середніх рік близько від води. Кераміка празько-корчакського типу. Укріплені городища з'являються з VIII ст. Доми – напівземлянки або невеликі зруби (3,5 х 3 до 4,5 х 3,5 м) з печами-кам'янками або глинобитними. До VIII ст. були поширені урнові поховання у грунтових могильниках. Далі залишки кремації стали поміщати у верхніх шарах насипів або у їх основах. Поховання практично безінвентарні. З рубежа X–XI ст. починаються трупоположення на горизонті, у грунтових ямах та вище основи, часом у прямокутних зрубах (Владимир Антонович. Раскопки курганов в Западной Волыни. *Труды XI Археологического Съезда*. Т. 1. (Москва, 1901), 456–486). Ямні поховання більш зустрічаються на територіях, де локалізуються *волиняни* (пізніше Володимирське князівство) та *дуліби* (пізніше Дорогобузьке князівство), а поховання на горизонті – на території *лучан* (пізніше Луцьке князівство і значна частина правобережжя басейну Верхньої Прип'яті). Для VIII–X ст. вже є ціле розмаїття курганів з локальними відмінностями як за розмірами так і за місцями захоронення решток кремації. Єдиних ознак або сукупності таких ознак, які би допомогли при визначенні етноплемінної приналежності, археологи не виділили, що свідчить скоріше про неоднорідність племінного складу населення регіону в цей період (Валентин Седов. *Восточные славяне VI–XIII вв*. (Москва, 1982), 96). Тому так складно визначити території племінних союзів–князівств (Михайло Кучинко. Етно-племінна ситуація на північноволинських землях в період раннього середньовіччя. *Давня і середньовічна Україна*. (Кам'янець-Подільський, 2000), 252–259). Для VI–VII ст., поки існувало потужне об'єднання *дулібів*, напевно, допустимо розміщати їх навіть у верхів'ях Західного Бугу (Тарас Милян. Заселення верхів'їв Західного Бугу в VI–VII ст. *Археологічні дослідження у Львівському університеті*. Вип. 19. (Львів, 2015), 39–42; Його ж. Населення верхів'їв Західного Бугу середини I тис. н. е.: дуліби чи лендзяни? *Наукові студії*. Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Вип. 2. (Львів–Винники, 2009), 39–51). Однозначно, що в цей період тут не було *лендзян*. Це була територія суперсоюзу *дулібів*, куди входили *бужани*, які і залишилися на цих теренах і у наступний період.

[669] Авраам Гаркави. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*. (Санкт-Петербург, 1870), 137-138; Tadeusz Lewicki. Swiat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua*. T. 2. (Poznań, 1949/50), 355–360.

або хозарських купців і відбиває становище на землях за Дніпром, перш за все на Волині на початку X ст. або, навіть, наприкінці IX ст.[670]. Важко повірити, щоби тут йшлося про германські племена[671] чи про прибалтійське місто Велинь, як прагнули довести польські дослідники. Останнього на той час просто не існувало[672].

У X ст., в умовах конфронтації християнського і мусульманського світів, єврейські купці провадили торгівлю від Кордови до Багдаду через Париж, Реймс, Трір, Регенсбург, Прагу, Краків, Перемишль, Київ, Булгар і Хорезм. Один з таких купців єврей з Тортоси Ібрагім ібн Якуб ал Ізраїлі ал ат-Туртузі (* до 912/913 + після 966), який служив при дворі кордовських халіфів Абд ар-Рахмана III (912–961) і ал-Гаміда II (961–976), у 965–966 рр. здійснив подорож у слов'янські краї. Його реляція не збереглася, але її фрагменти передали пізніші мусульманські автори ал-Бекрі (XI ст.), ал-Казвіні та ібн Саїд (XIII ст.) і ал-Німаріг (XIV ст.)[673]. Інформація про волинські землі у реляції ібн Якуба практично співпадає з розповіддю ал-Масуді. Тільки ім'я короля передано як Maha, а плем'я названо *Wlinb'ъ*. Польські дослідники старшого покоління вхопилися за цей аргумент, щоби довести зв'язок з поморськими *велетами*. Тадеуш Ковальський навмисне, уступаючи поморській

---

[670] Вольф Бейлис. Ал-Масуди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X века. *Международные связи России до XVII в. Сб. ст.* (Москва, 1961), 21–31.

[671] Андрій Ковалівський. Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді як вчений. *Праці історичного ф-ту ХДУ.* Т. 5. (Харків, 1957), 167–182; Його ж. Славяне и их соседи в первой половине X в. по данных ал-Мас'уди. *Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений.* (Москва, 1973), 62-79.

[672] Йозеф Відаєвич, обгрунтовуючи цю тезу, навіть написав, що назва *волиняни* з'явилася тільки у XI ст., а Ал-Масуді писав у X ст. і, отже, не міг про неї чути (Jozef Widajewicz. Masudi o Wieletach. *Pamiętnik Słowiański.* T. 2. (1951), 55–82). Багато сил, щоби довести, що етнонім *волиняни* з'явився тільки тоді, коли пропали етноніми *бужани* і *дуліби*, приклав також Генрік Ловмяньский. Зрештою, розуміючи вразливість власної аргументації і неспроможність велетської версії, він висунув нову здогадку, що ал-Масуді та ібн Якуб писали про ругійський Велин, ніби-то пов'язаний з Волзьким шляхом (Henryk Łowmiański. *Początki Polski.* T. 2. (Warszawa, 1964), 358). Велетського чи польського Волина тоді не існувало, факторії вікінгів Julin, Jumne, які виникли тут на території поморських слов'ян наприкінці VIII – на початку IX ст. (Tomasz Ważny, Dieter Eckstein. Dendrochronologiczne datowanie wszesnośredniowiecznej słowiańskiej osady Wolin. Materiały Zachodniopomorskie. T. 33. (1987), 147–159) між 957–980 рр. за данско-норвезького конунга Гаральда Синьозубого виросли у потужне балтійське місто, базу вікінгів, і тільки після свого розорення у 1043 р. місто перейшло до поморських князів і стало Волином (Otto Kunkel, Karl August Wilde. *Jumne, Vineta, Jomsburg, Julin, Wollin.* 5 Jahre Grabungen auf dem Boden der Wikingerzeitlischen Grossiedlung am Dievenowstrom 1934–1939. (Stettin, 1941), 212; Арон Гуревич. Существовал ли Йомсбург? *Гуревич А. Я. Избранные труды. Т. 1. Древние германцы. Викинги.* (Москва–Санкт-Петербург, 1999), 116–122; Herbert Lutz Mohr. *Drachenschiffe in der Pommernbucht: die Jomswikinger, ihre Jomsburg und der Gau Jom.* (Rostok, 2013), 208 s.; Юрий Полуэктов. Легенда о Йомсборге и йомсвикингах в исторической науке. *Сага о йомсвикингах.* Пер., стат. И коммент. Ю. А. Полуэктова. (Москва–Санкт-Петербург, 2018), 245–310).

[673] Арист Куник, Виктор Розен. *Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах.* (Санкт-Петербург, 1878), 205 с.; Tadeusz Lewicki. Swiat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua.* T. 2. (1949/50), 356–367.

версії, дав переклад *велітаба* замісь *велінаба*[674]. Останнє був змушений визнати такий солідний дослідник як Герард Лябуда[675]. Але частина польських дослідників прийняла варіант Т. Ковальського і, спираючись на нього, довший час трималася версії про помилковість терміну *Валинана* у ал-Масуді і зв'язок *Велітаба* з *велетами*[676]. Інші польські дослідники, які звернули увагу на слабкість прибалтійської версії, віднесли відомості ал-Масуді до Великої Моравії[677]. Останнє теж не спирається на якусь поважну аргументацію.

Перший перекладач ал-Масуді Авраам Гаркаві вважав, що арабський історик передав відомості з VI ст. про гегемонію племені *волинян* серед дулібського зв'язку, яка закінчилася бл. 560 р. у період аваро-дулібської війни, під час якої загинув король волинян Мезамір (Маджак)[678]. Цю думку підтримали Михайло Брайчевський[679] та Борис Рибаков[680], а також (не приймаючи тотожності Мезаміра з Маджаком) Василь Ключевський[681] та Йосиф Маркварт[682]. Міркуючи приблизно так само, Любор Нідерле дійшов до висновку, що ал-Масуді передав відбиток подій з 593 р., а король Маджак був вождем антського союзу, в якому гегемоном було плем'я *волинян*, тотожним Мусокію, про якого писав візантійський історик Феофілакт Сімокатта[683]. Протилежну думку захищав Олексій Шахматов, доволячи, що епос, переданий у ПВЛ, зафіксував занепад *аварів* і вже через це його слід відносити до VIII-IX ст. Тільки під натиском франків на переломі VIII–IX ст. *авари* здійснили напад на *дулібів* і перемогли їх. Як один з аргументів він приводив топоніми (Обра - лівий приток Варти, Обринка, Обрин - під Новогрудком)[684]. Розвиваючи його ідею, Володимир Мавродін висунув

---

674 Tadeusz Kowalski. *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podroży do krajów słowiańskich w przekazie Al--Bekrego*. (Kraków, 1946), 48, 56; Tadeusz Lewicki. Jeszcze o Wieletach w opisie Słowiańszczyzny arabskiego pisarza z X w. al-Masudiego. *Pamiętnik Słowiański*. T. 2. (Kraków, 1951), 110; Idem. Obrzedy pogrzebowe poganskie Słowian. *Archeologia*. T. 5. (Wrocław, 1955), 150.

675 Gerard Labuda. *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*. (Poznań, 1960), 56.

676 Jozef Widajewicz. *Studia nad relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba*. (Kraków, 1946), 18–21; Idem. Masudi o Wieletach. *Pamiętnik Słowiański*. T. 2. (Kraków, 1951), 55–82.

677 Aleksander Cynkałowski. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesie Wołyńskiego*. (Warszawa, 1961), 179.

678 Avram Harkavy. *Travaux de la III-e Session du Congres international des Orientalistes*. Vol. 2. (Sankt-Peterburg, 1876), 335.

679 Михайло Брайчевський. Про етнічну приналежність черняхівської культури. *Археологія*. Т. 10. (Київ, 1957), 122–125.

680 Борис Рыбаков. Рец.: Нариси стародавньої історії Української РСР. *Советская Археология*. (Москва, 1959), № 3, 240.

681 Василий Ключевський. *Боярская Дума древней Руси*. (Москва, 1902), 20–21.

682 Josef Marquart. *Ostereuropäishe und ostasiatishe Streifzrüge*. (Leipzig, 1903), 146.

683 Lubor Niderle. *Slovanske starożitnosti*. D. 4. (Praha, 1924), 79.

684 Алексей Шахматов. Очерк древнейшего периода истории русского языка. *Энциклопедия славянской филологии*. Вып.11. 1. (Петроград, 1915), XXIX; Його ж. *Древнейшие судьбы русского племени*. (Петроград, 1919), 20.

гіпотезу, спираючись на згадку в ПВЛ імператора Іраклія, про існування рівночасно з державою Само потужної держави *дулібів*, яку розгромили *авари*[685].

Обидві ці версії вражливі. Фредегар, який розповів про державу Само навіть натяком не обмовився про якусь іншу слов'янську державу. Крім того з епічного сказання, відбитого у ПВЛ, можна судити, що *авари* панували на Волині довший час. На рубежі VIII-IX ст. це було би нереально. Від Волині їх відділяли Карпати і землі у Верхньому та Середньому Подністров'ї і Посянні заселені *хорватами*. А між тим *авари* не тільки розбили *дулібів*, але й змусили значну їх частину мігрувати на захід[686].

Деякі дослідники стримано віднеслися до повідомлень ал-Масуді та літопису, не заперечуючи їх[687]. Георгій Вернадський при цьому звернув увагу на бідність археологічного матеріалу на Волині[688]. Скоріше можна говорити про недостатність самих археологічних досліджень. До початку 1980-х рр. у Волинській та Рівенській областях було виявлено 2 городища і 34 селища, які можна датувати цим періодом[689], зараз становище трохи краще, але через відсутність коштів польові дослідження археологів практично призупинені.

Підводячи підсумки аналізу писемних та археологічних пам'яток і версій дослідників, можна припускати, що у 561–567 рр. *авари* завоювали Волинь і змусили основну частину *дулібів*, які були гегемоном волинського союзу племен, мігрувати на захід. Решта *дулібів*, які залишилися на попередніх землях, аж до повстання Само знаходилися під аварським гнітом. Як і вважали О. Шахматов та інші дослідники, цей період знайшов відбиток у пісні-билині про запрягання дулебських жінок в аварські теліги. Десь з другої третини VII ст. із аварською залежністю було покінчено і союз волинських племен відродився під гегемонією *волинян*. Інформація ал-Масуді і ібн Якуба відноситься саме до цього періоду. Тому і діяльність Маджака слід відносити десь до VIII – початку IX ст. Далі у IX–X ст. новим гегемоном союзу стали *черв'яни* (звідси і розповіді про гради Червенські), а потім *бужани*. Найдовшою, напевно, була гегемонія *волинян*, від яких і походить географічна назва регіону.

Баварський Географ. Збереглися поодинокі писемні пам'ятки, аналіз яких дозволяє відтворити етнополітичну картину IX–X ст. в Центрально-Східній Європі. Найбільш інформативна з них – цікава пам'ятка,

---

685 Владимир Мавродин. *Образование древнерусского государства.* (Ленинград, 1945), 52.

686 Henryk Łowmiański. *Początki Polski.* T. 1. (Warszawa, 1962), 258–259.

687 Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 1. (Львів, 1905), 377.

688 George Vernadsky. *Ancient Russia.* (New Haven, 1943), 322.

689 *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині раньослов'янського і давньоруського періодів.* (Київ, 1982), 101–108.

за якою закріпилася назва "Geographus Bavarus" ("Баварський Географ"). В оригіналі пам'ятка має назву "Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubiш" ("Опис градів і земель на північ від Дунаю"). Ця пам'ятка на двох аркушах була виявлена ще у 1722 р. серед документів збірника IX ст. у Баварській державній бібліотеці у Мюнхені, де зберігається досі[690]. Пам'ятка збереглася лише в одному списку. Баварський герцог придбав цей збірник у 1571 р. разом з архівом антиквара Германа Шеделя (1410–1485). Першу публікацію у французькому перекладі здійснив (тобто фактично ввів її в науковий обіг) французький посол у Мюнхені граф дю Бюа ще у середині XVIII ст. Назву "Баварський Географ" пам'ятці дав відомий польський письменник та вчений Ян Потоцький (1761–1815)[691]. Від багатьох інших документів пам'ятка відрізняється своєю інформативною насиченістю. Вона містить перелік племен (племінних союзів–князівств), переважно слов'янських, з мінімальними поясненнями, зокрема з зазначенням кількості "градів" ("civitates") у більшості з них.

Першим по справжньому походження і створення пам'ятки досліджував Генрік Ловмяньский. За його висновками, зберігся не оригінал, а друга редакція, яка складається з двох частин. Перша частина (позиції 1–13) є точною копією втраченого оригіналу першої редакції. В оригіналі зафіксовані результати стратегічної розвідки франкської імперії, яка служила мілітарним цілям розширення впливу імперії далі на північ від Дунаю. Друга частина була долучена в ході створення другої редакції, маючи географічний характер, вона підсумувала купецьку та місіонерську інформацію. На думку польського вченого, ця редакція була створена у монастирі св. Еммерама в Регенсбурзі. Перша частина була сформована невдовзі після 844 р. монахом Рудольфом, автором другої частини Фульденських анналів, на замовлення короля Людовика Німецького. З Фульди документ потрапив до королівського двору у Регенсбурзі, де після 845 р. монахи в монастирі св. Еммерама створили другу редакцію[692].

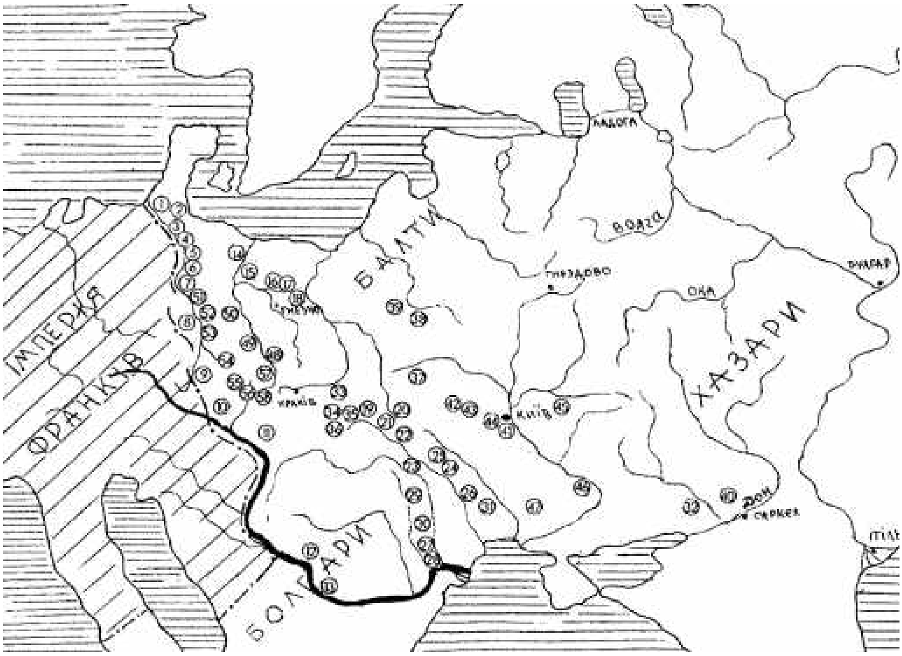
Інші дослідники, опираючись на палеографічні та кодикологічні дані, стверджують, що "Опис градів і земель на північ від Дунаю" виглядає оригіналом, створеним у першій половині IX ст.[693].

[690] Шифр Clm 560 ("Descriptio" є припискою на двох сторінках до тексту трактату Боеція з геометрії fol.149v – 150 r).

[691] Jan Potocki. *Fragment historiques et geographiques sur Scythie, Sarmatie et les Slaves*. (Brunsvic, 1796), 504 p.

[692] Henryk Łowmiański. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. *Roczniki historyczne*. R. 20. (Poznań, 1951–1952), 9–58.

[693] Rostislav Nový. *Die Anfänge des böhmischen Staates*. Bd. 1. (Praha, 1969), 131–149; Йоахим Херрманн. К вопросу об исторических и этнографических основах "Баварского географа" (первая половина IX в.). *Древности славян и Руси*. (Москва, 1988), 166–168.

Центрально-Східна Європа за Баварським Географом

Як свідчить аналіз пам'ятки чи її окремих складових, датування документа коливається у таких межах: 795 р. (Лотар Дралле[694]); 817 р. (Любомир Гавлік[695]); 830–840 рр. (Васил Тодор Гюзелєв[696]), між 833–890 рр. (Петер Раткош[697]) чи невдовзі після 844 р. (Вольфганг Фріце[698]), між 866–890 рр. (Павел Йозеф Шафарик[699]), на початку 70-х рр. IX ст. (Олександр Назаренко[700]). На думку О. Назаренка, з якою важко не погодитися, встановити, чи є пам'ятка оригінальною або копією

[694] Lotar Dralle. Slaven an Havel und Spree. *Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fűrstentums (6. bis 10. Jahrhundert).* (Berlin, 1981), 43–44.

[695] Lobomir Havlík. Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia. *Historický Časopis*. R. 7. (Bratislava, 1959), 282–289.

[696] Васил Тодор Гюзелев. Баварският географ от IX в. и неговото значение за българската история. *Гюзелев В. Средневековна България в светлината на нови извори.* (София, 1981), 68–81.

[697] Петер Раткош. Великая Моравия – территория и общество. *Великая Моравия. Её историческое и культурное значение*. (Москва, 1985), 83, 94.

[698] Wolfgang Fritze. Die Datierung des Geographus Bavarus und die Stammesverfassung der Abodriten. *Zeitschrift fűr slavische Philologie.* Bd. 21. Heft. 2. (Berlin, 1952), 326–542; Idem. Probleme der abodritischen Stammes- und reichsverfassung. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, sale und Oder*. In Verbindung mit H. Jankuhn und a. hg. H. Ludat. (Giessen, 1960), 147; Idem. *Frűhzeit zwischen Ostsee und Donau: Ausgewählte Beiträge zum geschichtlichen Werden im öMitteleuropa vom 6. bis zum 13. Jahrhundert*. (Berlin, 1982), 440–441.

[699] Pavel Jozef Šafařjk. *Slovanské Starożitnosti*. (Praha, 1837), 980–981.

[700] Александр Назаренко. Русь и Германия в IX–XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г.* (Москва, 1994), 35–61.

більш раннього оригіналу неможливо. Згідно з його висновком, вона створена в монастирі Рейхенау у верхів'ях Рейну на Баденському озері. Інформацію про слов'янські племена, які входили в коло інтересів Великої Моравії, та північно-східних сусідів цієї держави укладач пам'ятки отримав від одного зі слов'янських апостолів св. Мефодія чи осіб з його оточення під час їх перебування на засланні в Рейхенау, що підтверджує занесення їхніх імен в "liber confraternitatum" – "книгу побратимства". Свої висновки вчений базував також на впевненості, що згадане в документі плем'я *Ruzzi* тотожне *Русам*, інформацію про яких кирило-мефодіївське коло черпало від створеної константинопольським патріархом Фотієм бл. 866 р. єпископії (митрополії) на Русі[701].

Ретельне дослідження пам'ятки почали ще Йоахім Лелевель (1786–1861)[702], Павел Йозеф Шафарик (1795–1861)[703] та Йоган Каспер Цейсс (1806–1856)[704]. Література з цієї проблеми практично неосяжна. Найбільш докладні дослідження тексту належать Волкеру фон Кельтшу[705], Антону Кралічеку[706], Євгену Кухарському[707], Вольфгангу Фріце[708], Генріку Ловмяньському[709], Йоахіму Геррману[710], Олександру Назаренко[711],

---

[701] Александр Назаренко. Об имени "Русь" в немецких источниках IX–XI вв. *Вопросы языкознания.* (Москва, 1980), № 5, 40–57; Його ж. Имя "Русь" и его производные в немецких средневековых актах (IX–XIV ст.): Бавария – Австрия. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982 г.* (Москва, 1984), 86–129; Його ж. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент*. (Москва, 1993), 7–51; Його ж. Русь и Германия в X-XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г.* (Москва, 1994), 33–61; Його ж. *Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* (Москва, 2001), 51–70.

[702] Joachim Lelewel. Winulska Sławiańszczyzna z Geografa bawarskiego. *Tygodnik Wileński*. Nr. 47-50. (Wilno, 1816); Idem. *Geographe du Moyen Age III*. (Bruxelles, 1852), 21–45.

[703] Pavel Jozef Šafařjk. *Slovanské Starożitnosti*. (Praha, 1837), 979–998.

[704] Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*. (München, 1837), 796 s.; 2 Aufl. (Heidelberg, 1925).

[705] Volker von Keltsch. Der bairische Geograph. *Altpreussische Monatschrift*. No 23. (Königsberg, 1886), 507–560.

[706] Anton Králiček. Der sogenannte bairische Geograph und Máhren. *Zeitshrift der Vereins fűr die Geschichte Mahrens und Schlesiens*. T. 2. (Breslau, 1898), 216–235.

[707] Tugeniusz Kucharski. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewlasciwie "geografem bawarskim". *Pamiętnik IV powszechnego Zjazdu historyków polskich*. T. 1. (Lwów, 1925), 111–125.

[708] Wolfgang Fritze. Die Datierung des Geographus Bavarus. *Zeitschrift fűr Slavische Philologie*. Bd. 21. Heft. 2. (Berlin, 1952), 326–542.

[709] Henryk Łowmiański. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. *Roczniki historyczne*. R. 20. (Poznań, 1951–1952), 9–58; Idem. O identyfykacji nazw Geografa bawarskiego. *Studia Żródłoznawcze*. T. 3. (Warszawa, 1958), 1–22.

[710] Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и єтнографических основах "Баварского Географа" (первая половина IX в.). *Древности славян и Руси.* (Москва, 1988), 162–169.

[711] Александр Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники IX-XI вв.: Тексты, пер., коммент.* (Москва, 1993), 7–51; Його ж. "Хазары, русь, луколяне, венгры": народы Восточной Европы в "Баварском географе". *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. (Москва, 2000), 292–295.

Антону Горському[712], Богдану Томенчуку[713], Леонтію Войтовичу[714], Міхалу Лучиньському[715] та Поліні Коматіній[716].

Пам'ятка видавалася багато разів. Для зручності подаємо оригінальний текст пам'ятки (за виданням Станіслава Закшевського, звіреним з пізнішими новійшими виданнями[717]) з українським перекладом:

DESCRIPTIO CIVITATUM ET REGIONUM AD SEPTENTRIONALEM PLAGAM DANUBII (*опис градів і земель на північ від Дунаю*).

(1) Isti sunt qui propinquiores resident finibus Danaorum quos vocant Nortabtrezi, ubi regio in qua sunt civitates LIII, per duces suos patriae (Ті, які найближче сидять до меж Данських, називаються Нортабтричі; область їх, в якій 53 гради, окремо [управляється] їхніми герцогами).

(2) Uilci, in qua civitates XCV, et regions IIII (Вільці, у яких 95 градів і чотири області).

(3) Linaa, est populisqui habet civitas VII (Лінони - народ, який має 7 градів).

(4-6) Prope illis resident quos vocant Bethenici, et Smeldingon, et Morizani, qui habent civitates VII (Недалеко від них сидять ті, що називаються Бетеничі, Смельдінги і Моричани, які мають 11 градів).

---

712 Антон Горский. Баварский Географ и этнополитическая структура восточного славянства. *Древнейшие государства Восточной Европы. Мотериалы и исследования. 1997 г.* (Москва, 1997), 271–282.

713 Богдан Томенчук. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським Географом). *Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть.* (Львів, 2001), 211–219.

714 Леонтій Войтович. "Баварський географ": проблеми локалізації слов'янських племен. *Проблеми слов'янознавства.* Вип. 57. (Львів, 2008), 42–62; Його ж. "Баварський Географ": проблеми ідентифікації слов'янських племен. *Треті Ольжині читання. Плісненськ 31 травня 2008 року.* (Львів, 2009), 3–14; Його ж. "Баварський Географ": спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті. *Український історичний журнал.* № 5. (Київ, 2009), 12–34; Його ж. "Баварський Географ": Спроба локалізації слов'янських князівств в IX столітті. *Średniowiecze Polskie i Powszechne.* T. 2 (6) / Red. Idzi Panić, Jerzy Sperka. (Katowice, 2010), 35–66; Його ж. "Баварский Географ": попытки этнолокализации населения Центрально-Восточной Европы в IX веке. *Studia Historica Europae Orientalic. Исследования по истории Восточной Европы.* Вып. 9. (Минск, 2016), 16–51.

715 Michał Łuczyński. "Geograf Bawarski" – nowe odczytania. *Polonica.* Nr. 37. (Kraków, 2017), 67–89.

716 Полина Коматина. Славянские этнонимы "Баварского Географа": историко-лингвистический анализ. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* (Санкт-Петербург, 2020), № 1(27), 106–137.

717 Stanisław Zakrzewski. *Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski*. (Lwów, 1917), 4; Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii (t. zv. Bavorský geograf). *Rozpravy Československé akademie véd. Rada společenských véd.* T. 66. (Praha, 1956), z. 2, 7–9; Erwin Hermann. *Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm: Ein Quellenbuch mit Erläuterungen.* (München, 1965), 220–221; Manfred Hellmann. Karl und die slawische Welt zwischen Ostsee und Böhmerwald. *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben*. Hg. W. Braunfels. Bd. 1. (Düsseldorf, 1965), 712–713; Александр Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.*, 7–8.

(7) Juxta illos sunt qui vocantur Hehfeldi, qui habent civitates VIII (Поряд з ними сидять ті, які називаються Гефельди і які мають 8 градів).

(8) Juxta illos region quae vocatur Sorbi , in qua regione plures sunt quae habent civitates L (Поряд з ними розташована область, яка називається Сорби; в області численний народ, який має 50 градів).

(9) Juxta illos sunt quos vocant Talaminzi, qui habent civitates XIII (Поряд з ними ті, які називаються Таламінці і які мають 13 градів).

(10) Beheimare, in qua sunt civitates XV (Бегеймари, у яких 15 градів).

(11) Marharii, habent c ivitates XI (Марари мають 40 градів).

(12) Uulgarii, regio est inmensa et populus multus habent civitates V, eo quod multitude magna ex eis sit et non sit eis opus civitates haberc (Вулгарії, велика область і численний народ мають лише 5 градів, оскільки більшість народу живе поза ними, а отже не має потреби у градах).

(13) Est populus quem vocant Merchanos, ipsi habent civitates XXX (Є народ, який називається Мерехани, у нього 30 градів).

Istae sunt regions quae terminant in finibus nostris (Це області, які межують з нашими землями).

Istisunt qui juxta istorum fines resident (Ось ті, які живуть поряд з їхніми межами).

(14) Osterabtrezi, in qua civitates plusquam C sunt (Остабтрезі, які мають більше 100 градів).

(15) Miloxi, in qua civitates LXVII (Мілокси, у яких 67 градів).

(16) Phesnuzi, habent civitates LXX (Феснучі мають 70 градів).

(17) Thadesi, plusquam CC urbes habent (Тадеси мають більше 200 градів).

(18) Glopeani, in qua civitates CCCC, aut co amplius (Глоп'яни, у яких 400 або трохи більше градів).

(19) Zuireani, habent civitates CCCXXV (Журяни [Чуряни?] мають 325 градів).

(20) Busani, habent civitates CCXXXI (Бужани мають 231 град).

(21) Sittici, region inmensa populis et urbibus munitissimis (Сіттичі, область в якій народу і градів без ліку).

(22). Stadici, in qua civitates DXVI (Стадичі, в котрих 516 міст і безліч людей).

(23) Sebbirozi, habent civitates XC (Себбірочі мають 90 градів).

(24) Unlizi, populus multiuse, civitates CCCXVIII (Унличі, численний народ, 318 градів).

(25) Neriuani, habent civitates LXXVIII (Нервяни мають 78 градів).

(26) Attorozi, habent CXLVIII, populus ferocissimus (Атторочі мають 148 [градів], народ найбільш розгнузданий).

(27) Eptaradici, habent civitates CCLXIII (Ептарадичі мають 243 гради).

(28) Uuillerozi, habent civitates CLXXX (Вільєрочі мають 180 градів).

(29) Zabrozi, habent civitates CCXII (Заброчі мають 212 градів).

(30) Znetalici, habent civitates LXXIIII (Знеталичі мають 74 гради).

(31) Aturezani, habent civitates CIIII (Атурезани мають 104 гради).

(32) Chozirozi, habent civitates CCL (Хозирози мають 250 градів).

(33) Lendizi, habent civitates XCVIII (Лендізі мають 98 градів).

(34) Thafnezi, habent civitates CCLVII (Тафнезі мають 257 градів).

(35) Zeriuani, quod tantum est regnum ui ex eo cunctae gentes Sclauorum exortae sint et originem sicut affirmant ducant (Черв'яни, у яких одних є королівство і від яких всі племена слов'ян, як вони стверджують, походять і ведуть свій рід).

(36) Prissani, civitates LXX (Присяни, 70 градів).

(37) Uelunzani, civitates LXX (Велунчани, 70 градів).

(38) Bruzi, plus est undique, quam de Enisa ad Rherum (Бруси, всюди більше, ніж від Енса до Рейну).

(39) Uuizunbeire (Вічунбейри).

(40) Caziri, civitates C (Казіри, 100 градів).

(41) Ruzzi (Руси).

(42) Forsderen (Форсдери).

(43) Liudi (Люді)

(44) Fresiti (Фрезити).

(45) Serauici (Серавичі).

(46) Lucolane (Луколяни).

(47) Ungare (Унгри)

(48) Vuislane (Вісляни)

(49) Sleenzane, civitates XV (Слензяни, 15 градів).

(50) Lunsizi, civitates XXX (Лужичі, 30 градів).

(51) Dadosesani, civitates XX (Дадосечани, 20 градів).

(52) Milzane, civitates XXX (Мільчани, 30 градів).

(53) Besunzane, civitates II (Безунчани, 2 гради).

(54) Uerizane, civitates X (Веричани, 10 градів).

(55) Fraganeo, civitates XL (Фрагани, 40 градів).

(56) Lupiglaa, civitates XXX (Лупигляни, 30 градів).

(57) Opolini, civitates XX (Ополяни, 20 градів).

(58) Golensizi, civitates V (Голендзичі, 5 градів).

Ще Г. Ловмяньский розділив пам'ятку на дві частини, віднісши позиції 14–58 до назв, які важко локалізувати. На його думку, в цій частині пам'ятки, долученій у ході створення другої редакції, порядок назв у контексті був довільним[718]. Таке припущення дало підстави розглядати будь-які версії без обмежень, незалежно від місця у кон-

[718] Henryk Łowmiański. O pochodzeniu Geografa bawarskiego, 51; Idem. O identyfykacji nazw Geografa bawarskiego, 3.

тексті, а з огляду на фантазію їх авторів[719]. Користуючись гіпотезою про довільний порядок назв як аксіомою, її прихильники нерідко зловживали патріотичними почуттями, намагаючись локалізувати племена на сучасних територіях своїх країн (переважно Польщі або Чехії). Фактично гіпотеза Г. Ловмяньского завела проблему локалізації племен на манівці.

Йоахім Геррман запропонував розглядати перелік племен поза кордонами імперії Каролінгів, керуючись зафіксованими та ймовірними лініями торговельних комунікацій, беручи до уваги також можливе дублювання племінних назв[720]. Цей шлях виглядає більш перспективним при ідентифікації племен. Він пропонує осмислену систему і заміну верифікації навколо спотворених назв пошуками джерельних та археологічних доказів.

Цей метод прийняв Богдан Томенчук[721], корегуючи розташування племен вздовж шляхів, запропонованих Й. Геррманом. Однак, якщо прийняти хоча б частково версію О. Назаренка і припустити, що текст Рудольфа чи іншого автора першої частини був доповнений в Рейхенау інформацією св. Мефодія і його сподвижників, то більшість торговельних напрямків будуть простягатися не від франкських кордонів чи Балтики, а від кордонів моравських. При цьому значна частина пропозицій Й. Геррмана та Б. Томенчука виглядатимуть сумнівними.

Загалом, надаючи перевагу методу Й. Геррмана над методом Г. Ловмяньского, локалізацію племен доцільно розглядати блоками, беручи до уваги як торговельні артерії, так і кордони імперії Каролінгів і Великоморавської держави. Не можна також виключати можливе дублювання назв.

Другим важливим моментом є перелік кількості градів. Порівняння свідчень джерела з археологічними пам’ятками на територіях точно локалізованих племен (прикордонних з Франкською імперією) показало, що вони ідентичні з бурговими округами, тобто, пам’ятка містить інформацію про внутрішню військово-політичну структуру прикордонних племен[722]. Зрозуміло, що для більш віддалених областей ці дані не могли бути точними. Але цілком ймовірно, що для цих територій під терміном “civitates” могли називатися не тільки укріплені поселення, а й громади-общини[723].

---

[719] Леонтий Войтович. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua. 2006. Исследования и материалы*. (Санкт-Петербург, 2006), 23.

[720] Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 162–169.

[721] Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 211–219.

[722] Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 162–163.

[723] Михайло Филипчук. Генезис Прикарпатських городищ VIII–XIV ст. з позиції полісної структури суспільства. *Тези доповідей міжнародної конференції “Еволюція розвитку слов’янських градів VIII–XIV ст. у передгір’ї Карпат”*. (Львів, 1994), 9–11.

Не викликає також сумнівів, що назви племен часто передані з помилками. Однак німецькі редактори Баварського Географа передавали ці назви значно ближче до оригіналу ніж автори візантійські, пов'язані обов'язковим наслідуванням античних авторів[724].

Локалізація перших тринадцяти племен не викликає серйозних суперечок, оскільки йдеться про племена, розташовані вздовж північно-східного кордону Франкської імперії з півночі на південь:

(1). **Nortabtrezi**. [Північні ободрити, Ободричі]: В джерелах згадуються з 789 р., велика група слов'янських племен, яка займала території в нижній течії Ельби[725].

(2). **Uilci** [Вільці (лат. Wilti, нім. Wilzi, Wulzi), Велети, Лютичі]: племінне об'єднання полабських слов'ян на схід від ободритів. Ядро цих племен розташовувалося між Варнавою та Одером[726].

(3) **Linaa** [Лінони чи лiняни]: Вперше згадані Ейгардом під 808 р. та у Chronicon Moissiaceuse у розповіді про похід Карла, сина імператора Карла Великого, проти них та Смоленців. За П. Й. Шафариком ‒ Гліняни[727]. Згадуються у Адама Бременського та Гельмольда. Локалізується на правому березі Лаби по сусідству з *Битинцями* і *Смоленцями*. В фундаційному документі Гавельберзького єпископства імператора Оттона І (946) згадана провінція Лінагга (Linagga) з градом Потлустім

---

[724] Геннадий Литаврин. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках. *Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев*. (Москва, 1976), 198–217.

[725] Pavel Jozef Šafařjk. *Slovanské Starožitnosti*. T. 2. (Praha, 1837), 608; Josef Perwolf. Slavische Völkernamen. *Archiv für Slavische Philologie*. T. 7. (Berlin, 1884), 593; Willy Krogmann. Obodriti. *Zeitscsrift für vergleichende Sprachforschung*. T. 65. (Göttingen, 1938), 140; Max Vasmer. Der Name der Obodriten. *Zeitschrift für slaviscze Philologie*. T. 16. (Heidelberg-Leipzig, 1939), 361–362; Tadeusz Lehr-Splawiński. Obodriti – Obodrzyce. *Slavia Occidentalis*. T. 18. (Poznań, 1947), 223–228; Hynek Bulin. Počatky statu bodrického. *Pravne historicke studié*. T. 7. (Praha, 1958), 5–60; Mikołaj Rudnicki. Nazwy Słowian połabskich i łużyckich u Geografa Bawarskiego z IX wieku. *Opuscula Casimiro Tymiemiecki septuagenario dedicate*. (Poznań, 1959), 249–253; Wolfgang Fritze. Probleme der obodritischen Stämme und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zur Herrschaft. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale, und Oder*. Hrsg. H. Ludat. (Giesen,1960), 141–219; Александр Саливон. Самосознание ободритов (к вопросу образования раннефеодальной народности). *Советское славяноведение*. (Москва, 1979), № 5, 130–145; Генрих Санчук. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.). *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 201–211; Rostysław Waceba. Drużyna książęca w systemie ustrojowym państwa obodryckiego IIX–XII wiek). Wojna–Wojsko–Bezpeczeństwo poprzez stulecia i epoki: studia i materiały. T. 2. (Szczecin, 2017), 305–317.

[726] Reinhold Trautmann. *Die slawischen Ortsnamen Meklenburgs und Holsteins*. (Berlin, 1950), 153; Hynek Bulin. Německy přinos k dějinam polabskych slovanů. *Vznik a počatky slovanů*. D. 3. (Praha, 1958), 5, 71; Wolfgang Fritze. Probleme der obodritischen Stämme, 149–159; Ewald Schuldt. Die Ausgrabungen im Gebiet der "2 Alten Burg" vom Sukov, Kreis Teterow. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg: Jahrbuch 1963*. (Meklenburg, 1963), 217–238; Joachim Herrmann. *Siedlung. Wirtschaft und gesellshaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder – Neisse una Elbe*. (Berlin, 1968), 164; Генрих Санчук. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.), 201–206.

[727] Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożitności*. T. 2. (Poznań, 1844), 723.

(нині Путлітз) над р. Степеніцею. В їх землі був також град Лончин. Плем'я належало до зв'язку ободричів[728].

(4) **Bethenici** [Бетеничі, Битинці]**:** слов'янське плем'я, яке проживало на східному березі нижньої Лаби, південніше *Глинян* і північніше *Смоленців***.** Вперше згадані у 811 р. Дослідники вагаються, до якого зв'язку початково належало це плем'я: *велетів* чи *глинян*? Ймовірно, пізніше їх поглинули *глиняни*[729] .

(5) **Smeldingon** [Смельдінги, Смоленці]: слов'янське плем'я, яке займало територію південніше *Битинців*. У 808 р. разом з *Глинянами* пристало до союзу з данським королем Готфрідом і чинило опір наступу Карла, сина імператора франків Карла Великого. У 809 р. проти них виступив союзник франків – ободрицький князь Дрожко, якому з допомогою саксів вдалося здобути їх град Semeldinconnoburg. Після повторного наступу франків у 811 р. їх землі були сплюндровані, а франки спорудили тут замок Abochi. Питання про більш точну локалізацію *смоленців* залишається дискусійним[730].

(6) **Morizani** [Моричани]**:** слов'янське племя, яке проживало на правому березі Лаби у її середній течії. В джерелах згадується протягом 937–1114 рр. (Moritsani, Mortsani, Moraciani, Moroszani, Moresctns, Mrocini, Morkeni, Mrozini, Morazena, Morosini, Morozani, Moresini, Mrozani, Morschone)[731].

(7) **Hehfeldi** [Гевелери, Гаволяни (Hevelli)]: полабське плем'я, близьке до Лютичів. Воно локалізувалося на р. Гавелі. Його столицею був Гавелберг (Havelberg), пізніше Бренна (Бранденбург)[732].

---

[728] Johann Kaspar Zeuss. *Die Deutschen und die Nachbarstämme*. (Heidelberg, 1837), 651; Wilhelm Józef Bogusławski. *Dzieje Słowiańszczyzny pólnocno-zachodniej*. T. 2. (Poznań, 1890), 37; Lubor Niderle. *Slovanské starožitnosti*. D. 3. (Praha, 1912), 142; Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 13–14; Zygmunt Sułowski. Bethenici et Smeldingon, przyczynek do krytyki Geografa bawarskiego. *Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*. (Warszawa, 1958), 49–56.

[729] Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, 652; Wilhelm Józef Bogusławski. *Dzieje Słowiańszczyzny pólnocno-zachodniej*. T. 2. (Poznań, 1890), 30; Lubor Niderle. *Slovanské starožitnosti*. T. 3. (Praha, 1904), 113–115; Zygmunt Sułowski. Bethenici et Smeldingon. Przyczynek do krytyki Geografa Bawarskiego. *Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henrika Łowmiańskiego*. (Warszawa, 1958), 49–56.

[730] Max Bathe. Die Sicherung der Reichsgrenze an der Mittelelbe durch Karl den Grossen. *Sachsen und Anhalt*. T. 16. (1940), 8–15; Ewald Schuldt. Die Prignitz. *Aus der Geschichte einer märkischen Landschaft*. (Köln–Graz, 1956), 370 s.; Zygmunt Sułowski. Bethenici et Smeldingon, 49–56.

[731] Aleksander Brűckner. *Die slavischen Ansiedelungen in der Altmark und in Magdeburgischen*. (Leipzig, 1879), 2; Andreas Schröder. Grundzűge der Territorialentwick lung der anhaltischen Lande von den ältesten Zeiten. *Anhaltische Geschichtsblätter*. T. 2. (Dessau, 1926), 18–19; Gottfrid Wentz. *Das Bistum Brandenburg*. (Berlin, 1937); Reinhold Trautmann. *Die slawischen Ortsnamen*, 108; Wolfgang Hessler. *Mitteldeutsche Gaue des frűhen und hohen Mittelalters*. (Berlin, 1957), 34–38.

[732] Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, 15; Lubor Niderle. *Slovanské starožitnosti*. T. 3, 143; Wilhelm Volz. *Der ostdeutsche Volksboden*. (Breslau, 1926), 136; Aleksander Brűckner. O nazwach miejscowych. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. T. 64. № 2.

(8) **Sorbi** [Сорби, Серби]: одна з головних груп полабських слов'ян. Згадуються в джерелах з 631 р.[733] до кінця X ст., коли були остаточно завойовані німцями[734].

(9) **Talaminzi** [Таламінці, Делемінці (Doleminci), Доленчани]: Делемінці (гломачі) – лужицьке плем'я, яке займало землі між р. Каменицею, притокою Мульди, р. Лабою (до Стріли), Ползницею і Крушними горами. Входило в об'єднання *сорбів*[735].

(10) **Beheimare** [Богемці, Чехи. Богеми (лат. Bohemi, Baiahaeni, Boemani)]: назва походить від німецького спотворення назви бойїв (лат. Boii), кельтського племінного етноніму (в перших століттях н. е. бойї займали територію Чехії, пізніше пересунулися в Паннонію, звідки у III ст. перейшли в пізнішу Ломбардію (від них залишилася назва Болоньї). Ця назва поширилася на чехів[736].

(11) **Marharii** [Моравії, Морави]: слов'янські племена, які розселилися в сучасній Моравії і далі на схід по Вагу, Нітрі і Гроні й утворили в IX ст. Великоморавську державу[737].

(Kraków, 1935), 19; Herbert Ludat. Beiträge zur brandenburgischen Namenkunde. 1. Der slavische Namen der Havel. *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte*. T. 48. (Leipzig, 1936), 327–334; Jan Nalepa. Obła, Oblica, Oblisko. Pierwotna nazwa rzeki Havel i jej derywatów. *Sprágliga Bidrag. Meddelanden frán seminarierna i slaviska sprák ... vid Lunds Universitet*. T. 2. (1957), №. 9, 12.

733 Fredegarii Chronicon. *Bruno Krusch. Fredegarii et aliorum chronica*. (Hannover, 1888), IV, 13. (P. 90).

734 Walter Schlesinger. Die Verfassung der Sorben. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Hrsg. Herbert Ludat. (Giesen, 1960), 70–78; Ernst Eichler. Studien zur Frűhgeschichte slawischen Mundarten zwischen Saale und Neise. *Deutsch-slawische Forschungen zur Namenkunde und Siedlungsgeschichte*. T. 19. (Leipzig, 1965), 111; Hans-Joachim Bartmuss. *Die Geburt des ersten deutschen Staates*. (Berlin, 1966), 101; Hans-Jurgen Brachmann. *Slawische Stämme am Elbe und Saale*. (Berlin, 1975), 229; Генрих Санчук. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI-X вв.), 198–201; Ростислав Вацеба. Внешняя торговля Полабья в VIII–IX веках. *Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы*. Вып. 8. (Минск, 2016), 7–15; Його ж. Проблема формування держави у полабських слов'ян: концептуальний вимір історіографії. *Історичний архів. Наукові студії*. Вип. 19. (Миколаїв, 2017), 20–28; Його ж. Етнокультурна структура слов'янського Полаб'я у VII–IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Вип. 51. (Запоріжжя, 2018), 329–341.

735 Werner Radig. Der Burgberg Meissen und der Slavengau Daleminzien. *Die Fühgeschichte einer ostdeutschen Burgwallandschaft.* T. 8. (Augsburg, 1929), 60 s.; Józef Widajewicz. *Serbowie nadłabscy*. (Kraków, 1948), 62 s.; Walter Schlesinger. Die Verfassung der Sorben, 79; Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 18.

736 Борис Флоря. Формирование этнического самосознания раннефеодальной чешской народности. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.* (Москва, 1982), 120–143.

737 František Trávniček. *Moravská nářeči.* (Praha, 1926), 5–22; Josef Poulik. *Stároslovanská Morava. (Brno, 1948), 215 s.; Idem. Jižni Morava, země dávných Slovanu.* (Brno, 1948–1950), 119–124; Idem. Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti "Valy" u Mikulá. *Pam. Arch.* T. 48. (1957), 363; Idem. Velká Morava ve světle nejnovějšich archeologických objevů. *Velká Morava – Tisici letá tradice státu a kultury*. (Praha, 1963), S. 41; Václav Vaněček. *Prvnich tisic let*. (Praha, 1949), 50–59; Henryk Łowmiański. O pochodzeniu Geografa bawarskiego, 5–58; Idem. O identyfykacji nazw Geografa bawarskiego, 19; Lubomir Havlik. K otázke národnosti na ůzemi Velkej Moravy.

(12) **Uulgarii** [Болгарії, Болгари]: болгари-тюрки на Балканах в IX ст. вже успішно асимілювались у слов'янському середовищі, утворивши на Балканах величезну державу[738].

(13) **Merchanos** [Мерехани]: ця назва залишається дискусійною. Значна частина дослідників вважає її дублем назви *мораван* або її нітранської частини[739]. Однак ще П. Й. Шафарик звернув увагу на слов'янське плем'я над р. Моравою на заході Балкан. Таку локалізацію племені підтримав Й. Геррман[740]. Судячи з тексту пам'ятки, така версія видається правильною.

За Й. Геррманом до другої групи включені племена, розташовані на торговельному шляху Бардовик – гирло Одри. В цю групу дослідник включив тільки одне плем'я – *osterabtrezi*[741]. Б. Томенчук пропонує племена 14-25 локалізувати вздовж Одерсько-Віслянського річкового шляху (Балтійське море – р. Одра – р. Нотець – р. Вісла – р. Західний Буг – р. Серет – р. Дністер – Чорне море)[742]. Така схема виглядає надуманою і не підтверджується археологічним матеріалом. Одним із відгалужень знаменитого "бурштинового шляху" був маршрут Балтійське море – р. Вісла – р. Західний Буг – р. Дністер (перехід між Західним Бугом та Дністром в районі Плісneська) – Чорне море. А от шлях по ріці Нотець до Вісли виглядаає цілком самостійним. З Балтики не було сенсу через Одру і Нотець добиратися до Вісли. Тому щодо цієї частини переконливішою виглядала гіпотеза Й. Геррмана, тим більше, що ідентифікація цього племені (поз.14) особливих дискусій не викликала.

(14) **Osterabtrezi** [Східні ободрити]: з цього потужного племінного об'єднання між низинами Лаби (Ельби) та побережжям Балтики виділялося плем'я *ререгів* центром якого був Мехлін (Mechlin) (Магнополіс,

Historický Časopis. T. 5. (Bratislava, 1957), 499–500; Idem, Moravané v udajich franko-bavorského Descriptia. *Ibidem*. T. 7. (Bratislava, 1959), 282–289; Hynek Bulin. Stare Slovensko v udajich t. zv. Bavorskeho geografa. *Ibidem*. T. 6. (Bratislava, 1958), 413–428.

738 Геннадий Литаврин. Формирование этнического самосознания болгарской народности (VII – первая чверть X в.). *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 49–81.

739 Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme,* 452; Anton Králiček. Der sogenannte bairische Geograph und Mähren. *Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Vereines*. T. 2. (Brünn, 1898), 216–235; Lubor Niderle. *Slovanské starožitnosti*. T. 3, 211; Václav Vaněček. *Prvnich tisic let*, 42, 50; Idem. Staré Čechy 8-9. stol. *Slavia Antiqua*. T. 2. (Poznań, 1949/1950), z. 2, 304, 309; Ryszard Kiersnowski. Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych żródel pisanych. *Slavia Antiqua*. T. 3. (Poznań, 1951/1952), 88; Henryk Łowmiański. O pochodzeniu Geografa bawarskiego, 9–58; Idem. O identyfykacji nazw Geografa bawarskiego, 10; Lubomir Havlik. Moravané v údajich franko-bavorského Descriptia. *Historický časopis*. T. 7. (Bratislava, 1959), 282–289; Hynek Bulin. Z diskuse o počátcich velkomoravské říše. *Slavia Occidentalis*. T. 22. (Poznań, 1962), 84.

740 Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 163.

741 Там само.

742 Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 212–213.

Мекленбург)[743]. Правда, за "Анналами королівства франків" якісь Abodriti у 824 р. були на Дунаї по сусідству з болгарами[744]. Антон Горський, спираючись на цю інформацію, вважає за можливе розмістити *східних ободритів* далі по Дунаю нижче *мораван*[745]. На думку російського дослідника інакше Nortabtrezi (*північні ободрити*) мали би бути названі *західними*, а число градів-громад у *східних ободритів* мало би бути меншим за відповідне число у *північних (західних) ободритів* та *вільців*. Версія А. Горського виглядає досить обґрунтованою, але проблема залишається дискусійною. Потрібно шукати підтверджень присутності відламу ободричів на Дунаї.

Третю групу племен Й. Геррман пов'язує з торговельним шляхом Магдебург – Ребус – Познань – Київ, розташовуючи на цьому шляху племена 15–25[746]. Існування такого шляху сумнівне. Розглядаючи обидві версії (Й. Геррмана та Б. Томенчука), варто зробити незначну корекцію: від Магдебургу існував шлях до середньої Одри, звідки по р. Варті і р. Нотець можна було добратися до р. Вісли і головної артерії "бурштинового шляху", який закінчувався на Чорноморському побережжі, але не заходив до Києва. Вздовж цього шляху можна спробувати розмістити племена 15–25.

(15) **Miloxi** [Мілокси, Мільчани]: тотожність Мілоксів з *Мільчанами* доволі переконливо обгрунтував ще А. Кралічек[747]. Мільчани розташовувалися між Лабою і Одрою над верхньою Спревою (тепер Шпре). Головним їхнім градом був Будишин (тепер Баутцен)[748]. Й. Геррман вважає їх тотожними з з племенем *Licikaviki* (середній Одер і Варта)[749]. Плем'я *Licikaviki* згадане тільки Відукіндом у контексті війни польського князя Мєшка I з саксонським намісником Віхманом та Велетами у 963–966 рр. (ця згадка повторена пізніше Тітмаром Мерзебурзьким). *Licikaviki* були під владою польського князя. Їх локалізацію

[743] Karol Kadlec. *O politycznym ustroju Słowian, zwłaszcza zachodnich. Początki kultury słowiańskiej*. (Kraków, 1912), 31; Stanisław Arnold. W sprawie ustrju płna ziemiach polskich. *Slavia Occidentalis*. T. 7. (Poznań, 1928), 330; Leon Koczy. Sklawanja Adama Bremeńskiego. *Ibidem*. T. 12. (Poznań, 1933), 181; Gerard Labuda. Organizacje państwowe Słowian zachodnich w okresie kształtowania sią państwa polskiego (od VI do połowy X wieku). *Początki państwa polskiego*. T. 1. (Poznań, 1962), 65–69.

[744] Wolfgang Fritze. Die Datierung des Geographus Bavarus, 328–329.

[745] Антон Горский. Баварский Географ, 273–274.

[746] Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 163.

[747] Anton Kraliček. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. *Zeitshrift der Vereins für die Geschichte Mahrens und Schlesiens*. T. 2. (Brün, 1898), 224.

[748] Wilhelm Józef Bogusławski. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej. T. 2, 64; Józef Widajewicz. *Serbowie nadłabscy*. (Kraków, 1948), 10–18; Herbert Helbig. *Die slawische Siedlung im sorbischen Elbe, Saale und Oder*. (Giessen, 1960), 63; Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 24.

[749] Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 164.

на середньому Одері та Варті обгрунтував Ю. Відаєвич[750]. Ця версія спокуслива, але з огляду на етимологію назви залишається тільки гіпотетичною. Б. Томенчук помістив їх на правому березі Одри ближче до гирла Варти без будь-яких пояснень, лише згідно з своєю "концепцією шляху" з Балтики через Одру, Варту і Нотець до Вісли[751]. Цього, звичайно, замало, щоби з такою локалізацією погодитись.

(16) **Phesnuzi** [Феснучі, Пешнуці?]: назва племені настільки спотворена, що навколо нього виникло найбільше різних версій щодо його розміщення від Лужиць[752] до Нижнього Дунаю[753]. Була спроба навіть ототожнити їх з *печенігами*[754] чи бежунчанами (Besunzane)[755]. З цих локалізацій найбільш виваженою виглядає локалізація Є. Кухарського, який розташовував плем'я в Лужицях по сусідству з *мільчанами*. Це вписується і в контекст назв і в прийняту "шляхову" гіпотезу. По сусідству з *мільчанами* (правда, над Вартою) розмістив їх і Б. Томенчук[756].

(17) **Thadesi** [Тадеси]: локалізація цього племені належить до найбільш дискусійних. П. Й. Шафарик ототожнював їх з племенем *Дзядошан* і на підставі ономастичних матеріалів локалізував в районі сучасного Галича[757]. Погоджуючись з ним, А. Кралічек розташовував плем'я на теренах *Дзядошан* сілезьких, спираючись на джерела, де це плем'я згадується[758]. За Й. К. Цейссом це було південнослов'янське плем'я[759]. За Є. Кухарським це плем'я займало південні схили Судетів і Західних Бескидів[760]. Ряд дослідників пов'язують плем'я з р. Досса, притокою Гавелі й ототожнюють з локалізованим тут племенем *Дошан*, яке хроніст Адам Бременський згадав як *Doxani*. З інших джерел Х ст. відома область *Dassia* чи *Desseri*, яка локалізуєтся над верхньою Гавелою[761]. Така схема вписується і в структуру контексту назв (поруч з *мільчанами* та *феснучі*). Противники такої локалізації крім зауважень щодо невеликих розмірів території, яку займали *Дошани* (на цій території не можна розташувати

---

[750] Józef Widajewicz. Lilikaviki Widukinda. *Slavia Occidentalis*. T. 6. (Poznań, 1927), 85–179.

[751] Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 213, 219.

[752] Ewgeniusz Kucharski. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewlasciwie "geografem bawarskim", 120.

[753] Henryk Łowmiański. O identyfykacji nazw Geografa bawarskiego, 18; Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 24–25.

[754] Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożitności*. T. 2, 178, 497.

[755] Anton Kraliček. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren, 226.

[756] Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 213, 219.

[757] Pavel Jozef Szafarzéyk. *Słowiańskie starożitności*. T. 2, 180, 776.

[758] Anton Kraliček. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren, 226.

[759] Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*. (Heidelberg, 1925), 615.

[760] Eugeniusz Kucharski. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewlasciwie "geografem bawarskim", 6.

[761] Zygmunt Sułowski. Najstarsze dokumenty biskupstwa hobolińskiego. *Roczniki Historyczne*. T. 19. (Poznań, 1959), 17, 38, 64; Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 25; Rostislav Nový. *Die Anfänge des böhmischen Staates*. T. 1. (Praha, 1968), 131; Idem. *Die Slawen in Deutschland*. (Berlin, 1972), 10.

200 градів), критикували версію з позицій топоономастики[762]. Щодо кількості градів чи, можливо, общин, то для більш віддалених регіонів ці цифри не треба абсолютизувати. Аргументація топоономастична без опирання на інші джерела завжди залишає проблему відкритою. А. Горський допускає їх тотожність з влахами Дакії[763]. Б. Томенчук розташував їх на березі р.Нотець згідно зі своїм баченням шляхів[764]. Заслуговує на увагу гіпотеза Й. Геррмана, який запропонував вважати *Thadesi* варіантом назви *Thafnezi*[765]. Повернемося до цієї гіпотези при розгляді племені (34). З усіх же запропонованих гіпотез найбільш обгрунтованою все ж виглядає ототожнення *Thadesi* з *Дошанами*.

(18) **Glopeani** [Глоп'яни]:. Більшість дослідників вважає їх Гоплянами, тобто племенем, яке населяло околиці оз. Гопло або всі пізніші Куяви з Хелмінською землею. Судячи з кількості градів, це було одне з найпотужніших племен регіону[766]. Тут сформувалися гнєзненські *поляни*[767].

Виглядає так, що племена (15–17) розміщалися на відтинку шляху між Лабою та Одрою, можливо, частково охоплюючи і басейн Варти. Плем'я (18) було розташоване на середній Віслі нижче впадіння Західного Бугу.

Племена 19-25 розміщалися вздовж головної артерії "бурштинового шляху": Вісла – Західний Буг – Дністер.

(19) **Zuireani** [Журяни чи Чуряни?, Черв'яни]: ще одне загадкове плем'я, яке дослідники відносять переважно до племен, які неможливо локалізувати. А. Горський розмістив їх між *глоп'янами-полянами* і *бужанами*, ототожнивши з мазовшанами[768]; Б. Томенчук – у нижній течії Західного Бугу[769]. З огляду як мови, так і розташування племені в контексті порядку назв "Баварського Географа", найбільш обгрунтованою виглядає гіпотеза Й. Геррмана, згідно з якою *Zuireani* (19) є

---

[762] Jaromir Spal. Iména západnich Slovanů u Geografa Bavorského. *Slavia*. T. 24. (Praha, 1955), No 1, 6; Henryk Łowmiański. O identyfykacji nazw Geografa bawarskiego, 11–12.

[763] Антон Горский. Баварский Географ, 274.

[764] Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 213, 219.

[765] Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 164.

[766] Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożitności*. T. 2, 180, 498; Józef Widajewicz. *Począki Polski*. (Warszawa, 1948), 62; Henryk Łowmiański. Kilka uwag krytycznych o począkach Polski. *Roczniki Historycne*. T. 18. (Poznań, 1949), 359; Idem. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. *Studia Żródłoznawcze*. T. 3. (1958), 18; Władysław Kowalenko. Przewłoka na szlaku żeglugowym Warta–Gopło–Wisła. *Przegląd Zachodni*. R. 8. (Poznań, 1952), No 5–6, 76–88; Jan Natanson-Leski. *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*. (Wrocław, 1953), 53–54; Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 25–26.

[767] Ярослав Исаевич. Древнепольская народность и ее этническое самосознание. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.* (Москва, 1982), 149.

[768] Антон Горский. Баварский Географ, 274.

[769] Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 213, 219.

дублетом *Zeriuani* (35)[770]. Правомірність цієї гіпотези проаналізуємо при розгляді племені (35).

(20) **Busani** [Бужани]: Крім Генрика Пашкевича, який вважав *Бужан* польським плем'ям[771], всі дослідники сходяться на тому, що "Баварський Географ" згадав волинське плем'я *Бужан*. Локалізація Бужан у верхів'ях Бугу, де знаходився їх головний град Бужеск, підтверджується також літописними звістками і значною кількістю археологічних матеріалів[772].

(21) **Sittici** [Сіттичі, Житичі]: також більшістю дослідників відносяться до неідентифікованих племен. Існуючі версії локалізації від Житомира[773] до Боснії[774] є звичайними верифікаціями. Певну мотивацію мала спроба С. Закшевського пов'язати їх з р. Жітавою, притокою Нітри[775]. Як *житиців* їх розміщають також у районі гирла Заале при Лабі[776]. Всі ці локалізації ніяк не пов'язані з контекстом назв у "Баварському Географі", але, як справедливо зауважив А. Горський, спроби винесення цих племен за межі Східної Європи неспроможні[777]. Тому найбільш прийнятною виглядає версія Й. Геррмана[778], підтримана Б. Томенчуком[779]. Обидва розмістили їх на схід від *бужан* по Дністру. Хорватські землі на лівобережжі верхньої і середньої течії Дністра були густо заселеним у VII–IX ст. масивом, який цілком міг бути "*областю в якій народу і градів без числа*". Князівство *житичів* займало басейни рік Зубри, Лугу, Свіржу, Гнилої та Золотої Липи, Коропця і Стрипи на Лівобережжі Дністра. На цих теренах, які археологами досліджені досить поверхово, відомо багато пам'яток VII–IX ст. Це сліди численних укріплених пагорбів в басейні Зубри, перш за все у Вовкові (за легендами давньослов'янського міста Волоков), Милятичах (замочок з терасами), Грабнику, Млинівцях (Раковці), можливо поблизу Красова та Бродок. На невеличкій річці Колодниці та її притоках більше

770 Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 164.

771 Henryk Paszkiewicz. *The Origin of Russia*. (London, 1954), 63–66.

772 Леонтій Войтович. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії*. Т. 1. (Львів, 1998), 286–294; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э., 6–12; Петро Довгань. Бужани як етнічний та державотворчий чинник у давній історії України. *Вісник Інституту археології*. Вип. 1. (Львів, 2006), 46–57; Його ж. Північно-східна ділянка городища літописного Бужська. *Археологія та давня історія України.* Вип. 1. (2010), 358–365; Наталія Стеблій. Прикраси з городища літописного Бужська. *Наукові студії*. Вип. 5. (Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2012), 187–196.

773 Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożitności*. T. 2, 181.

774 Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme.* (Heidelberg, 1925), 615.

775 Stanisław Zakrzewski. Opis grodów i terytoriów, 31.

776 Wolfgang Hesler. *Mitteldeutsche Gaue dei frühen und hohen Mittelalters*. (Berlin, 1957), 156.

777 Антон Горский. Баварский Географ, 274.

778 Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 163.

779 Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 213, 219.

десятка селищ[780]. На берегах Лугу, особливо в районі ставів в Отиневичах та Ходорові, були прекрасні умови для райковецьких поселень. Звенигород (на межі басейнів Зубри, Луги і Свіржу) виник вже у київську епоху наприкінці X – на початку XI ст., але місту передували селища, найбільше з яких в урочищі Острови. Ряд селищ на урочищах Загороддя, Вали, а також в сусідніх селах Гринів, Водники, Коцурів[781]. Поблизу витоків Свіржу розташоване значне городище IX–XI ст. (нині с. Городище Перемишлянського р-ну Львівської обл.)[782]. В самому Свіржі появі міста, напевно, передували селища, сліди яких знищені при будівництві замку. На Гнилій Липі – велике поселення за 2 км на захід від с. Бовшів[783], поселення поблизу с. Болотня на р. Болотнянці та ін. На Золотій Липі ряд поселень від Гологір до гирла (Рогачин, Урмань Бережанського р-ну Тернопільської обл.), на Коропці (Доброводи, Залісся, Коропець Монастириського р-ну Тернопільської обл.) і на Стрипі (Зборів, Тустоголови, Красна і Футори Зборівського р-ну, Городище на р. Восушки, лівій притоці Стрипи та Плотича Козівського р-ну, Доброполе, Переволока, Пилява, Рукомиш, Бучач, Жизномир, Жнибради, Стінка Бучацького р-ну Тернопільської обл.)[784].

Племена *житичів* та *стадичів* входили до масиву карпатських хорватів[785]. Пізніше, вже в процесі розпаду цього зв'язку, вони ввійшли до складу об'єднання *требовлян*[786], назва якого пов'язана з язичеськими святилищами, спільними для всього хорватського масиву, де приносилися ритуальні жертви – *треби*. Це перш за все святилища в

---

[780] Див.: Орест Корчинський. Звіти про дослідження Стільського городища за 1987–1990 рр. *Архів Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*.

[781] *Археологические открытия. 1971 г*. (Москва, 1972), 385–386; Ігор Свєшніков. *Довідник з археології України. Львівська область*. (Київ, 1976), 63–65.

[782] Михайло Филипчук. Рятівні археологічні розкопки на городищі с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. *Вісник Інституту археології*. Вип. 2. (Львів, 2007), 113–136.

[783] Лариса Крушельницька. Дослідження верхніх шарів поселення біля с. Бовшів Івано-Франківської області у 1961 р. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 5. (1964), 130–137; Володимир Баран. *Давні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю*. (Київ, 1972), 143–149.

[784] Див.: Роман Миська. *Теребовельська земля в XI – першій половині XIII ст.* / Дисертація на здобуття наукового ступеня к. і. н. (Львів, 2009), 202–268.

[785] Антон Горский. Баварский Географ, 274–275; Леонтій Войтович. "Білі" хорвати чи "карпатські" хорвати? *Миколаївщина*. Т. 1. (Львів, 1998), 49–79; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-східної Європи раннього середновіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 4. (Київ, 2004), 105–112; Його ж. "Білі" хорвати чи "карпатські" хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Дрогобич, 2004), 38–45.

[786] Леонтій Войтович. Князівства Карпатських Хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. (Львів, 2001), 195–210; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э., 13–39.

Ілові, поблизу Стільська[787], на Замковій горі в Теребовлі[788], в Медоборах на Збручі[789]. *Требовляни* були чи не основним племінним суперсоюзом (князівством) хорватського масиву, значна їх частина змушена була взяти участь у міграції на Балкани в VI ст., про що свідчать 53 топоніми в сучасній Хорватії та Боснії і Герцоговині (Trebovljani, Trebovće, Trebovlje і т. д.), а також ряд топонімів на шляху їх міграції на Балкани (р. Теребовля, Требішов і т. д.)[790]. На IX ст. територія суперсоюзу *требовлян* складала два князівства *житичів* та *стадичів*[791], які вже в добу Київської Русі наприкінці XI ст. відновилися як Звенигородське та Теребовельське князівства. У X ст. *житичі* розгорнули будівництво свого центру (велетенське Стольське городище на р. Колодниці, укріплена площа якого у X ст. складала більше 200 га, зводилося на місці гнізда селищ VIII–IX ст.[792]). Ця недобудована столиця була зруйнована під час походу київського князя Володимира Святославича у 981 р. Наприкінці XI ст. центром князівства, яке виникло на цих землях став Звенигород.

(22) **Stadici** [Стадичі]: так само представлені численними верифікаціями від Русі[793] до серединної Боснії[794]. Дослідники також відшукали с. Стадіце над р. Біліною[795] та Стадінгію над нижнім Везером[796]. Зрозуміло, що всі ці версії також не більше ніж звичайні верифікації. Тому знову найбільш обгрунтованою виглядає версія Й. Геррмана[797], підтримана Б. Томенчуком[798], які розмістили це плем'я у Придністров'ї. Це плем'я, якому "Баварський Географ" нарахував аж 516 міст, цілком могло проживати на густо заселеній в той період території пізнішого Теребовельського князівства[799]. Самі назви *Житичі* та *Стадичі* цілком підходять для землеробсько-скотарського характеру занять тутешнього населення (годівля худоби тут завжди займала помітне місце в господарстві).

---

[787] Ирина Русанова, Борис Тимощук. *Языческие святилища древних славян*. (Москва, 1993), 37.

[788] Марина Ягодинская. Отчет о результатах археологических иследований Древнеруской археологический экспедиции в 1987 г. *Архів Ін-ту археології НАН України*. 1987/109, 16–19; Борис Тимощук. Теребовль – місто Галицької Русі. *Галич і Галицька земля*. (Київ–Галич, 1998), 125

[789] Ирина Русанова, Борис Тимощук. *Языческие святилища древних славян*, 92.

[790] Леонтий Войтович. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э., 32–35.

[791] Леонтій Войтович. Житичі і стадичі: загадкові племена Дністровського лівобережжя. *Наукові студії*. Вип. 6. (Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2013), 291–306.

[792] Михайло Филипчук. Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття нашої ери. Стільсько та його округа. *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. Т. 1. (Львів, 1998), 80–104.

[793] Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożitności*. T. 2, 179.

[794] Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme,* 615.

[795] Anton Kraliček. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren, 233.

[796] Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 28.

[797] Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 163.

[798] Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 213, 219.

[799] Леонтій Войтович. Князівства Карпатських Хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. (Львів, 2001), 195–210; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э., 13–39.

Територія *стадичів* в басейнах рік Серету (Ратищі, Заложці, Городище, Малашівці, Озерна Зборівського р-ну, Великий Івачів, Великий Глибочок, Шляхтинці, Домаморич Тернопільського р-ну, Кровінка, Теребовля, Семенів-Зеленче, Долина, Кобиловолоки, Ласківці Теребовельського р-ну, Біла, Великі Чорнокінці, Колиндяни, Капустинці Чортківського р-ну, Більче Золоте Борщівського р-ну, Мишків, Нагоряни, Голігради, Дзвиняч, Дунів, Зелений Гай (Жежава), Заліщики, Лисичники, Касперівці, Шипівці, Городок, Колодрібка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.), Збруча, Мурафи, Смотрича і Ушиці заповнена більш інтенсивно (можливо тут просто краще попрацювали археологи)[800], особливо навколо Теребовлі[801]. У київський період тут сформувалося Теребовельське князівство, з території якого почалася експансія на низ Дністра і межиріччя Дністра і Пруту.

(23) **Sebbirozi** [Себбірочі, Шеббіроси]: третє в цій шерензі назв плем'я з надзвичайно широкою локалізацією – від р. Себіри і оз. Сабро на Русі[802] знову до серединної Боснії[803]. Їх намагалися ототожнити з *Сіверянами*[804] або з *Сіверою* в Болгарії[805], з саксонськими *Нордальбінгами*[806]. Однак жоден з цих варіантів не можна визнати переконливим. За Й. Германом, *себбірочі* розташовувалися на середньому Дністрі[807]. Б. Томенчук змістив їх південніше нинішньої Буковини[808]. Найімовірніше, це густозаселений масив на правобережжі Дністра в галицькій частині території карпатських хорватів. Сама назва надто спотворена для спроб розшифрувати її. За А. Горським – це тюркське плем'я, яке займало територію між *уличами* та хорватами (тобто *житичами* і *стадичами*)[809]. У IX ст. печенігів ще у цьому районі не було. Можливо рештки якогось аварського відламу?

(24) **Unlizi** [Унличі, Уличі]: якщо відкинути фантастичні варіації (Іульзен біля Ганноверу чи Ванзлов в Хорватії або на о. Узнам біля

---

[800] Роман Миська. *Теребовельська земля в XI – першій половині XIII ст.*, 202–268. Див. також городища Тернопільської обл. з матеріалами X ст.: Більче Золоте, Дзвенигород, Городниця, Крутилів, Голігради, Старий Збараж, Біла та карти рис. 4, 5, 6, 7, 8 (Там само, 273–274, 288–292).

[801] Роман Миська. Розвідки в околицях м. Теребовлі. *Археологічні відкриття в Україні 2002-2003*. Вип. 6. (Київ, 2004), 223–224; Його ж. Історія досліджень пам'яток княжого періоду в межиріччі Стрипи та Збруча. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 8. (Львів, 2005), 303–310; Його ж. Долітописний Теребовль. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 12. (Львів, 2008), 292–303; Його ж. Дослідження А. Кіркора та В. Деметрикевича в околицях Теребовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Т. 2 (26). (Чернівці, 2009), 270–279.

[802] Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożitności*. T. 2, 179.

[803] Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme.* (Heidelberg, 1925), 615.

[804] Lubor Niderle. *Slovanské starožitnosti*. T. 3, 75.

[805] Konstantin Jireček. *Dějiny národa bulgarského*. (Praha, 1876), 95.

[806] Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 29.

[807] Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 163.

[808] Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 214, 219.

[809] Антон Горский. Баварский Географ, 275.

берегів Польщі), всі дослідники пов'язують локалізацію племені з літописними уличами[810]. Етнонім "уличі" виводять від "угличі", а останнє від "угла" – "кут" (місцевість між гирлами Дністра та Дунаю, яка називається Буджак, що по-тюркськи означає "кут" і, зрештою, так виглядає)[811]. Однак *уличі* локалізуються переважно у верхів'ях та середній течії Південного Бугу до Дністра[812], причому первинні осади знаходилися на Дністрі, південніше впадіння Лядови, а Побужжя було заселене в ході пізнішої колонізації[813].

(25) **Neriuani** [Нерв'яни, Нерви]: також належать до племен, чия локалізація спірна. Й. Геррман розмістив їх на Правобережжі, південніше *древлян* і північніше *уличів*, виходячи зі свого варіанту шляху, який, на його думку, мав закінчуватися в Києві[814]. З тих самих засад Б. Томенчук розмістив їх біля гирла Дністра[815]. Дослідники ототожнювали *нерв'ян* з *древлянами*[816], зв'язували з ріками на Нер-, Нур- і т.д. або розміщали їх аж у Боснії[817] чи просто вважали дрібним західнослов'янським плем'ям незнаної локалізації[818]. Заслуговує на увагу думка Л. Нідерле, який ототожнював їх з *неврами*[819]. *Неври* згадані Геродотом у зв'язку з походом Дарія проти скіфів ще у 512 р. до н.е. Частина дослідників ототожнює їх з ранніми протослов'янами[820]. Їх осади розміщаються археологами південніше племен *висоцької* та *чорноліської* культур чотирма

[810] Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 30; Henryk Łowmiański. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego, 13–14; Ondřej Pilař. Dilo neznámého bavorského geografa. *Historická geografie*. T. 12. (Praha, 1974), 235; Александр Назаренко. Немецкие латиноязычные источники, 26–28; Антон Горский. Баварский Географ, 274.

[811] Николай Надеждин. О положении города Пересечена. *Записки Одесского об-ва истории и древностей*. Т. 1. (Одесса, 1844), 235–253.

[812] Матвей Любавский. *Историческая география России в связи с колонизацией*. (Москва, 1909), 131; Сергей Середонин. *Историческая география*. (Петроград, 1916), 126; Борис Рыбаков. Уличи (историко-географические заметки). *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Т. 35. (Москва–Ленинград, 1950), 3–17; Дмитрий Березовец. Поселения уличей на р.Тясмине. *Мат. и исслед. по археологии*. Вып. 108. (Москва, 1963), 145–208; Його ж. Могильники уличів у долині р. Тясмина. *Слов'яно-руські старожитності*. (Київ, 1969), 156–174; Валентин Седов. *Восточные славяне в VI–XIII вв.* (Москва,1982), 130–132.

[813] Алексей Шахматов. *Повесть временных лет*. (Петроград, 1919), 373.

[814] Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 163.

[815] Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 214, 219.

[816] Anton Kraliček. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren, 220.

[817] Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme.* (Heidelberg, 1925), 615.

[818] Henryk Łowmiański. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego, 14.

[819] Lubor Niderle. *Slovanské starožitnosti*. T. 3, 75.

[820] Николай Карамзин. *История государства Российского*. Т. 2. (Санкт-Петербург, 1818), 31. Цю ідею також підтримали П. Шафарик, К. Мюленгоф, Л. Нідерле, М. Фасмер, М. Артамонов, Т. Лер-Сплавіньский, К. Мошиньский, Я. Отрембський, М. Рудницький, П. Третьяков, К. Тименецкий, Й. Герман та інші видні слависти (Marian Plezia. Neurowie e swietle historiografii starożytnej. *Przegląd Zachodni.* T. 8. (Poznań, 1952), no 5–6, 247–268; Kazimierz Tymieniecki. Uwagi do dyskusji w sprawie autochtonizmu Słowian. *Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy nikowej Jana Czekanowskiego*. (Wrocław, 1964), 57).

близькими між собою районами: києво-черкаський район (тясминська, канівська і київська групи), східноподільський (по середній течії Південного Бугу у Вінницькій області), західноподільський (у сучасних Тернопільській, Чернівецькій та Хмельницькій областях) і волинський (північ Хмельницької області і частина Житомирської та Рівненської областей). Найбільш заселеними були перші два регіони[821]. Виглядає фантастичним, якби дійсно якась частина давнього населення, яке вціліло на первинних оселях при всіх трансформаціях і міграціях протягом мало не півтори тисячі років (16.05.451 р. в битві на Каталаунських полях в різноплемінній армії Аттіли, за свідченням Аполінарія Сідонія, були Neurees поряд з Bastarna[822]), зберегла свою навню назву – *неври*. В такому випадку ця невелика група мала б розташовуватися поблизу уличів в верхів'ях Південного Бугу.

Найбільш заплутаним і складним для локалізації є блок назв (26–32). Гіпотеза Й. Геррмана стосовно їх розміщення "у зворотньому порядку" вздовж шляху: гирло Дунаю – Дністер – Вісла – Балтика[823] підправлена Б. Томенчуком: Чорне море – р. Дунай – р. Серет Карпатський – р. Прут – р. Дністер – р. Сян – р. Вісла – Балтійське море[824], виглядає нелогічною, надуманою конструкцією, особливо з огляду на наявність позиції (32), яку більшість пов'язують з *хозарами*.

(26) **Attorozi** [Атторочі, Аттороси]: локалізація і цього племені залишається дискусійною. Верифікації дослідників поміщали їх від Помор'я до Турова на Русі[825]. А. Горський *a priori* відніс цю назву до тюркських[826]. П. Й. Шафарик бачив у цій назві спотворення назви літописних *тиверців*[827], що добре вписується в порядок назв після *уличів* та *нерв'ян* (нервів). Цю локалізацію приймали В. Сєдов[828] та інші дослідники. Прийнявши тотожність *атторосів* з *тиверцями,* треба віднести позицію (26) до третьої групи (торговельного шляху).

А. Кралічек[829], А. Брюкнер[830], Г. Ловмяньский[831] взагалі вважали, що ця назва, подібно до дальшої номенклатури назв, які закінчуються на *rozi* є містифікаціями (вигаданими штучними конструкціями). Потреби

---

821 Анна Мелюкова. *Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднестровья*. (Москва, 1958), 5–102; Юрий Кухаренко. *Памятники железного века на территории Полесья*. (Москва, 1961), 60 с.; Владимира Петренко. *Правобережье среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э*. (Москва, 1967), 179 с.

822 Otto Seek. *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. T. 6. (Anhalt-Stuttgart, 1921), 461.

823 Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 163.

824 Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 214, 219.

825 Bohuslav Horák*,* Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 31–32.

826 Антон Горский. Баварский Географ, 275.

827 Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starožitności*. T. 2, 179.

828 Валентин Седов. Русы (Древнерусская народность). *Интерресурс:* www.rusograd.xpomo.com. С. 9.

829 Anton Kraliček. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren, 222.

830 Brűckner. O nazwach miejscowych, 45.

831 Henryk Łowmiański. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego, 15, 20.

в подібній містифікації не було за жодних умов виникнення самого документу. Тому простежити вірогідність їх гіпотези практично немоливо.

Крім того дублетом *Attorozi* можна вважати *Aturezani*[832].

(27) **Eptaradici** [Ептарадичі]: з усіх верифікацій найповажніше виглядає версія А. Кралічека, який в цій назві вбачав поєднання грецького ἑϖτά з слов'янським *родичі* , тобто "сім родів" Феофана – слов'янських племен в Мезії за Дунаєм в часи болгарської міграції[833]. Ця версія також вписується в порядок назв "Баварського Географа", даючи підстави прилучити позицію (27) до третьої групи (торговельного шляху).

(28) **Uuillerozi** [Вільєрочі, Вілероси]: також викликали цілу низку фантастичних верифікацій (над р. Булерою в Литві як *Булерці*, біля оз. Сюссер-Сее на захід від Гале, дублет *велетів* і т.д.)[834]. У порядок назв "Баварського Географа" вписується тільки версія А. Кралічека, який вважав їх одним з наддунайських болгарських племен[835].

(29) **Zabrozi** [Заброчі, Саброси] та (30) **Znetalici** [Знеталичі] взагалі представлені лише фантастичними версіями. Якщо взяти до уваги розташування цих племен поруч з *тиверцями* та можливою локалізацією племен 27–28 як придунайських болгарських племен, то можна запропонувати локалізацію племен 29–30 у межиріччі Пруту і Серету. Це могли бути дако-романські племена. Заброчі (Заброси, Саброси) могло бути спотворенням назви *Сабоків*. Це плем'я, вперше згадане Птолемеєм, традиційно розміщають у Дакії, на користь дакійської приналежності свідчить і назва племені. У II ст. за римського імператора Марка Аврелія (161–180) і Коммода (180–192) *сабоки* тривожили римські кордони, далі під впливом кельтів і римлян мігрували на північ. Їх розташовують навіть біля витоків Вісли та берегів Сяну[836]. Проблема ця гіпотетична. Не можна виключати, що основна маса сабоків відійшла на південь в межиріччя Серету і Пруту, а може, навіть Пруту і Дністра.

(31) **Aturezani** [Атурезани, Тиверці]: всі локалізації (над р.Тур'я на Волині, між Карпатами і Дунаєм чи біля надлабського Турітца поблизу Магдебургу)[837], крім гіпотези П. Й. Шафарика, який вважав їх тотожними з *тиверцями*[838], є малоймовірними.

---

[832] Aleksander Brűckner. O nazwach miejscowych, 45.

[833] Anton Kraliček. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren, 223.

[834] Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 33.

[835] Anton Kraliček. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren, 224.

[836] Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, 262–263; Wilhelm Tomaschek. Die alten Thraker, Eine ethnologische Untersuchung. *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse*. T. 128. (Wien, 1893), 106–107; Niko Županić. K vprašanju izvora kostobokov in Sabokov. *Niederluv sborninik*. (Praha, 1925), 235–242; Dimiter Detschev. *Die thrakischen Sprachreste*. (Wien, 1957), 73, 256, 406.

[837] Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 35–36.

[838] Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożitności*. T. 2, 181.

(32) **Chozirozi** [Хозирози, Хозари]: також відносяться дослідниками до неідентифікованих назв[839]. З *хозарами* їх першим пов'язав П. Й. Шафарик[840]. З усіх існуючих версій (в Угорщині, в Тюрінгії і т. д.), ця версія найбільш обгрунтована.

Підсумовуючи локалізацію групи племен 26–32, можна погодитись, що ця група є продовженням попередньої групи, пов'язаної з основною артерією "бурштинового шляху". Ця група включає *тиверців* (26 та 31), болгарські придунайські (27, 28) і дако-романські племена в межиріччі Пруту і Серету (29, 30) та *хозар* (32). Розташування останніх інформатори Баварського Географа докладно не уявляли, але знали, що вони розселені десь далі за *тиверцями*.

Наступна група племен 33–38, серед яких згадуються *лендзяни*, *волиняни* і *пруси*, пов'язана з відгалуженням знаменитого "бурштинового шляху" від кордонів Великоморавської держави до берегів Балтики. Саме ця, доволі точна й об'ємна інформація, могла бути отримана від св. Мефодія та його оточення

(33) **Lendizi** [Лендізі, Лендзяни]: Старша генерація польських істориків, використовуючи фрагмент трактату візантійського василевса Костянтина Багрянородного „Про управління імперією", де повідомлялося, що плем'я *Lenzenionoi* платило данину Києву в часи регенства Ольги, намагалися посунути межі *лендзян* мало не під Київ і ототожнити їх з населенням Волині[841]. Г. Ловмяньский, який спочатку розміщав лендзян на правобережжі середньої Вісли у Сандомирсько-Люблінській землі, поширив їх кордони до Західного Бугу та Стиру на Волині[842]. Вище вже зверталася увага на тенденції перенесення меж *лендзян* на півдні і на сході до верхів'їв Дністра і Стиру[843]. Олександр Головко вважав, що певна група лендзян могла мешкати у верхів'ях західних витоків Дніпра (вірогідно на території сучасної Білорусії) і асимілювалася східнослов'янським населенням[844]. За Я. Дашкевичем, який спирався на ряд джерел, зокрема на єврейський історико-географічний трактат "Йосиппон" X ст., *лендзяни* тотожні *лучанам*[845].

---

839 Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 36–37.

840 Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożitności*. T. 2, 182.

841 Tadeusz Wasilewski. Dulebowie – Lendzianie – Chorwaci: z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wislą w X wieku. *Przegląd Historyczny*. R. 67. (Warszawa, 1976), no 2, 181–193.

842 Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 4. (Warszawa, 1970), 491–493.

843 Gerard Labuda. Narodziny polsko-ukrainskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-slowackie w średniowieczu*. (Rzeszów, 1996), 9–17.

844 Александр Головко. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половины XIII в.* (Киев, 1988), 9.

845 Ярослав Дашкевич. Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід. Русь. Схід (кінець X – середина XIV ст.). *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті й матеріали*. (Львів, 2005), 28–29.

Також східними волинянами, виходячи з контексту Костянтина Багрянородного вважає *лендзян* А. Горський[846].

Якщо виходити з розміщення племен у Баварського Географа, то немає підстав відмовлятися від локалізації *лендзян* у Сандомирсько-Люблінській землі. Маючи інформацію про *лендзян* і *лучан*, з огляду на близьке звучання цих етнонімів, василевс Костянтин Багрянородний цілком міг віднести повідомлення про залежність *лучан* від Києва, їх участь у дніпровській торгівлі і доступність їх земля нападам печенігів, до *лендзян*, розташованих дещо далі на захід. Близьке звучання цих етнонімів відбив і "Йосиппон", складений на півдні Італії у Х ст.[847]. У 981 р. київський князь Володимир Святославич приєднав Червен і Перемишль до Києва. Якщо б ці землі були етнічними територіями *лендзян*, то за них неминуче почалась би тривала боротьба. Але цього не трапилось, бо ці землі були хорватськими. У Х ст. *лендзяни* знаходилися біля великоморавських кордонів.

(34) **Thafnezi** [Тафнезі, Тафнечі, Таняни]**:** П. Й. Шафарик та Л. Нідерле вважали, що *Thafnezi* − це плем'я, яке жило на р. Танві, правій притоці Сяну[848]. За даними "Географа Баварського" на їх території було 257 градів. Басейн ріки Танви бідний на археологічні знахідки, що викликало застереження дослідників. Навіть, якщо мова йде про общини-громади, то на цій території розмістити таку їх кількость важко. Звичайно, інформація про число градів чи общин могла бути помилковою. Інші варіанти локалізації племені *Thafnezi* (поморські, дравські, верхньодунайські) слабо аргументовані, вони базуються на співзвучності назв без пов'язання з їх етимологією, археологічним матеріалом і порядком назв у "Баварського Географа"[849]. Є. Кухарський розмістив *танян* на південь від *лендзян* і на північ від Карпат[850], що, по суті, не заперечує версії Шафарика-Нідерле. Гіпотеза Й. Геррмана стосовно тотожності *Thafnezi* і *Thadesi* може бути принятною лише у випадку, якщо припустити, що редактор "Баварського Географа"

---

[846] Антон Горский. Баварский Географ, 276.

[847] Цей рабинський трактат, хроніка юдейської історії від Адама до римського імператора Тита від імені юдейського історика Йосифа Флавія (37–100) і на базі його праць, був створений на півдні Італії ніби-то у 940 р. (хоча згадка про Оттона II, коронованого у 962 р., залишає проблему датування пам'ятки відкритою). (Иоссипон. *Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона*. Т. 8. (Санкт-Петербург, 1911), 844–847). Його укладач, подібно до візантійського василевса легко міг сплутати і об'єднати співзвучні етноніми.

[848] Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożitności*. T. 2, 188, 782; Lubor Niderle. *Slovanske starožitnosti*. D. 4. (Praha, 1924), 150.

[849] Stanisław Zakrzewski. *Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyłi t. zw. Geograf Bawarski*. (Lwów, 1917), 52; Jan Nalepa. Z badań nad nazwami płemiennymi u Słowian Zachodnich. Thafnezi Geografa Bawarskiego. *Dobnicy Arsbok. 1957–1958*. (Lund, 1961), 64–85.

[850] Eugeniusz Kucharski. Polska w zapisce karolińskiej zwanej newłaściwe „Geografem Bawarskim". *Pamiętnik IV Powszchnego Zjązdu historyków Polskich*. T. 1, sekcja 2. (Lwów, 1925), 8.

помилково розмістив *Thadesi* перед *Glopeani* [Глоп'янами], тоді як їх потрібно було поставити перед *Zuireani* [Черв'янами].

(35) **Zeriuani** [Черв'яни]: Існує версія їх ідентифікації навіть як чернігівських сіверян. Найбільшого визнання здобула здогадка Тадеуша Левицького, згідно з якою Zeriuani – серби, тобто нинішні лужицькі серби. Польський дослідник виходив з порядку назв у контексті пам'ятки: *Lendizi–Thafnezi–Zeruiani–Prissani–Velunzani.* Оскільки *Lendizi* – це лендзяни, локалізовані в Сандомирській землі, а на його думку *Prissani* і *Velunzani* – спотворені назви поморських племен пуржичан і велинян, то *Zeriuani-Сорби* були розміщені між середньою Віслою та нижньою Нотецією[851]. Вже Г. Ловмяньский помітив непевність такої локалізації[852]. З'явився ще цілий ряд версій локалізації цього племені від Помор'я майже не до гирла Дунаю, але жодна з них не була переконливою.

Іван Крип'якевич пропонував „Zeriuani" читати як „черв'яни", тобто плем'я, пов'язане з *градами червенськими* найдавніших літописів. Племінна назва *черв'ян* збереглася в Іпатіївському зведенні, а також відбита у топонімі Червняни (Черляни, нині у Городоцькому р-ні Львівської обл.)[853]. Це в'яжеться і з контекстом, де сказано, що плем'я складало велику *„державу, що з неї, як кажуть, походять всі люди слов'янські"* [у перекладі О.Назаренка: "*королівство настільке [велике], що з нього, походять всі слов'янські народи і ведуть, за їх словами, [свій] початок*", що також цілком коректно: *"regnum"* як *"королівство"*[854].]. Звідси і назви Червен та Червенські гради, інформацію про яких зберегли найдавніші літописи[855]. З *черв'янами* ототожнювали етнонім *"zeriuani"* Й. Відаєвич[856] та Т. Лер-Сплавіньский, (вважаючи це плем'я польським)[857]. Легко пояснити і етимологію назви у німецькому

[851] Tadeusz Lewicki. Leizike Konstantina Porfirogenety. *Roczniki Historyczne*. T. 32. (Poznań, 1956), 32–33; Gerard Labuda. *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszyzny*. (Warszawa, 1961), 66–69, 83.

[852] Henryk Łowmiański. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego. *Roczniki Historyczne*. T. 20. (Poznań, 1951–1952), 51.

[853] Іван Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство*. (Львів, 1999), 29, 81, 84.

[854] Александр Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники*, 14, 35.

[855] Ярослав Исаевич. О происхождении названий Червен, Червенские города, Червонная Русь. *Доклады и сообщения Львовского отдела Географического об-ва СССР за 1966 г.* (Львов, 1969), 135–138 [Ярослав Ісаєвич. *Україна давня і нова*. (Львів, 1996), 75–80]; Його ж. До питання про західний кордон Київської Русі. *Історичні джерела та їх використання.* Вип. 6. (Київ, 1971), 83–100; Його ж. Територія і населення "Червенських градів" (X–XIII ст.). *Український історико-географічний збірник*. Вип. 1. (Київ, 1971), 71–83; Його ж."Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI в.). *Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи*. (Москва, 1972), 107–124.

[856] Józef Widajewicz. *Początki Polski*. (Warszawa, 1948), 43.

[857] Tadeusz Lehr-Spławiński. Najstarsze nazwy płemion polskich w obcych żródłach. *Język Polski*. T. 41. (Kraków, 1961), 265.

спотворенні: *Zeriuani* = *Czeruiani* = *Czerweni* = *Черв'яни*. Крім того цей варіант найкраще вписується в порядок назв "Баварського Географа": *Lendizi* − *Thafnezi* − *Zeriuani* − *Prissani* − *Velunzani*[858]. Б. Томенчук розташував їх у Вісло-Бузькому басейні[859], але для цього йому довелося "перемістити" *волинян* аж за гирло Західного Бугу, для чого немає жодних підстав. За Й. Германом *Zeriuani* − це носії культури Луки Райковецької, яку В. Сєдов ототожнював з *дулібами*[860], але ця локалізація нічим не мотивована. Водночас гіпотеза Й. Геррмана, за якою *Zeriuani* є дублетом *Zuireani*, заперечень не викликає.

(36) **Prissani** [Пріссані, Присянці]: Микола Карамзін[861], Йосиф Добровський[862] і Антон Кралічек[863] відстоювали тотожність *Prissani* = *Brzezani*. Альфонс Крисінський висунув варіант: *Prissani* = *Brissani*, згадані Гельмольдом над нижньою Гавелою[864]. Зигмунд Войцеховський, Ришард Кернсновський, Генрик Ловмяньський та інші історики прив'язували це плем'я до поморських Пуржич[865]. Існують ще локалізації племені в районі Пружан в Білорусі чи Прізрена на Балканах. Всі вони змушують сильно „вивертати" назву джерела, залежно від бажань дослідника і, звичайно, не враховують ні контексту назв "Географа Баварського", ні етимології назви, ні наявності археологічних пам'яток відповідної епохи.

Виходячи з контексту назв "Географа Баварського" і локалізації сусідніх племен в контексті пам'ятки, можна вважати, що Prissani це Присяни (Пріссані, Присянці), тобто плем'я, що живе на р. Сян. За даними "Баварського Географа", у них було 70 громад. В районі Перемишля-Сянока було майже стільки ж городищ 866. Центром землі присян був Перемишль, який у IX ст. вже існував 867.

---

[858] Леонтій Войтович. Черв'яни у працях І.Крип'якевича (до питання про початки державності). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т.8. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. (Львів, 2001), 818–822.

[859] Богдан Томенчук. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках, 214.

[860] Иоахим Херрманн. Ruzzi Forsderen Liudi, 166.

[861] Николай Карамзин. *История государства Российского*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1818), 22.

[862] Josef Dobrovski. Die Sloven stamme auf der Nordseite der Donau. *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*. T. 18. (1827), nr 92-93, 150.

[863] Anton Kraliček. *Der sogenannte Baierische Geograph und Mähren Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens*. V. 2. (1898), 220.

[864] Alfons Krysiński. Pomorze pleminne w swietle przekazy t. zw. Geografa Bawarskiego. *Materiały Zachodnio-Pomorskie*. T. 7. (1961), 499.

[865] Zygmunt Wojciechowski. *Polska nad Wisłą i Odrą w X wieku: studium nad genezą państwa Piastów i jego cywilizacji.* (Warszawa, 1939), 206 s.; Ryszard Kiersnowski. Plemiona Pomorza Zachodniego w swietle najstarszych żródeł pisanych. *Slavia Antiqua*. T. 3. (1951–1952), 81; Henryk Łowmiański. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego, 15.

[866] Леонтій Войтович. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 4. (Київ, 2004), 117–118.

[867] *Przemysl w starożytności i średniowieczu*. (Rzeszów, 1966), 38.

(37) **Uelunzani** [Велунчани, Волиняни]: Польські історики досі намагаються пов'язувати *волинян* з поморським містом Велин. Навіть відомості відомого арабського історика Абу-л-Хасана Алі ал-Масуді (947) про державу Валиняна та її короля Маджака польські історики, а за ними і деякі сучасні російські історики, схильні відносити до поморського Волина. Ал-Масуді черпав інформацію про східних слов'ян від ал-Джармі, який визволився з візантійського полону у вересні 845 р., та Харуна ібн Яхья, який визволився з візантійського полону бл. 900 р. Їх інформація відноситься до 40-80-х років IX ст. Як справедливо зауважив А. Новосельцев, у IX ст. про Помор'я у Візантії практично нічого не знали[868]. Зрештою, як було вже зазначено вище, слов'янський Волин змінив Йомсбург вікінгів через пару століть. *Волиняни* − не гіпотетичне плем'я з околиць поморського міста Велинь, а з Волині, де *волиняни* засвідчені літописами, іншими писемними пам'ятками і топонімами. До такого ж висновку стосовно волинян і черв'ян прийшов і А. Горський[869].

(38) **Bruzi** [Бруси, Пруси]: тотожність *Bruzi* і *Пруси* не викликає застережень[870]. *Ятвяги*, які були найпівденнішим з пруських племен, хоронили своїх покійників під кам'яними курганами, ареал яких розпочинається у верхів'ях Шари і Німана[871].

Таким чином локалізація груп племен (33)−(38) без проблем вписується в контекст пам'ятки так і виглядає добре обгрунтованою: *лендзяни−таняни−черв'яни−присяни−волиняни−пруси*.

Важче визначитися, куди віднести плем'я (39): виходячи з варіантів його локалізації воно могло відноситися як до попередньої, так і до наступної групи. Й. Геррман виділив племена 40−46 в групу племен, розташованих уздовж шляху: Саркел − Київ − Візантія[872]. Уточнення Б. Томенчука (Балтійське море − Ладога − р. Волга − р. Десна − р. Дніпро − Чорне море)[873] не може бути прийнятним. Інформатори "Баварського Географа" не могли знати цього "варязького" шляху та

[868] Анатолий Новосельцев. Образование древнерусского государства и первый его правитель. *Вопросы истории*. (Москва, 1991), № 2–3, 3–20.

[869] Антон Горский. Баварский Географ, 276–278.

[870] Max Toeppen. *Historisch-comparative Geographie von Preussen*. (Gota, 1858), 22–25; Henryk Łowmiański. Stan badań nad dziejami dawnych Prusów. *Instytut Mazurski*. *Komunikaty Dział Informacji Naukowej*. (Olsztyn, 1947), nr 7–8, 1–29; ; Idem. Stosunki polsko-pruski za pierwszych Piastów. *Przegląd Historyczny*. T. 41. (Warszawa, 1950), 152–179; Kazimierz Ślaski. Stosunki Prusów z innymi ludami nadbałtyckimi w VII–XII wieku. *Rocznik Olsztyński*. T. 5. 1963 r. (Olsztyn, 1965), 9–27; Jan Powierski. Najważniejsze nazwy etniczne z terenu Prus i niektórych obszarów sąsiednich. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. (Olsztyn, 1965), nr 2 (88), 161–183; Jerzy Antoniewicz. Terytoria plemienne ludów bałtyjskich w okresie starożytnym w świetle badańarcheologii i hydronimii. *Ibidem*. (1965), nr. 4 (90), 513–530.

[871] Валентин Седов. *Восточные славяне в VI–XIII вв.* (Москва, 1982), 119–122.

[872] Иоахим Херрманн. Ruzzi Forsderen Liudi, 164, 166.

[873] Богдан Томенчук. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках, 215.

ще й в IX ст. Якщо їм був відомий щлях до Хозарії, то, звичайно через Київ до Саркела. Шлях з Булгара на середній Волзі сформувався вже у X ст., коли після прийняття мусульманства волзькими булгарами через цей регіон пішла мусульманська торгівля в обхід гирла Волги, яке залишилося під контролем хозарів. А в IX ст. зв'язок з Хозарією проходив через Дон, у верхів'ях якого перебували цілі слов'янські масиви[874].

(39) **Uuizunbeire** [Вічунбейри] зібрали низку фантастичних локалізацій (*Vidivarii* Йордана, *Beormas* Орозія, *Biarmi* короля Альфреда і скандинавських джерел, *пермяки* або *карели*, *булгари білі* або *чорні*)[875]. З огляду на розташування поблизу *прусів* заслуговує на увагу варіант локалізації в р-ні Візни над Нарвою[876]. Ця локалізація найкраще мотивована і з огляду назви (*uuizun* – *візна*, *bei* – *при, коло, біля*), спотвореної у німецькій передачі. Варіант Б. Томенчука "біла весь"[877] з лінгвістичного боку не обгрунтований. Доводиться константувати, що плем'я (39) належить скоріше до попередньої групи і може бути локалізованим в р-ні Візни над Нарвою.

Племена (40)–(47) охоплюють середню і нижню течії Дніпра, інформація про ці території у редактора пам'ятки була загальною, він просто подав їх перелік без уточнення числа градів-общин.

(40) **Caziri** [Казіри, Хозари]: ототожнення *caziri* з *хозарами* заперечень не викликає[878]. У IX – на початку X ст. хозари контролювали Дніпровське Лівобережжя від гирла Сожу, а на початку IX ст. і полянську частину Правобережжя.

(41) **Ruzzi** [Руси]: тотожність *ruzzi* з *русами* також заперечень не викликає[879]. Зрозуміло, що Русь і руси – це дніпровський (київський) Руський каганат, який недавно виник після звільнення *полян* від зверхності хозарів[880]. Інформацію про ці зміни редактор Географа отримав через коло св. Мефодія.

---

[874] Леонтій Войтович. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. *Хазарский альманах*. Т. 6. (Киев–Харьков, 2007), 65–77.

[875] Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 42.

[876] Alfons Krysiński. Pomorze pleminne w swietle przekazy t. zw. Geografa Bawarskiego, 483.

[877] Богдан Томенчук. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках, 215.

[878] Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 43; Антон Горский. Баварский Географ, 278.

[879] Александр Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент*. (Москва, 1993), 13–51; Його ж. "Хазары, русь, луколяне, венгры": народы Восточной Европы в "Баварском географе". *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. (Москва, 2000), 292–295; Його ж. *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков*. (Москва, 2001), 51–70; Антон Горский. Баварский Географ, 278.

[880] Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti, 162–169; Леонтій Войтович. Київський каганат? До полеміки П.Толочка з О. Пріцаком. *Хазарский альманах*. Т. 4. (Киев-Харьков, 2005), 109–117.

(42) **Forsderen** [Форсдери] та (43) **Liudi** [Ліуди, Люди?]: За Йоахимом Лелевелем та Павлом Йозефом Шафариком – (42) і (43) назви різних фінських племен, що приймав С. Закршевський[881]. За К. Цейссом, це одна назва: "Forst" – "ліс", "Liudi" - "люди", тобто "лісові люди" або "древляни"[882]. В. фон Кельтш локалізував їх над дніпровськими порогами, виводячи назву від скандинавського "fors" – "водопад" та від готських *Тервінгів* (Therwingi)[883]. Богуслав Горак та Душан Травнічек розміщали їх у Криму[884]. Об'єднав ці назви в одну також Й. Геррман. За його версією, "Forsderen Liudi" – "Erste Leute", "Vorderste Leute" чи "Fuhrendes Volk" – "перші, керівні люди"[885]. Тобто, в такий спосіб могла бути підкреслена зверхність варягів–*русів* у придніпровському об'єднанні – Київському (Руському) каганаті. Але *руси* вже згадані перед "Forsderen Liudi". І тому варто повернутися до гіпотези К. Цейсса, навіть з огляду її неоднозначності з лінгвістичного боку[886]. Приймаючи *forsderen* як *лісові*, Міхал Лучиньські заперечує їх можливу інтерпретацію як *древлян*, а також можливе поєднання з *liudi*[887]. Однак розміщення саме *древлян* поряд з *русами* цілком виправдане, як і їх означення *лісові люди*.

(44) **Fresiti** [Фрезити]: Від *Fresi*. Плем'я локалізували навіть у Новгородській землі. П. Й. Шафарик вагався: відносити їх до слов'ян чи фінів. Більшість погоджується з неможливістю їх локалізації[888]. С. Закршевський розташовував їх серед *Весі*, звертаючи увагу на можливу тотожність Fresiti = Wariazi, Waregowie. Він також припускав тотожність Фрезитів і Кривичів[889]. Б. Горак та Д. Травнічек вважали їх кримськими Фризами, як відлам *Готів*[890]. Найбільш переконливою виглядає гіпотеза Й. Геррмана, за якою *Fresiti* (від *Freigesessenen, Freisassen*) позначають *людей, що живуть на власній землі*, тобто вільних людей[891]. Така назва німецького редактора для далеких *полян* цілком логічна. Єпископ Пруденцій зафіксував у Бертинських Анналах (Annales Bertiniani)

---

881 Stanisław Zakrzewski. *Opis grodów i terytoriów*, 60.

882 Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, 623.

883 Volker von Keltsch. Der bairische Geograph. *Alpreussisische Monatschr*. No 23. (1886), 507–560.

884 Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 44–45.

885 Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti, 167–168.

886 Mikołaj Rudnicki. Geograf Bawarski w oświetleniu językoznawczym. *Z polskich studiów slawistycznych*. T. 1. (Warszawa, 1958), 157; Александр Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники*, 43.

887 Michał Łuczyński. "Geograf Bawarski" – nowe odczytania. *Polonica*. Nr. 37. (Kraków, 2017), 79.

888 Tadeusz Lehr-Spławiński, Jan Nalepa. Fresiti. *Słownik Starożytności Słowiańskich*. T. 2. Cz. 1. (Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964), 72; Полина Коматина. Славянские этнонимы "Баварского Географа": историко-лингвистический анализ. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. (Санкт-Петербург, 2020), № 1 (27), 125.

889 Stanisław Zakrzewski. *Opis grodów i terytoriów*, 60–62.

890 Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 44–45.

891 Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti, 168.

прибуття 18 травня 839 р. в Інгельгейм біля Майнця посольства візантійського василевса Феофіла. З цим посольством поверталося на батьківщину і посольство кагана Русі, яке через протидію ворогів (очевидно хозарів) не могло скористатися старим чорноморським шляхом. Поява кагана Русі є свідченням звільнення полян від хозарської залежності, що стало відомо при дворі франкського імператора[892]. *Поляни* поряд з *древлянами* і *русами-вікінгами* основні складові Руського каганату з центром у Києві.

(45) **Serauici** [Серавичі] також належать до племен чия локалізація залишається дискусійною. Різноманітні версії (на р. Зерев (Жерев), притоці Ужа, на Волині[893]; в околиці Zar між Бобром і Нейсе Лужицькою[894]; як *Letauici* тотожні з *литовцями* або *латишами*[895]; на р. Сєріці в Ізборській землі[896]; на р. Іжорі[897]). Більш мотивованими виглядають давні версії К. Цейсса[898] та Л. Нідерле[899], які ототожнювали *Serauici* з *Сіверянами*. *Сіверяни* подані поряд з *полянами*, які тільки-но звільнилися від хозарської залежності з допомогою вікінгів-*русі* (що знайшло відбиток і у епічній розповіді про данину мечами, яка звільнила полян від хозарської зверхності[900]).

---

[892] Alexander Valentin Riasanovsky. The Embassy of 838 revisited: Some comments in connection with a “Normanist” source on Early Russian history. *Jarbücher für Geschichte Osteuropas*. T. 10. (München, 1962), 1–12; Imre Boba. Nomads, Nortbmen and Slavs. Eastern Europe in the ninth centery. *Slavio-Orientalia*. T. 2. (Wisbaden, 1967), 23; Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 5. (Warszawa, 1973), 130–132; Глеб Лебедев. *Эпоха викингов в Северной Европе. Историческо-археологические очерки*. (Ленинград, 1985), 190; Анатолий Кирпичников, Игорь Дубов, Глеб Лебедев. Русы и варяги (Русско-скандинавские отношения домонгольского времени. *Славяне и скандинавы*. Под ред Елены Мельниковой. (Москва, 1986), 189, 285; Warren Treadgold. *The Byzantine Revival 780–842*. (Stanford, 1988), 309; Janet L. Nelson. The Annals of St-Bertin. *Ninth-century histories*. T. 1. (Manchester, 1991), 6–13.

[893] Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożitności*. T. 2, 189; Антон Горский. Баварский Географ, 278.

[894] Joachim Lelewel. *Geographie du moyen-age*. T. 3-4. (Breslau, 1852), 34; Anton Kraliček. *Der sogenannte Baierische Geograph*, 234.

[895] Eugeniusz Kucharski. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewlasciwie “geografem bawarskim”, 8.

[896] Stanisław Zakrzewski. *Opis grodów i terytoriów*, 61.

[897] Henryk Łowmiański. O identyfikacji nazw, 18.

[898] Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, 623.

[899] Lubor Niderle. *Slovanské starožitnosti*. T. 4, 186.

[900] До XV ст., коли були сконструйовані повітродувні міхи з водяним приводом, температура плавлення заліза (1539° C) була недосяжною. Тому для виплавлення сталі використовували болотяну руду, яку легше було обпалювати в деревному вугіллі, отримуючи губчатий злиток – *крицю*, котра крім сталі, містила спалені шлаки, яких позбувалися тривалим куванням. Виготовлені таким чином *штаби* служили заготовкою для меча. Але щоб меч не щербився і мало затуплявся такі штаби мусили містити якіснішу сталь з незначною часткою ванадію. Як показують археологічні матеріали подібну сталь можна було отримати тільки з шведської або рейнської болотної руди. І на шведських землях подібної руди було мало, але місцеві майстри опанували, як показують сучасні експерименти, спеціальну технологію, яка дозволяла змішувати метал гіршої якості з кращим для мінімізації недоліків першого. Ковальським способом готували штабу з кількох прутків, кожен з яких сам по собі був виготовлений з кількох загартованих менших прутків або шматків дроту, розміщених між прутками чи дротом з негартованої

(46) **Lucolane** [Луколяни, Лучани] розміщалися дослідниками від району чеського відламу *лучан* в середній течії Огри[901] на захід від *чехів* до Лукомор'я в гирлі Дніпра[902]. Й. Геррман розмістив їх на півдні в межиріччі Південного Бугу та Дністра[903], Б. Томенчук – в нижній течії Дніпра[904]. Керуючись розташуванням племені в контексті назв, *луколян* можна розмістити на середньому Дніпрі південніше *полян-фрезитів*.

(47) **Ungare** [Унгри, Угри, Угорці]: ідентифікація *ungare* з *угорцями* не викликає сумнівів. Зрозуміло, що у середині IX ст. угорці ще перебували десь поблизу чорноморського побережжя в степах між нижніми течіями Дніпра, Південного Бугу та Дністра. Бл. 839 р. угорські загони як союзники болгар з'явилися на Дунаї[905].

Племена 48–58 Й. Геррман розмістив вздовж торгового шляху Краків–Бауцен–Ерфурт–Прага–Краків[906]. Напевно, вартує погодитися з пропонованим Б.Томенчуком уточненням цього шляху як головного центрально-європейського шляху, який зв'язував три річкові системи Віслу–Одру–Ельбу з Дунаєм[907].

сталі. Гартування, внаслідок якого отримували клинок з м'якого металу (маловуглецевої сталі) і периферійну частину меча з сталі з більшим вмістом вуглецю, що підвищувало її твердість, проводилося багаторазовим нагріванням в вогні на деревному вугіллі. Один кінець з прутків зварювався ковальським способом, а другий затискався у лещата. Зварений кінець скріплювався щипцями, після чого метал нагрівали до жовтого кольору, і заготовка меча щільно скручувалася і проковувалася, що зварювало разом компоненти. Прутки на кожній стороні служили для заповнення спіральних пустот, які утворювалися при скрученні смужок. Два таких скручених прутки могли бути приварені до сторони третього, щоби створити центральну частину леза, в той час як ще одна смуга загартованої сталі з вмістом ванадію приварювалася вздовж всієї довжини майбутнього меча на кожну сторону і закручувалася навколо неї там, де повинна була бути ріжуча кромка. Після цього напильниками клинку придавали потрібну форму, а потім, у більшості випадків, проводили *гартування* та *відпускання*. Гартування проводилося шляхом швидкого охолодження у воді або в маслі, що робило метал твердим і крихким. Відпускання здійснювалося нагріванням металу до вибраної температури, яка визначалася за кольором нагрітого металу, після чого йому давали можливість повільного охолодження. Це зменшувало внутрішню напругу і крихкість, викликані гартуванням, і робило клинок гнучким. Лезо після цього звично гострили на спеціальних каменях і полірували (Александер Весей Бетюн Норманн. *Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов.* (Москва, 2008), 28–29). Через вікінгів на Русь поступали мечі та інше досконале озброєння (Леонтій Войтович. Чи були мечі харалужні? *Вісник інституту археології.* Вип. 2. (Львів, 2007), С. 74–79).

901 Mikołaj Rudnicki. Geograf Bawarski w oświetleniu językoznawczym. *Z polskich studiów slawistycznych*. T. 1. (Warszawa, 1958), 190.

902 Stanisław Zakrzewski. *Opis grodów i terytoriów*, 62.

903 Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti, 163.

904 Богдан Томенчук. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках, 215, 219.

905 Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 205–206.

906 Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti, 163.

907 Богдан Томенчук. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках, 215, 219.

(48) **Vuislane** [Вісляни]: не виникає сумнівів щодо локалізації *Віслян* (Верхня Вісла з притоками Ніда, Нідиця, Камінна, Дунаєць, Раба, Скава, нижній і середній Віслок, нижній Сян)[908].

(49) **Sleenzane** [Слензяни]: етимологія назви виводиться від р. Сленза (Ślęza), яка тепер носить назву Логе (Lohe), та гори Слез (Slez, тепер Sobótne). Це лехітське плем'я добре локалізується на верхній Одрі[909].

(50) **Lunsizi** [Лужичі, Лужиці (Lusici, Lunsizi), Лужичани]: також добре знане плем'я, яке локалізується північніше *мільчан* у пізнішій області Нижні Лужиці. Лужичани входили до об'єднання *сорбів*[910].

(51) **Dadosesani** [Дадосечани, Дзядошани, Дядошани]: відомі з різних джерел, локалізуються в Нижній Сілезії між нижнім Бобром та Одрою[911].

(52) **Milzane** [Мільчани]: також добре відоме одне з сербо-лужицьких племен, осади якого локалізуються на захід від Гвізди і Лаби в пізніших Верхніх Лужицях[912].

(53) **Besunzane** [Безунчани, Бежунчани]: назва, ймовірно, походить від місцевості Бежунець, Бежунь[913]. Точна локалізація цього сербо-лужицького племені залишається дискусійною[914].

(54) **Uerizane** [Веричани]: навколо локолізації цього невеликого племені також триває дискусія (його пов'язують з р. Спревою, пропонують називати Wkrzani або вважають одним із дрібних чеських племен[915]). Заслуговують на увагу версії, які пов'язують їх з *серадзянами*[916] або з р. Вартою (Wierczanie – Wirczanie – Вірчани)[917].

---

908 Ярослав Исаевич. Висляне и лендзяне. *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. (Москва, 1981), 156–169; Його ж. Древнепольская народность и ее этническое самосознание. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 144–166.

909 Ярослав Исаевич. Древнепольская народность и ее этническое самосознание, 145–146, 150.

910 Walter Schlesinger. Die Verfassung der Sorben. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Hrsg. H. Ludat. (Giesen, 1960), 70–79.

911 Zygmunt Wojciechowski. Uwagi nad powstaniem Państwa Polskiego i Czeskiego. *Przegląd Zachodni*. (Poznań, 1951), nr. 1–2, 142; Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 50.

912 Woldemar Lippert. Űber die Anwendung des Namens Lausutz auf die Ober lausitz im 14. Jh. *Neues Archiv für sächsische Geschichte una Altertumskunde*. T. 15. (Drezden, 1894), 41, 62; Richard Jecht. Die Besitzverhältnisse und die Besitzer der Oberlausitz von 1067–1158. *Neues Lausitzischez Magazin*. No 106. (Görlitz, 1930), 172; Józef Widajewicz. *Serbowie nadłabscy*. (Kraków, 1948), 10–15; Herbert Helbig. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder.* (Giessen, 1960), 63.

913 Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 51.

914 Richard Jecht. Erste Erwähnung der Oberlausitz der Gau Besunzane und die urbs Busine sind gleich dem Orte Biesnitz an der Landdeskrone. *Neues Lausitzischez Magazin*. No 96. (Görlitz, 1920), 188–199; Ryszard Kiersnowski.Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych żródel pisanych. *Slavia Antiqua*. T. 3. (Poznań, 1951/1952), 84; Jan Nalepa. Bieżuńczanie, nazwa i położenie. *Pamiętnik Słowiański*. T. 4. (Kraków, 1954), 304–323.

915 Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 52.

916 Kazimierz Tymieniecki. Kim byli "Uerizane" Geografa Bawarskiego. *Slavia Antiqua*. T. 5. (1954-1956), 84–102.

917 Mikołaj Rudnicki. Spór o zapis Geografa Bawarskiego z IX w. "Verizane". *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciól Nauk*. (Poznań, 1956), nr. 3, 19–21.

(55) **Fraganeo** [Фрагани]: За П. Й. Шафариком − Fergunna (Hercynia silva, тобто збірна назва смуги гір і лісу від витоків Дунаю до Карпат, скоріше Крушні гори[918]). *Fergunia*, готське *fairguni* − гора, взгір'я. За К. Цейссом − Прагани, *Пражани*, тобто жителі празької округи[919]. Цю ідею підтримували Вацлав Новотни[920], Вацлав Халупецкі[921], Вацлав Ванєчек[922]. За Волкером фон Кельтшем, *Frawengo* (від *Maegdhaland* короля Альфреда) у південно-західній Великопольщі[923]. За А. Кралічеком − тотожні *амазонкам* Ібрагіма ібн Якуба[924]. С. Закшевський розміщав їх у краківській землі[925]. Цю версію підтримав Б. Горак, ототожнивши їх з *варягами* (Waregomi), які жили в Краківській землі[926]. З цих версій найбільш мотивованою виглядає версія П. Й. Шафарика − *крушняни* чи *горяни*.

(56) **Lupiglaa** [Лупигляни, Глупчиці]: плем'я локалізували над р. Луп'я, в районі Єглави на Мораві, в Землі Любуській або Чехії, пропонували розшифрування назви як "Głupie głowy" − "дурні голови"[927]. Найбільш обгрунтованою виглядає локалізація у місцевості Глупчиці у Верхній Сілезії в басейні рік Одра, Особлонга і Страдуні[928].

(57) **Opolini** [Ополяни] легко локалізуються у верхній течії Одри в районі Ополя[929].

(58) **Golensizi** [Голендзичі Голендзичі, Голендзяни, Голеншичі] локалізуються в районі Олави на кордоні Польщі і Чехії[930].

---

918 Herman Alfred Hirst. Die Urheimat der Indogermanen. *Indogermanische Forschungen*. No. 1. (Strassburg, 1892), 479.

919 Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, 653.

920 Václav Novotný. *Česke dějny*. T. 1. Cz. 1. (Praha, 1912), 501.

921 Václav Chaloupecký. Rec.: Jan Slavik. Vznik českého národa. Úvod do českých dějin. D. 1. Národ v době družinné. *Český časopis historický*. T. 47. (Praha, 1946), 158–182.

922 Václav Vanéček. *Pervnich tisic let*. (Praha, 1949), 52.

923 Volker von Keltsch. Der bairische Geograph. *Alpreussisiche Monatschr*. No 23. (1886), 551.

924 Anton Kraliček. *Der sogenannte Baierische Geograph*, 222.

925 Stanisłav Zakrzewski. *Opis grodów i terytoriów*, 70.

926 Bohuslav Horák. Fraganeo. *Časopis společnosti přatel starožitnosti.* T. 55. (Praha,1947). Č. 3–4, 81–84; Bohuslav Horák, Dušan Trávniček. Descriptio civitatum, 52–53.

927 Jan Dąbrowski. Studia nad początkami państwa polskiego. *Rocznik Krakowski*. T. 34. (Kraków, 1958), z. 1, 3–57.

928 Jan Tyszkiewicz. Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry. Pierwotne brzmienie i umiejscowienie Lupiglaa i Golensizi tzw. Geografa Bawarskiego. *Studia z dziejów osadnictwa.* T. 1. (Warszawa, 1963), 7–72.

929 Zygmunt Wojciechowski. Najstarszy ustrój plemienno-szczepowy i administracja do roku 1139. *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*. T. 1. (Kraków, 1933), 124–127; Włodzimierz Hołubowicz. Śląsk w epoce wspólnoty pirwotnej. *Historia Śląska.* T. 1. Cz. 1. (Wrocław, 1960), 127; Jan Tyszkiewicz. Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry, 7–72.

930 Władysław Semkowicz. *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*. (Kraków, 1925), 23; Stanisław Rospond. *Dzieje polszczyzny śląskiej*. (Katowice, 1959), 53.

Таким чином, підсумовуючи огляд локалізації слов'янських племен за "Баварським географом", можна стверджувати наступне:

– вздовж східних кордонів імперії франків з півночі на південь точно локалізуються 13 племенніх союзів-князівств: *Північні ободричі*, *Велети (Лютичі)*, *Глиняни*, *Бетинці*, *Смоленці*, *Моричани*, *Гаволяни*, *Сорби-Серби*, *Делемінці, Богемці-Чехи*, *Морави*, *Болгари, Мерехани*;

– вздовж одерського шляху: *Східні ободричі*;

– вздовж шляху між Лабою, Одрою та Віслою: *Мільчани*, *Пешнуці* [?], *Дошани*, *Глоп'яни*.

– вздовж основної артерії "бурштинового шляху": *Черв'яни*, *Бужани*, *Житичі*, *Стадичі*, *Шеббіроси* [?], *Уличі*, *Нерв'яни*, *Тиверці* (двічі), придунайські болгари (*Еттарадичі*, *Вілероси*), дако–романці (*Саброси*?, *Знеталичі*?), *Хозари*.

– вздовж другого відгалуження "бурштинового шляху": *Лендзяни*, *Таняни*, *Черв'яни*, *Присяни*, *Волиняни*, *Пруси*, *Візняни* [?].

– вздовж середньої і нижньої течії Дніпра: *Хозари*, *Руси*, *Древляни*, *Поляни*, *Сіверяни*, *Луколяни*, *Угри*.

– вздовж шляху Вісла – Одер – Ельба: *Вісляни*, *Слензяни*, *Лужичани*, *Дядошани*, *Мільчани*, *Бежунчани*, *Веричани*, *Крушняни* чи *Горяни*, *Глупчиці*, *Ополяни*, *Голендзяни*.

Зрозуміло, що локалізація частини племінних князівств з груп 14–58 залишається дискусійною.

Празький привілей 1086 р. Ще одне джерело дозволяє зробити певні уточнення локалізації хорватських князівств у Карпатському регіоні. *Празький привілей* був наданий 29 квітня 1086 р. германським імператором Генріхом IV своєму канцлерові празькому єпископу Яроміру-Гебгардту (1040–1089/90 рр.), синові чеського князя Бржетислава І. Єпископ добивався об'єднання Празького і Моравського діоцезів і перетворення їх у перспективі у церковний лен імперії, незалежний від чеських королів[931]. Зрозуміло, що при формуванні привілею підставовою основою для нього мав бути привілей на заснування Празької єпископії, наданий у 973 р. імператором Оттоном І (962–973) та папою Бенедиктом VI (972–974). Аналізуючи перипетії надання обох документів і можливу фальсифікацію Яроміра-Гебгарта, Володимир Королюк прийшов до висновку, що для описів меж була використана грамота 992 р., підготована князем Болеславом ІІ та єпископом Войтехом як статутна грамота Празької архієпископії, яка мала би об'єднати Празьку і Моравську єпископії[932]. Зрозуміло, що східні межі новоствореного

[931] David Kalhous. Jaromir-Gebhard, pražský biskup a říšský kancleř (1038–1090). Několok poznámek k jeho životu. *Mediaevalia Historica Bohemica.* Roč. 9. (Praha, 2004), 27–45.

[932] Владимир Королюк. Грамота 1086 г. в хронике Козьмы Пражского. *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР.* № 29. (Москва, 1960), 3–23.

діоцезу у Привілеї 1086 р. були просто перенесені з більш раннього документу і відбивали становище ще за часів Великоморавської держави кінця IX ст. або Чеської держави другої половини X ст.[933]. Зрозуміло також, що східні межі єпископства відбивали не реальні, а місійні межі in partilus in fidelium:

„Далі до півночі такі і кордони: Пшовани (Pssouane), Хорвати і другі Хорвати (Chrouati et altera Chrowati): Зласани (Zlasane), Требовани (Trebouane), Поборани (Poborane), Дедолізи (Dedolize) аж до серединного лісу, де біжить границя Мільчан (Milcianorum). Звідси до сходу такі має ріки граничні Буг (Bug) іменується і Стір (Ztir) ... разом з гродом Краковія (Cracouиa) і краєм, котрий має назву Ваг (Vag) і з усіма територіями, котрі належать до згаданого граду, котрий є Краковія (Cracouиa). Звідси, додавши границі угорські, розширено посувається аж до гір, котрих назва є Тріті [Татри – Л.В.]...”[934]

У Празькому привілеї 1086 р. Краків та його околиці виділено окремо. Чітко відокремлені дві різні групи *хорватів*. Тобто якраз *вісляни* могли відділяти *білих* (західних) *хорватів* від інших (східних) хорватів: *зласан, требован, поборан*... [et altera Chrowati: Zlasane, Trebouane, Poborane...][935].

Ще Кароль Потканьскі (1861–1907) звернув увагу, що межі по Бугу і Стиру є явною помилкою, бо обидві ріки течуть паралельно і північніше[936]. Ярослав Ісаєвич з цього приводу запропонував обгрунтовану гіпотезу щодо можливої помилки у тексті *Привілею 1086 р.*: ріка Стір, скоріше всього, спотворена назва р. Стрий[937]. Навіть, якщо Перемишльське хорватське князівство у 60–80 рр. X ст. не знаходилося під впливом Чеської держави, то місійна діяльність чеських і моравських проповідників, безперечно, охоплювала прикарпатські території, свідченням чого можуть бути, наприклад, окремі християнські поховання у Пліснеську. Тобто ці племена слід локалізувати саме у Прикарпатті.

Баварський Географ зафіксував *присян* (prissani), які напевно тотожні *засянам* (zlasani) з Привілею 1086 р., позаяк форми *присяни*, *присянці*, *прикарпатці* і т.д. характерні для більш пізнього часу (*присяни* та

933 Zofia Kozłowska-Budkowa. *Repertorjum polskich dokumentów doby piastowskiej.* (Kraków, 1937), 13–15; Gerard Labuda. Czeskie chrescijaństwo na Sląsku i w Malopolsce w X i XI wieku. *Chrystianizacja Polski poludniowej.* (Kraków, 1994), 92–94.

934 *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae.* Ed. Gustav Friedrich. T. 1. (Praha, 1894–1897), 93; Václav Vaneček. *Pevnich tisic let.* (Praha, 1949), 126.

935 Leontij Vojtovyč. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija* / Priredio Jevgenij Paščenko. (Zagreb, 2014), 207–254.

936 Karol Potkański. Przywilej z 1086. *Kwartalnik Historyczny.* T. 17. (Lwów, 1903), 1–28.

937 Ярослав Ісаєвич. До питання про західний кордон Київської Русі. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 6. (Київ, 1971), 208–213; Його ж. До питання про західний кордон Київської Русі. *Ярослав Ісаєвич. Україна давня і нова*. (Львів, 1996), 90, 102.

засяни однаково відбивають локалізацію племінного союзу-князівства в басейні Сяну, друга назва "з чеського боку" − за Сяном).

Локалізація *требовлян* (*Trebouane* з Привілею 1086 р.) як сусідів *засян* в'яжеться з *житичами* Баварського Географа.

Поборани чи, скоріше, *бобряни* (*Poborane* з Привілею 1086 р.) як сусіди *требовлян* добре розміщаються на лівобережжі Верхнього Дністра до витоків Бугу, де знаходяться р. Боберка, притока Лугу, лівого допливу Дністра, місто Бібрка та у середині XIV ст. був уділ князя Дмитра Корятовича Боброк-Волинського. *Бобряни* після приєднання до Київської Русі були включені до волинської провінції з центром у Володимирі, а наприкінці XI ст. стали частиною Звенигородського князівства.

Хорватські князівства, які знаходилися у Посянні та в басейні Верхнього і Середнього Дністра та Верхнього Пруту, наприкінці X ст. були завойовані великим князем київським Володимиром Святославичем і приєднані до Київської Русі. Дві „чехині" в числі дружин Володимира, напевно, були дочками останніх хорватських князів із деяких з цих князівств[938]. У XI ст. на більшості земель *карпатських хорватів* склалася Галицька земля, єдність якої булла зумовлена спільним етнічним походженням *хорватів-русинів*.

Схоже, що найсильнішим з князівств, які утворилися на землях *карпатських хорватів*, було князівство *требовлян*, яке об'єднувало *житичів* і *стадичів*. Його межі можна приблизно окреслити межами поширення наддністрянської (опільської) говірки, тобто всередині лінії Хирів − Мостиська −Яворів − Рава − Червоноград − Зборів − Микулинці − Кам'янець-Подільський − Заліщики − Товмач − Перегінсько − Долина − Болехів − Хирів[939], з врахуванням її зменшення на півночі і північному сході за рахунок волинських територій. Та частина *требовлян*, яка ще у VI ст. під тиском *аварів* мігрувала за Карпати, в з-відти далі на Балкани, залишила сліди міграції у топонімах *Теребля, Требішов* та 53 згаданих вище топонімах з племінною назвою у Хорватії і Боснії. У X ст. на землях *требовлян-житичів* і, можливо, *бобрян*, утворилося східнотребовлянське князівство, будівництво центру якого у Стольську на р. Колодниці не було завершене до початку київського завоювання. Утворення східнотребовлянського князівства могло бути наслідком впливу Великоморавської держави часів Святоплука Моравського. На східних землях *требовлян*, куди під натиском *печенігів* відійшли частина *тиверців* і *уличів*, помічених обрядом *підплитових поховань*

938 Леонтій Войтович. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль.* (Львів, 2000), 122–123.

939 Олексій Горбач. Говірка Комарна й Комарнянщини. *Комарно-Рудки та околиця. Збірник історико-мемуарних, географічних і побутових матеріалів.* (НТШ: Український архів. Т. 43. Нью-Йорк–Париж–Сидней–Торонто, 1987), 315.

сформувалося потужне князівство з центром у Теребовлі або, навіть, два князівства з центрами у Теребовлі та Галичі[940].

У кінці XI ст. на колишніх землях ***карпатських хорватів***, які ввійшли до складу Київської Русі, виникли Перемишльське (на колишніх землях *засян*), Звенигородське (на колишніх землях *житичів-требовлян*) і Теребовельське князівства (на колишніх землях *стадичів-требовлян* і, можливо, таємничих *шеббіросів* [?]), а з останнього згодом виділилося Галицьке.

Хорвати в Закарпатті. Присутність хорватів у Закарпатті відбивають топоніми, яких значно більше ніж у Прикарпатті (*Хорбаче* на р. Щирок, притоці Дністра), тоді як, зокрема у нинішній словацькій та угорській частинах: *Horwatczik* на р. Бодві, притоці Шайо, неподалік від Кошіце; *Храбоч* у верхній течії Ужа, притоки Лаборця; *Горбач* біля Самоша на північ від Сотмар-Нейметі; Horváthi у верхній течії Красни; Горбо біля Клаузенбургу[941]. "Хорватські" топоніми концентруються на південь від Тиси по її притоках Горнаду і Бодрогу, по Самошу і Красній до Пруту.

У Закарпатті в IX–X ст. хорватський ареал розвивався вздовж долин Лаборця (Свіржави), Ужа і Боржави. Між районом Банської Бистриці і районом Кошіце–Пряшів по водорозділі рік на археологічній карті помітний розрив між городищами, тоді як басейн р. Лаборець, притоки Ондрави, до теперішнього угорсько-українського кордону був повністю заселеним[942]. Напевно тут проходили межі між *карпатськими хорватами* та спорідненими з ними *словаками*. Південні межі *карпатських хорватів* на лівобережжі Тиси слабо вловимі, особливо у Трансільванії, де румунські археологи не зацікавлені у пошуках і дослідженні слов'янських пам'яток. Закарпатський історик Стефан Пап (11.03.1917–25.02.1990) вважав, що *карпатські хорвати* займали окрім нинішнього Закарпаття території Пряшівщини і Татранщини аж до Середньо-Словацьких гір включно, Ніршаг (середнє і нижнє Потисся до її гирла) та Залісся в Трансільванії[943]. Можливо, що ці землі не входили у державу Святоплука, а перебували під впливом Болгарії. У 892 р., воюючи проти Святоплука, імператор Арнульф послав до болгарського царя Лаодоміра [Володимира, який правив у 888–893 рр. – Л. В.], *„щоб*

940 Александр Майоров. О времени и обстоятельствах основания Галича: историография спорных и нерешенных проблем. *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.* Т. 1. (Київ–Львів, 2004), 688–711.

941 Николай Барсов. *Очерки русской исторической географии. География Начальной летописи.* (Варшава, 1885), 24.

942 Andrzej Wędzki. Słowacja. *Słownik Starożitności Słowiańskich.* T. 5. (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975), 253, mapa.

943 Стефан Пап. *Історія Закарпаття*. Т. 1. (Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001), 556 с.

він не дозволив морав'янам купувати сіль у своїй державі"[944]. Схоже, що це повідомлення, яке перегукується із словацькими казками про соляного принца, стосувалося соляних копалень у Солотвині (вперше згадане під 1360 р.[945], але в давніх шахтах знайдені римські монети II-IV ст.).

Поважним свідченням болгарського впливу в цьому регіоні є також найдавніший кириличний напис з ротонди IX ст. в Михайловцях у Земплині (Словаччина): „*сьде лежить князь Пресіань * в літо 996/7 + в літо 1060/61*"[946]. Пресіан – найстарший з синів царя Івана-Владислава (1015–1018), осліплений і висланий за межі краю, бл. 1030 р. перебував у Константинополі. Очевидно, болгарські патріоти вивезли його в землі, які колись були під зверхністю болгарської держави, а тепер знаходилися за межами візантійського впливу.

На думку С. Папа слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій почали свій поступ з цих земель і мова їх перекладу Біблії – тодішня хорватська мова[947]. Мова їх перекладу – рідна мова просвітителів, тобто македонський діалект староболгарської мови. Інші гіпотези С. Папа потребують детальнішої перевірки. На Закарпатті відомі ротонди IX ст. у Михайловцях, Горянах біля Ужгорода, Красній над Горнадом біля Кошиць. Гайдудорозький угорський греко-католицький єпископ Імре Тимко (13.08.1920–30.03.1988) доводив, що християнство на цих теренах існувало ще у VII–VIII ст.[948]. Легенда про св. Івана з документу 1032 р. розповідає про пустельника, який жив в районі Нова Весь у Спіші в долині, яка називається „долиною св. Івана". За С. Папом у Спішському Підгороді було руське єпископство, ліквідоване у 1320-х рр. після придушення повстання Петра Петуні. Тут у ротонді був похований єпископ Горазд, наступник Мефодія. Про це, на його думку, свідчили уривки з Біблії, писані кирилицею, митра єпископа східного обряду, які зберігалися у скарбниці Спішської капітули. Такі ж самі кириличні фрагменти XI–XII ст. на пергамені з рядками пісень в честь св. Дмитра Солунського були знайдені Іваном Панькевичем (6.10.1887–25.02.1958) у церкві с. Острожниця на Пряшівщині[949].

Наприкінці IX ст. Карпати перейшли *угри*. Вони застали кілька окремих князівств, найпотужнішим з яких було Земплинсько-Ужанське. Боржавське і Верхньотисянське князівства уступали йому в

---

[944] Annales Fuldenses (680–901). Ed. Georg Heinrich Pertz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.* T. 1. (Hannoverae, 1826), 401.

[945] Іван Дулишкович. *Исторические черты Угро-Русских.* Тетрадь 1. (Ужгород, 1874), 113.

[946] Vojtěch Tkadlčik. Cyrilsky napis v Michalovcich. *Slavia.* Vol. 52. (Praha, 1983), 121–123.

[947] Стефан Пап. *Початки християнства на Закарпатті*. (Філадельфія, 1983), 222 с.

[948] Imre Timkó. A vándorló magyarság kapcsolatai a keleti kereszténységgel a honfoglalás elött (V–IX. Század). *Vigilia.* 35/8. (Nyiregyháza, 1970), 507 l.

[949] Іван Панькевич. Записи на підкарпатських церковних книгах. *Науковий збірник товариства "Просвіта"*. Т. 12. (Ужгород, 1937), 11–97.

території і потужності городищ. Городища в Данилові і Олександрівці Хустського р-ну, де були і соляні промисли, поселення на верхній Тисі, солотвинські рудники та мароморські землі, дають всі підстави вважати і верхньотисянського князя сильним володарем. Городища у Варі, Білках та Малій Копані трохи уступають за розмірами і потужністю укріплень городищам у Ужгороді, Земплині і Забовчі, але все ж дають уяву про силу боржавського князя. Напевно і мукачівське городище було значним, але його знищило будівництво пізнішого замку. Кожне князівство проводило власну політику, що і відбито у пізніших легендах. Існувало ще Нижньотисянське князівство, правитель якого Глад допомагав поширенню християнства у Болгарії. Завоювання цього князівства завершилося аж у часи короля Стефана на початку XI ст.

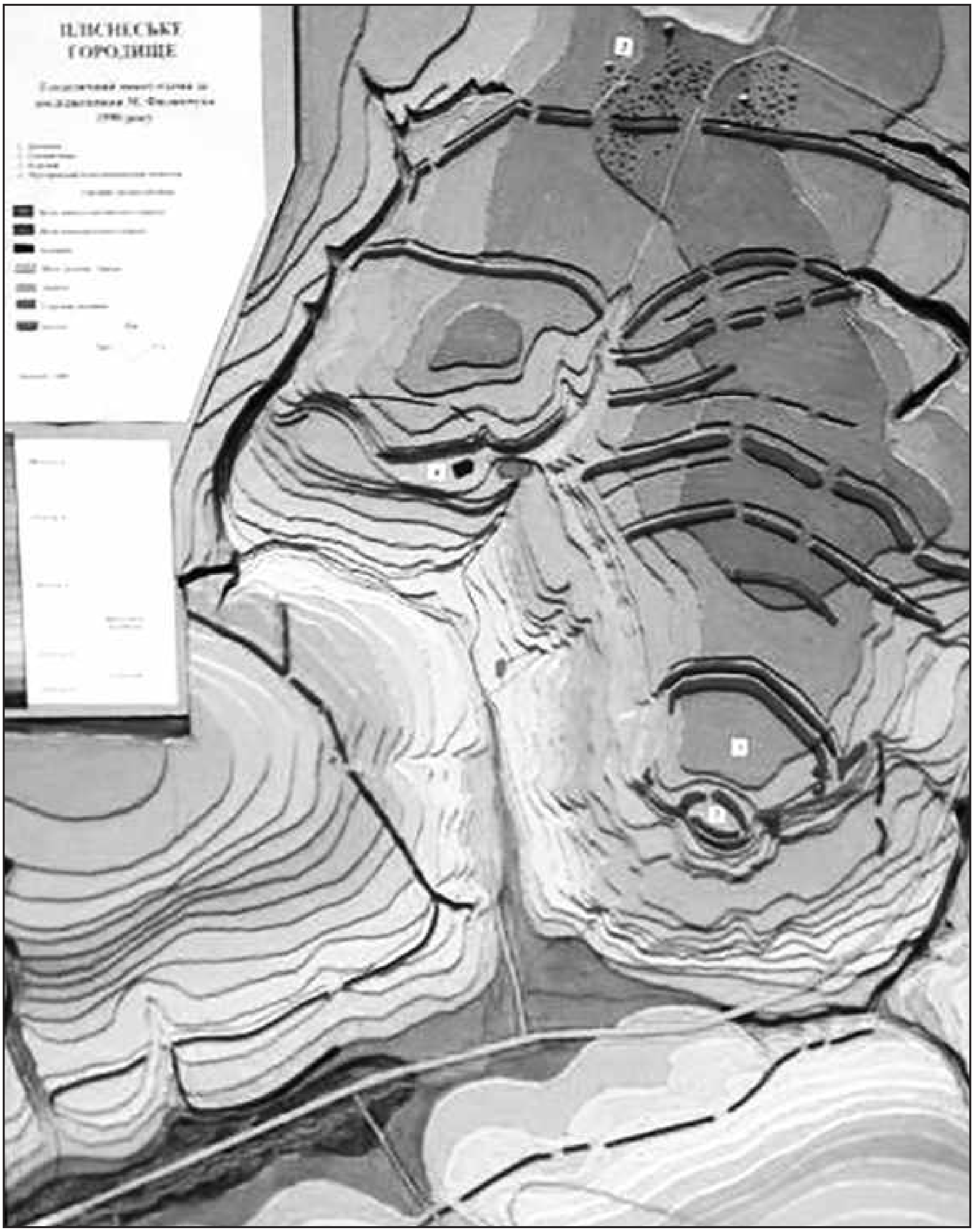
Угорський вождь Алмош обійшов Верхньотисянське і Боржавське князівства та спрямував свій удар проти земплинсько-ужанського князя Лаборця. Прорвавшись з оточення після падіння Ужгорода, Лаборець втікав у Земплин. Його наздогнали в околицях с. Ластомир над р. Свіржавою. Князь потрапив у полон і був повішений. Руїни церкви на цьому місці, напевно спорудженої над його могилою, підтверджують цю легенду. Свіржава з тих пір зоветься Лаборцем. Боротьба була впертою і при штурмі Земплина загинув Алмош.

Немає ніяких підстав вважати, що закарпатські князівства були приєднані Володимиром Святославичем до Київської Русі[950]. Скоріше вони певний час ще зберігали незалежність, поступово втягуючись в орбіту Угорського королівства. Стефан I завершив завоювання Земплинського князівства і приєднав обидва потисянські князівства. Від Боржавського князівства він відгородився засіками. Перший кордон відновлюється по топоніміці цих засік: від токайських гір до р. Тиси, звідти до болота Лап, рік Самош і Красна. Процес приєднання цих земель був завершений після смерті київського князя Володимира Святославича. Бо у 1015 р., коли почалася боротьба між його синами, древлянський князь Святослав Володимирович, втікаючи в Карпати, загинув поблизу пізнішого м. Сколе, де був похований, про що свідчать топоніми та місцеві легенди, а також розкопки його могили Андрієм Ратичем. Його сина звали Яном, можливо він був зятем останнього боржавського князя[951].

---

[950] Михайло Лелекач. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X-XI ст. *Наукові записки Ужгородського державного університету. Історико-філологічна серія*. (Ужгород, 1949), 32–37.

[951] Леонтій Войтович. Загадкова загибель Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. *Україно-угорські етюди*. Вип. 1. (Львів, 2010), 9–27; Leontij Voitovycz. Szvjatoslav Volodimirovics fejedelem titokzatos halála és a IX. századbeli ugor vándorlások rejtélyei. *Українсько-угорські етюди.* Вип. 2. (Львів, 2012), 27–45.

Плісне́ськ X ст. Макет І Качор та Л. Качор за матеріалами Михайла Филипчука

У першій третині XI ст., коли було завершено приєднання закарпатських земель до Угорщини, вони були заселені *русинами*, прямими нащадками *карпатських хорватів*. Разом з такими ж *русинами* – прямими нащадками *карпатських хорватів*, які заселяли Галицьку землю Київської Русі, вони складали єдиний етнічний масив. Етнічна єдність цього масиву була настільки сильною, що, незважаючи на перебування у складі Угорської держави більше дев'яти століть, зазнаючи неминучої у таких випадках асиміляції, закарпатські русини залишилися часткою українського народу, зберегли мову, яка при всіх своєрідностях місцевих діалектів[952], залишилася українською, і велику оригінальну культуру, яка в своїй основі зберегла прабатьківську хорватську архаїку (зокрема це стосується запрягу коней і волів та пов'язаної з ними номенклатури[953]).

[952] Олексій Горбач. Остурня – український острівець на Спіші під Татрами. *Християнський голос.* (Мюнхен, 1970), ч. 1–2, 1–4; Його ж. *Південно-лемківська говірка й діялектичний словник с. Красний Брід бл. Межилаборець (Пряшівщина).* (Мюнхен, 1973); Його ж. Середньозакарпатські говірки, Лемківські говірки. *Діялектологія. Енциклопедія Українознавства.* Т. 2. (1992), 16–19.

[953] Михайло Глушко. *Генезис тваринного запрягу в Україні. Культурно-історична проблема.* (Київ, 2003), 444 с.

ВІКІНГИ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Початок "вічного" протистояння. Псевдопатріотичні почуття ще у XVIII ст. не дозволили російським дослідникам погодитися з самою думкою, що зачинателем правлячої династії був якийсь скандинавський авантюрист незнаного походження, а саме *святе* ім'я Русь занесли якісь північні розбійники-варяги. З іншої сторони німецькі дослідники, запрошені в Росію, із задоволенням відзначили, що біля витоків цієї на той час потужної імперії стояли таки германці: скандинави-вікінги. Це привело до схоже "вічного" протистояння *антинорманістів* та *норманістів*, в процесі якого слов'яни в основному поповнювали ряди перших (досить сказати, що антинорманістами були також Михайло Грушевський та Іван Франко), а германці − других. Періодична перевага перших, забезпечених на різних етапах державною підтримкою, змушували других до глибших пошуків. Періодично ця суперечка заходила в тупик, деградуючи до діалогу сліпого з німим. Дискусія навколо походження династії Рюриковичів та інших аспектів, пов'язаних з вікінгами, триває вже три століття[954]. Наприкінці XX − на початку XXI ст., схоже, непримиренні баталії антинорманістів і норманістів перемістилися на маргінес історичних досліджень, а із скандинавським походженням династії Рюриковичів більшість фахівців вже погодилася[955]. Не пройшло і десяти років від виходу знакової монографії

[954] Див.: Лев Клейн. Норманизм – антинорманизм: конец дискуссии. Вып.5. (Санкт-Петербург–Кишенев, 1999), 91–101; Його ж. *Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон*. (Санкт-Петербург, 2009), 400 с.; Вячеслав Фомин. Кривые зеркала норманизма. *Сборник Русского Исторического Об-ва.* Т. 8 (156). Антинорманизм. (Москва, 2003), 83–127; Його ж. *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу*. (Москва, 2005), 488 с.; Його ж. *Варяги и варяжский вопрос в судьбе России*. Интернетресурс: www.portal-slovo.ru

[955] Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.* (Москва: Российский государственный гуманитарный ун-т, 2001), 262 с.; Леонтій Войтович. Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI ст. *Наукові зошити історичного факультету*. Львівський національний університет ім. Івана Франка. Збірник наукових праць. Вип. 7. (Львів, 2005), 25–35; Його ж. Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоги і Плісненська. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 12. (Львів, 2009), 79–101; *Його ж.* Загадки вікінгів: Ладога і Плісненськ. Продовження дискусії на межі XX-XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. (Львів, 2011), 142–188; Його ж. Русь: поморські слов'яни чи варяги? *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 60. (Львів, 2011), 33–46; Його ж. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 48. (Львів, 2013), 13–44; Його ж. Князь Рюрик. (Біла Церква, 2014), 128 с.; Його ж. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Ладога и Ладожская земля*. Вип. 5. (Санкт-Петербург, 2015), 148–183.

Євгена Пчолова, яка підсумувала значний етап дослідження проблеми князя Рюрика[956], як у Санкт-Петербурзі вийшла нова монографія про Рюрика Олега Губарева[957], автор якої помітно просунувся по шляху подолання розриву легендарних відомостей від реальних даних і "*пропрацювавши наново різномовні джерела, зумів об'єднати скупі і туманні легендарні відомості про князя Рюрика з вельми реальною фігурою європейської історії – конунгом Рьоріком (Хрьодріком) Фрісландським з данської династії Скьольдунгів з древніми європейськими коріннями*"[958]. За період між виходом обох монографій у Росії продовжувались дискусії щодо особи князя Рюрика, над якими далі витали тіні *вічного* протистояння норманістів з антинорманістами, підсиленими злетом неоантинорманізму[959]. Подібні дискусії, хоча й менш гострі, та без

---

[956] Евгений Пчёлов. *Рюрик*. (Москва, 2010), 316 с.

[957] Олег Губарев. *Рюрик Скьёльдунг*. (Санкт-Петербург, 2019), 320 с.

[958] Дев Клейн. Исследование европейских корней Рюрика. *Олег Губарев. Рюрик Скьёльдунг*, 7.

[959] Елена Мельникова. Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтничной знати. *Елена Мельникова. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды*. (Москва, 2011), 109–113; Її ж. "Князь" и "каган" в ранней титулатуре Древней Руси. *Там само,* 114–122; Її ж. Варяги на севере и на юге Восточной Европы: региональные особенности. *Там само,* 269–278; Її ж. Ладога и формирование Балтийско-Волжского пути. *Там само,* 441–448; Її ж. "Обручья" некрещенной Руси в русско-византийском договоре 944 г. и "кольца клятвы" древнескандинавской правовой традиции. *Средние века*. Т. 75. (Москва, 2014), № 3–4, 176–192; Антон Горский. Формирование русской государственности и "призвание" Рюрика. *1150 лет Российской государственности и культуры*. (Москва, 2012), 11–23; Його ж. "Клады викингов" на франкской земле и начальная история Руси. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (Москва, 2012), № 3 (53), 38–39; Його ж. Возникновение Руси в контексте европейского политогенеза конца I тысячелетия н. э. *Русь в IX–XII вв.: общество, государство, культура.* (Москва, 2014), 25–33; Сергей Николаев. Рёрик Ютландский. Материалы к биографии. *Повесть временных лет*. Перевод с древнерусского Д. Лихачева, О. Творогова. Комментарии А. Боброва, С. Николаева, А. Чернова при участии А. Введенского и Л. Войтовича. (Санкт-Петербург, 2012), 469–475; Сергей Воронятов. Черта оседлости русов конца VIII – первой половины IX в. *Истоки славянства и Руси*. (Санкт-Петербург, 2012), 221–245; Сергей Цветков. *Князь Рюрик и его время*. (Санкт-Петербург, 2012), 54 с.; Елена Галкина. *Русский каганат. Без хазар и норманнов*. (Москва, 2012), 392 с.; Лидия Грот. *Призвание варягов. Норманнская лжетеория и правда о князе Рюрике*. (Москва, 2012), 368 с.; Її ж. *Призвание варягов. Норманны, которых не было*. (Москва, 2013), 368 с.; Степан Темушев. Проблема локализации "Русского каганата" IX века. *Русское средневековье: сборник статей в честь профессора Ю. Г. Алексеева*. (Москва, 2012), 213–232; Його ж. *Образование Древнерусского государства*. (Москва, 2017), 352 с.; Павел Атанов. Был ли Рюриком Рерик Ютландский? *На границе европейского пространства: Северный мир. Проблемы истории и культуры средневекового общества*. (Санкт-Петербург, 2013), 186–188; Його ж. К вопросу о месте захоронения Рюрика: Урочище Плакун. *Петербургские исследования*. (Санкт-Петербург, 2014), № 5, 90–98; Олег Губарев. "Неонорманизм" или неоантинорманизм? *Stratum plus*. № 5. (Кишинев, 2015), 351–355; Його ж. Две Руси IX века: свеоны 839 г. и даны Рюрика. *Valla*. Т. 3. (2017), № 6, 19–38; Максим Жих. Славянская знать догосударственной эпохи по данным начального летописания. *Исторический формат*. (2015), № 2, 7–28; Лев Клейн. "Русь" в системе этнонимов как ключ к происхождению термина. *Stratum plus*. № 6. (Кишинев, 2015), 283–286; Всеволод Меркулов. Рюрик и первые русские князья в "Генеалогии" Фридриха Хемница. *Исторический формат*. (2015), № 2, 54–74; Александр Хлевов. Об основных тезисах современного антинорманизма. *Ярослав Мудрый. Проблемы изучения, сохранения и интерпретации историко-куль-*

політичного підтексту, продовжуються і в Україні[960].

турного наследия. (Ярославль, 2015), 34–38; Виктор Лушин. Рюрик. *Древняя Русь в IX–XI веках: контексты летописных текстов*. (Зимовники, 2016), 11–31; Михаил Серяков. *Рюрик и мистика истинной власти*. (Москва, 2016), 225 с.; Його ж. Рюрик и Волжско-Балтийский торговый путь. *Исторический формат.* (2016), № 4, 169–199; Надежда Платонова. "Неонорманизм", постмодернизм и Славяно-варяжский семинар: размышления археолога. *Ex ungue Leonem: Сборник статей к 90-летию Л. С. Клейна*. Отв. ред. Л. Вишняцкий. (Санкт-Петербург, 2017), 203–222; Александр Мусин. "Столетняя война" российской археологии. *Там само,* 223–244; Александр Олейченко. О происхождении имени Рюрик/Рурик/Рорик. *Гуманитарные исследования Центральной России*. (2017), № 2 (3), 57–75; Виктор Пузанов. *праславян к Руси: становление Древнерусского государства (факторы и образы политогенеза)*. (Санкт-Петербург, 2017), 744 с.; Игорь Харьковский. Происхождение Рюрика в свете уточнения дат его призвания и смерти. *Valla*. Т. 3. (2017), № 1, 22–32; Алексей Щавелев. "Племена" восточных славян: этапы завоевания и степень зависимости от державы Рюриковичей в X в. *Русь эпохи Владимира Великого: государство, церковь, культура.* (Вологда, 2017), 24–48; Андрей Альмарик. *Норманны и Киевская Русь*. Предисловие и комментарии Олега Губарева. (Москва, 2018), 232 с.; Леонид Аряев. Норманофобия и её фантомы. *Valla*. Т. 4. (2018), № 1–2, 126–135.

960 Леонтій Войтович. Викинги в Центрально-Восточной Европе: загадки Ладоги и Плиснеска. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология.* (Ижевск, 2011), вып. 3, 2–15; Там само, (Ижевск, 2012), вып. 1, 3–11; Його ж. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 48. (Львів, 2013), 13–44; Його ж. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Русин*. Международный исторический журнал. № 1 (31). (Кишинев, 2013), 6–41, 168–193; Його ж. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839-860 рр.? *Хазарский альманах*. Т. 11. (Киев–Харьков, 2012–2013), 70–95; Його ж. Князь Рюрик. (Біла Церква, 2014), 128 с.; Його ж. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал.* № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. (Ижевск, 2015), вып. 1, 7–18; Його ж. Призрак Олега Вещего. *Tractus Aevorum*. Т. 2 (1). (Белгород, 2015), 3–43; Його ж. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Ладога и Ладожская земля*. Вып. 5. (Санкт-Петербург, 2015), 148–183; Його ж. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі.* Вип. 16. (Київ, 2016), 93–107; Його ж. Загадки генеалогії перших князів Руси. *Записки НТШ.* Т. 271. (Львів, 2018), 506–524; Сергій Конча. Scandinavica Іоакімова літопису і проблема достовірності тексту. *Український історичний збірник.* Вип. 16. (Київ, 2013), 240–249; Алексей Комар. Между Русью и Хазарией: Днепровское Левобережье IX века в свете современной археологии. *Colloquia Russica. Series 1*. Vol. 7. (Kraków, 2017), 31–44; Наталія Райтаровська. Дискусії про походження літописного князя Рюрика. *Записки Львівського медієвістичного клубу.* (Львів, 2016), 60–69; Її ж. Українська та зарубіжна історіографія про військово-політичну діяльність Скьольдунгів у Європі. *Проблеми історії війн і військового мистецтва.* (Львів, 2018), 43–50; Її ж. Загадка походження Рагнара Лодброка. *Феномен Європи: від традиційного до сучасного.* (Львів, 2017), 73–81; Її ж. Дискусії у європейській історіографії щодо походження літописного Рюрика. *Записки НТШ.* Т. 271. (Львів, 2018), 525–532; Її ж. Скандинавсько-слов'янські зв'язки у VIII–X ст. (на прикладі політики данських Скольдунгів). *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету.* Вип. 19–20. (Львів, 2018–2019), 35–48; Владислав Кіорсак. Реконструкція звичаєвого права середньовічної Скандинавії за матеріалами ісландських саг: постановка проблеми. *Аннали юридичної історії*. (2017), № 1, 80–86; Його ж. Князь Аскольд у світлі нових історіографічних концепцій. *Феномен Європи: від традиційного до сучасного.* (Львів, 2017), 16–18; Його ж. Спроба реконструкції генеалогії шведських правителів VIII–IX ст. *Записки Львівського медієвістичного клубу.* Вип. 2. (Львів, 2017), 150–159; Його ж. Gesta Danorum Саксона Граматика як джерело дослідження державотворчих процесів у Східній Європі. *Записки*

Серед низки найважливіших проблем, які стоять перед дослідниками цього періоду, однією з пріоритетних є роль вікінгів у становленні і розвитку європейського суспільства в цілому та окремих регіонів[961].

За Найдавнішим літописом у *Повісті временних літ* під 862 р.: “*И изгнаша Варѧгы за море. и не даша имъ дани. и почаша сами в собѣ володѣти. и не бѣ в нихъ правды. и въста родъ на ро[д]. и бышы оусобицѣ в ни. и воєвати сами на сѧ почаша. и ркоша поищемъ сами в собѣ кнѧзѧ. иже бы володѣлъ нами и рѧдилъ. по рѧду по праву. идоша за море к Варѧго. к Руси. сіце бо звахуть. ты Варгы Русь. ꙗко се друзии зовутсѧ Свеє. друзии же Оурмани. Аньглѧне. инѣи и Готе. тако и си ркоша. Русь. Чюдь. Словенѣ. Кривичи. и всѧ землѧ наша велика. и ѡбилна. а нарѧда въ неи нѣтъ. да поидете кнѧжи и володѣть нами. и изъбрашасѧ триє брата. с роды своими. и поꙗша по собѣ всю Русь. и придоша къ Словѣномъ пѣрвѣє. и срубиша горо[д] Ладогу. и сѣде старѣишии в Ладозѣ*

НТШ. Т. 271. (Львів, 2018), 7–15; Його ж. Військові напади “морських конунгів” на околиці Східної Європи у відображенні легендарних саг. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. (Львів, 2018), 33–42; Ольга Щодра. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Руси у світлі писемних джерел. *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету.* Вип. 19–20. (Львів, 2018–2019), 115–139.

[961] Рудольф Зимек. Викинги: миф и эпоха. Средневековая концепция эпохи викингов. *Древнейшие государства Восточной Европы. Восточная и Северная Европа в средневековье.* (Москва, 2001), 9–25; Майлз Диллон, Нора Кершоу Чедвик. *Кельтские королевства*. Пер с англ. С. В. Иванов. (Санкт-Петербург: Евразия, 2002), 512 с.; Таня Джаксон. Русь глазами средневековых скандинавов. *Мир Истории*. (2002), № 4–5, 48–58; Benjamin Hudson. *Viking Pirates and Christian Princes: Dynasty, religion and Empire in the North Atlantic*. (Oxford: Oxford University Press, 2005), 278 p.; Глеб Лебедев. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси.* (Санкт-Петербург: Евразия, 2005), 640 с.; Ralf Wiechmann. Hedeby and Its Hinterland: A Local Numismatic Region. *Silver Economy in the Viking age*. (Walnut Greek: Left Coast Press, 2007), 29–48; Birgitta Hårdh. Oriental-scandinavia Contacts on the Volga, as Manifested by Silver Rings and Weight Systems. *Ibidem*, 135–148; Clare Downham. *Viking Kings of Britain and Ireland: The dynasty of Ivarr to A.D. 1014*. (Edinburg–London: Dunedin Academie Press, 2008), 338 p.; Idem. “Hiberno-Norwegians” and “Anglo-Danes”: anachronistic ethnicities and Viking-Age England. *Medieval Scandinavia*. Vol. 19. (2009), 139–169; Елена Мельникова. *Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды*. (Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2011), 476 с.; Katherine Holman. *The Northern Conquest: Vikings in Britain and Ireland*. (Oxford: signal Book, 2012), 288 p.; Angus Somerville, R. Andrew McDonald. *The viking Age: A Readings in Medieval civilization and culture*. (Toronto: University of Toronto Press, 2014), 528 p.; Дмитрий Лисин. Образ викингов в ирландской литературе IX–XI вв. *Rossica antiqua*. (Санкт-Петербург, 2014), № 2 (8), 3–22; Его же. Вопрос религии во взаимоотношениях викингов и ирландцев в конце VIII – начале XI века. *Вестник Удмуртского университета*. (Ижевск, 2015), вып. 1, 126–133; Его же. К вопросу о влиянии викингов на литературную традицию Ирландии в конце VIII–XI вв. *Европа в Средние века и раннее Новое время: общество, власть, культура*. (Ижевск, 2015), 115–120; Його ж. Сліди впливу вікінгів на ірландську культуру. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. № 27. (2015), 78–84; Мария Гаврилишин. *М.* Древняя Русь и Англия в IX–X вв.: от торговых контактов до политических отношений. *Вестник Удмуртского университета*. (Ижевск, 2015), вып. 4, 146–151; Jayne Carroll, Stephen Harrison, Gareth Williams. *The Vikings in Britain and Ireland.* (London: British Museum Press, 2014), 144 p.; (Oxford: Oxbow Books, 2014), 557 p.; *Viking Worlds: Things, spaces and movement*. Ed. Marianne Hem Eriksen, Unn Pedersen, Bernt Rundberget, Irmelin Axelsen, Heidi Lund Berg. (Oxford & Fhiladelphia, 2014), 245 p.

Рюрикъ. а другии Синєоусъ на Бѣлѣѡзерѣ. а третѣи Труворъ въ Изборьсцѣ. и ѡ тѣхъ Варѧг прозваса Русскаꙗ землѧ. по дъвою же лѣту оумре Синеоусъ. и брат єго Труворъ. и приꙗ Рюрик власть всю ѡдинъ. и пришеде къ Ильмєрю. и сруби горо[д] надъ Волхово. и прозваша и Новъгоро[д]'[962].

Дослідники найдавніших літописів прийшли до висновку, що в цьому тексті фрагмент "*к Руси. сіце бо звахуть. ты Варгы Русь. ꙗко се друзии зовутсѧ Свеє. друзии же Оурмани. Аньглѧне. инѣи и Готе. тако и си ркоша. Русь. Чюдь. Словенѣ. Кривичи*" є пізнішою вставкою[963], яка, однак, не змінює самої суті інформації: у 862 р., після того як, прогнавши *варягів-русь,* місцева верхівка не змогла розділити владу і до Ладоги, Білоозера та Ізборська на пропозицію одного з лідерів Гостомисла було запрошено трьох братів теж варягів-русів, старший з яких Рюрик з 864 р. став правити сам і згодом заложив над Волховом Новгород. Тобто Найдавніший літописний текст прямо повідомляє про норманське (скандинавське) походження правлячої династії на Русі і прямо пов'язує саме походження назви *Русь* з варягами-норманами. Хто такі варяги-нормани, звідки походить назва *Русь* і хто такий Рюрик?

Епоха вікінгів. Давньогерманське і давньослов'янське суспільства були не тільки близькими своїм етнічним походженням, про що в першій половині І тисячоліття н. е. вже ніхто не пам'ятав, але й пройшли однакові і почасти синхронні стадії суспільного розвитку. Карл Фріцлер, який вважав давньоруське право гілкою германського стовбура[964], помилявся лише в одному: слов'яни не запозичили у германців основи свого права, просто синхронний розвиток в однакових умовах їх суспільства привів до подібних основ, на яких базувалися стосунки в цих суспільствах. Розвиток східних слов'ян, як частини слов'янського масиву, протікав паралельно і синхронно з розвитком скандинавів, як частини германського масиву. Щоб зрозуміти взаємовпливи обох масивів, причини активності скандинавів і їх проникнення у слов'янський масив, результати та наслідки цього проникнення, потрібні взаємні неупереджені дослідження обох масивів, що, зрештою, відбувається в останні десятиріччя, хоча з різних причин й надто повільними темпами.

Завдяки численним глибоким дослідженням поколінь істориків, лінгвістів та археологів, зокрема таких як Андерс Магнус Стрінгольм

[962] Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 2. (Москва, 2001), 14.
[963] Алексей Шахматов. *Разыскания о русских летописях.* (Москва, 2001), 11.
[964] Karl Fritzeler. *Zwek Abkandlungen u'ber altrussishes Recht*. 1. Die sogenamme kirchenordnung Jaroslaws – ein Denkmal russisch-germanischen Reachts. 2. Die fifnstliche Enbfolge in Russland. (Berlin–Leipzig, 1923), 2–120.

(1785–1862)[965], Вільгельм Людвіг Петер Томсен (1842–1927)[966], Йоханес Хрістофер Хагеман Рейнгард Стенструп (1844–1935)[967], Туре Йонсон Арне (1879–1965)[968], Ян Греве Тайлов Петерсен (1887–1951)[969], Суне Лінквіст (1887–1976)[970], Йоханес Брондстед (1890–1965)[971], Адольф Стендер-Петерсен (1893–1963)[972], Мартен Карл Герман Стенбергер (1898–1973)[973], Вільгельм Холмквіст (1905–1989)[974], Хольгер

---

965 Anders Magnus Strinnholm. *Svenska folkets historia från äldsta till närvarande tider*. Bd.1. (Stockholm, 1834), 684 s.; Андерс Стриннгольм. *Походы викингов*. (Москва, 2007), 399 с.

966 Vilhelm Thomsen. *The relations between Ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian State*. (Oxford, 1868), 164 p.; Вильгельм Томсен. *Начало русского государства*. (Москва, 1891), 136 с. [Изд. 2. Москва, 1919].

967 Johannes Steenstrup. *Normannerne*. Bd. 1. (Kjøbenhavn, 1876), VIII+381 s.; Bd. 2. (Kjøbenhavn, 1876), 406 s.; Bd. 3. (Kjøbenhavn, 1878); Bd. 4. (København, 1882).

968 Ture Jonson Arne. *La Suéde et l'Orient: etudes archéologiques sur les relations de la Suéde et de l'Orient pendant l'âge des Vikings*. (Upsala, 1914), 250 p.; Idem. *Det stora Svitjod: essayer om gångna tiders. Svensk-ryska kulturförbindelser*. (Stockholm, 1917), 280 s.; Idem. Svenska vikingakolonier i Ryssland. *Arne T.J. Det stora Svitijod.* (Stockholm, 1917), 37–63; Idem. Schweden in Russlsnd in der Wikingerzeit (die Normanenfrage vor der russischen Wissenschaft der letzten 15 Jahre). *Congrés seconde archéologique baltique*. (Riga, 1930), 225–230; Idem. Skandinavische Holzkammergräber aus der Wikingerzeit in der Ukraint. *Acta archaeologica*. T. 2. (Stockholm, 1931), f. 3, 285–302; Idem. *Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike*. (Uppland, 1934), 81+33 pl.; Idem. Det vikingatida Gnezdovo Smolensk föregångare. *Stenberger M. Arkeologiska forskningar och fynd.* (Stockholm, 1952), 235–344; Idem. Die Varågerfrsge und die sowjetrussische Forschung. *Acta Archaeologia*. T. 23. (København, 1952), 138–147; Idem. Rus' problemet. *Historisk tidskrift*. (Stockholm, 1956), h. 1, 88–95.

969 Jan Petersen. *De Norske vikingesverd en typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*. (Kristiania, 1919), 228 p.; Idem. *Vikingetidens smykker*. (Stavanger, 1928), 222 s.; Idem. *Gamle gårdsanlegg i Rogaland*. Vol. 1–2. (Oslo, 1933–1936); Idem. *Vikingetidens redskaper*. (Oslo, 1951), 536 p.

970 Sune Lindqvist. Hednatemplet i Uppsala. *Fornvännen*. Vol. 18. (1923), 85–118; Idem. Vendel-Time Finds from Valsgärde in the Neighbourrrhood of Old Uppsala. *Acta archaeologica.* T. 3. (1932), 21–46; Idem. *Uppsala högars och Ottarsshögen*. (Stockholm, 1936), XII+363 s.; Idem. *Gotlands Bildsteine*. Bd. 1. (Uppsala, 1941), 151 p.; Bd. 2. (Uppsala, 1942), 148 p.

971 Johannes Brøndsted. Danish inhumation graves of the Viking Age: a suevey. (1936), 476 p.; Idem. *The Vikings*. (London, 1960), 300 p.; Idem. *Nordische Vorzeit*. Bd. 3. Eisenzeit in Dänenmark. (Neumünster, 1963), 460 s.

972 Adolf Stender-Petersen. *Die Varägersage als Quelle der allrussischen chronik*. (Leipzig, 1934), 256 s.; Idem. *Varangica*. (Aarhus, 1953), 262 p.; Idem. Das Problem der ältesten bysantisch-russischnordischen Beziehungen. *Relazioni del X Congreso internazionale di scienze storiche (Roma 4–11 settembre 1955)*. Vol. 3. Storia del mediocre. (Firenze, 1955); Адольф Стендер-Петерсен. Ответ на замечания В.В.Похлебкина и В.Б.Вилинбахова. *Kuml*. (1960), 144–152.

973 Mårten Stenberger. *Öland under älder järnåldern*. (Stockholm, 1933), 306 s.; Idem. Der eisenzeitliche Hof bei Düne in Dalhem auf Gotland. *Mannus*. Vol. 32. (1940), 410–434; Idem. Island och Grönland som nordisk bygd under vikingatid och medeltid. *Ymer*. Vol. 6. (1941), no 1, 241–263; Idem. *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit*. Bd. 1. (Stockholm, 1958), 383 s.; Bd. 2. (Lund, 1947), 271 s.; Idem. Das Gräberfeld bei Ihre in Kirchspiel Hellvi auf Gotland. *Acta archaeologica*. Vol. 33. (1962), 1–134; Idem. *Det forntida Sverige*. (Stockholm, 1964), 870 s.; Idem. *Vorgeschichte Schwedens*. (Berlin, 1977), 543 s.

974 Wilhelm Holmqvist, Birgit Arrhenius, Per Lundström. *Exavations at Helgö*. (Stockholm, 1961), 22+241 p.; Idem. Helgö, eine Vorform der Stadt? *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt in Mittelalter.* Tl. 2. (Göttingen, 1974), 21–29.

Арбман (1906–1968)[975], Свен Янсон (1905–1987)[976], Грета Арвідсон (1907–1998)[977], Олаф Гремад Ольсен (1928–2015)[978], Йоахім Геррман (1932–2010)[979], Оле Грумлін-Педерсен (1935–2011)[980], Клаус Рандсборг (* 1944)[981], та інші[982], можна спробувати реконструювати *епоху*

[975] Holger Arbman. *Schweden und das Karolingische Reich: Studien zu den Handelsvebindungen des 9.Jahrhunderts*. (Stockholm, 1937), 271 s.; Idem. *Birka. Sveriges äldsta handelsstad*. (Uppsala, 1939), 376 s.; Idem. *Birka. I. Die Gräber. Text, Tafeln*. (Uppsala, 1943), 282 taf.; Idem. *Svear i österviking*. (Stockholm, 1955), 167 s.; Idem. Skandinavisches Handwerk in Russland der Wikingerzeit. *Meddelanden från Lunds Universitets historiska museum (1959)*. (Lund, 1960), 110–135; Idem. *The Vikings*. (London, 1962), 212 s.; Idem. Båtgravarna i Vendel. *Vendeltid*. (Stockholm, 1981), 19–30; Хольгер Арбман. *Викинги*. (Санкт-Петербург, 2006), 269 с.+ 67 ил.

[976] Sven Jansson. *The runes of Sweden*. (Stockholm, 1962), 165 p.; Idem. *Runinskrifter i Sverige*. (Uppsala, 1963), 201 s.; Idem. *Västmanlands runinskrifter*. (Stockholm, 1964), VI+54 s.

[977] Greta Arwidsson. Armour of the Vendel period. *Acta archaeologica*. Vol.10. (Stockholm, 1939), 31–59; Idem. *Vendelstile. Email und Glas im 7–8. Jahrh*. (Uppsala, 1942), 136 p.; Idem. *Die Gräberfunde von Valsgärde. I: Valsgärde 6*. (Uppsala, 1942), 124 s.; Idem. *Die Gräberfunde von Valsgärde. II: Valsgärde 8*. (Uppsala, 1954), 160 s.; Idem. *Die Gräberfunde von Valsgärde. III: Valsgärde 7*. (Uppsala, 1977), 152 s.; Idem. Båtgravarna I Valsgärde. *Vendeltid*. (Stockholm, 1981), 45–64.

[978] Olaf Olsen. Nogle tanker i anledning of Ribes. *Fra Ribe Amt*. (Aafhus, 1975), 225–258; Olaf Olsen, Ole Crumlin-Pedersen. *Fünf Wikingerschifte aus Roskilde Fjord*. (Kopenhagen, 1978), 144 s.

[979] Joachim Herrmann. *Wikinger und Slawen: Zur Frühgeschichte der Ostseevölker*. (Berlin, 1983), 375 s.; Иоахим Херрман. Славяне и норманны в ранней истории балтийского региона. *Славяне и скандинавы*. (Москва, 1986), 8–128.

[980] Ole Crumlin-Pedersen. *Archaology and the Sea in Scandinavia and Britain. A personal account Maritime Culture of the North*. (Roskilde, 2010), 184 p.

[981] Klavs Randsborg. *The Viking Age in Denmark: The Formation of a State*. (London, 1980), 206 p.; Idem. Les activités internationals des vikings: raids oú commerce? *Annales*. Vol. 36–5. (1981), 862–868; Idem. The Viking Age State Formation in Denmark. *Offa*. Vol. 38. (1981), 259–276.

[982] Див. також: Bernard Salin. *Die altgermanische Thierornamentik*. (Stockholm, 1904), 383 p.; Anton Wilhelm Brøgger. *Borrefundet og Vestfoldkongernes graver*. (Kristiania, 1916), 67 p.; Anton Wilhelm Brøgger, Hjalmal Falk, Sigurd Grieg, Haakon Shetelig. *Osebergfundet*. Vol. 1–4. (Oslo, 1917–1928); Friedrich Braun. Das historische Russland im nordischen Schrifttum des X–XIV Jahrhunderts. *Festschrift Eugen Mock*. (Halle, 1924), 168–191; Birger Nerman. *Die Verbindungen zwischen Scandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit*. (Stockholm, 1929), 185 s.; Idem. *Nar Sverige kristnades*. (Stockholm, 1945), 192 s.; Magnus Olsen. Farms and Fanes of Ancient Norway. Scandinaviam Studies and Notes. Vol. 11. (1930), no 4, 139–145; Thomas Downing Kendrick. *A History of the Vikings*. (Oxford, 1930), 412 p.; Samuel Hazzard Cross. *The Russian Primary Chronicle*. (Harvard University Press, 1930), 213 p.; Idem. The Scandinavian infiltration into nearly Russia. *Speculum*. No 21(4). (1946), 505–514; Viking Antiquities in Great Britian and Ireland. T. 1. Haakon Shetelig. *An Introduction to the Viking History of Western Europe* (Viking Antiquitis in Great Britain and Ireland). (Oslo, 1940), 164 p.; Johs Bøe. Fra Ledens fortid. *Viking*. Vol. 6. (1942), 175–194; Nora Kershaw Chadwick. *The beginning of Russian history. An enquiry into sources*. (Cambridge University Press, 1946), 180 p.; Nils Aberg. Uppsala högars datering. *Fornvännen*. Vol. 42. (1947), 257–289; Anton Karlgren. Dneprfossernes nordisk-slaviske navne. *Festskrift utgivet Københavns universytet i Anledning af universtets aarsfest November 1947*. (København, 1947), 1–139; Erik Anthoni. Egils sagas betånelse on Toroli Kveldulfsson få rder over fjällen. *Historisk Tidskrift för Finland*. (1948), no 1; Knut Olof Falk. *Dnjeprforsarnas namn i kejsar Konstantin VII Porphyrogennetos De Administrando Imperio*. (Lund, 1951), 304 p.; Idem. Einige Bemerkungen zu den Namen "Rus" . *Zeitler R.W. Les Pays du Nord et Byzance*. (Uppsala, 1981), 147–159; Ekkehard Aner. Das Kammergräberfeld von Haithabu. *Offa*. 10/11. (1952), 61–115; Douglas Morton Dunlop. *The History of the Jewish Khazars*. (Princeton, 1954), XV+293 p.; Lech Leciejewicz. Cmentarzysko w Birce. Proba interpretacii spolecznej. *Archeologia*. 1954. T. 6. (Warszawa–Wrocław, 1956), 141–159; Idem. *Normanowie*. (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979), 210 s.; Ole Klindt-Jensen. *Bornholm i folkvandringstiden*. (København,

1957), 323 s.; Birgit Arrhenius. Båtgraven från Augerum. *Tor.* Vol. 6. (1960); Idem. Ett tråddragningsinstrument från Birka. *Fornvännen*. Vol. 63. (1968); Idem. Knivar från Helgö och Birka. *Fornvännen*. Vol. 65. (1970), 40–51; Idem. Birka. 2. Archäologisches. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Ed. H. Beck. Bd. 3. Lief. 1/2. (Berlin, 1977), 25–28; Irmelin Martens. Vikingetogene i arkeologisk belysning. *Viking*. Vol. 24. (1960), 93–119; Marta Strömberg. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen*. (Lund, 1961), 220 s.; Marija Gimbutas. *The Balts*. (London, 1962), 286 p.; Charlotte Blindheim. Smedegraven fra Bygland i Morgedal. *Viking*. T. 26. (1963), 25–80; Dawid Wilson, Ole Klindt-Jensen. *Viking art*. (London, 1966), 173 p.; Peter Hayes Sawyer. *The age of the Vikings*. (New York, 1962), 254 p. [Питер Сойер. *Эпоха викингов*. (Санкт-Петербург, 2006), 352 с.]; Gustav Faber. *Piraten oder Staatengründer. Normannen vom Nordmeer bis zum Bospore*. (Güterloch, 1968), 295 s.; Torsten Capelle. *Der Metallschmuck von Haithabu*. (Neumünster, 1968), 129 c.; Хельге Ингстад. *По следам Лейва Счастливого*. Пер. с норв. (Ленинград, 1969), 246 с.; Peter G. Foote, David M. Wilson. *The Viking Achievement: The Society & Culture of Early Medieval Scandinavia.* (New York, 1970), 473 p; Knud Rahbek Schmidt. The Varangian problem: A brief history of the controversy. *Varangian problems. Scando-slavica supplement I.* (Copenhagen, 1970), 7–20; Hans Christian Sørensen. The so-called Varangian-Russian problem. *Scando-Slavica*. Vol. 14. (1970), 141–148; Per Thorson. A new interpretation of Viking. *Proceedings of the Sixth Viking congress*. (Uppsala, 1971), 101–104; Charlotte Blindheim, Roar L. Tollness. *Kaupang, Vikingenes handelsplass*. (Oslo, 1972), 103 p.; Gerhard Köbler. Civitas und vicus, burg, stat, dorf und wik. *Vor- und Frühformen der europäischer Stadt in Millelalter*. Tl. 1. (Göttingen, 1972), 61–78; Björn Ambrosiani, Birgit Arrhenius, Kristina Danielsson, Ola Kyhlberg. *Birka. Svarta jordens havnområde. Arheologish undersökning 1970–1971.* (Stockholm, 1973), 251 s.; Björn Ambrosiani. Neue Ausgrabungen in Birka. *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*. Tl. 2. (Göttingen, 1974), 58–63; Hilda Roderick Ellis-Davidson. *The Viking Road to Byzantium*. (London, 1976), 341 p.; Johan Callmer. Trade beads and bead trade in Scandinavia ca. 800–1000 A. D. *Acta archaeologica Lundensia*. Vol. 11. (Lund, 1977), 230 p.; Frédérik Durand. *Les Vikings (Que sais-je?)*. (Paris, 1977), 126 p.; M. Maure. Les épées de l'époque Viking – essai de classification typologique. *Universitates Oldsaksamling Årbok 1975–1976.* (Oslo, 1977), 95–116; Nikolai J. Dejevski. The Varangians in Soviet archaeology today. *Medieval Scandinavia*. Vol. 10. (Odense, 1977), 7–34; Hartmut Rüss. Die Varägerfrage. Neue Tendenzen in der sovjetischen archäologischen Forschung. *G. Goehrke,E. Oberländer und D. Wojtecki. Östliches Europa / Spiegel der Geschichte*. (Wiesbaden, 1977), 3–16; Stefan Söderlind. *Rusernas rike. Till frågan om det östslaviska rikets uppkomat*. (Stockholm, 1978), 48 s.; Jochen von Friesen. *Wikingerschiffe. Üben ihren Bau, ihre Vorgänger und ihre eigene Entwicklung*. (Rostok, 1979), 80 s.; Anne Stalsberg. Skandinaviske vikingetidesfunn fra det gammelrusiske riket. *Fornvännen*. Vol. 74. (1979), 151–160; Idem. Scandinavian relation with north-western Russia during the Viking Age: the archaeological evidence. *Jornal of Baltic Studies*. Vol. 13. (1982), no 3, 269–270; Idem. The interpretation of women's objects of Scandinavian origin from the Viking period found in Russia. *Varia* [Arkeologisk Museum Stavanger]. Vol. 17. (1987), 89–100; Bertil Almgren. Hjälmar, kronor och stridsrockar – frän kejsargardets Rom till Upplands hövdingar. *Vendeltid*. (Stockholm, 1981), 158–166; Thomas S. Noonnan. Why the Vikings first came to Russia. *Jahrbücher für Geschichte Osteruropas*. Vol. 34. (1986), 321–348; The Vikings and Russia: some new directions and approaches to an old problem. *Ross Samson. Social approaches to Viking studies*. (Glasgow, 1991), 201–206; Ingmar Jansson. Communications between Scandinavia and Eastern Europe in the Viking Age: the archaeological evidence. *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeeuropa*. (Göttingen, 1987), 781–785; Idem. Warfare, trade or colonization? Some general remarks on the eastern expansion of the Scandinavians in the Viking Oeriod. *The rural Viking.* (Öreboro, 1997), 9–64; Hákon Stang. *The naming of Russia* // [Meddelser Universitet i Oslo. Slavisk-baltisk avdelning. Vol. 77]. (Oslo, 1996), 323 s.; Dawid M. Wilson. The art of the Manx crosses of the Viking Age. *The Vikings in the Isle of Men.* (London, 1983), 175–187; Idem. *Vikings and Gods in European art*. (Højbjerg, 1997), 187 p.; Idem. The Development of Viking Art. *Brink with Price*. (2008), 323–338; Idem. *The Vikings in the Isle of Men.* (Aarhus University Press, 2008), 156 p.; Эльза Роэсдаль. *Мир викингов: Викинги дома и за рубежом.* Пер. с дат. Ф. Х. Залоторевской. (Санкт-Петербург, 2001), 270 с.; Гвин Джонс. *Викинги. Потомки Одина и Тора.* (Москва, 2003), 472 с.; Його ж. *Норманны. Покорители Северной Атлантики.* Пер. с анл. Н. Б. Лебедевой. (Москва,

вікінгів, як назвали цей період історії Скандинавії історики, та її вплив на Центрально-Східну Європу. Певним дисонансом на цьому фоні звучать роботи видатного польського славіста Генріка Ловмяньского (1898–1984)[983], але не можна забувати, що вони були написані в умовах ідеологічного тиску.

На межі XX–XXI ст. дискусія навколо проблеми вікінгів у Центрально-Східній Європі вийшла далеко за межі вічного протистояння між норманістами та антинорманістами чи вирішення проблеми походження династії Рюриковичів. Можна стверджувати, що сьогодні ця дискусія стала однією з найважливіших проблем середньовічної історії Центрально-Східної Європи. Українські історики долучилися до неї фундаментальними працями, написаними в еміграції Омеляном Пріцаком (1919–2006)[984]. Правда блискучий орієнталіст, захоплений дослідженням Хозарського каганату, привніс багато невірних висновків, пов'язаних з предметом його захоплення, за що його справедливо продовжують критикувати скандинавісти. Але в основному ж українські дослідники опинилися на маргінесі цих суперечок, практично не приймаючи в них участі. Повільний поступ у цьому напрямку на пострадянському просторі відбувається завдяки глибоким дослідженням скандинавських джерел і скандинавської історії переважно російських істориків, зокрема Олени Ридзевської (1890–1941)[985], Михайла Стеблін-Каменського (1903–1981)[986],

2011), 280 с.; Сара Орне Джуэтт. *Завоевание Англии норманнами*. (Минск, 2003), 304 с.; Режи Буайе. *Викинги: История и цивилизация*. Пер. с франц. М. Ю. Некрасов. (Спнкт-Петербург, 2012), 416 с.

983 Henryk Łowmiański. *Zagadnienie roli normanów w genezie państw słowiańskich*. (Warszawa, 1957), 203 s.; Хенрик Ловмяньский. Рорик Фрисландский и Рюрик Новгородский. *Скандинавский сборник*. Т. 7. (Таллин, 1963), 221–249; Його ж. *Русь и норманны*. (Москва, 1985), 304 с.

984 Omeljan Pritsak. *The origin of Rus'. Old Scandinavian Sourcis other than the Sages*. Vol. 1. (Cambridge Mass. 1982), 850 p.; Омелян Пріцак. *Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг)*. Т. 1. (Київ, 1997), 1080 с.; Його ж. *Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія*. Т. 2. (Київ, 2003), 1304 с.

985 Елена Рыдзевская. К летописному сказанию о походе Руси на Царьград в 907 г. *Известия АН. Серия 7: Отделение общественных наук*. (Ленинград, 1932), № 6, 471–479; Її ж. К варяжскому вопросу (Местные названия скандинавского происхождения в связи с вопросом о варягах на Руси). Ч. 1. *Там само*. (Москва, 1934), № 7, 481–532; № 8, 609–630; Її ж. Легенда о князе Владимире в саге об Олафе Трюгвасоне. *Труды Отдела Древнерусской Литературы*. Т. 2. (1935), 471–479; Її ж. Сведения о Старой Ладоге в древнесеверной литературе. *Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры*. Вып. 11. (1945), 51–65; Її ж. Некоторые данные из истории земледелия в Норвегии и Исландии в IX–XIII вв. *Исторический архив*. Т. 3. (Москва, 1940), 3–40; Її ж. Сведения по истории Руси XIII в. в "Саге о короле Хаконе". *Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв.* (Ленинград, 1970), 323–330; Її ж. *Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв*. (Москва, 1978), 240 с.

986 Михаил Стеблин-Каменский. Древнеисландский поэтический термин "дроттквет". *Научный бюллетень Ленинградского университета*. № 6. (1946), 21–24; *Исландские саги*. Пер., вступительная статья и примечания і *М. И. Стеблин-Каменский*. (Москва, 1956), 3–19, 761–783; Його ж. Происхождение поэзии скальдов. *Скандинавский сборник*. № 3. (Таллин, 1958), 175–201, 334–335, 349–350; Його ж. *Культура Исландии*. (Москва, 1967), 194 с.; Його ж. *Мир саги*. (Ленинград, 1971), 139 с.; Його ж. Старшая Эдда. *Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах.*

Арона Гуревича (1924–2006)[987], Олени Мельникової (* 1941)[988],

(Москва, 1975), 661–706; Його ж. *Миф*. (Ленинград, 1976), 104 с.; Його ж. *Историческая поэтика*. (Ленинград, 1978), 174 с.; Баллада в Скандинавии. *Скандинавская баллада.* Отв. ред. *М. И. Стеблин-Каменский*. (Ленинград, 1978), 211–268; Його ж. Скальдическая поэзия. *Поэзия скальдов*. (Москва, 1979), 77–179; Його ж. Древнескандинавская литература. (Москва, 1972), 192 с.; Його ж. Что такое "Круг земной" ("Хеймскрингла")? *Скандинавский сборник*. Вып. 24. (Таллин, 1979), 117–124; Його ж. *Мир саги*. *Становление литературы*. (Ленинград, 1984), 248 с.; Його ж. Комментарии к "Старшей Эдде". *Старшая Эдда*. (Санкт-Петербург, 2000), 395–460.

987 Арон Гуревич. Большая семья в северо-западной Норвегии в раннее средневековье (по судебнику Фростатинга). *Средние века*. Вып. 8. (Москва, 1956), 70–96; Його ж. Некоторые вопросы социально-экономического развития Норвегии в I тыс. н. э. в свете данных археологии и топонимики. *Советская археология*. (1960), № 4, 218–233; Його ж. *Походы викингов*. (Москва, 1966), 184 с.; Його ж. *Свободное крестьянство феодальной Норвегии*. (Москва, 1967), 285 с.; Його ж. *История и сага*. *О произведении Снорри Стурлусона "Хеймскрингла"*. (Москва, 1972), 200 с.;Його ж. К истолкованию "песни о Риге". *Скандинавський сборник*. № 18. (Таллин, 1973), 159–175; Його ж. "Эдда" и право (к истолкованию "песни о Хюндле". *Скандинавский сборник*. № 21. (Таллин, 1976), 55–73; Його ж. *Норвежское общество в ранее средневековье. Проблемы социального строя и культуры*. (Москва, 1977), 337 с.; Його ж. *"Эдда" и сага*. (Москва, 1979), 192 с.

988 Елена Мельникова. Сведения о древней Руси в двух скандинавских рунических надписях. *История СССР.* (1974), № 6, 170–176; Її ж. Древняя Русь в журнале "Scando–Slavica". *Там само*. (1974), № 3, 126–128; Її ж. Древняя Русь в исландских географических сочинениях. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г*. (Москва, 1976), 141–156; Її ж. История Древней Руси на страницах норвежской периодики 1900–1975 гг. *История СССР*. (1976), № 6, 124–126; Її ж. Экспедиция Ингвара Путешественника на восток и поход русских на Византию в 1043 г. *Скандинавский сборник*. Вып. 21. (Таллин, 1976), 54–87; Її ж. Восточноевропейские топонимы с корнем gard- в древнеисландской письменности. *Там само*. Вып. 22. (Таллин, 1977), 92–108; Її ж. *Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий*. (Москва, 1977), 276 с.; Її ж. Ранние формы торговых объединений в Северной Европе. *VIII Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, языка и литературы Скандинавских стран и Финляндии.* Ч. 1. (Петрозаводск, 1979), 153–155; Її ж. Скандинавия и Византия. *Вопросы Истории*. (1979), № 10, 152–155; Її ж. Этнонимика севера Европейской части СССР по древнеисландской письменности в "Повести временных лет". *Северная Русь и ее соседи*. (Ленинград, 1982), 124–126; Її ж. Древнерусские лексические заимствования в шведском языке. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1982 г*. (Москва, 1983), 62–75; Її ж. Новгород Великий в древнескандинавской письменности. *Новгородский край*. (Ленинград, 1984), 127–133; Її ж. *Древнескандинавские географические сочинения (тексты, перевод, комментарий)*. (Москва, 1986), 229 с.; Її ж. Християнизация Древней Руси и Скандинавии: типологические параллели и взаимосвязи. *Введения християнства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси*. (Москва, 1987), 21–23; Її ж. Русско-скандинавские взаимосвязи в процессе христианизации (IX–XIII вв.). *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1987 г.* (Москва, 1988), 260–267; Її ж. Скандинавия во внешней политике Древней Руси. *Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвящ. 70-летию В.Т.Пашуто*. (Москва, 1988), 45–49; Її ж. Скандинавские антропонимы в Древней Руси. *Восточная Європа в древности и средневековье*. (Москва, 1994), 23; Її ж. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе: Постановка проблемы. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 гг*. (Москва, 1995), 16–33; Її ж. Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтничной знати. *Элита и этнос средневековья.* (Москва, 1995), 109–113; Її ж. Культ св. Олафа в Новгороде и Константинополе. *Византийский временник*. Т. 56. (Москва, 1995), 92–106; Елена Melnikova. Scandinavian personal names in Ancient Rus. *Berkovsbōk*. (Moscow, 1996), 211–221; Її ж.

Источниковедческий аспект изучения скандинавських личных имен в древнерусских летописных текстах. *У источника*. Вып. 1. (Москва, 1997), 86–92; Її ж. Брак Ярослава и Ингигерд в древнескандинавской традиции: белетризація исторического факта. *XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавських стран в Финляндии*. (Москва–Петрозаводск, 1997), 151–153; Її ж. Заглавие Повести временных лет и этнокультурная самоиндентификация древнерусского летописца. *Восточная Европа в древности и средневековье.* (Москва, 1998), 70–82; Її ж. Формирование территории Древнерусского государства в конце IX – начале X в. *Четвертий міжнародний конгрес україністів*. *Одеса, 24–29.08.1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія*. Ч.1. (Одесса–Київ–Львів, 1999), 13–20; Її ж. Устная традиция в Повести временных лет: К вопросу о типах устных преданий. *Восточная Европа в исторической ретроспективе*. (Москва, 1999), 150–160; Її ж. Балтийско-Волжский путь в ранней истории Восточной Европы. *Международные святи, торговые пути и города Среднего Поволжья IX–XII веков*. (Казань, 1999), 80–87; Її ж. Скандинавские личные имена в новгородских берестяных грамотах. *Славяноведение*. (Москва, 1999), № 2, 10–15; Її ж. Рюрик, Синеус и Трувор в древнерусской историографической традиции. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г.* (Москва, 2000), 142–159; Її ж. Историческая память в устной традиции. *Восточная Европа в древности и средневековье: Историческая память и формы ее воплощения*. XII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т.Пашуто. Москва, 18-20 апреля 2000 г. Мат. конференции. (Москва, 2000), 3–12; Її ж. *Скандинавские рунические надписи. Новые находки и их интерпретации*. (Москва, 2001), 495 с.; Її ж. Первые русские князья: О принципах реконструкции літописцем ранней истории Руси. *Европа в древности и средневековье. 2002 г.* (Москва, 2002), 143–151; Її ж. Устная историческая традиция в раннем историоописании: “Повесть временних лет” и “Сага об Инглингах”. *Там само. 2003 г.* (Москва, 2003), 156–162; Elena Melnikova. The Cultural Assimilation of the Varangians in Eastern Rurope from the Point of View of Lamguage and Literacy. *Runica – Germanica – Mediaevalia*. Bd. 37. (Boston–New York, 2003), 454–465; Її ж. Вступление норманнов в дипломатические отношения с империей. *Historia animate. Памяти О.И.Варьяш*. (Москва, 2003), 22–38; Elena Melnikova. The Lists of Oid Norse Personal Names in the Russian-Bizantine Treaties of the Tenth Centery. *Studia anthroponymica Scandinavica Tidskrift før nordisk personnamnsforskning.* Bd. 22. (Uppsala, 2004), 5–27; Її ж. Сюжет смерти героя “от коня” в древнерусской и древнескандинавской традициях. *От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный член-кор. РАН Я.Н.Щапову*. (Москва, 2005), 95–108; Elena Melnikova. Varangians and the Advance of Christianity to Rus’ in the Ninth and Temth Centeries. *Østliga kyrkoinflutande i Norden*. Ed. H. Janson. (Gothenburg, 2005), 87–124; Її ж. Олгъ/ Ольгъ / Олег < Helgi > Вещий: к истории имени и прозвища первого русского князя. *Ad fontem – У источника.* Сборник в честь С. М. Каштанова. (Москва, 2005), 138–146; Її ж. Византия в скандинавских рунических надписях. *Византийский временник.* Т. 64. (Москва, 2005), 160–180; Її ж. Историческая память в германской устной традиции и ее фиксация. *История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени*. (Москва, 2006), 180–222; Її ж. “Сказания о первых князьях”: принципы репрезентации устной дружинной традиции в летописи. *Мир Клио: Сб. ст. в честь Л.П.Репиной.* (Москва, 2007), 118–131; Її ж. Эймунд Хрингссон Ингигерд и Ярослав Мудрый. Источниковедческие наблюдения. *Анфилогий. Власть, общество, культура в Средние века и раннее Новое время*. Сб. ст. к 70-летию Б. Н. Флори. (Москва, 2007), 114–160; Її ж. Пути и народы: К характеристике ментальной карты составителя “Повести временных лет” *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Зб. Наукових праць, присвячений 110-літтю першої літописної згадки про Чернігів. (Чернігів, 2007), 68–77; Її ж. Балтийская политика Ярослава Мудрого. *Ярослав Мудрый и его эпоха*. (Москва, 2008), 78–133; Її ж. Укрощение неукротимых: договоры с норманнами как способ их интеграции в инокультурных обществах. *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. (2008), № 2(32), 12–26; Її ж. Формирование древнешведского государства в региональной перспективе. *Шведы. Сущность и метаморфозы идентичности*. (Москва, 2008), 13–20; Її ж. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях древнерусских летописцев XI – начала XII в. *Древнейшие*

Михайла Свердлова (* 1939)[989], Тетяни Джаксон (* 1951)[990] та, звичайно,

государства Восточной Европы. 2005 г. (Москва, 2008), 47–75. Див. також: Елена Мельникова, Мария Седова, Георгий Штыхов. Новые находки скандинавских рунических надписей на территории СССР. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1982 г.* (Москва, 1983), 182–188; Елена Мельникова, Галина Глазырина, Татьяна Джаксон. Древнескандинавские письменные источники по истории европейского региона СССР. *Вопросы истории*. (1985), № 10, 36–53; Елена Мельникова, Владимир Петрухин. Начальные этапы урбанизации и становление государства (на материале Древней Руси и Скандинавии). *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1985 г.* (Москва, 1986), 99–108; Їх же. Название "Русь" в этнокультурной истории Древнерусского государства. *Вопросы истории*. (1989), № 8, 24–38; Їх же. Норманны и Варяги: Образ викинга на Западе и Востоке Европы. *Славяне и их соседи: Этнопсихологические стереотипы в средние века*. (Москва, 1990), 54–65; Їх же. „Ряд" легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1990 г.* (Москва, 1991), 219–229; Їх же. Скандинавы на Руси и в Византии в X–XI вв.: к истории названия "варяг". *Скандинавоведение*. № 2. (1994), 56–69; Їх же. Легенда о "призвании варягов" и становление русской историографии. *Вопросы истории*. (1995), № 2, 44–57; Елена Мельникова, Евгений Носов. Амулеты с рунической надписью с Городища под Новгородом. *Там само. 1986 г.* (Москва, 1987), 210–222.

989 Михаил Свердлов. Известия шведских рунических надписей о скандинавах на Руси и в Византии. *Археографический ежегодник за 1972 г.* (Москва, 1974), 102–109; Його ж. RÖRIK (HRÖRIKR) I GØRDUM. *Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В.Т.Пашуто*. (Москва, 1995), 37–39.

990 Татьяна Джаксон. "Восточный путь" исландских королевских саг. *История СССР*. (1976), № 5, 164–170; Її ж. Скальдические стихи в исландских королевских сагах (к вопросу о степени достоверности королевских саг в качестве источемка по истории народов Европейской части СССР). *Теория и практика источниковедения и археографии отечественной истории*. (Москва, 1978), 29–38; Її ж. Бьярмия, Древняя Русь и "Земля незнаемая" (несколько замечаний о методике анализа сведений исландских саг). *Скандинавский сборник*. Т. 24. (Таллин, 1979), 133–138; Її ж. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей X–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1988–1989 гг.* (Москва, 1991), 5–189; Її ж. *Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времён до 1000 г.).* Тексты, перевод, комментарий. (Москва, 1993), 302 с.; Її ж. *Исландские королевские саги о Восточной Европе (первая треть XI в.).* Тексты, перевод, комментарий. (Москва, 1994), 254 с.; Її ж. Древнескандинавский "Хольмгард". *Austvegr / Восточный путь*. (1997), № 3, 14; Її ж. Елизавета Ярославна, жена Гаральда Сигурдарсона. *Ладога и религиозное сознание*: III Чтения памяти А. Мачинской. (Санкт-Петербург, 1997), 146–150; Її ж. Исландско-норвежская традиция о Гаральде Суровом Правителе в скальдических стихах, королевских сагах и прядях об исландцах. *XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавських стран в Финляндии*. (Москва–Петрозаводск, 1997), 149–151; Її ж. Ладога саг в археологическом освещении. *Дивинец Староладожский: Междисциплинарные исследования*. (Санкт-Петербург, 1997), 61–64; Її ж. Елизавета Ярославна, королева норвежская. *Восточная Європа в исторической ретроспективе: к 80-летию В. Т. Пашуто*. (Москва, 1999), 63–71; Її ж. Исландские саги о роли Ладоги и Ладожской волости в осуществлении Руссо-скандинавских торгових и политических связей. *Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей.* (Санкт-Петербург, 1999), 20–25; Її ж. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина XIII в.). Тексты, перевод, комментарий. (Москва, 2000), 366 с.; Її ж. Норвежский конунг Олав Трюггвасон – "апостол русских"? (Источниковедческие заметки). *Славяноведение*. (2000), № 4, 46–48; Її ж. Норвежский конунг Олав Трюггвасон и его роль в крещении Руси. *Славяне и их соседи: Славянский мир между Римом и Константинополем. Християнство в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в епоху раннего средневековья*. XIX конеренция памяти

передчасно згаслих Гліба Лебедєва (1943−2003)[991] і Галини Глазиріної (1952−2016)[992], а також грандіозним успіхам археологів, зокрема

В. Д. Королюка. (Москва, 2000), 39–41; Її ж. Mágar Харальд Сигурдарсон и Свен Эстридсен (О брачных связях и политических альянсах в средневековой Скандинавии. *Европа в древности и средневековье. 2001 г.* (Москва, 2001), 71–80; Її ж. *Austur i Göroum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*. (Москва, 2001), 207 с.; Її ж. *Четыре норвежских конунга на Руси: из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в.* (Москва, 2002), 188 с.; Її ж. Брачные связи в средневековой Скандинавии (датские правители XI – середины XII века по "Саге о Кнютлингах"). *Древнейшие государства Восточной Европы. 2002 г.* (Москва, 2004), 95–101; Її ж. О северных кораблях на Восточном пути. *Труды по русской истории. Сб. стат. В память о 60-летии И. В. Дубова.* (Москва, 2007), 137–142; Її ж. Рюриковичи и Скандинавия. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 г.* (Москва, 2008), 203–227; Її ж. Мечи викингов. *Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. К 80-летию А. Н. Кирпичникова.* Т. 1. (Санкт-Петербург, 2010), 262–268; Її ж. Ярослав Мудрый в сагах. *Новгородская земля в эпоху Ярослава Мудрого*. (Новгород, 2010), 82–145; Її ж. Последний великий викинг на норвежском престоле. *Образы прошлого. Сборник памяти А. Я. Гуревича*. (Москва, 2011), 349–365; Її ж. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Изд. 2. (Москва, 2012), 779 с.; Її ж. Древнеславянское пространство. *Джаксон Т. Н., Коновалова Н. Г., Подосинов А. В. Imagines mundi: античность и средневековье.* (Москва, 2013), 279–419.

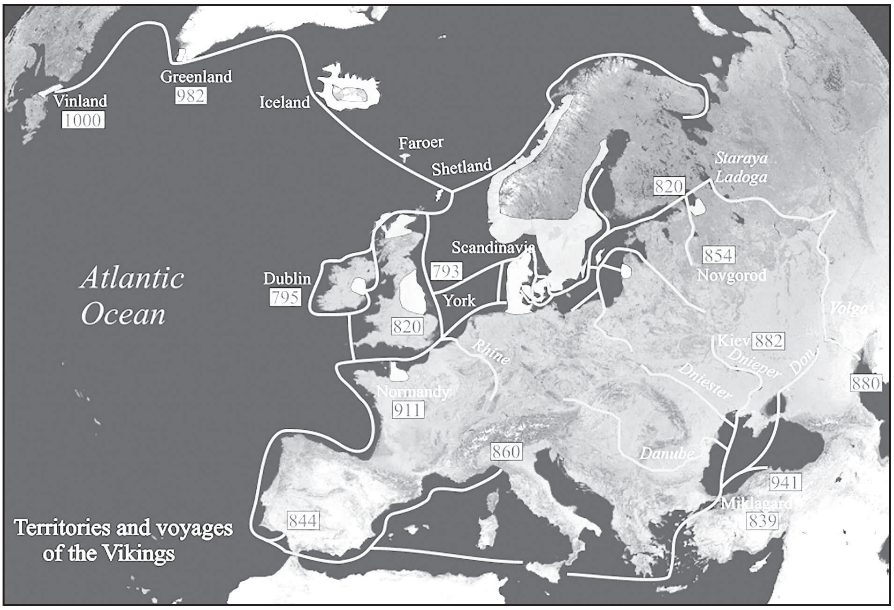
991 Глеб Лебедев. Разновидности обряда трупосожжения в могильникае Бирки. *Статистико-комбинаторные методы в археологии*. (Москва, 1970), 180–190; Його ж. Шведские погребения в ладье VII–XI вв. *Скандинавский сборник.* Т. 19. (Таллин, 1974), 155–187; Його ж. Город викингов и состояние структуры скандинавского общества. *Древние города*. (Ленинград, 1977), 74–77; Його ж. Социальная топография могильника "эпохи викингов" в Бирке. *Скандинавский сборник*. Т. 22. (Таллин, 1977), 141–158; Його ж. Монеты Бирки как исторический источник. *Там само*. Т. 27. (Таллин, 1982), 149–163; Його ж. Конунги-викинги (к характеристике типа раннефеодального деятеля в Скандинавии). *Политические деятели античности, средневековья и нового времени*. (Ленинград, 1983), 44–53; Його ж. *Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки.* (Ленинград, 1985), 286 с.; Його ж. Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дира? *Старожитності Русі–України*. (Київ, 1994), 146–154; Його ж. Труворово и западные форпосты Руси Рюрика: обозначившаяся проблема. *Памятники средневековой культуры: открытия и версии*. (1994), 156–164; Глеб Лебедев, Юрий Жвиташвили. *Дракон "Нево" на Пути из Варяг в Греки*: Археолого-навигационные исследования древних водных коммуникаций между Балтикой и Средиземноморьем. (Санкт-Петербург, 1999), 191 с.; Глеб Лебедев. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. (Санкт-Петербург, 2005), 640 с. Див. також: Анатолий Кирпичников, Валентин Булкин, Игорь Дубов, Глеб Лебедев, Александр Назаренко. Русско-скандинавские связи в эпоху образования Древнерусского государства (IX–XI вв.). *Scando-Slavica.* Т. 24. (1978), 63–89; Їх же. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения. *Краткие сообщения Ин-та археологии.* Вып. 160. (Москва, 1980), 24–38; Анатолий Кирпичников, Игорь Дубов, Глеб Лебедев. Русь и варяги (Русско-скандинавские отношения домонгольского времени). *Славяне и скандинавы*. (Москва, 1986), 188–298.

992 Галина Глазырина, Татьяна Джанксон. Из истории Старой Ладоги (по материалам скандинавских саг). *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1985 г.* (Москва, 1986), 108–113; Галина Глазырина. О русско-шведском брачном союзе конца X в. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1988), 16–21; Її ж. Свадебный дар Ярослава Мудрого шведской принцессе Ингигерд (к вопросу о достоверности сообщения Сеорри Стурлусона о передаче Альдейгьюборга / Старой Ладоги скандинавам. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1991 г.* (Москва, 1994), 240–244; Її ж. Сведения о "конунгах Руси" в сагах о древних временах. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1996), 14–17; Її ж. "Конунги Руси" в сагах о древнейших временах. *Первые Скандинавские чтения: Этнографические и культурно-исторические аспекты*.

надійному датуванню скандинавських знахідок та поховань.

Після відходу на континент основного масиву германських племен в процесі міграції впродовж II ст. до н. е. – II ст. н. е., а також вторгнення в Британію *саксів, англів* та *ютів* у V–VI ст., Скандинавія і Ютландія на якийсь час спорожніли. Але в Скандинавії, особливо в Норвегії, придатні для землеробства землі складали 1-2 % всієї території, до того ж вони були розкидані ізольованими анклавами, відділеними один від одного пасмами гір. Більшість території Швеції була вкрита горами, зарослими лісами та порізаними короткими, але повноводними ріками, де на відвойованих клаптиках тулилися тамтешні громади. Ріки та озера розрізали також більш рівнинну Данію, теж заповнену лісами. Все побережжя Скандинавії було усіяно великими і малими бухтами, затоками, які часом врізалися в скали утворюючи багатокілометрові *фьорди*, та сотнями островів і *шхер* (скал, що здіймалися з морського дна). Складні умови виживання стимулювали більшу організованість територіальних громад, які взяли на себе організацію забезпечення всієї життєдіяльності їх членів. Основою таких громад стало індивідуальне господарство вільного сільського господаря *бонда* (bonde), розміри якого напряму залежали від здатності його великої сім'ї відвоювати

(Санкт-Петербург, 1997), 26–31; Її ж. О списке древнерусских княжеств *Саги об Одде Стреле. Памятники старины: Концепции, открытия, версти. Памяти В. Д. Белецкого (1919–1997).* Т. 1. (Санкт-Петербург–Псков, 1997), 177–180; Її ж. "Сага об Ингваре Путешественнике": Историческая связь, хронология сюжета и замысел автора. *XIII Скандинавская конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавських стран в Финляндии*. (Москва–Петрозаводск, 1997), 153–155; Її ж. О Руссо-шведском брачном союзе конца X века. *Восточная Европа в древности и средневековье. 1998 г.* (Москва, 1998), 16–21; Її ж. Описание "греческого огня" в саге об Ингваре. *Ладога и эпоха викингов: IV Чтения памяти А. Мачинской*. (Санкт-Петербург, 1998), 40–43; Її ж. "Ингвар будет полагаться на веру тех, кого он ведет к Богу" ("Сага об Ингваре" о походе по большой реке). *Восточная Европа в древности и средневековье. 1999 г*. (Москва, 1999), 151–158; Її ж. О формировании текста "Саги об Ингваре". *Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто*. (Москва, 1999), 47–55; Її ж. Формирование устной традиции: Сюжет о походе Руссов на Берда'а в восточных памятниках и рассказ "Саги об Ингваре" о гибели скандинавов на Востоке. *Восточная Европа в древности и средневековье. 2000 г*. (Москва, 2000), 155–165; Її ж. Перечень правителей Швеции в древнеисландской "Саге о Сверире и конунге Хейдреке": К проблеме конструирования генеалогий. *Европа в древности и средневековье. 2001 г.* (Москва, 2001), 66–71; Її ж. *Сага об Ингваре Путешественнике. Текст, перевод, комментарий*. (Москва, 2002), 463 с.; Її ж. О генеалогии исландца Торвальда, странствовавшего на Русь в X веке. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2002 г.* (Москва, 2004), 78–94; Її ж. Несколько замечаний о пряди "Об исландце-сказителе". *Ad fontem У источника. Сборник в честь С. М. Каштанова*. (Москва, 2005), 133–137; Її ж. Редакции рассказа о поездке Торвальда Путешественника на Русь. *Общество, государство, верховная власть в России в Средние века и ранее Новое время в контексте Европы и Азии (X–XVIII ст.).* Международная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения акад. Л. В. Черепнина. (Москва, 2005), 104–108; Її ж. В поисках рая: пространство в "Саге об Эйреке Путешественнике". *Восточная Европа в древности и средневековье. Восприятие, моделирование и описание пространства в античной и средневековой литературе*. XVIII чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. (Москва, 2006), 104–108; Її ж. Язычники и христиане в Исландии накануне официального крещения страны. *XIX Чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто*. (Москва, 2007), 48–50.

Походи вікінгів

Скарб вікінгів. Вірінген (800)

територію у гір, лісу та інших природних чинників. Таке господарство – *одаль* – включало в себе садибу, орну землю з луками, а також часом озера і частину лісу, воно не підлягало дробленню і продажі частинами, переходячи до старшого в родині спадкоємця.

Одалі, часто розкидані на невеликій відстані один від одного у вигляді хуторів – *миз* – утворювали общину. Вищим органом общини стали *тінги* – народні збори, на яких були присутні всі вільні члени общини. Тут вирішувалися суперечки і основні питання співжиття. Общини однієї округи, яка розташовувалася по берегах *фьордів*, річок чи острівних бухт через потреби оборони своєї території утворювали *фольки,* на чолі з *хевдінгами*, вождями військових ополчень. Часом кілька фольків, заселених спорідненими родами, утворювали *"королівство"* з виборним *королем-конунгом*. Ці перші конунги суміщали військові функції з сакральними. Через це їх доля була зовсім незавидною. У неврожайні роки, під час стихійних лих, конунга могли звинуватити у тому, що сталося, і принести в жертву. У всіх важливих питаннях королі-конунги були залежні від тінгів своїх фольків.

Коли склалося королівство Норвегія, воно було розділене на чотири великих округи, кожен зі своїм окремим тінгом, зі своїми окремими законами і звичаями. Округ *Фростатбінг* (Frostatbing) включав фольки, розташовані на північ від Согне-фьорда; округ *Гулатінг* (Gulathing) займав територію південно-західних фольків, *Упланда* і *Віке* – включали всю країну на південь та схід від Центральної гірської гряди. Тінги двох останніх округів спочатку збиралися разом у Ейдзатінгу, але пізніше округ Віке відділився і утворив окремий тінг.

Кілька королівств, з яких найпотужнішим було королівство Лер в Північній Зеландії, утворилося на данських землях.

На території Швеції теж було кілька королівств, головними з яких були королівства в Свееаланді з центром у Бірці (на острові Б'єрк'є, розташованому на озері Маларен, яке поблизу нинішнього Стокгольма каналом з'єднується з Балтійським морем) та Упланді з центром в Упсалі, розташованій на р. Фіріс, яка впадає в оз. Маларен.

Фольки стали ділитися на *сотні* (herad), території які виставляли в ополчення сотню воїнів. Сотні очолювали виборні *герсіри* (hersir), з часом ця посада стала спадковою і поєднала функції військового, цивільного і релігійного керівника.

Династії шведських та норвезьких конунгів (Інглінги) вели своє походження від верховного бога Одіна, щоб дошкулити данським Скьольдунгам, які довший час були найсильнішими у скандинавському світі. Права і функції конунгів та *ярлів* (намісників окремих областей), які в першу чергу залишалися військовими вождями, поєднуючи також сакральні та адміністративно-судові функції, залежали від особистої

відваги, вміння вести себе у бою, а також везіння. Потрібен був ще особистий авторитет, одного лише покликання на Одіна не вистарчало. Частина хевдінгів стала спадковими *ярлами* і пробувала сперечатися з конунгами за першість.

Майже до кінця IX ст. всі скандинави розмовляли одною мовою, а їх місцеві діалекти були близькими.

На тінгах, де вирішувалися всі важливі справи, головними залишалися голоси *бондів*. Бонди платили конунгові *віру* (вергельд) за порушення миру та здавали продукти для корабельних команд перед морськими походами – borðleiðangr. Конунги об’їздили зі своїми дружинами територію “королівства”, вирішуючи суперечки між общинами та фольками

Північно-Західна Європа у IX–X ст. О. Бобров, Л.Войтович, А. Чернов (2012)
на базі карти М. Беляєва (1929)

(виступаючи швидше своєрідними арбітрами, ніж верховними суддями), збираючи при цьому штрафи-вергельди за судовими вироками (sakeyrir). В Скандинавії такі об’їзди називалися *вейцла* (*veizla* – давньонорв. *свято дарів*). Під час вейцли бонди влаштовували бенкети (кормління) королю і його дружинникам, а також робили добровільні дари та піднесення (gjafir), тобто ділилися з королями часткою своїх продуктів[993].

[993] Арон Гуревич. Образование раннефеодального государства (конец IX – начало XIII в.). *История Норвегии*. (Москва, 1980), 130; Омелян Пріцак. *Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія*. Т. 2. (Київ, 2003), 677; Глеб Лебедев. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси.* (Санкт-Петербург, 2005), 183; Назарій Зубашевський. Про місце

З усіх цих зборів конунги утримували свої дружини та невеликий двір. Більш сильні та авторитетні конунги запроваджували своєрідне подушне – збори *носових грошей* (tegngildi ok nefgildi). Але будь-які спроби конунгів збільшити побори, сприймалися *бондами* як замах на їх *одаль*. Тому якщо ж конунг намагався *“утвердити насилля замість права”*, тоді всі бонди фольку отримували стріли як знак того, що конунга необхідно схопити і вбити. Якщо вбити не вдавалося, то конунга назавжди проганяли з країни. Права на престол мали, поряд з законними дітьми і бастарди, походження яких доводилося за допомогою *ордалії* (випробування розпеченим залізом).

Давньонорвезьке і давньошведське суспільства були близькими за всіма головними ознаками. Конунги, ярли, хевдінги і бонди з часом стали використовувати і рабів. Це були, переважно, полонені під час нападів. З ними обходилися поблажливо. Їм, навіть, співчували, так як за уявами скандинавів лише вільні воїни, які загинули в бою або померли з мечем в руках, могли по смерті потрапити у рай (*Вальгалу*), тоді як раби були приречені мучитися і по смерті. Звання бонда вважалося почесним. Поступити на службу до конунга, навпаки, було для бонда ганьбою і у деяких випадках служило, навіть покаранням. Тому на посади королівських міністеріалів (службовців) спочатку ставили навіть рабів, а у дружину набирали всіх охочих, часом навіть як покарання.

Конунги були найбільшими землевласниками, на їх землях були посаджені раби, які управлялися *армадрами* (armadr). При дворі конунга жила його дружина (до трьох сотень професійних воїнів), яку називали *“домашніми людьми”*. Хоча вони всі були особисто вільними людьми, їх вважали залежними від короля і не зараховували до самостійних бондів. Дружина жила, озброювалася і утримувалася за рахунок конунга, пожертвувань бондів та військової здобичі.

Природні умови змусили населення Скандинавії постійно займатися не тільки полюванням і рибальством, але й дальніми походами в холодних північних морях, де військові сутички та грабежі

інститутів данництва і полюддя в переказі про останній похід Ігоря за древлянською даниною. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. (Дрогобич, 2006), 86–107; Його ж. Руське полюддя і скандинавська вейцла: спроба порівняльного аналізу. *Історичні записки*: Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля. Вип. 15. (Луганськ, 2007), 77–85; Його ж. Еволюційні системно-структурно-функціональні зміни ранньодержавного інституту скандинавської вейцли в період реформ Гаральда Прекрасноволосого. *Дні науки історичного факультету – 2009*: Матеріали II Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23–24 квітня 2009 р.). Вип. 2. Ч. 3. (Київ, 2009), 23–25; Його ж. Джерела дослідження ранньодержавних інститутів руського полюддя та скандинавської вейцли. *Каразінські читання (історичні науки)*. (Харків, 2009), 136–137; Його ж. Інститут полюддя у владній системі Київської держави IX–X ст. *Мандрівець*. № 3 (87). (2010), 53–60; Його ж. Еволюція ранньодержавного інституту руського полюддя в період реформ княгині Ольги: трактування літописних повідомлень. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 45. (Львів, 2010), 499–519.

перепліталися з торгівлею. Вони добре бігали на лижах, були витривалими, не боялися лісів та гір. Вони влаштовували бенкети, на яких були присутніми і жінки, любили веселитися, але пили переважно тільки пиво[994]. Бажаючи потрапити у *Вальгалу*, вони прагнули слави і не боялися смерті у бою. У битвах навіть брали участь і жінки. Скандинавські жінки, які через походи своїх мужчин нерідко залишалися вдома одні, звиклі були і до полювань і до оборони своїх жител. Скандинави були фаталістами, вони вірили в долю, якої не уникнути і це збільшувало їх відвагу. Вони вірили, що перемогу вирішує Один і сміливо вступали в битву з переважаючими силами противника. Вони любили поезію. Їхні поети (скальди) оспівували подвиги як окремих воїнів так і конунгів та цілих сімейств. Скальди самі були учасниками подій, про які складали свої пісні. Через це їх пісні – прекрасні джерела до історії життя скандинавського суспільства. Конунги нерідко нагороджували скальдів золотом і повними здобичі кораблями.

Через складні природні умови общинне землеволодіння в Скандинавії не отримало розвитку. Землі, відвойовані у лісів та гір, складали власність конкретного бонда, який переважно сам їх обробляв, іноді даючи ділянки своїм рабам. Через брак землі рано розвинулося право *майорату*, за яким всю землю і решту нерухомості успадковував старший син, а молодші отримували свою долю грішми та шукали щастя у військових походах.

Ця ситуація сприяла активності скандинавів, їх морським походам в інші землі. Завжди знаходилися вожді, які збирали морське ополчення – *ледунг,* маючи під рукою масу молодих волонтерів, яких приваблювала слава, здобута мечем та сокирою. Учасники таких походів звалися *вікінгами* (швед. *vikingar*, норв. *vikingene*, дан. *vikinger*; можливо від *vikingr* – людина з *фьорда* чи з норвезької області *Вік*, зараз більшість сходиться на тому, що цей термін означає *морського воїна, який вирушив за здобиччю*)[995].

Успішний похід дозволяв їх учасникам не просто збагатитись, а отримати можливість закладення власного господарства, стати повноцінним бондом. Частина з них була завжди готова закласти власний фольк на нових придатних землях.

В боротьбі з викликом природи геній скандинавів привів до появи блискучих винаходів в галузі мореплавства та озброєння. Це перш за все важкі ударні списи, якими можна було колоти та рубати, сокири (з древками до 90 см) з двома лезами, круглі щити з умбронами, і, особливо, *"меч вікінгів"* – довгий, важкий, дволезовий клинок з невеликою

[994] Настої з мухоморів вигадали "дослідники" кінця XX – початку XXI ст., які не могли зрозуміти природу фаталізму і відваги вікінгів.

[995] Див.: Magnus Magnusson. *The Vikings!* (Edinburgh, 1980), 336 p.; James Graham-Campbell. *The Viking World.* (Lincoln, 2001), 220 p.; Jones Gwyn. *A History of the Vikings*. (Oxford, 2001), 552 p.

Напад вікінгів. Картина Фердінанда Леке (1906)

гардою, а також кольчуга та прекрасної конструкції шолом-каска (до якої Європа дійшла вже у пізньому середньовіччі).

До XV ст., коли були сконструйовані повітродувні міхи з водяним приводом, температура плавлення заліза (1539° С) була недосяжною. Тому для виплавлення сталі використовували болотяну руду, яку легше було обпалювати в деревному вугіллі, отримуючи губчатий злиток – *крицю*, котра крім сталі, містила спалені шлаки, яких позбувалися тривалим куванням. Виготовлені таким чином *штаби* служили заготовкою для меча. Але щоб меч не щербився і мало затуплявся такі штаби мусили містити якіснішу сталь з незначною часткою ванадію. Як показують археологічні матеріали подібну сталь можна було отримати тільки з шведської або рейнської болотної руди. І на шведських землях подібної руди було мало, але місцеві майстри опанували, як показують сучасні експерименти, спеціальну технологію, яка дозволяла змішувати метал гіршої якості з кращим для мінімізації недоліків першого. Ковальським способом готували штабу з кількох прутків, кожен з яких сам по собі був виготовлений з кількох загартованих менших прутків або шматків дроту, розміщених між прутками чи дротом з негартованої сталі. Гартування, внаслідок якого отримували клинок з м'якого металу (маловуглецевої сталі) і периферійну частину меча з сталі з більшим вмістом вуглецю, що підвищувало її твердість, проводилося багаторазовим нагріванням в вогні на деревному вугіллі. Один кінець з прутків

зварювався ковальським способом, а другий затискався у лещата. Зварений кінець скріплювався щипцями, після чого метал нагрівали до жовтого кольору, і заготовка меча щільно скручувалася і проковувалася, що зварювало разом компоненти. Прутки на кожній стороні служили для заповнення спіральних пустот, які утворювалися при скрученні смужок. Два таких скручених прутки могли бути приварені до сторони третього, щоби створити центральну частину леза, в той час як ще одна смуга загартованої сталі з вмістом ванадію приварювалася вздовж всієї довжини майбутнього меча на кожну сторону і закручувалася навколо неї там, де повинна була бути ріжуча кромка. Після цього напильниками клинку придавали потрібну форму, а потім, у більшості випадків, проводили *гартування* та *відпускання*. Гартування проводилося шляхом швидкого охолодження у воді або в маслі, що робило метал твердим і крихким. Відпускання здійснювалося нагріванням металу до вибраної температури, яка визначалася за кольором нагрітого металу, після чого йому давали можливість повільного охолодження. Це зменшувало внутрішню напругу і крихкість, викликані гартуванням, і робило клинок гнучким. Лезо після цього звично гострили на спеціальних каменях і полірували[996].

Кольчуга вікінгів, сплетена з 35–50 тис. кілець діаметром 6–12 мм, виготовлених з протягненого стального дроту (одне кільце, зварене ковальським способом, з'єднувало чотири кільця на заклепках), як правило мала довжину 60–70 см, ширину в поясі біля 50 см, короткі рукави довжиною біля 25 см, і важила 5,5 – 6,5 кг[997]. Походження кольчуги – проблема складна і заплутана. Версія стосовно асирійського чи іранського походження дискусійна[998]. Так само дискусійною залишається атрибутована як римська знахідка кольчуги при розкопках Торсбергер-Мора, яка зберігається в музеї Кіля[999]. Майже всі відомі західноєвропейські кольчуги, які виготовлені до середини XII ст., були зроблені з круглих або квадратних стальних пластинок, які находили одна на одну, або ж з нашитих бляшок. У Швеції перша кольчуга з плетених кілець знайдена в могилі, яку датують V ст.[1000] Їх рідкі знахідки в могилах вікінгів[1001] можна пояснити дороговизною цього доспіху і

---

[996] Александер Весей Бетюн Норманн. *Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов*. (Москва, 2008), 28–29.

[997] Анатолий Кирпичников. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. (Археология СССР. Свод археологических источников. Е1–36). (Ленинград, 1971), 13.

[998] Paul Post. Orientalische Einflüsse auf die europäische Panzerung des Mittelalters. *Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde*. N. F. Bd. 2. H. 9. (Berlin, 1928), 239.

[999] Вендален Бехайм. *Энциклопедия оружия*. (Санкт-Петербург, 1995), 104.

[1000] Johanna Mestorf. *Die vaterländischen Altertümer Schleswig-Holsteins*. (Hamburg, 1877), 346 s.

[1001] Bengt Thordeman. *Armour from the battle of Wisby 1361*. Vol. 1. (Stockholm, 1939), 284; Sigurd Grieg. Gjermundbufunnet. *Norske Oldfunn*. Vol. 8. (Oslo, 1947), 48–51; Ture Johnsson Arne. Die Warägerfrage und die Sowjetrussische Forschung. *Acta Archaeologia*. Vol. 23. (København, 1952), 138–147.

можливістю його використання впродовж довшого часу. Залишається дискусійною проблема появи кольчуги з плетених кілець у хозарів та інших народів Поволжжя і Північного Кавказу у VIII–IX ст.: чи це був незалежний винахід або ж вдосконалення раніше винайденого в Азії доспіху чи запозичення від вікінгів, проникнення яких до цього регіону могло бути і більш раннім. Найбільшим досягненням вікінгів були їх бойові кораблі – від човнів-однодревок *холкерсів*, борти яких нарощувалися дошками, до кораблів більш складної конструкції (де до нижньої балки-*кіля* кріпилися зігнуті поперечні ребра-*шпангоути*, які обшивалися дошками, укладених рядами з перекриттям) довгих *снекарсів* (кораблів-змій) та *дракарів* (кораблів-драконів). Фор- і ахтерштевні цих кораблів робилися піднятими, форштевень часто закінчувався фігурою дракона, звідки й назва *дракар*. Вузький каркас такого судна був дуже зручним для підходу до берега і швидкого проходження по ріках та озерах. Їх можна було волоком на катках перетягувати з однієї ріки в другу, обходити пороги, водопади, гаті та укріплення. Форма його була досконалою і забезпечувала найменший опір хвилям. Судно мало одну щоглу з широким міцним вітрилом. Вище ватерлінії воно яскраво розфарбовувалося. Голови драконів нерідко мали позолоту. Ахтерштевні виконувалися часом у вигляді хвостів драконів. При підході до портів по бортах вивішувалися щити. У своїх водах ці прикраси (голови і хвости драконів) знімалися, щоби не лякати добрих духів.

В туманних північних морях лоді, мов казкові дракони вискакували на берег, а з нутрощів чудовиська висипали закуті в залізо воїни з жахливим криком: "Одін!!!" (його двійник Перун при Рюриковичах очолив пантеон богів на Русі). Судно могло іти під вітрилом, на веслах (13 пар весел було мінімальною кількістю для *дракара*), причому щогла могла вкорочуватися або взагалі зніматися, управлялося воно стерном у вигляді лопасті, установленим на кормі з правого борту. Перші *дракари* були розраховані на 40-80 чоловік, пізніше з'явилися конструкції завдовжки до 46 м, які могли перевозити кілька сотень чоловік. З допомогою різних пристосувань стерновий міг вести корабель проти вітру. Ця досконала конструкція забезпечила вікінгам мобільність їх флоту на морі, а також війську на суші, де вони вміло використовували сітку річкових русел і судна-однодревки. У VIII–XI ст. кораблі вікінгів не мали рівних[1002].

[1002] *Andersen M.* Vikingefaerden. Kristiania, 1895. S. 190–195; *Sølver C.V.* The Ladby Ship Anchor. *Acta Archaeologica*. Vol. 17. (1947), 117–126; Johannes Brøndsted. *Danmarks Oldtid*. Bd. 3. (København, 1960), 333–335; Иохен фон Фиркс. *Суда викингов*. Пер. с нем. А. А. Чабана. (Ленинград, 1982), 104 с.; Ole Crumlin-Pedersen. Aspects of Maritime Scandinavia AD 200–1200. *Ole Crumlin-Pedersen. Skip types and sizes AD 800–1400.* (Roskilde: The Viking Ship Museum, 1991), 69–82; Арон Гуревич. Викинги: корабли, города, торговля. *Гуревич А. Я. Избранные произведения*. (Санкт-Петербург, 1999), 105–115; Люсьен Мюссе. *Варварские нашествия на Европу. Вторая волна*. (Санкт-Петербург, 2001), 204–206.

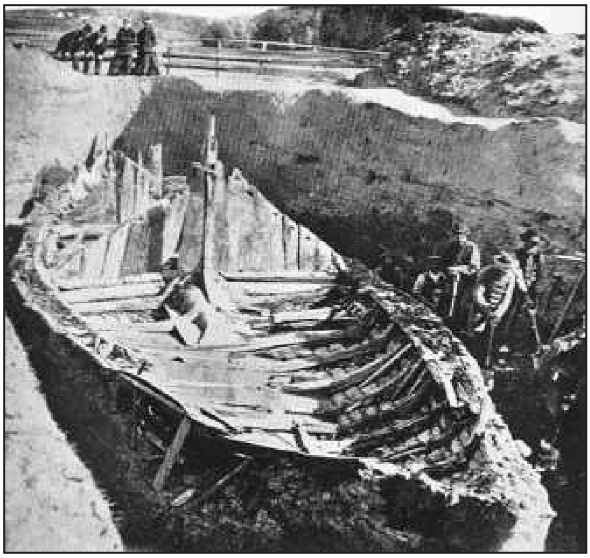
Ходити туманними морями, коли рідко можна побачити чисте небо і зорі, вікінгам допомогло винайдення компасу[1003]. До них жоден флот не ризикував сильно віддалятися від берега і за його переміщенням можна було спостерігати. Вікінги могли у будь-яку мить несподівано з'явитися з туману.

Кілька справжніх суден вікінгів демонструються у музеях. У 1880 р. у Гокстаді (Норвегія) було знайдено добре збережені рештки дракара. Судно мало 23,3 м завдовжки і 5,3 м завширшки, щоглу, 32 весла та 32 щити. Збереглися частково і його різьблені прикраси. Його точна копія у 1893 р. пройшла під вітрилом з Норвегії до Ньюфаундленда за чотири тижні. Ця копія тепер знаходиться у Лінкольн-парку в Чікаго[1004]. Спочатку вікінги плавали морями у складі невеликих груп, виходили наприкінці весни чи на початку літа, нападали на острови та узбережжя, повертаючись додому з настанням осені, де зимували, щоби наприкінці весни знову піти в море. Коли ж місцеві конунги почали організовувати *фольки* у ранні держави *дружинного типу*, дещо обмежуючи свободу вільних громад, число бажаючих взяти участь в походах, тобто піти у вікінги, стало зростати. За воїнами йшли і ті, які бажали осісти на завойованих землях. Стали брати участь у походах і купці, закладаючи факторії на узбережжі. Бажаючи прославитись і конунги виступали організаторами ледунгів. Невдовзі стали збиратися величезні ледунги, які висаджували потужні десанти, не боялися заглиблюватися далеко від берега, створювали бази, залишаючись на зиму, а навіть колонізували захоплені території. В Європі їх звали *норманами* (тобто північними людьми) незалежно від племінної приналежності. На Русі їх називали *варягами* (староісланд. Vaeringjar), а у Візантії − *варангами* (грец. Βάραγγοί)[1005].

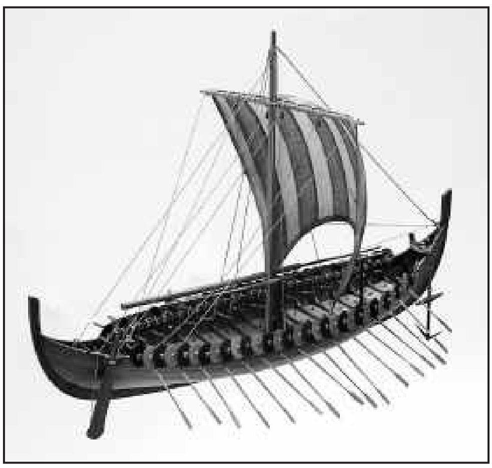
[1003] Версії про винайдення компасу у Китаї в часи династії Хань (206 р. до Христа) (William Loweie. *Fundamentals of Geographysies.* (Cambridge University Press, 2007), 281; Massimo Guarnieri. Once Upon a Time, the Compass. *Industrial Electronics Magazine.* No. 8 (2). (2014), 60–63) залишаються гіпотезами. Більш вірогідне використання компасу в часи династії Сун (Х–ХІІІ ст.) (Ronald T. Merril, Michael W. MkElhinny. *The Earth's magnetic fireld its history, origin and planetary perspective*. (San Franciscj, 1983), 1–2). У мусульманському світі компас широко використовувався після 1300 р. (Frederic C. Lane. The Economic Meaning of the Invention of the Compass. *The American Historical Review*. Vol. 68 (3). (1963), 605–617; Mark G. Johnson. The Ultimate Desert Handbook. *McGraw–Hill Professional*, 2003), 110). Англійський енциклоредист Олександер Некком (1157–1217) описав компас у трактаті "”De naturis rerum” (1180) (Roberto Lauza, Antonio Melori. *The earth's magnetism an introduction for geologist*. (Berlin: Springer, 2006), 255). Можна не сумніватися, що поява компаса у європейців та арабів не пов'язана з китайським винаходом. Без компаса вікінги не тільки б не змогли ходити до Гренландії чи Ісландії, їх пересування Північним морем було би проблематичним. Виходячи з цього час появи компасу у вікінгів слід віднести щонайпізніше до VIII ст.

[1004] Аделаида Сванидзе. *Мир викингов*. (Москва, 2001), 19.

[1005] Алексей Шахматов. *Древнейшие судьбы русского племени*. (Петроград, 1919), 54–60: Владимир Мошин. Варяго-русский вопрос. *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*. Ročnik 10. (Praha, 1931), zes. 1–3, 43, 130, 347, 350–364, 533; Руслан Скрынников. Войны Древней Руси.

Розкопки Гокстадського дракара (Фото 1890)

Модель дракара

Період походів великих ледунгів із закладеннями поселень та факторій на чужих територіях розпочався у VIII ст. і отримав назву від істориків як *Епоха вікінгів*. Традиційно вважається, що піонерами цього руху були норвежці, за якими пішли данці і шведи, наводячи жах на

Вопросы истории. (Москва, 1995), № 11–12, 24–28; Його ж. Древняя Русь. Летописные мифы и действительность. *Вопросы истории.* (Москва, 1997), № 8, 3–13; Його ж. *Крест и корона. Церковь и государство на Руси IX–XVII вв*. (Санкт-Петербург, 2000), 3–32; Александр Фетисов, Алексей Щавелев. *Викинги между Скандинавией и Русью*. (Москва, 2009), 336 с.

сусідні прибережні землі. Початок цієї епохи відносять до 793 р., коли вікінги пограбували і зруйнували монастир на о. Ліндісфарн поблизу англійських берегів. Але цей погляд сформувався під впливом європейських хронік, які почали фіксувати ці напади вікінгів. Мабудь цей погляд потребує уточнення. Початки *епохи вікінгів* з огляду успіхів археології останніх років потрібно перенести вглибину щонайменше на півтора століття[1006]. Піонерами цього руху, сліди якого відбили *саги* та археологічні пам'ятки, були шведські вікінги з о. Готланд і побережжя біля Бірки та Упсали[1007]. Їхню увагу привернуло південно-східне побережжя Балтики. Перші скандинавські поселення на південь від Ризької затоки (Гробіни поблизу сучасного м. Лієпая, Апуоле, Віскаутен на Куршській косі та ін.) функціонували бл. 650−850 рр.[1008]

До 753 р. з'явилося укріплене городище вікінгів при впадінні р. Ладожки в Ладозьке озеро. Адельйгюборг (Ладога) стала базою вікінгів, а згодом і центром одного з численних *королівств* вікінгів на чужих землях. Через Неву та Ладогу і далі по р. Волхов вікінги дійшли до оз. Ільмень і по р. Ловаті, яка впадає у це озеро, добралися до місць, де витікають Дніпро та Волга. Інші вікінги дійшли до цих місць через Західну Двину (Даугаву). Звідти по Дніпру та Волзі вони спустилися в Чорне та Каспійське моря, досягнувши казкового Константинополя (Міклагарда) та Персії. Через Німан можна було добратися до Ясельди і Прип'яті, а також Західного Бугу і Дністра давнім *бурштиновим шляхом*. Ці шляхи надовго стали важливими міжнародними артеріями.

Норвезькі вікінги спочатку опанували непривітні острови Північного моря: Фарерські ("Овечі"), Шетландські, Оркнейські та Гебридські, трохи пізніше Ісландію (яка до 1264 р. залишалася незалежною), а з 793 р. разом з данськими вікінгами почали тривожити північні береги Британії. Язичники-нормани не щадили ні церков, ні населення. Первинним був грабунок, але вже невдовзі за ним йшли купці та заклалися факторії. У 794 р. вікінги пограбували і зруйнували монастир Веармус, у 802 та 806 рр. − монастир на о. Айона. Напади були блискавичними. Після нападів на фрізьке узбережжя, великий ледунг вікінгів у 825 р. висадився у Англії. У 836 р. вони вперше здобули та пограбували Лондон. З 795 р. вікінги почали нападати на береги Ірландії,

[1006] Елена Мельникова. Варяжская доля. Скандинавы в Восточной Европе: хронологические и региональные особенности. *Родина*. (Москва, 2002), № 11, 30–33; Леонтій Войтович. *Князь Рюрик*. (Біла Церква, 2014), 9–19.

[1007] Knut Stjern. Swedes and Geats during the migration period. *Viking club Publications. Extra Series*. Vol. 3. (Coventry, 1912), 64–96; Birger Nerman. *En utvandring från Gotland och öns införlivande med sveavädet.* (Uppsala, 1923), 70 s.

[1008] Галина Глазырина, Татьяна Джаксон, Елена Мельникова. Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Под ред. Е.А.Мельниковой. (Москва, 1999), 461.

з 820 р. висаджувати там десанти і закладати факторії, а згодом організували тут кілька *королівств*[1009].

По смерті Карла Великого (814 р.), який наказував будувати в гирлах великих рік кораблі і нести постійну патрульну службу на узбережжі, нормани почали грабувати землі його величезної Імперії франків. Вони здобули Руан (841 р.), розграбували і спалили Гамбург (845 р.), куди добралися по Ельбі на 600 дракарах (руйнування виявилися такими великими, що єпископська кафедра була перенесена з Гамбурга до Бремена), знищили Бордо (847 р.). У 851–852 рр. вікінги на 350 дракарах знову напали на Англію, захопили та пограбували Кентербері та Лондон.

Мечі вікінгів

У 866 р. шторм відніс кораблі вікінгів із 20 тис. воїнів у Шотландію та королівство Східна Англія, де вони перезимували. На початку наступного року вони утворили на цих землях королівство Денло (буквально "Смуга данського права"), куди включили королівства Нортумбію, Східну Англію, частину Мерсії та Ессексу. Лише у 878 р. після перемоги короля Альфреда в битві при Есцедуні англосаксам вдалося на якийсь час позбутися їх опіки.

Кілька разів вікінги піднімалися вверх по Рейну до Кобленца і Майнца, пограбували Кельн та Аахен (880 р.). Перекинувши по Сені на 700 дракарах до 30 тис. воїнів, вони тримали в облозі Париж (885–886 рр.), який страждав від них ще у 845, 857 та 861 рр., після чого спалили Реймс та Суассон. Вони тривожили іспанські береги, напавши у 844 р. на Андалусію[1010], ввійшли у Середземне море і спалили Пізу (860 р.). Трохи пізніше на Сицилії і в Апулії вони заклали свої князівства.

У 891 р. німецький король Арнульф поблизу Лувена знищив їх великий ледунг, але вже наступного року вони знову добралися до Вормса. Близько 900 р. нормани захопили дельту р. Сени, заснували там свої факторії і заселили їх колоністами. У 911 р. західнофранкський король Карл Простакуватий (893–922) змушений був узаконити цю колонізацію, передавши норвежцю Роллону захоплені землі, на базі яких нормани заснували своє герцогство *Нормандія*. За цими великими

[1009] Дмитро Лісін. Українська та зарубіжна історіографія про вплив вікінгів на розвиток ранньої державності у сусідніх народів на прикладі ірландського суспільства. *Княжа доба на Русі: історія і культура.* Вип. 7. (Львів, 2013), 246–255.

[1010] Дмитрий Мишин. Викинги в мусульманской Испании. *Восток*. (Москва, 2003), № 5, 32–41.

успіхами норманів у Західній Європі, відбитими не лише у сагах та легендарній історії, але й у писемних джерелах, менш помітними були успіхи вікінгів у північних морях та Центрально-Східній Європі.

Ерік Рудий, бастард прогнаного норвезького конунга Еріка Кривава Сокира, осів в Ісландії, але не зміг вжитися з ісландськими бондами і був прогнаний і звідти. Зібравши гурт відчайдушних вікінгів цей нащадок династії Харфаргів вирушив на захід. Після важкого і небезпечного плавання морем, заповненим айсбергами, вікінги побачили береги Гренландії (тобто *зеленої країни*, як назвав її Ерік Рудий). Ерік заложив там дві колонії, які багатіли завдяки успішним полюванням на хутрових звірів та китів. Колоністи підтримували зв’язки з Норвегією через Ісландію. У 999 р. Лейф Еріксен, син Еріка Рудого, під час шторму був віднесений далі на захід і досяг берегів Америки, зі своєї подорожі він привіз паростки дикого винограду і колосся дикої пшениці, назвавши цю землю Вінланд – *Країна винограду* і розповідаючи про теплий клімат та густі ліси. Окремі дослідники навіть вважають, що Лейф Еріксен досяг берегів Мексики, бо одним із головних божеств ацтекського пантеону був білолиций бог. Повторити експедицію Лейфа Еріксена спробував у 1003 р. вікінг Торфінн Карссефні з трьома дракарами та 160 вікінгами. Йому також вдалося досягнути берегів Америки (на думку американських археологів це були береги Ньюфаундленду, де знайдені сліди їхньої стоянки; інші дослідники вважають, що Вінланд знаходився у Північній Кароліні), де колонія вікінгів проіснувала до 1006 р. Пізніше вікінги з Гренландії ще кілька разів плавали до Америки[1011].

Ладога. Ладога (*Альдейгюборг* скандинавських саг, сьогодні с. Стара Ладога), була заснована при впадінні р. Ладожки в р. Волхов в його нижній течії за 12 км від впадіння у Ладозьке озеро. Ладозьке озеро з’єднано р. Невою з Фінською затокою Балтийського моря. На північ від Ладозького озера лежала легендарна *Бярмія*. Через Ладозьке озеро та р. Свир можно було дістатися Онезького озера і далі вийти до Білого моря. Рікою Волхов можно було вийти до витоків Дніпра та Волги, тобто дістатися до великих артерій, які вели на казковий і багатий південь. Сама природа потурбувалася про те, щоби тут сформувався центр міжплемінного обміну, який згодом переріс у місто.

Перші сумбурні археологічні дослідження у Старій Ладозі почалися ще у 1708 р., з кінця XIX ст. вони отримали науковий характер, а з 1972 р. тут працює постійна Староладозька археологічна експедиція Інституту історії матеріальної культури РАН, яку довгі роки очолював відомий фахівець професор Анатолій Кірпічніков. До досліджень Ладоги долучилися цілі покоління знаних археологів, на чиїх працях базуються висновки сучасних дослідників. Це, зокрема,

[1011] William Fitzhugh, Elizabeth Ward. *Vikings: the North Atlantic saga*. (Washington, 2000), 432 p.

Микола Бранденбург (1839–1903)[1012], Микола Репніков (1862–1940)[1013], Владислав Равдонікас (1894–1976)[1014], Григорій Грозділов (1905–1962)[1015], Сергій Орлов (1906–1992)[1016], Галина Корзухіна (1906–1974)[1017],

---

1012 Николай Бранденбург. Курганы Южного Приладожья. *Материалы по археологии России*. № 18. (Санкт-Петербург, 1895), 156 с.; Його ж. *Старая Ладога*. (Санкт-Петербург, 1896), 323 с.

1013 Николай Репников. Поездка в Старую Ладогу. *Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества*. Т. 5. Вып. 2. (Санкт-Петербург, 1904), 57–58; Його ж. Старая Ладога. *Сборник Новгородского общества любителей древностей.* Т. 7. (Новгород, 1915), 31–39; Його ж. Раскопки в городище Старой Ладоги. Отчет о работах 1909–1913 гг. *Старая Ладога*. (Ленинград, 1948), 11–70.

1014 Wladislaw J. Raudonikas. Die Grabritten in der "finnischen" Kurganen im südostlichen Ladogagebiet. *Eurasia Septentrtonalis Antiqua*. T. 4. (Helsinki, 1929), 214–228; Idem. *Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogagebiet*. (Stockholm, 1930), 151 s.; Владислав Равдоникас. Памятники эпохи возникновения феодализма в Карелии и Юго-Восточном Приладожье. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*. Вып. 94. (Москва, 1934), 53 с.; Його ж. О возникновении феодализма в лесной полосе Восточной Европы по археологическим данным. *Основные проблемы генезиса и развития феодального общества.* (Москва–Ленинград, 1934), 120–156; Його ж. Старая Ладога. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Вып. 11. (Москва, 1945), 30–41; Його ж. Старая Ладога (Из итогов археологических исследований 1938–1947 гг.). Ч. 1. *Советская археология*. Т. 11. (Москва, 1949), 5–54; Ч. 2. *Советская археология*. Т. 12. (Москва, 1950), 7–40; Його ж. Древнейшая Ладога в свете археологических исследований 1938–1950 гг. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Вып. 41. (Москва, 1951), 34–36.

1015 Григорий Гвоздилов. Раскопки в Старой Ладоге в 1948 г. *Советская археология*. Т. 14. (Москва, 1950), 139–169; Його ж. Раскопки в Старой Ладоге. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Вып. 81. (Москва, 1960), 72–76.

1016 Сергей Орлов. Могильник в Старой Ладоге. *Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук.* № 10. (Ленинград, 1941), 115–118; Його ж. *Старая Ладога.* (Ленинград, 1949), 48 с.; Його ж. Остатки сельскохозяйственного инвентаря VIII–X вв. из Старой Ладоги. *Советская археология.* Т. 21. (Москва, 1954), 343–354; Його ж. Сопки волховского типа около Старой Ладоги. *Советская археология.* Т. 22. (Москва, 1955), 190–211; Його ж. Вновь открытий раннеславянский грунтовой могильник в Старой Ладоге. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 65. (Москва–Ленинград, 1956), 94–98; Його ж. О раннеславянском грунтовом могильнике с трупосожжениями в Старой Ладоге. *Советская археология.* (1960), № 2, 251–253.

1017 Галина Корзухина. *Русские клады IX–XIII вв.* (Москва–Ленинград, 1954), 153 с.+67 табл. + 5 карт; Її ж. О гнездовской амфоре и ее надписи. *Исследования по археологии СССР.* (Ленинград, 1961), 226–230; Її ж. О времени появления укрепленного поселения в Ладоге. *Советская археология*. (1961), № 3, 76–84; Її ж. Из истории игр на Руси. *Там само*. (1963), № 4, 85–101; Її ж. Новые находки скандинавских вещей близ Торопца. *Скандинавский сборник*. Т. 8. (Таллин, 1964), 297–312; Її ж. Этнический состав населения древнейшей Ладоги. *Тезисы докладов 2-й научной конференции по истории, экономике, языку и литературы Скандинавских стран и Финляндии.* (Москва, 1965), 12–14; Її ж. Ладожский топорик. *Культура и искусство Древней Руси*. (Москва, 1966), 89–96; Її ж. К уточнению датировки древнейших слоев Ладоги. *Тезисы докладов третьей научной конференции по истории, экономике, языку и литературе Скандинавских стран и Финляндии*. (Тарту, 1966), 61–63; Її ж. Курган в урочище Плакун близ Старой Ладоги. *Краткие сообщения Ин-та археологии.* Вып. 125. (Москва, 1971), 59–64; Її ж. О некоторых ошибочных положениях в интерпретации материалов Старой Ладоги. *Скандинавский сборник*. Вып. 16. (Таллин, 1971), 123–133; Її ж. Некоторые находки бронзолитейного дела в Ладоге. *Краткие сообщения Ин-та археологии*. Вып. 135. (Москва, 1973), 35–40; Галина Корзухина, Ольга Давидан. Раскопки на урочище Плакун в Старой Ладоге. *Археологические открытия 1968 г.* (Москва, 1969), 16–17.

Ядвіга Станкевич (1909–1959)[1018], Ольга Давідан (1921–1999)[1019], Лев Клейн (1927–2019)[1020], Анатолій Кірпічніков (1929–2020)[1021], Наталя

[1018] Ядвига Станкевич. Керамика нижнего горизонта Старой Ладоги. *Советская археология*. Т. 15. (Москва, 1950), 187–216; Її ж. К истории населения Верхнего Подвинья в I и начале II тысячелетии н. э. *Древности северо-западных областей РСФСР в первом тысячелетиии н. э.* [МИА № 76]. (Москва, 1960), 1–322.

[1019] Ольга Давидан. Резная кость Старой Ладоги. *Сообщения Гос. Эрмитажа*. Вып. 23. (Ленинград, 1961), 16–18; Її ж. Гребни Старой Ладоги. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. Вып. 4. (Ленинград, 1962), 95–108; Її ж. К вопросу о происхождении и датировке ранних гребенок Старой Ладоги. *Археологический сборник Гос. Эрмитажа*. Вып. 10. (Ленинград, 1968), 54–63; Її ж. О времени появления токарного станка в Старой Ладоге. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа.* Вып. 12. (Ленинград, 1970), 81–88; Її ж. К вопросу о контактах древней Ладоги со Скандинавией. *Скандинавский сборник*. Вып. 16. (Таллин, 1970), 140–142; Її ж. Стратиграфия нижнего слоя Староладожского городища и вопросы датировки. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа.* Вып. 17. (Ленинград, 1976), 101–118; Його ж. К вопросу организации косторезного ремесла в древней Ладоге. *Там само*. Вып. 18. (Ленинград, 1977), 101–105; Її ж. Ткани Старой Ладоги. *Там само.* Вып. 22. (Ленинград, 1981), 100–113; Її ж. Этнокультурные контакты Старой Ладоги VIII–IX вв. *Там само*. Вып. 27. (Ленинград, 1986), 99–105; Її ж. Деревянная посуда Старой Ладоги VIII–IX вв. *Там само*. Вып. 31. (Ленинград, 1991), 131–135.

[1020] Leo Klejn. Soviet archaeology and the role of the Vikings in the early history of the Slavs. Comment on Daniil Avdusin, Smolensk and the Varangians according to the archaeological data. *Norwegian Archaeological Review.* Vol. 6. (1973), no 1, 1–4; Idem. A panorama of theoretical archaeology. *Current Anthropology.* Vol. 18. (Chicago, 1977), no 1, 1–42; Лев Клейн. *Феномен советской археологии*. (Санкт-Петербург, 1993), 128 с.; Idem. *Das Phänomen der Sowjetischen Archäologie: Geschichte, Schulen, Protagonisten*. (Berlin, 1997), 412 s.; Його ж. Норманизм – антинорманизм: конец дискуссии. *Stratum plus*. Вып. 5. (Санкт-Петербург–Кишенев, 1999), 91–101; Його ж. *Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон*. (Санкт-Петербург, 2009), 400 с. Див. також: Лев Клейн, Глеб Лебедев, Александр Назаренко. Норманнские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения. *Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв.* Под ред. Н. Е. Носова и И. П. Шаскольського. (Ленинград, 1970), 226–252.

[1021] Анатолий Кирпичников. Ладога и Переяславль – древнейшие каменные крепости на Руси. *Пам'ятники культуры. Новые открытия. 1977 г.* (Москва, 1977), 417–434; Його ж. Крепость Ладога в X–XIII веках. *Новгород древний – Новгород социалистический. Археология, история, искусство.* (Новгород, 1977), 11–12; Його ж. Ладога и ладожская волость в период раннего средневековья. *Славяне и Русь*. (Киев, 1979), 92–106; Його ж. Новооткрытая ладожская каменная крепость IX–X вв. *Памятники культуры. Новые открытия. 1979*. (Ленинград, 1980), 441–455; Його ж. *Каменные крепости Новгородской земли*. (Ленинград, 1984), 275 с.; Його ж. Средневековая Ладога: к итогам археологических исследований. *Древнерусский город*. (Киев, 1984), 48–50; Його ж. Ладога в VII–XII вв.: Этапы городского развития по археологическим и письменным источникам. *Тезисы докл. Сов. Делегации на V Международном конгрессе славянской археологии.* (Москва, 1985), 56–57; Його ж. Посад средневековой Ладоги. *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Ленинград, 1985), 170–180; Його ж. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси. Итоги и основные проблемы.* Славяно-русские древности. Вып. 1. (Ленинград, 1988), 38–79; Його ж. Ладога в международной торговле VIII–XI вв. (по находкам куфических монет). *Историко-археологический семинар "Чернигов и его округа в IX–XIII вв."*. (Чернигов, 1988), 15–16; Його ж. Новые исследования Древней Ладоги (1972–1994). *Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В. И. Равдоникаса*. Тезисы докладов. (Санкт-Петербург, 1994), 42–54; Його ж. Город Ладога – ровесник Русского государства. *Вестник гуманитарных наук*. № 1/2. (Санкт-Петербург, 1995), 97–101; Його ж. Ладога VIII–XIII вв. и ее международные связи. *Славяно-русские древности*. Вып. 2. (Санкт-Петербург, 1995), 28–53; Його ж. Ладога – город эпохи викингов на европейском пути Запад–Восток. *Восточный путь*. Вып. 1.

Черних (1933–2006)[1022], Валерій Петренко (1943–1991)[1023], Анне Сталь-

(Санкт-Петербург, 1995), 11–14; Його ж. Сказание о призвании варягов. Анализ и возможности источника. *Первые скандинавские чтения. Этнографические и культурные аспекты*. (Санкт-Петербург, 1997), 7–18; Його ж. Костяной предмет со знаками из Старой Ладоги. *Ладога и религиозное сознание.* (Санкт-Петербург, 1997), 118–120; Його ж. Начало древней Ладоги и новые историко-археологические изыскания (К 25-летию деятельности Староладожской археологической экспедиции). *Петербург и Россия: Петербургские чтения*. (Санкт-Петербург, 1997), 7–27; Його ж. Раннесредневековая Ладога по данным новых историко-археологических исследований. *Древности Поволховья*. (Санкт-Петербург, 1997), 5–25; Його ж. Сказание о призвании варягов: легенды и действительность. *Викинги и славяне*. (Санкт-Петербург, 1998), 31–55; Його ж. Историко-культурное наследие Старой Ладоги. *Ладога и эпоха викингов*. (Санкт-Петербург, 1998), 140–142. Див. також: Анатолий Кирпичников, Евгений Рябинин. Некоторые итоги изучения средневековой Ладоги. *Новое в археологии Северо-Запада СССР.* (Ленинград, 1985), 48–51; Анатолий Кирпичников, Игорь Дубов, Глеб Лебедев. Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени). *Славяне и скандинавы*. Отв. ред. Е. А. Мельникова. (Москва, 1986), 189–297; Анатолий Кирпичников, Сергей Белецкий. Новые сфрагистические находки из Старой Ладоги. *Археологические вести.* (Санкт-Петербург, 1994), № 3, 132–135; Їх же. Печать и пломба из раскопок в Старой Ладоге. *Дивинец староладожский*. (Санкт-Петербург, 1997), 72–76; Їх же. Новые сфрагистические находки из Старой Ладоги. *Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша: связующие пути и организующие центры*. (Санкт-Петербург, 2002), 132–135; Анатолий Кирпичников, Владимир Назаренко. Археологические открытия в Старой Ладоге. Черты сходства средневековых городов региона Балтики. *Археологические вести*. (Санкт-Петербург, 1992), № 2, 141–152; Їх же. Ладога – укрепленное поселение на востоке балтийского региона в эпоху раннего средневековья. *Археологические изыскания*. Вып. 14. (Санкт-Петербург, 1992), 49–50; Їх же. Деревянные сооружения Старой Ладоги по раскопкам 1984–1992 гг. *Древности Поволховья*. (Санкт-Петербург, 1997), 63–82; Анатолий Кирпичников, Владимир Сарабьянов. Старая Ладога – древняя столица Руси. (Санкт-Петербург, 1996), 200 с.; Николай Казанский, Анатолий Кирпичников. Византийская митрополичья печать, найденная в Старой Ладоге. *Ладога и эпоха викингов*. (Санкт-Петербург, 1998), 78–85; *Кирпичников А. Н.*, *Сорокин П. Е.* Археологические раскопки в Старой Ладоге в 2000 г. *Миграции и оседлость от Дуная до Ладоги в I тысячелетии христианской эры.* Пятые чтения памяти Анны Мачинской. (Санкт-Петербург, 2001), 137–142.

[1022] Наталья Черных. Дендрохронология древнейших горизонтов Ладоги (по материалам раскопок Земляного городища). *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Ленинград, 1985), 76–80; Її ж. Дендрохронология Ладоги (раскоп в районе Варяжской улицы). Там само, 117–122; Евгений Рябинин, Наталья Черных. Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя Староладожского Земляного городища в свете новых исследований. *Советская археология*. (Москва, 1988), № 1, 72–100.

[1023] Валерий Петренко. Новые находки скандинавского происхождения из Старой Ладоги. *Тезисы докладов VII конференции по изучению Скандинавских стран и Финляндии.* (Ленинград–Москва, 1976), 125–127; Його ж. Раскопки сопки в урочище Победище близ Старой Ладоги. *Краткие сообщения Ин-та археологии*. Вып. 150. (Москва, 1977), 55–62; Його ж. Топография Староладожского поселения. *Древние города. Материалы к Всесоюзной конференции "Культура Средней Азии и Казахстана в эпоху раннего средневековья"*. (Ленинград, 1977), 73–74; Його ж. Финно-угорские элементы и культуре раннесредневековой Ладоги. *Новое в археологии СССР и Финляндии*. Доклады Третьего советско-финского симпозиума по вопросам археологии 11–15 мая 1981 г. (Ленинград, 1984), 83–90; Його ж. Раскоп на Варяжской улице (постройки и планировка). *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования.* (Ленинград, 1985), 81–116; Його ж. Классификация сопок Северного Поволховья. *Там само*, 123–146; Його ж. *Погребальный обряд населения Северной Руси VIII–X вв.: Сопки Северного Поволховья*. (Санкт-Петербург, 1994), 138 с.; Його ж. К уточнению датировки могильника на Староладожском Земляном городище. *Ладога и религиозное сознание*. (Санкт-Петербург, 1997), 25–27. Див. також: Валерий Петренко, Николай Конаков, Михаил Рогачев. Некоторые сведения о сопках Северного Поволховья. *Проблемы истории и культуры Северо-Запада РСФСР.*

сберг (* 1943)[1024], Ігор Дубов (1947–2002)[1025], Євген Рябінін (1948–2010)[1026], Євгеній Носов (1949–2019)[1027], Сергій Белецький (* 1953)[1028] та Сергій Кузьмін (* 1971)[1029].

(Ленинград, 1977), 85–90; Валерий Петренко, Татьяна Шитова. Любшанское городище и поселения Северного Поволховья. *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Ленинград, 1985), 181–191.

1024 Анне Стальсберг. Женские вещи скандинавского происхождения на территории Древней Руси. *Труды V Международного конгресса славянской археологии. Киев 1985*. Т. 3. Вып. 16. Секция V. (Москва, 1987), 73–79; Її ж. Проблемы культурного взаимодействия Руси и Скандинавии в VIII–XI вв. (по археологическим собраниям СНГ). *Археологические вести*. (1994), № 3, 192–200; Її ж. *же.* О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси. *Историческая археология: традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина*. (Москва, 1998), 277–287.

1025 Игорь Дубов. О датировке железных шейных гривен с привесками в виде "колокольчиков Тора". *Исторические связи Скандинавии и России в IX – XX вв.* Отв. ред. Шаскольский И. П. (Москва–Ленинград, 1970), 262–269.

1026 Евгений Рябинин. Скандинавский производственный комплекс VIII века. *Скандинавский сборник*. Вип. 25. (Таллин, 1980), 161–178; Його ж. Новые открытия в Старой Ладоге (итоги раскопок на Земляном городище 1973–1975 гг. *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Ленинград, 1985), 27–75; Його ж. Уникальный комплекс снаряжения верхового коня из Старой Ладоги (к истории русско-западноевропейских связей в московскую эпоху) // Slavica. Gandensia. Bd. 19. (1992), 111–121; Його ж. У истоков ремесленного производства в Ладоге. *Новые источники по археологии Северо-Запада*. (Санкт-Петербург, 1994), 5–59; Його ж. Заметки о ладожских древностях (о "двух культурах" раннесредневековой Ладоги). *Современность и археология:* Международные чтения, посвященные 25-летию Староладожской археологической экспедиции. (Санкт-Петербург, 1995), 45–48; Його ж. Предметы вооружения и их имитации из Старой Ладоги (материалы новых исследований). *Древности Северо-Западной России.* (Санкт-Петербург, 1995), 236 с.; Його ж. "Деревянный мир" раннесредневековой Ладоги (по материалам раскопок Земляного городища 1973–1985 гг.). *Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь.* (Санкт-Петербург, 1998), 165–168.

1027 Евгений Носов. Некоторые вопросы домостроительства Старой Ладоги. *Краткие сообщения ин-та археологии*. Вып. 150. (Москва, 1977), 10–17; Його ж. Новгород и новгородская округа IX–X вв. в свете новейших археологических данных: к вопросу о возникновении Новгорода. *Новгородский исторический сборник*. Вып. 2 (12). (Ленинград, 1984), 3–28; Його ж. Сопковидная насыпь в урочище Плакун в Старой Ладоге. *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования.* (Ленинград, 1985), 147–156; Його ж. Происхождение легенды о призвании варягов и Балтийско-Волжский путь. *Древности славян и финно-угров*. (Санкт-Петербург, 1992), 100–105; Його ж. Проблема происхождения первых городов Северной Руси. *Древности Северо-Запада России (славяно-финно-угорское взаимодействие, русские города Балтики).* (Санкт-Петербург, 1993), 59–78; Евгений Носов, Валентина Горюнова, Александр Плохов. *Городище под Новгородом и поселения Северного Приильменья*. (Санкт-Петербург, 2005), 403 с.

1028 Сергей Белецкий. Зарождение русской геральдики. *Stratum plus*. № 6. (Санкт-Петербург–Кишенев–Одесса, 2000), 366–424; Його ж. Знаки Рюриковичей. Ч. 1. X–XI вв. *Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада*. Вып. 2. (Санкт-Петербург, 2000), 3–120; Його ж. Знаки Рюриковичей. Ч. 2. Знаки XII–XIII вв. на памятниках сфрагистики (материалы к своду). *Там само*. Вып. 2. (Санкт-Петербург, 2001), 3–187; Його ж. Подвески с изображением древнерусских княжеских знаков. *Ладога и Глеб Лебедев*. Восьмые чтения памяти Анны Мачинской. (Санкт-Петербург, 2004), 243–319; Його ж. Еще раз о знаках Рюриковичей. *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света.* (Санкт-Петербург, 2008), 222–226; Його ж. "Пятно" русских князей – "тамга" или "герб"? *Записки Ин-та истории материальной культуры РАН.* № 3. (Санкт-Петербург, 2008), 203–209.

1029 Сергей Кузьмин. Первые десятилетия истории ладожского поселения. *Петербургский археологический вестник. Европейская Сарматия.* Сборник статей к 60-летию Д. А. Мачинского

Весь цей регіон був заселений фінськими племенами. Вікінги проникли сюди з моря через Неву і Ладозьке озеро ще у VII ст. (до його початку відноситься жіноче поховання у Рієккала в північній частині Ладозького озера і знахідка фібули за 17 км нижче Ладозького озера по течії Волхова)[1030]. Земляне городище Ладоги виникло як городище вікінгів не пізніше 753 р. (дата визначена за дендрохронологією містків, отриманою Н. Черних та Є. Рябініним у 1970–1980 рр.[1031]). Гавань знаходилася в гирлі р. Ладожки. Сама скандинавська назва Альдейгюборг походить від фінського топоніма Алоде-йоки (Alode-joki) – "нижня ріка", так місцеві фіни назвали ріку Ладожку. Слов'янська назва Ладоги пішла вже від скандинавської[1032].

Історики XIX – початку XX ст. виводили назву Ладоги від фінського aaldokas, aallokas – *той, що хвилюється* в розумінні хвиль поверхні Ладозького озера[1033]. За іншою версією в основі назви – фінська назва Волхова (Olhava) або його нижньої течії[1034]. Дмитро Мачинський запропонував етнонім Ermland[1035] у "Сазі про Хрольва Пішохода" читати як Ормаланд – *країна змій* і локалізувати у Південному Приладожжі, де і було князівство, яким правив Грім Егір, син морської велетки, який перетворювався у дракона[1036]. І, справді, як звернув увагу

и М. Б. Щукина. (Санкт-Петербург–Кишинев, 1997), 228–235; Його ж. Сопки Нижнего Поволховья: взгляд на проблему на исходе XX века. *Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей.* (Санкт-Петербург, 1999), 189–199.

[1030] Елена Мельникова. Скандинавы в Южной Руси. *Другий Міжнар. конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993 р.* Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1. (Львів, 1994), 4.

[1031] Евгений Рябинин, Наталья Черных. Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя Староладожского Земляного городища в свете новых исследований. *Советская Археология*. (1988), № 1, 72–100.

[1032] Jyrki Mikkola. Ladoga – Laotokka. *Journal de la Sociéte Finno-ougrienn*. T. 23. (1906), 23; Вениамин Брим. Путь из варяг в греки. *Известия АН СССН. VII серия. Отд. Общественных наук*. (Москва, 1931), 222–223; Елена Рыдзевская. Сведения по истории Руси XIII в. в саге о короле Хаконе. *Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв.* (Ленинград, 1970), 64–65; Татьяна Джаксон. Альдейгюборг: археология и топонимика. *Памятники средневековой культуры. Открытия и версии:* Сб. статей к 75-летию В. Д. Белецкого. (Санкт-Петербург, 1994), 77–79; Tatjana Roždestvenskaja. Place-names of Scandinavian origin in Russia: A review of the literature. *The Rural Viking in Russia and Sweden.* Conference 19–20 October 1996 in The Manor of Karlslund, Örebro, Sweden. Ed. P. Hansson. (Örebro, 1997), 92; Дмитрий Мачинский. Ладога и эпоха викингов. *Староладожский историко-архитектурный и археологический музей-заповедник*. (Санкт-Петербург, 1998), 133.

[1033] Peter Andreas Munch. Om Nordboernes Forlindelser med Rusland og tilgraensende Lände ? *Munch P. A. Samlede Afhandlungan*. Bd. 2. (Christiania, 1874), 260; Vilhelm Thomsen. *Der Ursprung des Russischen Staates*. (Gotha, 1879), 84.

[1034] Gottfrid Schramm. Normannische Stützpunkte in Nordwestrussland. Etappen einer Reichsbilding im Spiegel von Namen. *Beiträge zur Namenforschung. N. F.* Bd. 17 (1982), h. 3, 274–278; Idem. Sechs warägische Probleme. *Jahrbuch für Geschichte Osteuropes*. Bd. 34. (1986), h. 3, 369–370.

[1035] Ermland локалізували як Вармію, тобто країну вармів-прусів.

[1036] Дмитрий Мачинский, Мария Панкратова. Саги о древних временах, ладожская эпическая традиция и локализация Алаборга. *Ладога и Северная Европа.* Вторые чтения памяти Анны Мачинской. (Санкт-Петербург, 1996), 47–56; Їх же. Северная Русь и саги о древних временах.

Ливарна форма з Ладоги, знайдена експедицією А. Кірпічнікова 20.06.2008 р

Ливарна форма з Ладоги у світлі гіпотези А. Чернова щодо гербу Рюрика

Европа и Азия: Проблемы этнокультурных контактов. К 300-летию Санкт-Петербурга. (Санкт-Петербург, 2002), 23–46; Пряди истории. Исландские саги о Древней Руси и Скандинавии. (Москва, 2008), 290.

Андрій Чернов, події саги розгортаються у Данії, а потім у Гардаріці, куди йдуть по морю, а потім по ріці Дюні [Західній Двині]. Князівство Гріма Егіра теж знаходиться у Гардаріці. Відрубані частини тіла цього чарівника стають зміями. Волхов витікає з Ільменя біля урочища Перинь і закінчується останнім підвищенням Велешею. Перинь і Велеша явно пов'язані з Перуном і Велесом. Пороги біля селища Волхов (де тепер ГЕС) ділили ріку Волхов на Верхню і Нижню ріки. Нижня ріка – нижче порогів, де закінчується царство Перуна і починаються володіння змієвидного Велеса[1037]. Змій там справді вистачає і досі[1038].

Скандинави у Ладозі будували так звані великі дома, які складалися з сіней та головної будівлі з домашнім вогнищем посередині, цей тип будівель зберігся тут до кінця X ст.[1039]. Поряд з ними були квадратні (4 на 4 м) дерев'яні фінські доми з печами в кутку[1040]. Сліди активної ремісничої діяльності з явно скандинавськими технологіями[1041] також підтверджують домінанту скандинавських колоністів. Одна з таких відомих знахідок – кузня з ковальською майстернею початку 750-х років, де виготовлялися ножі, цвяхи, наконечники стріл та дротиків. В майстерні були знайдені різноманітні ковальські та столярні інструменти. За Є. Рябініним ця майстерня належала шведам – вихідцям з о. Готланд і була знищена бл. 760 р., скоріше всього, любшанами (слов'янськими колоністами, які заложили своє городище на протилежному березі)[1042]. Пізніше на місці цієї майстерні був збудований новий дерев'яний будинок (проіснував до бл. 840 р.), в якому знайдені куфічні монети з 783 і 786 рр.[1043]

Вже у VIII ст. Ладога була важливим центром міжнародної торгівлі. Вимінюючи у фінів залізні вироби на хутра, по Волхову і Волзі[1044]

[1037] Андрей Чернов. Комментарии к Повести Временных лет. Повесть Временных лет. Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, Ю. В. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. (Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012), 215.

[1038] Востаннє у Ладозі та її околицях автор побував у 2010 р.

[1039] Сергей Кузьмин, Николай Петров. "Большие дома" северо-западной Руси VIII–XI вв. *Новгород и Новгородская земля*. Вып. 4. (Новгород, 1990), 62.

[1040] Pirjo Uino. On the history of Staraja Ladoga. *Acta Archaeologica*. Vol. 59. (1989), 213.

[1041] Лидия Хомутова. Кузнечная техника на земле древней веси в X в. *Советская Археология.* (1984), № 1, 199–209; Else Roesdahl. *Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800–1200.* (Kobenhavn, 1992), 298.

[1042] Див.: http://chernov-trezin.narod.ru/Ladoga3.htm/

[1043] Евгений Рябинин. Новые открытия в Старой Ладоге (итоги раскопок на Земляном городище 1973–1975 гг.). *Средневековая Ладога.* Ред. В. В. Седов. (Ленинград, 1985), 55–58.

[1044] Пороги Волхова не дозволяли рухатися на дракарах і тому у Ладозі доводилося їх залишати і далі рухатися на легких човнах-однодревках. З Ладоги по Волхову діставалися озера Ільмень, далі входили у р. Ловать і повертали у її праву притоку Полу (це теж ріка з порогами і обривистими берегами, але широка місцями до 30 м і з піщаним дном. З Поли повертали у р. Щебериху і досягали оз. Щебериха, звідки виходили до оз. Глубочок. Далі був невеликий 3-км волок, яким досягали Березовського плеса, на краю якого збереглося городище (рештки

вікінги дійшли до нижньої течії цієї великої артерії, де отримали змогу обмінювати ці хутра на арабське срібло. В Ладозі та її околицях знайдено шість скарбів куфічних арабських срібних монет, в тому числі найдревніший скарб у Східній Європі (786 р.)[1045]. Досвідчені арабські купці, в свою чергу, поспішили встановити безпосередній контакт з Ладогою.У 2002 р. під час розкопок частини купецького заїжджого дому в шарах другої половини X ст., поряд з 2500 зеленими бусинками (явно якоюсь торгівельною партією), була знайдена вставка персня-печатки з гірського кришталю з арабським написом "*Допомога моя тільки у Аллаха, на нього я сподівась і до нього звертаюсь*", що дає підстави допускати присутність у місті мусульманських купців[1046]. Невдовзі прості скляні бусинки стали розмінною монетою в розрахунках з фінськими мисливцями, які добували цінні хутра. Наприкінці VIII – на початку IX ст. Ладога стала важливим транзитним пунктом на *Волзько-Балтійському шляху*, через який проходили основні потоки арабського срібла на шведські Готланд і Бірку[1047], звідки вони поширювалися по балтийському узбережжю (17 знахідок скарбів з монетами карбованими до 833 р.)[1048]. Скарби дірхемів першого періоду також знаходять вздовж Волзько-Балтійського шляху[1049].

фортеці Березовське, якою у XV ст. володіли новгородські бояри Борецькі). Березовським плесом виходили в оз. Селігер, звідки потрапляли в р. Селіжаровку, яка впадає у Волгу (Николай Загоскин. *Русские водные пути и судовое дело в допетровской России*. (Казань, 1910), 506 с.; Нора Минлос. *Селигер*. (Калинин, 1939), 144 с.; Александр Потресов. По древнему водному пути. *Туристические тропы*. (Москва, 1958), № 1, 119–130; Ирина Яроменок. По древним новгородским торговым путям. *Ветер странствий.* Вып. 1. (Москва, 1965), 51–54; Лев Плечко. Старинные водные пути. (Москва, 1985), 22–24).

[1045] Anatolij Kirpičnikov. Staraja Ladoga / Alt-Ladoga und seine überregionalen Beziehungen im 8.–10. Tagen zur Verbreitung und Vervendung von Dirhems in eurasischen Handel. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission.* Bd. 69. (1989), 322, 324.

[1046] Анатолий Кирпичников. Новые историко-археологические исследования Старой Ладоги. *Ладога и истоки российской государственности и культуры*. (Санкт-Петербург, 2003), 21.

[1047] Йоахим Херрман. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона. *Славяне и скандинавы*. (Москва, 1986), 99.

[1048] Владислав Кропоткин. О топографии кладов куфических монет в IX в. в Восточной Европе. *Древняя Русь и славяне*. (Москва, 1978), 113.

[1049] На Волго-Балтійському шляху: Ладога (наймолодша монета 786 р.); Правобережне Цимлянське городище (Хозарія) (799/800); Лелеки (на р. Вятка) (803/804); Свєтлоград (бувше Петровське, Хозария) (804/805); Вілеги (на р. Волхов) (807/808); Княщино (на р. Волхов при Ладозі) (808/809); Хитровка (Хозария) (810/811); Семенів городок (верхів'я Волги) (810/811); Угодичі (верхів'я Волги вище впадіння Мологи) (812/813); Сарське городище (Дебори, Хозарія, скарб 1930 р.) (814/815); Елмед (середня Волга при впадінні Оки) (820/821); Кисла (первая третина IX в.); Дем'янськ (витоки Волги) (824/825); Углич (829/830); Загороддя (витоки Мологи) (831/832). (Рихард Фасмер. Об издании новой топографии находок куфических монет в Восточной Европе. *Изв. АН. Отд. обществ. наук*. (Москва. 1933), № 6–7, 478; Валентин Янин. *Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период.* (Москва, 1956), 87; Владислав Кропоткин. О топографии кладов куфических монет в IX в. в Восточной Европе. *Древняя Русь и славяне.* (Москва, 1978), 111–118).

Перун на хмаринці. (З мат. А. Чернова)

Перша слов’янська знахідка в Ладозі (кривицьке срібне височне кільце) відноситься до 750-х років, але воно лежало поряд з головкою Одина і двома десятками ковальсько-ювелірних та столярних інструментів явно скандинавского походження, які належали вихідцям з Готланду. І все ж слов’яни проникли сюди майже одночасно з цими шведськими вікінгами лише з протилежної сторони. Найближче слов’янське поселення знаходилось на підвищенні протилежного берега Волхова на Любші (за 2 км нижче по течії Волхова). Любшанське фінське городище (можливо з капищем, яке існувало тут, судячи за знахідками, з III–IV ст.[1050]) було знищене десь в кінці VII ст. або на початку VIII ст. і відродилося вже з дерево-земляно-кам’яними укріпленнями, що унікально для Східної та Північної Європи (подібні фортечки в той час були тільки в слов’янських районах Подунав’я[1051], що служить підтвердженням версії зворотньої слов’янської міграції у 650–760 рр. з Подунав’я на північний схід, в авангарді якої рухалися словени, які вийшли в район Ільменя[1052]). Судячи за жіночими

[1050] Див.: http://chernov-trezin.narod.ru/Ladoga3.htm/

[1051] Евгений Рябинин. Предисловие к альбому археологических находок в Старой Ладоге и на Любше. *У истоков Северной Руси. Новые открытия*. (Санкт-Петербург, 2003), 17.

[1052] Дмитрий Мачинский. Миграция славян в I тысячелетии н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии). *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. (Москва, 1981), 31–51.

підвісками, населення Любшанського городища було змішаним слов'яно-фінським[1053].

Перша зустріч готландських шведських і словенських колоністів вилилася у зіткнення десь біля 760 р., коли горіла Ладога. Якщо перше Любшанське поселення могло бути знищеним під час зіткнень словенських колоністів з фінами, то перше Ладозьке поселення було розрушене в результаті протистояння шведських вікінгів з словенами. Але дуже скоро обидві сторони знайшли спільну мову і продовжували співіснувати. З 780-х років сліди слов'ян фіксують і в Земляному та Мисовому городищах, однак сумарно в Ладозі фінські та слов'янські матеріали до кінця VIII ст. не перевершують 10 % (такі знахідки, як поодиноке височне кільце чи вогниво в масиві чисто скандинавських матеріалів[1054] не дають підстав для інших висновків). Правда, співвідношення скандинавських, фінських і слов'янських матеріалів в цей період ще потребує більш глибокого дослідження (в світлі праці Євгенія Рябініна за знахідками ладозького дерева[1055]), також в період близько 780–930 рр. тут зустрічається ліплена кераміка, аналогічна кераміці з Любшанського городища[1056]. Тільки з IX ст. слов'янська присутність різко зросла[1057]. В той же час на Земляному городищі кількість будівель зменшилася, як і кількість знайдених скандинавських прикрас[1058]. Але скандинавський елемент продовжував домінувати і в цьому періоді. В урочищі Плакун (на правом березі Волхова напроти Мисового і Земляного городищ), по даним, уточненим за дендрохронологією, виконаною Наталею Черних, протягом 850–925 рр. функціонував окремий скандинавський цвинтар, де були і жіночі поховання. Поховання скандинавок виділяють за парними лускоподібними застіжками-фібулами. Судячи за матеріалами поховань, вони належали рядовим поселенцям. Не лише Ладога, але і її околиці, заповнені скандинавськими пам'ятками IX–X ст. (як добре видно на схемі Анне Сталсберг[1059]). А в топоніміці всієї Новгородської землі багато назв з коренями *рус-* і *вaрег-*[1060]. У Земляному городищі Ладоги далі активно функціонувало ремісниче

[1053] Евгений Рябинин. Предисловие к альбому археологических находок, 18.

[1054] Там само, 10,12.

[1055] Див.: http://altladoga.narod.ru/knigi/elv/riabinin/dmir/1.htm

[1056] Антон Дубашинский. Любшанское городище в Нижнем Поволховье. *Ладога и ее соседи в эпоху средневековья.* (Санкт-Петербург, 2002), 96–103.

[1057] Кирилл Михайлов. Скандинавский могильник в урочище Плакун (заметки о хронологии и топографии). *Ладога и ее соседи в эпоху средневековья*, 66; Евгений Рябинин. Предисловие к альбому археологических находок, 10.

[1058] Кирилл Михайлов. Скандинавский могильник в урочище Плакун, 66.

[1059] Anne Stalsberg. The Scandinavian Viking Age finds in Rus'. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*. Vol. 69. (1988), 448–471.

[1060] Richard Ekblom. *Rus- et vareg- dans les noms de lieux de la region de Novgorod*. (Stockholm, 1915), 11–30, 40–57.

виробництво, зокрема виготовлення за арабською технологією низькотемпературного скла-бусин[1061], які обмінювали у фінських мисливців на хутра, які продавали потім арабам за дірхеми. Цікавою видається поява в кераміці Ладоги фрізьких глечиків другої половини IX ст. і кістяних фрізьких гребенів[1062], що свідчить про зв'язки Ладоги з побережжям Північного моря. Тоді ж з'являються серед скандинавських поховань камерні. Перевага слов'янського населення в самій Ладозі починається аж у X ст.[1063].

Археологи за стратиграфічними та дендрохронологічними даними установили наступний поділ нижніх відкладень Земляного городища: горизонт Е3, нижній шар (750–769 рр.); Е3, середній шар (770–799 рр.); Е3, верхній шар (800–839 рр.); горизонт Е2 (840 – середина 860-х рр.); горизонт Е1 (870 – 920-і рр.); горизонт Д в межах ділянки поселення, яка розглядається, представлений будівельними залишками 930–950-х рр.[1064] На межі горизонтів Е2–Е1 було зафіксовано тотальну пожежу Ладоги близько 865 г., що, на думку багатьох дослідників підвищує довір'я не лише до самих подій, висвітлених в найдавніших літописах, але й до традиційних літописних дат[1065]. Можна стверджувати, що Ладога з середини VIII ст. до початку X ст. була значним поліетнічним центром з домінантою скандинавських, переважно шведських, елементів. При цьому утвердженння літописного Рюрика в Ладозі можна відносити до 865 р.

[1061] Евгений Рябинин. Начальный этап стеклоделия в Балтийском регионе (по материалам исследований Ладоги VIII–IX вв.). *Дивинец Староладожский*. (Санкт-Петербург, 1997), 43–49.

[1062] Olga Davidan. Om hantverkets utveckling i Staraja Ladoga. *Fornvännen.* Bd. 77. (1982), 171.

[1063] Валерий Петренко. Финно-угорские элементы в культуре средневековой Ладоги. *Новое в археологии СССР и Финляндии*. Докл. III советско-финского симпозиума по вопросам археологии 11–15 мая 1981 г. Ред. Б. Рыбаков. (Ленинград, 1984), 87.

[1064] Евгений Рябинин, Наталия Черных. Стратиграфия, застройка и хронология, 72–100.

[1065] Анатолий Кирпичников, Глеб Лебедев, Валентин Булкин и др. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения. *Краткие собщ. Ин-та археологии АН СССР.* Вып. 160. (Москва, 1980), 27; Сергей Кузьмин. Пожары и катастрофы в Ладоге: 1250 лет непрерывной жизни? *Ладога. Первая столица Руси. 1250 лет непрерывной жизни*. Седьмые чтения памяти Анны Мачинской, 21–23 декабря 2002 г. Науч. ред. Дмитрий Мачинский. (Санкт-Петербург, 2003), 45–57.

РЮРИК

Скандинавська етимологія імен Рюрик, Сінехус, Трувор, Аскольд, Дір, Рогволод, Ігор, Олег, Ольга та інших персонажів ранньої історії Русі давно не викликає заперечень.

Ім'я Рюрик (Рорік) [староскандинавське Hrorekr–Hrerekr, старошведське Rorik–Rjurik; Hrorekr від *hrodr – перемога* и *rikr – могутній, славний*, буквально: *непереможний могутній воїн, правитель*] засвідчене не лише традицією, але й численними пам'ятками, в т. ч. рунічними написами (Rorik, Rurik, Rerik, Horikh, Berik, Gottrik). Це ім'я було достатньо поширеним, його носили син данського конунга Гротгара (473–525) з "Беовульфа"[1066]; данський конунг VII ст., дід знаменитого Гамлета, чию трагічну історію розповів Саксон Граматик, працю якого використав Вільям Шекспир[1067]; норвезький конунг, осліплений св. Олафом, та інші відомі з джерел особи. Досі ім'я *Rurik* поширене у Швеції, Фінляндії, Данії та Ісландії. Колись в полеміці з антинорманістами Аріст Кунік (1814–1899) зауважив, що буде складно зробити ім'я Рюрик слов'янським[1068]. Помірковані радянські антинорманісти були готові з цим погодитися[1069]. Сучасні антинорманісти у полемічному запалі пишуть, що в Скандинавії ім'я Рюрик ще більш рідкісне ніж Ярослав у Франції (!). Чіпляючись за стару версію Степана Гедеонова (1816–1878) про походження Рюрика з слов'янського племені *ободричів* і вважаючи ім'я Рюрик похідним від *рарог – сокіл*[1070], вони традиційно критикують своїх опонентів за відсутність патріотизму і впевнено твердять, що скандинавське походження династії Рюриковичів вигадали Василь Татіщев (1686–1750) та Готліб Зігфрід Байєр (1694–1738)[1071].

[1066] Див.: *Беовульф.* Переклад О. О'Лір, наук. ред. К. Шрей і О. Фешовець. (Львів, 2012), 196.

[1067] Уильям Шекспир. *Гамлет*. Перевод и комментарии Андрея Чернова. https: //nestoriana.wordpress,com/2014/04/12/hamlet2014/ (дата звернення 6.12.2019).

[1068] Арист Куник. *Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах*. Ч. 1. (Санкт-Петербург, 1903), 10.

[1069] Игорь Шаскольский. *Норманнская теория в современной буржуазной науке*. (Москва–Ленинград, 1965), 219 с.; Його ж. Вопрос о происхождении имени "Русь" в современной буржуазной науке. *Труды Ленинградского отделения Ин-та истории.* Т. 10. (Ленинград, 1967), 129–167; Його ж. Норманнская проблема в советской историографии. *Советская историография Киевской Руси*. Отв. ред. В. В. Мавродин. (Ленинград, 1976), 152–165; Його ж. Антинорманизм и его судьбы. *Генезис и развитие феодализма в России*. (Ленинград, 1983), 35–51.

[1070] Степан Гедеонов. *Варяги и Русь*. Ч. 1. (Санкт-Петербург, 1876), 191–194.

[1071] Вячеслав Фомин. *Русские летописи и варяжская легенда*. (Липецк, 1999), 149 с.; Його ж. "За море", "за рубеж", "заграница" русских источников. *Сборник Русского Исторического Об-ва*. Т. 8 (156). Антинорманизм. (Москва, 2003), 146–168.

Не бракує і оригінальних версій в тому ж патріотичному дусі, на зразок твердження про походження терміну *варяг* від *варити* в значенні *охоронець*[1072], чи *варяги – солевари* з Руси (Старої Руси)[1073] і т. д.

І постійно звучать заклики до припинення дискусії, продовження якої ніби-то позбавлене сенсу, тобто походження династії Рюриковичів і роль вікінгів у ранній історії Русі досліджувати далі не варто, залишивши патріотів при їх впевненості в особливому автохтонному розвитку слов'ян-русів без будь-яких зовнішніх впливів. Все це схоже на приховану капітуляцію антинорманістів, які використовують останній з важелів улюбленого адміністративного впливу, який дає певні шанси на успіх, враховуючи складність подібних досліджень, пов'язаних перш за все з необхідністю ознайомлення з величезним масивом наукових праць, написаних різними мовами, та відслідковування результатів археологічних досліджень, які проводяться в різних країнах та регіонах.

Сучасні антинорманісти спираються в основному на старі версії Юрія Венєліна (Гуци) (1802–1839)[1074], Дмитра Іловайського (1832–2004)[1075], вже згадуваного Степана Гедеонова[1076], Вадима Вілінбахова (1924–1982)[1077] та Аполона Кузьміна (1928–2004)[1078] в дещо підновленій оправі[1079].

[1072] Павел Черных. К вопросу о происхождении имени "варяг". *Ученые записки Ярославского гос. пед. ин-та.* Вып. 4. (Ярославль, 1944), 63–76; *Його ж.* Этимологические заметки. Варяг. *Научные доклады высшей школы. Филологические науки*. № 1. (Москва, 1958), 29–36.

[1073] Генрих Анохин. Рюрик – солевар из Русы. *Человек.* Вып. 4. (1994), 77–92; Його ж. Новая гипотеза о происхождении государства на Руси. *Вопросы истории.* (Москва, 2000), № 3, 51–61.

[1074] Юрий Венелин. О происхождении славян вообще и россов в особенности (1836–1839?). Сборник Русского исторического об-ва. Вып.8 (156). (Москва, 2003), 21–83; Його ж. *Скандинавомания и ее поклонники или столетие изыскания о варягах*. (Москва, 1842), 114 с.; Його ж. *О нашествии завислянских славян на Русь до Рюрыковых времен.* (Москва, 1848), 45 с.; Його ж. Известия о варягах арабских писателей и злоупотребления в истолковании оных. *Чтения в Об-ве истории и древностей российских*. (Москва, 1870), кн. 4, 1–18.

[1075] Див. детальніше: *Славяне и Русь. Проблемы и идеи: трехвековой спор в хрестоматийном изложении.* Сост. Апполон Кузьмин. (Москва, 1998), 484 с.

[1076] Степан Гедеонов. *Отрывки из исследований о варяжском вопросе*. [I–XII] (Санкт-Петербург, 1862), 128 с.; [XIII–XV] (Санкт-Петербург, 1862), 114 с.; Його ж. *Варяги и Русь*. Ч. 1–2. (Санкт-Петербург, 1876), ч. 1, 1–395; ч. 2, 397–570 + I–CXVI.

[1077] Вадим Вилинбахов. Балтийские славяне и Русь. *Slavia occidentalia.* T. 22. (Poznań, 1962), 253–277; Його ж. Балтийско-Волжский путь. *Советская археология*. (1963), № 3, 333–347; Його ж. Несколько замечаний о теории А. Стендер-Петерсона. *Скандинавский сборник.* Вып. 6. (Таллин, 1968), 323–336; Його ж. Об одном аспекте историографии варяжской проблемы. *Там само*. Вып. 7. (Таллин, 1969), 333–346; Його ж. По поводу некоторых замечаний П. Н. Третьякова. *Советская Археология*. (1970), № 1, 294–298; Його ж. Современная историография о проблеме: балтийские славяне и Русь. *Советское славяноведение.* (1980), № 1, 79–84.

[1078] Апполон Кузьмин. К вопросу о происхождении варяжской легенды. *Новое о происхождении нашей страны. Памяти М. Н. Тихомирова*. (Москва, 1967), 42–53; Його ж. "Варяги" и "русь" на Балтийском море. *Вопросы истории*. (1970), № 10, 28–55; Його ж. Об этнической природе варягов *Там само*. (1974), № 3, 54–83; Його ж. Облик современного норманизма. *Сборник Русского исторического об-ва*. Т. 8 (156). Антинорманизм. (Москва, 2003), 214–256; Його ж. *Начало Руси: Тайны рождения русского народа*. (Москва, 2003), 425 с.

[1079] Вячеслав Фомин. *Русские летописи и варяжская легенда*. (Липецк, 1999), 149 с.; Його ж. *Варяги*

Одним з основних аргументів антинорманістів залишається відома ода з нагоди шлюбу мекленбурзького герцога Карла Леопольда (1678–1747) з Катериною Іванівною (1691–1733), дочкою Івана V, племінницею Петра I[1080]. Мекленбурзькі історики Бернард Латом (поч. XVII ст.), Іоганн-Фрідріх Хемніц (XVII ст.), Фрідріх Томас (1717) та Магнус Іоганн фон Бер (1765–1825) вивели на світ (чи підправили?) стару мекленбурзьку легенду. За ними 28-й король *вендів* [ободричів – Л.В.] Вінцлав (Witzan, Wilzan), який ніби-то жив в часи Карла Великого, одружився з дочкою князя Русі і Литви. Від цього шлюбу народився син Готлейб (Godlaibum, Gutzloft), який мав трьох синів з іменами Rerich, Siwar та Truwar. Цю легенду повторили Карл Марм'є (1840) та Фрідріх Штадемунд (1848)[1081]. Мекленбурзьких істориків справедливо критикували ще Василь Татищев(1686–1750)[1082] та Готліп Зігфрід Байєр (1694–1738): "***і позаяк у Вітіслава короля два сина були, один Трасік, якого діти знані, другий Годелайб, якого діти невідомі, то оному Руріка, Трувера і Сінава приписали*** [Б. Латом та І.-Ф. Хемніц – Л.В.]"[1083]. Не без впливу своїх попередників інший мекленбурзький історик та архіваріус Фрідріх Віггер (1825–1886) ототожнив *варягів* з *ободритами*, беручи до уваги сусідніх *вагрів*[1084].

Ці ідеї підхопив С. Гедеонов, вважаючи Рюрика принцом з племені полабських слов'ян – ободричів. Саме ім'я *Рюрик* він виводив від *рарог – сокіл*[1085]. Як додатковий аргумент вчений запропонував свою інтерпретацію "знаку Рюриковичів" тризуба – як зображення сокола-реріка ("зображений на ігоревій гривні птах з піднятими кігтями може бути сокіл-рерік"[1086] – але яке зображення мав на увазі дослідник і яку

и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу. (Москва, 2005), 123 с.; Його ж. *Варяги и варяжский вопрос в судьбе России*. Інтернетресурс: www.portal-slovo.ru; Всеволод Меркулов. Немецкие генеалогии как источник по варяго-русской проблеме. *Сб. Русского исторического об-ва.* Т. 8 (156). Антинорманизм. (Москва, 2003), 135–145; Його ж. *Откуда родом варяжские гости? (Генеалогическая реконструкция по немецким источникам).* (Москва, 2005), 128 с.; Його ж. Гюстроавская ода и мекленбургская генеалогическая таблица. *Судьба России в современной историографии.* Сб. ст. памяти А. Г. Кузьмина. (Москва, 2006), 172–184; Андрей Сахаров. Рюрик, варяги и судьбы российской государственности. *Сборник Русского исторического об-ва*. Т.8 (156). Антинорманизм. (Москва, 2003), 9–17.

1080 Friedrich Thomas. *Die nahe Anverwandtschaft des Herzogs Carl Leopold mit der Furstin Catharina fon Rusland*. (Gustrow, 1716), 5–35.

1081 Леонтій Войтович. Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI ст. *Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка*. Вип.7. (Львів, 2005), 28.

1082 Василий Татищев. *История государства Российского*. Т. 1. (Москва, 1968), 293.

1083 *Сочинение о варягах автора Феофила Сигафра Баэра*. (Санкт-Петербург, 1747), 6–7; Готфрид-Зигфрид Байер. Сочинение о варягах. Пер. Кириака Кондратовича. *Записки Академии наук*. Т. 4. (Санкт-Петербург, 1768), 42.

1084 Friedrich Wigger. *Mecklenburgische Annalen bis zum Jahre 1066*. (Schwerin, 1860), 105.

1085 Степан Гедеонов. *Варяги и Русь*. Ч. 1, 191–194.

1086 Степан Гедеонов. *Варяги и Русь*. Ч. 2, XXXIV.

"ігореву гривню" невідомо). Версію С. Гедеонова відразу ж почали заперечувати ще Михайло Погодін (1800–1875)[1087] та Осип Первольф (1841–1891)[1088], а згодом і Олександр Погодін (1872–1947)[1089]. Вже в останній третині ХХ ст. С. Гедеонова активно підтримав В. Вілінбахов, стверджуючи, що варяги – взагалі балтійські слов'яни[1090], фактично повторюючи версію Ф. Віггера. Олег Рапов, який побачив у тризубі летячого вниз сокола, висловив здогад, що сокіл міг бути родовим тотемом Рюрика, при цьому зазначивши, що цей птах не був божеством ні у слов'ян ні у скандинавів[1091]. Недавні знахідки в Ладозі експедиції А. Кірпічнікова[1092], особливо знахідка 20 червня 2008 р. поблизу будівлі 930 р. ливарної формочки з соколом з припіднятими крилами (в геральдичній позі), дають таки підстави пов'язати сокола з тризубом, підтверджуючи скандинавське походження династії Рюриковичів (як показав у своїй блискучій розвідці А. Чернов[1093], це зображення має масу аналогій у скандинавських матеріалах, в тому числі ладозьких, гнєздовських і навіть на монеті данського конунга з області Данло – Олафа Гудредсона (Айлав Гутфрітсон) (939–941), знайденій у графстві Кент). При цьому, зрозуміло, проблема походження тризуба залишається дискусійною[1094]. Недавно свою версію тризуба як зображения

[1087] Михаил Погодин. *Г. Гедеонов и его система о происхождении варягов и Руси.* (Санкт-Петербург, 1864), 102 с.; Його ж. *Борьба не на живот, а на смерть с новыми историческими ересями*. (Москва, 1872), 392 с.

[1088] Иосиф Первольф. *Германизация балтийских славян*. (Санкт-Петербург, 1876), 259 с.; Його ж. Варяги-Русь и балтийские славяне. *Журнал министерства народного образования*. Ч. 192. (1877), № 7, 37–97.

[1089] Александр Погодин. Три заметки о начале русского государства. *Slavia*. Vol. 1. (Praha, 1932), 118–132; Його ж. Варяги и Русь. *Записки Русского научного ин-та в Белграде*. Вып. 7. (Белград, 1932), 93–135.

[1090] Вадим Вилинбахов. Волх и Рюрик – патронимы преданий и легенд новгородской земли. *Русский фольклор.* Вып. 13. (1972), 23.

[1091] Олег Рапов. „Знаки Рюриковичей" и символ сокола. *Советская Археология.* (1968), № 3, 62–69.

[1092] Анатолий Кирпичников. Ладожская жемчужина в Балтийском море. *Родина.* (2008), № 9, 37–40.

[1093] Андрей Чернов. В старой Ладоге найден герб Рюрика? *http://chernov-trezin.narod.ru/ GerbRurika.htm*

[1094] Иван Толстой. *Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматический опыт.* (Санкт-Петербург, 1882), 165–183; Б. и Ч. [Карл Болсуновский и Николай Чернев]. *Заметка о загадочной фигуре на монетах Великого княжества Киевского*. (Киев, 1889), 1–10; Їх же. *Родовой знак Рюриковичей, великих князей Киевских*. Геральдическое исследование, предназначенное к чтению на XIV Археологическом съезде. (Киев, 1908), 3-6; Алексей Орешников А.В. Новые материалы по вопросу о загадочных фигурах на древнейших русских монетах. *Археологические известия и заметки Московского археологического об-ва*. Т. 10. (Москва, 1894), 301–311; Його ж. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам. *Известия АН СССР. Серия 7. Отделение гуманитарных наук.* (1930), № 2, 87–112; Ture Johnsson Arne. Sveriges forbindelser mad Ostern under Vikingatiden. *Fornvannen meddelanden fran Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens*. No 6. (Stockholm, 1911), h. 1–2, 47–48; Іван Крип'якевич. Герб України. *Календар товариства "Просвіта" на 1914 р.* (Львів, 1914), 126–131; Михаил Левшиновский. Что означает загадочная фигура на монетах великих князей. *Левшиновский М.С. Спорные вопросы русской нумизматики*. (Петроград,

якоря, символа мученицької смерті папи римского Климента, святого, особливо шанованого Західною і частиною Східної Церков, висунули запорізький археолог Георгій Шаповалов[1095] та львівський історик Ігор Мицько[1096], який на той момент був незнайомий з публікаціями Г. Шаповалова.

1915), 237–258; Михайло Грушевський. Про гербові знаки України. *Народна воля* (Київ). № 101 від 3.09.1917; Николай Лихачев. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. *Труды Музея палеографии*. Вып. 1. (Ленинград, 1928), 160; Його ж. Печати с изображением тамги или родового знака. *Там само.* Вып. 2. (Ленинград, 1930), 56; Михаил Таубе. Загадочный родовой знак семьи Владимира Святого. *Сборник статей, посвященных П.Н.Милюкову, 1859–1929*. (Прага, 1929), 117–135; Його ж. Родовой знак семьи Владимира Святого в его историческом развитии и государственном значении для древней Руси. *Владимирский сборник в память 950-летия крещения Руси, 988–1938.* (Белград, 1939), 89–112; Борис Рыбаков. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси в X–XII вв. *Советская археология.* Т. 6. (1940), 227–257; Микола Андрусяк. *Тризуб.* (Б. м., 1947), 32 с.; Валентин Янин. Древнейшая русская печать X в. *Краткие сообщ. Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 57. (Москва, 1955), 44–46; Його ж. Княжеские знаки суздальских Рюриковичей. *Там само*. Вып. 62. (Москва, 1956), 3–16; Його ж. *Актовые печати Древней Руси X–XV вв*. Т. 1. Печати X – начала XIII вв. (Москва, 1970), 23–24, 35–41; Сергей Ширинский. Ременные бляшки со знаком Рюриковичей из Бирки и Гнездова. *Славяне и Русь. Сборник статей в честь Б.А.Рыбакова*. (Москва, 1968), 215–223; Аркадий Молчанов. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы. *Вспомагательные исторические дисциплины.* Т. 7. (Ленинград, 1976), 68–91; Його ж. Об атрибуции лично-родовых знаков Рюриковичей X–XIII вв. *Там само*. Т. 16. (Ленинград, 1985), 66–83; Його ж. Знаки Рюриковичей на древнерусских печатях и монетах: последняя четверть века их изучения. *Нумизматический сборник*. № 5. (Москва, 1997), 104–117; Болеслав Ершевский. Об атрибутации новгородских печатей и пломб XII – Начала XIII вв. с изображением княжеских знаков. *Вспомагательные исторические дисциплины.* Т. 10. (Ленинград, 1978), 47; Олег Иоаннисян. Родовые знаки древнерусских князей X–XIII вв. (литература и источники). *Геральдика: Материалы и исследования*. (Ленинград, 1983), 109–112; Владимир Кулаков. Птица-хищник и птица-жертва в символах и эмблемах IX–XI вв. *Советская археология*. (1988), № 3, 106–117; Николай Макаров, Алексей Чернецов. Сфрагистические материалы из Белоозера. *Древности славян и Руси.* (Москва, 1988), 230–241; Богдан Якимович. До питання про українську національну символіку. *Пам'ятки України.* (1989), № 3, 44–48; Ярослав Дашкевич. Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. *Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4–5 листопада 1993 р.).* (Львів, 1993), 32–33; Сергей Белецкий. Знаки Рюриковичей на пломбах из Дрогичина (по материалам свода К. В. Болсуновского). *Stratum plus.* Т. 6. (Кишинев, 1999), 288–330; Його ж. Лично-родовые знаки Рюриковичей на металлических подвесках XI в. *Ruthenica*. Т. 1. (Киев, 2002), 134–151; Надежда Соболева. Знак Рюриковичей в контексте проблемы "Русь и евроазийская идея". *Хранитель, исследователь, учитель. К 85-летию В. М. Потина.* (Санкт-Петербург, 2005), 33–68.

[1095] Георгий Шаповалов. О раннехристианском символе "якорь-крест" и знаке Рюриковичей. *Международный XVIII конгресс византинистов. Резюме сообщений.* Т. 2. (Москва, 1991), 1027–1028; Його ж. *Походження українського тризуба, або як поєдналися якір і хрест.* (Запоріжжя, 1992), 19 с.; Його ж. Про походження символу "якір-хрест" та знаку Рюриковичів. *Древности степного Причерноморья и Крыма.* Т. 3. (Запорожье, 1992), 177–183; Його ж. *Корабли веры. Судоходство в духовной жизни древней Украины.* (Запорожье, 1997), 156 с.; Його ж. О символе "якорь-крест" и значении знака Рюриковичей. *Византийский Временник*. Т. 57 (82), (Москва, 1997), 204–210; Його ж. Судноплавства у духовності давньої України. (Запоріжжя, 2001), 253 с.; Його ж. Генеза тризуба: від символу хреста на якорі до герба держави. Вісник Харківської акаднмії культури. Вип. 4. (Харків, 2001), 108–112; Олександр Бєлов, Георгій Шаповалов. *Український тризуб: Історія дослідження та історичний реконструкт*. (Київ–Запоріжжя, 2008), 268 с.

[1096] Ігор Мицько. Давня історія Підгір'я в контексті українсько-чеських зв'язків. *Слово „Просвіти".* Ч. 58. (Старий Самбір, 2003), 4.

Аргументи В. Вілінбахова та О. Рапова переконали багатьох радянських дослідників[1097], хоча будь-які лінгвістичні докази цієї гіпотези відсутні, а гіпотеза О. Рапова фактично не дотична до цієї проблеми (подібний тотем міг бути у будь-якого роду: слов'янського, германського чи кельтського). Що ж стосується мови новгородських берестяних грамот, які за спостереженнями лінгвістів мовно значно ближчі до західних слов'ян ніж до сучасної російської мови, то ця проблема лежить у зовсім іншій площині. Це проблема слов'янського етногенезу та походження *ільменських словен*, які поряд з *радимичами* та *вятичами* могли мати західні корені. Прихильники ободрицької версії зовсім не потурбувалися, щоб якось проложити шляхи їх міграції до Ільменя, підкріпивши її археологічними аргументами. Важко повірити, що ободрицькі поселенці не залишили ніяких слідів на побережжі (якщо вони прийшли морським шляхом по Балтиці), а відразу зайшли далеко в глибину території, заселеної фінськими племенами, і швидко асимілювали їх, що без масового притоку з метрополії не було би можливим. Якщо ж флот ободритів, про існування якого немає жодних звісток, був здатним перевезти десятки тисяч переселенців, то де ж сліди цього флоту якщо не джерельні, то матеріальні? Де стоянки і факторії на побережжі, які мусили зберегти якість артефакти? Якщо ж міграція була сухопутною, то на шляху від нижньої течії Ельби до Волхова мусили зберегтися свідчення цієї міграції. Тоді як шлях ільменських слов'ян чітко простежується від Дніпра.

Якщо відомості про експансію вікінгів від Британії до Сицилії відбили і зберегли європейські латиномовні джерела, то східний напрямок цієї експансії крім археологічних пам'яток знайшов відбиток у рунічних написах, поезії скальдів і сагах. Подібно до Гомерових поем, які були записані значно пізніше від їх створення, але зберегли ахейський героїчний епос включно з "реєстром кораблів", які басилеї різних полісів привели під Трою, поезія скальдів і саги теж зберегли історичну пам'ять вікінгів. Зрозуміло, що вони заважають новітнім реконструкторам будувати свої фантастичні версії, через що не вщухають заклики відкинути цей джерельний масив. Цикл, відомий як "Саги про давні часи північних країн" містить розповіді про події, які мали місце до 875 р. (тобто до ісландської колонізації). Данський хроніст Саксон Граматик (бл.1140 – бл. 1216) почав їх обробляти з 1201 р. для свого величезного зведення Gesta Danorum[1098], але записувати їх почали аж бл. 1250 р., а найдавніші рукописи, які збереглися, відносяться до XV століття. Тим не менше саме ці саги зберегли чи не найбільше

[1097] Дев., наприклад: Пётр Толочко. *Древняя Русь*. (Киев, 1987), 20–21.

[1098] Hilda Ellis-Davidson. Introduction and Commentary: *Saxo Grammaticus The History of the Danes*. Book I–IX. Vol. 2. Commentry. (Cambridge, 1980), 528 p.

цікавої інформації з найдавніших періодів. Героями цих творів були легендарні вожді сміливих і вдалих виправ вікінгів, які мали реальних історичних прототипів[1099]. Зрозуміло, що подана у цьому циклі інформація потребує ретельної перевірки та звільнення від пізнішого нашарування[1100]. І саме ці саги найменш досліджені, а також недоступні у слов'янських перекладах.

Ряд саг з циклу "саг про давні часи" ("Пергамент з плоского острова", "Сага про Хальвдана, сина Естейна", "Сага про Стурлауга Працьовитого", "Сага про Хрольва Пішехода", "Сага про Тидрека Бернського"), а також "Пісня про Хюндле" з "Старшої Едди" та "Молодша Едда" Сноррі Стурлусона (1178–1241)[1101], розповідаючи про ранню історію Ладоги, розглядають її як центр одного з скандинавських королівств (в цей період таких "королівств" в скандинавських землях і на територіях, які контролювали вікінги, було більше сотні). В цих джерелах, схоже, відбиті реалії історії *Ладозького королівства* кінця VIII – середини IX ст., серед яких виділяються епізоди боротьби шведських і данських вікінгів за володіння цим королівством. Спочатку у королівстві утвердилися шведські вікінги, які походили з Готланду, потім "морський конунг" Ейстейн та його син Хальвдан захопили королівство, Хальвдан не зумів його втримати і туди повернулися нащадки попередніх правителів. Але згодом королівство захопила інша група шведських вікінгів. Цьому останньому епізоду присвячений цілий цикл саг.

Найбільше саг присвячено конунгу на ім'я Хальвдан. Але Хальвдан Старий[1102], син Ейстейна, далеко не один герой цих давніх саг. Давні саги розповідають про багатьох конунгів з таким іменем. Проте жоден інший з них не зв'язаний з Ладогою чи другими східними землями. Саги розповідають про шведського конунга Хальвдана Старого (бл. 500–520), який був сином Ерунда; конунга Хальвдана Хороброго (бл. 650–690-х рр.), батька конунга Швеції, Данії та Східної Англії Івара Широкі Обійми; норвезького конунга Хальвдана Біла Кість (бл. 750); норвезького конунга Хальвдана Щедрого на золото і Скупого на їжу (790–800?), який був сином Ейстейна Гріма і дідом конунга Хальвдана Чорного (бл. 820 – бл.860), батька першого конунга об'єднаної Норвегії Гаральда Харфарга (858–934).

Власне про конунга Хальвдана Старого, сина Ейстейна, з ці давні джерела подають наступну інформацію:

[1099] Kurt Schier K. *Sagaliteratur*. (Stuttgart: J. B. Metzler, 1970), 81.

[1100] bidem, 72–91.

[1101] Елена Рыдзевская. Древняя *Русь и Скандинавия в IX–XIV вв*. (Москва, 1978), 69, 85–88.

[1102] Скандинавська традиція називати старшого онука іменем діда призвела до частого повторення імен, тому автори саг і пісень скальдів звично додавали до імен прізвиська своїх героїв.

– "Пергамент з плоского острова" [*Flateyjarbyk*] – найбільший ісландський манускрипт з 225 листів, укладений у 1387–1394 рр. двома священиками з втрачених записів давніх саг. Одна з них згадує, що конунг "*Хальвдан Старий взяв собі в жони Альфію, дочку Едмунда, конунга з Хольмгарда*"[1103]. Скоріше тут мова йде про Ладогу, бо у IX ст. не існувало ще ні Хольмгарда-Гніздова ні, тим більше Холмгарда-Новгорода.

– "Сага про Хальвдана, сина Ейстейна" [*Halfdanar saga Eysteinssonar*][1104] остаточно сформована бл. 1350 р.[1105], але основа її поза сумнівами набагато давніша. За нею рід Ейстейна походив від самого Одіна – головного із богів скандинавського пантеону. Але реалії значно скромніші: за подальшою інформацією цієї ж саги Ейстейн був сином Транда, навіть не *конунга*, а тільки *хевдінга* Нідароса (Тронхейма) в Норвегії. Одружившись з Асою, дочкою одного з "морських конунгів" Сігурда Оленя, він отримав за нею дві невеликі області в Норвегії: майже незаселений Фінмарк на півночі та Хагаланд в Упланді. По смерті Аси він втратив ці "королівства" і зайнявся піратством на Балтиці. Якось він напав на Альдейгюборг [Ладогу – Л.В.], де "*в той час правив... той конунг, якого звали Хергейр, він був похилого віку. Ісгерд звали його дружину, вона була дочкою конунга Хледвера з Гаутланду* [Готланду – Л.В.]... *У них була дочка на ім'я Інгігерд, вона була прекраснійшою від усіх дівчат і такого високого зросту як мужчина; вона була обдарованою у всіх відношеннях*"[1106]. Скориставшись з того, що його військо було чисельнішим ("*в Хергейра війська було мало*"), Ейстейн здобув Альдейгюборг і став там конунгом, одружившись з вдовою Хергейра. Але вікінги Хергейра згодом помстилися за смерть свого конунга, вбивши Ейстейна. Після нього конунгом обрали його сина Хальвдана, який зайнявшись пошуками вбивців батька, завоював Бярмаланд [Корелу – Л.В.] і тільки через п'ять років пригод на *Austrvegr* (Східному шляху) повернувся до Альдейгюборгу[1107]. Інгігерд (Образ Інгігерди з цієї саги має ряд паралелів з Інгігерд королівських саг[1108], тобто з образом реальної дружини Ярослава Мудрого), дочка попереднього ладозького конунга

[1103] Елена Рыдзевская. Древняяя *Русь и Скандинавия в IX–XIV вв*., 69.

[1104] Повний текст саги (найдавніший пергаментний рукопис 1450–1475 рр.): Hálfdanar saga Eysteinssonar. *Fornaldarsögur Norðurlanda*. Utg. av Guðni Jónsson, Bjarni Vilhjjálmsson. Bd. 3. (Reykjavik, 1944), вl. 283–319; Halfdan Eysteinsson. *Seven Viking Romances*. Trans. with an Introd. by Hermann Pálsson and Paul Edwards. (London–New York, 1985), 171–198; Die Saga von Haldan Eysteinsson. *Zwei Abenteuersagas*. Aus dem Altnordische übersetzt und mit einem Nachwort von Rudolf Simek. (Leverkusen, 1989), 55–99.

[1105] Jan de Vries. *Altnordische Literaturgeschichte*. T. 2. (Berlin, 1967), 496–497.

[1106] *Hálfdanar saga Eysteinssonar*. Hrsg. Franz Rolf Schröder. (Halle, 1917), 93–94.

[1107] Ibidem, 106.

[1108] Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги*, 108–110; Галина Глазырина, Татьяна Джаксон. Из истории Старой Ладоги (по материалам скандинавских саг. *Древнейшие государства на территории СССР. 1985 год*. (Москва, 1986), 108–115.

Хергейра, тим часом виховувалася у Скулі, ярла Алаборга. Навколо локалізації цього пункту триває дискусія: на Білоозері[1109], у Приладожжі[1110], на Онезькому озері[1111] чи поблизу Олонця на Ладозькому озері[1112]. Ця дискусія дає певні засадничі підстави для визначення гіпотетичної території Ладозького "королівства". Після смерті Ейстейна і від'їзду Хальвдана Інгігерд з мужем повернулися в Ладогу. Через п'ять років сюди повернувся і Хальвдан, але не затримався, пірнувши знову у круговерть пригод, які завершилися його поверненням у материнські землі в Норвегії[1113]. Таким чином, за цією сагою, готландська династія пережила важкий період, зіткнувшись з експансію морських розбійників конунгів Ейстейна та його сина Хальвдана, але зуміла виграти це суперництво і зберегти за собою ладозький престол.

– "Сага про Хальвдана, приймака Брани" [*Hǫ́lfdanar saga Brǫnufystra*] сформована бл. 1300 р., яка збереглася в рукописах XV ст., розповідає, що Хальвдан був сином данського конунга Грінга, а Інгігерд була його сестрою. Обоє були врятовані ярлом Торвідом після загибелі їх батька і відправлені у Бярмаланд, де правив Оттар, брат Торвіда. Коли Хальвдану виповнилося 12 років, Оттар дав йому чотири кораблі з якими той розпочав свою одісею, яка кидала його то до берегів легендарного Гелуланді (Лабрадор?), то до берегів Англії[1114].

– "Сага про Стурлауга Працьовитого" [*Sturlaugs saga starfsama*], остаточно сформована на межі XIII–XIV ст.[1115], розповідає, що в Альдейгюборзі правив старий конунг Інгвар, який мав дочку Інгігерд ("*вона була прекраснішою від всіх жінок і дуже мудрою*"), яка відмовила Фрамару, шведському вікінгу, який прибув у Альдейгюборг з 60 дракарами. Тоді Фрамар повернувся до Швеції, отримав допомогу від названого брата Стурлауга, який зайняв Альдейгюборг, поставив в ньому конунгом Фрамара і видав за нього Інгігерд. І правив спочатку Фрамар "*радячись з кращими людьми в тій країні*"[1116]. Ця сага передає інформацію більш пізнього часу. Дочка ладозького конунга Інгвара з тим же іменем Інгігерд – скоріше внучка Інгігерди, яка правила з мужем

[1109] Björn Kleiber. Zu einigen Ortsnamen oms Gardarike. *Scando-Slavica*. T. 3. (1957), 222; Gottfried Schramm. Normannische Stützpunkte in Nord westrussland. Etappen einer Reichsbildung im Spiegel von Namen. *Beiträge zur Namenforscheng. N. F.* Bd. 17. (1986), h. 3, 280–282.

[1110] Глеб Лебедев. *Эпоха викингов*, 187.

[1111] Hilda Ellis-Davidson. *The Viking Road to Byzantium*. (London, 1976), 41.

[1112] Галина Глазырина. Alaborg "Саги о Хальвдане, сыне Эйстейна". К истории Русского Севера. *Древнейшие государства на территории СССР. 1978 г*. (Москва, 1978), 203–204.

[1113] Елена Рыдзевская. Древняяя *Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.,* 85; Омелян Пріцак. *Походження Русі.* Т.2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. (Київ, 2003), 364–367.

[1114] Карл Тиандер. *Поездки скандинавов в Белое море*. (Санкт-Петербург, 1896), 287–292.

[1115] Jan de Vries. *Altnordische Literaturgeschichte*. T. 2, 499.

[1116] Елена Рыдзевская. Древняяя *Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.*, 85; Галина Глазырина. *Исландские викингские саги о Северной Руси. Тексты, перевод, комментарий.* (Москва, 1996), 158–159, 164–165, 170–171.

в Ладозі після відходу Хальвдана на пошуки вбивць батька. Тоді сам Інгвар виглядає сином першої Інгігерди.

– "Сага про Хрольва Пішохода" [*Gaungu–Hrylfs saga*][1117] повідомляє: "*Хреггвід називався конунг, він правив у Хольмгардарікі ...дочка, котру звали Інгігерд; вона була найпрекраснішою і більш мягкою від всіх жінок у всій Гардарікі*"[1118]. Тут, явно, мова про ладозького конунга, який загинув в боротьбі з Ейстейном.

– З "Саги про Тідрека Бернського" [*Ŧipreks saga af Bern*], створеної бл. 1250 р. в Бергені на базі пізніше втраченої німецької балади про Дітріха Бернського[1119], довідуємось, що в Хольмгарді правив конунг Хертніт[1120]. Це знову ж таки інформація про ладозького конунга, який загинув в боротьбі з Ейстейном та його сином Хальвданом Старим;

– "Пісня про Хюндле" з Старшої Едди і, нарешті, Молодша Едда Снорріі Стурлусона також подають відомості про Хальвдана Старого: "*Конунга звали Хальвдан Старий, він був славнійшим з усіх конунгів. Він був великим воїном і далеко ходив на схід, там він вбив на поєдинку того конунга, якого звали Сігтрюг, він вступив у шлюб з тою жінкою, яку звали Альвіг Мудра, дочкою конунга з Хольмгарду*, у *них було 18 синів*"[1121].

Цікаво, що інформацію, подібну до розповідей саг, подає ще одне далеко не однозначне джерело, відоме як *Іоакимовий літопис*, поданий у перекazі Василя Татіщева. Навколо цього літопису триває давня дискусія[1122], можна погодитися з одним з перших дослідників цієї пам'ятки Петром Лавровським (1827–1886), який вважав, що неможливо довести, що літопис дійсно написаний новгородським єпископом[1123] Іоакимом Корсунянином і дійшов до нас в первісному вигляді, а тому розглядати його інформацію не більше ніж вірогідною, було би несправедливо[1124]. І все ж, схоже, що окремі частини цієї пам'ятки зберігають давню

[1117] Gǫngu-Hrólfs saga. *Fornaldar sǫgur Norðrlanda*. Udg. ved. Carl Cottlob Rafn. Bd. 3. (København, 1830), 235–364.

[1118] Ibidem, 237–238; Елена Рыдзевская. Древняяя *Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.*, 86.

[1119] Jan de Vries. *Altnordische Literaturgeschichte*. T. 2, 500–501, 514–520. Повний текст саги див.: *The Saga of Ditrik of Bern: with The Dwarf King Laurin*. Transl. by Jan Cumpstey. (Northern Displayers, 2017), 337 p.

[1120] Елена Рыдзевская. Древняяя *Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.*, 87. Див. також: Александр Веселовский. *Русские и вильтинцы о Тидреке Бернском (Веронском)*. (Санкт-Петербург, 1906), 130–190.

[1121] Анатолий Кирпичников. *Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв.*, 88.

[1122] Сергей Азбелев. *Устная история в памятниках Новгорода и новгородской земли*. (Санкт-Петербург, 2007), 6–34; Евгений Пчёлов. *Рюрик*. (Москва, 2010), 37–67; Сергей Конча. Скандинавские элементы Иоакимовской летописи и вопрос о ее происхождении. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (Москва, 2012), № 3, 98–111.

[1123] Новгорода на Волхові наприкінці Х ст. ще не існувало, початково кафедра, напевно, знаходилася у Хольмгарді-Гнєздові, але це не змінює суті.

[1124] Пётр Лавровский. Исследование о летописи Якимовской. *Ученые записки Второго отделения Императорской Академии Наук*. Кн. 2. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 1856), 77–160.

автентичну інформацію. Ще Бьєрн Клейбер відзначив, що одне з джерел, які відносяться до кола "саг про давні часи", могло стати основою Іоакимового літопису[1125]. Цю версію розвинув Гліб Лебедєв, звернувши увагу, що ріка Кумень, на якій був розбитий князь Буривой (за сагами конунг Хергейр, Хреггвід чи Хертніт), – це ріка Куммене у Фінляндії, а ім'я "Адвінда" присутнє в новгородському ономастиконі – одного з посадников звали Отвіне[1126].

Зрозуміло, що у розглянених вище сагах розповіді передані різними скальдами, які зробили своїх замовників головними героями. Крім того ці розповіді також відбивають різночасові епізоди боротьби за Ладогу різних груп шведських та данських вікінгів[1127]. Але ці саги дозволяють дещо ширше ідентифікувати особу Хальвдана Старого і прив'язати її до надійної хронологічної сітки. Окремі епізоди з його життя, пов'язують Хальвдана Старого з ютландськими конунгами, які були родичами данських Скьольдунгів. Ютландські конунги походили з "морських конунгів", тобто тих, чиїми володіннями були бази, які періодично мінялися, звідки вони здійснювали свої наскоки або просто займалися звичайним піратством. Саги приписують утворення королівства в Ютландії Сігурду Рінге (Кільце), батькові знаного "морського конунга" Рагнара Лодброка і відносять цю подію до кінця VIII ст., причому в ролі його союзників виступають володарі Острогарда (Данія) та Кунігарда (Києва)[1128].

Рання генеалогія Скьольдунгів та Інглінгів страшенно заплутана. Генеалогія Скьольдунгів базується на "Родовому переліку Скьольдунгів" (Landfeðgatal Skjöldunga), складеному Семундом Мудрим (+ 1133); "Родоводі данських конунгів" (Ævi Danakonunga) Арі Мудрого (1067/1068–1148) та "Сазі про Скьольдунгів" (Skjoldunga saga), записаній у 1180–1200 рр. і відомій у переказах та фрагментах в основному з латинських конспектів Rerum Danicarum Fragmenta Ангрімура Енсона (1568–1648). Генеалогія Інглінгів базується на "Переліку Інглінгів" скальда Тьодольва Мудрого з Хвініра (кін. IX ст.) та "Сазі про Інглінгів" (Ynglinga saga), створеній Сноррі Стурлусоном між 1220–1230 рр.[1129] Франкський хроніст Ейнгард (бл. 770–840) вважав, що Хальвдан Старий був молодшим братом данського конунга Горма і сином Гаральда Хільдетана (Бойовий зуб)[1130], а також був родичем Сігурду Рінге та Рагнару Лодброку. Спробуємо розібратися в цих родинних стосунках.

[1125] Björn Kleiber. Nordiske spor i en gammel Russiske kronika. *Maal og Minne*. (Oslo, 1960), heft 1–2, 70.

[1126] Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.* (Москва, 2001), 62.

[1127] Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 199.

[1128] Фридрих Карл Герман Крузе. О происхождении Рюрика. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. (1836), январь, 49.

[1129] Gustav Francke. *Genealogische Tabellen zur Geschichte der Skandinavischen Völker*. (1834), 568 s.

[1130] Einhardi Annales a. 741–829. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (in Folio).* T. 1. Ed. Georg Heinrich Pertz. (Hannoverae, 1826), 162; Einhardi Fuldensis Annales. *Ibidem,* 349; Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.*, 78.

Хто дійсно був батьком Хальвдана Старого? За сагами він був сином Ейстейна, сина хевдінга Транда. Втративши по смерті дружини володіння у Північній та Південній Норвегії, Ейстейн перетворився на "морського конунга" і зайнявся піратством на Балтиці, грабуючи також землі Бярмії. Його братові Ейріку Мандрівнику, теж "морському конунгу", саги приписують віднайдення шляху до Константинополя – в землю Одаінсак ("Луки безсмертя"). Окрема сага про Ейріка Мандрівника записана близько 1300 р.[1131]

Ім'я Ейстейн характерне для VIII ст. За згаданою сагою про Хальвдана, сина Ейстейна [*Hőlfdanar saga Eysteinssonar*], конунг Ейстейн з сином Хальвданом на 30 дракарах вийшли в Аустрвез. *Austrvegr* – Східний шлях, землі за Балтийським морем в глибині материка. До кінця XI ст. в сагах *Austrvegr – Східний шлях* звично означав землі Русі. Так Ярослав Мудрий (Яріцлав за сагами) нерідко іменується як *Austrvegr konunge – конунг Східного шляху*, а місцеве населення як *Austrvegrsmenn – жителі Східного шляху*. З XII ст. назва *Gardariki* витісняє *Austrvegr*, останній термін залишається виключно для означення південно-східного побережжя Балтики: Віндланд (Vindland), Курланд (Kъrland), Естланд (Estland) і т. д.[1132] Саме під час цього походу Ейстейн з Хальвданом здобули Альдейгюборг [Ладогу – Л.В.]. За цією ж сагою Ісгерд, дружина ладозького конунга Хергейра, була дочкою Хледвера, конунга з Гаутланда (Готаланда) у Швеції. Саме шведські вікінги з Готланду, на думку дослідників, були засновниками ранньої Ладоги, яка мала найбільш інтенсивні контакти зі шведськими землями[1133]. Після загибелі Ейстейна Хальвдан передав Ладогу братові Ісгерд.

Захоплення Ладоги "морським конунгом" Ейстейном можна віднести до останньої чверті VIII ст. (бл. 780 р. або трохи раніше). Цей сміливий пірат поспішив закріпити своє становище шлюбом з дружиною попереднього конунга Хергейра (Хреггвіда чи Хертніта). Це було подвійно корисним як з огляду на узаконення його узурпації, так і з огляду збереження миру і підтримки Готланду. Але частина ладозьких вікінгів шведського походження не погодилася служити прибулим

[1131] Rudolf Simek, Hermann Pälsson. *Lexikon der altnordischen Literatur.* (Stuttgart–Kröner, 1987), 70.

[1132] Галина Глазырина, Татьяна Джаксон, Елена Мельникова. Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 483.

[1133] Всеволод Потин. Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (IX–XII вв.). *Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв.* (Ленинград, 1970), 67; Ольга Давидан. К вопросу о контактах древней Ладоги со Скандинавией (по материалам нижнего слоя Староладожского городища). *Скандинавский сборник*. Вып. 16. (Таллин, 1971), 112; Глеб Лебедев. *Археологические памятники Ленинградской области*. (Ленинград, 1977), 164–193; Владислав Даркевич. Международные связи. *Древняя Русь. Город, замок, село*. (Москва, 1985), 389; Валерий Седых. Северная Русь в эпоху Рюрика по данным археологии и нумизматики. *Ладога и истоки русской государственности и культуры*, 84–96.

норвезько-данським вікінгам Ейстейна, що привело до його загибелі. Очевидно через це і Хальвдан не залишився у Ладозі, а передав її шведському принцу. Дочка загиблого ладозького конунга Інгігерд по смерті Ейстейна також поборолася за Ладогу і повернулася туди з мужем.

Перша датована згадка про Хальвдана Старого в писемних джерелах відноситься до 782 р., коли він очолив посольство від данського конунга Сігіфріда (Sigifridus) до короля франків Карла Великого[1134]. В цілому місія була успішною і згодом Хальвдан утвердився у західній частині Ютландії і навіть претендував на данський престол, виступаючи у 810 р. суперником конунга Готфреда, сина Горма.

Виглядає, що Хальвдан мав належати до династії Скьольдунгів або бути з нею пов'язаним близькими родинними зв'язками. Батько Горма – Гаральд Гільдетан був конунгом Ютландії. Дослідники початку XIX ст. вважали, що у конунга Гаральда було троє синів: Горм, Рюрик та Хальвдан[1135]. Гаральд Гільдетан за "Піснею Хюндле" з Старшої Едди був Скьольдунгом, сином данського короля Рюрика Метателя Кілець та Ауд, дочки шведського конунга Івара Широкі Обійми. Його зведеним братом був Рандвер, батько Сігурда Рінга і дід Рагнара Лодброка. Цей Рандвер був ніби-то сином конунга Гардаріки [Русі – Л. В.] Радбарда (Radbardr – Рудобородий). Чи не йде тут мова про одного з конунгів Ладоги?[1136]

Чи був Хальвдан Старий братом данського конунга Горма?[1137] А якщо був, то яким братом? Рідним чи двоюрідним? Успішний "морський конунг" Ейстейн був сином хевдінга, тобто не належав до династії норвезьких Інглінгів чи данських Скьольдунгів. Отже, якщо Ейстейн був батьком Хальвдана, то братом Горма Хальвдан міг бути лише за матір'ю, яка в такому випадку мусила бути сестрою батька конунга Горма.

За сагами Аса, дружина Ейстейна і мати Хальвдана, була дочкою "морського конунга" Сігурда Херта (Оленя). Але Хальвдан у 782 р. вже очолював данське посольство, а знаний сагам Сігурд Херт одружився з Ауслаг, дочкою Сігурда Зміїне Око, яка стала матір'ю Аси. Сігурд Зміїне Око був одним з синів Рагнара Лодброка, який загинув у 865 р. Отже Хальвдан не міг бути сином цієї Аси і внуком Сігурда Херта. В остаточному варіанті саги її редактори самі заплуталися в родоводах,

[1134] Хенрик Ловмянский. Рорик Фрисландский и Рюрик "Новгородский". *Скандинавский сборник*. Вып. 7. (Таллин, 1963), 224–226, 228–229.

[1135] Фридрих Карл Герман Крузе. О происхождении Рюрика, 75.

[1136] Надежда Милютенко. "Гардская" версия происхождения Рагнара Кожаные Штаны (Сага о Скъёльдингах). *Ладога и эпоха викингов*. Материалы к Четвертым чтениям памяти Анны Мачинской. (Санкт-Петербург, 1998), 30–33.

[1137] Фридрих Карл Герман Крузе. О происхождении Рюрика, 51.

що, враховуючи наявність багатьох героїв з однаковими або подібними іменами та пізні записи саг, було не так важко зробити.

Батьком Аси міг бути конунг Сігіфрід, який у 777 та 782 рр. підтримав вождя саксів Відукінда в боротьбі з королем франків Карлом Великим. Цей конунг, схоже, належав до молодшої гілки Скьольдунгів. Микола Беляев ототожнював Сігіфріда з Сігурдом Рінгом[1138], з чим важко погодидися. Крім того, що ці імена зовсім різні, є ще хронологічні невідповідності. Остання згадка про Сігіфріда відноситься до 797 року, а син Сігурда Рінга знаменитий Рагнар Лодброк загинув десь у 865 р. під час чергового морського походу. Між 797–800 рр. після Сігіфріда конунгом став Гаральд Гільдетан. Горм та Рюрик (названий так в честь діда, що було традицією у скандинавів) були його синами, а Хальвдан, напевно, – племінником, сином сестри та Ейстейна. В іншому випадку Хальвдан був би рідним братом Горма та Рюрика і наймолодшим сином Гаральда Гільдетана. Але більш вірогідний перший варіант, який відповідає родоводу Хальвдана за сагами, автори яких не мали мотивів вигадувати Ейстейна з його пригодами.

Конунг Гаральд Гільдетан (Бойовий Зуб) помер близько 800 р. Горм став данським конунгом, успадкувавши батьківський престол, а Рюрик отримав від Карла Великого Рустрінгію у Фрісландії[1139], на яку претендував і Хальвдан. Після цього Горм, схоже, віддав давні володіння Рюрика на ободрицькому кордоні своєму старшому синові Готфреду, а двоюрідному братові Хальвдану – частину Ютландії, яка примикала до Рустрінгії (східної частини Фрізії від затоки Зайдерзе до меж Ютландії), що давало можливість данським конунгам контролювати побережжя Північного моря на доволі великому проміжку. Наявність у Ладозі значних фрізьких матеріалів та інформація саг дозволяє припускати, що Хальвдан робив спроби повернути собі Ладогу, причому періодично це йому вдавалося. Ця боротьба відбита також у розповідях про військові експедиції, які конунг Горм посилав на Готланд, у Бярмію та Герут.

Діяльність конунга Готфреда, чиї володіння межували з імперськими та землями ободритів, значно краще відбилася в джерелах ніж діяльність його батька Горма чи дядьків Рюрика та Хальвдана. Готфред намагався провадити активну політику, використовуючи вигідне розташування своїх володінь, і контролювати торговельні потоки між імперськими, слов'янськими землями та королівствами вікінгів[1140]. Його турбувало розширення імперії франків і він укріпляв свої кордони, підтримуючи дипломатичні стосунки з Карлом Великим[1141].

[1138] Николай Беляев. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. (Прага, 1929), 223.

[1139] Gustav Francke. *Genealogische Tabellen*, 406.

[1140] Gwyn Jones. *A history of the Vikings*. (Oxford, 1984), 102–104.

[1141] Елена Мельникова. Вступление норманнов в дипломатические отношения с Франкской импе-

Врешті у 808 р. Готфред здобув і розрушив порт Рерік (очевидно заснований наприкінці VIII ст. його дядьком Рюриком) та перевіз з-відти торговців і ремісників у Хедебю[1142]. Ще Павло Шафарик пов'язав це місто з ободритами, припускаючи, що його назва похожить від рарога – найшвидшого з соколиних, який міг бути тотемом чи божеством ободритів[1143]. Однак вже Любор Нідерле звернув увагу, що П. Шафарик не врахував інформацю джерела, де однозначно сказано "lingua danorum Reric dicebatur" ("*данською мовою в Реріку розмовляли*"[1144]). Тобто місто було з переважно данським населенням. П. Шафарику заперечували багато авторів. Більшість відстоювало германську етимологію назви поселення і його данський характер. Дискусія на цю тему продовжується[1145], а сам емпорій Рерік не локалізований досі. Так як це місто єдине, що могло прив'язати Рюрика до ободритів, антинорманісти вхопилися за нині існуюче мекленбурзьке містечко Рерік як за основний аргумент. Але це місто отримало таку назву лише у 1938 р., а з XIII ст. воно було відоме в джерелах як село Альт Гаарз (Alt Gaarz). Де знаходився Рерік, чи був він у землі ободритів як данська факторія чи знаходився на данськo-ободритськім кордоні і ободрити лише пробували його захопити – це питання залишається дискусійним. Найбільш обґрунтованою виглядає локалізація Реріка в Мекленбурзі в районі сучасного Вісмара[1146].

Назва цього емпорію пов'язана не з літописним Рюриком, а з Рюриком, молодшим братом данського конунга Горма, який пізніше

рией. *Hiatoria animate*. Памяти О. И. Варяш. Ч. 3. (Москва, 2004), 22–38.

1142 Annales Regni Francorum. Ed. G. H. Pertz, F. Kurze. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.* (Hannoverae, 1895), 126–127.

1143 Pavel Jozef Szafarzyk. *Slowiański starożytności*. T. 2. (Wroclaw,1848), 236–238

1144 Annales Regni Francorum, 126.

1145 Friedrich Wigger. *Mecklenburgische Annalen bis zum Jahre 1066*. (Schwerin, 1860), 148 s.; *Läffler L.* Handelsstaden vid Östersjön som på danskarnas språk kallades Reric. *Namn jch bygd.* T. 7. (1919), 25–26; Walther Vogel. *Das emporium Reric, Festskrift til Halvdan Koht*. (Oslo, 1933), 85–92; Max Vasmer. Germanen und Slaven in alter Zeit. *Namn jch bygd*. T. 21. (1933), 128–130; Leon Koczy. Sklawanja Adama Bremeńskiego. *Slavia Occidentalis*. T. 12. (Poznań, 1933), 217; Robert Beltz. Der Burgwall von Alt-Gaarz (Mecklenburg). *Nachrichtenblatt fűr Deutsche Vorzeit*. T. 11. (1935), 107; Idem. Reric und Thrasiko, Zwei Namen unserer frűhesten Geschichte. *Monatshefte fűr Mecklenburg*. (1938), 220; Idem. Zu Reric. *Mecklenburg*. T. 34. (1939), 175–177; Willy Kroggmann. Reric. *Jahrbűcher des Vereins fűr mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. T. 103. (Schwerin, 1939), 77–84; Jan de Vries. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. (Leiden, 1962), 589 s.; Willy Bastian. Beobachtungen in Burg und Siedlung Alt-Gaarz, Kr. Doberan. Ein Beitrag zur Lage von Rerik. *Varia Archaeologica.* (Berlin, 1964), 237–254; Joachim Herrmann. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder. *Neisse und Elbe*. (Berlin, 1968), 19; Lech Leciejewicz. *Miasta Słowian pólnocnopołabskich.* (Wrocław, 1968), 20.

1146 Иоахим Херрманн. Ободриты, лютичи, руяне. *Слявяне и скандинавы*. Пер. Г. С. Лебедева, под ред. Е. А. Мельниковой. (Москва, 1986), 338–346; *Zwischen Rerik und Bornhoved: die Beziechungen zwischen den Danen und ihren slawischen Nachbarn von 9. bis ins 13. Jahrhundert*. Beitrage einer internationalen konferenz. Leipzig, 4.–6. December 1997. Hrsg. von O. Hack und Chr. Lubke. (Stuttgart, 2001), 120 s.

отримав від Карла Великого володіння у Фрісландії. Очевидно до того він мав володіння на ободритському кордоні, які після його переходу у Фрісландію, перейшли до Готфреда. Емпорій Рерік, очевидно, був заснований ним десь на початку останньої чверті VIII ст., коли данці намагалися захопити принаймні частину території ободритів[1147]. Але емпорій Рерік перетворився на конкурента Хедебю, через який проходили потоки міжнародної торгівлі[1148]. І тому Готфред розрушив укріплення Реріка і перевів його жителів до Хедебю. Але само поселення не зникло відразу, бо у 809 р. тут було вбито ободритського князя Дрожка[1149]. Напевно тут залишилися самі ободрити, але без данських купців само поселення вже не становило загрози для Хедебю. Крім того, в нових умовах наступу франків, які користалися з ободритсько-данських протиріч, конунг Готфред уже не бачив можливості розширення території за рахунок ободритів. Стояло питання оборони власне данських земель. Саме тому Готфред оточив свою столицю потужними укріпленнями і почав спорудження оборонної лінії Dannevirke, яка тягнулася від бухти Шпей, де знаходився Хедебю, до боліт на заході півострова, а друга частина укріплень між бухтою Шпей та Еккер-фьордом захищала півострів Швансен. Рештки цих укріплень, основою яких був вал, загальною довжиною біля 30 км та висотою від 3,6 до 6 м, збереглися. Ця лінія була завершена вже в XI ст.[1150] Протягом всього цього часу ободрицько-данський кордон був своєрідною лінією фронту.

По смерті Горма у 810 р. Готфред зайняв старший престол Данії в Лейре, але відразу хитка рівновага, яку підтримував Горм, була порушена. Розгорілася боротьба між Готфредом та його дядьком Рюри-

[1147] Wilhelm Józef Bogusławski. *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej*. T. 3. (Poznań, 1895), 28–35; Kazimierz Wachowski. *Słowiańszczyzna Zachodnia*. (Warszawa, 1902), 84–112; Heinz A. Knorr. Die Hacksilberfunde Hinterpommerns der Grenzmark und der Neumark. *Mannus*. T. 28. (1936), 160–229; Herbert Jankuhn. Sechs karten zun Handel des 10. Jahrhunderts im westlichen Osterseebeken. *Archaeologia–Geographica*. T. 1. 1950–1951, z. 1, 8–16; Kazimierz Ślaski. Udział Słowian w życiu gospodarczym Bałtyku na początku epoki feudalnej (VII–XII w.). *Pamiętnik Słowiański*. T. 4. (Kraków, 1954), 227–234; William Fritze. Probleme der abodritschen Stammes- una Reichsverfassung und ihrer Entwicklung von Stammesstaat zum Herrschaftsstaat. *Sieldung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder.* Hrsg. von H. Ludat. (Ciessen, 1960), 141–149; Gerard Labuda. Organizacje państwowe Słowian Zachodnich w okresie ksztaltowania się państwa polskiego (od VI do połowy X wieku). *Początki państwa polskiego*. T. 1. (Poznań, 1962), 65–69; Joachim Herrmann. *Germanen und Slawen in Mitteleuropa. Zur Neugestaltung der ethnischen Verhältnisse zu beginn des Mittelalters*. (Berlin, 1984), 36 s.

[1148] Елена Мельникова. Укрощение неукротимых: договоры с норманнами как способ их интеграции в инокультурных обществах. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (2008), № 2 (32), 14–15.

[1149] Annales Regni Francorum, 129.

[1150] Jørgen Künl, Nis Hardt. *Dannevirke. Nordens Største fortidsminde.* Musset ved Dannerirke. (Danevirkegården, 1999), 120 s.

ком, якого підтримав Хальвдан. В цій боротьбі Рюрик загинув[1151], а Фрісландія перейшла до Хальвдана. Тоді Готфред зібрав ледунг з 200 дракарів і тричі вторгався у Фрісландію. Боротьба закінчилася його перемогою, Фрісландія була обкладена даниною[1152]. Програвший Хальвдан, напевно, повернувся у норвезький Вестфальд, де і помер, як повідомляє "Сага про Інглінгів". Його ж сини, можливо, утримали за собою частину Ютландії, звідки повели боротьбу за старший данський престол.

Отже, Хальвдан Старий був Скьольдунгом за матір'ю. Він вів себе, подібно до батька та інших "морських конунгів", намагаючись утримати під своєю зверхністю важливі у торговельному відношенні центри в різних регіонах (Ладогу, Південну Ютландію, Фрісландію та якісь землі у Південній Норвегії). Генеалогія Хальвдана Старого виглядає наступним чином:

I покоління

СКЬОЛЬД СКЕВІНГ (VI ст.)
Конунг королівства Лер у Північній Зеландії.

VI

1. РЮРИК МЕТАЛЬНИК КІЛЕЦЬ (*680 + 715)
Конунг Данії.
~ Ауд (697–742), д. Івара Широкі Обійми (678–731), конунга Сконе і Швеції. Вдруге вийшла за Радбоуда (* 665 + 719), конунга Гардаріки (південне побережжя Балтики від Неману до Західної Двини чи Рустрінгія з Дорестадом у Фризії?)

VII

2/1. ГАРАЛЬД ГІЛЬДЕТАН (БОЙОВИЙ ЗУБ) (* 714 + 770/775)
Конунг Данії (753 – 770/775)
3/1. СІГІФРІД (*715 + після 782/798?)
Конунг Данії (777 – після 782)
4. РАНДВЕР (* 719 + 764)
Син Ауд і Радбоуда. Конунг Гардаріки (? – 764?)

VIII

5/2. АСА (* 757 + 802)
~ ЕЙСТЕЙН (* 745 + 790)
ин Транда (перша половина VIII ст.), хевдінга Нідароса (Тронхейма). Брат Ейріка Мандрівника. "Морський" конунг, конунг Ладоги

[1151] Фридрих Карл Герман Крузе. О происхождении Рюрика, 51.
[1152] *Саксон Анналист*. Хроника 741–1139. Изд. подг. Игорь Дьяконов. (Москва, 2012), 47.

(бл. 789–790). Вдруге ~ бл. 790 Исгерд, д. Хледвіра, конунга Готланда, вдова Хергейра, конунга Ладоги.

6/3. ГОРМ (+ 810)
Конунг Данії (після 782 – 810).

7/3. РЮРИК (+ 810)
Конунг Південної Ютландії.

8/4. СІГУРД РІНГ (+ після 812)
"Морський" конунг, конунг Данії (770/775 – до 777), конунг Швеції (765–812).

IX

9/5. ХАЛЬВДАН СТАРИЙ (* 774 + до 812)
"Морськой" конунг, конунг Північної Ютландії (бл. 800 – 810)
~ Альвіг Мудра, д. конунга Ладоги (Альдегюборга) Ульвкеля (?)

10/6. ГОТТРІК

11/6. ГОТФРЕД (+812)
Конунг Данії (810–812).

12/8. РАГНАР ЛОДБРОК (ШКІРЯНІ ШТАНИ) (* до 810 + 865)
"Морський" конунг.

Події, які відбувалися у Ладозі після 810 р. у джерелах не відбилися. Саги розповідають про вдалий напад на Ладогу близько 852 р. або раніше, в якому прийняли участь шведські вікінги Фрамар, Стурлауг і син Стурлауга Хрольв. На підставі інформації Житія св. Анскарія (написаного гамбурзько-бременським єпископом Рімбертом до 865 г.) Анатолий Кірпічніков зв'язує цю подію з походом шведського конунга Анунда з Данії на Бірку у 852 р.[1153] Прогнаний з Швеції конунг Анунд знайшов пристанище в Данії. Отримавши допомогу від данських вікінгів, яких приваблювала багата здобич, він долучив до своїх 11 дракарів ще 21 данський корабель і несподівано з'явився біля Бірки. Тут йому стало шкода розоряти рідне місто і він запропонував запитати волю богів через метання жереба, що було звичним для вікінгів в подібних моментах. Жереб спрямував їх до іншого міста in finibus Sclavorum, несподіваний напад на яке приніс їм успіх і багату здобич[1154].

Здогадка А. Кірпічнікова дуже вірогідна. Іншого міста in finibus Sclavorum окрім Ладоги, на яке могли напасти кораблі вікінгів, які стояли під стінами Бірки, просто не було. І хоча тогочасна Ладога була в той час скандинавським містом, словенське поселення в Любші вже дихало її в лице.

[1153] Анатолий Кирпичников. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы*. (Ленинград, 1988), 47–48.

[1154] Vita St. Anskarii. Ed. G. H. Pertz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. [in Folio]. T. 2. (Hannoverae, 1827), 704.

Схоже, що після того, як Хальвдан переніс центр своєї діяльності у Ютландію, у Ладозі залишалися нащадки Інгігерди, дочки Хергейра, та її мужа Ульвкеля. Старий конунг Інгвар міг бути якраз їх сином. Після його загибелі Фрамар став ладозьким конунгом, одружившись з його дочкою Інгігерд (названою так на честь бабусі), і спочатку правив "*радячись з кращими людьми в тій країні*". До того часу в Ладозі та її окрузі вже сформувалося слов'яно-фінське суспільство з вкрапленням старої місцевої варязької *русі* (нащадків готландців), лідером якого був Гостомисл. В результаті повстання, організованого цією елітою у 860 р. (виходячи з Найдавнішого зведення) чи 865 р. (судячи за тотальною пожежею Ладоги), Фрамар втратив Ладогу. І місцеві вожді після цього цілком логічно звернулися до Рюрика, сина чи внука Хальвдана, щоби з допомогою данських (ютландських) вікінгів відбивати напади шведських вікінгів[1155]. Крім того, прибулі з віддаленої Ютландії вікінги більше потребували підтримки місцевої еліти та її лідерів, в той час як сусідні шведські конунги демонстрували агресивну політику стосовно південно-східних сусідів. Приблизно в той же час Ейрик Емундарсон, конунг Упсали, підпорядкував собі південнобалтійські землі (бл. 850–860 рр.), а Олаф, конунг Бірки, оволодів укріпленими пунктами куршів Себорг [Гробіні – Л.В.] та Ануоле[1156].

Петербурзький дослідник Андрій Чернов справедливо звернув увагу, що *русь* яку покликали ладожани (а среди них тоже була своя *русь* з переважно готландськими коренями), за ПВЛ знаходилася на шляху по Балтиці і Атлантиці у Средиземне море між готами та англянами. Тобто це якраз Фризія з її Рюриковим Рустрінгером. Закликання Рюрика в Ладогу оправдано і тим, що арабське срібло, накоплене у Ладозі в результаті подвійного товарообміну, через Данію йшло у Европу, а після здобуття шведами Ладоги цей потік розвернувся на Швецію. Кого ж тоді потрібно було кликати ладожанам для захисту морських шляхів, як не Рюрика з його флотом?[1157]

Нарешті настав час розібратися з літописним Рюриком, з'ясувавши його відношення до Ладоги, Фрісландії, Хальвдана, Ейстейна і Скьольдунгів. Численні джерела, зокрема аннали Ейнхарда (741–829)[1158]; Фульденські аннали (680–901)[1159]; Бертинські аннали (741–882) в частинах єпископа з Труа Пруденція (835–861) і реймського

[1155] Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 199–200.

[1156] Галина Глазырина, Татьяна Джаксон, Елена Мельникова. На пути "из варяг в греки". *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 483.

[1157] Андрей Чернов: http://chernov-trezin.narod.ru/GerbRurika.htm /

[1158] Einhardi Annales. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* [in Folio]. T. 1. Ed. Georg Heinrich Pertz. (Hannoverae, 1826), 135–218.

[1159] Annales Fuldenses. *Ibidem,* 337–415.

архієпископа Гінкмара (861–882)[1160]; Ксантенські аннали (640–873)[1161]; Норманська хроніка (820–911)[1162]; Житіє св. Анскарія, архієпископа бременського і гамбурзького, першого місіонера у Швеції, написане його учнем і наступником єпископом Рімбертом (831–865)[1163], “Історія гамбурзьких єпископів” Адама Бременского (близько 1073–1075)[1164], незважаючи на певні неспівпадіння, достатньо надійно пов’язують Рюрика з Хальвданом Старим[1165].

Можна стверджувати, що синами Хальвдана були: Ануло, Гаральд Клак, Регінфрід та Хеммінг. Ксантенські і Фульденські аннали під 850 р., а також Адам Бременський[1166] і Роскільська хроніка, складена бл. 1140 р.[1167], називають Рюрика молодшим братом Гаральда Клака, інші джерела – племінником.

Зрозуміло, що думки дослідників з цього приводу також розходяться. Криштоф де Кош вважав Рюрика сином Ануло[1168], Олена Мельникова – сином Хеммінга[1169], Андрій Чернов – сином Регінфріда[1170]. Аріст Кунік, Юхан Стенструп, Ернст Дюммлер, Генрик Ловмяньский –

[1160] Annales Bertiniani. *Ibidem,* 419–515.

[1161] Annales Xantenses. *Monumenta Germanae Historica. Scriptores*. [in Folio] T. 2. Ed. Georg Heinrich Pertz. (Hannoverae, 1827), 217– 235; Annales Xantenses. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.* (Hannoverae, 1909), 1–33; *Annales Xantenses et Annales Vadastini.* Rec. Bernhard de Simson. (Hannoverae et Lipsiae, 1909), 1–39; Анналы Ксантена. *Историки эпохи Каролингов*. Отв. ред. Александр Сидоров. (Москва, 1999), 143–160.

[1162] hronicon de Normannorum gestis in Francia. *Ibidem*, 532–536.

[1163] Vita Sancti Anskarii a Rimberto. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* [in Folio]. T. 2. Ed. Georg Heinrich Pertz. (Hannoverae, 1829), 683–725.

[1164] Magistri Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum. Ed. Bernhard Schmeidler. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. (Hannoverae, 1917), LXVIII+353 p.; Adam of Bremen. *History of the archibishops of Hamburg*. (Bremen–New York: Columbia Univer Sity, 1959), 243 p.; Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви. *Адам Бременский. Гельмольд из Босау. Арнольд Любекский. Славянские хроники.* (Москва, 2011), 7–150; Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви. *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. (Москва, 2012), 297–449.

[1165] Детальніше див.: Николай Беляев. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. (Прага, 1929), 215–270; Евгений Пчёлов. *Рюрик*. (Москва, 2010), 316 с.; Андрей Чернов. Рюрик. *Повесть временных лет*. Перевод с древнерусского Д. Лихачева, О. Творогова. Комментарии А. Боброва, С. Николаева, А. Чернова при участии А. Введенского и Л. Войтовича. (Санкт-Петербург, 2012), 247–254; Сергей Николаев. Рёрик Ютландский. Материалы к биографии. *Там само,* 469–475; Леонтій Войтович. *Князь Рюрик*. (Біла Церква, 2014), 128 с.; Олег Губарев. *Рюрик Скьёльдунг*. (Санкт-Петербург, 2019), 320 с.

[1166] Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви. *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. (Москва, 2012), 310.

[1167] Chronicon Roskildense. *Scriptores minores historiae Danicae medii aevi.* Rec. Martin Clarentius Gertz. Vol. 1. (Kobenhavn, 1970), 3.

[1168] Christof de Koch. *Tables généalogiques des maisons souveraines du nord et de l’est de l’Europe*. (Paris, 1818), tabl. 17.

[1169] Див.: *История Дании*. Т. 1. (Москва, 1996), 42.

[1170] Андрей Чернов. Принц Рюрик – сын датского короля и славянской матери. *Интернетресурс*: https: //nestoriana.wordpress.com/2020/06/10/portret_rorika/.

Андрій Чернов

сином одного з братів і внуком Хальвдана Старого. Слідом за Фрідріхом Крузе[1171], Вальтером Фогелем[1172] та Миколою Беляєвим[1173], я також вважаю Рюрика молодшим сином Хальвдана Старого. В такому випадку Рюрик повинен був би народитися не пізніше 810 г. Ф. Крузе вважав, що він народився бл. 817 р.[1174], але майже неймовірно, щоби Хальвдан Старий до цього періоду залишався живим і не брав участі у боротьбі за данський престол, який займали його сини. В такому випадку Рюрик міг бути тільки внуком Хальвдана, причому сином найстаршого Ануло, бо покоління внуків Хальвдана безперечно визнавало його старшинство, а у вікінгів діяло майоратне право. З огляду на цю обставину теж випадає вважати Рюрика радше наймолодшим сина Хальвдана ніж його внуком, бо двоюрідні брати далеко не завжди звертали увагу на старшинство. В кінцевому результаті доводиться погодитися, що проблема походження Рюрика, так само як і проблема походження Хальвдана, залишаються дискусійними і потребують подальших досліджень. Однак так само можна погодитися, що Рюрик був молодщим сином або внуком Хальвдана і обидва вони були пов'язані з

1171 Фридрих Карл Герман Крузе. О происхождении Рюрика, 56.

1172 Walther Vogel. *Die Normannen und das fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie (799–911).* (Heidelberg, 1906), 51.

1173 Николай Беляев. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи, 219

1174 Фридрих Карл Герман Крузе. О происхождении Рюрика, 71.

данською династією Скьольдунгів. Таким чином наступний відтинок генеалогії Скьольдунгів має такий вигляд:

IX покоління

1. ХАЛЬВДАН СТАРИЙ (* 774 + до 812)
"Морськой" конунг, конунг Північної Ютландії (бл. 800 – 810)
~ Альвіг Мудра, д. конунга Ладоги (Альдегюборга) Ульвкеля (?)
2. ГОТТРІК
3. ГОТФРІД (+812)
Конунг Данії (810–812).
4. РАГНАР ЛОДБРОК (ШКІРЯНІ ШТАНИ) (* до 810 + 865)
"Морський" конунг.

X покоління

5/1. АНУЛО (+ 812)
Конунг Данії (812)
6/1. ГАРАЛЬД КЛАК (+ початок 840-х)
Конунг Данії (812–815), Північної Ютландії (816–823), маркграф Рустінген (826 – початок 840-х)
7/1. РЕГІНФРІД (+ 815)
Конунг Данії (812–815)
8/1. ХЕММІНГ (+ 837)
"Морський" конунг
9/1. РЮРИК (* до 810 + 879)
"Морський" конунг, маркграф Рустінген (846–855, 873–879), конунг Ладоги (Альдегюборга) (867–879)
~ NN (Ефанда ?), сестра Олега Віщого (Хельги) (+ 912/922)
>**РЮРИКОВИЧІ**
10/3. ХОРІК I (+ 854)
Конунг Данії (812–854)
11/4. БЙОРН ЗАЛІЗНОБОКИЙ (+ після 866?)
Конунг Швеції (865 – після 866?)
12/4. СІГУРД ЗМІЙ В ОЦІ (+ 891)
конунг Данії (887?–891)
13/4. ХАЛЬВДАН (+ 877)
Конунг Данло в Нортумбії (865–877)
14/4. ГВІТСЕРК (АСКОЛЬД) (+ 882)
Каган Русі (до 860–882)

Походи Готфріда змусили імператора Карла, який вважав Фрісландію частиною імперії, почати підготовку вторгнення у володіння данського конунга. Але в той час конунг Готфрид впав жертвою змови[1175]. Данським конунгом став Хеммінг, якого Саксон Анналіст (+ після

[1175] Саксон Анналист. Хроника 741–1139. Изд. подг. Игорь Дьяконов. (Москва, 2012), 47.

1152), слідом за Регіноном Приюмським (бл. 840–915) вважав племінником Готфріда[1176]. Хальвдан, можливо, ще був живий. Його сини вступили в боротьбу у 812 р. після смерті конунга Хеммінга з іншим племінником Готфріда – Зігфрідом. Ця боротьба закінчилася жорстокою битвою, в якій впали Зігфрід і Ануло, старший син Хальвдана, а також, за явно перебільшеними даними хронік, з обох сторін 10940 мужів. Перемога дісталася синам Хальвдана (сам Хальвдан Старий помер між 810–812 рр., ближче до першої дати) і королівський трон розділили Регінфрід з братом Гаральдом Клаком[1177]. Обидва відправили посольство до імператора Карла з проханням відпустити їх брата Хеммінга, який, можливо, зоставався заложником при імператорському дворі ще з часів Хальвдана[1178]. Зрозуміло, що Хеммінг, син Хальвдана, був дядьком конунга Хеммінга, племінника конунга Готфріда і брата конунга Зігфріда.

Сини Хальвдана протримались в Данії до 815 р., коли загинув Регінфрід. Після цього Гаральд Клак та Хеммінг намагалися зберегти володіння у Фрісландії та Ютландії. Хеммінг загинув у 837 р.[1179] До того часу він вже був християнином.

Після невдалих спроб зберегти володіння в Ютландії у 819–823 рр. Гаральд Клак з дружиною, сином Готфрідом, племінником (чи молодшим братом?), і прихильниками прибули у 826 р. до столиці імперії франків Інгельгейм, де прийняли християнство у присутності імператора Людовика Благочестивого. Імператор підтвердив Гаральду Клаку володіння графством Рустінген у Фрісландії. Дуже вірогідно, що цим племінником або молодшим братом, який у 826 р. хрестився разом з Гаральдом Клаком, був Рюрик[1180]. Загалом такий висновок підтверджують наступні події з біографії Рюрика.

Гаральд Клак помер на початку 840-х років[1181]. Після цього Рюрик втратив графство Рустінген у Фрісландії, посварився з імператором Лотарем, можливо, навіть, був ув'язнений, втік і став “морським конунгом”, себто піратом, нападаючи на фрізькі береги. Цікаво, що після невдалого нападу у 845 р., він наказав відпустити всіх полонених християн і змусив всю свою дружину поститись протягом 40 днів (в тексті Ксантенських анналів – 14 днів[1182], але зміст подібного посту

[1176] Там само. С. 48; Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi.* Bd. 50. Ed. Friedrich Kurze. (Leipzig, 1890), 582 (810 jahr).

[1177] *Саксон Анналист*, 53.

[1178] Там само, 54.

[1179] Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.*, 71–72.

[1180] Николай Беляев. *Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи*, 227–228.

[1181] Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.*, 72.

[1182] Див.: *Повесть временных лет*. Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л.В.Войтови-

неясний, тому, можливо, це помилка). Цей факт побіжно підтверджує, що він був християнином (або залишався ним ще з 826 р.) чи, по меншій мірі, симпатизував християнам[1183].

Цей епізод, поданий Ксантенськими анналами, привів до помилкової версії ніби Рюрик був королем *ободритів* у 846 р.[1184]

В тексті джерела: *845 р. В тому ж році у багатьох місцях язичники напали на християн, але з них було побито фрізами більше 12 тисяч. Друга частина їх рушила в Галлію і там згинуло з них більше 600 чоловік. Однак Карл, по причині своєї бездіяльності, віддав їм багато тисяч фунтів золота та срібла, щоби вони пішли з Галлії, що вони і зробили. Незважаючи на те, було зруйновано дуже багато святих монастирів, і багатьох християн вони забрали в полон. На той час, коли це відбулося, король Людовик* [Людовик II Німецький – Л. В.]*, зібравши велике військо, відправився у похід проти вендів. Коли язичники довідалися про це, вони, зі своєї сторони, відправили до Саксонії послів, і піднесли йому дари, і передали йому заложників, і попросили про мир. і той надав їм мир і повернувся у Саксонію. Після ж того на розбійників найшла страшна смерть, при цьому також і вожак нечестивців, на ім'я Регінхері* [Регінфрід – Л. В.]*, який грабував християн і святі місця, помер, впажений Господом. Тоді, порадившись, вони кинули жереби, якими їх боги повинні були вказати їм засіб до спасіння, але жеребки випали без їх користі. Коли ж якийсь полонений християнин порадив їм кинути жереб перед їх християнським богом, вони це зробили і їх жереб випав вдало. Тоді їх король на ім'я Рюрик разом з усім народом язичників протягом 14* [чи 40? – Л.В.] *днів утримувався від м'яса і медового напитку, і смерть відступила, і вони відпустили в рідні краї всіх полонених християн, яких мали* [1185].

В цьому тексті, у звичній для анналістів манері, інформація про напади вікінгів розділена вставкою про повторний похід Людовика II Німецького на ободритів. Від слів *після того ж на розбійників* в тексті йде зовсім інший сюжет, пов'язаний з *розбійниками*, як називають тогочасні християнські хроністи виключно вікінгів. Так цей сюжет розуміли практично всі дослідники, починаючи від Ф. Крузе і до Є. Пчолова.

Суперсоюз *ободритів*, який вперше згаданий в анналах під 789 р. як союзник *франків* в боротьбі з *саксами, данами* і сусіднім слов'янським союзом *велетів* (пізніших *лютичів*)[1186], включав в себе чотири союзи,

---

ча. (Санкт-Петербург, 2012), 474 (переклад Сергія Ніколаєва).

1183 Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.*, 73.

1184 Сергей Николаев, Александр Бобров, Андрей Чернов. О Рюрике, Гостомысле и простушке Умиле. *Повесть временных лет.* Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. (Санкт-Петербург, 2012), 467. Див. також там само: 248.

1185 Анналы Ксантена. *Историки эпохи Каролингов*. Пер. Александра Сидорова. (Москва, 1999), 146–147.

1186 Einhardi annales, 185.

які об’єднували дрібніші племінні князівства. Гегемоном в цьому суперсоюзі виступали *ободрити* (займали територію від лівого берега нижньої течії ріки Одри вздовж побережжя до нинішньої Любекської затоки), які підпорядкували собі *вагрів* (які займали сучасну Східну Голштінію), *полабів* (які жили між ріками Трнавою та Ельбою) і *варнавів* (верхні течії рік Варни та Мільдениці). Межі цих об’єднань встановлені як за писемними пам’ятками, так і за численними археологічними матеріалами[1187]. Землі ободритського об’єднання не мали виходу до Північного моря, межуючи на заході з ворожими саксонськими землями, залежними від імперії франків. Конфлікт *ободритів* з імперією, союзниками якої вони спочатку виступали, розпочався у 839 р.[1188] і переріс у війну, яка завершилася у 844 р. розгромом ободричів і загибеллю їх короля (Гестимула за Кведлінбурзькими[1189], Альтайхськими[1190], Хільдесгаймськими[1191] та Ксантенськими анналами[1192] чи Готцомюслі за Фульдськими анналами[1193]). Отримавши перемогу над *ободритами*, Людовик ІІ Німецький ліквідував їх об’єднання, відновивши князівства, які раніше були ними підпорядковані, і віддавши їх територію під владу місцевих князів (duces)[1194]. Тому після розгрому і загибелі їх короля у 844 р. *ободрити* вже не ризикували воювати з

[1187] Friedrich Wigger. *Mecklenburgische Annalen bis zum Jahre 1066*. (Schwerin, 1860), 148 s.; Wilhelm Ohnesorge. Einleitung in die lübeckische Geschichte. *Zeitschrift des Vereins für lübeckische Geschichte und Altertumskunde*. Vol. 10. (1908), 148–163; Idem. Ausbreitung und Ende der Slawen zwischen Nieder-Elbe und Oder. *Ibidem*. Vol. 12. (1911), 113–127; Idem. Zur neuesten Forschung über Arnold von Lübek. *Zeitschrift des historischen Vereins für Niedersachsen*. Vol. 77. (1912), 428–432; Karol Kadlec. O politycznym ustroju Słowian, zwłaszcza zachodnich. *Początki kultury słowiańskiej*. (Kraków, 1912), 31–49; Kazimierz Tymieniecki. *Społeczeństwo Słowian lechickich (Ród i plemię)*. (Lwów, 1928), 144–149; Oswald Balzer. O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. *Balzer O. Pisma pośmiertne*. T. 3. (Lwów, 1937), 54–62; William Fritze. Die Datierung des Geographus Bavarus und Stammesverfassung der Abodriten. *Zeitschrift für slavische Philologie*. Vol. 21. (Leipzig, 1952), 321–323; Idem. *Probleme der abodritischen Stammes und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammestaat zum Herschaftsstaat, Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. (Giessen, 1960), 141–156; Hynek Bulin. Počátky státu obodrického. *Pravnĕhistorické studie*. Vol. 4. (1958), 5–16; Зиновий Черниловский. *Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян*. (Москва, 1959), 82–86; Gerard Labuda. Organizacje państwowe Słowian zachodnich w okresie kształtowania się państwa polskiego (od VI do połowy X wieku). *Labuda G. Początki państwa polskiego*. (Poznań, 1962), 65–69; Генрих Санчук. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.). *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 195–211.

[1188] Annales Bertiniani. *Ausgewählte Quellen*. Bd. 6. (Berlin, 1963), 46.

[1189] *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. Пер. И. В. Дьяконова. (Москва, 2012), 37.

[1190] Там само, 95.

[1191] Там само, 229.

[1192] Переклад Сергія Ніколаєва див.: *Повесть временных лет*. Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. (Санкт-Петербург, 2012), 473.

[1193] Переклад Сергія Ніколаєва див.: Там само, 473.

[1194] Annales Fuldenses, 365.

Людовиком, виславши посольство з дарами і видавши заложників лише на звістку про похід франків, як переконливо свідчить цитований фрагмент тексту. Тільки у 858 р. *ободрити* насмілилися знову піднятися проти франків, але їх потуги завершилися успіхом і відновленням об'єднання тільки до 882 р.

Якщо Рюрик був ув'язнений, то він не міг би втекти до *ободритів* з Дорестада чи іншого пункту у Фрісландії, для цього потрібно було пройти суходолом через Австразію та Саксонію, що належить до області фантастики. Втеча морем в обхід данських земель та Ютландії, де знаходилися бази нащадків Хальвдана, взагалі позбавлена сенсу. З землі *ободритів* можна було напасти суходолом тільки на саксонські землі, тоді як з Ютландії можна було дошкуляти побережжю від Везера до Луари, що, зрештою, і відбулося у 845 р. І з того часу "морський конунг" Рюрик цим і займався, змушуючи франкського імператора звернути на себе увагу. У 846 р. Рюрик спалив Дорестад майже на очах у імператора Лотаря, який знаходився у Німвегені[1195].

У 850 р. для нападу на Англію Рюрик зібрав потужний флот у 350 дракарів. З цим флотом він силою захопив той же Дорестад. Дорестад був значним портом не тільки Фрісландії, але й всієї імперії на побережжі Північного моря. Місто було розташоване на о. Валхерен при впадінні р. Шельди в дельту Рейну – головної артерії імперії. В Дорестаді сходилися торговельні шляхи вздовж Рейну, берегів Британії, Північного та Балтійського морів. Фрізькі купці домінували на Балтиці[1196]. Саме тому цей пункт не раз ставав об'єктом нападів "морських конунгів": у 834, 835, 837 та 846 рр. вікінги грабували Дорестад. Франкська імперія не могла дозволити собі позбутися такого центру північної торгівлі. Тому імператор Лотар повернув Рюрику володіння у Фрісландії як імперський лен, який той був зобов'язаний захищати[1197]. З цього часу соратником Рюрика став син Гаральда Клака – Готфрід. Це теж свідчить на користь версії, що Рюрик був братом Гаральда Клака, а якщо племінником – то сином Ануло або Регенфріда, тобто старшим за родовим рахунком від Готфріда.

Дорестад був значним християнським центром (*там багато церков, священиків і кліриків...*[1198]), звідки відправлялися місіонери в скандинавські королівства[1199]. Можна не сумніватися, що Рюрик не тільки підтримував християн, але і сам залишався християнином. Принаймні так

[1195] Анналы Ксантена. *Историки эпохи Каролингов*. Отв. ред. А. И. Сидоров. (Москва, 1999), 145–151.

[1196] Ellis Wadstein. *Norden och Västeuropa i gammal tid*. (Stokholm, 1925), 192 s.

[1197] Николай Беляев. *Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи*, 230–231.

[1198] Житие святого Ансгария, написанное Римбертом и еще одним учеником. Пер. Владимира Рыбакова. *Из ранней истории шведского народа и государства. Первые отношения и законы*. (Москва, 1997), 44 (I, 20).

[1199] Там само, 51 (I, 27).

його сприймали при імператорському дворі, бо не міг бути язичником маркграф Рустрінгії. Тому не вартує надавати великого значення епітетам на зразок *fel christianitatis*[1200], якими нагороджували Рюрика сучасні йому хроністи в період, коли останній із своїм піратським флотом наводив жах на атлантичне побережжя імперії, намагаючись змусити імператора Лотара повернути йому Рустрінгію з Дорестадом[1201]

При цьому імператор Лотар пильно слідкував, щоби Рустрінгія не опинилася у складі Данського королівства. Тому, скориставшись новим спалахом боротьби за данський престол після смерті конунга Хоріка I (854 р.), він у 855 р. відібрав фрісландські володіння Рюрика та Готфріда. І, схоже, що обидва вікінги нічим не порушили свою васальну присягу. В Дорестаді монетний двір працював з 635 р. Його активність в часи Рюрика відзначена Саймоном Купландом. Місцеві срібні монети типу англосаксонських *сцеатів* помічені іменем імператора Лотаря[1202].

Новий конунг Данії Хорік II (854−867/873) у 857 р. надав Рюрику частину своїх земель між Північним морем і р. Ейдер. Очевидно в такий спосіб він досягнув компромісу з одним з претендентів на данський престол. У 863 р. і у 867 р. флотилія Рюрика, якого джерела називають християнином, оздійснила два потужних напади на прирейнські володіння короля Лотаря II[1203]. По смерті Лотара II Рюрик звернувся до короля Карла Лисого, з яким зустрівся двічі, − у 870 та 872 рр., причому на другій зустрічі він був з молодшим сином Гаральда Клака − Родульфом. У 873 р. Рюрику були повернені володіння у Фрісландії, після чого він присягнув Карлу Лисому. Але невдовзі той втратив Фрісландію і у тому ж 873 р. Рюрик присягнув братові Карла − Людовику II Німецькому. І після цього західні джерела про нього не згадують. У 882 р. володіння Рюрика у Фрісландії від імператора Карла III Товстого отримав Готфрід, старший син Гаральда Клака[1204]. Цілком очевидно, що до 882 р. Рюрик вже помер. Г. Ловмяньский вважав, що він помер у 876 р., але так і не аргументував цю гіпотезу[1205].

[1200] Annales Xantenses. // Monumenta Germanae Historica. Scriptores. [in Folio] T. 2. Ed. G. H. Pertz Hannoverae, 1827. P. 235.

[1201] Charles Francis Keary. *The Vikings in Western Christendom*. (London, 1891), 271; Walther Vogel. *Die Normannen und dos Fränkische Reich*. (Berlin, 1906), 129.

[1202] Simon Coupland. Trading places: Quentovic and Dorestad reassed. *Early Medieval Rurope*. T. 2. (2002), 209–232; Idem. *Carolingian Coinage and the Vikings.* Studies on Power and trade in the 9th Centuty. (Burlington, 2007), 95–99; Annemarieke Willemsen. Dorestad. Een wereldstad in de middeleeuwen. *Walbrung Pers*. (Zutphen, 2009), 23–27.

[1203] Незадовго до смерті імператор Лотар I (+ 29.09.855) зрікся влади, пішовши у Прюмське абатство, де розділив землі між трьома синами. Нижню течію Рейна з Фрисландією отримав король Лотарингії Лотар II (+ 869).

[1204] Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.*, 73–74.

[1205] Хенрик Ловмяньский. *Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский”*, 237.

Першим ще у 1816 р. звернув увагу на біографію ютландського конунга Рюріка, ототожнивши його з ладозьким конунгом Рюриком, бельгійський дослідник Ганс-Фрідріх Хольман[1206], який був родом з Евера, центру німецької Фрісландії, який з часів Катерини II належав Росії, а з 1818 р. – герцогству Ольденбурзькому, чия династія була споріднена з Романовими. Розвернули цю гіпотезу уродженець Ольденбурга Фрідріх Карл Герман Крузе (1790–1866)[1207], який з 1836 р. був професором Дерптського університету, та Микола Беляєв (1878–1955)[1208], полковник артилерії і професор Михайлівської артилерійської академії, відомий дослідник в області булатної сталі, який на еміграції, володіючи більшістю європейських мов, написав праці з дослідження саг та германських джерел, котрі залишились невідомими радянським історикам, так як були опубліковані переважно у емігрантських виданнях. Не був знайомий з ними навіть Г. Лебедєв, який підтримував ці ідеї.

Беляєва підтримав Георгій Вернадський[1209], переважна більшість європейських істориків, а також Омелян Пріцак[1210], Лев Гумильов[1211], Гліб Лебедєв[1212], Борис Рибаков[1213], Аркадій Молчанов[1214], Михайло Свердлов[1215], Анатолій Кірпічніков[1216] та інші[1217]. Сергій Азбелєв, погоджуючись

[1206] Hans Friedrich Hollmann. *Rustringen, die ursprungliche Heimat des ersten russischen Grosfürsten Ruriks und seiner Brüder. Ein historischer Versuch*. (Bremen, 1816), 48 s.; Ганс-Фридрих Голлманн. *Рустрингия, первоначальное отечество первого великого князя Рюрика и братьев его*. (Москва, 1819), 61 с.

[1207] Фридрих Карл Герман Крузе. О происхождении Рюрика. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. (1836), № 1 январь, 43–73; № 6 июнь, 513–517.

[1208] Николай Беляев. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. (Прага, 1929), 215–270.

[1209] George Vernadsky. *The Origins of Rusia*. (Oxford, 1959), 207–208; Георгий Вернадский. *Древняя Русь*. (Тверь, 1999), 341–344, 380–382.

[1210] Omeljan Pritsak. *The Origin of Rus'*. Vol. 1. (Cambridze (Mass.), 1981), 155.

[1211] Лев Гумилёв. *Древняя Русь и Великая Степь*. (Москва, 1989), 160.

[1212] Глеб Лебедев. *Эпоха викингов в Северной Европе*. (Ленинград, 1985), 214.

[1213] Борис Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* (Москва, 1993), 299.

[1214] Аркадий Молчанов. Древнескандинавский антропонимический элемент в династической традиции рода Рюриковичей: О роли отдельных компонентов в полиэтнической основе формирования Древнерусского государства. *Образование Древнерусского государства: спорные проблемы*. (Москва, 1992), 44–47.

[1215] Михаил Свердлов. Rörik (Hrørikr) і Gordum. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1994), 36–37.

[1216] Анатолий Кирпичников. Сказание о призвании варягов: легенды и действительность. *Викинги и славяне*. (Санкт-Петербург, 1998), 40–50.

[1217] Хакон Касиков, Арне Касиков. Еще раз о Рюрике Новгородском и Рорике датчанине. *Скандинавский сборник*. Т. 33. (Таллин, 1990), 98–109; Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в*., 74–76; Його ж. *Рюрик*. (Москва, 2010), 316 с.; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 196–203; Його ж. Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI в. *Наукові зошити іст. ф-ту ЛНУ ім. Івана Франка*: Зб. наук. праць. Вип. 7. (Львів, 2005), 25–35; Його ж. Рюрик: легенды и действительность. *Исследования по Русской истории и культуре: Сб. статей к 70-летию профессора Игоря Яков-*

з тотожністю літописного Рюрика з Роріком Ютландським, вважає його внуком ободрицько-ладозького князя Гостомисла[1218]. Внуком ободритського князя Гостомисла вважає Рюрика Андрій Чернов[1219]. Найбільше противників тотожності Рюрика ладозького з Роріком ютландським серед сучасних російських істориків[1220], причому частина з них навіть не знайомі з працею М. Беляєва, а про Г. Хольмана та Ф. Крузе знають з переказів.

Олена Ридзевська, не погоджуючись з такою тотожністю, не розвернула свої сумніви в систему доказів[1221], хоча вона була і досі залишається чи не найкращим знавцем скандинавських джерел. Проте в її часи заперечувати офіційний антинорманізм було небезпечно. За Генріком Ловмяньским існували два різних Рюрики одночасно[1222]. Зрозуміло, що причин мовчання скандинавських джерел про літописного Рюрика історик навіть не пробував пояснити, зате відверто зазначав, що його завдання полягає в спростуванні роботи М. Беляєва. Ігор Шаскольський повторив аргументи стосовно відсутності інформації в західних джерелах про володіння Рюрика в Ладозі та хронологічні невідповідності[1223].

Всі зауваження стосовно хронологічних невідповідностей (а чи існували вони у дійсності?) і мовчання латинських джерел про Ладогу, на мій погляд, достатньо коректно усунені М. Беляєвим, Г. Лебедєвим та Є. Пчоловим в цитованих працях. Рюрик (до 810/812–879) повністю був здатним у 867–879 рр. контролювати Ладогу, утримуючи землі між Північним морем та р. Ейдер, і повернути собі Дорестад з фризькими територіями. Андрій Чернов звернув мою увагу на те, що Рюрик не міг прибути у Ладогу у 862 р. і взагалі раніше 867 р., що узгоджується з висновками Є. Рябініна та Н. Черних про тотальну пожежу Ладоги у

левича Фроянова. (Москва, 2006), 111–121№ Його ж. *Князь Рюрик*. (Біла Церква, 2014), 128 с.; Олег Губарев. *Рюрик Скьёльдунг*. (Санкт-Петербург, 2019), 320 с.

1218 Сергей Азбелев. Обзор источников о происхождении Рюрика и версия о его славянских предках. *Изв. Русс. генеалог. об-ва*. (Санкт-Петербург, 1994), вып. 1, 45–46; Його ж. О происхождении династии Рюриковичей. *Россия и зарубежье: генеалогические связи. Первый Междунар. генеалог. коллоквиум*. (Москва, 1999), 7; Його ж. *Устная история в памятниках Новгорода и Новгородской земли*. (Санкт-Петербург, 2007), 61–86.

1219 Андрей Чернов. Рюрик. *Повесть временных лет*. Перевод с древнерусского Д. Лихачева, О. Творогова. Комментарии А. Боброва, С. Николаева, А. Чернова при участии А. Введенского и Л. Войтовича. (Санкт-Петербург, 2012), 247–254; Його ж. Андрей Чернов. Принц Рюрик – сын датского короля и славянской матери. *Интернетресурс*: https: //nestoriana.wordpress.com/2020/06/10/portret_rorika/.

1220 Вадим Яманов. Рорик ютландский и летописный Рюрик. *Вопросы истории.* (2002), № 2, 127–137.

1221 Елена Рыдзевская. Древняя *Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.,* 132.

1222 Хенрик Ловмяньский. *Рорик Фрисландский и Рюрик "Новгородский"*, 224–230.

1223 Игорь Шаскольский. *Норманнская теория в современной буржуазной историографии*. (Москва–Ленинград, 1965), 211.

865 р. Петербурзький дослідник, на мій погляд обґрунтовано, вважає, що Рюрик перший раз пробув у Ладозі два роки, потім пішов до Ільменя, де заложив Рюрикове городище. Після цього він повернувся у Північну Європу на три роки: йому потрібна була своя база на заході у Фрісландії.

Загалом Рюрик поводив себе як типовий "морський конунг", подібно до батька Хальвдана Старого та діда Ейстейна, намагаючись утримувати в своїх руках головні бази на виході з Балтики у південні та північні землі. Передача володінь у Фрісландії його племіннику (чи двоюрідному брату?) Готфріду, як справедливо зазначив Є. Пчолов, могла бути пов'язана з переміщенням спадкоємця Рюрика – Ігоря разом зі своїм опікуном-регентом Олегом у Придніпров'я до Києва[1224].

Отже, можна стверджувати, що події в Ладозькому королівстві розвивалися наступним чином: У 852 р. флот вікінгів, зібраний для нападу на Бірку, повернув на Ладогу. Після першої невдачі вождь цього нападу Фрамар отримав підмогу з боку шведських вікінгів Стурлауга та Хрольва. Здобувши перемогу, Фрамар став конунгом Ладоги, одружившись з Інгігердою, дочкою попереднього ладозького конунга Інгмара. Але у 865 р. місцева ладозька *русь* разом з словенськими нобілями підняла бунт, очолений Гостомислом, який привів до падіння Фрамара і тотальної пожежі Ладоги. Далі в умовах гострої боротьби за владу Гостомисл звернувся до відомого морського конунга Рюрика, чий батько та дід були колись конунгами Ладоги і чий потужний флот панував в водах Балтики та Північного морів, будучи здатним забезпечити піднесення та процвітання Ладоги, значення якої почало підпадати з огляду змін ситуації в Хозарському каганаті і скорочення притоків арабського срібла.

Знахідки скарбів арабських дірхемів 850–866 рр. поблизу давнього Дорестаду[1225] надійно демонструють картину своєрідної "морської держави" Рюрика, яка спиралася на бази в Ладозі, Ютландії та Дорестаді, контролюючи найважливіші шляхи з Балтики в Північне море. В Дорестаді зустрічаються два потоки срібних монет: з Ладоги – арабське срібло, з Рейну – франкське, яке служило сировиною для місцевих дорестадських монет. Питання з "псевдодірхемами Рюрика" залишається відкритим. Якщо такі монети (дірхеми з головкою сокола та хрестиком зверху) справді карбувалися в Дорестаді, то це було порушенням Тіонвільського капітулярію 805 р., виданого Карлом Великим і послужило причиною позбавлення Рюрика маркграфства Рустрінген у 855 р.

[1224] Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.*, 75.

[1225] Jan Besteman. Danish rule in West Frisia: a failed Normandy in the 9th centery. *Centre, region, periphery. Medieval Europe.* (Basel, 2002), vol. 1, 446–452; Idem. Scandinavisch Dewichtsgeld in Nederland in de Vikingperiode. *Van Solidus tot Euro: Geld in Nederland in economisch-historisch en politiek perspectief*. (Hilversum, 2004), 34–35.

Останнім шансом бодай якось прив'язати Рюрика до слов'ян залишається постать **Гостомисла**, за яку міцно тримаються всі патріоти. Найдавніший літопис в розповіді про закликання Рюрика явно відбиває стосунки на ранній стадії *дружинної держави*, коли основні рішення приймалися на тінгах (вічах). Гостомисл поданий як лідер місцевої знаті, тому всі спроби зробити з нього князя виглядають спекулятивними. Олександр Мікляєв (1934–1993), проаналізувавши більше сотні топонімів Приладожжя з *гост* та *гощ*, прийшов до висновку про присутність цього імені в цій місцевості вже у VIII ст.[1226] Нічого фантастичного і неправдоподібного у фігурі Гостомисла немає.

Зрозуміло, що розповідь про князя *руян*, який у 844 р. втік на береги озера Ільмень[1227], повністю авторської конструкції. Фульденські аннали[1228], Ксантенські аннали[1229], Кведлинбурзькі аннали[1230], Альтайхські аннали[1231] та Хільдесхаймські аннали[1232], повідомляючи про похід східнофранкського короля Людовика II Німецького, який завершився завоюванням слов'янських земель, розповідають про загибель князя на ім'я Gestumus, Gestimulus чи Gostomuizli, при цьому жодним чином не пов'язуючи цього походу з островом Рюген, який не входив в землі ободритів. Всі спроби знайти серед *ободритів* чи інших поморських та полабських слов'ян князя Гостомисла, який ніби-то втік перед франками на береги оз. Ільмень, розпочавши тут слов'янську колонізацію, зафіксовану археологами на століття раніше, просто чергова спроба узгодити патріотичну ностальгію антинорманістів з реальною біографією Рюрика. Будь-які співзвуччя імен чисто випадкові і не можуть служити аргументом, тим більше імена типу Гестум чи Годлав. Найновіші дослідження німецьких і польських археологів переконливо свідчать, що вікінги швидше за слов'ян опанували балтійське побережжя Померанії та Східної Голштінії (бл. 650–725 рр., тоді як перші слов'янські гради *вагрів* тут з'явилися у 835–845 рр.) та повністю контролювали балтійську торгівлю і навігацію[1233]. На середину IX ст. *ободрити* не

[1226] Александр Микляев. О топо- и гидронимахс єлементами – гост, – гощ на Северо-Западе СССР (к проблеме восточнославянского расселения). *Археологическое исследование Новгородской земли.* (Ленинград, 1984), 25–45.

[1227] Сергей Азбелев. Гостомысл. *Варяго-русский вопрос в историографии.* (Москва, 2010), 598–618.

[1228] Annales Fuldenses, 372.

[1229] Annales Xantenses. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. (Hannoverae–Leipsigae, 1909), 14; Ксантенские анналы. *Историки эпохи Каролингов*. Пер. с лат. А. И. Сидорова. (Москва, 1999), 151.

[1230] Кведлинбургские анналы. *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. Пер. с лат. И. В. Дьяконова. (Москва, 2012), 37.

[1231] Альтайхские анналы. *Там само*, 97.

[1232] Хильдесхайские анналы. *Там само*, 229.

[1233] Marek Dulinicz. Die frühe ste slawische Besiedlung in Ostholstein. *Offa*. Bd. 48. (1991), 299–328; Idem. Najstarsza faza osadnictwa Słowiańskiego w Pólnocnej części Europy Środkowej. *Archeolo-*

мали флоту, який би їм дозволив перевезти князя з масивом колоністів аж на другий кінець Балтики.

Волін стараннями польських вчених був піднесений до рівня мало не найбільшого міста на Балтиці і у всій Центрально-Східній Європі з населенням у 10 тисяч осіб[1234]. Записана перед 1200 р. розповідає про заснування бл. 950 р. граду Йомсбург з ініціативи данського короля Гаральда Гормсона чи з дозволу Буріцлейва (Борислава), конунга Вендланду, наданому вікінгу Пальна-Токі, який став першим ярлом Йомсбурга. Його внук Вагн Акасон, спровокований данським конунгом Свейном Гаральдсоном, вступив у битву з ярлом Хаконом Сігурдарсоном з норвезького клану Семінгів у Гйорунгавагській затоці бл. 985 р., у якій йомсвікінги були розгромлені[1235]. Сага збереглася у п'яти редакціях. Сумнівів в історичності основних подій, викладених у сазі, немає[1236]. Скальд Арнор Тордарсон Ярлскальд розповів про здобуття і знищення Йомсбурга норвезьким конунгом Магнусом Олафсоном у 1047 р. Пізніше місто було відновлене і як Волін стало столицею поморського князя Вартислава І. Остання згадка про нього під 1170 р. у Knýtlinga saga, пов'язана з данським конунгом Вальдемаром І. Як Йомсборг, Юмне, Йом і Юлін (civitas magna Livilni – у Тітмара Мерзебурзького) місто відоме з хроні другої половини X – XII ст.[1237] В гирлі Одера німецькі археологи відшукали рештки давнього Йомсбурга–Воліна[1238]. За ними польські археологи кинулися шукати

gia o początkach Słowian. Hrsg. Piotr Kaczanowski, Michał Parczewski. (Kraków, 2005), 513–526; Idem. Frühe Slawen im Gebiet zwischen unterer Weichsel und Elbe, Eine archäologische Studie. *Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete* 7. (Neumünster, 2006), 48–49; Idem. Zachodnie kresy Słowiańczczyzny do początku IX wieku. Problematyka badawcza. *Pogranicza kulturowe w Europie średniowiecznej. Słowiani i ich sąsiedzi.* Red. Kazimierz Grążawski, Marek Dulinicz. (Brodnica–Warszawa–Olsztyn, 2012), 31–42; Torsten Kempke. Skandinavisch-slawische kontakte an der südlischen Ostseeküste im 7, bis 9. Jahrhundert. *Zwischen Reric und Bornhöved.* Hrsg. Ole Harck, Harald Lübke. (Stuttgart, 2001), 9–22; Felix Biermann. Skandinavisch-slawische kontakte von 7./8. bis 12. Jahrkundert im vorpommeraschen Gebiet. *Pogranicza kulturowe w Europie średniowiecznej. Słowiani i ich sąsiedzi,* 77–106; Idem. Skandinavisch-slawische kontakte von 7./8. bis 12. Jahrkundert im vorpommeraschen Gebiet. *Zentralisierungsprozesse und herrschaftsbildung im frühmittelalterlischen Ostmitteleuropa.* Hrsg. Przemysław Sikora. [Studien zur Archäologie Europas. Bd. 23]. (Bonn, 2014), 157–195; Kauke Jöns, Michael Müller-Wille. The early phase of Slavic settlement on the south-western Baltic coastal arrea – current research in the area between the Bay of Kiel and the Oder River. *Archaelogia Polona.* Vol. 48. 2010. (2015), 197–228.

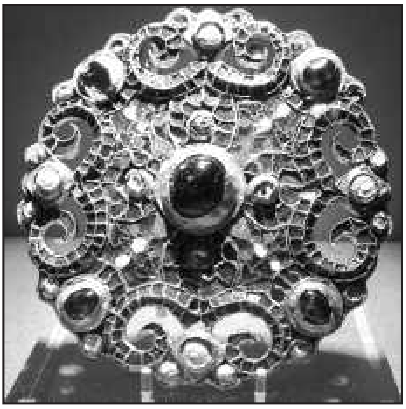
1234 *Leciejewicz L.* Wolin, gród i wyspa // Słownik starożytności słowiańskich. T. 6. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1977. S. 561–564.

1235 Див.: Jómsvikinga saga / Ed. Ólafr Halldórsson. Reykjavik, 1969.

1236 *Blake N.F.* Introduction / Jómsvikinga saga / Trans. N. F. Blake // Icelandic Texts. London. 1962. P. VII; *Ólafur Halldórsson.* Jómsvikinga saga // Mediewal Scandinavia. An Encyclopedia / Ed. Phillip Pulsiano. New York, 1993. P. 343–344.

1237 Geschichte von den Orkaden, Dänemark und der Jomsburg // Thule. Altnordishe Dichtung und Prosa / Ed. F.Niedner. T. 19. Düsseldorf–Köln, 1966. S. 393–436.

1238 Див.: *Rudolph M.* Grundsätzlichen von den Holzdauten in Haithabu // Nachrichenblatt für Deutshe Vorzeit. T. 12. 1936. S. 248–252; *Kunkel O., Wilde K.A.* Wollin // Jahhe Grabungen ayf dem Boden

Фібула з Дорестада (IX ст.)

Псевдодірхем Рюрика

“вендський прошарок” Воліна IX–X ст., однак віднайдені матеріали аж ніяк не дають підстав для твердження про існування у довікінгівський період укріпленого міста з широкими міжнародними зв’язками[1239].

О. Пріцак, вважаючи, що Волін був кінцевою точкою шляху “з варяг в греки”, писав, що Новгород (він вважав Хольмгард Новгородом – Л.В.) і Київ набули значення, бо вони знаходилися вздовж шляху з Воліна до Константинополя[1240]. Свої висновки він базував на повідомленні Адама Бременського (1072–1076) та реляції Ібрагіма ібн Якуба у передачі ал Бекрі (+ 1094). Адам Бременський присав про Волін після зруйнування міста Магнусом Олафсоном, користуючись чутками: “*В її гирлі* [Одри – Л.В.], *яке омиває Скіфські болота, прославлене місто Юмне, надає варварам і грекам, які знаходяться в окрузі, дуже часто відвідувану гавань. Я вважаю, що з похвальних промов цьому місту, бо розповідають багато різного і навряд чи вірогідного, приємно привести небагато, що вартує бути згаданим. Він справді є найбільшим з міст, які є в Європі, в ньому живуть склави разом з іншими народами греками і варварами... існує такий шлях, йти від Гамбурга чи від ріки Ельби на сьомий день досягнеш міста Юмне по суші. А щоби ти добрався до Юмне по морю,*

der wikingerzeitlichen Grossiedlung am Diewenowstrom 1934–1939/40. T. 5. Stettin, 1941; *Kunkel O., Wilde K. A.* Wollin. Stettin, 1946; *Wilde K.A.* Die Bedeutung der Grabung Wollin. Hamburg, 1953; *Herrmann J.* Zwischen Hradschin und Vineta Frühe kulturen der Westslaven. München, 1971. S. 158–160.

[1239] *Filipowiak W.* Wolin – największe miasto Słowiańszczyzny Zachodniej // Szkice z dziejów Pomorza. T. 1. Warszawa, 1958. S. 36–72; *Lecijewicz L.* Początki nadmorskich miast na pomorzu Zachodnim. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1962. S. 266; *Labuda G.* O nazwie Jóm, Jómsborg, Jumme, Wolin, Wineta i t. p. // Labuda G. Fragmenty dziejów słowiańszczyzny zachodniej. T. 2. Warszawa, 1964. S. 184–190; Id., Saga o Styrbjörnie, jarlu Jómsborga // Ib., S. 191–220; *Śląski K.* Słowianie Zachodni na Bałtyku w VII-XIII wieku. Gdańsk, 1969. S. 34–44, 77–87, 90–92;

[1240] *Пріцак О.* Походження Русі. Т. 2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. Київ, 2003. С. 905.

треба ввійти на корабель у Шлезвігу чи Ольденбурзі. Направивши паруси від цього міста [Юмне – Л.В.] *на 14-й день досягнеш Острогарда Русії* [Ostrogard Ruzziae, очевидно Хольмгард – Л.В.], *головним містом якої є Київ, суперник з владою Константинополя, преславна гордість Греції*"[1241]

Відомості Ібрагіма ібн Якуба відносяться до періоду бл. 965 р., але невідомо наскільки точно передав їх ал-Бекрі і чи був Ібрагім ібн Якуб далі двору Оттона I і наскільки чітко уявляв собі території, які описував[1242]. Він передавав відомості про "*плем'я з Сакаліба яке зветься народ Welinán* і *він у хащах на захід від країни Машка* [Мєшка I – Л.В.] *і частково на півночі. Вони мають велике місто на Bahr al-Muhīt* [Балтійському морі – Л.В.], *в ньому 12 воріт. В ньому і пристань, побудована на вбитих палях. Вони воюють проти Мєшка і відома їхня хоробрість*"[1243]. Ця реляція цілком могла бути поєднанням відомостей про волинський масив із відомостями про співзвучний йому порт на Балтиці.

Загалом інформація про Волін писемних та археологічних джерел дозволяє стверджувати, що у другій половині X – середині XI ст. це був значний центр вікінгів у гирлі Одри, пов'язаний торговельними шляхами з Данією та Руссю.

Згадуване раніше таке неоднозначне джерело як Іоакимовий літопис називає Гостомисла сином князя Буривоя, а Рюрика – сином Уміли, дочки Гостомисла. Дослідники вже давно звернули увагу на певну близькість князя Буривоя з Іоакимового літопису до Борживоя з чеської хроніки Козьми Празького[1244], рівно ж Уміли до Людмили, що вказує на чеський прототип цієї генеалогії[1245]. Здається варто погодитися з Є. Пчоловим, що вся ця генеалогія Іоакимового літопису сконструйована або підправлена самим Василем Татищевим[1246]. При цьому історика мотивували ті ж самі патріотичні почуття: дуже вже хотілося пов'язати Рюрика з слов'янською династією.

[1241] Adam History of the Archbishops of Hamburg. Bremen–New York, 1959. P. 252–254; *Адам Бременский.* Деяния архиепископов гамбургской церкви // Немецкие анналы и хроники X–XI столетий. Москва, 2012. С.340.

[1242] Див.: *Spuler B.* Ibrahim ibn Jakub // Jahrbücher für Geschichte Osteruropas. T. 3. 1938. S. 1–16; *Labuda G.* Ibrahim ibn Jakub – relacja o Polsce w nowym wydaniu // Roczniki Historyczne. R. 16. 1947. S. 100–183; *Widajewicz J.* Studia and relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba // Rozprawy Akademii Umiejętności. Widział Historyczno-Filozoficzny. T. 46. Kraków, 1948. № 1; *Jakimowicz R.* Kilka uwag and relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba // Slavia Antiqua. T. 1. 1948. S. 439–440; *Buczek K.* Zagadnienie wiadomości dwu relacji o początkowych dziejach państwa polskiego // Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane R.Grodeckiemu. Warszawa, 1960. S. 45–70.

[1243] Див.: *Куник А., Розен В.* Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и Славянах. Санкт-Петербург, 1878. С. 23–24; *Kowalski T.* Relacją Ibrahima ibn Jakuba z podroży do krajów słowiańskich w przekazie al-Biekriego. Kraków, 1946. S. 32.

[1244] Пётр Лавровский. Исследование о летописи Якимовской. *Ученые записки Второго отделения Императорской Академии Наук*. Кн. 2. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 1856), 113.

[1245] Евгений Пчёлов. *Рюрик*, 62, 66.

[1246] Там само, 64–67.

Реальний Гостомисл був лідером словенської верхівки, яка дійшла компромісу з верхівкою ладозької русі, результатом чого стало звернення до Рюрика. Ім'я Гостомисла зберегли скальди, які прославили цю подію, а з їх пісень воно перейшло до Найдавнішого літопису.

Традиція називає поряд з Рюриком двох братів: **Синеуса** і **Трувора**, які отримали від нього княжіння в Ізборську та Білоозері. Трафаретність самої легенди про трьох братів і та обставина, що імена Синеуса і Трувора ніде не повторюються серед масиву нащадків Рюрика, змушує обережно поставитися до цієї інформації[1247]. Аріст Кунік вважав, що це неправильний переклад епітетів Рюрика: "перемоги використовуючий" та "вірний" ("страж Тора")[1248]. Його підтримали Микола Беляєв та Георгій Вернадський.

Довший час загальноприйнятою була версія Б. Рибакова, ніби літописець не зрозумів шведського тексту, де повідомлялось, що Рюрик прийшов із своїм домом (сине-хус) та вірною дружиною (тру-вор)[1249]. Проти прийняття цієї версії застерігав Г. Ловмяньский: виходило, що літописець двічі переклав фразу "з родом своїм і вірною дружиною", один раз відповідно до її справжнього значення, а другий раз (незрозуміло як) − прийнявши її за власні імена. Крім того, практично неможливо утворити ім'я "Трувор" з "thru varing"[1250]. Цю суперечливість намагався усунути Микола Гриньов, допустивши, що текст угоди з Рюриком був записаний рунами, які в XI ст. редактор не міг розібрати, що і привело до помилки[1251]. Його спробу також не можна назвати переконливою.

Скандинавська етимологія імен Синеуса (Signjótr) і Трувора (Ћorvarr чи Ћorvarör) не викликає особливих сумнівів[1252]. Ці шведські імена відомі в рунічних написах з Упланда та Ісландії.

В околицях Ізборська знаходився курган, званий Труворою могилою, але це місце ніяк не пов'язується ні з місцевим фольклором ні з псковськими літописами[1253]. Білоозерська легенда, зафіксована у XVI ст.,

---

[1247] Birger Nerman. *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der Jüngeren Eisenzeit*. (Stockholm, 1929), 48.

[1248] Arist Kunik. *Die Berufung der Schwedischen Rudsen durch den Finnen und Slawen*. (Sent-Petersburg, 1844), 131–134.

[1249] Борис Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества*, 286.

[1250] Хенрик Ловмяньский. *Русь и норманны*, 275.

[1251] Николай Гринёв. Легенда о призвании варяжских князей (об источниках и редакциях в Новгородской первой летописи). *История и культура древнерусского государства*. (Москва, 1989), 31–43.

[1252] Вильгельм Томсен. *Начало русского государства*. (Москва, 1891), 65; Елена Рыдзевская. Древняяя *Русь и Скандинавия*, 168; Gottfrid Schramm. Die erste Generation der altrussischen Fürstendynastie. Philologische Argumenten für die Historrizitüt von Rjurik und seine Brüdern. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Bd. 28. (1980), 321–333.

[1253] Елена Рыдзевская. Древняяя *Русь и Скандинавия*, 166–167.

пов’язує Синеуса не з Білоозером, а з Кістемою, що, на думку відомої дослідниці скандинавських джерел О. Ридзевської, підвищує її історичність[1254]. Але цього буде явно замало, щоби зачислити Трувора та Синеуса в число членів династії Рюриковичів[1255]. Тим більше, що латиномовні джерела братів Рюрика з такими іменами не згадують. Напевно можна погодитися з О. Мельниковою, що загадка Трувора і Синеуса належить до числа проблем, які остаточно не будуть вирішені ніколи[1256].

Співставлення текстів з Іпатіївського та Никонівського списків на диво схоже, певно уже в XI ст. існував один з варіантів “Сказання про закликання варягів”, хоча подібних рунічних текстів, тобто письмового тексту “Сказання” на давньоскандинавській мові не існувало[1257].

Традиційна дата смерті Трувора і Синеуса 864 р. Враховуючи корекцію дати приходу Рюрика її потрібно перенести на 869 р. Трувор і Синеус могли бути хевдінгами, поставленими Рюриком над цими важливими для Ладозького королівства областями (Ізборськом та Білоозером). Конунги практикували ставити на чолі загонів своїх родичів, отже обидва теж могли бути родичами Рюрика, але не обов’язково його братами[1258]. Тим більше рідними. Обидва імена частіше зустрічаються у шведів. Тому Трувор і Синеус скоріше свояки Рюрика, брати його дружини, або таки хевдінги з числа “старої” ладозької русі-варягів. Обидва могли загинути в період відновлення домінації Ладоги над цими областями, які могли відпасти в період боротьби за владу між різними групами після вигнання Фрамара. Пісні скальдів про них могли ще довший час зберігатися в дружинному середовищі, що і дозволило редактору долучити їх імена до імені Рюрика. Проблема залишається відкритою.

Ще одна загадка з кола Рюрика – постать **Вадима Хороброго.** Саме за час відсутності Рюрика в Ладозі у 870–873 рр. могла виступити опозиція на чолі з Вадимом Хоробрим. Повернувшись, Рюрик мусив вступити в боротьбу, яка закінчилась загибеллю Вадима і втечею частини “мужів” в інші землі[1259]. Ігор Фроянов назвав Вадима Хороброго “словенським князем”, якого підтримали “старійшини”[1260]. Така здогадка виглядає дуже правдоподібно: за час відсутності Рюрика князь сусідньої Славії

[1254] Там само, 168.

[1255] Елена Мельникова. Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтничной знати. *Элита и этнос средневековья*. (Москва, 1995), 39–44; Її ж. Рюрик, Синеус и Трувор в древнерусской историографической традиции. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г.* (Москва, 2000), 142–159.

[1256] Там само, 158.

[1257] Там само, 149–157.

[1258] Август Людвиг Шлецер. *Нестор*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1876), 202–205.

[1259] Хакон Касиков, Арно Касиков. *Еще раз о Рюрике Новгородском и Рорике Датчанине*, 214.

[1260] Игорь Фроянов. *Мятежный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия*. (Санкт-Петербург, 1992), 100–103.

Монети з Дорестада (IX ст.)

міг здійснити спробу опанувати Ладогу і знайти підтримку у місцевої еліти. Заперечення з цього приводу Михайла Свердлова не виглядають переконливими, рівно ж як і висновок про легендарність особи Вадима[1261], бо залишається незрозумілим, що легендарного було у діяльності Вадима і кому та для чого його було вигадувати.

Але застереження викликає саме ім'я противника Рюрика – *Вадим*. У слов'ян таке ім'я не зустрічається, тим більше у IX ст. Це християнське ім'я (мученик Вадим Перський загинув 9 квітня 376 р.) на Русі вперше зустрічається у тексті Галицького Євангелія XIII ст.[1262] То як же це ім'я могло потрапити у язичеську Славію середини IX ст.? Тільки в одному випадку: якщо Вадим Хоробрий був варягом-християнином, тобто певний час перебував на візантійській службі або ж належав до найближчого оточення Рюрика з часів, коли останній володів маркграфством Рустрінген. В такому випадку знову виникає запитань більше ніж можливих відповідей. Вадим Хоробрий міг бути лідером групи старих ладозьких варягів, міг бути вождем групи варягів, які повернулися з візантійської служби і вже злилися з словенськими лідерами, а міг бути намісником Рюрика, залишеним останнім у Ладозі, якого підтримали місцеві словенська і руська еліти. В будь-якому

[1261] Михаил Свердлов. *Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2003), 123–125.

[1262] Ольга Лосева. *Русские месяцесловы XI–XIV веков*. (Москва, 2001), 313.

випадку немає підстав відкидати ймовірність загибелі Вадима у 873 р. під час повернення Рюрика в Ладогу.

За літописами Рюрик помер у 879 р. Звичайно, при всій дискусійності ця традиційна дата виглядає доволі правдоподібною. Один з літописів, писаних скорописом XVII ст., який має заголовок "Летописец о великих княжениях и о битвах, како же побеждали князь князя и колько который князь княжил на своем княжении", розповідає ніби Рюрик з Олегом воювали Лоп і Корелу і що у 879 р. Рюрик помер в Кореді. В іншому літописі XVII ст. також читаємо: "Умре Рюрик в Кореле в воине тамо положен бысть в городе Кореле". Про те ж повідомляє і "Детальнійша історія Государів Російських", опублікована Миколою Новіковим у 1791 р. в його "Вівліофіці". Віктор Зіборов, вказуючи, що в останньому випадку ім'я Рюрика пов'язане з іменем новгородського боярина карельського походження Валіти, рід якого в XIV ст. займав високе положення в Новгородській землі, дійшов до висновку, що Рюрик був докомпонований до Валіта і Корели у 1592–1630 рр., коли російська дипломатія шукала доказів древності входження карельських земель у російські[1263]. Костянтин Бестужев-Рюмін, навпаки, не бачив нічого неймовірного в повідомленні про загибель Рюрика в Кореді[1264]. Можливо, що він мав рацію: ім'я Рюрика лише раз пов'язане з Валітою і то в досить непевній публікації. Можна припускати, що смерть Рюрика була раптовою. Розповідь про передачу влади Олегу дуже схожа на пісню скальда про те, як вмираючий від рани вождь передає владу і сина родичеві і найближчому сподвижнику. Можливо, що така пісня про загибель Рюрика у Карелії-Бярмії ще існувала і у часи, коли російська дипломатія чіплялась за Валіту та епічні свідчення належності Корели до Новгорода.

За "Іоакимовим літописом" у Рюрика було багато жінок, але "паче всіх любив Ефанду, доньку князя урманського і коли та роди сина Інгоря, дасть її обіцяний при морі град з Іжарою в віно...передаше княжіння і сина свого шурину своєму Ольгу варягу сущу, князю урманському"[1265]. Готліб Зігфрід Байєр (1694–1738) ототожнював Урманію з шведською областю Раумдалією[1266]. Схоже також, що В. Татищев передав ім'я княгині у спотвореному вигляді, її звали скоріше Сфанідр (Svanheiðr)[1267].

[1263] Виктор Зиборов. *О летописи Нестора: Основной летописный свод в русском летописании XI в.* (Санкт-Петербург, 1995), 56; Романовы и Рюриковичи. О родословной легенде Рюриковичей. *Дом Романовых в истории России*. (Санкт-Петербург, 1995), 47–54.

[1264] Константин Бестужев-Рюмин. *Древняя русская история*. (Санкт-Петербург, 1879), 390.

[1265] Василий Татищев. *История Российская*. Т. 2. (Москва, 1963), 41, 218, 227, 252–253, 305.

[1266] Thottleib Siegfried Bayer. De Varagis. *Commentarii Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae*. T. 4 (ad annum 1729). (1735), 301.

[1267] Див.: *Повесть временных лет.* Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войто-

Можливо, що у всі ці звістки містять якесь раціональне зерно. Подібно до Хальвдана, намагаючись не втратити ютландські та фрісландські землі, а також утримати і Ладогу, Рюрик мусив шукати компромісу з лідерами місцевої *русі* або ж сусіднім шведським обласним конунгом. Подібні союзи скріплялися шлюбами. Щоб підкріпити свою популярність серед ладозької еліти Рюрик міг виступити в Корелу, сподіваючись на військовий успіх. В цьому поході він, можливо, отримав рану, від якої помер, і вся влада перейшла до свояка Олега, об'явленого регентом при племіннику[1268].

Здогадки ніби матір'ю Ігоря була слов'янка з роду Гостомисла не мають жодного джерельного підтвердження[1269]. Більше того, якщо Олег був свояком Рюрика, тобто братом його матері, то сам Ігор теж і за мамою був скандинавом шведського, норвезького чи данського походження. За літописами сина Рюрика звали Ігорем, тобто Інгварем. Останнє дозволяє припускати, враховуючи традицію називати старших внуків іменем діда, що Рюрик одружився з представницею попередньої ладозької династії, дочкою конунга Інгвара.

Зрозуміло також, що Рюрик утвердився у Ладозі[1270], а не в Новгороді[1271], якого тоді ще не існувало. Можна погодитися з Тетяною Вілкул, що в первинному тексті *ПВЛ присутня лише "ладозька версія" приходу Рюрика*[1272].

Можна погодитись, що Рюрик вирисовується як далекоглядний і вмілий політика, добрий вождь морських походів, здатний підпорядкувати всі можливості і засоби для реалізації поставленої мети[1273]. Його діяльність була цілком в дусі епохи вікінгів і їх конунгів, де політичні успіхи межували з авантюризмом, хоробрість з безумством, а перемоги змінювалися жорстокими поразками. Період утвердження Рюрика в Ладозі був періодом воєнно-політичної нестабільності. Так з числа 76 скарбів з 25622 дірхемами, які були закопані в цьому регіоні між 780–899 рр., 23 скарби з 13213 дірхемами (або 51,6 % всіх дірхемів) припадає на період 860–879 рр., що підтверджує такий висновок, так

вича. (Санкт-Петербург, 2012), 398, 468.

[1268] Проблеми походження Олега див. далі в окремому параграфі.

[1269] Михаил Свердлов. *Домонгольская Русь*, 126.

[1270] Дмитрий Мачинский. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси. *Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша: связующие пути и организующие центры*. Шестые чтения памяти Анны Мачинской. Старая Ладога, 21–23 декабря 2001 г. Сборник статей. (Санкт-Петербург, 2002), 5–35.

[1271] Алексей Гиппиус. Новгород и Ладога в "Повести временных лет". *У истоков русской государственности. К 30-летию археологического исследования Новгородского Рюрикова Городища и Новгородской областной археологической экспедиции*. Ред. Евгений Носов и Александр Мусин. (Санкт-Петербург, 2007), 213–220.

[1272] Татьяна Вилкул. Ладога или Новгород? *Paleoslavica*. Т. 16. (Cambridge (Mass.), 2008), № 2, 272–280.

[1273] Walther Vogel. *Die Normannen und das Fränkische Reich*. (Berlin, 1906), 236.

як скарби закопували найчастіше саме в періоди воєнно-політичної нестабільності[1274]. І *Ладозьке королівство* при ньому залишалося тільки одним з численних подібних *королівств* вікінгів. Воно контролювало кінець *Волзько-Балтійського шляху* і намагалося розширити контрольовані території у цьому напрямку. Всі намагання представити Ладогу як першу столицю Русі і пов'язати з нею походи на Візантію не більше як патріотичні фантазії дослідників, які помалу розвіюються[1275]. Окрім Ладоги на теренах Східної і Центрально-Східної Європи існували і інші *королівства* вікінгів.

[1274] Валерий Седых. Клады эпохи Рюрика: археолого-нумизматический аспект. *XIII Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 11–15 апреля 2005 г. Тезисы докладов и сообщений.* (Москва, 2005), 106–107.

[1275] Адриан Селин. Староладожский миф в академическом дискурсе последних лет. Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. (Санкт-Петербург, 2012), № 1(11), 117–126.

ШЛЯХ З ВАРЯГ В ГРЕКИ І ХОЛЬМГАРД

В циклі т. з. *саг про давні часи* збереглася *Сага про Ейріка Мандрівника* (Eiriks saga viðfọrla). Вона дійшла в трьох пергаменних списках XIV ст., через що її відносять до пізніх саг, створених під впливом лицарських романів[1276], але текст цієї саги не містить нічого фантастичного і зберігає пласт давнішого прототипу. Сага розповідає про пригоди конунга вікінгів, який подався на пошуки землі Одаінсак (Ódáins akr) – *левад безсмертя*, яка за чутками мала бути десь на Сході. Ейрік спочатку потрапив до Гардаріки (тобто на Русь), а потім дістався Міклагарду (Константинополя), де був прийнятий візантійським василевсом[1277]. Цей Ейрік Мандрівник доводився рідним братом Ейстейну, який за сагами був батьком Хальвдана Старого і дідом Рюрика. Таким чином діяльність конунга Ейріка, який ніби-то першим відшукав *шлях з варяг в греки*, мала би відноситися до другої половини VIII ст.[1278]

Але інші більш давні саги розповідають про шведського конунга Івара Широкі Обійми (бл. 650–700), який походив з данських Скьольдунгів, прийшов до Сканії, прогнав з Упсали Інглінгів і підпорядкував собі всіх шведів, Данію, Курляндію, країну саксів, Естланд і всі східні королівства аж до Гардаріки (Русі) "оволодів... всім Аустрікі [Східним шляхом – Л.В.]"[1279]. Тобто спроби проникнення у Візантію через Східну Європу, використовуючи бази вікінгів південніше Ризької затоки (перші скандинавські поселення в цьому регіоні Гробіни біля сучасного міста Лієпая, Апуоле, Віскаутен на Куршській косі та інші функціонували бл. 650–850 років[1280]), здійснювалися вихідцями з Швеції ще з другої половини VII ст. А вже з VIII ст. розповіді про подорожі вікінгів по Austrverg (Східному шляху) доволі чисельні.

Ігнорувати цю інформацію не можна. Наприклад, відома "Сага про гутів" описує шлях до Константинополя через Західну Двину (Даугаву), тобто обминаючи Ладогу: "*... поплили до острова поблизу Естланда,*

[1276] Helle Jensen. Eiriks saga viðfọrla. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia.* Ed. Phillip Pulsiano. (New York, 1993), 160–161.

[1277] *Fornaldar sögur Nordrlanda.* Vol. 3. Ed. Carl Cottlob Rafn. (København, 1830), 661–674.

[1278] Леонтій Войтович. *Князь Рюрик*. (Біла Церква, 2014), 27–29, 55.

[1279] Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.). Тексты, перевод, комментарий.* Т. 1. (Москва, 1993), 51, 55.

[1280] Галина Глазырина, Татьяна Джаксон, Елена Мельникова. Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. (Москва, 1999), 461.

який називається Дагьє [о. Хейумаа – Л. В.], *і оселилися там і збудували укріплення... Але і там вони не могли себе прокормити і поплили рікою, яка називається Дюна* [Західна Двина – Л. В.], *а по ній через Русаланд. Вони плили так довго, що приплили у Грінкланд* [Візантію – Л. В.]”[1281]

Отже задовго до появи Новгорода по Західній Двині, Касплі та Дніпру вікінги добралися до Чорного моря і Константинополя. Цей шлях *з варяг в греки* функціонував поряд з *волзько-каспійським шляхом*, яким вікінги з Ладоги отримували арабське срібло взамін за хутра, які обмінювали у фінських мисливців на скляні бусини та інший мотлох. Добре знаний в численних скандинавських джерелах Austrverg (Східний шлях, від *austr – схід* і *verg – шлях*), вперше згадується у вісі з поеми скальда Тьодольва з Хвініра (друга пол. IX ст.). Цікаво, що сини Володимира Святославича Вісівальд (Вишеслав?) та Ярослав названі *конунгами східного шляху*[1282] (Jaritláfi Austrvegs konungή[1283]).

Дракари заходили у Ризьку затоку вздовж естонського побережжя повз о. Дагьє [Хейумаа], як подано у “Сазі про гутів”, бо прохід через Ірбенську протоку був менш безпечним з огляду на піратські бази на о. Езель[1284] [Саарема], де з’явилися перші вітрильники на Балтиці[1285]. Далі йшли Даугавою (Західною Двиною), входили у її ліву притоку Касплю[1286], яка доволі широка і повноводна[1287]. Ріка Каспля витікає з північно-східного кінця озера Каспля, де нині с. Каспля біля якого збереглися рештки валів давнього городища. З протилежного кінця в озеро, довжина якого 7 км, впадає р. Клец. Раніше р. Каспля, оз. Каспля і р. Клец складали єдине ціле, у них далі залишилася спільна долина, тобто р. Каспля доходила до с. Рокот[1288]. На підході в оз. Каспля у р. Клец

[1281] Сага о гутах. Пер. Станислава Ковалевского. *Средние века*. Т. 38. (Москва, 1975), 307.

[1282] Татьяна Джаксон. “Восточный путь” исландских королевских саг. *История СССР*. (1976), № 5, 164–170; Її ж. Древнескандинавская топонимия с корнем aust- *Скандинавский сборник*. Вып. 31. (Таллин, 1988), 140–145; Її ж. *Austr и Görðит. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*. (Москва, 2001), 207 с.

[1283] Ágpir af Nóregskonunga sögum. Ed. Bjarni Einarsson. *Islenzk fornit*. Bd. 29. (Reykjavik, 1984), 27.

[1284] Eysusla скандинавських саг.

[1285] Marika Magi. Saaremaa muinasarg 600–1227 kogumikus Saaremaa. 2. *Ajalugu, majandus, kultuur*. (Koolibri, 2007), 55–76; Enn Tarvel. *Eesta rahva lugu*. (Narrak, 2018), 39.

[1286] При впадінні Касплі у Західну Двину знаходиться місто Сураж, дитинець якого знаходився на мисі високого правого берега ріки на місці пізнішого замку XVI–XVII ст., де при розвідувальних розкопках знайдены численны фрагменти кераміки XI–XIII ст. і більш раннього ліпленого посуду (*Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобласть*. Ред. С. В. Марцэлеў. (мінск, 1985), 178–200; Археологічныя помнікі раёна. *Памяць: Віцебскі раён: гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі*. Ред. А. П. Красоўслі, уклад. У. І. Мезенцаў. (Мінск, 2004), 28–33). Сама назва *Сураж*, напевно, не випадкова *на шляху з варяг в греки*: *Сурож* давніх літописів це Судак (Сугдея) в Криму.

[1287] Ще у XIX ст. річкові пароплави ходили по Касплі до Демидова (стара назва Поріччя).

[1288] Николай Загоскин. *Русские водные пути и судовое дело в допетровской России*. (Казань, 1910), 506 с.; Вениамин Брим. Путь из варяг в греки. *Известия АН СССН. VII серия. Отд. Общественных наук*. (Москва, 1931), 201–247; Даниил Погуляев. Реки и озёра Смоленской

Івар Широкі Обійми в битві при Броваллі. Гравюра з картини Л. Фрьоліга (XIX ст.)

(на той час у р. Касплю) впадає р. Удра, яка 3-км волоком з'єднувалася з р. Купрінкою біля с. Єрмаки, яке місцеві жителі досі називають Волок-Волочок. Купрінка впадає до озера Купріно, з протилежного боку якого витікає р. Катинь, яка впадає у Дніпро[1289]. Таким чином шлях

області. *По голубым просторам*. (Москва, 1965), 79–143; Александр Микляев. Маршрут из летописи. *Катера и яхты.* (1969), № 3, 10–14; Владимир Мегорский, Алексей Грязнов. *Там само.* (1976), № 5, 24–28; Лев Плечко. *Старинные водные пути*. (Москва, 1985), 8–10.

[1289] Сьогодні цей шлях можна ще пройти на байдарках, а у епоху вікінгів він був значно легшим ніж Волзько-Балтійський шлях і дозволяв добратися до Дніпра навіть на дракарах. Шлях з Ладоги до Дніпра на дракарах був взагалі неможливий. Щоби спуститися порожистим Волховом до оз. Ільмень потрібно було переходити на човни-однодревки. Далі з Ільмені входити у р. Ловать, з Ловаті переходити в її праву притоку Кунью і далі був волок від Волокова до р. Торопи, яка впадає у Дніпро. Довжина цього волоку 45 км. Можна було також пройти у праву притоку Куньї р. Сережу, теж заповнену порогами, звідки човни перетягувалися волоком від погосту Волок до с. Жельно на р. Торопі. Довжина цього волоку 50 км. (Вячеслав Котов. Ловатский участок Великого торгового пути "из варяг в греки". *Псков.* № 5. (1996), 40–51; Його ж. Круговой маршрут на участке Великого торгового пути "из варяг в греки" от Холма до Сурожа. *Там само*. (1997), 69–77). Саме тому це відгалуження шляху діяло вже після заснування Новгороду з середини XI ст.

Камінь з рунами VIII–IX ст.

з Балтики до Чорного моря відомий як *шлях з варяг в греки* проходив наступним чином: Ризька затока – р. Даугава (Західна Двина) – р. Каспль – р. Удра – р. Купрінка – оз. Купріно –р. Катинь – р. Дніпро.

На Austrverg саги розміщають звично три міста в наступній послідовності: Hólmgarðr, Koenugarðr (Київ) і Miklagarðr (Константинополь). Спостереження за топонімами показали, що виникнення топонімів на – garðr слід датувати часом до початку широкого проникнення скандинавів у Середнє Придніпров'я і інтенсивного функціонування Дніпровського шляху, тобто до другої половини IX ст.[1290].

Скандинавські джерела до XIII ст. не знають Новгорода. Володимира Святославича та Ярослава Володимировича вони називають конунгами Хольмгарда. Історики майже однозначно і далі ототожнюють Хольмгард з Новгородом Великим. Знаючи про відсутність у Новгороді матеріалів VIII–IX ст., вони приймають версію про Холм-город на Славні як попередник Новгорода[1291]. І справді в одній з *саг про давні часи* ("Сага про Хрольва Пішохода") сказано: "*головний престол конунга Гардів знаходиться у Хольмгардаборзі, який тепер називається Ногардар (Nógarðar)*"[1292]. Але тут необхідно брати до уваги, що хоча "Саги про давні часи північних країн" містять розповіді про події, які мали

[1290] Галина Глазырина, Татьяна Джаксон, Елена Мельникова. На пути "из варяг в греки". *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 477.

[1291] Татьяна Джаксон. Hólmgarðr – Новгород: "Город на острове" или "Хълмъ-городъ"? *Джаксон Т.Н. Austr и Görðum. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*. (Москва, 2001), 90–92.

[1292] *Fornaldar sögur Nórðrlanda eptir gömlum handritum.* Bd. 3. Ed. Carl Cottlob Rafn. (København, 1830), 362.

місце до 875 р. (тобто до ісландської колонізації), а данський хроніст Саксон Граматик (бл. 1140 – бл. 1216) почав їх обробляти з 1201 р. для свого величезного зведення Gesta Danorum[1293], однак записувати їх почали аж бл. 1250 р.[1294], а найдавніші рукописи, які збереглися, відносяться до XV століття. Очевидно, що тоді і з'явилося це уточнення.

Якщо строго виходити із інформації літописів, то дійсно тільки у 1044 р. "*на весну же Володимиръ* [Володимир Ярославич, син Ярослава Володимировича – Л.В.] *заложи Новѣгород и сдела его*"[1295]. Про розбудову зазначеного міста йдеться у більш пізніх повідомленнях літописів. У 1116 р. *"в то же лето Мьстислав* [Мстислав Володимир, старший син Володимира Мономаха – Л. В.] *заложи Новѣгород болши первого*"[1296], а у 1169 р. за князя Романа Мстиславича "*устроиша острог около города*"[1297]. І ця інформація повністю відповідає знахідкам численних археологічних експедицій. Новгород археологічно досліджений краще від будь-якого іншого центру Русі. Всі спроби знайти у місті шари VIII–IX ст. виявилися марними[1298]. Перспективи знайти ділянки із забудовою X ст. також відсутні[1299]. Довга дискусія стосовно часу появи новгородських укріплень так і не дозволила довести наявність таких, датованих раніше згаданих у літописі[1300]. Стара, здавалось добре

[1293] Hilda Roderick Ellis-Davidson. *Introduction to Saxo Grammaticus The History of the Danes*. Book I–IX. Vol. 2. Commentry. (Cambridge, 1980), 528 p.

[1294] Kurt Schier K. *Sagaliteratur*. (Stuttgart: J. B. Metzler, 1970), 81.

[1295] *Новгородская первая летопись старшого и младшего изводов*. (Москва–Ленинград, 1950), 181.

[1296] Там само, 20, 204.

[1297] Там само, 33.

[1298] Артемий Арциховский. Археологическое изучение Новгорода. *Материалы и исследования по археологи СССР* (далі МИА). № 55. (Москва, 1956), 15, 42–43.

[1299] Валентин Янин. Возможности археологи в изучении древнего Новгорода. *Вестник АН СССР*. (1973), № 8, 67–70.

[1300] Александр Монгайт. *Оборонительные сооружения Новгорода Великого*. [МИА. № 31]. (Москва, 1952), 113–132; Сергей Орлов, Алексей Воробьев. *Оборонительные укрепления древнего Новгорода*. (Новгород, 1959), 55 с.; Владимир Косточкин, Сергей Орлов, Павел Раппопорт. Новые данные об укреплениях новгородського острога. *Памятники культуры*. Вып. 3. (Москва, 1961), 68–76; Борис Колчин. Дендрохронология Новгорода. *Советская археология*. (Москва, 1963), № 1, 113–139; *Його ж.* Хронология новгородських древностей. *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. (Москва, 1982), 156–177; Сергей Орлов. К топографии истории оборонительных сооружений древнего Новгорода. *Уч. зап. Новгородского гос. пед. ин-та*. Т. 1. (1965), 3–52; Его же. По поводу статьи М. Х. Алешковского и Л. Е. Красноречьева. *Советская археология*. (Москва, 1972), № 2, 96–99; Марк Алешковский, Леонид Красноречьев. О датировке вала и рва Новгородского острога. *Советская археология.* (Москва, 1970), № 4, 54–73; Їх же. К датировке вала и рва новгородського острога (ответ С.Н.Орлову). *Там само*. (Москва, 1972), № 3, 392–395; Валентин Янин, Борис Колчин. Итоги и перспективы новгородской археологи. *Археологическое изучение Новгорода*. (Москва, 1978), 5–56; Борис Колчин, Наталья Черных. Ильинский раскоп (стратиграфия и хронология). *Там само*, 57–116; Валентин Янин. Тихвинский раскоп. *Там само*, 117–134; Борис Колчин, Александр Хорошев. Михайловский раскоп. *Там само*, 135–173.

обґрунтована, версія про об'єднання трьох різноетнічних поселень *словен*, *кривичів* і *мері* побудовою дитинця ("нового міста") у IX–X ст.[1301] не знайшла підтвердження в археологічному матеріалі. Схоже, що мав рацію молодий Борис Греков, звернувши увагу на новгородську волость Жабка: "*сім кінців і погост зі своїми селами складають одну велику волость. Чи не був коли-небудь і сам Новгород Великий у подібному становищі?*"[1302]

У міру зменшення шансів на віднайдення Новгорода ранішого за XI ст. почала складатися версія про Холм-город на Словенському кінці, які скандинави називали Хольмгардом, як предтечі Новгорода[1303]. Новгородські кінці почали формуватися в середині X ст., але укріплень там ще не було. Найдавніші матеріали на Неревському кінці (перехресток вул. Козьмодем'янської і Великої) датуються 953 р., на Людиному (перехресток Пробойної і Черничиної) – 930-і рр., на Славенському (Михайловський раскоп) – 974 р. Але ці датування не є визначальними. У величезному Ільїнському розкопі на Славенському кінці (1430 кв. м.) нижні горизонти сягають середини XI ст., а більшість розкопаної території на Славні містять матеріали не старші XII ст.[1304] Зрештою і *Хълмъ* в Новгороді згадується вперше під 1134 р.[1305]

Назва Хольмгард зустрічається у скандинавських джерелах більше сотні разів, і більше половини згадок відносяться до періоду до середини XI ст., тобто до появи Новгорода на Волхові.

Найдавніший рунічний напис теж початку XI ст. повідомляє: "*Інгіфаст велів висікти камінь по Сігвіду, своєму батькові, він впав у Хольмгарді, кормчий с своїми корабельниками*"[1306]. Тобто Хольмгард існував як столиця з портом, княжим палацом та міжнародним торгом ще задовго до Новгороду. Норвезькі та ісландські джерела знають окрему категорію купців, які торгували з Хольмгардом: Хольмгардафарі (від *fari – мандрівники*), заходячи на Фарерські острови та Ісландію. Поза сумнівами, Хольмгард був добре відомим у скандинавському світі.

У 9 розділі праці візантійського василевса Костянтина Порфірогенета "Про правління імперією", написаній у середині X ст., в контексті розповіді про формування купецької флотилії для відправки до Констан-

[1301] Валентин Янин, Марк Алешковский. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы). *История СССР*. (1971), № 2, 32–61.

[1302] Борис Греков. *Новгородский Дом святой Софии (Опыт изучения организации и внутренних отношений церковной вотчины).* Ч. 1. (Санкт-Петербург, 1914), 291.

[1303] Валентин Янин. Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований. *Новгородский исторический сборник.* Т.1 (11). (Ленинград, 1982), 83.

[1304] Болеслав Ершевский. Археологические наблюдения в Новгороде в 1969–1974 гг. *Археологическое изучение Новгорода*. (Москва, 1978), 233.

[1305] *Новгородская первая летопись старшого и младшего изводов*, 23, 208.

[1306] Елена Мельникова. *Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий*. (Москва, 1977). № 57.

тинополя читаємо, що частина її приходила: "... *із Немогарда* [Νεμογαρδάς], *у якому сидів Сфендосав, син Інгора, архонта Росиї...*"[1307] Не всі дослідники погодилися з ототожненням Немогарда з Новгородом. Василь Ляскоронський (1859–1928) бачив у цій назві нову відбудовану частину Києва[1308], Володимир Пархоменко (1880–1942) – місто, розташоване на цьому шляху південніше[1309]. Джон Багнел Б'юрі (1861–1927) запропонував кон'єктуру β взамін μ: Νεβογαρδάς[1310], на підставі якої, Анатолій Кірпічніков зробив висновок, що Святослав Ігоревич тримав стіл у *граді на озері Нево,* тобто у Ладозі[1311]. Якщо його здогадка правильна, то це би мало означати, що у середині Х ст. Хольмгарда ще не було, або ж він був ще незначним населенним пунктом, і Ладога далі зберігала своє попереднє значення.

Звернемося до найдавніших саг, які містять найдокладнішу інформацію про *Хольмгард*:

"Сага про Олафа Трюггвасона" – передає інформацію про перебування норвезького конунга Олафа Трюггвасона (бл. 968 – 1000) на Русі у 977–986 рр.[1312]. Збереглися три списки перекладів саги ісландською мовою з латинського оригіналу монаха бенедиктинського Тінгейрарського монастиря Одда Сноррасона (між 1180 і 1200 рр.). Ще один життєпис конунга, зроблений монахом цього ж монастиря Гуннлаугом Лейвсоном, використав Сноррі Стурлусон в своєму "Колі земному" (бл. 1230). Але збереглися окремі віси королівського скальда Гальфреда Оттарсона на прізвисько Важкий Скальд (967–1007), якими користувалися Одд, Гуннлауг та Сноррі[1313].

[1307] Константин Багрянородный. *Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий.* (Москва, 1991), 44/45.

[1308] Василий Ляскоронский. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. *Журнал Министерства народного просвещения.* (1913), № 4, 232–235.

[1309] Владимир Пархоменко. *У истоков русской государственности (VIII–XI вв.)*. (Ленинград, 1924), 34.

[1310] John Bagnell Burry. The Treatise De administrando imperio. *Byzantinische Zeitschrift*. Bd. 17. (München, 1906), 543.

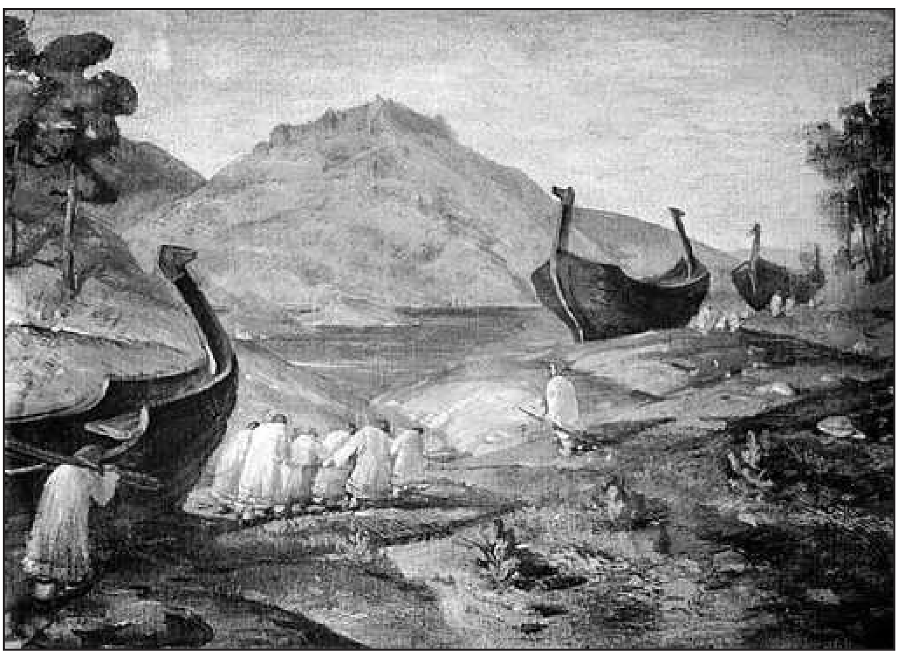
[1311] Анатолий Кирпичников. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси.* (Ленинград, 1988), 55.

[1312] Aleksander Bugge. *Sandhed og Dig tom Olav Tryggvason*. (Aarbøger, 1910), 1–34; Halvdan Koht. Olav Trygvason, 968–1000. *Norsk Biografisk Leksikon.* Ed. Anton Wilhelm Brøgger, Einar Jansen. Vol. 10. (Oslo, 1947), 413–414; Siegfried Beyschlag. Konungasögur: untersuchungen zur Königssaga bis Snorri. *Biblioteca Arnamagnæana.* T. 8. (Copenhagen, 1950), 180–202; Gerard Labuda. Olaf Trygwasson. *Słownik starożytności słowiańskich.* T. 3. (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968), 471–472; Paal Skytt Andersen. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130* [Handbok i Norges Historie. V. 2]. (Bergen, 1977), 102–109; Татьяна Джаксон. Олав Трюггвасон. *Джаксон Т. Н. Четыре норвежских конунга на Руси: из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в.* (Москва, 2002), Інтернетресурс: ulfdalir.ru/literature/136,/139

[1313] Sigfús Blöndal. *Væringjasaga.* (Reykjavik, 1954), 310–312; Theodore M. Andersson. The Icelandic Family Saga. *An Analytic Reading*. (Cambridge Mass., 1967), № 10, 223–228; Carol J. Clover. Hallfreðar saga. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Ed. Phillip Pulsiano. (New York, 1993), 263; Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе.* (Москва, 2012), 208–209.

Миколай Реріх. Заморські гості (1901). Дракари у Ризькій затоці

Миколай Реріх. Волок (1901)

За сагою Олаф Трюггвасон по дорозі до Хольмгарду, де при дворі конунга Вольдемара перебував його дядько вікінг Сігурд, брат його матері Астрід, був захоплений у полон піратами біля о. Саарема і проданий як раб в землю естів. Там його випадково зустрів Сігурд, викупив з рабства і взяв з собою до Хольмгарду. Якось на ринку у місті хлопчик побачив Клеркона, який під час його захоплення вбив його кормильця. Юний Олаф вихопив сокиру і зарубав свого кривдника. За законами, які діяли в Хольмгарді, йому загрожувала страта. І тоді вікінг Сігурд відвів хлопця до Аллогії – дружини конунга Вальдемара, яка взяла його під свою охорону. За сагою Олаф залишався в Гардаріці (Русі) при дворі Володимира ще дев'ять років, зокрема брав участь у поході на Перемишль. Сага також згадує матір князя Володимира, яка вже була немічною, але мала дар пророчиці. Вона теж перебувала у Хольмгарді[1314].

Таким чином, за сагою про Олафа Трюггвасона у 977–980 рр. Хольмгард був столицею конунга Володимира Святославича, у місті був княжий палац і великий торг. А морський шлях до міста пролягав біля о. Саарема.

"Сага про мешканців Фарерських островів" записана між 1200–1215 рр. розповідає про діяльність купців з Хольмгарду у норвезьких водах в останній чверті X ст. Цікаво, що як помсту шведам, фарерці розглядали спустошення бл. 995 р. Хольмгарду та островів біля балтійського побережжя у цьому районі ("*і на схід у Хольмгард, і грабують там на островах і мисах*")[1315]. Свого часу Олена Ридзевська звернула увагу, що мова йшла про острови у Прибалтиці (Саарема у Ризькій затоці)[1316].

"Сага про Олафа Святого", норвезького конунга (1014–1028), який змушений був шукати притулку при дворі Ярослава Володимировича, загинув при спробі повернення трону у битві при Стікластадірі 29 липня 1030 р. і невдовзі був канонізований як святий покровитель Норвегії, почала формуватися сучасниками конунга. Її варіанти спиралися на скальдичну поему на смерть конунга Олафа, складену бл. 1040 р. його скальдом і близьким товаришем Сігватом Тордарсоном (бл. 995 – 1045)[1317], станси інших його скальдів Оттара Сварті (XI ст.)[1318]

[1314] Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*, 126–189.

[1315] Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе,* 577–579.

[1316] Елена Рыдзевская. Древняяя *Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.*, 70.

[1317] Gabriel Turville-Petre. *Scandic Poetry*. (Oxford, 1976), 77–87; Татьяна Джаксон. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей X–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1988–1989 гг.* (Москва, 1991), 90–93.

[1318] Judith Jesch. The meaning of the narrative moment: Poets and history in the late Viking Age. *Narrative and History in the Early Medieval West.* Ed. Elizabeth M. Tyler, Ross Balziretti. (Turnhout, 2005), 251–256; Jonathan Grove. Recreating Tradition: Sigvatr Hörðarson's Vikingarvisur and Óttarr Svarti's Höfuðlausn'. *Á austrvega. Saga and East Scandinavia.* Preprint Papers of the 14th International Saga

та Тормода Берсасона Скальда Чорних Брів (бл. 995 – 1030), який був разом з конунгом на Русі у 1029 р.[1319] Сага дає інформацію про участь юного норвезького короля у 1007 р. в походах на о. Саарема (*Eysusla* Ейсюсла), а звідти – до Хольмгарда. Після втрати престолу конунг Олаф перебрався на схід до конунга Austrverg в Хольмгард, де зимував з Ярославом та Інгігердою[1320]. У 1029 р. від Ярослава Олаф "*помандрував на захід, і спочатку вони йшли по кризі замерзлих річок – і так до самого моря. А коли настала весна і крига скресла, вони приготували кораблі і з першим сприятливим вітром підняли вітрила і без особливих пригод відбули у морську подорож. Конунг Олаф спрямував свої кораблі до острова Готланд...*"[1321] У інших варіантах: "*...і його військо пустилося зі сходу тою зимою до самого моря по льоду, а коли настала весна поплив він через море...*"[1322], "*... по льоду... до моря... на Готланд*"[1323].

Отже, з Хольмгарду конунг Олаф з своїми 200 воїнами вирушив зимою 1029/1030 р. по льоду замерзлих рік до моря, де сів на кораблі і поплив на Готланд. Це виглядає як шлях з Дніпра по Касплі і Західній Двині до її гирла у Ризькій затоці, де були, зокрема на курземському побережжі, стоянки і факторії вікінгів (так біля с. Роя при впадінні однойменної річки в затоку були поховання вікінгів в лодях[1324]).

"Сага про Магнуса Доброго" була записана до 1200 р. за матеріалами стансів королівських скальдів[1325]. Розповідаючи про повернення принца Магнуса від двору конунга Ярослава, де він провів багато років в еміграції, до Норвегії, скальди повідомляють, що у 1034 р. норвезькі хевдінги Ейнар Тамбарскельфір та Кальв Арнарсон прибули за Магнусом до Ладоги, звідки послали гінців до Ярослава. Отримавши листи безпеки, вони зустрілися з Ярославом і Магнусом у Хольмгарді. Перезимувавши там, весною вони рушили до Ладоги (Альдейгюборга), звідки поплили до Сігтуни у Швеції і далі у Норвегію[1326]. За варіантом Fagrskinna (Красива шкіра) вони "*... Зимою були в дорозі до самого моря...*"[1327], тобто добиралися до гирла Даугави на санях по льоду замерзлих рік. З Новгорода до Ладоги можна було легко добратися, тому не було необхідності зимувати у Новгороді.

Conference, Uppsala, 9-15 August 2009. Ed. Agneta Ney. Vol. 2. (2009), 327–335.

[1319] Jan de Vries. *Altnordische Literaturgeschichte*. T. 1. (Berlin, 1964), 88, 93, 239–251, 260–261; Татьяна Джаксон. Исландские королевские саги о Восточной Европе, 248.

[1320] Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*, 253–254, 262–263, 272.

[1321] *Antiquites Russes.* / Ed. Carl Christian Rafin. T. 1. (København, 1850), 352; *Snorri Sturluson.* Heimskringla. 2. *Islenzk Fornrit*. V. 27. (Reykjavik, 1961), 343; *Heimskringla*. Trans. Lee Milton Hollander. (Austin, 1964), 485–486.

[1322] Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*, 260.

[1323] Там само, 271, 283.

[1324] Hans Feldmann, Heinz von zur Mühlen. *Baltisches historisches Ostslexikon*. T. 2. (Böhlau–Köln, 1990), 241.

[1325] Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*, 385–388.

[1326] Там само, 388–426.

[1327] Там само, 417.

Крім саг, важливу інформацію зберігають таттри – короткі новели, які пізніше служили матеріалом для саг.

"Таттр про Хаука Довгі панчохи" відбиває часи норвезького конунга Гаральда Світловолосого (бл. 875–945), конкретніше 930-і рр. Конунг Гаральд звертається до Гаука: "*Я пошлю тебе до Аустрверга, щоб ти купив мені всіяких дорогоцінних речей*". Гаук відбув на схід до Хольмгарда, де перебув зиму і від купця-грека купив для конунга тканину для мантії та інші цінні речі[1328]. Отже у 930-і рр. у Хольмгарді функціонував торг, куди заходили візантійські купці.

Схожий "Таттр про Гудлейк Гардарікського", який розповідає як літом 1016 р. гість Гудлейк дістався через Готланд до Хольмгарда, де купив дорогі візантійські тканини на мантію норвезькому конунгу, дороге хутро та коштовні скатертини. Але по дорозі назад біля о. Саарема пірат вікінг Торгаут напав на нього, вбив, а з награбованим добром відплив до Швеції[1329].

"Таттр про Еймунда Грінсона" авторства скальда Бйорна Гітделакаппі (989–1024), який служив конунгу Вальдемару на Русі у 1009–1011 рр., послужив матеріалом для відомої саги про Еймунда, навколо якої досі точаться суперечки. Одне не викликає сумнівів – це служба Еймунда у війську Ярослава у 1016–1019 рр. Служба ця починалася з прибуття Еймунда до Хольмгарда, де княжив тоді Ярослав[1330].

"Таттр про Бйорна" присвячений згадуваному скальду Бйорну, який теж починав свою службу конунгу Вальдемару з Хольмгарда. Головним подвигом скальда на цій службі була перемога над Силачем, який претендував на трон Володимира[1331].

Збереглася також розповідь про норвезького вікінга Бйорна Гервінсона, ворога конунга Гаральда Світловолосого, який у 880–920-х рр. торгував у Хольмгарді, потім заснував поселення в Ісландії. Його син Мідвярдар-Скетті займався піратством на східному побережжі Балтики (Austrveg) у 920–940 рр[1332].

Отже, Хольмгард з останньої чверті IX ст. був відомим центром від Ісландії і Фарерських островів, там функціонував міжнародний торг, куди заходили візантійські купці, а місцеві купці торгували по всій Балтиці і за її межами. Скандинави добре знали це місто, яке було в певні часи столицею Володимира Святославича та Ярослава Володимировича. У місті був княжий двір з палацом. З Сігтуни (Швеції) до Хольмгарда треба було добиратися повз острови Готланд та Саарема. Хольмгард,

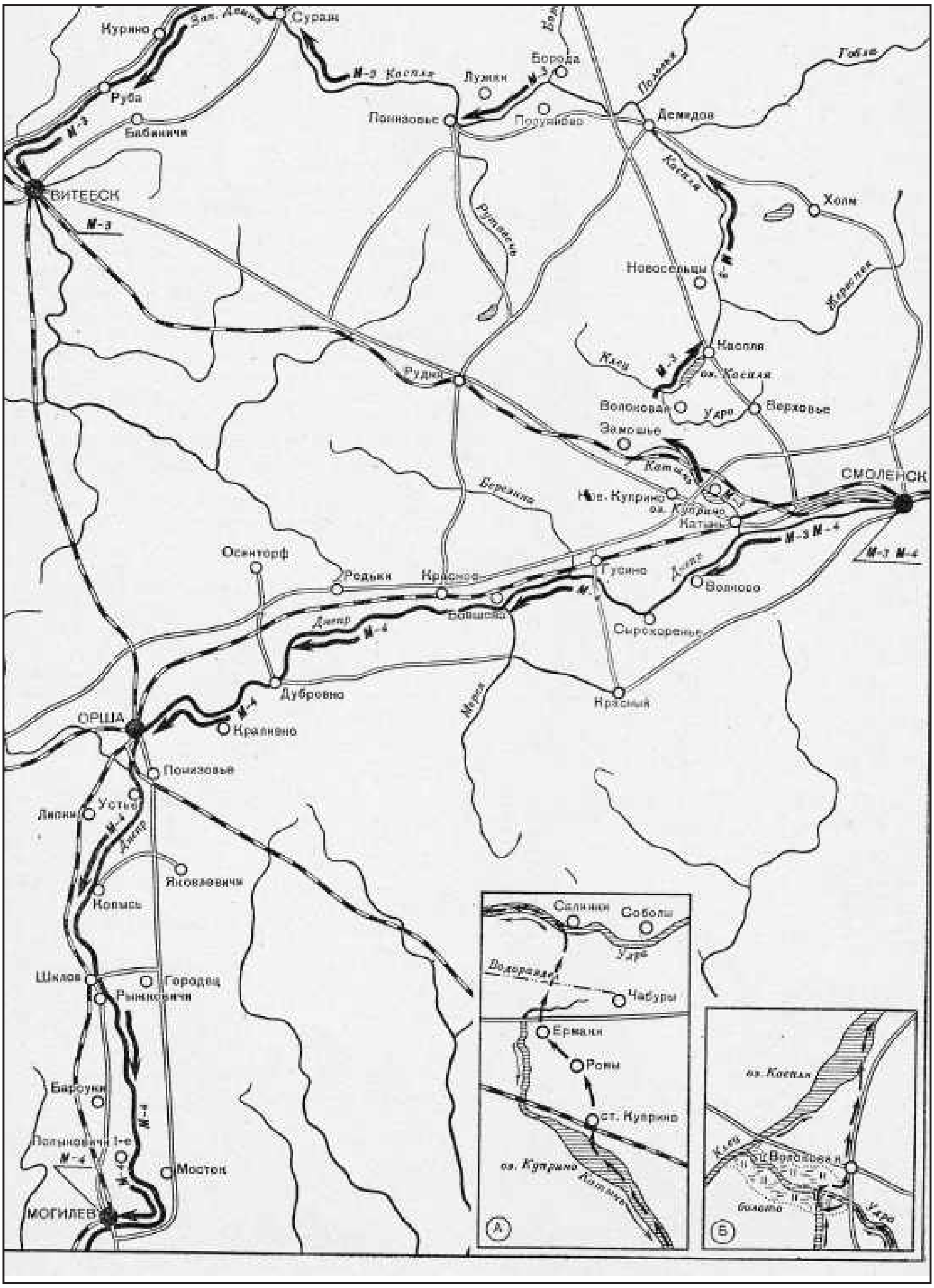
[1328] Там само, 625–629

[1329] Омелян Пріцак. *Походження Русі.* Т. 2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. (Київ, 2003), 199–201.

[1330] Там само, 164–174.

[1331] Там само, 283–285.

[1332] Там само, 265.

Перехід з Західної Двини і Касплі до Дніпра

який мав легке сполучення з Києвом, бо Ярослав Володимирович бував там доволі часто вже після утвердження в Києві. З рунічних написів можна ще говорити про наявність у Хольмгарді церкви св. Олафа[1333] та Готського іноземного двору (купців з Готланда)[1334].

Звідси зрозуміло, що Хольмгард не можна ототожнювати з Новгородом на Волхові (включаючи селище на Славні), який почав формуватися як місто від 1044 р., а тим більше з гіпотетичним Новгородом на Лузі, в якому взагалі немає скандинавських матеріалів з ІХ-ХІ ст. Ігнорувати цими фактами неможливо, тим більше, що скандинавські джерела надто численні і різноманітні.

Де ж знаходився цей таємничий Хольмгард? Ще Олена Ридзевська звернула увагу на етимологію назви: hólme – острів і garðr – садиба, хутір[1335]. За Бйорном Клейбером, Holmgarðr – *місто на острові*[1336].

На перший погляд, найбільше підходить для розміщення Хольмгарду т. з. Рюрикове городище, яке знаходиться за 2 км на південь від Новгорода при витоці Волхова з оз. Ільмень на першій від нього височині, розташованій на острові при роздвоєнні Волхова на рукави. Городище займає територію до 6-7 га, частина якої змита водами, його укріплення починаються з кінця ІХ ст., тут знайдені князівські печатки, три скарби дірхемів, візантійські та західноєвропейські монети, залізні гривни з молоточками Тора, дві бронзові підвіски з рунами, срібна фігурка валькірії. Тут знаходився княжий двір, але резиденція новгородських князів була перенесена сюди тільки у 1136 р. Напроти на Перині знаходилося знамените святилище язичеських богів. Можливо, що саме тут у 989 р. була споруджена дерев'яна Софія з двором перших єпископів[1337].

Але ототожнення Рюрикового городища з Хольмгардом суперечить цитованим фрагментам "Саги про Олафа Святого", "Саги про Магнуса Доброго" та інших творів, автори яких добре знали географію території, яку описували, подаючи шлях з Хольгарду до моря. Від Рюрикового городища до Ладоги проста і легка дорога по р. Волхов, туди не потрібно довго добиратися "по кризі замерзлих річок" або ж чекати цілу зиму. Рівно ж по заповненому порогами Волхову (до будівництва

[1333] Елена Мельникова. *Скандинавские рунические надписи*, № 89.

[1334] Николай Бережков. *О торговле Руси с Ганзой до конца XV в.* (Санкт-Петербург, 1879), 61.

[1335] Елена Рыдзевская. Древняяя *Русь и Скандинавия*, 110.

[1336] Bjorn Kleiber. Zu einnigen Ortsnamen aus Gardarike. *Scando-Slavica*. T. 3. (Copenhagen, 1957), 215–218.

[1337] *Носов Е. Н.* Новгород и Рюриково городище в IX–XI вв. (К вопросу о происхождении Новгорода) // Труды V Международного конгресса славянской археологии. Т. 1. Вып. 2б. Москва, 1987. С. 5–14; *Его же*. Новгородское (Рюриково) городище. Ленинград, 1990; *Его же*. Городище (Рюриково городище) // Великий Новгород. История и культура IX–XVII веков. Санкт-Петербург, 2007. С. 138.

Волховської ГЕС) не можна було пройти на дракарах. Виглядає, що Хольмгард знаходився трохи далі Рюрикового городища, а дорога від нього до моря проходила по Касплі і Північній Двині (Даугаві), а далі повз о. Саарема у Ризькій затоці.

На Austrverg (Східному шляху) є ще лише одне місто, яке відповідає скандинавській інформації про Хольмгард – це Гнєздово на правому березі Дніпра при впадінні р. Свинець у 12 км на захід від Смоленська. Воно знаходиться трохи далі вверх по Дніпру від впадіння р. Катинь, якою закінчувався перехід з Західної Двини до Дніпра. Майже відразу на правому березі починаються курганні групи поховань, які тягнуться до впадіння р. Ольшанки, в гирлі якої на лівому березі знаходиться Ольшанське городище IX–XI ст., за яким починаються курганні групи поховань. Далі при впадінні р. Свинець укріплене городище IX–XI ст. Гнєздово з селищем площею у 16 га, оточене величезним курганним могильником (початково біля 6 тис. насипів) площею у 200 га, яке містить багатий масив скандинавських артефактів[1338]. Не менше третини

[1338] Михаил Кусцинский. Отчет М. Ф. Кусцинского о раскопках в Смоленской губернии в 1874 г. // *Древности. Тр. Моск. археол. об-ва*. Т. 9. Вып. 1. (Москва, 1881), 4–5; Владимир Сизов. Курганы Смоленской губернии. Вып. 1. Гнездовский могильник близ Смоленска. *Материалы по археологии России*. (Санкт-Петербург, 1902), № 28, 136 с.; Александр Спицын. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева. *Изв. Археол. комиссии*. Вып. 15. (Санкт-Петербург, 1905), 6–70; Александр Лявданский. Материалы для археологической карты Смоленской губернии. *Труды Смоленских гос. музеев*. Вып. 1. (1924), 135–136; Даниил Авдусин. Раскопки в Гнёздове. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 38. (Москва, 1951), 72–81; Його ж. Гнёздовская экспедиция. *Там само*. Вып. 44. (Москва, 1952), 93–103; Його ж. Отчет о раскопках Гнёздовских курганов в 1949 г. *Материалы по изучению Смоленской обл*. Вып. 1. (Смоленск, 1952), 311–367; Його ж. Отчет о раскопках Гнёздовских курганов (в 1950 и 1952–1955 гг). *Там само*. Вып. 2. (Смоленск, 1957), 113–183; *Його ж.* О датировке Гнездовского кургана с мечом из раскопок М. Ф. Кусцинского. *Культура и искусство Древней Руси*. (Ленинград, 1967), 21–25; Його ж. Отчет о раскопках в Гнёздове в 1957–1960 гг. *Материалы по изучению Смоленской обл*. Вып. 7. (Смоленск, 1970), 236–286; Його ж. Гнёздово и Днепровский путь. *Новое в археологии.* Сб. стат., посвященный 70-летию А. В. Арциховского. (Москва, 1972), 159–169; Його ж. О Гнёздове и Смоленске. *Вестник Московского университета.* Серия: 8 История. (Москва, 1979), № 4, 42–49; Даниил Авдусин, Михаил Тихомиров. Древнейшая русская надпись. *Вестник АН СССР.* (1950), № 4, 71–79; Даниил Авдусин, Тамара Пушкина. Три погребальные камеры из Гнёздова. *История и культура древнерусского города.* (Москва, 1989), 190–295; Мария Фехнер. О "скрамасаксе" из Гнёздова. *Новое в советской археологии*. (Москва, 1965), 260–262; Иван Ляпушкин. Гнёздово и Смоленск. *Проблемы истории феодальной России*. (Ленинград, 1971), 33–37; Валентин Булкин, Глеб Лебедев. Гнёздово и Бирка (к проблеме становления города). *Культура средневековой Руси.* (Ленинград, 1974), 11–17; Валентин Булкин. Большие курганы Гнёздовского могильника. *Скандинавский сборник*. Вып.20. (Таллин, 1975), 134–145; Владимир Петрухин. Ритуальные сосуды из курганов Гнездова и Чернигова. *Вестник Московского университета.* Сер. история. (1975), № 2, 78–92; Його ж. Гнездово между Киевом, Биркой и Моравией (Некоторые аспекты сравнительного анализа) *Гнёздово: 125 лет исследования памятника*. [Труды Государственного Исторического Музея. Вып. 124]. (2001), 116–120; Тамара Пушкина. Скандинавские вещи из Гнёздовского поселения. *Советская Археология*. (1981), № 3, 5–25; Її ж. Три амулета из Гнёздова. *Проблемы археологии Евразии*. (Москва, 1991), 117–120; Її ж. Трилистные скандинавские фибулы на территории Восточной Европы. *Археологический сборник.* [Труды Государственного Исторического Музея. Вып. 111]. (1999), 33–42; Юрий Жарнов.

населення міста складали скандинави. Городище не розташоване на острові, але річка Свинець сполучена з оз. Бездонним, де могла розташовуватися гавань міста, а два малі озера, схоже, є частиною старого русла. Тобто територія давнього міста могла бути островом (містом на острові). А може і Холм-город?! До Гнєздова легко добратися по Західній Двині (Даугаві) і Касплі лише через один простий волок.

Гнєздово єдиний великий скандинавський центр на території Русі, назва якого невідома. У пізному ісландському джерелі т. з. "Книзі Хаука" (1323–1329) ["Опис світу і свята мудрість" Хаука Ерлендсона (+ 1334)[1339]] міститься перелік давньоруських міст, відомих ісландським купцям: Морамар [Муром], Ростова [Ростов], Сурдалар [Суздаль], Хольмгард [?], Сюрнес [?], Гадар [?], Полтескья [Полоцьк] і Кенугард [Київ]. На думку Олени Мельникової, Сюрнес [Sэrnes] міг бути Черніговом[1340]. Тетяна Джаксон запропонувала етимологію назви Сюрнес від *свинячий мис*, вважаючи цей термін скандинавською назвою Свинической-Гнєздова[1341]. Версія ця не виглядає коректною: такий

Женские скандинавские погребения в Гнездове. *Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города)*. (Москва, 1991), 200–225; Елена Каменецкая. Заольшанская курганная группа Гнёздова. *Там само*, 125–174; Її ж. *Керамика IX–XIII вв. как источник по истории Смоленского Поднепровья*. (Москва–Смоленск, 2019), 244 с.; Юлия Лихтер, Юлия Щапова. Гнёздовские бусы. По материалам раскопок курганов и поселения. *Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города)*. (Москва, 1991), 244–259; Галина Новикова. Скандинавские амулеты из Гнёздова. Там само, 175–199; Наталья Ениосова, Роберт Митоян. Тигли Гнёздовского поселения. *Археологический сборник.* [Труды Государственного Исторического Музея. Вып. 111]. (1999), 54–63; Наталья Ениосова. Скандинавские рельефные фибулы из Гнездова. *Гнёздово: 125 лет исследования памятника*. [Труды Государственного Исторического Музея. Вып. 124]. (2001), 83–92; Федор Андрощук. Гнёздово, Днепровский путь и финал Бирки. *Там само,* 126–135; Наталья Жилина. О технологии филиграни украшений гнёздовских кладов. *Там само,* 102–106; Владимир Зоценко. Гнёздово в системе связей Среднего Поднепровья X–XI вв. *Там само*, 121–125; Анатолий Кирпичников, Сергей Каинов. Меч с рельефными украшениями рукояти из раскопок гнёздовского могильника. *Там само*, 68–72; Игорь Кураев. Историография варяжского вопроса (по исследованиям погребений Гнёздова). *Там само*, 27–33; Кирилл Михайлов. Древнерусские камерные погребения в Гнездове. *Там само*, 159–175; Лена Тунмарк-Нюлен. Гнездовский меч – изделие готландского мастера? *Там само,* 73–76; Василий Нефёдов. Археологический контекст "древнейшей русской надписи" из Гнездова. *Там само,* 64–67; Його ж. Ранние этапы политогенеза на территории Смоленской земли (конец IX – первая половина XI в.). *Северная Русь и проблемі формирования Древнерусского государства.* (Вологда, 2012), 89–113; Сергей Каинов. Находки деталей мечей ранних типов на территории Гнёздова. *Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура*. (Москва–Вологда, 2014), 34–46; Його ж. Погребения м предметами вооружения Гнёздовского некрополя. *Гнёздовский археологический комплекс. Материалы и исследования*. Вып. 1. [Труды Государственного Исторического Музея. Вып. 210]. (Москва. 2018). 211–240.

1339 *Hauksbók:The Anna-Magnæan Manuscripts, 371, 4to, and 675, 4to.* Ed. Jón Helgason. (Copenhagen, 1960); Sverrir Jakobson. Hauksbók and the Construction of an Icelandic Word view. *Saga-book*. Vol. 31. (University College London, 2007), 22–38.

1340 Елена Мельникова. Древняя Русь в исландских географических сочинениях. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1975 г.* (Москва, 1976), 141–156.

1341 Татьяна Джаксон. Sýrnes и Gaðar: загадки древнескандинавской топонимии Древней Руси. *Scando-Slavica*. T. 32. (Copenhagen, 1986), 73–83; Татьяна Джаксон, Галина Глазырина. *Древнерусские города в древнескандинавской письменности*. (Москва, 1987), 127–128.

великий скандинавський центр як Гнєздов не міг лишитися поза увагою саг, скальдичних стансів і таттрів та й р. Свинец, навряд чи пов'язана з свинями. З Йомсбурга–Воліна до Хольмгарда–Гнєздова справді можна було дійти під парусом за 14 діб, як подавав німецький хроніст Адам Бременський (до 1050 – бл. 1085)[1342], долаючи на лоді за добу трохи більше 120 км, і лише на останньому відтинку пройшовши єдиний волок.

Коли і за яких обставин виник Хольмгард-Гнєздово? Верхів'я Західної Двини та Дніпра були територією зайнятою потужними племенами *кривичів*, які сформували аж три суперсоюзи, які умовно можна назвати полоцьким, смоленським та псковським. Завдяки працям поколінь археологів ці ареали досить точно визначені[1343].

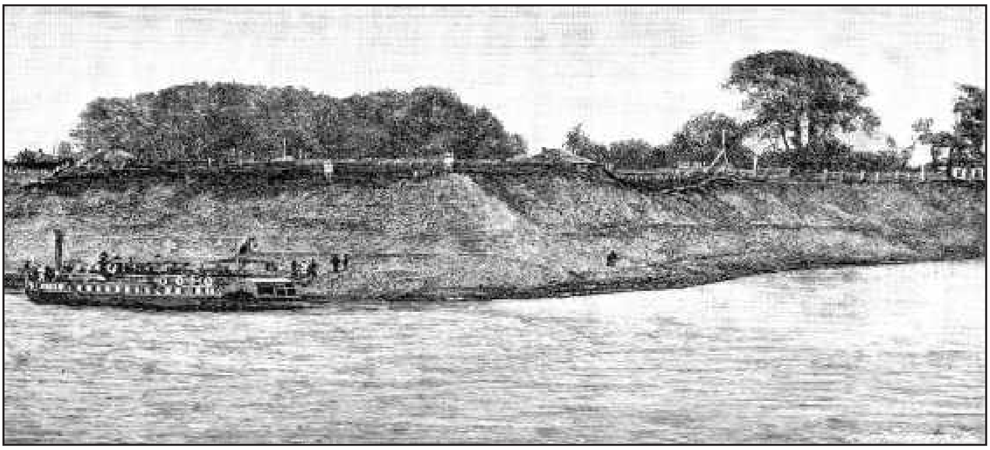
[1342] *Adam History of the Archbishops of Hamburg*. (Bremen–New York, 1959), 252–254; Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви. *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. (Москва, 2012), 340.

[1343] Владимир Сизов. Раскопки в Смоленской губернии. *Древности*. Труды Московского археологического об-ва. Т. 9. Ч. 3. (1887), 34–50; Його ж. Отчет о раскопках в Смоленской и Могилевской губ. в 1890 г. *Там само*. Т. 15. Ч. 2. (1894), 5–6; Його ж. О происхождении и характере курганных височных колец преимущественно так называемого московского типа. *Археологические известия и заметки*. Т. 6. (Москва, 1895), 177–188; Його ж. Длинные курганы в Смоленской губ. *Труды XI Археологического съезда*. Т. 2. (Москва, 1902), 146–178; Його ж. Курганы Смоленской губернии. Вып. 1. Гдовский могильник близ Смоленска. *Материалы по археологии России*. Вып. 28. (Москва, 1902), 135 с.+14 табл.; Georg Loeschcke. Alte Gräber in der Umgegend von Neuhausen. *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*. (Doprat, 1888), 200; Александр Спицын. Гдовские курганы в раскопках В. Н. Глазова. *Материалы по археологии России*. Вып. 29. (Москва, 1903), 124 с.; Його ж. Удлиненные и длинные русские курганы. *Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического об-ва.* Т. 5. Ч. 1. (Москва, 1903), 196–202; Його ж. Отчет о раскопках, произведенных в 1905 г. И.С.Абрамовым в Смоленской губ. *Там само*. Т. 8. Ч. 1. (Москва, 1906), 12–24; Константин Кудряшов. Отчет о раскопках 1911 г. в Гдовской уезде С-Петербургской губ. *Там само*. Т. 9. (Санкт-Петербург, 1913), 241–264; Сергей Гамченко. Исследование курганов у д. Сытенки на левом берегу р. Луги в 1908 г. // Там само. Т. 9. (Москва, 1913), 163–221; Владимир Крейтон. Археологические разведки и раскопки в Псковской губ. в течении лета 1913 г. *Труды Псковского археологического об-ва*. Т. 10. (1914), 1–24; Алексей Тищенко. Отчет о раскопках 1910–1911 гг. в Новгородской губ. *Известия Археологической комиссии.* Вып. 53. (1914), 23–28; Николай Окулич-Казарин. Материалы для археологической карты Псковской губ. *Труды Псковского археологического об-ва*. Т. 10. (1914), 166–189; Його ж. Дополнения и поправки к "Материалам для археологической карты Псковской губ." *Там само*. Т. 11. (1915), 125–126; Александр Лявданский. Некоторыне данные о городищах Смоленской губ. *Научные известия Смоленского ун-та*. Т. 3. Вып. 3. (Смоленск, 1926), 219–259; Його ж [Ляўданскі А.Н.] Архэолёгічныя досьледы ў Смаленскай губ. За 1918–1928 гг. *Працы катэдры археолёгіі Беларускай АН.* (Менск, 1928), 285–290; Його ж. Археолёгічныя досьледы ў Аршанскай акрузе. *Запіскі аддзелу гуманітарних навук Беларус. АН.* Т. 2. Кн. 2. Праці археолёгичнай камісіі Беларуской АН. (Менск, 1930), 31–45; Його ж. Археолёгічныя досьледы ў Віцебской акрузе. *Там само,* 93–104; Його ж. Археолёгічныя досьледы ў водазборах рр.. Сажа, Дняпра і Касплі ў Смалянской губ. *Там само,* 269–338; Його ж. Курганны магільник каля в. Чаркасова Аршанскае акрузі. *Там само,* 57–70; *Его же*. Археолёгічныя досьледы ў Смоленшчыне. *Працы сэкцыі археолёгіі.* Т. 3. (Менск, 1932), 5–68; Николай Чернягин. Длинные курганы и сопки. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Вып. 6. (Москва, 1941), 93–108; Сусанна Тараканова. Псковские курганы с трупосожжениями. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Вып. 36. (1951), 141–154; Її ж. Длинные и удлиненные курганы. *Советская Археология*. Т.

Ріка Каспля

19. (1954), 100–107; Її ж. Псковские городища. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 62. (1956), 37–40; Евгений Шмидт. Результаты изучения археологических памятников Смоленской области в 1949–1950 гг. *Сборник научных работ Смоленского краеведческого научно-исследовательского ин-та.* Вып. 1. (Смоленск, 1957), 34–51; Його ж. Некоторые результаты изучения памятников третьей четверти I тысячелетия н. э. в Смоленском Поднепровье. *Древности Белоруссии.* Мат. конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий (1966). (Минск, 1966), 193–204; Його ж. О смоленских длинных курганах. *Славяне и Русь*. (Москва, 1968), 224–229; Його ж. О некоторых особенностях курганных погребений XI–XIII вв в земле кривичей. *Новое в археологии. Сб. ст.. посвящ. 70-летию А. В. Арциховского*. (Москва, 1972), 145–151; Його ж. Племена Смоленского Поднепровья и Подвинья в эпоху великого переселения народов. *Социально-экономическое развитие России и зарубежных стран.* (Смоленск, 1972), 3–46; Валентин Седов. Кривичи. *Советская Археология*. 1960. № 1; Його ж. *Сельские поселения центральних районов Смоленской земли (VIII–XV вв.)*. (Москва, 1960), 47–62; Його ж. Длинные курганы кривичей. *Свод археологических источников. Вып. Е1-8*. (Москва, 1974), 67 с.; Його ж. Смоленская земля. *Древнерусские княжества X–XIII*. (Москва, 1975), 240–259; Його ж. *Восточные славяне в VI–XIII вв*. (Москва, 1982), 28–57; 158–168; Георгий Штыхов. Археология Полоцкой земли за 50 лет. *Древности Белоруссии.* Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969 г.). (Минск, 1969), 118–129; Його ж. *Археологическая карта Белоруссии. Рамятники железного века и эпохи феодализма*. (Минск, 1971), 275 с.; Його ж [Штыхаў Г. В]. Выучэнне курганоў Палацкой зямлі (X – пачатка XII ст.). *Беларускія старожытнасці*. (Менск, 1972).

Рештки дитинця у Суражі на Західній Двині (1893 р.)

Ріка Сережа у верхній течії

Основною визначальною археологічною ознакою кривицького ареалу є *культура довгих курганів*. Довгі кургани – невисокі, схожі на вали, земляні насипи довжиною від 12–15 до 40 м при ширині 5–10 м і висоті 1–2 м. зустрічаються і кургани довжиною 50–100 м і більше.

В кожному кургані кілька урнових або безурнових тілопальних поховань. Ареал цієї культури спочатку займав території басейну р. Великої і Псковського озера, верхів'я р. Ловаті і прилягаючих озер та частину басейну р. Мста. Цей ареал був густо заселений, тут зафіксовано більше половини довгих курганів. У VIII–IX ст. цей ареал помітно розширився, охопивши басейни р. Західна Двина та Дніпро за рахунок балтських племен *тушемлинсько-банцерівської культури*, які займали цю територію у попередній період. Дальша колонізація *кривичів* була спрямована у напрямках верхів'їв Волги та Оки, де вона перехрещувалася з колонізацією *словен* і *в'ятичів*, одночасно просування кривичів у басейні Мсти зупинилося, будучи пригашене активністю *ільменських словен*.

Початки культури довгих курганів відносять до VI ст. Думка Сусанни Тараканової стосовно II–III ст. підтримки не отримала[1344]. Схоже, що у процесі ранньої міграції *кривичі* зустріли у басейні р. Великої – Псковського озера на стику фінських та балтських племен найбільш сприятливі умови і тому саме звідси розпочалося дальше їх розселення. Від місцевого населення вони запозичили ритуал "очищення вогнем" місць спорудження курганів, свідченням чого служать зольні піднебіння товщиною від 2 до 30 см. В областях, раніше заселених *фінами*, зустрічаються кургани в основі своїй обложені камінням, що теж свідчить про фінські впливи. Своїх покійників *кривичі* спалювали на стороні, спалені останки розсипали рівними шарами по більш-менш значній площі або ж, навпаки, насипали акуратною купкою чи поміщали у невеличку ямку. Часто залишки кремації складалися в урну з кераміки або берести. Способи захоронення зустрічаються трьох типів: на материку або на зольному піднебінню кургану, в насипі на спеціальній площадці іноді покритій тонким шаром глини, при цьому після захоронення курган досипався далі, і в уже готовому кургані. В останньому випадку останки хоронили у неглибоких маленьких ямках, або, навіть, розсипались по вершині кургану. На Псковщині найбільше таких "пустих" курганів, на яких залишки кремації розсипали по вершині. На Смоленщині мертвих спалювали прямо на вершинах курганів, залишаючи там останки кремації. На Полоцькому Подвинні і у Подніпров'ї – 33–52% поховань урнові, тоді як на Псковщині урнових поховань тільки 10–20%. Кераміка урнових поховань має найближчі аналогії у празько-корчацькій кераміці, що підкреслює слов'янський характер її виробників. На Псковщині зустрічається кераміка фінського типу.

Загалом число поховань у довгих курганах коливається від 1–2 до 22. Інвентар поховань бідний. Переважно це рештки жіночих прикрас у вигляді різних бус, пряжки з заліза та бронзи, бляшки з поясних наборів, персні і рідше височні кільця з дроту. Зустрічаються прикраси

[1344] Сусанна Тараканова. Длинные и удлиненные курганы. *Советская Археология*. Т. 19. (Москва, 1954), 93–107.

характерні для фінських і лівських племен. Всі ці предмети навіть при найбільш критичному підході дозволяють датувати кургани VI–IX ст., при цьому зазначивши, що окремі предмети, наприклад бляшки-скарлупки чи бронзові пінцети у VI ст. уже виходили з ужитку, тоді як верхній горизонт цих пам'яток сягає II ст. н. е. З IX ст. характерною ознакою смоленських і полоцьких *кривичів* стають браслетоподібні зав'язані височні кільця.

Цілком зрозуміло, що *кривичі* були пришлим населенням в цих ареалах. Між культурою довгих курганів і попередніми культурами існує певний розрив. "Перьвии насельници... въ Полотъски кривичи"[1345]. *Кривичі* були частиною антського масиву, яких активність *готів* і *гунів* змусила до міграції вверх по Дніпру, внаслідок чого вони на рубежі V–VI ст. зайняли найбільш доступну нішу в районі басейну р. Великої та Псковського озера на стику балтського і фінського ареалів. У VII ст., отримавши підтримку нової хвилі слов'янської міграції – *словенів*, вони зуміли здолати опір балтів і фінів і почали перемагати у складних асиміляційних процесах, запанувавши "... на верхъ Волги, и на верх Двины и на верх Днепра..."[1346]. Дмитро Мачинський пропонував вважати полочан, які осіли в басейні р. Полоти і на середній Західній Двині, відламом словенської міграції, який загубився серед кривицького ареалу[1347], але це скоріше данина захопленню дослідника *ільменськими словенами*. Не даремно ж пізніші літописці називали полоцьких князів князями кривськими[1348].

Етнонім *кривичі* виводять від міфічного родоначальника Крива. Давня гіпотеза про можливе західне походження кривичів[1349], підтримана Валентином Сєдовим[1350] є похідною від гіпотези про надвіслянське походження слов'янства. Стосовно кривичів ця гіпотеза спростована Михайлом Артамоновим[1351] та Ернестом Тинісоном[1352].

[1345] Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. (Москва, 2001), 14.

[1346] Там само, 8.

[1347] Дмитрий Мачинский. Миграция славян в I тысячелетии н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии. *Формирование раннефеодальных славянских народностей.* (Москва, 1981), 49–50.

[1348] Ипатьевская летопись, 304.

[1349] Kazimieras Bûga. Die Vorgeschichte der Aistischen (Baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung. *Streitberg Festgabe*. (Leipzig, 1924), 33; Александр Спицын. *Працы Першого съезду досьлядчыкаў Беларускае археолёгіі і археографіі.* (Менск, 1926), 27–30.

[1350] Валентин Седов. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*. (Москва, 1970), 105–108; Його ж. Длинные курганы кривичей. *Свод археологических источников СССР*. Вып. У1–8. (Москва, 1974), 41; Його ж. *Восточные славяне VI–XIII вв.*, 58.

[1351] Михаил Артамонов. Некоторые вопросы отношений восточных славян с болгарами и балтами в процессе заселения ими Среднего и Верхнего поднепровья. *Советская археология.* (1974), № 1, 251–252.

[1352] Эрнест Тыниссон. Монография о длинных курганах. *Известия АН ЭССР. Общественные науки*. (Таллин, 1976), № 4, 300–305.

Мовна архаїка кривичів скоріше відбиває давні субстрати до розділення слов'ян на дві діалектні групи. Не виключено також, що смоленські кривичі отримали у VIII–IX ст. підтримку з боку словенського племені *смолян*, частина яких в цей період перемістилися з південно-західної Болгарії до Верхнього Дніпра. Особливості ареалу смоленських кривичів, безперечно, є наслідком впливу попередніх балтських культур[1353].

Перші кривицькі городища відносяться до VIII ст. Найдавніше з них Ізборськ, збудований на високому мисі при впадінні безіменної річки в оз. Городищенське, зв'язане водним шляхом з Псковським озером. З двох сторін городище захищене крутими схилами, а з напільної сторони був споруджений вал шириною 10 м. Розміри раннього городища 90 х 70 м. Найдавніша кераміка – празько-корчакського типу, доми – типові для північної групи слов'ян: наземні, зрубні, з дерев'яною підлогою, розмірами від 3,5 х 3 до 4 х 4 м. Правда, в горизонті IX ст. знайдено дві будівлі розмірами 3,5 х 3 і 3,5 х 2,8 м з глинобитними підлогами, характерними для латгальського домобудівництва. Більшість печей слов'янського типу, але зустрічаються і латгальські (з глиняним подом, намазаним на кам'яну основу, стіни глиняні, а основа захищена вінцем з каменю) та, навіть, відкриті вогнища круглої або овальної форми, теж характерні для латгалів. Тобто в Ізборську VIII–IX ст. відбувалися певні асиміляційні процеси між балтами і пришлими слов'янами. В центрі Ізборська знаходилася площадка діаметром 20 м, піднята вище навколишньої поверхні на 30–50 см. На городищі знайдені сліди ремісничої діяльності, зокрема залізоплавильного і залізообробного та бронзоливарного виробництв[1354].

Псковське городище синхронне за часом з Ізборським. Матеріали їх схожі, але на Псковському більш помітні балтські субстрати. IX–X ст. Псков був значно меншим центром і лише на рубежі IX–X ст. з притоком нових слов'янських поселенців виріс у 5-6 разів і почав розвиватися як ремісничий центр[1355].

У Смоленському Подніпров'ї городищ VIII ст. не знайдено. Інтенсивна кривицька колонізація в цьому регіоні припадає на IX–X ст. Схоже, що перші вікінги з'явилися у цьому регіоні одночасно або ж і дещо раніше за *кривичів*. Зрештою це виглядає закономірно, враховуючи,

[1353] Johan Callmer. At the watershed between the Baltic and the Pontic before Gnezdovo. *From Goths to varengians Communication and cultural exchange between the Baltic and the Black Sea*. Ed. by Line Bjerg, John H. Lind and Soren M. Sindbak. (Aarhus, 2013), 39–86.

[1354] Валентин Седов. *Восточные славяне в VI – XIII вв.*, 55–57.

[1355] Сусанна Тараканова. Раскопки в псковском кремле. *Краткие сообщения Ин-та Истории материальной культуры*. Вып. 21. (1947), 145–147; Її ж. О происхождении и времени возникновения Пскова. *Там само*. Вып. 35. (1950), 21; Сергей Белецкий. Культурная стратиграфия Пскова (археологические данные к проблеме происхождения города). *Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР.* Вып. 160. (Москва, 1980), 3–18.

що морське побережжя біля гирла Німану та гирла Західної Двини контролювали інші групи вікінгів, конкуренти Ладоги. Маючи інформацію про казкові багатства сходу, вони не могли не шукати шляхів в обхід Ладоги. Крім того шлях по Західній Двині був найкращим, так як включав у себе лише один волок з Касплі у Дніпро якраз навпроти Гнєздова-Хольмгарда. Археологічні дослідження дозволяють стверджувати, що Гнєздово як місто з городищем 16 га, портом та курганними могильниками, активно функціонувало вже у IX–X ст.[1356] Щонайменше тритину населення міста складали скандинави[1357]. Версія про Гнєздово, як погост Києва, поблизу центру кривичів Смоленська виглядає непереконливою надуманою конструкцією[1358]. Схоже, що Генрик Ловмяньский мав рацію, пов'язуючи Олега з Смоленськом[1359]. Він виходив з тексту Першого Новгородського літопису (з врахуванням реконструкції Олексія Шахматова: "И бысть у них князь Олегъ, мужь мудръ и храбръ. И начаша воевати вьсюду и налезоша Дънепръ реку и Смольньскъ градъ"[1360]. Такої ж думки були і інші дослідники[1361]. Очевидно, до корегування літопису Мстиславом Володимировичем на початку XII ст. замість Смоленська в тексті стояла назва

[1356] Евгений Шмидт. Связи Скандинавии с землями кривичей в середине – второй половине IX в. *X Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии*. Ч. 1. (Москва–Ленинград, 1986), 173–174; Його ж. Древнейшие пути из Днепра в Западную Двину. *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова*. (Чернігів, 1993), 83–86; Його ж. Древние пути с Днепра через водораздел в Западную Двину. *Тверский археологический сборник*. Вып. 1. (Тверь, 1994), 129–133; Його ж. Варяги и смоленские кривичи. *Международная конференція, посвященная 100-летию со дня рождения професора В. И. Равдоникаса*. (Санкт-Петербург, 1994), 53–55; Його ж. Гнёздово – протогород конца IX–X вв. н. э. *Гнёздово: история и современность*. (Смоленск, 1998), 19–31; Його ж. Древнейшие поселения в Гнёздове. *Смоленск и Гнёздово в истории России*. (Смоленск, 1999), 105–118; Його ж. Племена культуры длинных курганов и Гнёздово в конце IX – начале X вв. *Гнёздово: 125 лет исследования памятника* [Труды Гос. Исторического музея. Вып. 124]. (Москва, 2001), 34–39; Його ж. Раскопки курганов "Лесной группы" у дер. Гнёздово. *Смоленские древности.* Вып. 4. К 85-летию Е. А. Шмидта. (Смоленск, 2005), 212–226; Johan Callmer. At the watershed between the Baltic and the Pontic before Gnezdovo, 49–86.

[1357] Даниил Авдусин. Скандинавские погребения в Гнёздове. *Вестник МГУ. История*. (1970), № 1, 74–86; Евгений Шмидт. Об этническом составе населения Гнёздова. *Советская археология.* (1970), № 3, 102–108; Юрий Жарнов. Женские скандинавские погребения в Гнёздове. *Смоленск и Гнёздово*. (Москва, 1991), 203; Василий Шулаков. К вопросу об этническом составе Гнёздова. *Смоленск и Гнёздово в истории России*. (Смоленск, 1999), 38–41.

[1358] Владимир Петрухин, Татьяна Пушкина. К предыстории русского города. *История СССР.* (1979), № 4, 100–112.

[1359] Хенрик Ловмяньский. *Русь и норманны*. (Москва, 1985), 138–142.

[1360] Алексей Шахматов. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. (Санкт-Петербург, 1908), 541.

[1361] Даниил Авдусин. К вопросу о происхождении Смоленска и его первоначальной топографии. *Смоленск. К 1100-летию первого упоминания города в летописи.* (Смоленск, 1967), 64–66; Владимир Мавродин, Игорь Фроянов. "Старцы градские" на Руси X в. *Культура средневековой Руси*. (Ленинград, 1974), 31.

Хольмгарда-Гнєздова. Після занепаду Волзького шляху і скорочення поступання арабського срібла, правитель Ладоги, природно, звернув увагу на прямий шлях до Константинополя по Даугаві та Дніпру, для чого спочатку опанував Хольмгард, а вже звідти – Київ.

Як же називалося це важливе місто на шляху з Балтики в Чорне море: Гнєздово, Свиническ, Сюрнес, Холм-город, Хольмгард чи може, навіть, Новгород? Проблема залишається дискусійною, археологічні матеріали і джерела дають підстави стверджувати, що Хольмгард знаходився на Дніпрі і там була спочатку столиця Володимира Святославича, його синів Вишеслава і Ярослава та внука Іллі. В часи Ярослава Володимировича у Ладозі був окремий князівський престол, який займали троюрідний брат княгині Інгігерди Рагнвалд Ульвсон (з 1019 р.) і його син Ульф-Ейлів Рагнвалдсон (+ 1036/1037). Вже це робить сумнівним версію про перебування іншого князя у сусідньому Рюриковому городищі. Ульф-Ейлів проводив успішну завойовницьку політику на Півночі, здійснивши у 1035 р. похід до Залізних воріт в землі *пермі*[1362].

Арабський географ Абу Ісхак ал-Фарісі ал-Істахрі (бл. 951) у своєму описі земель Хозарії, Волзької Булгарії, а також слов'ян, печенігів, банкірів і угрів, виділив три слов'янські об'єднання: Куйяба, ал-Артанія і ас-Славія[1363]. Ал-Істахрі користувався більш ранньою працею "Види країн" (920–921) Абу Заїда Ахмеда ібн Салха ал-Балхі (850–934), а також добротною купецькою інформацією[1364]. Він докладно описав шлях з Булгара до Куяби, предмети торгівлі (з Артанії за його інформацією вивозили чорного соболя і свинець[1365]). Центр Артанії "*Арта знаходиться між землею хозар і великих болгар, котрі межують з Румом* [Візантією – Л. В.] *на півночі останнього... Що ж стосується Арти, то ми не пригадуємо, щоби хто-небудь з іноземців мандрував туди, бо вони вбивають будь-якого іноземця, вступившого в їх землі. Вони відправляються вниз по воді і ведуть торг, то нічого не розповідають про свої справи і товари і не допускають нікого проводжати їх і вступити в їх країну*" (видно в такий спосіб купці з Куяби-Києва відлякували конкурентів).

[1362] Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 9. (Санкт-Петербург, 1862), 79.

[1363] *Ал-Истахрий*. Книга путей и царств. Пер. Николая Караулова. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.* Вып. 29. (Тифлис, 1901), 11–19; Фридрих Вестберг. К аналізу восточных источников о Восточной Европе. *Журнал Министерства народного просвещения.* (1908), февраль, 364–370; Tadeusz Lewicki. Swiat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua.* T. 2. (1949/1950), 360–363; Анатолий Новосельцев. Восточные источники о восточных славянах и Руси. *Древнерусское государство и его международное значение.* (Москва, 1965), 411–414.

[1364] Игнатий Крачковский. Арабская географическая литература. *Крачковский И. Ю. Избранные сочинения.* Т. 4. (Москва–Ленинград, 1957), 194–198.

[1365] Анатолий Новосельцев. Восточные источники о восточных славянах и Руси, 411.

Ця інформація передана також у "Книзі шляхів і країн" (960–977) Абдул Касім Мухамеда Ібн Хаукаля[1366] та в анонімному трактаті 982/983 р. "Худуд ал-Алам" ("Книга про межі світу від Сходу до Заходу"), яка містить відомості не пізніші першої половини IX ст.[1367] У двох останніх свинець, який вивозили з Артанії, замінений на олово, але у середньовічних текстах ці метали нерідко виступають синонімами.

Знаменитий арабський географ принц з династії Хаммудітів Абу Абд Аллах Мухамад ал-Ідрізі (1100–1066), який з 1038 р. працював при дворі сицилійських королів Рожера II та Вільгельма II, у другій частині своєї праці подав відомості, що Арта "красиве місто на укріпленій горі лежить в чотирьох днях дороги від Куяби і стільки ж від Славії... Що ж стосується Арти, то шейх ал-Хаукаль розповідає, що ніхто з іноземців там не був, так як вони кожного прибуваючого іноземця вбивають, ніхто не наважується їздити в їх землю. Від них вивозять хутра чорних леопардів і чорних лисиць і свинець. І це вивозять від них купці з Куяби"[1368].

Більшість дослідників не вагалися щодо локалізації Куяби як Києва, шлях до якого з Булгару був добре відомий арабським купцям. Так само локалізувалася Славія як земля ільменських словен. Про її існування арабські купці знали, торгуючи Волзьким шляхом з Ладогою і, можливо, навіть безпосередньо буваючи у Ладозі. У Ладозі та її околицях знайдено шість скарбів куфічних арабських срібних монет, в тому числі найдревніший скарб у Східній Європі (786 р.)[1369]. У 2002 р. під час розкопок частини купецького заїжджого дому в шарах другої половини X ст., поряд з 2500 зеленими бусинками (явно якоюсь торгівельною партією), була знайдена вставка персня-печатки з гірського кришталю з арабським написом "*Допомога моя тільки у Аллаха, на нього я сподівась і до нього звертаюсь*", що дає підстави допускати присутність у місті мусульманських купців[1370]. Невдовзі прості скляні бусинки стали розмінною монетою в розрахунках з фінськими мисливцями, які добували цінні хутра.

[1366] Ибн Хаукаль. Книги путей и царств. Пер. Николая Караулова. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*. Вып. 38. (Тифлис, 1908); Tadeusz Lewicki. Swiat słowiański, 363–365.

[1367] Елена Галкина. К проблеме локализации народов Восточной Европы на этнической карте географов "школы ал-Джайхани". *Ученые записки Центра арабских исследований Ин-та Востоковедения РАН*. (Москва, 2003), 3.

[1368] Анатолий Новосельцев. Восточные источники о восточных славянах и Руси, 413.

[1369] Anatolij Kirpičnikov. Staraja Ladoga / Alt-Ladoga und seine überregionalen Beziehungen im 8.–10. Tagen zur Verbreitung und Vervendung von Dirhems in eurasischen Handel. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*. Bd. 69. (1989), 322, 324.

[1370] Анатолий Кирпичников. Новые историко-археологические исследования Старой Ладоги. *Ладога и истоки российской государственности и культуры*. (Санкт-Петербург, 2003), 21.

А от Артанію куди тільки не поміщали? Іржі Хрбек розмістив її на о. Рюген у Балтійському морі[1371]. Цю ідею підтримали Вадим Вілінбахов[1372] та Аполон Кузьмін[1373]. Християн Френ, виходячи із співзвучності топоніміки, пропонував варіант: Артанія–Ердзянь–Арзамас[1374]. Цю здогадку підтримав Абрахам Костянтин Моурадія д'Охссон[1375]. Павло Савельєв[1376] і Олексій Шахматов[1377] вважали *арту* фінським плем'ям, локалізуючи її центр у Рязані. Василь Бартольд пропонував шукати Арту у землі *в'ятичів*[1378]. За Павлом Смірновим арабські купці не проникали далі середньої течії Волги та басейну Оки, тому всі три об'єднання знаходилися у землі *в'ятичів*: Куяба у гирлі Оки, Славія – північніше, а Артанія – між ними[1379]. Розміщення Артанії у землях в'ятичів активно відстоював Олександр Монгайт (1915–1974)[1380]. Численна група авторів підтримала тмутараканську версію[1381]. Інші пропонували варіанти в Чернігові[1382], в р-ні пізнішої Москви, Ярославля, Ростова та о. Готланда. Генрік Ловмяньский прийшов до висновку, що Арта – літературна фікція, яку потрібно викреслити з можливих осередків Русі[1383].

Хольмгард-Гнєздово найбільше відповідає локалізації загадкової Арти. Звичайно, за вісім денних переходів з Києва до Ладоги не

[1371] Jrži Hrbek. Der dritte Stamm der Rus nach arabischen Quellen. *Archiv Orientalni*. Vol. 25. (Praha, 1957), 649–651.

[1372] Вадим Вилинбахов. Балтийские славяне и Русь. *Slavia Occidentalis*. T. 22. (Poznań, 1962), 265–266.

[1373] Аполлон Кузьмин. "Варяги" и "русь" на Балтийском море. *Вопросы истории*. (1970), № 10, 28–55.

[1374] Christian M. Frāhn. *Ibn Fosrlan's ubd anderer Arabes Berichte über dur Russen alterer Zeit*. (Sankt-Petersburg, 1823), LXXXI+281 s.

[1375] Abraham Constantine Mouradja d'Ohsson. *Der peoples du Caucase et du Nord de la Mer Noire dans le 10 siècle*. (Paris, 1828), 65.

[1376] Павел Савельев. *Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории*. (Санкт-Петербург, 1846), 85.

[1377] Алексей Шахматов. *Древнейшие судьбы русского племени*. (Петроград, 1919), 35.

[1378] Василий Бартольд. Арабские известия о русах. *Советское востоковедение*. Т. 1. (Москва, 1940), 27.

[1379] Павло Смирнов. *Волжський шлях і стародавні руси*. (Київ, 1928), 162–222.

[1380] Александр Монгайт. Некоторые сведения по истории Рязанской земли и исторической топографии Старой Рязани. *Монгайт А.Л. Старая Рязань.* (Москва, 1955), 27; Його ж. *Рязанская земля.* (Москва, 1961), 103.

[1381] Дмитрий Иловайский. *Разыскания о начале Руси*. (Москва, 1876), VIII+466 с.; Владимир Пархоменко. *Начало христианства на Руси*. (Полтава, 1913), VIII+191 с.; Його ж. Три центра древнейшей Руси. *Известия Отд. Руського языка и словестности.* Т. 18. Кн. 2. (1913), 72–84; Його ж. *У истоков русской государственности.* (Ленинград, 1926), 34; Vladimir Mošin. Treče rusko pleme. *Slavia.* T. 5. (Praha, 1927), 763–781; Сергей Юшков. К вопросу о происхождении русского государства. *Ученые записки Московского гос. юридического ин-та*. Вып. 4. (1940), 37–39.

[1382] Борис Рыбаков. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина. *Вопросы истории*. (1952), № 9, 40–62.

[1383] Henryk Łowmiański. *Początki Polski.* T. 5. (Warszawa, 1973), 184–187.

добратися, як справедливо зауважив О. Монгайт[1384], але арабські географи і їх інформатори, які самі ніколи не бували в Арті, пишучи з чуток, просто зафіксували, що цей пункт приблизно посередині між названими центрами. У Гнєздові є річка Свинець. Покладів свинцю (чи олова) у Смоленському Подніпров'ї ніколи не було. Олово (а також свинець) до XIII ст. добували виключно у Корнуелі в Уельсі[1385]. Свинець з X ст. почали добувати також в саксонських горах Гарца. До Хольмгарда-Гнєздова ці цінні на той час метали могли потрапити тільки прямим балтійським шляхом по Даугаві (Західній Двині). З оркейнських ярлів походили полоцький князь Рогволод і його сини[1386]. Для вікінгів Корнуел і балтійські шляхи були добре знаними.

Що стосується хутра чорного соболя (чорний леопард і чорна лисиця скоріше з області пізніших фантазій), то цей найцінніший і найдорожчий соболь ("головка") на Смоленщині ще водився на початку XVIII ст. А в ті часи він був поширений навіть у нинішніх українських землях[1387].

Виглядає, що Хольмгард-Гнєздово як Арта став відомим арабським купцям з початку X ст., коли там сформувався за участі вікінгів поважний торговий центр, зв'язаний з Балтійським морем. Назва Арта (Арта–Орта–Орша–Рша) пізніше відбилася у сусідньому місті Орша, вперше згаданому під 1067 р.[1388], куди й перемістилася частина населення Арти-Хольмгарда після того як старший син Ярослава Володимировича князь Володимир Ярославич, який у 1036 р. отримав престол у Хольмгарді, до якого були приєднані Ладозьке і Псковське князівства із завданням активної політики у сусідніх фінських землях, переніс центр своїх володінь далі на північ на берег Волхова у новозаснований Новгород, розташований більш безпечно, ніж Ладога, кам'яні укріплення якої у 997 р. зруйнував норвезький ярл Ейрік Хаконсон[1389]. Перенесення княжої резиденції на північ до Новгороду співпало зі змінами у світі вікінгів і різким падіннях їх активності у південному напрямку. Все це і спричинилося до швидкого занепаду Арти-Хольмгарда-Гнєздова (а може таки Новгорода ?) і часткового переходу його населення до сусідніх Смоленська та Орші. Дослідження дитинця Орші, який знаходився на Замковій горі на мисі при впадінні р. Оршиці в Дніпро і займав

[1384] Александр Монгайт. *Рязанская земля*, 104.

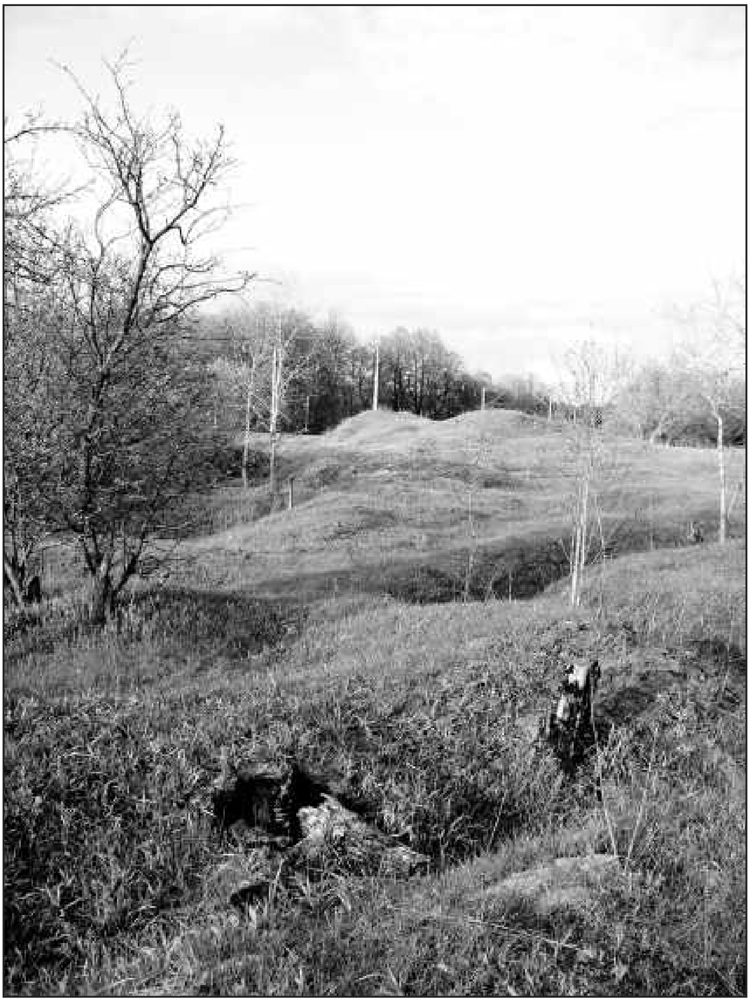
[1385] Чарльз Ф. Парк, Ричард А. Мак-Дормит. *Рудные месторождения*. Пер. с англ. (Москва, 1966), 321.

[1386] Про це див. далі.

[1387] Вениамин Семёнов. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. *Россия*. Т. 9. (Санкт-Петербург, 1905), 112; Сергей Кириков. Исторические изменения животного мира нашей страны в XIII–XIX вв. *Известия АН СССР. Серия географическая*. (1958), № 1, 71–83; Іван Сокур. *Історичні зміни та використання фауни ссавців України*. (Київ, 1961), 19–20.

[1388] Ипатьевская летопись, 156.

[1389] Елена Рыдзевская. Древняяя *Русь и Скандинавия*, 64.

Гнєздово (Хольмгард-Новгород), сучасний вигляд

площу 0,57 га, показало, що він був збудований у другій половині XI ст. невдовзі перед першою згадкою[1390]. Вікінги, які перебували на службі у Рюриковичів, перейшли з Володимиром Ярославичем до Новгорода, а слов'янське купецьке та ремісниче населення Хольмгарду із втратою значення цього центру в основному переселилося до Смоленська та до новозаснованої Орші[1391]. Тоді ж було засновано ще один опорний

[1390] Юрий Драгун. Археологическое изучение детинца древней Орши. *Доклады научной конференции аспирантов и молодых учених, посвященное 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Серия исторических наук.* (Минск, 1957), 208–215; Георгий Штыхов. Полоцкие кривичи. *Очерки по археологии Белоруссии*. Ч. 2. (Минск, 1972), 89.

[1391] Леонтій Войтович. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вып. 1. (Ижевск, 2015),

пункт на мисі високого правого берега Західної Двини при впадінні Касплі з цікавою і навряд чи випадковою назвою Сурож (чи не від Сурожа-Судака на південному побережжі Криму).

Таким чином, археологічні дослідження останніх десятиріч поставили під сумнів усталені стереотипи щодо походження одного з найбільш значущих міських центрів північної Русі і змусили істориків звернутися до перегляду деяких сторінок минулого народів Європи. Але ці пошуки мусять проходити у строгому узгодженні писемних джерел з джерелами археологічними. Однак поза сумнівами можна стверджувати, що одночасно з королівством вікінгів з центром у Ладозі існувало і королівство (князівство) з центром у Арті-Хольмгарді-Гнєздові.

7–18; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вып. 1. (Ижевск, 2015), 7–18.

ВІЧНІ ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ЕТНОНІМА РУСЬ[1392]

Вперше етнонім *Русь* був зафіксований під 839 р. у Бертинських анналах[1393]. Наступні за часом звістки про *Русь* належать арабським авторам, які всюди відділяли *Русь* від слов'ян, навіть протиставляючи їх одне одному[1394].

Першу версію етимології назви *Русь* подав Найдавніший літопис: "... *идаша за море къ Варѧгомъ к Русі сице бо сѧ звахуть и варѧзи суть ıако се друзии зъвутсѧ Своє... Оурмане .Анъглѧне... Гъте тако и си рѣша Русь... поıаша по собѣ Русь и придоша старѣишии Рюрикъ... ѡ тѣхъ [Варѧгъ] прозвасѧ Рускаıа землѧ*"[1395].

Виходячи з цих повідомлень, а також інформації Найдавнішого літопису про склад руських посольств ("отъ рода рѹсьска посъли") на переговорах 907, 911 та 945 рр., які складалися переважно з скандинавів, руські (скандинавські) назви дніпровських порогів в трактаті візантійського імператора Костянтина Багрянородного "Про управління імперією", тотожність *Rusios* і *Normandos* в тексті кремонського єпископа Ліудпранда (Х ст.) та інших аргументів, цілий ряд відомих вчених (Готліб Зігфрід Байєр (1694–1738)[1396], Герхард Фрідріх

[1392] Перша розвідка на цю тему була опублікована автором у 2010 р.: Леонтій Войтович. Вічні дискусії навколо етноніма *Русь. Археологічні дослідження Львівського університету.* Вип. 13. (Львів, 2010), 196–204.

[1393] Детальніше див. наступний параграф.

[1394] Даниил Хвольсон. *Известия о хазарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда Бен Омар ибн Даста, арабского писателя начала Х века*. (Санкт-Петербург, 1869), 200 с.; Авраам Гаркави. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*. (Санкт-Петербург, 1870), IX+308 с.; Арист Куник, Виктор Розен. *Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах*. (Санкт-Петербург, 1878), 205 с.; Дмитрий Одинец. *Возникновение государственнаго строя у восточных славян.* (Париж, 1935), 180 с.; *Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу*. Перевод и комментарии под ред. Игнатия Крачковского. (Москва–Ленинград, 1939), 194 с.; Tadeusz Lewicki. Swiat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua*. T. 2. (1949–1950), z. 2, 321–383; Idem. Obrzędy pogrzebowe pogańskich słowian w opisach podrożników arabskich głównie z IX –X w. *Archeologia.* T. 5. (1952–1953), 122–154; Idem. *Żródła arabskie do dziejow słowianszczyzny*. T. 1. (Wrocław–Kraków, 1956), 380 s.; Idem. Żródła arabskie i hebrajskie do dziejów Śłowian w okresie wczesnego średniowiecza. *Studia żródłoznawcze.* T. 3. (Warszawa, 1958), 61–101; Михаил Тихомиров. Происхождение названия "Русь" и "Русская земля". *Советская этнография*. Т. 6–7. (Москва, 1947), 60–80.

[1395] Лаврентьевская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т. 1. (Москва, 2001), 19–20.

[1396] *Сочинение о варягах автора Феофила Сигафра Баэра*. (Санкт-Петербург, 1747), 6–7; Готліп-Зигфрид Байер. Сочинение о варягах. Пер. Кириака Кондратовича. *Записки Академии наук*. Т. 4. (Санкт-Петербург, 1768), 42.

Міллер (1705–1783)[1397], Август Людвіг Шлецер (1735–1809)[1398], Йоган Філіп Густав фон Еверс (1781–1830)[1399], Вильгельм Томсен (1842–1927)[1400], Федір Успенський (1845–1928)[1401], Олександр Брюкнер (1856–1939)[1402], Федір Браун (1862–1942)[1403], Йозеф Маркварт (1864–1930)[1404], Фрідріх Вестберг (1864–?)[1405], Еміл Нестор Сетала (1864–1935)[1406], Олександр Васильєв (1867–1953)[1407], Річард Екблом (1874–1959)[1408], Михайло Присёлков (1881–1941)[1409], Лаурі Кеттунен (1885–1963)[1410], Макс Фасмер (1886–1962)[1411], Ейвінд Квален[1412], Кларенс Меннінг (1893–1972)[1413], Адольф Стендер-Петерсен (1893–1963)[1414], Вільгельм Холмквіст (1905–1989)[1415],

[1397] Konstantin Kaminskij. Der Normannenstreit als Gründungsschlacht der Russischen Geschichtsschreihung. Zur Poetik wissenschaftlicher Anfangerzählungen. *Europäische Geschichtskulturen im 1700 zwischen Gelehrsamkeit, Politik und Konfession*. Hg. Thomas Walling. (Berlin, 2012), 553–581. Див. також: Михаил Ломоносов. Замечания на диссертацию Г.Ф.Миллера "Происхождение имени и народа российского". *Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений.* Т. 6. (Москва–Ленинград, 1952), 17–80.

[1398] Август Людвиг Шлецер. *Нестор*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1809), 318–326.

[1399] Густав Эверс. *Предварительные критические исследования для Российской истории*. (Москва, 1826), 116–117.

[1400] Вильгельм Томсен. Начало русского государства. *Чтения в Московском об-ве истории и древностей российских*. (Москва, 1891), кн.1, 39.

[1401] Фёдор Успенский. Первые страницы русской летописи и византийские перехожие сказания. *Записки Имп. Одесского об-ва истории и древностей*. Т. 32. (Одесса, 1915), 206.

[1402] Aleksander Brückner. Dogmat normański. *Kwartalnik Historyczny*. T. 20. (Lwów, 1906), 664–679; Idem. *O nazwach miejscowych.* (Kraków, 1935), 41.

[1403] Фёдор Браун**.** Варяжский вопрос. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. 5А. (Санкт-Петербург, 1892), 570–573; Його ж. Разыскания в области гото-славянских отношений. *Сборник Отдела русского языка и словесности*. Т. 64. (1899), № 12, 5–18; Friedrich Braun. Das historische Russland in nordischen Schrifttun des X–XIV Jahrhunderts. *Festschrift Eugen Mogk zum 70. Geburtstag*. (Halle, 1924), 157–166.

[1404] Josef Marquart. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. (Leipzig, 1903), 342–349.

[1405] Фридрих Вестберг. *Комментарий на "Записку" Ибрагима ибн Якуба о словенах*. (Санкт-Петербург, 1903), 156 с.; Його ж. К анализу восточных источников о Восточной Европе. *Журнал Министерства народного образования*. (1908), № 13, 364–412; № 14, 1–52.

[1406] Emil Nestor Setälä. *Zur Frage nach der Vermandschaft der finnisch–ugrischen und Samojedischen Sprachen*. (Helsingfors, 1915), 36 s.

[1407] Aleksandr Vasiliev. *The Russian Attack on Constantinopole in 860*. (Cambridge, 1946), 9.

[1408] Richard Ekblom. Rus- et vareg- dans les noms de lieux de la region de Novgorod. *Archives d'etudes orientales*. (Upsal, 1915), 67 p.; Idem. Vereinigung unter der Nordländern in alter Russland. *Zeitschrift für slawische Philologie*. Bd. 10. (Halle, 1933), 1–20; Idem. Die Namen der siebenten Dneprstromschnelle. *Uppsala Universitets ärsshrift*. Bd. 9. (1951), 151– 174.

[1409] Михаил Присёлков. *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв.* (Санкт-Петербург, 1913), 42–43.

[1410] Lauri Kettunen. Näytteitä etelävepsästä. T. 1. (Helsinki, 1920), 126 s.; Idem. Lõunavepsa häälok-ajalugu. *Acta et commentations Universitatis Doepatensis B. Humaniora*. (Tartu, 1922), VIII–X; Idem. *Livisches Wörterbuch mit drammatischer Finleitung*. (Helsinki, 1938), 254, 348.

[1411] Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 3. (Москва, 1971), 522.

[1412] Eivind Kvålen. *The Early Norwegian Settiemets on the Volga.* (Vienna, 1937), 23.

[1413] Ckarence Manning. *Ukraine and its People*. (Munich, 1949), 116.

[1414] Adolf Stender-Petersen. *Varangica*. (Aarhus, 1953), 246–277.

[1415] Wilhelm Holmqvist. Helgö eine Vorform der Stadt? Vor- und *Frühformen der europäischen Stadt in*

Дмитро Оболенський (1918–2001)[1416], Миколай Чировський (* 1919)[1417], Питер Сойєр (1928–2018)[1418], Елен Арвейлер (* 1926)[1419], Інге Сковгард-Петерсен (1932–2015)[1420], Хільда Елліс-Давідсон (1914–2006)[1421], Омелян Пріцак (1919–2006)[1422]) вважали, що *русами* називали шведських вікінгів. Підштовхнув ці пошуки свого часу видатний російський лінгвіст Олексій Шахматов, який писав, "що цим іменем [Русь – Л.В.] називали себе і самі осівши в Росії скандинави... Ввважаю необхідним етимологію імені Русь шукати в скандинавській мові, допускаючи, що в руську мову воно могло потрапити через посередництво фінів"[1423].

Перелічені науковці прийшли до висновку, що *Рѹсь* походить від фінського *Ruotsi – Швеція*; *Ruotsalainen – швед* (естонське Roots, Rootslane, водське Rôtsi, лівське Rùot'šli). У фінські мови це запозичення прийшло, можливо, від давньоісландської Rópsmenn чи Rópskarlar – *веслярі, мореплавці.* В свою чергу, *Ruotsi,* схоже, походить від *Roslagen* – шведської області, розташованої напроти фінських берегів (аналогічно давньоруському *сумъ* від *suomi*)[1424]. Цікаво, що *Roslagen* присутній у рунічному написі на мармуровому леві з Пірея, який був вивезений у 1687 р. генералісимусом Франческо Морозіні до Венеції, де зберігається досі. Напис цей, вірогідно, був зроблений норвезьким принцом Гаральдом Сігурдсоном при здобутті Пірея у 1040 р. Прискіпливі дослідники відносять напис більш обережно до XI ст.[1425]. Початково *Roslagen* носив назву *Rōther* чи *Rōthin*[1426], що було пов'язано з військовою організацією *ледунгу* (морського ополчення) і означало *воїнів, які пливуть на веслах* (milites remigium agents)[1427]. Візантійське ρως було рефлексом на самоназву загонів вікінгів – roѣs (menn), яке відбилося у фінських мовах як ruotsi і дало в давньоруській мові слово *русь.* Початково воно мало етносоціальне, "професійне" значення ("воїни

Mittelalter. Teil. 2. (Göttingen, 1974), 21–29.

1416 Dimitri Obolenski. The Byzantine Sources on the Scandinaviance in Eastern Europe. Varangian problems. *Scando-Slavica*. Suppl.1. (Copenhagen, 1970), 149–150.

1417 Nicholas Chirovsky. *A History of the Russian Impire*. Vol. 1. (New York, 1973), 75.

1418 Peter Hayes Sawyer. *The Age of the Vikings*. (London, 1963), 20, 45.

1419 Helene Ahrweiler. Les relations entre les Byzantions et les Russes au IX–e siécle. *Bulletin d'information et de coordination*. No 5. (Atenes–Paris, 1971), 47–49.

1420 Inge Skovgard-Petersen. Vikingerne I den nyere forskning. *Historisk tidsskrift*. Bd. 12. (København, 1971), r. 5, 652–721.

1421 Hilda Roderick Ellis-Davidson. *The Viking Road to Byzantium.* (London, 1976), 341 p.

1422 Omeljan Pritsak. The Origin of Rus'. *The Russian Review*. (1977), no 3, 266.

1423 Алексей Шахматов. *Древнейшие судьбы русского племени*. (Петроград, 1919), 52.

1424 Елена Рыдзевская. Древняяя *Русь и Скандинавия*, 140.

1425 Erik Brate. Pireus-lejonets runinskrift. *Antikvarisk tidskrift för Sverige*. H. 20. D. 3. (Stockholm, 1914), 48 s.; Helmut Arntz. *Handbuch der Runenkunde*. (Halle, 1935), 211.

1426 Вильгельм Томсен. Начало русского государства, 85.

1427 Густав Розенкампф. Объяснение некоторых мест в Несторовой летописи в рассуждении вопроса о происхождении древних руссов. *Труды и летописи Общества истории и древностей российских.* Кн. 4. (Москва, 1828), 139–166.

і гребці з Скандинавії, загін скандинавів на гребних суднах”) і вже на східнослов’янському грунті розвинулося в політонім (Русь, Руська земля) та етнонім[1428].

Веніамін Брім (1893–1939) висунув інший варіант скандинавської етимології назви *Русь*: *Ruotsi* походить від давньошведського *drot* трансформованого фінами в *rot*, а *drotsmenn – дружинник* – в *rotsmenn*, а пізніше стало *ruotsi*[1429].

За Олександром Погодіним (1872–1947) термін *rōther* книжного походження, а назва *Русь* походить від безпосередньо старошведського *Rōths*, яке з’явилося ще у IV–V ст.[1430].

Аріст Кунік (1814–1899)[1431], Василь Васильєвський (1838–1899)[1432], Антон Будилович (1846–1908)[1433] пов’язували етимологію назви *Русь* з древньоісландським *Hreiðgotar* (Hreidhgotar), в якому бачили назву готів: *Hrothgutons – славні готи* чи hroðr – *слава*. При цьому готами вважали гіпотетичний причорноморський нарід *Rhos* і не менш гіпотетичну готську землю на полянській території – *Ros-Gotlandia*. Лінгвістичні побудови прихильників цієї версії не витримали критики[1434].

Має місце також і кельтська версія, яка виводить *Русь*, спираючись на географію Найдавнішого літопису і трактуючи *Галичанѣ* як *гали*, з французької області *Рутенія* (Ruthenia) з містами Руссільон (Russillon), Русціно (Russcino), Русітон (?), де жили *рутени* (Rutheni, Rut(h)i). При цьому аргументами служать назви, вживані лаатиномовними авторами XI–XII ст.: Ruthenorum Regis, Ruthenorum rex, Duces Ruthenorum, Rutheni і т. д. Як аргументацію приводять візантійських істориків: Симеон Логофет (941) писав, що Русь-дроміти походять з народу франків, а Іоанн Скіліца та Кедрін (XII ст..) “варягів-русь” називали

[1428] Елена Мельникова. Скандинавы в Южной Руси. *Другий Міжнародний конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія*. Ч. 1. (Львів, 1994), 5

[1429] Веньямин Брим. Происхождение теримина “Русь”. *Россия и Запад*. Ч. 1. (Петроград, 1923), 5–10; Його ж. Путь из Варяг в Греки. *Известия АН. Отделение обществ. наук.* (1932), № 2, 207–215; Benjamin Briem. Alt-Skandinavien in der neueren russischen Wissenshaftlichen Literatur (1918–1928). *Acta Philologica Scandinaviae.* T. 5. (København, 1930), 211–236.

[1430] Александр Погодин. Вопрос о происхождении имени Русь. *Сборник в чест на Васил Н. Златарски*. (София, 1925), 273; Aleksander Pogodin. Les Rossi: un people imaginaire. *Revue des Études Slaves.* V. 17. (Paris, 1937), 77.

[1431] Ernst von Kunik. *Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. Eine Vorarbeit zur Entstehungsaeschichte des Russischen Staates*. Vol.1. (Sankt-Petersburg, 1844), XXVIII+182 c.; Vol. 2. (Sankt-Petersburg, 1845), XVI+496 c.

[1432] Василий Васильевский. Русско-византийские отрывки. 8. Житие Георгия Амастридского. *Журнал Министерства народного образования.* (1878). Март, 180; Його ж. Житие св. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. *Летопись занятий Археографической комиссии*. Т. 9. (1893), CXVI.

[1433] Евгений Шмурло. Восьмой археологический съезд. *Журнал Министерства народного образования*. (1890). Май, 25–29.

[1434] Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 3. (Москва, 1974), 522.

кельтами. Вказувалося також на те, що кельтські племена *галатів* пересувалися окремими пізнішими українськими теренами і, схоже, нападали на Ольвію на межі III–II ст. до н.е. Проте кельтська версія не витримує критики, її аргументація надто вражлива[1435].

Балтійсько-слов'янська версія походження етноніму *Русь* від о. Рюген (лат. Rugia, нім. Rügen, пол. Rana, звідки виводять Rujana), населення якого звали *руги*, *руяни*, *рани* (які були, скоріше всього асимільовані слов'янами германськими ругіями, від котрих і походить етимологія назви острова), мала свого прихильника ще в особі козацького літописця Самійла Величка[1436]. Прихильники цієї версії окрім співзвучності окремих топонімів, походження яких сумнівне, підкріпити свої висновки вагомими аргументами не в змозі[1437].

З чим тільки не пов'язують походження назви Русі: з литовсько-пруським походженням Рюрика (за пізньою литовською династичною легендою Рюрик був сином Пруса, брата імператора Августа; відшуковувалися назви Rusinge, Rusoto, Rusnaite і сама назва Pruzi, Pruteni поєднувалася з Руссю, що виявилося повністю неспроможним[1438]); від р. Рось (чому ж тоді не *росяни*, за аналогією з *бужани*, *вісляни* і т. д.?); від р. Русса, яка впадає в о. Ільмень (тоді, це скоріше підкріплення норманської версії), від р. Волги (Ra, Rosa староіндійських та авестійських текстів) чи від греко-руських угод 907, 911 рр. (самі візантійці настільки злякалися Олега, що пов'язали його з біблійним князем Рош з землі Гога і Магота, а через тексти угод ця назва пішла на слов'ян) та хозар (східні тюркомовні народи сприймали Русь як "урус"). Навряд чи подібні версії заслуговують наукової полеміки.

Популярними є звернення до древньоіндійських та древньоіранських мотивів (ruk-, roko-, ruksa- – *світлий*, *блискучий*). Як аргумент приводяться назви Неаполя Скіфського в Чуді св. Стефана Сурозького і Житії Дмитрія Прилуцького – *рꙋськый новый градъ*, Євангеліє та Псалтир *роуськими письмены* з Житія св. Кирила і Мефодія[1439].

В цьому контексті можна ще згадати давню роксолансько-росомонську версію, яку обгрунтовували ще Михайло Ломоносов, Іван Забелін та Дмитро Іловайський на основі простої співзвучності імен. Ця

1435 Олексій Стрижак. Рꙋсь. *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. (Київ, 1985), 121.

1436 Самуил Величко. *Сказание о войне казацкой с поляками*. (Киев, 1926), 51.

1437 Павел Вяземский. Ходили ли скандинавские пилигримы на поклонение святым местам через Россию. *Филологические записки*. Вып. 1–2. (Воронеж, 1877), 28, 37; Николай Державин. *Сборник статей и исследований в области славянской филологии*. (Москва-Ленинград, 1941), 32; Jan Otrębski. Русь. *Linqua Posnaniensis*. Vol. 8. (1960), 219–229; Вадим Вилинбахов. – Топонимика и некоторые вопросы Древней Руси. *Всесоюзная конференция по топонимике СССР, 28 января – 2 февраля 1965 г.* (Ленинград, 1965), 85–88.

1438 Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 3. (Москва, 1971), 389.

1439 Олексій Стрижак. Рꙋсь, 120–124.

Нестор-літописець, автор "Повісті временних літ". Скульптура Марка Антокольського

Напис рунами на колоні з іменем Хальвдана (Константинополь X ст.)

версія отримала підтримку з боку Валентина Сєдова, який вважав, що одним з мовних елементів в процесі слов'яно-сарматського симбіозу, результатом якого стали *анти*, було запозичення етноніму *Рось* – *Русь* (так ніби називалося одне з антських племен, окреслити ареал якого тепер неможливо)[1440]. Як додатковий аргумент служать топоніми *Руська Долина, Руська Кучава, Руська Мокра, Руське, Руське Поле, Руський Мочар, Руські Геївці* і *Руські Комарівці* в Закарпатті, де не було вікінгів,

[1440] Валентин Седов. Славяне и иранцы в древности. *История, культура, этнография и фольклор славянских народов.* VIII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. (Москва, 1978), 232–237.

але певний час просувалися роксолани. Проте всі ці назви досить пізні і відбивають процеси взаємин угорських і саксонських колоністів з різними потоками слов'янського населення. Версія В. Сєдова так само ненадійна і вразлива як і чисто слов'янська версія Станіслава Роспонда[1441].

Як писав відомий російський мовознавець Олександр Попов (1899–1973), "виставляти положення про те, що етнічний термін *Русь* є ніби-то з самого початку чисто слов'янським, може лише той, хто не цінує престижу вітчизняної науки, так як обгрунтувати це положення неможливо – немає жодного джерела, яке би містило необхідні підтвердження такої гіпотези"[1442].

Таким чином, на сьогодні єдино обґрунтованою версією, яку підтримують більшість дослідників, є скандинавська або фінська етимологія назви *Русь* (*Ruotsi, Roots*)[1443]. Але при цьому слід погодитися, що проблема і надалі залишається дискусійною[1444] і потребує продовження досліджень.

[1441] Stanisław Rospond. Miscellanea onomastica Rossica. *Восточнославянская ономастика. Исследования и материалы*. (Москва, 1979), 43–47.

[1442] Александр Попов. *Названия народов СССР. Введение в этнонимику*. (Ленинград, 1973), 170 с.

[1443] Julius Mägiste. Fi. Ruotsi, estn. Roots m. m. i de finsk-ugriska Spräken. *Arkiv for nordisk filologi.* Bd. 73. (1973), 200–209; Carsten Goehrke. *Frühzeit des Ostslaventums.* Unter Mitwirkung von Ursel Kälin. (Darmstadt, 1992), 156–161.

[1444] Gottfried Schramm. Die Herhuntf des Namens Rus: Kritik des Forschungsstandes. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. Bd. 30. (1982), 12–16.

РУСЬКИЙ КАГАНАТ

Вперше саме назву Русі зафіксували Бертинські аннали під 839 р. (автор тексту Пруденцій, єпископ з Труа, був присутнім при події, пов'язаній з фіксацією самої назви[1445]): "*Venerunt legati Graecorum a Theophilo imperatore directi, Theodosius videlicet, Calcedonensis metropolitanus episcopus, et Theophanius spatharius, ferentes cum donis imperatore dignis epistolam; quos imperator quintodecimo Kalendas Iuni in Ingulenheim honorifice sescepit... Misit etiam cum eios quosdam, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, petens per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxulium per imperium suum totum babere posset, quoniam itinera per quae ad illum Constantinopolim venerant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes immanissimas babuerant, quibus eos, ne forte periculum inciderent, redire noluit. Quorum adventuscausam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum, exploratores potius regni illius nostrique quam amicitiae petitores ratus, penes se eo usque retinendos iudicavit, quoad veraciter invenire posset, utrum fideliter eo necne pervenerint; idque Theophilo per memoratos legatos suos atque epistolam inimare non distulit, et quod eos illius amore libenter suceperit; ac si fideles invenirentur, et facultas absque illorum periculo in patriam remeandi daretur, cum auxilio remittendos; sin alias, una cum missis nostris ad eius preasentiamdirigentos, ut quid de talibus fieri debere, ipse deceruendo efficeret*"[1446]. В перекладі Андрія Волинця (2005): "*Також прийшли посли греків, відправлені від імператора Феофіла, а саме Феодосій, єпископ Кальдонської митрополії, і спафарій Феофаній, які несли з відповідними дарами до імператора листа; імператор з честю прийняв їх в Інгельгеймі в п'ятнадцяті календи червня. Крім того їх посольство заохочувало імператора і підлеглих йому до підтвердження союзу і постійного миру між обома сторонами, а також про перемоги, яких він з висоти престолу свого добився в війні прти іноземних народів, люб'язність і радість в Господі були принесені. Посольство попросило імператора і його підданих по дружньому повернути подавшому [листа] благодать всіх перемог. Він також послав з ними тих самих, які себе, тобто свій народ називали Рос, котрих їх король, прозваний Каган, післав раніше заради*

[1445] Imre Boba. Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europae in the ninth centery. *Slavio-Orientalia*. T. 2. (Wiesbaden, 1967), 23; Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 5. (Warszawa, 1973), 130.

[1446] Ernst Kunik. *Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven*. Vol. 2. (Sankt-Petersburg, 1845), 198; S. Prudentii annals sive Annalium Bertiniarum pars secunda. Ad anno 835 usque ad 861. *Patrologia Latina*. T. 115. (Parisii, 1852), col.1385–1386.

того, щоби вони оголосили про дружбу до нього, просячи через згаданого листа, позаяк вони могли отримати прихильність імператора, можливість повернутися, а також допомогу через всю його владу. Він не захотів, щоби вони поверталися тими [шляхами] і потрапили б у велику небезпеку, тому що шлях, по якому вони йшли до нього в Константинополь, вони здійснили серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів. Дуже прискіпливо дослідивши причину їх приходу, імператор довідався, що вони з народу свіонів, як вважається, скоріше розвідники ніж прохачі дружби того королівства і нашого, він наказав утримувати їх у себе до тих пір, поки зміг би це істинно відкрити, а саме, чесно вони прийшли від того чи ні, і це він не забув повідомити Феофілу через своїх згаданих послів і листа, і то, що він з охотою прийняв за сильним його бажанням, а також якщо вони будуть знайдені вірними, і для них був би даний дозвіл на повернення на батьківщину без небезпеки; їх треба б відпустити з допомогою; якщо ж іншого разу разом з нашими послами, посланими до його присутності, з'явився б хто-небудь з таких [людей], він сам повинен був би винести рішення"[1447].

З тексту, автентичність якого не викликає сумнівів, випливає, що посольство від правителя (кагана) народу Русь, відправлене до візантійського василевса Феофіла, не могло повернутися назад через загрозу від ворожих народів, і було відправлене разом з візантійськими послами в Інгельгейм, щоби повернутися назад через землі імператора. Як виявилося, посли були шведами, через що їх запідозрили в шпигунстві (напередодні відбулося кілька нападів вікінгів на приморські володіння імператора) і затримали до з'сування всіх обставин[1448]. Ґрунтовний аналіз літератури, присвяченої цьому посольству, зробив А.Сахаров[1449]. Тут важливо зазначити, що посольство від народу, який називав себе *Русь*, складалося з етнічних шведів. Август Людвіг Шлецер навіть запоронував титул *каган* читати як скандинавське ім'я *Хакон*[1450]. Осторонь стоїть оригінальна версія німецького дослідника Гебхарда Лера, який на підставі титулу *каган* вважав посольство хозарським[1451], зовсім не задаючись питанням для чого було хозарському правителю, який мав давні дипломатичні контакти з Візантією, посилати посольство у

[1447] www.vostlit,info/Text/rus14/Annales_Bertiani/frametext2.htm

[1448] Владимир Пархоменко. Первая известная точная дата существования государства Руси. *Историк-марксист*. (Москва, 1938), № 6, 191–192; Владимир Мавродин. *Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности*. (Москва, 1971), 113–119; Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 5. (Warszawa, 1973), 130–139, 177–178; Андрей Сахаров. Русское посольство в Византию 838–839 гг. *Общество и государство феодальной России*. (Москва, 1975), 247–254; Игорь Шаскольский. Известие Бертинских анналов в свете данных современной науки. *Летописи и хроники. 1980*. (Москва, 1981), 43–54.

[1449] Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в.* (Москва, 1980), 37–42.

[1450] Август Людвиг Шлецер. *Нестор*. Пер. Дмитрия Языкова. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1809), 319, 322–323.

[1451] Gebhard Leahr. *Die Anfränge des russischen Reiches. Politische Geschichte in 9 und 10 Jahrhundert*. (Berlin, 1930), 16, 122.

складі етнічних шведів, які називали себе *русами*, а потім цьому посольству повертатися через землі франкського імператора, тоді як Хозарія котролювала кримські території, які безпосередньо межували з візантійськими володіннями.

Вже у ХХ ст., в міру успіхів археології, почали з'являтися версії щодо розташування Руського каганату не у Подніпров'ї, а на Волзі або ж у Ладозі. Версію, що Ладога була центром Руського каганату, звідки було відправлено посольство кагана Русі, згадане в Бертинських аналах під 839 р. і, навіть, великий ледунг (морське ополчення), який загрожував Константинополю у 860 р., підтримали Джонатан Шепард[1452], Дмитро Мачинський[1453], Олена Галкіна[1454], Владислав Дучко[1455] та ін. Ці дослідники навіть не пробували пояснити як могли дракари добратися до Чорного моря з Ладоги через пороги Волхова, волоки, довжиною більше 50 км, і дрібні річки.

Ще далі пішов Костянтин Цукерман. За його концепцією, традиційні хронологічні межі початкового періода російської історії роздуті, але в той же час надзвичайно вузькі. До виникнення Русі Київської російська державність пережила два етапи формування. Перший етап – це 30–70-і роки IX ст., другий прийшовся на час від приходу в Русь Рюрика у 895 р. (!) до початку X ст. На першому етапі державності це об'єднання носило назву "Русский каганат" і знаходилося в басейні Волхова. Столица цього утворення – Ладога. На початку 70-х років IX ст. в результаті невідомої міжплемінної війни каганат виявився розрушеним. На зміну каганату прийшло нове об'єднання на чолі з Рюриком, центром якого був Новгород (Рюрикове городище). Назва держави в тому випадку не змінилася. На основі цього історик пропонує початковий етап історії Русі корінно переглянути[1456].

Йому дуже переконливо заперечив Петро Толочко, відзначив, що більшість аргументів, приведених К. Цукерманом, запозичені у попередників, що називається, за методом віддачі переваги, не приводячи жодних додаткових аргументів. Їх критичний аналіз свідчить, що, проти очікування автора концепції, історикам доведеться все ж утриматися від корінного перегляду початкової історії Русі[1457].

[1452] Jonathan Shepard. The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore? *Early Medieval Europe.* Vol. 4. (1995), 41–60.

[1453] Дмитрий Мачинский. Эпоха викингов в "Скандинавском Средиземноморье" и "русо-варяжский период" на "восточных путях" (Austrvegir). *Ладога и эпоха викингов.* Староладожский историко-архитектурный и археологический музей-заповедник. Отв. ред. Д. Мачинский. (Санкт-Петербург, 1998), 130–139.

[1454] Елена Галкина. *Тайны русского каганата*. (Москва, 2002), 86 с.

[1455] Władysław Duczko. *Ruś wikingów*. (Warszawa, 2007), 252 s.

[1456] Константин Цукерман. Два этапа формирования Древнерусского государства. *Археологія*. (Київ, 2003), № 1, 76–100.

[1457] Пётр Толочко. Русь изначальная. *Археологія*. (Київ, 2003), № 1, 100–103.

Імператор Людовик Благочестивий. Сучасна мініатюра (826 р.)

Найбільш слабкою є спроба К. Цукермана віднести події, пов'язані з Рюриком до 895 р. К. Цукерман твердить, що слов'янські племена у Подніпров'ї у IX ст. були залежними від хозарів і практично не приймали участі у міжнародній торгівлі, поки в кінці IX ст. не прийшов Рюрик. Як було показано вище, шлях з Балтики до Константинополя через Ладогу не був єдиним, а на Дніпро без особливих проблем виходили через Західну Двину і Каспль. Так само і Середнє Подніпров'я у 860 р. вже не було залежним від Хозарського каганату[1458].

Появі Рюриковичів у Києві передували князі Дір та Аскольд. Скандинавська етимологія імен князів Аскольда (Askuldr) та Діра (Dyrr) більш ніж переконлива[1459]. Спроби зв'язати їх з легендарною династією Кия[1460] не витримують критики. Рання поява скандинавів у Києві теж не викликає жодних застережень. Якщо шлях до Константинополя відшукали "морські конунги" Івар Широкі Обійми (678–731) чи Ейрік Мандрівник (друга половина VIII ст.), то наївно думати, що маючи ще з VI–VII ст. постійні бази південніше Ризької затоки, вікінги не використали Західну Двину (Даугаву) та її ліву притоку Каспль через які та тільки через один рівнинний *волок* можна було дістатися Дніпра. Саме біля цього *волоку* і виник ранній центр вікінгів Хольмгард-Гніздово, ототожнений з пізнішим Новгородом, куди і з Ладоги дістатися була проблема[1461]. А з Хольмгарда був прямий шлях до Константинополя, тобто *шлях з варяг в греки* через Київ[1462], полянська еліта якого, змушена платити данину хозарам, не могла не оцінити мілітарну силу і озброєння вікінгів. Вікінги принесли з собою не тільки мечі високої якості, але і інші більш досконалі види озброєння: шоломи обтічної

1458 Леонтій Войтович. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839-860 рр.? *Хазарский альманах*. Т. 11. (Киев–Харьков, 2012–2013), 70–95.

1459 Вильгельм Томсен. Начало русского государства. *Чтения в Московском обществе истории и древностей российских*. (1891), кн. 1, 65; Елена Рыдзевская. Древняя *Русь и Скандинавия IX–XIV вв.* (Москва, 1978), 77, 174; Хенрик Ловмяньский. *Русь и норманны*. (Москва, 1985), 143–144, 271; Елена Мельникова. Скандинавские антропонимы в Древней Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1984), 23.

1460 Алексей Шахматов. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. (Санкт-Петербург, 1908), 289; Михаил Присёлков. *История русского летописания XI–XV вв.* (Ленинград, 1940), 40; Михаил Брайчевский. *Когда и как возник Киев*. (Киев, 1964), 160–164; Його ж. *Утвердження християнства на Русі*. (Київ, 1988), 37–76; Борис Рыбаков. *Мир истории*. (Москва, 1987), 33, 59–60; Николай Котляр. *Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах*. (Киев, 1986), 51–53.

1461 Через пороги на Волхові потрібно було розвантажувати кораблі вікінгів і перевантажуватися на малі човни. Пройти на лодях-дракарах з Ладоги до Новгорода на Волхові було неможливо.

1462 Леонтій Войтович. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал*. (Київ, 2015), № 3 (522), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5*. История и философия. (Ижевск, 2015), вып. 1, 7–18; Ольга Щодра. *Історична географія України*. (Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2016), 116–124.

форми; кольчуги, плетені з круглого дроту (в європейських землях носили кольчуги з прикріплених круглих пластин); лоді, які одинаково добре ходили в бурхливих морях та спокійних річках, і які можна було на катках перетягувати суходолом. Всі ці види озброєння, рівно ж як і технологія їх виготовлення, дозволили слов'янським дружинам, підсиленими та очоленими досвідченими воїнами-вікінгами, не тільки успішно протистояти хозарам чи іншим кочовикам, але і стати здатними до польової битви з візантійськими контигентами[1463]. До 839 р. у Придніпров'ї вже утворилося політичне об'єднання, правитель якого носив титул *кагана*, рівний титулу правителя Хозарської держави, і його посольство поважно трактувала Візантія.

Кілька подій, хронологічно близьких до цього посольства, певним чином підтверджують такий висновок. Зокрема це спорудження фортеці Саркел у 834 р.[1464] Костянтин Цукерман вважає, що Саркел був збудований для контролю над уграми[1465]. До цієї думки і раніше схилялися інші дослідники[1466]. Фортеця збудована явно для захисту сухопутних торгових шляхів від противника з заходу[1467]. Але з уграми, які відійшли за Дніпро, хозари швидко налагодили стосунки, тоді як в Причорномор'я стали активно вриватися, витісняючи хозар з Подніпров'я, нові небезпечні противники: руси-вікінги[1468]. Хозари явно

[1463] У зв'язку з цим варто звернути увагу на появу вікінгів у Візантії вже на початку IX ст. Близько 825 р. митрополитом Нікеї став Інгер (*Ιγγερ<Ingvarr*). Інгером звали і батька Євдокії, дружини василевса Василя I (народився близько 837 р.); початком IX ст. датують грецьке графіто "Захаріас" на арабській монеті з петергофського скарбу, який містить монети з скандинавськими рунами. Сановники, які займали таке високе положення, не могли з'явитися у Візантійській імперії випадково (щоби стати митрополитом Нікеї, напевно, необхідно було народитися у Візантії і отримати відповідну освіту, тобто батько Інгвара мусив натуралізуватися у Візантії десь наприкінці VIII ст.

[1464] Харитон Попов. Где находилась хазарская крепость Саркел. *Труды IX Археологического съезда*. Т. 1. (Москва, 1895), 265–277; Михаил Артамонов. Саркел и некоторые другие укрепления Северо-Западной Хазарии. *Советская Археология*. Т. 6. (Москва, 1940), 130–167; Его же. Саркел – Белая Вежа. *Труды Волго-Донской археологической экспедиции.* Т.1 (Материалы и исследования по археологии. № 62). (Москва, 1958), 11–25; Светлана Плетнёва. *Саркел и "шелковый путь"*. (Воронеж, 1996), 166 с.

[1465] Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок.836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* Вып. 6. (Симферополь, 1998), 663–688.

[1466] Constantine Porphirogenitus. *De administrando imperio.* Vol. 2. Commentari by F.Dvornik, R. J. Jenkins, B. Lewis, Gy.Moravcsik, D.Obolensky, S.Runciman. (London, 1962), 154–155; Светлана Плетнёва. *Хазары*. (Москва, 1978), 65.

[1467] Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 299–300.

[1468] Там само, 297; Артур Кестлер. *Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и ее наследие*. (Санкт-Петербург, 2008), 87. Вартує звернути увагу і на то, що похід на Сурож (Судак) легендарного князя Бравліна (Браваліна), безперечно варяга-вікінга, відбувся ще до заснування Саркела, десь біля 790–795 рр. (Див.: Василий Васильевский. Житие св. Стефана Сурожского. *Русско-византийские исследования.* Вып. 2. (Санкт-Петербург, 1893), 80–103; Його ж. *Труды.* Т. 3. (Петроград, 1915), CXLII–CLVI, 72–98; Його ж. Готы в Криму. *Известия Гос. Акад. истории материальной культуры*. Т. 5. (Москва, 1921), 220–233; Вениамин Брим. Личность князя

укріпляли свій північно-кордон, переселяючи насильно на Дон залежних від них *аланів*[1469]. Активність вікінгів у Причорномор'ї засвідчена також арабським істориком та географом Ахмедом ал-Я'Кубі (+ 897), який подав інформацію, що у 854 р. санари Верхньої Кахеті, яких тіснив арабський полководець Буга, звернулися за допомогою до Візантії, Хозарії і слов'ян (в котрих Йосиф Маркварт не без підстав вбачав Дніпровську Русь[1470], з чим погоджувався і Михайло Артамонов[1471]). Інформація Ахмеда ал-Я'Кубі дозволяє стверджувати, що активність Руського каганату у Причорномор'ї у другій чверті IX ст. була настільки високою, що про нього добре знали навіть у Закавказзі. Зрозуміло, що це не могла бути інформація про далеких ладозьких конунгів, які не могли в будь-якому випадку дозволити собі таку активність, озираючись як на власні ресурси так і на віддаль. Крім того сподіватися на допомогу з-відти в Закавказзі не було жодного сенсу.

До цього періоду відноситься і перша згадка про Русь у ПВЛ. "В рік 6360 (852), коли почав царювати Михаїл, стала називатися Руська земля. Дізналися ми про то тому, що при цьому царі приходила Русь на Царград, як пишеться про це у літописанні грецькому"[1472]. Візантійський василевс Михайло III займав престол у 842–867 рр. (до 856 р. при регентстві матері). На думку Сергія Циба, літописець мав на увазі 856 р., а різниця в чотири роки (852) з'явилася при хронологічних розрахунках за "Літописцем вскоре" патріарха Никифора[1473]. За Андрієм Черновим літописець користувався *старовізантійською* ерою, за якою 6360 р. від Створення світу відповідає 852 р. від Різдва Христового[1474].

Бравлина в житии Стефана Сурожского. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 1. (Прага, 1926), 322; Олександр Головко. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. (Київ, 1994), 7, 11) якщо не наприкінці 760-х рр. (Юрий Могаричев, Андрей Сазанов, Елена Степанова, Александр Шапошников. *Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени*. (Симферополь, 2009), 86). Його ім'я, вірогідно, походить від міста Бравалле (Bråveller) біля гирла р. Bråviken у Східному Готланді, де шведи вперше здобули перемогу над данцями десь приблизно в цей період (Николай Беляев. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. (Прага, 1929), 219–221). При цьому дослідники переконані, що Бравлін пройшов в Дніпро коротшим шляхом через Західну Двину (Там само, 221–222).

[1469] Светлана Плетнёва. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. (Москва, 1989), 268.

[1470] Josef Marquart. *Osteuropäische und Ostasiatische Streifrüge*. (Leipzig, 1903), 200.

[1471] Михаил Артамонов. *История хазар*, 366.

[1472] "Въ лѣ [6360 (852)] индикта є҃і дн҃ь наченшю Михаилу цр҃ствоват нача сѧ прозівати Руска землѧ. Ѿ семь бо увидѣхомъ ꙗко при семь цр҃и приходиша Русь на Цр҃городъ ꙗко пишетсѧ в лѣтописаньи Гречьстѣмь" (Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 1. (Москва, 2001), 17).

[1473] Сергей Цыб. *Древнерусское времяисчесление в "Повести временных лет"*. 2-е изд., испр. (Санкт-Петербург, 2011), 101–103.

[1474] *Повесть временых лет*. Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. (Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012), 238–239.

Таким чином, можна стверджувати, шлях *з варяг в греки* (через Ризьку затоку повз о. Саарема і далі по Західній Двині, Касплі, волоку до Дніпра поблизу Хольмгарда, Дніпром до Києва і далі до Чорного моря, гирла Дунаю і Константинополя) став відомий вікінгам щонайпізніше з другої половини VIII ст., а до 837 р. вони допомогли полянам звільнитися від хозарської залежності і їх вождь прийняв титул *кагана*, демонструючи тим самим свою рівність з хозарським правителем. Цю появу шведських вікінгів у Києві відомий дослідник скандинавських древностей на Русі недавно померлий київський археолог Володимир Зоценко (1953–2009) обґрунтовано пов'язував з антискандинавським повстанням куршів у Прибалтиці[1475]. Відбита вона і у недатованій частині ПВЛ у передачі легенди про полянську данину мечами[1476]. Зрозуміло, що версія про запозичення русами-вікінгами титулу *каган* від *гунів* не витримує жодної критики, бо з реальними гунами вікінги ніяк не могли зустрітися[1477]. Крім того, як справедливо відзначив ще Михайло Артамонов, титул *каган* на півночі був незнаним[1478], і скандинавські конунги його б не прийняли.

У ПВЛ князі Аскольд (Askuldr) та Дір (Dyrr) подані разом. Але інформація про поховання обох князів в різних місцях ("а Дірова могила за святою Ориною"), а також розповідь арабського енциклопедиста ал-Масуді (кінець IX ст. – 956/957) про слов'янського царя ал-Діра, дозволяють зробити висновок про різночасовість правління Діра та Аскольда[1479]. Михайло Грушевський висловив здогадку, що Дір був князем після Аскольда і, навіть, Олега[1480]. І хоча до подібних висновків схилялися і інші дослідники[1481], вони нічим не підкріплені, а також протиречать інформації джерел, де ці князі згадуються. Збереження імені Діра у місцевій традиції, ймовірно, пов'язане з його допомогою полянам у звільненні від хозарської залежності[1482]. Дір з

[1475] Владимир Зоценко. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX–X вв. *Тезисы докладов на V Международном конгрессе славянской археологии*. (Москва, 1985), 126–127.

[1476] Лаврентьевская летопись. Стб. 17. У Центрально-Східній Європі не було покладів болотної чи озерної руди придатної для виготовлення мечів (Див.: Александер Весей Бетюн Норманн. *Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов*. (Москва, 2008), 28–29; Леонтій Войтович. Чи були мечі харалужні? *Вісник інституту археології*. Вип. 2. (Львів, 2007), 74–79; Його ж. *Князь Рюрик*, 14–15.

[1477] Ahmed Zeki Velidi Togan. Die Schwerter der Germanen nach arabichen Berichten des 9–11. Jahrhunders. *Mitteilungen der Deutschen Morgenlandischen Gesellshaft*. Bd. 90. (Bonn, 1936), 32.

[1478] Михаил Артамонов. *История хазар*, 366.

[1479] Олег Рапов. *Русская церковь в IX – первой трети XII в.: принятие христианства*. (Москва, 1988), 120.

[1480] Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Львів, 1898), 408–409.

[1481] Христиан Феофил фон Фризе. *История польской церкви от начала християнства в Польше до нашого времени.* Т. 1. (Варшава, 1895), 61; Michel de Taube. *Rome et la Russie avant l'invasion des Tatares*. (Paris, 1947), 133; Олексій Натаєвський. *Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні*. (Рим, 1954), 54.

[1482] Леонтій Войтович. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Пріцаком. *Хазарский аль-*

шведськими вікінгами з'явився у Києві, пройшовши по Західній Двині та Касплі у Дніпро після повстання куршів, незадовго до 838 р., коли було відправлено посольство, яке з'явилося у Інгельгеймі у 839 р. Саме в цей час склалися добрі умови для звільнення від хозарської залежності. Допомігши *полянам* звільнитися від цієї залежності і ставши їх князем, Дір поспішив прийняти титул кагана, декларуючи свою рівність з правителем хозар[1483]. Дір був попередником Аскольда, якого зберегли епічні легенди, а літописці, знайомі з недатованим епосом, "приладнали" його до Аскольда "не з того боку". Зрозуміло також, що саме київському кагану в цих умовах потрібно було визнання та підтримка візантійського василевса. Цим і була зумовлена відправка посольства до василевса Феофіла десь невдовзі після опанування Діром київського престолу в результаті звільнення від хозарської зверхності.

Ще одним свідченням існування *руського каганату* в цей період саме в Середньому Подніпров'ї є інформація Баварського Географа – пам'ятки, створеної не пізніше початку 70-х років[1484], де *ruzzi* (руси[1485]) розміщені поряд з *forsderen liudi* (*forst* – *ліс*, буквально *лісові люди* – *древляни*[1486]) та *fresiti* (*freisassen* – *люди, які живуть на власній землі*, тобто *поляни*, які звільнилися від хозарської залежності[1487]).

До якої династії міг належати Дір? Землі *куршів* певний час були підпорядковані конунгам з Готланду, тому, беручи до уваги обгрунтовану пропозицію В. Зоценка, можна припускати належність Діра до династії готландських конунгів. Але залишається відкритим проблема його пов'язання з Аскольдом, чий похід на Константинополь у 860 р. надійно підтверджений рядом візантійських джерел. Звідки з'явився у Києві князь Аскольд?

Одна з найбільш легендарних особистостей вікінг Рагнар Лодброк (Шкіряні Штани) вже більше століття привертає увагу не тільки дослідників, але й ширшого загалу. Постать "морського конунга", який здійснив низку вдалих походів від Англії до Мармурового моря, в числі яких було здобуття Парижу, поступово отримує контури реальної історичної особи, яку окремі дослідники пов'язують з початками Русі.

манах. Т. 4. (Киев–Харьков, 2005), 109–117; Його ж. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839-860 рр.? *Там само*. Т. 11. (Киев–Харьков, 2013), 70–95.

[1483] Михаил Артамонов. *История хазар*, 366; Анатолий Новосельцев. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя. *История СССР*. (1982), № 4, 157–159.

[1484] Леонтій Войтович. "Баварський Географ": спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті. *Український історичний журнал*. (Київ, 2009), № 5, 12–34.

[1485] Йоахим Херрманн. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах "Баварского географа" (первая половина IX в.). *Древности славян и Руси*. (Москва, 1988), 162–169.

[1486] Johann Kaspar Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*. 2 Aufl. (Heidelberg, 1925), 625.

[1487] Йоахим Херрманн. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti, 168.

Складність виокремлення реальних подій, відбитих у найдавніших скандинавських джерелах, полягає в тому, що найбільш інформативні з них – *саги* були записані через 2–3 століття після побутування в усному вигляді і їх редактори не завжди могли розібратися у складному матеріалі і відділити пізніші напластування від первинної основи. Зокрема це стосується родинної генеалогії героїв *саг*, яких часто намагалися пов'язати з Одином – верховним божеством давньогерманського пантеону, або ж із знаменитими героями інших популярних саг. Вікінги звично давали синам імена дідів. Повторення імен, які відрізнялися прізвиськами, часом схожими, призвело до плутанини у пізніших переписувачів та редакторів *саг*, *таттрів* і епосу скальдів, тим більше, що всі ці пам'ятки недатовані.

Основне джерело "Сага про Рагнара Лодброка" ("Ragnars saga loðbrykar")[1488] була записана наприкінці XIII ст. і збереглася у пергаменному рукописі бл. 1400 р.[1489] Відправною точкою для датування життя Рагнара Лодброка може служити здобуття Парижа 28 березня 845 р.[1490] та дата загибелі 865 р., яка залишається дискусійною. Тобто активна діяльність Рагнара мали би припадати на 840–865 рр.[1491] Всі інші події, які не вписуються в цей проміжок часу, напевно до нього відношення не мали. Виходячи з цього, можна припускати, що Рагнар Лодброк народився не пізніше 810 р. За останніми дослідженнями Трольса Брандта – у 806 р.[1492]

Найдавніша сага про данських конунгів "Сага про Скьольдунгів" ("Skjoldunga saga") не збереглася. Маємо тільки фрагменти[1493], використані ісландськими авторами XIII–XVI ст. В основу цієї саги була

[1488] Volsunga saga ok Ragnars saga loðbrókar. Ed. Magnus Olsen. *Samfund til udgivelse af gammel nordisk literatur*. T. 36. (Copenhagen, 1906–1908), 111–222; Volsunga saga ok Ragnars saga loðbrókar. *Fornaldar sögur Norðurlanda*. Ed. Guðni Jónsson. T. 1. (Akureyri, 1959), 219–275. Німецький переклад: *Thule. Altnordische Dichtung und Prosa*. Ed. Felix Nieder. T. 21. Isländische Heldenromane. (Düsseldorf–Köln, 1966), 173–195.

[1489] Albert Hugh Smith. The Sons of Ragnar lothbrok. *Saga-Book of the Viking Society*. T. 11. (London, 1935), 173–191; Rory McTurk. An Irish Analogue to the Kráka episode of Ragnars saga loðbrókar. *A Journal of irish Studies*. T. 17. (1978), 277–296; Idem. *Studies in Ragnar saga loðbrókar and its Major Scandinavian Analogues*. [Medium Aevum Monographs. New Series]. T. 15. (Oxford, 1991), 276 p.; Idem. Ragnars saga loðbrókar. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Ed. Phillip Pulsiano. (New York, 1993), 519–520.

[1490] Rory McTurk. Ragnar Loðbrók in the Irish annals. *Proceeding of the Viking Congress Dublin 15–21 August 1973*. (Dundalk: Viking Society for Northern Research, 1976), 93–124.

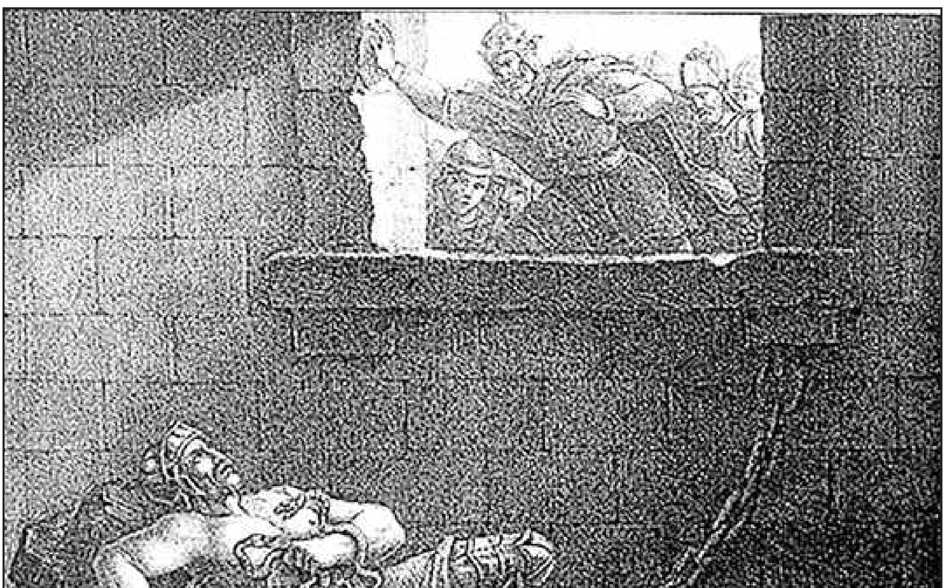
[1491] Jan de Vries. Die historischen Grundlagen der Ragnassaga loðbrókar. *Archiv för nordisk Oldkyndighed of Historie*. T. 39. (Copenhagen, 1923), 244–274; Rory McTurk. Ragnarr Loðbrók in the Irish annals. *Procceeding of the Viking Congress Dublin 15–21 August 1973.* (Dundalk: Viking Society for Northern Research, 1976), 93–124.

[1492] Brandt Troels. *Danernes Sagnhistorie. Saxos sagn i sagaernes kronologi*. (Copenhagen, 2004), 330 s.; Udgave 2. (2015), 324 s.

[1493] Danakonunga sǫgur. Ed. Bjarni Guðnason. *Islenzk Fornrit*. T. 35. (Rejkjavik, 1982), XIX–LXX (вступ), 1–90 (текст).

Рагнар Ладброк. Барельєф королівського замку Фрідеріксборг у Гіллероді (Данія)

Рагнар Ладброк в ямі з зміями. Гравюра з картини Гуго Гамільтона (1830)

покладена генеалогія данської династії Скьольдунгів укладена Семундом Мудрим (+ 1133)[1494]. Спираючись на ці фрагменти, а також більш пізню працю данського хроніста Саксона Граматика (бл. 1140 – бл. 1216) "Gesta Danorum"[1495], спробуємо реконструювати походження Рагнара Лодброка. Легендарний родоначальник династії, якого пізніша традиція, зафіксована ісландським хроністом Сноррі Стурлусоном (1178–1241), зробила сином Одина, Скьольд (Skjöld) Скевінг був сином Хльодра. За Саксоном Граматиком вже з 15 років він став знаменитим вікінгом, розбивши вождя алеманів, який був його суперником за руку Альвхільди, дочки конунга саксів. Реальний Скьольд, схоже, жив у VI ст. і був конунгом одного з данських "королівств" – королівства Лер у Північній Зеландії.

У хронології його нащадків можна орієнтуватися, починаючи з конунга Рюрика Метателя Кілець (Rørik Slyngebond), який підпорядкував Леру всю Зеландію та інші данські землі і обложив даниною *куронів*, *вендів* та південну частину Швеції. Про нього, окрім *Gesta Danorum*, збереглися відомості у Лундських анналах, сазі про Ньялу та *книзі про заселення Ісландії*. Рюрик домагався руки Ауди Багатої, єдиної дочки Івара Широкі Обійми, на той час найпотужнішого шведського конунга, який тримав столицю у Сконе[1496]. Під тиском майбутнього тестя Рюрик вбив свого брата Хельгі (Олега), який також претендував на руку Ауди. Але згодом посилення зятя не влаштувало Івара, він напав на Рюрика, який у цій битві загинув. Але Ауда Багата втекла перед батьком з двома синами Рюрика Гаральдом і Сігіфрідом спочатку на Готланд, а потім до Радбоуда, конунга Гардаріки (!), який походив з династії шведських Інглінгів. За *сагою про Хервер* Івар вирушив з флотом проти нового зятя і, будучи старим, випав з лоді і втопився у затоці на схід від Кірьялаботнара, де починалося королівство Радбоуда[1497].

[1494] Bjarni Guðnason. *Um Skjöldungasögu.* (Rejkjavik, 1963), 328 s.; Wolf Kirsten. Skjǫldunga saga. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Ed. Phillip Pulsiano. (New York, 1993), 597–598; Rudolf Simek, Herman Pálsson. *Lexikon der altnordischen literatur*. (Stuttgart, 1987), 322–323.

[1495] *Saxonis Gesta Danorum*. Ed. Jørgen Olrik, Hans Ræder. (Copenhagen, 1931), 420 s.; *Saxo Grammaticus. The History of the Danes*. Book I–IX. Transl. Peter Fischer. Ed. Hilda Ellis Davidson. (Cambridge: D.S.Bremer, 1979), 528 p.

[1496] Birger Nerman. *Det svenska rikets uppkoms.* (Stockholm, 1925), 231.

[1497] Кірьялаботнар локалізували десь в районі Корели поблизу Фінської затоки, пізніше у землі балтського племені куршів-куронів (Курземе), тобто *королівство Гардаріки* мало би знаходитися десь на східному балтійському побережжі між гирлами Венти і Даугави. На цих теренах були вже ранні факторії готландських та шведських вікінгів. Але ці землі контролював Івар Широкі Обійми. Існування тут окремого королівства в цей період виглядає сумнівним. Більш переконливою видається версія за якою первинна Гардаріки (*країна міст*) була у Фризії в районі дельти Рейну, де знаходився Дорестад, який у VII–VIII ст. переживав період розквіту, а у IX ст. став центром графства Рустрінгії, яке тримав Рюрик, пізніший конунг Ладоги і засновник династії Рюриковичів. Не виключено, що саме з Рюриком назви Гардаріки та Русь (як похідне від Рустрінгія, яка також споріднена з Roots, Ruotsi і походить від шведських Інглін-

В Ютландії Рюрик поставив конунгами хевдінгів братів Хорвенділя (Aurvandil) та Фенге (Fenge), видавши свою дочку Геруту (Gerutha) чи Грюди за старшого Хорвенділя. Від цього шлюбу народився Гамлет (Амлет), історія якого, описана окрім *Gesta Danorum* у *Сазі про Хрольва Кракі*, була використана Шекспіром як сюжет до своєї знаменитої трагедії. За сагою, Фенге вбив старшого брата і одружився з його вдовою, а Гамлет помстився обом.

Хронологія життя конунга Івара Широкі Обійми доволі дискусійна. Але саме відомості про цього конунга можна вважати перехідним моментом від епічної до історичної генеалогії[1498]. Вважають, що він став конунгом близько 680 р. і загинув між 700/717 рр.[1499] Найбільш переконливою виглядає остання версія Трольса Брандта (2015), за якою Івар Широкі Обійми жив між 678–731 рр.[1500] Виходячи з тих же розрахунків можна віднести життя Рюрика Метателя Кілець до 680–715 рр., а Ауди відповідно до 697–742 рр.[1501]

Після загибелі Гамлета старшими конунгами Данії, які тепер базувалися більше на Ютландію, стали син конунга Хельгі (Олега) – Хрольв Кракі (Hrolfr Krake) [Рольф Жердинка][1502] та його родич Х'ярвард (Hjarvard). Далі до 731 р. Данія знаходилася під зверхністю Івара Широкі Обійми. Ауди допомогла молодшому синові від Радбоуда – Рандверу (719–764) опанувати батьківський престол. У 753 р. Рандвер надав допомогу зведеному братові Гаральду на прізвисько *Гільгетан* (Бойовий зуб) (714–770/775) для відвоювання данського престолу. Але, скоріше, що обидва перетворилися у т. з. "морських конунгів", тобто фактично піратів, які базуючись на окремі порти-факторії, грабували прибережні християнські володіння, періодично воюючи з родичами за окремі престоли. Бо не випадково *Хроніка королівства Лер* повідомляє, що Гаральд Гільгетан розширив володіння данців до Середземного моря[1503]. Син Рандвера – Сігурд Рінг (Сігурд Кільце) (Sigurðr Hringe)

гів) були перенесені на східноєвропейські землі. Схоже, також, що сам Івар не загинув у битві з Радбоудом, а скоріше навпаки. Конунгу Радбоуду було десь 54 роки, в такому віці, випавши з корабля у воду в кольчузі, було мало шансів врятуватися. Можливо, що саме після цієї битви Івар повністю опанував східне побережжя Балтики, про що знаємо з інших саг.

1498 Глеб Лебедев. *Эпоха викингов в Северной Европе*. (Ленинград, 1985), 95.

1499 Ake Ohlmarks. *Skánes äldsta hävder*. (Mälmö, 1963), 226 s.; Poul Engelhardt. *Danerne fra fødsel tit dáb*. (Copenhagen, 1980), 104 s.; Carl Engholm. *Danske kongeslægter i det 8 & 9 århundrede.* (Copenhagen, 1994), 88 s.; Lars O. Lagerquist. *Sveriges Regenter, från forntid till nutid*. (Stockholm: Norsstedts, 1997), 440 s.; Jorgen Markvad. *Danske konger – før Gorm den Gamle.* (Copenhagen, 2004), 142 s.

1500 Troels Brandt. *Danernes Sagnhistorie. Saxos sagn i sagaernes kronologi*. (Copenhagen, 2004), 330 s.; Udgave 2. (2015), 214–219.

1501 Ibidem, 324.

1502 Ibidem, 166–181.

1503 Chronicon Lethrense. *Scriptores Minores Historiae Danicae Medii Aevi*. Vol. 1. Ed. Martin Clarentius Gentz. (København, 1917), 35–53; *The Chronicle of the Kings of Lejre*. Transl. Peter Tunstall.

(+ після 805/до 810?), який став конунгом шведської Упсали, розгромив Гаральда Гільгетана у знаменитій битві при Бравallі (Brávalla) чи Бравеллірі у Естергеталанді на півдні нинішньої Швеції бл. 770/775 р. Крім *Саксона Граматика* та *Саги про Хервера* про цю битву згадує також напис рунами на камені з Rökstenen та пізніші джерела[1504]. Саги подають, що знаменитий переможець правив в Данії до смерті, але, схоже, що Сігіфрід (715–782/798?), брат Гаральда Гільгетана, повернув престол старій династії у 777 р.[1505]. А Сігурд Рінг навіть втратив Упсалу і загинув як “морський конунг”. Саги пов’язують його загибель з останньою дружиною, яка і була матір’ю Рагнара Лодброка[1506].

Походи Рагнара Лодброка, відбиті у скандинавських джерелах, містять нерідко протиречиву інформацію. Здобуття Парижа 845 р., вторгнення у Британію та Ірландію підтверджені іншими європейськими джерелами. Загибель Рагнара (в ямі зі зміями, куди його кинули з наказу короля Нортумбії Елли II, чи страченого в полоні, куди він потрапив після того як його дракар сів на мілину) можна вважати встановленими епізодами його біографії[1507].

Складніше з іншими походами цього вікінга. За Саксоном Граматиком Рагнар пішов походом проти *геллеспонтиків* і вбив їх короля Діана I. Сини останнього Діан II і Дансон, зяті короля *рутенів*, виступили проти нього. Але Рагнар винайшов машину, яка розігнала *гелеспонтиків* і їх союзників *скіфів*. Завойовану країну він віддав синові Гвітсеркру[1508]. Але Дансон переміг Гвітсеркра і той обрав смерть, відмовившись йому служити[1509]. Після цього Рагнар зібрав новий ледунг, поплив до Русції (Ruscia), взяв в полон Дансона, але погодився на данину з цього краю. Повернувшись з Русції, він відновив порядок у Швеції, Норвегії та Оркнейських островах, а потім рушив до Англії відновити іншого сина Івара, почав війну в Ірландії, звідки рушив у Середземне море, дійшов до Геллеспонту і вернув назад у Данію[1510].

Oxford: (Clarendon Press, 2003).

[1504] Arthur Nordén. *Nágra bidrag till Brávallaslagets bygdegeografi.* (Norrköping, 1918), 4–27; Tomas Baranauskas. Saxo Grammaticus on the Balts. *Saxo and the Baltic Region.* A Symposium. Ed. Tore Nyberg. (Odense, 2004), 63–79.

[1505] Troels Brandt. *Danernes Sagnhistorie*, 227–254.

[1506] Albert Hugh Smith. The Sons of Ragnar Lothbrok. *Saga book of the Viking Club*. Vol. 11. (1936), 173–196; Rory McTurk. *Studies in Ragnars Saga Loðbrókar and its Major Scandinaviam Analoques*. (Oxford, 1979), 275.

[1507] Elizabeth Ashman Rowe. *Vikings in the West. The Legend of Ragnarr Loðbrók and His Sons*. (Wien, 2012), 316 p.

[1508] Saxonis Gesta Danorum, 233–235.

[1509] Ibidem, 259.

[1510] Ibidem, 257, 260–261.

Дискусія навколо цих походів Рагнара триває давно[1511]. Значну увагу цій проблемі приділив Омелян Пріцак, який вважав, що після Рагнара Лодброка данці взагалі перестали цікавитись Східною Європою (!)[1512]. Будучи орієнталістом, дослідник намагався узгодити свої орієнтальні погляди з скандинавськими джерелами, доволі часто підганяючи останні під свої концепції або ж фантазії. Так етимологію назви *вікінг* він пов'язував з *vik* (у значенні постійного місця для мандрівних купців поруч з городищем-резиденцією єпископа), а *варяг* з *var* (ніби перським відповідником *vik*), і прийшов до висновку, що *вікінгами* називали скандинавів на захід від Ельби, а *варягами* – на схід від Ельби[1513]. За його концепцією існували три *руські* каганати: волзький (839–930), дніпровський (930–1036) та київський (1036–1169)[1514]. Гіпотетичне існування *Волзького каганату* було запозичене з версії Павла Смірнова (1882–1947)[1515], яку О. Пріцак *підкріпив* гіпотезою про втечу хозарського кагана у варязькі факторії на Волзі після поразки в боротьбі з *шадом* під час прийняття юдаїзму[1516]. Таким чином виходило, що посольство кагана Русі до візантійського василевса Феофіла, яке складалося з шведських вікінгів, і у 839 р. опинилося в Інгельгеймі при дворі франкського імператора Людовика Благочестивого, бо їх шлях назад пролягав *серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів*[1517], було послано хозарським каганом, який знайшов пристанище на Волзі. В угоду своїй версії вчений навіть не звернув увагу на те, що з Інгельгейму на середньому Рейні у першій половині IX ст. не було безпечного прямого шляху на Волгу.

За версією О. Пріцака каган-вигнанець на східних кордонах Хозарії контролював шлях колишнього Боспорського царства, що поєднував Азовське море з басейном Волги через Дон та Донець[1518]. Розвиваючи далі ці фантастичні ідеї,О. Пріцак вирішив, що шлях з Азовського

[1511] Albert Hugh Smith. *Scandinavian Kings of the British Isles 850–880*. (Oxford: Oxford University Press, 1977), 307 p.

[1512] Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. (Київ, 2003), 417.

[1513] Omeljan Pritsak. Ded the Arabs call the Vikings Marians? *Atti del 12 Congress Internationale de studi sull'alto mediaevo. The Seventh International Saga Conference*. (Spoleto, 1990), 463–473; Idem. At the Dawn of Chrstinnity in Rus. *Harvaed Ukrainian Studies.* Vol. 12-13. (Cambridge, Massachusett, 1990), 87–113; Омелян Пріцак. *Походження Русі.* Т. 1. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). (Київ, 1997), 89–91.

[1514] Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 1, 96–100.

[1515] Павло Смірнов. Волзький шлях і стародавні руси. *Всеукраїнська Академія Наук: Збірник історико-філологічного відділу.* № 75. (Київ, 1928), 229 с.

[1516] Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 1, 96.

[1517] Ernst Kunik. *Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven*. Vol. 2. (Sankt-Petersburg, 1845), 198; S. Prudentii annals sive Annalium Bertiniarum pars secunda. Ad anno 835 usque ad 861. *Patrologia Latina*. T. 115. (Parisii, 1852), col.1385–1386; Imre Boba. Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europae in the ninth centery. *Slavio-Orientalia*. T. 2. (Wiesbaden, 1967), 23; Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 5. (Warszawa, 1973), 130.

[1518] Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 1, 225.

моря до Дону і Дінця [Ellipaltar у Сноррі Стурлксона] Саксон Граматик прийняв за Hella, а звідси і другий Геллеспонт відповідно до двох Боспорів і двох Візантій[1519].

На цій підставі О. Пріцак локалізував *геллеспонтиків*, з якими воювали Рагнар та його син Гвітсеркр, в Приазов'ї. Їх першим царем мав бути Гандван[1520] або Діан[1521]. Етимологію цього імені вчений виводив з алтайського хаħ – duwan (*король*, *правитель*)[1522]. Рагнар Лодброк, таким чином, за О. Пріцаком здійснив три походи на Геллеспонт. Перші два були проти царя Діана і його синів Діана II та Даксона (мати якого була скіфського походження), одружених з дочками конунга *рутенів*, тобто волзьких русів з династії Інглінгів, спадкоємцем яких був літописний князь Ігор Старий[1523]. Вернувшись з походу у Бярмію, Рагнар виступив проти Даксона у Русцію (Ruscia)[1524], звідки привів короля *геллеспонтиків* у ланцюгах. Третій похід було здійснено з Ірландії після облоги Дубліна. Під час цього походу він морем дійшов до Геллеспонту, звідки вернувся у Данію[1525]. Не дивно, що у світлі цих побудов сина Рагнара Лодброка – Бйорна Залізнобокого вчений вважав літописним Діром[1526], а його соратника вікінга Гастінга – Аскольдом[1527]. Але конунг Дір не міг бути тотожнім Бйорну, синові Рагнара Лодброка, хоча б тому, що Dýrr – *олень*[1528], а Bjorn – *ведмідь*.

Важко відшукати у цих побудовах джерельні підстави. Висовуючи наступну гіпотезу, вчений спирається на попередню, не потурбувавшись навіть її якось аргументувати. Все це робилося виключно заради підкріплення попередніх *хозарських* версій, в т. ч. і про заснування хозарами Києва[1529]. При цьому О. Пріцак дозволяв собі надто довільно

[1519] Там само, 226.

[1520] Saxonis Gesta Danorum, 24, 38–39.

[1521] Ibidem, 257.

[1522] Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 1, 225.

[1523] Там само, 236.

[1524] Ruscia – це каганат Русі у Середньому Подніпров'ї, який утворився до 839 р. За "Сагою про Хальвдана, сина Ейстейна", купці з Ruscii, які прибули до Ейстейна у Альдейгюборг (Ладогу), просили дозволу перезимувати (Галина Глазырина. *Исландские викингские саги о Северной Руси*. (Москва, 1996), 61). Тобто Русь знаходилася достатньо далеко від Ладозького королівства і добиратися туди було не так легко. Те, що Ейстейн був ладозьким конунгом бл. 789–790 рр., тобто до появи *каганату Русі*, є звичним для пізніше записаних саг хронологічним зміщенням.

[1525] Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 1, 226–227.

[1526] Там само, 200.

[1527] Там само, 231–237.

[1528] Alexander Jáhannesson. *Isländisches etymologisches Wörterbuch*. (Bern, 1956), 507–508.

[1529] Норман Голб, Омельян Прицак. *Хазарско-еврейские документы X в.* Научная редакция, послесловие и комментарии Владимира Петрухина. (Москва–Иерусалим, 1997), 240 с.; Пётр Толочко. К вопросу о хазаро-иудейском происхождении Киева. *Хазарский альманах*. Т. 2. (Киев–Харьков–Москва, 2004), 98–108; Леонтій Войтович. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Пріцаком. *Хозарський альманах*. Т. 4. (Київ-Харків, 2006), 109–117; Його ж.

обходитися з джерелами. Так, виступаючи проти Даксона, Рагнар ніби-то вирушив до Азовського моря[1530], тоді як за Саксоном Граматиком він вторгнувся у землі Курі (Curi) та Сембі (Sembi)[1531]. Очевидно, мова йшла про землі *куронів* (куршів) та сусідніх *селонів* (селів) чи *земгалів*, тобто балтійське побережжя між Німаном і Західною Двиною (Даугавою) з басейнами нижніх течій Венти і Даугави. Прийняти конструкції О. Пріцака, на жаль, неможливо.

Так ким же був конунг Аскольд і яке він мав відношення до Діра? Проблема ця ще довго буде належати до дискусійних, але спробувати її розв'язати, аналізуючи доступні джерела, можна.

Hǫskuldr (hosskollr) – *сіроголовий*[1532]. У Рагнара Лодброка був син Гвітсеркр (Hvitserkr – *одягнений у біле*[1533]). Окрім *Gesta Danorum* Саксона Граматика, "Саги про Рагнара" та "Пасма про синів Рагнара" цей

Церква св. Миколая на Аскольдовій могилі у Києві. З картини Тараса Шевченка (1846)

Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839–860 рр.? *Хазарский альманах*. Т. 11. (Киев–Харьков, 2012–2013), 70–95.

[1530] Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 1, 226.

[1531] Saxonis Gesta Danorum, 259–260.

[1532] Saxonis Gesta Danorum, 507–508.

[1533] Paul Hermann. *Die Heldensagen des Saxo Grammaticus*. Teil II. Erläuterungen zu den ersten neun Büchern der danischen Geschichte des Saxo Grammaticus. (Leipzig, 1922), 624.

Володимир Зоценко (1953–2009)

конунг згадується також у "Сазі про конунга Гейдрека"[1534] та "Сазі про Стурлауга Працьовитого"[1535]. Саме Гвітсеркр отримав від Рагнара завойовані у *геллеспонтиків* землі.

За "Сагою про Рагнара": "*Одного разу її* [Рандалін – Л.В.] *син Гвітсерк вирушив воювати до Аустрвегу* ["Східний шлях" – тобто шлях з Балтики до Чорного моря – Л.В.] *і зустрівся з такою потужною збройною силою, що він не зміг проти неї встояти і потрапив у полон. Він обрав собі таку смерть, щоб його спалили на купі людських черепів. І саме так він помер*"[1536]. Рандалін цієї саги ніби тотожня другій дружині Рагнара, яку звали Крака з Спангарейду (Південна Норвегія). Крака була дочкою Сігурда Сігмундарсона і Брунгільд Будладоттір[1537]. Але це просто герої епосу про Нібелунгів, до яких пізніші редактори намагалися *приладнати* Рагнара. За *Gesta Danorum* Саксона Граматика Гвітсеркр був сином третьої дружини Рагнара на ім'я Суанлогга[1538]. Саме вона ніби-то і змусила Рагнара помститися за загибель свого сина[1539].

[1534] *The Saga of King Heidrek the Wise*. Both in Old-Ice and English texts. Transl. by Chistopher Tolkien. (London, 1960), 60.

[1535] *The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus*. Transl. by Oliver Elton. (London: Nuttt, 1984), 376–377.

[1536] *Volsunga saga ok Ragnars saga loðbrókar.* Ed. Magnus Olsen, 136, 168.

[1537] Rory McTurk. An Irish Analogue to the Kráka episode of Ragnars saga loðbrókar. *A Journal of irish Studies*. T. 17. (1978), 277–296.

[1538] *Saxonis Gesta Danorum*. Ed. Jørgen Olrik, Hans Ræder. (Copenhagen, 1931), 255; Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 2, 1021.

[1539] Ragnarssona þáttr. Ed. Bjorni Gudnasson. *Islenzk Fornrit*. T. 35. (Rejkjavik, 1982), 79.

Але "Пасмо про синів Рагнара" ("Ragnarssona þáttr")[1540], записане теж наприкінці XIII ст.[1541] повідомляє, що вже по смерті Рагнара Гвітсеркр отримав Редготаланд і Вінланд[1542]. За О. Пріцаком Рейд-Готланд – це держава *готів* з центром "на берегах Дніпра" (Danparstǫðum), названим в епосі Dampastaðir / Dampstaðir ("поселення на Дніпрі") у граді Аргеймар (Árheimar)[1543]. Віндланд знаходився між Ліфляндом і Куландом (землею куронів?)[1544]. За О.Пріцаком – по дорозі з Ауствегу до Східного Гаутланду[1545]. "Сага про Гавтрека" ("Gautrekssaga") повідомляє про зв'язки між династіями Віндланду і Гаутланду[1546]. Все це вказує на балтійське побережжя між гирлами Німану і Даугави.

Коли і де загинув Гвітсеркр Рагнарсон?

За "Пасмо про Норну-Геста" ("Norna-gests þáttr") у 998 р. при дворі Олафа Трюгвасона з'явився вікінг Норна-Гест Тордарсон, якому було 300 років, і він розповідав про свою участь у походах синів Рагнара у італійських морях[1547]. Сини Рагнара у середині IX ст. справді займалися піратством у Середземному морі. З 844 р. кордовські еміри, відбивши спустошливі напади флотилій вікінгів[1548], почали брати їх загони до себе на службу. Є версія, збудована на арабських джерелах, що Гвітсеркр був одним з командирів таких найманців на службі у кордовського еміра[1549]. У 858 р. Бйорн, старший брат Гвітсеркра, присягнув королю Франції Карлові Лисому[1550]. У наступному 859 р. вікінги взагалі розгулялися у Середземному морі, напавши на Мурсію, Балеарські острови і Камаргу у дельті Рони, звідки здійснили наскоки на Луну і Пізу в апенінських землях[1551].

[1540] Ragnarssona þáttr. *Fornaldar sögur Norðurlanda*. Ed. Guðni Jónsson. T. 1. (Akureyri, 1959), 287–303; Ragnarssona þáttr. Ed. Bjorni Gudnasson. *Islenzk Fornrit* T. 35, XLIV–XLVIII (вступ), 78–83 (текст).

[1541] Rudolf Simek, Hermann Pálsson. *Lexikon der altnordischen literatur*. (Stuttgart, 1987), 286–287.

[1542] Ragnarssona þáttr. *Fornaldar sögur Norðurlanda*, 299.

[1543] Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 1, 259–262.

[1544] *Antiquités Russes.* Ed. Carl Christian Rafn. T. 1. (København, 1850), 106.

[1545] Омелян Пріцак. *Походження Русі.* Т. 2, 348.

[1546] "Giafa–Refs Saga". Die Gautrekssaga in zwei Fassungen. Ed. Wilhelm Ranish. *Palaestra.* T. 11. (Berlin, 1910), 34.

[1547] Flateyjarbók [Óláf saga Tryggvasonas en mesta]. *Antiquités Russes.* Ed. Carl Christian Rafn. T. 1. (København, 1850), 346; Snorra-Edda. Ed. Ernst Wilken. (Poderborn, 1912), 236.

[1548] Фридрих Карл Герман Крузе. Об отношениях руссов, вторгшихся в 844 г. в Испанию и опустошивших Севилью, и о связях их с Россией. *Журнал Министерства народного просвещения*. Ч. 21. (1839), отд. 2, 159–170; Дмитрий Мишин. Викинги в мусульманской Испании. *Восток. Афро-азиатские общества: история и современность*. (Москва, 2003), № 5, 32–41.

[1549] Юрий Сяков. *Тайны Старой Ладоги. Факты, гипотезы, измышления.* (Санкт-Петербург, 2004), 167 с.

[1550] Annales Bertiniani. Ed. Georg Waitz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. 1. (Hannoverae, 1883), 49.

[1551] Alexander Vasiliev. *The Russian Attack on Constantinople in 860*. (Cambridge, Massachusett, 1946), 17–34.

Руський каганат у IX столітті

Можливо, що незадовго до цього, покинувши кордовську службу, Гвітсеркр опинився у Константинополі [звідси і *геллеспонтики*], звідки по Дніпру добрався до Києва, де змістив Діра або його наступників з готландської династії[1552]. Саксон Граматик подав, що місцевий геллеспонтський князь пробрався у столицю Гвітсеркра під виглядом купців[1553]. Напевно, насправді все відбулося зовсім навпаки. Виходячи з більш пізньої інформації польського хроніста Яна Длугоша (1415–1480), джерело якої невідоме, можна зробити висновок, що Аскольд спочатку перебував у Діра на службі, а потім захопив владу, змістивши попередника[1554].

А 18 червня 860 р. столиця Візантії зазнала нападу русів[1555]. На думку Олександра Васильєва мали місце два координовані напади, здійснені з Чорного та Середземного морів, які зустрілися під стінами візантійської столиці[1556]. О. Пріцак вважав, що вікінги, вийшовши з Ютландії, через Балтику, Ризьку затоку і Західну Двину добралися до Волзького шляху і ввійшли в Чорне море через Азовське море та Керченську протоку, бо Київ тоді належав хозарам (!)[1557]. Зрозумілі причини таких побудов, як і спроба довести, що похід 860 р. був організований з Альдейгюборгу (Ладоги)[1558].

В Чорне море флот вікінгів потрапив через гирло Дніпра, вийшовши з Києва[1559]. І очолював його каган Русі Гвітсеркр-Аскольд (Hǫskuldr (hosskollr) – *сірогоовий*, рівно ж як Hvitserkr – *одягнений у біле*: у сагах, записаних через кілька століть після їх створення, такі неспівпадіння цілком допустимі). А сам Рагнар Лодброк цілком міг очолити той ледунг вікінгів, який напав на Константинополь через Геллеспонт. Ці вікінги, як свідчить венеціанська традиція, зафіксована пізнішими хроністами Іоаном Дияконом (бл. 1008 р.), Андреа Дандоло

[1552] Леонтій Войтович. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839–860 рр.? *Хазарский альманах*. Т. 11. (Киев–Харьков, 2013), 70–95.

[1553] Saxonis Grammatici. *Gesta Danorum*. Hrsg. A. Holder. (Strassburg, 1886), 211.

[1554] Александр Королев. *Загадки первых русских князей*. (Москва, 2002), 482 с.

[1555] Павел Кузенков. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г.* (Москва, 2003), 3–172.

[1556] Alexander Vasiliev. *The Russian Attack on Constantinople in 860*, 236–237.

[1557] *Пріцак О.* Походження Русі. Т. 1. С. 234.

[1558] Jonathan Shepard. The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore? *Early Medieval Europe*. (1995). Vol. 4, 41–60; Дмитрий Мачинский. Эпоха викингов в "Скандинавском Средиземноморье" и "русо-варяжский период" на "восточных путях" (Austrvegir). *Ладога и эпоха викингов. Староладожский историко-архитектурный и археологический музей-заповедник.* Отв. ред. Д. Мачинский. (Санкт-Петербург, 1998), 130–139; Елена Галкина. *Тайны русского каганата*. (Москва, 2002), 432 с.; Władysław Duczko. *Ruś wikingów*. (Warszawa, 2007), 69–73.

[1559] Alexander Vasiliev. *The Russian Attack on Constantinople in* 860, 148–149, 174–175, 217–218; Митрофан Левченко. *Очерки по истории русско-византийских отношений.* (Москва, 1956), 60–65; Dimitri Obolensky. Byzantium and Its Neighbours. *Cambridge Medieval History*. T. 4. Ed. Joan M. Hussey. (Cambridge, 1966), 495–496.

(бл. 1348–1354) і Флавієм Блондом (бл. 1382–1453), повернулися до Британського моря (“in Britannicum mare sunt reversi”[1560]), де невдовзі Рагнар Лодброк знайшов свою загибель.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що у землях пізнішої дніпровської Русі Рагнар Лодброк не був[1561]. Пізніші редактори чи впорядники *саг* приписали йому завоювання цих земель для сина Гвітсеркра, а потім, знаючи про загибель Гвітсеркра-Аскольда у боротьбі з Олегом, ще й обов’язкову для героя-вікінга пімсту за смерть сина. При цьому реальна інформація виявилася перемішана з фантазіями як у просторі так і у часі. Всі східні походи Рагнара Лодброка обмежувалися побережжям Балтики і нижньою течією Даугави. А його можливий середземноморський вояж сягнув Геллеспонту, звідки він повернув назад через Середземне море. Київ вдалося захопити його синові Аскольду, можливо, не безпосередньо у Діра, а у котрогось з його наступників, що потім дозволило літописцям, знайомим із загальним перебігом подій лише на підставі епосу, об’єднати цих князів – попередників Рюриковичів. Перший з них Дір, який допоміг *полянам* звільнитися від хозарської залежності і прийняв претензійний титул *кагана*, вірогідно походив з шведської готландської династії. Аскольд, який змістив Діра або його наступника, походив з данської династії Скьольдунгів, бічною гілкою якої були Рюриковичі. Можливо саме через це і виникла пізніша версія про боярів Рюрика – Аскольда і Діра, які самовільно покинули свого князя і рушили на південь, потрапивши до Києва.

[1560] *Vasiliev A. A.* The Russian Attack on Constantinople in 860. P. 28–32.

[1561] Леонтій Войтович. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі.* Вип. 16. (Київ, 2016), 93–107.

НІМАНСЬКИЙ І ВІСЛЯНСЬКИЙ ШЛЯХИ ДО ЧОРНОГО МОРЯ

Вікінги добре освоїли шлях по Даугаві (Західній Двині), його знали і норвезькі вікінги, які спричинилися до формування Полоцького князівства. Це князівство утворилося в процесі асиміляції *кривичами* лівських племен і контактів з іншими балтами (латгалами і земгалами) та фінами (куронами). Верхівці полоцьких кривичів теж знадобилася військова допомога вікінгів, один з вождів яких Рогволод став полоцьким князем. Скандинавська етимологія імені Рогволод (Рагнвальд) безсумнівна: Rognvaldr, як і імені Рогнеди (Рагнгільд). Версія, що цей князь міг бути внуком Рагнвальда Олафсона Достославного, конунга у Вестфольді у південно-східній Норвегії (IX ст.)[1562] менш ймовірна ніж версія його походження від оркнейських ярлів[1563]. Оркнейські острови у 874 р. конунг Норвегії Гаральд Харфарг передав своєму соратнику Рагнвальду Ейстейнсону (830/840–894). Його внуки ярли Арнкель та Ерленд I Ейнарсони (бл. 920–954) змушені були визнати зверхність прогнаного з Норвегії сина Гаральда Харфарга морського конунга Ейріка Кривава Сокира і загинули в організованому ним поході на Англію. Оркнейським ярлом залишився їх молодший брат Торфін Розколювач Черепів (910–963)[1564]. Полоцький князь Рогволод (бл. 920–980) найпевніше був Рагнвальдом Ейнарсоном, внуком Рагнвальда Ейстейнсона, молодшим братом оркнейських ярлів, якому вдалося утвердитися у Полоцьку під час з одного з східних походів Ейріка Кривава Сокира (885–954) десь між 948–952 рр.[1565] Приєднавши до Полоцька

[1562] Юрий Коновалов. Русский княжеский дом в середине X века. *Историческая генеалогия*. (1994), № 4, 86–97.

[1563] Мария Самсонова. Рогъволодъ – Ragnvaldr: к вопросу о возможной идентификации. *Полацк у гісторыі і культуры Еўропы.* (Мінск, 2012), 72–78; Її ж. Рогволод и Рогнеда: скандинавские корни полоцкой княжеской династии. *Alba Ruscia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVS вв).* Отв. ред. Алексей Мартынюк. (Москва, 2015), 8–26.

[1564] Christopher Morris. Viking Orkney: A survey. *The Prehistory of Orkney BC 4000–1000 AD.* Ed. Colin Renfrew. (Edinburg University Press, 1985), 210–242; Idem. Viking and late Norse Orkney. An update and bibliography. *Acta archaeologica.* Vol. 62. (1991), 123–150; Michael Lynch. *Oxford Companion to Scottish History.* (Oxford University Press, 2001), 467–469; Tom Muir. *Orkney in the Sagas:* The Story of the Earldom of Orkney as told in the Icelandic Sagas. Ed. Steve Callaghan. (Kirkwall, 2005), 160 p.

[1565] William Gershom Collingwood. King Eirik of York. *Saga-book of Viking Club Society for Northern Research.* V. 2 (1897–1900), 313–327; Peter Sawyer. The last Scandinavian rulers of York. Northern

Полоцький князь Рогволод і його дочка Рогнеда. Мініатюра Радзивилівського літопису

Норвезький конунг Гаральд Харфарг (Пишноволосий) з батьком. Мініатюра XII ст.

землі мінських *дреговичів* і добившись гегемонії у басейні середньої течії Західної Двини, Рогволод (Рагнвальд Ейнарсон) здобув визнання місцевої еліти і надовго залишив по собі пам'ять доброго володаря. Володимир Святославич невдовзі відновив Полоцьке князівство, надавши його Ізяславу, синові Рогнеди і внукові Рогволода. Полоцька династія до XIII ст. підкреслювала свій зв'язок з Рогволодом, даючи це ім'я своїм синам. Ранні спроби полоцьких князів позбутися київської опіки попри початки формування білоруського етносу свідчать також, що правління Рогволода позитивно відбилося у розвитку і піднесення цього князівства.

Традиція зберегла пам'ять про князя-вікінга Тура (X ст.), від якого начебто походить назва місто Туров і самої землі ("перешєлъ изъ заморьѧ имѧщє волстъ свою ... Туръ Туровѣ. Ѿт него же и Туровци прозвашасѧ"[1566]). Скандинавська етимологія імені Тур достатньо очевидна: Торір (древньосканд. Þórir, норв. Tore). Нащадки соратника норвезького конунга Харальда Харфарга ярла Рагнвальда Ейстейнсона (830/840–894) здійснювали регулярні походи по Західній Двині та Німану. Один з старших його синів носив ім'я Торір[1567]. Враховуючи традиції скандинавів давати старшому з внуків ім'я діда, можна припускати, що князь Тур був старшим внуком Торіра Рагнвальдсона. Цілком ймовірний зв'язок Тури з полоцьким Рогволодом (Рагнвальдом), який походив з родини оркнейських ярлів.

Тур (Торір) міг прийти в землі *дреговичів* в басейні Прип'яті по цій ріці через Дніпро. Але, схоже, що Туровське князівство було з'єднано з Балтикою по Німанському шляху: Німан – р. Шара (ліва притока, достатньо повноводна і широка) – волок довжиною бл. 18 км, по якому у XX ст. прокладений Кончаловський канал до р. Бобрик, яка впадає у Прип'ять (ближче до гирла ширина ріки 40–50 м). Про активність вікінгів на Німанському шляху свідчать знахідки скарбів дірхемів у басейні Вілії, правої притоки Німану: бл. 500 монет (найпізніші монети 823/824 р.) у Антонієнберзі (Мядельський р-н Мінської обл. Білорусі)[1568] та 827 монет (найпізніші монети 952/953 р.) у Раковці (Сморгоньський р-н Гродненської обл. Білорусі)[1569].

Німанським шляхом можна було потрапити і у Західний Буг. Ліва притока Німану з характерною назвою Россь через невеликий волок до 12 км з'єднується з р. Нарев, на якій трохи далі знаходиться місто

History. V. 31. (1995), 39–44; Clare Downham. Eric Blooda[e – axed? The Mystery of the Last Viking king of York. Medieval Scandinavia. V. 14. (2004), 51–77.

1566 Ипатьевская летопись, 63–64.

1567 Michael Lynch. *Oxford Companion to Scottish History.* (Oxford University Press, 2001), 467–469.

1568 Валентин Рабцэвіч, Алексей Стуканоў. Манеты арабского халіфата на терыторыі Белорусы. *Помнікі гісторыі и культуры Беларусі.* (Мінск, 1974), № 4, 38.

1569 Там само, 38.

Городище літописного Турова і Археологічний музей. Сучасний вигляд

Сурож. Археологічні матеріали дозволяють датувати виникнення Сурожа не пізніше рубежу XII-XIII ст.[1570]

За гіпотезою Юрія Диби первинний Новгород знаходився на р. Лузі притоці Західного Бугу і був пізніше перейменований у Володимир[1571]. Не торкаючись самої гіпотези (скандинавські джерела, які не знають Новгорода, а поміщають Володимира і Ярослава у Хольмгард, шлях до якого добре описаний в джерелах, що поряд з відсутністю скандинавських матеріалів старших кінця X ст. у Володимирі на Лузі, викликають великі сумніви щодо вірогідності цієї гіпотези[1572]), зверну увагу на один з її аспектів пов'язаний з Віслянським шляхом. Юрій Диба приймав гіпотезу Ігоря Мицька, за якою данські вікінги проникали до Пліснеська

[1570] Kristina Musianowicz. Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasju we wczesnym średniowieczu. *Materiały wczześnośredniowieczne*. (1960), nr. 5, 187–230; Jan Jaskanis. Badania archeologiczne w woj. Białostockim w latach 1945-1963. *Rocznik Białostocki*. (1965), № 5, 97–123.

[1571] Юрій Диба. Літописні свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X століття: Володимир на Лузі чи Володимир на Клязьмі? *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7. (2013), 15–30; J. Dyba. Administrative and urban reforms by princess Olga: geography, historical and economic background. *Latvijas Arhivi*. (2013), № 1/2, 30–71; Його ж. *Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X сторіччя*. (Львів, 2014), 484 с.

[1572] Леонтій Войтович. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал.* № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55.

та на Волинь по Віслі і Західному Бугу. Але, як показує аналіз багатої скандинавської традиції (в першу чергу саг і таттр), знахідки скандинавських артефактів та розміщення скарбів арабських дірхемів[1573] шлях по Віслі і Західному Бугу у IX–XI ст. вікінгами не використовувався. До утворення Галицько-Волинського князівства наприкінці XII ст. давній *бурштиновий шлях* між Балтійським і Чорним морями функціонував по Віслі, Сяну і Дністру. Але вікінги ним теж не користувалися.

Арабське срібло поступало з Ладоги та факторій в гирлі Даугави у шведські Готланд та Бірку, данську Хедебю та фрізький Дорестад. На південно-західному побережжі знаходилися тільки три значні порти, які контролювали вікінги: Рерік (між Ельбою та Варнавою), Волин (Йомсбург) біля впадіння Одри та Трусо у пруській Самбії. Гданськ, Старгард і Камінь Поморський більш пізні, а такі пункти як Карніце надто незначні. Рерік та Веліград розміщалися у межах та на кордонах суперсоюзу *ободритів*, де знаходилися племенні союзи-князівства *вагрів*, *полабів*, *ободричів*, *варнів*, *битенців*, *смоленців* та *глинян*, які знаходилися під зверхністю Німецького королівства і вели війни з данськими королівствами. Побережжя між Ельбою та Одрою і о. Рюген займав суперсоюз *велетів*, куди входили племінні союзи-князівства князівства *хижан*, *руян*, *черезпенян*, *доленців*, *моричан*, *доган*, *ротарів*, *курян*, *гаолян* та *спревян*, які воювали як з німцями так і з вікінгами. Побережжя Балтики між Одрою та Віслою займали племена *поморян*, а між Віслою та Німаном – *прусів*. Нижня течія Західного Бугу і Вісла при його впадінні перебувала під контролем *мазовшан*.

[1573] Teresa Kiersnowska, Ryszard Kiersnowski. Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza: materiały. *Polski badania Archeologiczne.* T. 4. (Warszawa–Wrocław, 1959), 134 s.; Ryszard Kiersnowski. Uwagi o znaleziskach monet wczesnośredniowiecznych z ziem pruskich. *Wiadomości Numizmatyczne*. T. 4. (1960), № 1-2, 1–14; Jan Żak. Problem pochodzenia mieczów tzw. „wikińskich" na ziemiach zachodnio-słowiańskich, glównie hjlskich. Archeologia Polski. Vol. 4. (1960), fasc. 2, 297–344; Idem. Kontakty Gotlandii z ziemiami polskimi w młodszej fazie wczesnego średniowiecza (około 800–1000 r.). *Ibidem.* Vol. 8. (1963), fasc. 2, 346–357; Idem. „Importy" skandynawskie na ziemiach Zachodniosłowiańskich od IX do X wieku. Część katalogowa. (Poznań, 1963); Część analityczna. (Poznań, 1967); Część syntetyczna (Poznań, 1967); Idem. Materiały do studiów nad kontaktami wschodniopomorsko-skandynawskimi z X i XI wieku – broń skandynawska. *Pomorania Antiqua.* Vol. 2. (1968), 297–314; Chaelotte Warnke. *Die Anfänge des Fernhandels in Polen (900–1025).* (Würzburg, 1964), XII+275 s.; Władysław Łosiński. Chronologia napływu najstarszej monety arabskiej na terytorium Europy. *Slavia Antiqua*. Vol. 31. (1988), 93–181; Thomas S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Wiking Age: a preliminary analysis. Kennet Jonsson, Brita Malmer. *Commentationes de nummis seacularum IX – X in Suecia repertis*. (Stockholm, 1990), 251–257; Idem. Derham hoards from Medieval Lithuania. *Journal of Baltic Studies*. T. 23. (1992), no 4, 395–414; Jacek Kowalewski. Okoliczności deponowania wczesnośredniowiecznych skarbów srebnych na obszarze Słowiańszczyzny Zachodniej. Proba reinterpretacji znaczenia. *Acta Universitatis Nicolai Copernici Archaeologia*. T. 349. (Toruń, 2001), 59–97; Mateusz Bogucki. The Viking-Age Ports of Trade in Poland. *Aesti Arheologia Ajakiri*. Vol. 8. (2005), no. 2, 100–127; Idem. Two Northumbrian stycas from ancient Truso in Poland. *The British Numismatic Journal*. Vol. 79. (2009), 34–42.

Данський молодший конунг Рюрик, син Гаральда Гільгетана і двоюрідний дядько ладозького князя Рюрика, у кінці VIII ст. заложив порт Рерік на дансько-ободрицькому кордоні. Близько 800 р. данський престол успадкував Горм, старший брат Рюрика, а сам Рюрик отримав від Карла Великого Рустрінгію у Фрісландії[1574]. Горм відразу ж передав данські володіння Рюрика своєму старшому синові Готфреду. Готфред намагався провадити активну політику, використовуючи вигідне розташування своїх володінь, і контролювати торговельні потоки між імперськими, слов'янськими землями та королівствами вікінгів[1575]. Його турбувало розширення імперії франків і він укріпляв свої кордони та підтримував дипломатичні стосунки з Карлом Великим[1576]. У 808 р. Готфред здобув і розрушив порт Рерік (можливо і під натиском ободритів) та перевіз з-відти торговців і ремісників в Хедебю[1577].

Порт Трусо у пруській Самбії, заснований вікінгом Вульфстаном на березі оз. Друсо в кінці X ст. був зв'язаний по р. Оссо з гирлом Вісли. Німецькі археологи у 1936 р. у пригороді м. Ельблонга поклали початок його розкопок, які продовжуються досі[1578].

Побережжя *поморян* між Одрою та Віслою було найменш освоєне вікінгами і контакти з місцевим населенням найслабші на всьому балтійському побережжі. Дослідники навіть вважали, що після відходу германських племен з нижньої течії Вісли побережжя в цьому районі було повністю опановане *прусами*[1579]. Входження поморських земель до складу ранньої Польщі більш ніж проблематичне. З середини IX ст. сформувався загально поморський суперсоюз дрібних племінних союзів-князівств. Вони воювали з полянами, а їх князь Zemuzil у 1046 р. був присутній на з'їзді у Мерзерурзі поряд з чеським та польським правителями[1580]. Скандинавські артефакти далі від побережжя в землях

[1574] Gustav Francke. *Genealogische Tabellen zur Geschichte der Skandinavischen Völker*. (1834), 406.

[1575] Gwyn Jones. *A history of the Vikings*. (Oxford, 1984), 102–104.

[1576] Елена Мельникова. Вступление норманнов в дипломатические отношения с Франкской империей. *Hiatoria animate. Памяти О. И. Варяш.* Ч. 3. (Москва, 2004), 22–38.

[1577] Annales Regni Francorum. Ed. G. H. Pertz, F. Kurze. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.* (Hannoverae, 1895), 126–127.

[1578] Bruno Ehrlich. Der preussisch-wikingsche Haldelsplate in Elbing 1936/1937. *Conventus Primus Historicarum Balticorum*. (Riga, 1938), 139–145; Arkadiusz Bartczak, Marek Jagodziński, Stanisław Suchodolski. Monety z VIII i IX w. odkryte w Janowie Pomorskim, gm. Elbląg – dawnym Truso. *Wiadomości Numizmatyczne.* T. 48/1. (2003), 21–48; Marek Jagodziński. Wikingowie i Truso. *Pacifica terra Prusowie – Słowianie – Wikingowie u ujścia Wisly.* Katalog wystawy. (Malbork, 2004), 55–63.

[1579] Friedrich Lorentz. Preussen in Pomerellen. *Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsreins*. T. 32. (Danzig, 1933), 49–53; Владимир Топоров. К вопросу о топонимистических соотношениях на балтийских территориях и к западу от Вислы. *Baltistica*. T. 1. (1966), 103–111.

[1580] Jerzy Dowiat. Pochodzenie dynastii zachodnio-pomorskiej i ukształtawanie się terytorium księstwa zachodnio-pomorskiego. *Przegląd Historyczny.* T. 45. (Warszawa, 1954), 238–240; *Dziejów Polski blaski i cienie.* (Kraków, 1968), 15; Ярослав Исаевич. Древнепольская народность и ее этническое самосознание. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего*

поморян відсутні[1581]. Навіть прихильники фантастичної версії тотожності Мєшка I з вікінгом Дагоном, вважали, що останній близько 960 р. висадився в гирлі Одри, а потім далі просунувся до Варти і Познані, де заложив перший укріплений центр полян, перенесений пізніше до Гнєзна[1582]. Гданськ, вперше згаданий під 997 р., був заснований у 980 р. і у XI ст.. займав площу трохи більшу 2 га[1583].

Мазовшани, які займали басейни нижньої течії Західного Бугу і Вісли біля його гирла, верхньої та середньої Бзури, теж до 1047 р. воювали з польськими *полянами*, на їх території взагалі артефакти IX–X ст., пов'язані з вікінгами відсутні[1584].

Волін (Волин) стараннями польських вчених був піднесений до рівня мало не найбільшого міста на Балтиці і у всій Центрально-Східній Європі з населенням у 10 тисяч осіб[1585]. Сага, записана перед 1200 р., розповідає про заснування бл. 950 р. граду Йомсбург з ініціативи данського короля Гаральда Гормсона чи з дозволу Буріцлейва (Борислава), конунга Вендланду, наданому вікінгу Пальна-Токі, який став першим ярлом Йомсбурга. Його внук Вагн Акасон, спровокований данським конунгом Свейном Гаральдсоном, вступив у битву з ярлом Хаконом Сігурдарсоном з норвезького клану Семінгів у Гйорунгавагській затоці бл. 985 р., у якій йомсвікінги були розгромлені[1586]. Сага збереглася у п'яти редакціях. Сумнівів в історичності основних подій, викладених у сазі, немає[1587]. Скальд Арнор Тордарсон Ярлскальд розповів про здобуття і знищення Йомсбурга норвезьким конунгом Магнусом Олафсоном у 1047 р. Пізніше місто було відновлене і як Волін стало столицею поморського князя Вартислава I. Остання згадка про нього під 1170 р.

средневековья. (Москва, 1982), 146; Annales Altenses maiores. Ed. Wilhelm von Giesebracht et Edmund von Oefele. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.* T. 20. (Hannoverae, 1868), 802.

[1581] Hans Jänichen. Die Wikinger im Weishsel- und Odergebiet. (Leipzig, 1938), 139.

[1582] Robert Holtzmann. Böhmen und Polen im 10. Jahrhundert. Eine Untersuchung zur ältsten Geschichte Schlesiens. *Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Schlesiens.* T. 52. (Breslau, 1918), 1–37; Idem. *Geschichte der sächsischen kaiserzeits (900–1024).* (Berlin, 1943), 186; Wilhelm Koppe. Das reich des Miseko und die Wikinger in Ostdeutschland. *Deutsche Ostforschung.* T. 1. (Leipzig, 1942), 255.

[1583] Karol Górski. Pierwotny Gdańsk i dzieje jego zagłady. *Rocznik Gdański*. R. 6. (1932), 51–75; Paweł Czaplewski. Historyczny Gdańsk z konca X wieku. *Ibidem*. R. 15–16. (1956–1957), 5–50; Andrzej Zbierski. Początki grogu gdańskiego. *Z otchlani wieków.* T. 24. (1958), z. 4, 229–235.

[1584] Kazimierz Tymieniecki. Początki państwa Polan. *Przegląd Historyczny.* T. 50. (1959), 40; Janusz Bieniak. *Państwo Miecława.* (Warszawa, 1963), 210 s.; Andrzej Niewęgłowski. Z badań nad osadnictwem w okresach póznolateńskim i rzymskim na Mazowszu. *Biblioteka Archeologiczna.* T. 18. (Wrocław, 1966), 129–131.

[1585] Lech Leciejewicz. Wolin, gród i wyspa. *Słownik starożytności słowiańskich.* T. 6. (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1977), 561–564.

[1586] *Jómsvikinga saga.* Ed. Ólafr Halldórsson. (Reykjavik, 1969), 224 s.; Alison Finlay. Jómsvíkinga saga and Genre. *Scripta Islandica.* Årsbok 65. (Uppsala, 2014), 63–79.

[1587] Norman Francis Blake. Introduction. *Jómsvikinga saga*. Trans. N. F. Blake [Icelandic Texts]. (London. 1962), p. VII; Ólafur Halldórsson. Jómsvikinga saga. *Mediewal Scandinavia. An Encyclopedia*. Ed. Phillip Pulsiano. (New York, 1993), 343–344.

у Knýtlinga saga, пов'язана з данським конунгом Вальдемаром І. Як Йомсборг, Юмне, Йом і Юлін (civitas magna Livilni – у Тітмара Мерзебурзького) місто відоме з хронік другої половини X – XII ст.[1588] В гирлі Одера німецькі археологи відшукали рештки давнього Йомсбурга–Воліна[1589]. За ними польські археологи кинулися шукати "вендський прошарок" Воліна IX–X ст., однак віднайдені матеріали аж ніяк не дають підстав для твердження про існування у довікінгівський період укріпленого міста з широкими міжнародними зв'язками[1590].

Омелян Пріцак, вважаючи, що Волін був кінцевою точкою шляху "з варяг в греки", писав, що Новгород (він вважав Хольмгард Новгородом – Л.В.) і Київ набули значення, бо вони знаходилися вздовж шляху з Воліна до Константинополя[1591]. Свої висновки він базував на повідомленні Адама Бременського (1072–1076) та реляції Ібрагіма ібн Якуба у передачі ал Бекрі (+ 1094). Адам Бременський присав про Волін після зруйнування міста Магнусом Олафсоном, користуючись чутками: "*В її гирлі* [Одри – Л.В.], *яке омиває Скіфські болота, прославлене місто Юмне, надає варварам і грекам, які знаходяться в окрузі, дуже часто відвідувану гавань. Я вважаю, що з похвальних промов цьому місту, бо розповідають багато різного і навряд чи вірогідного, приємно привести небагато, що вартує бути згаданим. Він справді є найбільшим з міст, які є в Європі, в ньому живуть склави разом з іншими народами греками і варварами... Існує такий шлях, йти від Гамбурга чи від ріки Ельби на сьомий день досягнеш міста Юмне по суші. А щоби ти добрався до Юмне по морю, треба ввійти на корабель у Шлезвігу чи Ольденбурзі. Направивши паруси від цього міста* [Юмне – Л.В.] *на 14-й день досягнеш Острогарда Русії* [Ostrogard Ruzziae, очевидно Хольмгард – Л. В.], *головним містом якої є Київ, суперник з владою Константинополя, преславна гордість Греції*"[1592].

[1588] Geschichte von den Orkaden, Dänemark und der Jomsburg. *Thule. Altnordishe Dichtung und Prosa*. T. 19. Ed. Felix Niedner. (Düsseldorf–Köln, 1966), 393–436.

[1589] Herbert Janhuhn. Die Ergebnisse der Frabungen in Haithabu. *Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit*. Vol. 12. (1936), 244–247; Michael Rudolph. Grundsätzlichen von den Holzdauten in Haithabu. *Ibidem*, 248–252; Otto Kunkel, Karl August Wilde. Wollin Jumne, „Vineta", Jomsburg, Julin. *5 Jahhe Grabungen ayf dem Boden der wikingerzeitlichen Grossiedlung am Diewenowstrom 1934–1939/40.* T. 5. (Stettin, 1941), 39 s.+16 i.; Otto Kunkel, Karl August Wilde. *Wollin*. (Stettin, 1946), 45 s.; Karl August Wilde. *Die Bedeutung der Grabung Wollin 1934*. (Hamburg, 1953), 98 s.; Joachim Herrmann. *Zwischen Hradschin und Vineta Frühe kulturen der Westslaven*. (München, 1971), 158–160.

[1590] Władysław Filipowiak. Wolin – największe miasto Słowiańszczyzny Zachodniej. *Szkice z dziejów Pomorza.* T. 1. (Warszawa, 1958), 36–72; Lech Lecijewicz. *Początki nadmorskich miast na pomorzu Zachodnim.* (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1962), 266; Gerard Labuda. O nazwie Jóm, Jómsborg, Jumme, Wolin, Wineta i t. p. *Labuda G. Fragmenty dziejów słowiańszczyzny zachodniej.* T. 2. (Warszawa, 1964), 184–190; Idem. Saga o Styrbjörnie, jarlu Jómsborga. *Ibidem,* 191–220; Kazimierz Ślaski. *Słowianie Zachodni na Bałtyku w VII-XIII wieku.* (Gdańsk, 1969), 34–44, 77–87, 90–92.

[1591] Омелян Пріцак. *Походження Русі.* Т. 2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. (Київ, 2003), 905.

[1592] Adam of Bremen. *History of the Archbishops of Hamburg*. (Bremen–New York, 1959), 252–254;

Пам'ятний камінь у Воліні з написом данською і польською мовами "король данський Гаральд Синьозубий помер у Воліні у 986 р."

Відомості Ібрагіма ібн Якуба відносяться до періоду бл. 965 р., але невідомо наскільки точно передав їх ал-Бекрі і чи був Ібрагім ібн Якуб далі двору Оттона I і наскільки чітко уявляв собі території, які описував[1593]. Він передавав відомості про "*плем'я з Сакаліба яке зветься народ Welinán і він у хащах на захід від країни Машка*

Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви. *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. (Москва, 2012). 340.

[1593] Bertold Spuler. Ibrahim ibn Jakub. *Jahrbücher für Geschichte Osteruropas.* T. 3. (1938), 1–16; Gerard Labuda. Ibrahim ibn Jakub – relacja o Polsce w nowym wydaniu. *Roczniki Historyczne.* R. 16. (1947), 100–183; Józef Widajewicz. Studia and relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Widział Historyczno-Filozoficzny*. T. 46. (Kraków, 1948), nr 1, 102 s.; Robert Jakimowicz. Kilka uwag and relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba. *Slavia Antiqua*. T. 1. (1948), 439–440; Karol Buczek. Zagadnienie wiadomości dwu relacji o początkowych dziejach państwa polskiego. *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane R. Grodeckiemu*. (Warszawa, 1960), 45–70.

[Мєшка I – Л.В.] *і частково на півночі. Вони мають велике місто на Bahr al-Muhīt* [Балтійському морі – Л.В.], *в ньому 12 воріт. В ньому є пристань, побудована на вбитих палях. Вони воюють проти Машка і відома їхня хоробрість*"[1594]. Ця реляція цілком могла бути поєднанням відомостей про волинський масив із відомостями про співзвучний йому порт на Балтиці.

Загалом інформація про Волін писемних та археологічних джерел дозволяє стверджувати, що у другій половині X – середині XI ст. це був значний центр вікінгів у гирлі Одри, пов'язаний торговельними шляхами з Данією та Руссю. Але немає жодних джерельних або археологічних підстав стверджувати, що у IX–X ст. вікінги користувалися давнім *бурштиновим шляхом* по Віслі і Західному Бугу, проникаючи, таким чином на Волинь і Прикарпаття, зокрема у Пліснеськ. Якщо у Йомсбургу–Воліні і бували якісь греки (скоріше це фантазії Адама Бременського), то вони проникали туди через Київ, Холмгард-Гнєздово та Балтику. До кінця XII ст. *бурштиновим шляхом* з Йомсбурга–Воліна до Константинополя можна було добратися і по Віслі, Сяні та Дністрі. Принаймні функціонування відтинку з Константинополя до Перемишля не підлягає сумніву. Тотальне обстеження археологами теренів, через які проходила ця міжнародна артерія, ще попереду.

[1594] Арист Куник, Виктор Розен. *Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и Славянах*. (Санкт-Петербург, 1878), 23–24; Tadeusz Kowalski. *Relacją Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Biekriego*. (Kraków, 1946), 32.

МАНДРУЮДРУЮЧИЙ ПРИВИД ОЛЕГА ВІЩОГО. ВЕРСІЯ "ЗАХІДНОГО" ПРОНИКНЕННЯ ВІКІНГІВ

Львівський історик Ігор Мицько висунув дискусійну гіпотезу про походження княгині Ольги з Плісненська. Для підтвердження цієї гіпотези дослідник залучив величезний масив європейського епосу[1595]. За його версією Ольга була дочкою Олега. Цей Олег був внуком данського правителя Helgi, який наприкінці IX ст. емігрував на Полаб'я. Його синами від першого шлюбу були Аскольд та Дір, причому перший загинув на війні з батьком, що знайшло свій відбиток у епосі (бій Іллі Муромця з сином, бій Гільдебранта з Гадубрантом та ін.). Пізніше Олег одружився з дочкою правителя Русі Будимира і отримав в придане Прикарпаття. Від цього шлюбу у столиці Олега Пліснеську народилася майбутня княгиня Ольга. Загинув Олег в Бердаа у 943 р. Він став прототипом билинних героїв Іллі Муромця та Вольги Всеславича, а також таких епічних героїв як Ож'є Данець і Гольгер Данске[1596].

Ця гіпотеза виглядає як спроба поєднати між собою в просторі і часі різноманітні джерела, узгодження яких потребує розгляду варіантів та гіпотез, що знижує ймовірність правильного висновку. Найбільш вражливим місцем аргументації цієї гіпотези є відсутність опрацювання формування джерел, залучених до підтвердження гіпотези. Деякі героїні епосу носять зовсім інші імена, не зрозуміло також коли, звідки і за яких обставин інформація про Ольгу з Плісненська могла потрапити до Франції та інших країв Європи, віддалених від Прикарпаття. Але проблема сформульована і її потрібно вирішувати, без чого інформація цих джерел не може слугувати аргументами.

Етимологія імені Олега і його скандинавське походження давно не викликають заперечень (*Helgi – священний* від *heilagr – святий*)[1597].

[1595] Ігор Мицько. Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги. *Конференція "Ольжині читання", Пліснеськ 10 жовтня 2005 року*. (Львів, 2005), 61–81; Його ж. Родовід княгині Ольги за європейським епосом. *Другі "Ольжині читання", Пліснеськ–Львів 14–15 червня 2007 року*. (Львів, 2007), 18–34; Його ж. Свята Ольга в епосі України. *Треті "Ольжині читання", Пліснеськ 31 травня 2008 року*. (Львів, 2009), 27–39; Його ж. Пліснеський сюжет "Слово о полку Ігореві". *Четверті "Ольжині читання", Пліснеськ 16 травня 2009 року*. (Львів, 2010), 26–34; Його ж. До історії поширення у Європі переказів про княгиню Ольгу. *П'яті "Ольжині читання", Пліснеськ 7 травня 2010 року*. (Львів–Броди, 2011), 3–12.

[1596] Игорь Мыцько. Датское происхождение князя Олега. *Скандинавские древности*. Интернет-конференция 10–30 сентября 2010 / conference.dansk.ru/content/view/28/29/

[1597] Вильгельм Томсен. *Начало русского государства*. (Москва, 1891), 65; Елена Мельникова.

Сумніви у скандинавському походженні імені[1598], спроби зробити його слов'янським[1599] чи тюркським (від "олгу" – "великий"[1600]; "Халегу" – "Творець"[1601]), викликають хіба співчуття. Частина істориків дотримується думки, що *Хельги* це титул конунга, приносимого в жертву Одину або конунга-жерця[1602], але ця здогадка, основана на епічних розповідях про окремих конунгів з цим іменем, доволі дискусійна.

Аркадій Лященко (1871–1931) першим висунув здогад, що *Віщий* – це слов'янський переклад скандинавського імені Олега[1603]. Сучасні дослідники прийшли до висновку, що *Віщий* це фонетичне і змістовне відбиття імені *Хельги* у слов'янському середовищі[1604].

За літописами Олег був родичем Рюрика: *ѿ рода єму суща*[1605]. Згідно Початкового Зведення Олег був поставлений Рюриком регентом при сині Ігорі: *въдавъ єму на руцѣ с҃на своего Игорѧ бѧше бо молодъ велми*[1606]. Новгородський перший літопис називає Олега воєводою Рюрика[1607], Воскресенський летопис – племінником Рюрика[1608]. Однако ще Олексій Шахматов допускав, що у Зведенні 1093 р. Олег був названий князем[1609].

Цілий ряд дослідників вважали, що літописці просто "вставили" Олега, який не був зв'язаний з Рюриковичами. Михайло Грушевський

Скандинавские антропонимы в Древней Руси. *Восточная Европа в системе экономических и культурных связей.* VI Чтения памяти В. Т. Пашуто, 18–20 апреля 1994 г. (Москва, 1994), 23.

1598 Лидия Грот. Мифологические и реальные шведы на севере России: взгляд из шведской истории. *Шведы и русский Север (К 210-летию Александра Лаврентьевича Витберга).* Материалы Международного научного симпозиума. (Киров, 1997), 153–158.

1599 Степан Гедеонов. *Варяги и Русь*. (Москва, 2004), 182–185.

1600 Аполлон Кузьмин. Об этнической природе варягов (к постановке проблемы). *Вопросы истории*. (Москва, 1974), № 11, 65.

1601 Елена Галкина. *Тайны Русского каганата*. (Москва, 2002), 365.

1602 Otto Höfler. Das Opfer im Semnonenhein und die Edda. *Edda, skalden, saga. Festschift für Felix Genzmer*. (Helderberg, 1952), 1–67; Jan de Vries. Die Helgilieder. *Arhiv for nordisk filologi*. Bd. 72. (1957), 124–154; Omeljan Pritsak. *The Origin of Rus'*. Vol. 1. (Cambridge Mass., 1981), 120–123.

1603 Аркадий Лященко. Летописные сказания о смерти Олега Вещего. *Известия Отделения русского языка и словестности.* Т. 29. (Ленинград, 1925), 262–267.

1604 Владимир Петрухин. К дохристианским истокам древнерусского княжеского культа. *Политропон. Сборник статей к 70-летию В. Г. Топорова*. (Москва, 1998), 886; Елена Мельникова. Олег Вещий. К проблеме адаптации скандинавськиих культурных традиций в Древней Руси. *Материалы Международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения проф. М. И. Стеблин-Каменского. 10-12 сентября 2003*. (Санкт-Петербург, 2003), 355–357; Її ж. Ольгъ/Олег Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя. *Ad fontet. У источника.* Сборник статей в честь С. М. Каштанова. (Москва, 2005), 138–146.

1605 Лаврентьевская летопись, 37; Ипатьевская леторись, 16; Никоновская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т. 9. (Санкт-Петербург, 1863), 15.

1606 Ипатьевская летопись, 16.

1607 Новгородская первая летопись старшого и младшего извода. С предисловием и под. ред. А. Н. Насонова. (Москва–Ленинград, 1950), 107.

1608 Воскресенская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т. 7. (Санкт-Петербург, 1856), 268.

1609 Алексей Шахматов. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. (Санкт-Петербург, 1908), 318.

висловив здогад, що Олег міг правити у Києві між Аскольдом та Діром, тобто десь між 860–880 рр., і належав до окремої київської династії. Він навіть припускав наявність двох різних Олегів, один з яких жив на початку Х ст.[1610].

Цю версію підтримував і Анатолій Новосильцев, виходячи з повідомлення ал-Масуді про царя ад-Дір сучасником якого був "*цар ал-Олванг, у якого багато володінь, обширні будови, велике військо і багате військове спорядження. Він воює з Румом, франками, лангобардами та іншими народами. Війни між ними ведуться з переменним успіхом.*" Дослідник вважав, що ці відомості ал-Масуді можна віднести до 40-80-х рр. ІХ ст., і вони зафіксували одночасне існування Діра і Олега перед їх сутичкою[1611]. Але його гіпотеза зовсім не враховувала варіанти прочитання імен іншими відомими вченими-сходознавцями: не *ал-Олванг*, а *ал-іфраг* чи *ал-фараг*, тобто правитель Праги[1612] чи правитель франків[1613], чеський князь Вацлав[1614] чи невідомий *варанг* – варяг[1615].

Стосовно *ад-Дір* арабісти звертають увагу на артикль *ад*, який не ставиться перед власними іменами. Серед різних варіантів ім'я ал-Дін (Оттон)[1616] чи Алмуш з Волзького Булгару[1617].

Генрик Ловмяньський вважав, що Олег був смоленським князем, а його зв'язок з Рюриком – пізніша комбінація[1618]. Тут під смоленським князем можна бачити князя з Хольгарда-Гнєздова. Зрештою перш ніж оволодіти Києвом потрібно було опанувати таки Хольмгард-Гнєздово, який виступає попередником Смоленська.

[1610] Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Київ, 1913), 408–409.

[1611] Анатолий Новосельцев. Образование древнерусского государства и первый его правитель. *Вопросы истории*. (Москва, 1991), № 2–3, 3–20.

[1612] Josef Marquart. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. (Leipzig, 1903), 103; Tadeusz Lewicki. Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua.* T. 2. (1949–1950), 355–360.

[1613] Андрей Ковалевский. Славяне и их соседи по данным ал-Масуди. *Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений*. (Москва, 1973), 62–79.

[1614] Федор Вестберг. Записка готского топарха. *Византийский временник.* Т. 15. (Москва, 1910), 72–73.

[1615] Дмитрий Мишин. *Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье*. (Москва, 2008), 69–70.

[1616] François-Bernard Charmoy. *Relation de Masoudy et d'autres musulmans sur les anciens slaves*. (Sankt-Petersburg, 1833), 34.

[1617] Дмитрий Мишин. *Сакалиба (славяне) в исламском мире*, 67. Правда, ад-Діра більшість дослідників схильні пов'язувати з літописним Діром та Києвом (див.: Josef Marquart. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 102; Gerard Labuda. Okres wspólnoty słowiańskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej. *Slavia antiqua*. T. 1. (1948), 194–195; Митрофан Левченко. *Очерки по истории русско-византийских отношений*. (Москва, 1956), 63–64; Henryk Łowmiański. *Zagadninie roli Normanów w genezie państw słowińskich.* (Warszawa, 1957), 108 та ін.), звичайно, навряд чи є зміст пов'язувати державу ад-Дір з *віслянами* як *білими хорватами* (див.: Tadeusz Lewicki. Państwo Wiślan–Chorwatów w opisie al-Masudiego. *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności.* T. 49. (Kraków, 1948), 26) або ж з *лендзянами* (Henryk Paszkiewicz. *The Origin of Russia.* (London, 1954), 371).

[1618] Хенрик Ловмяньский. *Русь и норманны*. (Москва, 1985), 135–140.

Гліб Лебедєв висловив здогад, що родичем Рюрика міг бути представник місцевих нобілів[1619], тобто ладозької русі-варягів. Тут проситься аналогія з Сагою про Гамлета, його дід ютландський конунг Рюрик видав свою дочку Геруту за вікінга Хорвенділа після успішного повернення останнього з норвезького походу.

Багато сучасних дослідників погоджуються з версією, що сестра Олега (за т. з. Іоакимовим літописом в передачі Василя Татищева її звали Ефанда) була матір'ю спадкоємця Рюрика[1620]. Після загибелі Рюрика, Олег спочатку став регентом при неповнолітньому племіннику, а потім фактично узурпував владу, відсунувши Ігоря.

Фрагменти Іоакимового літопису збереглися у перекзі Василя Татіщева (1686–1750). Навколо цього літопису триває давня дискусія[1621]. Можна погодитися з одним з перших дослідників цієї пам'ятки Петром Лавровським (1827–1886), який вважав, що неможливо довести, що літопис дійсно написаний новгородським єпископом Іоакимом Корсунянином і дійшов до нас в первісному вигляді, а тому розглядати його інформацію не більше ніж вірогідною, було би несправедливо[1622]. І все ж, схоже, що окремі частини цієї пам'ятки зберігають давню автентичну інформацію. Ще Бьєрн Клейбер відзначив, що одне з джерел, які відносяться до кола "саг про давні часи", могло стати основою Іоакимового літопису[1623]. Цю версію розвинув Гліб Лебедєв, звернувши увагу, що ріка Кумень, на якій був розбитий князь Буривой (за сагами конунг Хергейр, Хреггвід чи Хертніт), – це ріка Куммене у Фінляндії, а ім'я "Адвінда" присутнє в новгородському ономастиконі – одного з посадников звали Отвіне[1624].

Величезна література, присвячена Олегові, добре демонструє всю складність спроб відтворення його біографії[1625]. Зупинимося на аналізі

[1619] Глеб Лебедев. *Эпоха викингов*, 245.

[1620] Михаил Свердлов. *Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2003), 127.

[1621] Сергей Азбелев. *Устная история в памятниках Новгорода и новгородской земли*. (Санкт-Петербург, 2007), 6–34; Евгений Пчёлов. *Рюрик*. (Москва, 2010), 37–67; Сергей Конча. Скандинавские элементы Иоакимовской летописи и вопрос о ее происхождении. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (Москва, 2012), № 3, 98–111.

[1622] Пётр Лавровский. Исследование о летописи Якимовской. *Ученые записки Второго отделения Императорской Академии Наук.* Кн. 2. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 1856), 77–160.

[1623] Björn Kleiber. Nordiske spor i en gammel Russiske kronika. *Maal og Minne*. (Oslo, 1960), heft 1–2, 70.

[1624] Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.* (Москва, 2001), 62.

[1625] Август Людвиг Шлецер. *Нестор*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1809), 5–8; Т. 2. (Санкт-Петербург, 1809), 634, 641, 752–758; Пётр Лебединцев. Какая местность в древности называлась Олеговой могилой. *Киевские университетские известия*. (1876), № 12, 29–34; Johannes Steenstrup. *Normannerne*. Bd. 1. (København, 1876), 120–128; Gustav Storm. *Kritiske bidrag til vikingetidens historie*. (Cristiania, 1878), 92–99; Richard Constant Boer. Uber die Orvar-Odds saga. *Arkiv for nordisk filologi.* Bd. 8. (1892), h. 2, 109–112; Axel Olrik. *Kilderne til sakses oldhistorie*. Bd. 2. (København, 1894), 125–132; Александр Кирпичников. К литературной истории русских летописных сказаний. *Известия Отделения русского языка и словестности.* Т. 2. (Санкт-Петербург, 1897),

кн. 1, 54–59; Михаил Халанский. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. (1902), № 8, 281–299; Карл Тиандер. *Поездки скандинавов в Белое море*. (Санкт-Петербург, 1906), 235–245; Василий Сергеевич. *Лекции и исследования по древней истории русского права*. (Санкт-Петербург,1910), 626–628, 631–632, 635; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Київ, 1913), 235, 383, 405–406, 409–411, 413, 418–421, 429–437, 478–479, 585, 587; Павел Коковцов. Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X веке. *Журнал Министерства народного просвещения*. (1913), № 11, 115–128; Владимир Пархоменко. К вопросу о хронологии и обстоятельствах жизни летописного Олега. *Известия Отделения русского языка и словестности*. Т. 19. (Санкт-Петербург, 1914), кн. 1, 245–260; Дмитрий Иловайский. *Вероятное происхождение св. кн. Ольги и новый источник о князе Олеге*. (Москва, 1914), 13 с.; Алексей Шахматов. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря. *Записки неофилологического об-ва*. Вып. 8. (Петроград, 1915), 391–395; Vilhelm Thomsen. *Samlede Afhandlinger.* Vol. 1. (Kobenhavn–Kristiania, 1919), 125–144; Василий Истрин. Договоры русских с греками X в. *Известия Отделения русского языка и словестности*. Т. 28. (Ленинград, 1924), 386–387; Аркадий Лященко. Летописные с сказания о смерти Олега Вещего. *Изветия Отделения русского языка и словестности*. Т. 29. (Ленинград, 1925), 274–278; Його ж. Сага про Олафа Трюггвасона і літописні оповідання про Ольгу. *Україна*. (Київ, 1926), кн. 4, 3–23; Иван Мещанинов. Халдовы ворота. *Язык и литература*. Т. 3. (Ленинград, 1929), 59–69; Елена Рыдзевская. К летописному сказанию о походе Руси на Царьград в 907 г. *Известия АН. 7 серия: Отделение Общественных Наук*. (Ленинград, 1932), № 6, 471–479; Сергей Обнорский. Язык договоров русских с греками. *Язык и мышление.* Вып. 6–7. (Москва–Ленинград, 1936), 75–85; Владимир Пархоменко. Когда жил Вещий Олег? *Slavia*. R. 14. (Praha, 1936–1937), sv. 1/2, 170–175; Сергей Бахрушин. Некоторые вопросы истории Киевской Руси. *Историк-марксист*. (Москва, 1937), № 3, 172–173; Александр Пресняков. *Лекции по русской истории.* Т. 1. Киевская Русь. (Москва, 1938), 69; Александр Соловьев. Заметки о договорах Руси с греками. *Slavia*. R. 15. (Praha, 1938), sv. 3, 402–417; Владимир Мавродин. Славяно-русское население Нижнего Дона и Северного Кавказа в X–XIV веках. *Уч. зап. Ленинградского гос. пед. ин-та им. А.И.Герцена*. ФИН. Т. 11. (1938), 244–249; George Ostrogorsky. L'expedition du prince Oleg contre Constantinopole en 907. *Annales de Institut Kondakov. Seminarium Kondakovianum*. Vol. 11. (Praha, 1939), 47–61; Дмитрий Лихачев. *Русские летописи и их культурно-историческое значение*. (Москва–Ленинград, 1947), 162–165; Борис Греков. *Киевская Русь*. (Москва, 1949), 449–450; Іларіон Свенціцкий. Питання про автентичність договорів Русі з греками в X в. *Питання слов'янського мовознавства*. Кн. 2. (Львів, 1949), 103–122; Aleksander Vasiliev. The Second Russian Attak on Constantinople. *Dumbarton Oaks Papers.* (Cambradge Mass., 1955), no. 6, 216–221; Эрик Мольнар. *Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа*. (Будапешт, 1955), 112–118; Йожеф Переньи. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами. *Studia slavica*. T. 2. (1956), 9–24; Митрофан Левченко. *Очерки по истории русско-византийских отношений.* (Москва, 1956), 101–129; Мария Павлушкова. Русско-венгерские отношения до начала XIII века. *История СССР*. (Москва, 1959), № 6, 145–155; Aleksander Soloviev. Die angebliche ungarische Herrschaft in Kiev im 9. Jahrkundert. Lunds Universitets Arsskrift. Vol. 8. (1960), 123–129; Борис Рыбаков. *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*. (Москва, 1963), 178–179; Antal Bartha. A IX. – X. századi magyar társadalom. (Budapest, 1968), 193 l; Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий). *Труды Отдела древнерусской литературы.* Т. 30. (Москва, 1976), 17–21; Аполлон Кузьмин. *Начальные этапы древнерусского летописания*. (Москва, 1977), 330–337; Андрей Сахаров. Поход Руси на Константинополь в 907 г. *История СССР*. (Москва, 1977), № 6, 72–103; Його ж. *Дипломатия Древней Руси*. (Москва, 1980), 80–89; Елена Рыдзевская *Древняя Русь и Скандинавия в X – первой половине XIII вв.* (Москва, 1978), 176–179; Всеволод Николаев. Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о руси-дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г. *Византийский Временник.* Т. 42. (1981), 147–153; Михаил Брайчевский. К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860–863). *Советский ежегодник международного права. 1982*. (Москва,

інформації джерел, згрупувавши їх за географічним принципом.

За Найдавнішим літописом Олег у 882 р. здійснив похід на південь в ході якого здобув Смоленськ, Любеч, підступом захопив Київ, де було вбито князів Аскольда і Діра, і переніс туди центр новоствореної держави. Як писав Борис Рибаков "*норманський конунг... незаконно і підступно оволодів Києвом*"[1626]. У 883 р. він долучив до неї землі древлян, у 884 р. – сіверян, 885 р. – радимичів, а потім уличів та тиверців. У 907 та 911 рр. здійснив успішні походи на Константинополь, які завершилися мирними угодами, а у 911 (чи 922 р. за Першим Новгородським літописом) помер в Києві чи Ладозі від укусу гадюки, яка виповзла з черепа його коня, таким чином збулося пророцтво волхвів.

Скандинавські джерела згадують кількох зовсім різних Олегів (Хельгі). В поемах "Відсід" (VIII ст.) та "Беовульф" (VIII ст.) Halga Til – Олег Сильний з данської династії Скьольдунгів, який був батьком Хрольва Кракі (Жердинки). Про нього також розповідають ряд саг про давні часи, Саксон Граматик (бл. 1140 – п. 1208) і Снoррі Стурлусон (1178–1241). Цей Олег жив у VIII ст.

Ще два Олеги данського походження відомі з "Пісень про Хельгі": Хельгі, син Херварда та Хельгі, син Зігмунта, який вбив Хундінга.

Саксон Граматик розповів також про Хельгі, конунга Халогаланда, який сватався до дочки конунга фінів Гусі, володаря чарівних стріл, та Хельгі, нареченого дочки данського конунга Фродо на ім'я Хельга.

1983), 276–297; Його ж. *Утвердження християнства на Русі*. (Київ, 1988), 77–83; Николай Котляр. *Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах*. (Киев, 1986), 77–81; Леонтій Войтович. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль.* (Львів, 2000), 113, 115–119, 368, 383, 387, 396; Його ж. Князь Олег Віщий: легенди і загадки. *Історичні записки. Збірник наукових праць*. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Вип. 2. (Луганськ, 2004), 190–202; Його ж. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 203–210; Його ж. Олег Віщий: історіографічні легенди та реалії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка: історичні науки*. Т. 23: На пошану проф. С. А. Копилова. (Кам'янець-Подільський, 2013), С. 91–123; Його ж. Призрак Олега Вещего. *Tractus Aevorum*. Т. 2(1). (Белгород, 2015), 3–43; Владимир Перхавко. Летописное предание о захвате князем Олегом Киева в 882 г. *Образование Древнерусского государства: спорные проблемы*. (Москва, 1992), 52–60; Мария Виролайнен. Загадки княгини Ольги: Исторические предания об Олеге и Ольге в мифологическом контексте. *Русское подвижничество*. (Москва, 1996), 66–70; Галина Глазырина. *Исландские викингские саги о Северной Руси*. (Москва, 1996), 187–189; Владимир Петрухин. Походы Руси на Царьград: К проблеме достоверности летописи. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1997), 65–69; Його ж. Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г*. (Москва, 2000), 222–229; Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX–XI в*. (Москва, 2001), 110–125; Елена Мельникова. Сюжет смерти героя "от коня" в древнерусской и древнескандинавской традициях. *От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный член-кор. РАН Я. Н. Щапову*. (Москва, 2005), 95–108.

[1626] Борис Рыбаков. *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*. (Москва, 1963), 179.

Сноррі Стурлусон повідомляє про Хельгі Сміливого, сина конунга Хрінгарікі (перша половина IX ст.)[1627].

До кінця VIII ст. відноситься діяльність конунга Хедебю в Південній Ютландії на ім'я Heiligo[1628].

Адам Бременський (+ п. 1081), посилаючись на короля Свена II Естрідсена (1047−1074), повідомляє, що останнім конунгом Данії з династії Скьольдунгів був Helgi (Олег), *любимий народом за свої справедливість і святість*. Його змінив швед Олаф, який захопив данський престол *силою зброї*[1629]. За Адамом Бременським цей Олег став данським конунгом після розгрому вікінгів, тобто після 1 вересня 891 р., коли германський король Арнульф розгромив норвезьких вікінгів при Лувені, так що *трупи вбитих норманів забили русло* р. Дейле (Діль)[1630]. На цій підставі Омелян Пріцак відносив правління Олега в Данії до 891−900 рр., вважаючи, що після цього він перебрався на Русь[1631]. Якщо ж з першою датою можна ще погодитися, то 900 р. взятий дослідником довільно без обґрунтування. "Морський конунг" з Свеаланду (Швеції) Олаф Гора Руїн опанував данський престол десь наприкінці IX − на початку X ст. Як склалася доля конунга Helgi невідомо, хоча народ любить *за свої справедливість і святість* переважно загиблих героїв. Чи міг цей Helgi емігрувати на Русь? За певних обставин − так, але все, що про нього відомо зовсім не в'яжеться з інформацією про Олега Віщого. Виникає наступне питання: яким чином данський Helgi міг дістатися Русі? Зрозуміло, що найпростішим був би звичний для вікінга морський шлях: програвши боротьбу за Данію йому найпростіше було відплисти до родичів у Ладогу чи пройти по Німану або Даугаві. Відступити в землі ворожих на той час *ободритів* і через численні князівства поморських і полабських слов'ян[1632] добратися до земель польських *полян*, через них далі на південний схід до Західного Бугу, який контролювали *мазовшани*, і до Волині і Прикарпаття, тобто пройти через десятки часто ворогуючих між собою князівств і союзів, виглядає надто фантастично[1633].

[1627] Елена Мельникова. Ольгъ/Олег Вещий, 139–143.

[1628] Arne Bøe. Helgi. *Kulturhistorisk lexicon for nordisk middelalder.* Vol. 6. (København, 1961), 353–354.

[1629] Magistri Adami Bremensis. *Gesta hammaburgensis ecclesiae pontificum*. Hrsg. von B. Scheidler. (Hannover–Leipzig, 1917), I, 50; Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви. Перевод В. В. Рыбаков. *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий.* (Москва, 2012), I, 50 (с. 324).

[1630] Annales Fuldenses. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. 1. (Hannoverae, 1826), 413.

[1631] Омелян Пріцак. Походження Русі. *Хроніка*. № 1/2. (Київ, 1994), 19.

[1632] Генрих Санчук. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.). *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 195–212.

[1633] Щоб добратися з Данії до району Плісneська через материк в кінці IX – на початку X ст. потрібно було пройти через князівства ободритів, вільців, глинян, бетинців, смоленців, моричан, гаволян, дядошан, мільчан, бежунчан, веричан, фраган, лупигоян (глупчиців), голендзян, віслян, лендзян, черв'ян та бужан (Леонтій Войтович. *Галицько-волинські етюди*. (Біла Церква, 2011), 49–71).

Над можливістю використання шляху по Віслі і Західному Бугу ми вже зупинялися вище.

Співставивши скандинавські матеріали з відомостями найдавніших літописів і, перебуваючи під певним впливом Генріка Ловмяньського, О. Пріцак дійшов висновку, що в образі літописного Олега Віщого злилися два персонажі: Олег Віщий – міфічний князь-перевертень епічних сказань з роду Ільвінгів, герой легенд про похід на Константинополь і загибелі від укусу змії, та реальний конунг, який об'єднав землі *кривичів*, здійснив похід на Візантію і загинув під час походу на прикаспійські землі[1634]. В останньому він виходив з інформації т. з. хозарських документів. Загалом його висновок стосовно Олега спекулятивний і відбиває прихований захист *хазарської* версії походження Києва та Київської Русі.

Таким чином, потрібно зазначити, що всі скандинавські джерела розповідають про різних Олегів (це ім'я було поширене у Скандинавії і пізніше у XI–XIII ст.[1635]), але жодного з них не можна пов'язати з літописним Олегом. Намагання всіх цих численних осіб якимсь чином об'єднати – позбавлене сенсу.

Чи не єдиним скандинавським джерелом, діяльність героя якого знаходить паралелі в розповідях найдавніших літописів про Олега, є норвезька "Сага про Орвара-Одда". Ця сага була записана бл. 1265–1275 рр.[1636] і збереглася в двох редакціях, які відмінні між собою в деталях. За цією сагою Одд Священна Стріла був сином знатного вікінга Гріма, який народився на о. Рафніста в Хагоголанді на півночі Норвегії. Родичі переїхали у Вік, де відкрилася спадщина діда, залишивши хлопчика на виховання у Беріруаді у місцевого хевдінга Інгіальда, де він виріс з його сином Асмундом. Там же віщунка Гейда напророчила йому смерть від гадюки, яка виповзе з черепа його улюбленого коня. Тоді Одд вбив свого коня, поховав його в прибережному піску, і вирушив у звичні для вікінгів мандри. Пригоди занесли його в Кунігард, столицю Хунеланда (?), де він одружився з Сілкісіф ("Шовковою дівою"!), дочкою місцевого конунга, по смерті якого став правителем і *ландверманом* (воєводою) при юних братах дружини Геррауді і Асмунді, здійснивши походи у Бярмію та Візантію. Вже на старості йому довелося у справах заїхати на о. Рафніст. Повертаючись на корабель,

Частина цих племен утворила кілька князівств (ті ж самі ободрити, князівства яких воювали з данцями), деякі об'єднання були достатньо потужними.

1634 Omeljan Pritsak. Oleg the Seer and Oleg "the Grand Prince of Rus'". *Oleksander Ohloblyn Festschrift.* Ed. Wasyl Omelchenko. (New York, 1978), 389–399.

1635 Erik Henrik Lind. *Norsk-Isländska dopnamn och fingerade namn frånmadeltiden*. H. 4. (Uppsala–Leipzig, 1909), 508–510; Jan Owe. *Svenskt runnamnregister*. (Stokholm, 1993), 39.

1636 Stephen A. Mitchell. Fornaldarsögur. *Mediaval Scandinavia. An Encyclopedia*. Ed. Ph. Pulsiano. (New York, 1993), 206–208.

він спіткнувся. Поворушивши пісок списом, він знайшов череп коня, звідки виповзла змія і вжалила його в ногу під щиколоткою[1637].

Ще перший видавець і дослідник саги Ріхард Бур звернув увагу на невідповідність у тексті саги (вбивши коня Одд вважає себе в безпеці, хоча віщунка попередила його про смерть від гадюки, яка виповзе з черепа коня), що, на його думку, свідчило про пізній її характер і залежність від більш точної передачі легенди у літописному варіанті[1638]. З останнім погоджувалися і пізніші дослідники[1639]. На думку Р. Бура, легенда про загибель героя від гадюки, яка виповзає з кінського черепа, була занесена на Русь вікінгами ще у IX ст., а в Норвегії її пов'язали з Орваром-Оддом. Схожість в переказах про смерть обох героїв могла сприяти подальшому перенесенню окремих рис з одного на іншого[1640]. Однак в норвезькому народному епосі збереглися ближчі до літопису варіанти саги, що відзначила Олена Ридзевська[1641]. Карл Тіандер з цього приводу висловив припущення, що первинною була легенда про смерть Олега в Ладозі: вона послужила матеріалом для літописця Нестора і для автора саги. Тільки скальду довелося мати справу з уже обробленим і достатньо заплутаним матеріалом, тоді як літописець мав під руками легенду у чистому вигляді[1642]. Появу у сазі єдиного мотиву, який збігається з літописною розповіддю про Олега, можна пояснити впливом Єлизавети Ярославни, яка як дружина короля Гаральда III Суворого Правителя і мати короля Олафа Спокійного перебувала в Норвегії у 1045–1067 рр. Але якраз росіка саги про Одда найбільш слабка основа для зближення переказів про Олега та Одда[1643].

Частина дослідників приймала тотожність Олега Віщого з Орваром-Оддом без застережень, намагаючись узгодити інформацію саги та літописів[1644], при цьому навіть не беручи до уваги, що спільним між ними є лише один фольклорний мотив, а все інше відрізняється, в т. ч. імена,

---

[1637] *Richard Constant Boer. Über die Qrvar-Odds saga. Arkiv f*ör nordisk filologi. T. 8. (Lund, 1892), 97–139; Idem. Weiteres zu Qrvar-Odds saga. *Ibidem*, 246–255; Карл Тиандер. *Поездки скандинавов в Белое море.* (Санкт-Петербург, 1906), 132–139.

[1638] *Orvar-Odds saga*. (Leiden, 1888), 95.

[1639] Елена Мельникова. Сюжет смерти героя "от коня" в древнерусской и древнескандинавской традиции. *От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я. Н. Щапову*. (Москва, 2005), 95–108; Сергей Неклюдов. Легенда о вещем Олеге: опыт исторической реконструкции. *Историко-филологический сборник "Con amore" в честь Любови Николаевной Киселевой*. (Москва, 2010), 366–395.

[1640] Richard Constant Boer. Über die Qrvar-Odds saga, 109–112.

[1641] Елена Рыдзевская. Древняя *Русь и Скандинавия IX–XIV вв*. (Москва, 1978), 186.

[1642] Карл Тиандер. *Поездки скандинавов в Белое море*. (Санкт-Петербург, 1906), 235–245.

[1643] Елена Рыдзевская. Древняя *Русь и Скандинавия*, 190.

[1644] Аркадий Лященко. Летописные сказания о смерти Олега Вещего. *Известия отделения русского язика и словестности*. Т. 29. (1924), 254–288; Николай Беляев. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. (Praha, 1929), 256.

а літописна розповідь відрізняється більшим архаїзмом у порівнянні з сагою[1645]. Тому вважати Орвара-Одда тотожнім літописному Олегу немає жодних підстав. Зворотній вплив саги на редагування літописів можна побачити у версіях про від'їзд Олега за море.

Відомий польський геральдик і історик шляхетських родин Бартош Папроцький (1543–1614), який після поразки австрійської партії в боротьбі за польський престол з шведським претендентом Сігізмундом Вазою емігрував до Моравії, написав там чеською мовою працю з історії Моравії[1646], де подав відомості про останнього правителя Великої Моравії "короля" Олега, який ніби-то був сином князя Олега Святославича, підступно вбитого братом Ярополком Святославичем у 971 р. Цього Олега (*Колег* син *Колги* – за Б. Папроцьким) батько, відчуваючи небезпеку, відправив на службу до чеських князів, де він відмовився від князівського титулу, жив як звичайний лицар і любив говорити *іди до врага* (за Б. Папроцьким в чеському перекладі це означало *іди до чорта*), за що був прозваний Врагом, а його маєтність отримала назву Врагов, ніби вперше згаданий під 1180 р. Від його нащадків виводили свій рід графи Жеротинські. Далі Б. Папроцький помістив напівфантастичні докази князівського походження нащадків Олега, на зразок того, що Олег ніби-то дав своєму синові на підтвердження князівського походження "лист золотою грамотою писаний" та спроб Пліхти з Жеротина добути це підтвердження на Русі в часи короля Яна Люксембурга.

Зрозуміло, що Олег, згаданий Б. Папроцьким, якби він навіть і існував, не міг мати жодного відношення до Олега Віщого. І. Мицько переконливо реконструював джерела і процес компонування цієї версії польським генеалогом[1647], звернувши, зокрема, увагу на походження графів Жеротинських від бурграфа Блуда з Блудова (1213–1215)[1648].

Відомий чеський гуманіст Ян Амос Коменський (1592–1670), який мав можливість користуватися архівом графів Жеротинських, бл. 1620 р. написав дослідження з генеалогії цієї родини "De origine baronum a Zierotin", в якому також розповів про Олега (Olgo). За ним цей князь був сином Олега свояка Рюрика і маймав моравський престол у 940–949 рр. Вчений зіслався як на джерело на якісь руські хроніки. На жаль, ця праця Я. А. Коменського не збереглася[1649].

[1645] Adolf Stender-Petersen. *Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik*. (Aarhus, 1934), 182–188; Хенрик Ловмяньский. *Русь и норманны*, 136.

[1646] Bartosz Paprocki. *Zrcadlo Slavného Markgrabstvi Moravského.* (Olomouc, 1593), 89–90.

[1647] Ігор Мицько. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть. *П'яті "Ольжині читання". Пліснеськ, 7 травня 2010 року*. (Львів–Броди, 2011), 63–66.

[1648] Josef Janaček, Jiři Louda. *Česke erby*. (Praha, 1988), 357.

[1649] Див.: Николай Филин. Летопись Яна Амоса Коменского и киевские предания о Елье Моравленине / Об историческом прототипе Ильи Муромца. *Альманах "Армагеддон"*. (Москва, 1999). № 7.

Але цю працю використав історіограф, єзуїт, декан капітулу собору св. Віта у Празі Томаш Пешіна (1629–1680) в своєму трактаті з військової та політичної історії Морави (1677). За Т. Пешіною Олег (Holek чи Olgus), син Голькума (Golkum) свояка Рюрика, який емігрував з Русі, став королем Моравії у 940 р., будучи обраним після того, як Моравія у 939 р. відпала від Чехії через вбивство Болеславом брата Вацлава. Однак Олегові не вдалося встояти в боротьбі з угорським князем на ім'я Токшонь[1650] (Toxis – за Пешіною), хоча польський князь Земомисл прислав йому допомогу. Допомагали йому також і з Русі. У 949 р. біля Брюну (Брно) моравсько-польське військо було розгромлене угорцями, а сам король Олег втік до князя Земомисла у Польщу, де і помер[1651].

Молодший сучасник Пешіни Ян Стредовський доповнив інформацію Пешіни повідомленням про повернення моравського короля Олега на Русь, де він якийсь час командував військом княгині Ольги і приборкав її противників, а також з прибулими з Морави священиками займався християнізацєю краю, де і помер у 967 р.[1652]

На думку Антона Флоровського, Я.-А. Коменський був знайомий з якимсь псевдоісторичним західноруським твором, в якому розповідалося про боротьбу синів Святослава, поєднану з домислом про Олега[1653]. Однак ця гіпотеза нічим не обґрунтована, крім того вчений виходив з засади, що Я. А. Коменський та Т. Пешіна були знайомі з працею Б. Папроцького, тоді як їх джерела могли бути зовсім іншими.

Аналізуючи розповіді Б. Папроцького та чеських істориків XVI–XVIII ст., можна з великою долею вірогідності припускати, що вони були незнайомі з руськими літописами і черпали свою інформацію з якихось документів з архіву графів Жеротинських або ж з пізніше втрачених моравських хронік, як припускав Аполон Кузьмін[1654].

Вчений дослідник XVIII ст. сілезький німець Християн Феофіл фон Фрізе у своїй "Історії польської церкви", написаній у 1785 р., викладаючи історію моравського короля Олега, був знайомий з працею Шлецера про найдавніший літопис. За його версією Олег, син Олега Віщого, емігрував у Моравію через переслідування Ігоря. Тут він за підтримкою німецького короля Оттона I, який організував змову проти князя Болеслава у 939 р., оволодів моравським престолом у 940 р.

[1650] Токшонь (бл. 931–970) був правителем Угорщини у 955–970 рр., але за правління його старшого брата Фауса (945–955) він займав високе становище у війську (Леонтій Войтович, Олександр Целуйко. *Правлячі династії Європи*. (Біла Церква, 2008), 13).

[1651] Pesina z Čehorodu Thomas Jan. *Mars Moravicus.* (Dobroslawina, 1677), 230–234.

[1652] Jan Stredowsky. *Sacrae Moraviae historia sive vita ss. Cyrili et Methudii*. (Solisbaci, 1710), 523–540.

[1653] Антоний Флоровский. Русское летописание и Я. А. Коменский. *Летописи и хроники. Сборник статей. 1973 г*. (Москва, 1974), 312–316.

[1654] Аполлон Кузьмин. *Падение Перуна*. (Москва, 1988), 153–154.

Тоді у 941 р. після невдалого походу на Візантію Ігор уклав з Олегом оборонний союз. З 945 р. Олег зіткнувся з натиском угрів, які здобули столицю Морави Велеград і у 948 р. проголосили правителем Морави угорського принца Токшоня. Програвши боротьбу з уграми, Олег спочатку відійшов у Польщу, а потім повернувся на Русь, був прийнятий Ольгою, став її соратником і ініціатором посольства до Оттона І, з яким мав контакти раніше. Цей Олег помер на Русі у 967 р.[1655]

Микола Філін, співставляючи моравську інформацію про князя Олега з інформацією про християнську місію на Русі норвезького конунга Олафа Трюгвасона, прийшов до висновку, що Олег Олегович вірогідно справді існував, прибувши в Моравію з своєю дружиною та скарбницею у 939–940 рр., він одружився з Ярою-Ярославою, дочкою чеського князя Болеслава[1656], а далі, спираючись вже на династичні права і моравську знать, проголосив себе королем. Програвши боротьбу з угорцми, він виїхав до Кракова, а з-відти – на Русь, що і відбилося у билинах у відомому сюжеті про поїздку Іллі з Морова до Києва через Краків[1657]. При цьому він спирався на висновок Михайла Халанського, який виводив ім'я богатиря Іллі від Helgi – Олій, Єлья – Ілля[1658].

Історики давно звернули увагу на те, що билинний богатир Ілля Муромець їхав до Києва через Туров[1659]. Взагалі трансформація Іллі з Морова (Морави?) в Іллю з Мурома (Муромця) могла відбутися вже у XVII ст. під вливом реального образу козака Іллі Муромця (Коровіна), який в Смутний час виступив претендентом на царський престол як царевич Петро і був страчений у 1608 р.[1660] Сама ж загадка билинного богатиря далека від розв'язання[1661]. При цьому його зв'язок з моравським

[1655] Христиан Феофил фон Фризе. История польской церкви от начала християнства в Польше до нашого времени. Пер. М. П. Устимовича. Т. 1. (Варшава, 1895), 33–34, 41–44.

[1656] Імена *Ярослав* і *Ярослава* виникли у русько-варязькому середовищі на першому етапі асиміляції варягів-русі, в родині чеського князя Х ст. таких імен не могло бути.

[1657] Див.: Николай Филин. Об историческом прототипе Ильи Муромца. *Альманах "Армагеддон"*. (Москва, 1999), № 7.

[1658] Михаил Халанский. Об отношении былин об Илье Муромце к Сказаниям об Олеге Вещем. *Журнал Министерства народного образования.* (1911), сентябрь, 56–57.

[1659] Аркадий Турилов. К истории Великоморавского наследия в литературе южных и восточных славян. *Великая Моравия и ее культурно-историческое значение*. (Москва, 1985), 257–260; Пётр Лавров. Материалы к истории возникновения древнейшей славянской письменности. *Там само*, 277.

[1660] Дмитрий Иловайский. Богатырь-казак Илья Муромец как историческое лицо. *Русский архив*. (Москва, 1893), кн. 5, 33–58.

[1661] Александр Веселовский. Исполин Илья Муромец у Луиса де Кастильо (Заметки к истории русского эпоса). *Журнал Министерства народного просвещения*. (1883), апрель, 216–220; Всеволод Миллер. Илья Муромец. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. 12А. (Санкт-Петербург, 1894), 949–951; Алексей Марков. К вопросу о прозвище Ильи Муромца. *Этнографическое обозрение*. (1900), № 1, 159–160; Галина Глазырина. Илья Муромец в русских былинах, немецкой поэме и скандинавской саге. *Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР*. (Москва, 1978), 193–196.

князем Олегом виглядає правдоподібним, хоча це в жодному випадку не дозволяє стверджувати тотожність Олега Моравського з літописним Олегом Віщим[1662].

Велика література сформувалася навколо комплексу єврейсько-хозарських документів, куди відноситься листування кордовського міністра Хасдая ібн Шапрута з хозарським каганом Йосифом, відоме в короткій та докладній редакціях[1663], т. з. Київський лист хозарських євреїв[1664] та Кембриджський документ Соломона Шехтера[1665].

За інформацією автора останнього, який називає себе хозарським євреєм, підданим кагана Йосифа, переслідування євреїв візантійським імператором Романом Лакапіном (920–944) викликали напругу у стосунках з Хозарією, наслідком якої було підбурення проти хозар "царя Русії" HLGW (Хельгу). Цей князь зайняв Самцкерц (С-м-л-рай) Хозарський (за Михайлом Артамоновим це Тамань–Таматарха, тобто Тмутаракань, але, можливо, це скоріше – Керч–Корчев[1666]), скориставшись відсутністю хозарського воєначальника Песаха. У відповідь Песах захопив три візантійські міста. Песах змусив князя Хельгу розпочати війну з Візантією, але його флот було спалено грецьким вогнем і він пішов морем у Персію чи Фракію[1667].

Кембріджський документ, знайдений в 1912 р. професором Соломоном Шехтером у генізі караїмської кінаси у Каїрі, історики пов'язали з посольством Ісаака бен Натана у Константинополь, що дозволило датувати пам'ятку 949 роком. Це, в свою чергу, підштовхнуло до інтерпретації інформації документу як ремінісценсії з походу русів на Каспій у 945 р. (чому не 912/913?) і пропозицій корінно змінити хронологію давньої історії[1668].

[1662] Александр Королев. *История междукняжеских отношений на Руси в 40-е – 70-е годы X века*. (Москва, 2000), 166–168; Його ж. Олег Моравский. *Королев А. Загадки первых русских князей.* (Москва, 2002), 74–82.

[1663] Павел Коковцов. Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X веке. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. (1913), № 11, 118–126; Його ж. *Еврейско-хазарская переписка в X в.* (Ленинград, 1932), XXXVIII+134 с., 4 табл.; Юдель Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X в. *Еврейская мысль*. Т. 1. (Петроград, 1922), 31–71; Норман Голб, Омельян Прицак. *Хазарско-еврейские документы X в.* (Москва-Иерусалим, 1997), 117–149.

[1664] Norman Golb, Omeljan Pritsak. *Khazarian Hebrew documents of the tenth century*. (Ithaca–London, 1982), 3–71; Анатолий Новосельцев. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. (Москва, 1990), 216–219.

[1665] Павел Коковцов. *Еврейско-хазарская переписка в X в.*, 113–123; Norman Golb, Omeljan Pritsak. *Khazarian Hebrew documents*, 101–155; Анатолий Новосельцев. *Хазарское государство*, 216–219.

[1666] Юрий Могаричев. Об одном из сюжетов Жития Стефана Сурожского (Бравлин из Новгорода или Песах из С-м-к-рая?). *Хазарский альманах*. Т. 6. (Киев–Харьков, 2007), 188.

[1667] Павел Коковцов. *Еврейско-хазарская переписка в X в.*, 113–123; Norman Golb, Omeljan Pritsak. *Khazarian Hebrew documents*, 141.

[1668] Константин Цукерман. Русь, Византия и Хазария в середине X в.: Проблемы хронологии. *Славяне и их соседи*. Вып. 6. (Москва, 1996), 68–80.

Інші дослідники звертали увагу, що Кембріджійський документ міг бути помилково пов'язаний з василевсом Романом Лакапіном[1669]. Георгій Вернадський запропонував ототожнити Хельгу з хазарського документа з старшим сином Ігоря та Ольги, мужем Предслави.[1670] Популярною залишається версія про тмутараканського князя Хельгу[1671], яка останнім часом була підкріплена аргументацією Володимира Петрухіна. Справедливо вважаючи, що немає жодних підстав для перегляду хронології правління Олега, російський дослідник вирішив, що так само немає жодних підстав для ототожнення Хельгу з хозарської переписки з Олегом Віщим. Хельгу-Олег з хозарської переписки − це інший представник династії Рюриковичів, який був найбільш активним на хозарському напрямку. Такий князь міг правити у Чернігові. Частковий розгляд матеріалів розкопок знаменитої Чорної могили у Чернігові у 1996 р., зокрема заклепки від лоді, як і сам обряд поховання у лоді, вказують на скандинавські традиції: в центрі ритуального простору знаходився котел з м'ясом жертовної тварини, над ним доспіхи − ритуал повторював обстановку Вальгали − воїнського раю, куди потрапляли тільки герої. Чернігівський князь Хельгу-Олег міг у 941 р. здійснити самостійний похід на Тмутаракань, а з-відти у 943/944 р. − на Берда[1672]. В останньому поході брав участь і знаменитий полководець Ігоря та Святослава − Свенелд[1673].

Однак з хозарськими документами не все так гладко. Автентичність їх достатньо проблематична, особливо докладнішої редакції та Кембріджського документу[1674]. І листування кордовського міністра з

[1669] Анатолий Новосельцев. Образование древнерусского государства и первый его правитель. *Вопросы истории*. (Москва, 1991), № 2–3, 3–20.

[1670] Георгий Вернадский. *Киевская Русь*. (Москва, 1996), 41.

[1671] Федор Вестберг. *Записка готского топарха*. (Москва, 1910), 1922 с.; Владимир Мошин. Хельгу хазарского документа. *Slavia.* Roč. 15. (Praha, 1938), 191–200; Руслан Скрынников. Войны Древней Руси. *Вопросы истории*. (Москва, 1995), № 11–12, 28. Подібною була давня гіпотеза Володимира Мавродіна за якою Олег був князем чи воєводою Причорноморської Русі, який порвав з Києвом або взагалі не був з ним пов'язаний, а новгородський літописець сплутав його з Олегом і переніс події до близької йому Ладоги.

[1672] Владимир Петрухин. Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г*. Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева. Отв. ред. Т. М. Калинина. (Москва, 2000), 222–229.

[1673] Николай Половой. О русско-хазарских отношениях в 40-е гг. X в. *Записки Одесского археологического общества*. Т. 1 (34). (1960), 343–353; Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 380, 384; Його ж. Воевода Свенельд. *Культура Древней Руси*. (Москва, 1966), 30–35.

[1674] Авраам Гаркави. *Сказания еврейских писателей о хазарах и Хазарском царстве.* (Санкт-Петербург, 1874), 78, 153; Павел Коковцов. *Еврейско-хазарская переписка в X в.*, 31; Paul Pelliot. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Suivi de Quelqes noms turcs d'hommes et de peoples finissant en "ar". *Luvres posthumes de Paul Pelliot*. (Paris, 1950), 222; Norman Golb, Omeljan Pritsak. *Khazarian Hebrew documents*, 77–79; Вадим Майко. *Средневековое городище на плато Тепсень в юго-восточном Крыму*. (Киев, 2004), 37–45; Игорь Семенов. К интерпретации сообщения

хозарським каганом, знайдене серед рукописів караїмського гебраїста Авраама Фірковича (1787–1874), і два інші документи, які могли потрапити в Каїр через того ж Фірковича, правдоподібно були виготовлені для обґрунтування хозарського походження кримських караїмів[1675]. Спроба підтвердити цю автентичність з допомогою інтерпретації археологічних матеріалів[1676] не знайшла підтримки при більш ґрунтовному розгляді цих матеріалів. Можна стверджувати, що похід Песаха, якщо він і мав місце, ніяк не відбився в археологічних комплексах[1677].

Таким чином, звичайно, якщо не дотримуватися думки, що *Повість временних літ* є не більше ніж продукт пізнішої літературної творчості, можна погодитись, що Олег був для Рюрика *ѿ рода єму суща*[1678]

За "Сагою про Орвара-Одда", відношення якої до літописного Олега більш ніж сумнівне, Одд в Кунігарді (близькому за співзвучністю до Канугарда–Києва), столиці Хунеланда (?), одружився з дочкою місцевого конунга, яку звали Сілкісіф ("Оксамитова чи Шовкова діва"), а по смерті тестя став правителем і *ландверманом* (воєводою) при юних братах дружини. В цьому конгломераті, де перемішані Кунігард (Київ) в загадковому південному Хунеланді та "оксамитова діва", як можливий відбиток важливих торговельних угод з Візантією, які відкрили регулярний доступ до візантійського шовку, реальним виглядає тільки те, що за віком літописний Олег дійсно міг бути зятем Рюрика. Але цього надто мало, щоби прийняти подібну версію. Рівно ж як і версію Іоакимового літопису про те, що Олег був братом Ефанди, дружини Рюрика[1679].

Ким був все-таки Олег: зятем чи шурином Рюрика? Шведським, норвезьким, данським вікінгом чи представником місцевої *русі*? Джерела дають простір тільки для гіпотез. Олег міг бути як шурином, так і зятем Рюрика. А міг бути і одним з його племінників. Щоб утриматися в Ладозі Рюрику потрібна була підтримка як лідерів місцевої *русі*, так і шведських, норвезьких чи данських конунгів.

"Кембриджского анонима" о походе Хельгу "царя Русии". *Хазары. Евреи и славяне.* Т. 16. (Москва–Иерусалим, 2005), 326–337; Сергей Сорочан. *Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.)*. Очерки истории и культуры. Ч. 1–2. (Харьков, 2005), 1535–1552; Михаил Кизилов. *Крымская Иудея*. (Симферополь, 2011), 81–83.

[1675] Валерій Бушаков. Як укладалася докладна редакція так званого листа хозарського царя Йосифа. *Хазарский альманах*. Т. 4. (Киев–Харьков, 2005), 118–127.

[1676] Вадим Майко. *Средневековое городище на плато Тепсень*, 44–45.

[1677] Андрей Сазанов, Юрий Могаричев. К дискуссии о так называемом походе Песаха в Крым: археологический аспект. *Археологический альманах № 28: Древняя и средневековая Таврика*. Сборник статей, посвященный 1800-летию города Судака. (Донецк, 2012), 141–148.

[1678] Лаврентьевская летопись, 37; Ипатьевская летопись, 16; Никоновская летопись, 15.

[1679] George Vernadsky. *Ancient Russia*. (New Hawen, 1943), 366.

Норвезька версія походження Олега[1680] найменш вірогідна. Данська – теж[1681]. Норвезька версія базується на сазі про Орвара-Одда. Данський Олег міг прибути до Ладоги не раніше кінця IX ст., десь біля 898–899 р., отож не міг бути тотожним літописному Олегу. Звичайно, не можна виключати, що Олег міг бути просто одним із Скьольдунгів, який прибув в Ладогу разом з Рюриком, або трохи пізніше. Хоча Готліб-Зігфрід Байєр ототожнював Урманію, конунгом якої за Іоакимовим літописом ніби-то був Олег, з шведською областю Раумдалією[1682], це не більше ніж невдала спроба узгодити джерела. Мабудь мав рацію Генрик Ловмяньський, вважаючи, що *урманський* це *норманський*[1683].

Найбільш вигідним для Рюрика був би союз з шведським обласним конунгом або ж з нащадком, нехай і віддаленим, попередньої ладозької династії, яка теж була шведського походження. Джерела не дозволяють відповісти на ці питання більш обґрунтовано.

Початок занепаду Волзько-Балтійського шляху призвів до скорочення східної торгівлі і потоку арабського срібла, яке досі регулярно поступало в Ладогу в обмін на північні хутра. *Ладозьке королівство* за таких умов могло перетворитися у другорядний лісовий край. Тільки торгівля могла забезпечити процвітання Ладоги і виживання її жителів, бо місцеві продовольчі ресурси були невеликими, а для закупки їх, в першу чергу хліба, потрібні були кошти. І для вікінгів східна торгівля мала першорядне значення, піки її розвитку забезпечували свіжі притоки скандинавського населення, що дозволяло утримувати баланс у трикутнику: скандинави–фіни–слов'яни. А поруч вже функціонував шлях "з варяг в греки" по Даугаві (Західній Двині) та Касплі і далі до Дніпру, прорубаний свого часу Ейріком Мандрівником та іншими відважними авантюристами. Один із них, родич і племінник Рюрика – Аскольд, син Рагнара Ладброка, утвердився в Києві (Канугарді), звільненому з допомогою його попередника Діра від хозарської залежності. Київський князь з часів Діра носив претензійний титул "кагана", щоби показати свою рівність з правителем хозар, якому раніше платив данину. Дискусійним залишається інтерпретація повідомлення згадуваного вже арабського енциклопедиста ал-Масуді про суперництво царя ал-Дір з царем ал-Олванг (?), як прочитав це ім'я А. Новосельцев[1684].

[1680] С. В. Демин. *Олег – основатель государства Киевской Руси* // http: //ulfdalir.ulver.com/literature/Demin_Oleg.htm

[1681] Елена Мельникова. Ольгъ/Олег Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя. *Ad fontem: У источника*. Сб. стат. В честь С. М. Каштанова. (Москва, 2005), 138–146; Игорь Мыцько. Датское происхождение князя Олега. *Скандинавские древности*. Интернет-конференция. 10–30 сентября 2010 / http:/conference dansh.ru/content/view/28/39/

[1682] Thottlieb Siegfried Bayer. De Varagis. *Commentarii Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae*. T. 4 (ad annum 1729). (1735), 301.

[1683] Хенрик Ловмяньский. *Русь и норманны*, 136.

[1684] Анатолий Новосельцев. Образование древнерусского государства и первый его правитель.

Опускаючи проблематичність прочитання імені, а також враження щодо механічного поєднання різних джерел, слід розглянути можливі причини появи цієї інформації. Не виключено, що після прийняття Діром титулу кагана, його контактів з василевсом Феофілом, на сході назву князівства поєднували з його іменем, тому суперництво Олега з Аскольдом знайшло свій відбиток як суперництво царів Діра та Олега.

Михайло Брайчевський змалював переконливий портрет Аскольда, як діяльного і сильного правителя, який здійснив походи на Візантію у 860, 863 та 874 роках і прийняв християнство[1685]. Але впевнено можна говорити тільки про похід 860 року, зафіксований у різноманітних джерелах[1686]. Прийняття християнства не було загальним і, напевно, охоплювало лише еліту. Однак думка ніби Олег прийшов до влади в Києві на хвилі язичеської реакції не виглядає переконливою[1687]. Зрозуміло, що запровадження християнства, яке розпочав Аскольд, наштовхнулось на опозицію частини знаті, як місцевої так і пришлої, скандинавської. Не виключене також і суперництво Рюрика з двоюрідним братом Аскольдом, який був молодшим і за віком і за родовим рахунком Скьольдунгів. Поза сумнівами одне: Олег оволодів Києвом не без допомоги противників Аскольда, які допомогли йому проникнути в град.

Щодо хронології: у 882 р. маркграфство Рустрінгія було передано племіннику Рюрика Готфріду, синові Гаральда Клака, що певною мірою підтверджує традиційні дати. До того часу Олег опанував Смоленськ (так, схоже, у літописній традиції відбита назва сусіднього Гнєздова) і вийшов на кордони Київського каганату. І стало зрозуміло, що інтереси наступників Рюрика зосередилися на південному напрямку. Можна також стверджувати, що в опануванні Київським каганатом Олегу допоміг угорський фактор[1688].

Вопросы истории. (Москва, 1991), № 2–3, 13–14.

1685 Михаил Брайчевский. *Когда и как возник Киев*. (Киев, 1964), 160–164; Його ж. *Утвердження християнства на Русі*. (Київ, 1988), 37–76.

1686 Павел Кузенков. Поход 860 г на Константинополь и первое крещение руси в средневековых письменних источниках. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г*. (Москва, 2003), 3–172.

1687 Михаил Брайчевский. *Утвердження християнства на Русі*, 80–82.

1688 Леонтій Войтович. Князь Олег Віщий: легенди і загадки. *Історичні записки. Збірник наукових праць*. Східноукраїнський національний університет ім. В.Даля. Вип. 2. (Луганськ, 2004), 190–202; Його ж. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Пріцаком. *Хозарський альманах*. Т. 4. (Київ-Харків, 2006), 109–117; Його ж. Угро-слов'янські взаємини у другій половині IX ст. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 58. (Львів, 2009), 41–50; Його ж. Загадкова загибель князя Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. *Україно-угорські етюди*. Вип.1. (Львів, 2010), 9–27; Idem. Szvjatosláv Volodimirovicz fejdelem titokzatos halála és IX. Századbeli ugor vándorlások rejélyci. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 2. (Львів, 2012), 27–45; Його ж. Олег Віщий: історіографічні легенди та реалії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Т. 23. На пошану проф. С. А. Копилова. (Кам'янець-Подільський, 2013), 100–104.

Здобуття Олегом Києва. Мініатюра Радзивилівського літопису

Лоді Олега під Константинополем (907). Мініатюра Радзивилівського літопису

Прийняття контрибуції під Константинополем (907). Мініатюра Радзивилівського літопису

Скріплення угоди клятвами (911). Мініатюра Радзивилівського літопису

Олег біля кісток коня. Мініатюра Радзивилівського літопису

Опанувавши Київ, Олег у 883 р. змусив платити данину древлян, у 884–885 рр. – сіверян, у 885 р. – вів війну з тиверцями. Навряд, чи це була спроба відновити панування Києва над землями, які раніше від нього залежали. Скоріше вдалий полководець спішив раціонально використати згромаджені мілітарні ресурси та допомогу *угрів*.

Об'єднавши землі вздовж шляху "з варяг в греки", Олег мусив зіткнутися з Хозарським каганатом, котрий контролював шлях зі сходу через Нижню Волгу та Каспій. Ладозьке князівство піднялося завдяки своєму розташуванню на північному краю цієї магістралі. Тепер було спокусливо самому вийти на протилежний південний край. Подібних спроб було по меншій мірі дві.

У 909 р. 16 лодей *русів* (бл. 600–650 дружинників) прорвались через хозарські землі в Каспійське море, підійшли до о. Абесгуна в Табаристані і спалили торговельний флот, який стояв у тамтешній гавані. У 910 р. ті ж *руси* зайняли Сарі. Оцінка цих подій не виглядає переконливою. На думку А. Новосильцева і В. Пашуто в такий спосіб Олег йшов на зближення з Візантією і ослаблював позиції халіфату[1689]. На Кавказі в цей період йшла важка боротьба. Цар Смбат I (892–914) з допомогою Візантії сподівався відродити сильну незалежну Вірменію. Ішхани, очолені Гагіком Арцруні, бачили вихід у вірній службі наміснику Ширвану і Вірменії Юсуфу ібн Абу-с-Садж, який хоча і платив данину в Багдад, фактично залишався незалежним володарем. Смбат I потерпів поразку, був схоплений через зраду ішханів і страчений. Але, навряд чи вірно шукати зв'язків між походами *русів* на Каспій та політикою Смбата I, Візантії і Юсуфа. Так само мало шансів зв'язати експедиції *русів* з політикою Ісмаїла Саманіда (892–907), який володіючи Мавераннахром і Хорасаном, добився від халіфа передачі собі Табаристану і простягав руки до Ширвану. Скоріше всього це були просто спроби здобути якусь торгову факторію на Каспії, яка би дозволила обминути хозарське і булгарське посередництво у східній торгівлі. Однак повне незнаня ситуації прирікало всі ці спроби на невдачі.

Немає впевненості в тому, що ці спроби були організовані Олегом, але шлях яким йшли руси, пролягав з території, яка входила до держави Олега. Можливо, що частина цих експедицій була організована самостійними групами вікінгів, які запрошувалися Олегом і мали відіграти певну роль у його планах тиску на Візантію з метою внормування торговельних і політичних стосунків. Після того як потреба в них минала, сам князь відпускав їх в далекі експедиції, щоби не тратити на їх утримання коштів з скарбниці. Можливо при цьому він сподівався у випадку успіху отримати на Каспії кілька власних баз, що дозволило би

[1689] Анатолий Новосельцев. Русь и государства Кавказа и Азии. *Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси*. (Москва, 1968), 99–101; Його ж. Внешння политика Древней Руси во времена Олега. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1997), 54–78.

йому позбутися хозарського та візантійського посередництва в торгівлі на Великому шовковому шляху. Але можна константувати, що всі його спроби закріпитись на Каспії, якщо такі були, результатів не дали.

Література навколо угод з Візантією 907 та 911 рр. величезна[1690]. Ще Олексій Шахматов, піддавши сумніву реальність походу та угоди 907 р.[1691], відкрив триваючу досі полеміку навколо кількості походів і їх вірогідності[1692], в якій домінуючим стало компромісне твердження, що похід відбувся у 907 р., а угода була укладена остаточно у 911 р.[1693] Але ряд дослідників і далі не тільки піддають сумніву реальність походів Олега та угод з Візантією[1694], а навіть сам факт існування такого князя[1695]. Борис Рибаков в числі інших гіпотез висунув гіпотезу про існування в найдавнішому літописанні відліку років від Аскольдового походу 860 року[1696]. Розвиваючи цю ідею, Михайло Брайчевський, на основі "мовчання" візантійських джерел (однак крім Хроніки Псевдо-Симеона з останньої третини Х ст.[1697] нещодавно Андрій Чернов звернув увагу на ще деякі свідчення інших джерел[1698]) та реконструйованого ним Аскольдового літопису, висунув гіпотезу, що текст неіснуючої угоди 911 р. списаний з угоди 874 р., укладеної князем Аскольдом[1699]. Ці гіпотези породили впевненість, що Олег не мав відношення до угоди 911 р., а його ім'я просто було вкомпоноване редактором літопису[1700].

[1690] Бібл. див.: Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в.* (Москва, 1980), 84–88, 148–155; Сергей Лиман. *Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.)*. (Харьков, 2009), 439–511.

[1691] Алексей Шахматов. *Разыскания о русских летописях*. (Москва, 2001), 211–244, 388–389, 458.

[1692] Антон Горский. К вопросу о русско-византийском договоре 907 г. *Восточная Европа в древности и средневековье: Международная договорная практика Древней Руси.* IX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Материалы к конференции. (Москва. 1997), 3–11.

[1693] Михаил Свердлов. *Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв*. (Санкт-Петербург, 2003), 135.

[1694] Henry Grégoire. La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor. *Bulletin de l'Académie Royalede Belgique*. T. 23. (1937), 80–94; R. H. Dolley. Oleg's Mythical Campaign against Constantinople. *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*. T. 35. (1949), 106–155; Idem. Pseudo-Symeon and the Oleg Controversy. *The Slavonik and East European Review*. T. 30. (1952), 554–565; Michael Lascaris. Les sources épigraphiques de la légende d'Oleg. *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves*. T. 11. (1951), 212–221.

[1695] Henry Grégoire. Miscellanea epica et etymologica. *Bizantion*. Vol. 11. (1936), 603; Idem. L'histoire et la légende d'Oleg prince de Kiev. *La nouvelle Klio*. T. 4. (1952), 281–287.

[1696] Борис Рыбаков. *Древняя Русь. Сказания, былины, летописи*. (Москва, 1963), 163–165.

[1697] Всеволод Николаев. Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о руси-дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г. *Византийский Временник*. T. 42. (Москва, 1981), 147–153.

[1698] *Чернов А.* Вещий Олег: крещение и гибель. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. Львів, 2011. С. 699–700.

[1699] *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988. С. 81–82; *Його ж*. Вибране. Т. 1. Київ, 2009. С. 72.

[1700] Simon Franklin, Jonathan Shepard. *The Emergence of Rus. 750–1200*. (London–New York, 1996), 106.

Але навіть найбільші скептики не зуміли відшукати будь-яких слідів пізнішої підробки тексту візантійсько-руських угод, згоджуючись з їх відповідністю тодішній візантійській дипломатичній практиці та праву. Без сумніву збережені тексти є перекладами, зробленими з автентичних копій актів з спеціальних копійних книг[1701]. Напевно все ж був правим Олександр Васильєв (1867–1953), який прийшов до висновку, що і похід Олега не міг бути вигаданий руським літописцем, просто останній в традиціях скандинавських героїчних саг подав один із звичних рейдів як епохальну подію[1702]. Вірогідність походу відстоювали відомі візантиністи Георг Острогорський[1703], Ричард Дженкінс[1704] і Олександр Каждан[1705]. Побіжно про похід свідчить текст угоди з Візантією, вигідні умови якої могли бути отримані тільки після військового успіху або поважної демонстрації сили. Про існування угоди, скріпленої клятвами, згадав і візантійський хроніст Лев Диякон[1706], на що звернули увагу Михайло Сюзюмов[1707] та Олександр Васильєв[1708].

Таким чином, враховуючи текст угоди, можна все ж стверджувати, що похід мав місце у 907 р.[1709] і закінчився перемир'ям, після чого тривали довгі переговори, які завершилися укладенням угоди (за ПВЛ "месяца сентября 2, индикта 15 в год от сотворения мира 6240", тобто 2 вересня 911 р.). Сумнівів ця дата у дослідників не викликала.

[1701] Ирина Фалалеева. *Политико-правовая система Древней Руси IX–X вв*. (Волгоград, 2003), 164 с.; Михаил Бибиков. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками X в. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (2005), № 1(19), 5–15.

[1702] Aleksander Vasiliev. The Second Russian Attack on Constantinople in 907. *Dumbarton Oaks Papers*. (Cambridg Mass., 1951), no 6, 161–225.

[1703] George Ostrogorsky. L'Expedition du prince Oleg contre Constantinople en 907. *Annales de l'Institute Kondakov*. Vol. 11. (Praha, 1939), 47–62.

[1704] Richard Jenkins. The Supposed Russian Attack on Constantinople in 907: Evidence of the Pseudo-Symeon. *Speculum*. Vol. 24. (1949), 403–406.

[1705] Александр Каждан. К характеристике русско-византийских отношений в современной историографии (1947–1957). *Международные связи России до XVIII в*. (Москва, 1961), 9–16.

[1706] Лев Диакон. *История*. Пер. М. М. Копыленко, стат. М. Я. Сюзюмова, коммент. М. Я. Сюзюмова и С. А. Иванова. Отв. ред. Г. Г. Литаврин. (Москва, 1988), 57.

[1707] Сюзюмов Михаил. Об источниках Льва Дьякона и Скилицы. *Византийское обозрение*. Т. 2. (1916), 165.

[1708] Aleksander Vasiliev. The Second Russian Attack on Constantinople in 907. *Dumbarton Oaks Papers*. (Cambridg Mass., 1951), no 6, 176–177.

[1709] Андрій Чернов висунув гіпотезу, що Олег підступив під стіни Константинополя 26 жовтня 906 р. у 600-річчя смерті св. Дмитрія Солунського, що могло бути сприйнято візантійцями як покарання св. Дмитрієм за їх гріхи і пояснює згадане літописцем порівняння з ним Олега. Дослідник також звернув увагу, що в Ладозі поряд з церквою св. Георгія (в якій на фресці з XII ст. з св. Георгієм поміщений курган схожий на Олегову могилу) знаходилася церква св. Димитрія (Див.: Андрей Чернов. Из Ладоги с любовью. Нелюбилейные заметки. *Terra incognita*. Правозащитный альманах. 2003, февраль–март. № 1(11)). Цікаво, що інші спроби пояснити появу в цьому сюжеті св. Дмитрія Солунського, зокрема через близькість останнього з св. Георгієм Змієборцем, виглядають досить непереконливо (див.: Ирина Чекова. Фольклорно-епически парадигми в повествованието за княз Олег на староруските летописи. *Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски". Факултет по славянски филологии*. Т. 87. Кн. 2. Литературознание. (София, 1994), 76–77).

Андрій Чернов відносить дату підрисання угоди князем Олегом до 2 вересня 912 р., пов'язуючи її з двома іншими датами − 1 вересня 912 р. минало 600 років від едикту Костянтина, яким була дарована свобода християнського віросповідання, та 2 вересня − днем пам'яті св. Маманта, чиє ім'я потрапило в угоду[1710]. Так як в угоді візантійська сторона представлена василевсами Львом VI, Олександром і Костянтином VII, а Лев VI помер 11 травня 912 р.[1711], то дослідник піддав сумніву і цю останню загальноприйняту дату. Аргументація А. Чернова щодо перегляду дати смерті Лева VI залишається дискусійною. Важко повірити, щоби Костянтин Порфірогенета не знав дати смерті батька і сучасні йому хроністи допустили таку помилку.

Але інші спостереження А. Чернова залишаються дуже важливими. Вчений цілком слушно звернув увагу на ще дві обставини, які залишилися поза увагою інших дослідників. В текст угоди потрапило ім'я візантійського дипломата Іоанна, який прибув до Києва і прийняв основну участь у складанні документа, а судячи з клятви в угоді хрестом і Троїцею, на момент підписання документу Олег уже був християнином[1712]. Історик навіть пов'язує вигідні умови угоди результатом хрещення Олега і обіцянкою завершити християнізацію Русі. При цьому він посилається на інформацію Тахіра ал-Марвазі (бл. 1120 р.), за якою руси хрестилися в місяці 300 р. хіджри, які відповідають періоду від 16 липня до кінця вересня 912 р.[1713] Не придаючи вирішальної ваги точності інформації Тахіра ал-Марвазі, можна цілком погодитися з висновком щодо хрещення Олега і участі Іоанна у складанні угоди. Текст цієї, поза сумнівами вигідної для Русі угоди[1714], багато разів перекладався і коментувався, тому знову приводити його немає змісту. Фактично союзні стосунки, обумовлені угодою, наступили дещо раніше, бо Костянтин VII Багрянородний в трактаті "Про церемонії" повідомляє про участь руських кораблів в експедиції візантійського флоту на Кріт у 910 р.[1715]

Перелік послів Олега, етимологія їх імен не викликають сумнівів стосовно їх скандинавського походження[1716].

[1710] Андрей Чернов. Вещий Олег: крещение и гибель. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 20. Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. (Львів, 2011), 700–725.

[1711] Aleksander Każdan. *Oxford Dictionary of Byzantium*. (Oxford, 1991), 1211.

[1712] Андрей Чернов. Вещий Олег: крещение и гибель, 725–726.

[1713] Там само, 725–726.

[1714] Лавреньевская летопись, 34–38; Ипатьевская летопись, 23–28.

[1715] Constantini Porphyrogeneti imperatoris. *De Cerimoniis Aulae Byzantinae.* Vol. 1. Ed. J. J. Reiske. (Bonnae, 1829), chap. XLIV; George Ostrogorsky. *L'Expedition du prince Oleg*, 53–54.

[1716] Сергей Николаев. Семь ответов на варяжский вопрос. *Повесть временных лет.* Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. (Санкт-Петербург, 2012), 403–408.

Погоджуючись із згаданими думками О. Шахматова, Г. Острогорського, Р. Дженкінса та О. Каждана стосовно вірогідності походу 907 р., звертаю увагу на деякі особливості цього походу, які привернули увагу багатьох дослідників. Це стосується в першу чергу розповіді про поставлені на колеса кораблі, які під парусами за вітром рушили на візантійську столицю. Погляди різноманітних дослідників на цей епізод ґрунтовно проаналізовані Оленою Ридзевською[1717]. Їхні пошуки паралелей в розповідях Саксона Граматика про Рагнара Ладброка та інших епізодах тільки підтверджують, що тут поєднано реалії практики вікінгів, які витягували на берег свої дракари та переміщали їх з допомогою катків, з бажанням демонстрації сили з метою психологічного впливу на противника. Переміщення кораблів з розпущеними парусами на катках могло мати місце і в реальному житті, а могло бути і поетичним відбитком демонстрації сили в передачі скальда, який був учасником цього походу. Не маючи намірів і реальної можливості здобути візантійську столицю, Олег був зацікавлений у переговорах і домовленості з імперією. Тому пустошачи околиці візантійської столиці, він використав першу можливо більш ефективну нагоду для демонстрації сили і своїх можливостей, щоб змусити противника до переговорів. Це могла бути і імітація наступу кораблів суходолом, при цьому вітрила, зрозуміло, могли відігравати тільки імітаційну роль, а самі судна переміщалися як звично на катках.

ПВЛ відносить смерть Олега до 912 р., вказуючи на його могилу на Щекавиці[1718]. Там же приведено і відому версію про смерть князя від укусу змії. За Новгородським Першим літописом Олег помер у 922 р.[1719] від укусу змії, але в околицях Ладоги, де і був похований.

Олексій Шахматов виділив три літописні версії, з яких саме новгородська версія найкоротша. На його думку сюжет про смерть Олега вже був присутнім в Найдавнішому зведенні 1039 р., за яким Олег загинув за морем. У Початковому зведенні місце загибелі було перенесено в Ладогу, а в Повісті временних літ – до Києва[1720]. Напевно все ж легенда про смерть Олега існувала у кількох варіантах, а Нестор для свого зведення просто вибрав найбільш багатий на події[1721]. Поштовхом до двох останніх варіантів стала наявність Олегових курганів-могил в околицях Ладоги та Києва[1722]. Навколо першої могили в

[1717] Елена Рыдзевская. Древняя *Русь и Скандинавия*, 179–183.

[1718] Лаврентьевская летопись, 39.

[1719] *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* Под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. (Москва–Ленинград, 1950), 109.

[1720] Алексей Шахматов. *Разыскание о древнейших русских летописных сводах*. (Санкт-Петербург, 1908), 333–335.

[1721] Елена Рыдзевская. Древняяя *Русь и Скандинавия*, 185.

[1722] Елена Мельникова. Сюжет смерти героя “от коня” в древнерусской и древнескандинавской традиции. *От Древней Руси к Новой России.* Юбилейный сборник, посвященный члену-

Ладозі досі достатня кількість змій, що мимоволі підштовхує до довір'я легенді.

Мені здається більш правдоподібною дата смерті Олега, яка подана в Першому Новгородському літописі (922 р.). Редактор ПВЛ міг з політичних мотивів перенести події на 10 років назад, на час найвищого піднесення Олега, аби не показувати свого героя у непривабливому для нього світлі після того як поразка в поході на Каспій у 912/913 рр. і переворот в Києві на користь Ігоря Рюриковича змусили його повернутися в Ладогу, де він і завершив своє життя, сповнене бурхливих подій. Якщо прийняти, що на початку 80-х років IX ст. Олег мусив мати не менше 30 років, то у 922 р. йому було б за 70.

А. Чернов вважає, що 922 р. з'явився в результаті некоректного переведення дати 912 р. по рахунку олександрійської ери (з різницею 5500/5501 рік)[1723], а Олег помер невдовзі після підписання ним в Києві 2 вересня 912 р. тексту угоди з Візантією, яку його посли повезли до візантійського двору[1724].

Взагалі-то смерть від власного коня, з черепа якого виповзає гадюка, і понуре віщунство співзвучні з мотивом відплати, з мотивом (однаково страшним як для вікінгів так і для слов'ян, що поклонялися Перуну-Одину) смерті від власного меча[1725]. Так Ігор і його двір могли відплатити Олегові за те, що він довго не допускав до управління державою законного спадкоємця Рюрика. Могли прилучитися до цього і волхви, для яких прийняття Олегом християнства загрожувало повною втратою позицій у суспільстві. А остаточно заплутало все редагування літопису за яким герой, який об'єднав землі вздовж дніпровського шляху, помер у зеніті слави після переможного миру 911 р.

Оцінки діяльності князя Олега серед тих дослідників, які визнають його історичність, теж неоднозначні. Досі багато прихильників зберігають патріотичні висновки, що князь Олег, знищивши слов'янську природню династію Кия, нащадками якого були Аскольд і Дір, зупинив самобутній розвиток і приніс тільки варязьку непримиренність та жорстокість[1726]. Переважна більшість дослідників намагається узгодити реалії біографії літописного Олега з варіантами хозарсько-єврейських документів, скандинавських саг та європейських легенд, герої яких часом носять співзвучні імена.

корреспонденту РАН Я. Н. Щапову. (Москва, 2005), 105; Сергей Неклюдов. Легенда о вещем Олеге. Опыт исторической реконструкции. *Con amore: Историко-филологический сборник в честь Любови Николаевны Киселевой*. (Москва, 2010), 368–369.

[1723] *Повесть временных лет*. Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. (Санкт-Петербург, 2012), 283.

[1724] Андрей Чернов. *Вещий Олег: крещение и гибель*, 699–726.

[1725] Елена Рыдзевская. Древняя *Русь и Скандинавия*, 60–61.

[1726] Див.: *Очерки истории СССР III–IX вв*. (Москва, 1958), 733–878.

Русь за часів князя Олега. (Історичний атлас України. Керівник проекту Юрій Лоза)

Виловити контури реалій життя і діяльності князя Олега можливо тільки взявши за основу літописну розповідь у поєднанні з текстом угоди 911 р., автентичність якого особливих сумнівів не викликає. В результаті вищенаведеного аналізу, усвідомлюючи дискусійність частини піднятих проблем, можна сформулювати наступне:

1. Helgi (Олег), напевно, походив з родини давніх конунгів Ладоги, які були шведського (готландського) походження. Він народився близько 850 р. Намагаючись закріпити своє становище у Ладозі і знайти прихильність місцевої старої *русі*, Рюрик одружився з сестрою Олега і наблизив його до себе, а перед смертю призначив регентом при юному племіннику Ігорі.

2. Олег – поширене в цей період серед скандинавської еліти ім'я (*Helgi – священний* від *heilagr – святий*). *Віщий* це фонетичне і змістовне відбиття імені *Хельгі* у слов'янському середовищі.

3. Початок занепаду Волзько-Балтійського шляху, який призвів до скорочення східної торгівлі і потоку арабського срібла, яке досі регулярно поступало в Ладогу в обмін на північні хутра, підштовхнув Олега до південної експансії, в ході якої він спочатку опанував князівство *кривичів* з центром у Хольмгарді-Гнєздові чи Смоленську, а пізніше – наступне князівство з центром у Любечі.

4. У 882 р., використавши сприятливу політичну кон'юктуру і союз з *уграми*, а також перехід на свою сторону частини вікінгів з оточення кагана Русі Аскольда, Олег підступом оволодів Києвом, при цьому був вбитий Аскольд. Використовуючи далі союзні стосунки з *уграми*, Олег спробував підпорядкувати собі сусідні князівства древлян (883), сіверян (884) та радимичів (885), а у 897–899 рр. спрямував міграцію *угрів* повз свої землі на територію, зайняту хорватськими та волинськими князівствами.

5. Перенісши центр сформованої ним імперії (союзу суперсоюзів, які знаходилися на стадії дружинних держав) до Києва, Олег залишив на княжіннях *світлих князів* – представників місцевих племінних династій, а Ігоря Рюриковича усунув від державних справ, одруживши його з княжною[1727], яка в його честь прийняла ім'я Ольги.

6. Намагаючись добитися визнання та нормалізації стосунків з Візантією, Олег здійснив демонстрацію нападу на Константинополь у 907 р., яка завершилася перемир'ям. Після довгих переговорів, реально наданої візантійцям військової допомоги у 910 р. та переходом самого Олега у християнство, візантійський дипломат Іоанн у Києві підготував текст угоди, яка була підписана Олегом 2 вересня 911 року і відправлена в Константинополь з великим посольством. Сприйнявши з радістю звістку про хрещення князя Олега, василевс Лев VI продемонстрував посольству красоту константинопольських храмів.

[1727] Версії походження княгині Ольги розглянені нижче.

7. Підпорядкування *радимичів* та *сіверян* і активна південна політика Олега не могла не викликати певного загострення стосунків з Хозарією, яка контролювала каспійську торгівлю і виходи до арабського срібла. Пробуючи знайти прямі шляхи на Каспій в обхід Хозарії та заснувати там власні факторії, окремі вожді вікінгів, скоріше всього підвладні або контрольовані Олегом, у 909–910 рр. здійснили достатньо успішні походи на Каспій. Невдалий похід 912/913 р. був продовженням цієї політики.

8. Десь після 913 р. оточення Ігоря використало каспійську невдачу Олега та внутрішню опозицію його політики християнізації. В результаті сам Олег змушений був опустити Київ і повернутися до Ладоги, де і помер у 922 р.

9. Легенда, пов'язана з його смертю, могла бути навіяна як відомими на Русі з IX ст. мотивами скандинавського фольклору, так і природніми реаліями Олегової могили в Ладозі, а також скритою ненавистю до узурпатора зі сторони князя Ігора та жрецької верхівки.

10. Що ж стосується іншого "моравського" Олега, який у 940–949 рр. займав моравський престол, то, за умови, що такий князь справді існував, він міг бути справді сином Олега Віщого, змушеним до еміграції за правління Ігоря, якому німецький король Оттон I допоміг опанувати моравський стіл.

11. Якщо хозарсько-єврейські документи не сфабриковані Авраамом Фірковичем, то в них знайшла відбиток діяльність у 941–943 рр. чернігівського князя, який теж носив популярне серед вікінгів ім'я Олег, як і припускав Георгій Вернадський.

Князь Олег здобув Київ (882), перед цим зайнявши Хольмгард (Гніздово) та Любеч. У 883 р. Олег змусив платити данину *древлян* (883), *сіверян* (884–85) та повів війну з *тиверцями* (885). У 911 р. він уклав вигідний мир з Візантією. Розширюючи межі Київської Русі, він продовжував політику попередньої династії, при цьому намагаючись не тільки зайняти місце хозарів у Причорномор'ї, але й вийти до Каспію. В ранній історії Русі князь Олег Віщий, безперечно, був знаковою фігурою.

ЗАГАДКИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ ІГОРА РЮРИКОВИЧА

Більшість повідомлень джерел, пов'язаних з цим князем, залишаються дискусійними, починаючи від дати його народження. Згідно Никонівського зведення Ігор народився у 865 (6373) р.[1728] Це повідомлення суперечить Воскресенському літопису за яким у рік смерті Рюрика Ігорю було два роки[1729] та Лаврентіївському і Іпатіївському літописам, за якими у 879 (6387) помер Рюрик, передавши владу и сина Ігоря, який був "дѣтескъ вельми"[1730] чи "молодъ вельми"[1731]. Узгоджуючи між собою інформацію останніх трьох літописів більшість дослідників приймають дату 877 р., звертаючи увагу на критичні зауваження Бориса Клоса щодо пізнього характеру і датування окремих оригінальних повідомлень Никонівського літопису[1732]. З цими зауваженнями не погодився Андрій Чернов[1733], приймаючи висновок Аполона Кузьміна, що можливого використання у Никоновському літописі джерела XII ст., пов'язаного з ростовською традицією[1734], що випливало з приведених точних дат сонячних затемнень (за Данилом Святським[1735]). Але той же Андрій Чернов звернув увагу на використання в найдавньому літописанні як кириличної так і глаголичної числових системи, за якими букві "он" відповідають різні числові значення: 70 і 80, що дозволяє приймати кінцеву дату 6383 р., який за болгарською (старовізантійською) ерою, яка також використовувалася поряд з александрійською, антіохійською та константинопольською (Візантійською) ерами, дозволяє датувати народження Ігоря 877/878 р.[1736], таким чином усуваючи неузгодженість літописів.

[1728] "В лѣто 6373. Того же лѣта родися Рюрику сынъ, и нарече имя ему Игорь". (Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 9. (Санкт-Петербург, 1862), 9).

[1729] Воскресенская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 7. (Санкт-Петербург, 1856), 231.

[1730] Лаврентьевская летопись, 22.

[1731] Ипатьевская летопись, 16.

[1732] Борис Клосс. *Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII вв*. (Москва, 1980), 181–189.

[1733] Андрей Чернов. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 31.

[1734] Аполлон Кузьмин. *Начальные этапы древнерусского летописания*. (Москва, 1977), 226.

[1735] Даниил Святский. Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения. (Петроград, 1915), 22.

[1736] Андрей Чернов. Проблема 6360, 31.

Неузгодженість джерел щодо дати народження Ігоря та дат його життя породило різні версії дослідників. Михайло Тихомиров, наприклад, дійшов висновку, що Ігор штучно пов'язаний з Рюриком[1737]. Геннадій Намдаров підтримав версію, що між Олегом та Ігорем у Києві правив ще якійсь князь[1738]. У тому ж руслі пішли версії про двох Ігорів: сина Рюрика, якого Олег відсунув від правління, та його тезку (можливо внука Рюрика і сина Ігоря Рюриковича), який дочекався свого часу по смерті Олега, що цілком пояснювало і пізнє народження Святослава. Мають місце і версії про напівлегендарність Ігоря, хоча нічого легендарного у його життєписі немає. Етимологія імені явно скандинавська: Ігор – від Ingvarr (цю ранню етимологію відбивають візантійські джерела та кремонський єпископ Ліутпранд), це ім'я було популярним в роді Інглінгів, з якими був пов'язаний Рорик Ютландський[1739].

Рюрик з малим Ігорем. Мініатюра Радзивилівського літопису

[1737] Михаил Тихомиров. Происхождение названия "Русь" и "Русская земля". *Русское летописание*. (Москва, 1979), 35.

[1738] Геннадий Намдаров. Недомовлені сторінки життя св. княгині Ольги. *Історія релігій в Україні. Тези повідомлень III круглого столу.* (Київ-Львів, 1993), 14–19.

[1739] Аркадий Молчанов. Древнескандинавский антропологический элемент в династической традиции рода Рюриковичей. *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы.* (Москва, 1992), 44–47; Александр Гущин. Из наблюдений над именословом домонгольских Рюриковичей. Восточная Европа в древности и средневековье. (Москва, 1995), 9–11; Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей* IX – начала XI в. (Москва, 2001), 125. Це вже наприкінці XII – на початку XIII ст., коли серед Рюриковичів були рязанський князь Інгвар Ігоревич чи луцький князь Інгвар Ярославич, можна припускати, що зв'язок з скандинавською

Здогадки ніби матір'ю Ігоря була слов'янка з роду Гостомисла не мають жодного джерельного підтвердження[1740]. Більше того, якщо Олег був свояком Рюрика, тобто братом його матері, то сам Ігор теж і за мамою був скандинавом шведського, норвезького чи данського походження. Останнє дозволяє припускати, враховуючи традицію називати старших внуків іменем діда, що Рюрик одружився з представницею попередньої ладозької династії, дочкою конунга Інгвара.

До 912 чи 922 р. Ігор перебував у тіні Олега. „Хожаше по Олзѣ и слушаше его"[1741]. Окремі дослідники розглядають Олега як співправителя Ігоря, який правив від його імені[1742]. Певний натяк на те, що відсунений від правління син Рюрика все ж виконував певні функції правителя, залишила розповідь про похід Олега на Константинополь у 907 р.: "Иде Ѡлегъ на Грекы. Игорѧ ѡстави в Києвѣ"[1743]

Дискусійним залишається питання переходу повної влади від Олега до Ігоря. Чи Ігор успадкував її після смерті Олега у 912 р. чи силою утвердився на престолі, змусивши Олега вертати у Ладогу? Можливо також, що після відходу Олега до Ладоги це "королівство" відпало від Києва. По його смерті за Ладогу могла розгорнутися боротьба між вікінгами. З 925 р. завмирає варязьке кладовище в Ладозі. У 927 р. син норвезького конунга Гаральда Харфарга Ейрік Кривава Сокира (885–954) здійснив похід у Бярманланд (Корелу?), що було можливе найпевніше з Ладоги. Бл. 933 р. вже як норвезький конунг він знову здійснив похід у фінські землі та Бярмію[1744]. За "Сагою про Егіла", найдавніший рукопис якої відноситься до 1240 р. конунг Ейрік по Двині дістався краю Permia, де захопив порт Permina[1745]. На той час він володів Хордаландом на півдні Норвегії. У нижній течії басейну Західної Двини подібних топонімів немає. На півночі Ризької затоки, куди впадає Західна Двина, знаходиться гирло р. Пярну, де у середині XIII ст. хрестоносці збудували замок Пероне (Pernau – нім.), навколо якого сформувалося сучасне естонське місто Пярну. Слідів більш раннього міста тут не виявлено, але враховуючи, що гирло р. Пярну мало не після кожного великого весняного льдоходу та сильних штормів

етимологією було втрачено і ці імена вже сприймалися як різні (Анна Литвина, Фёдор Успенский. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики.* (Москва, 2006), 63).

[1740] Михаил Свердлов. *Домонгольская Русь, : Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2003),126.

[1741] Ипатьевская летопись, 42.

[1742] Анатолий Новосельцев. Образование древнерусского государства и первый его правитель. *Вопросы истории*. (Москва, 1991), № 2–3, 13–14.

[1743] Лаврентьевская летопись, 29. У Іпатіївській: "Іде Ѡлегъ на Грѣкы. Игорѧ ѡставивъ Кыєв" (Ипатьевская летопись, 21).

[1744] Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 49, 61.

[1745] Herman Pálsson, Paul Edwards. *Egil's Saga*. (Harmondsworth, 1976), ch. 37.

змінювало конфігурацію, не можна виключати його існування. Все ж відомості про Пермію та Перміну скоріше відносяться до Північної Двини, якою можна було досягнути земель *пермі*, добре знаних новгородцям. Шлях до них пролягав через Білоозеро, яке належало до Ладозького "королівства", Кубенське озеро та р. Сухону. В такому разі Ейрік Кривава Сокира певний період контролював Ладозьке "королівство" (десь у 929–934 рр.). Але за "Орозієм" короля Альфреда десь бл. 869–874 рр. вікінг Отар з Халогаланду у Норвегії здійснив плавання у Біле море до гирла Північної Двини[1746]. Частина дослідників розміщає Бярмію від Північної Двини до Печори чи між Фінляндією, Білим морем, Онезьким і Ладозьким озерами або на Кольському півострові, а *фінами* Отар називав *саамів* (лопарів)[1747]. Виходячи з цього можна припускати, що походи Ейріка Кривава Сокира, в ту пору, коли його основні володіння знаходилися на норвезькому побережжі, стосувалися Білого моря і фінських та пермських земель, а не Ладоги. Зрозуміло, що вікінгів цікавила можливість легкого обмінну різних дрібничок, зокрема скляних бусів на цінне хутро і моржові бивні з цих теренів. Стан джерел не дозволяє вирішити проблему локалізації напрямів походів норвезького конунга, але вони також з великою долею ймовірності торкалися Ладоги та її округи, доля яких щонайменше до середини 930-х років неясна. Ейрік та його сини здійснювали піратські походи на Схід (згідно королівської саги "Fagrskinna" ("Гарна шкіра"), вперше записаної бл. 1220 р. "Так говорить... Глум, син Гейрі, у своїй пісні, що Ейрік грабував раніше, ніж конунг Гаральд помер... в Курланді і в Естляндї, і у багатьох інших країнах, грабував він на Сході, також у багатьох місцях у Швеції і в Гаутланді"[1748]. Стосунки з норвезькими вікінгами нормалізувалися при Хаконі Харальдсоні Доброму (934–961) після відходу Ейріка Кривава Сокира спочатку на Оркнейські острови, а потім у Нортумбрію[1749].

У цей час князю Ігорю Рюриковичу було не до північних проблем. "Древлѧнѣ заратишасѧ ѿ Игорѧ по Олговѣ смѣрти"[1750]. Схоже, що правитель

[1746] Joseph Bosworth. *King Alfred's Anglo-Saxon Version of the compendious History of the World by Orosius*. (London, 1859; Whitefish Montana: Kessinger Publishing, 2007), 452 p.; Стефан Кузнецов. К вопросу о Бярмиии. *Этнографическое обозрение.* Кн. 115–116. (Москва, 1905), № 2–3, 1–95; Карл Тиандер. *Поездки скандинавов в Белое море*. (Санкт-Петербург, 1906), 400 с.

[1747] Вера Матузова. *Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий.* (Москва, 1979), 28–32.

[1748] Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 49.

[1749] William Gershom Collingwood. King Eirik of York. *Saga-book of Viking Club-Society for Northern Resiarch* 2 (1897–1900), 313–327; Alistair Campbell. Two Notes on the Norse Kingdoms in Northumbria. *English Historical Review*. V. 57. (1942), 85–97; Clare Downham. *Viking kings of Britain and Ireland. The Dynasty of Ivarr to A. D. 1014*. (Edinburgh, 2007), 358 p.; Margaret Cormack. Egils saga, Helmskringla, and the Daughter of Eikir blóðøx. *Alvissmál.* V. 10. (2001), 61–68.

[1750] Ипатьевская летопись, 31.

Князь Ігор Рюрикович. Мініатюра Радзивилівського літопису

Древлянського князівства спробував позбутися опіки Києва у 912 р., скориставшись з боротьби Ігоря з Олегом. Бо похід Ігора проти *древлян* стався лише наступного 913 року після відходу Олега до Ладоги. Літописець подав цю подію під 914 р. (6422), але спеціально зазначив: "В то ж лѣто приде Семеѡнъ Болгарьскыи на Цр҇ьградъ и створивъ миръ иде въ своꙗси"[1751]. Болгарське військо облягало Константинополь у липні–серпні 913 р., після чого у серпні було укладено мир за яким Візантія визнала кагана Симеона царем і імператором болгарів[1752]. Похід Ігора Рюриковича проти *древлян* завершився поверненням Древлянського

[1751] Там само, 32.

[1752] Steven Runciman. Emperor of the Bulgars and the Romans. *A history of the First Bulgarian Empire*. (London, 1930), 145–188; George Ostrogorsky. Avtokrator i samoderžac. *Glas Srpske Kraljevske akademije*. T. 164. (1935), 95–97; John Fine. Bulgaria under Simeon, 893–927. *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991), 144–148; Paul Stephenson. *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. (Cambridge University Press, 2004), 22.

Похід війська Ігора Рюриковича. Мініатюра Радзивилівського літопису

Князь Ігор Рюрикович збирає древлянську данину. Мініатюра Радзивилівського літопису

князівства під київський протекторат ("и побѣвъ възложи на нꙗ дань болшю Ѡльговы"[1753]).

Під 915 (6423) літописи повідомляють про прихід у причорноморські степи між Дніпром та Дунаєм *печенігів*, з якими Ігор уклав мир[1754]. Але стосунки з новими сусідами не були стабільними. Під 920 (6428) "Игорь же воєваше на Печенѣгы"[1755]. Десь у цей же період київський князь зайнявся включенням до складу Київської держави слов'янських земель, розташованих на захід від Києва. Зрозуміло, що слідом за *древлянами* в сферу інтересів Києва потрапили землі *дреговичів*, які займали території переважно по лівому березі Прип'яті. Добре поінформований візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний (905–959), який у своєму трактаті "Про управління імперією" відзначив, що у середині Х ст. *другувіти-дреговичі* платили данину Києву[1756]. Дреговичі не входили у державу Олега, Ольга не вела проти них військових дій, отже входження останніх у Київську Русь можна віднести до часів Ігоря. З входженням їх території в орбіту Києва, у дніпровську торгівлю через Прип'ять стали втягуватись волинські племена, в першу чергу *лучани*, яких, назвавши їх *Лендзаніні* (Λενζανήνοι), Костянтин VII теж вважав данниками Києва[1757]. В західному напрямку князю Ігорю Рюриковичу, схоже, вдалося просунутися і далі до витоків Прип'яті і басейну Західного Бугу, підпорядкувавши також *волинян*[1758]. Свідченням цього служить той факт, що ні Ольга ні Святослав у цьому напрямку походів не здійснювали, а Володимир Святославич воював з *ятвягами*, що було можливим тільки з території *волинян*. І це підпорядкування земель волинян було здійснено до 945 р., коли у числі послів князя Ігоря був"Ꙗтьвꙗгъ Гунаревъ"[1759], тобто посланець волинського намісника Гунара. Явно з волинської землі був здійснений похід Володимира Святославича у 981 проти *засян* і *черв'ян*, бо придністровські хорвати були завойовані аж у 992 році.

Не пізніше середини 930-х років розпочалась війна Ігоря з *уличами*, яку пізніші літописи, зокрема Воскресенський та Никоновський помістили під 914 (6422) р. відразу ж після війни з древлянами[1760], а Перший Новгородський літопис теж відразу після війни з древлянами, але під 922 (6439) р.[1761] Військо князя Ігоря очолював воєвода Свенельд.

[1753] Ипатьевская летопись, 31–32.
[1754] Лаврентьевская летопись, 42; Ипатьевская летопись, 32.
[1755] Ипатьевская летопись, 32.
[1756] Константин Багрянородный. *Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий*. Под ред. Геннадия Литаврина и Анатолия Новосельцева. (Москва, 1991), 50–51.
[1757] Там само, 44–45.
[1758] Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 210–214.
[1759] Ипатьевская летопись, 35.
[1760] Воскресенская летопись, 277; Никоновская летопись, 26.
[1761] *Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку*. (Санкт-Петербург, 1888), 7–8.

Воєвода Свенельд тримав в облозі столицю *уличів* Пересічен протягом трьох років, поки вони нарешті не здалися. Той же Свенельд з своєю дружиною отримав землю *уличів* у бенефіцій-кормління. Завойовані землі знаходилися у Середньому Подніпров'ї нижче Києва. "И бѣша сѣдяще Углици по Днѣпру"[1762]. Судячи з літописних статей 1154 і 1161 рр. град Пересічен знаходився по Дніпру між Києвом і Переяславом, ближче до Києва[1763]. Невдовзі після цього завоювання *уличі* почали залишати свої осади у Подніпров'ї і переселятися у межиріччя Південного Бугу і Дністра[1764].

Коментатори літописів майже не звернули уваги на дружину воєводи Свенелда. Цілком очевидно, що князь Ігор Рюрикович, продовжуючи політику свого попередника і приєднуючи нові території сусідніх східнослов'янських князівств в умовах прикордонних конфліктів з норвезькими вікінгами та печенігами змушений був утримувати постійні професійні дружини вікінгів. Головною такою дружиною була дружина Свенельда, яка утримувалася за рахунок данини з землі *уличів*, а після переселення цих уличів, коли забракло ресурсів, *кормлінням* Свенельда та його дружини стала земля *древлян*. Схоже, що данина із землі *волинян* йшла на утримання дружини згаданого Гунара. Очевидно, що воєводи, які отримали ці бенефіції, виконували функції княжих намісників, тобто здійснювали *вейцлу* (об'їзди-полюддя) під час якої крім збору данини виконували і судові функції князя, розбираючи суперечки між общинами.

Спочатку відносини з Візантією розвивалися у рамках угоди, укладеної Олегом у 911 р. *Руський корпус* брав участь в головних операціях візантійської армії. У 934 р. в ескадрі патрикія Косьми, яка була відправлена в Лангобардію, з 18 кораблів 7 були руськими з екіпажами у 415 воїнів. Ці ж 7 лодей були в наступному 935 р. включені в ескадру протоспафарія Епіфанія, спрямовану до берегів Франції з посольством до провансальського графа Гуго. У 936 р. в експедиції на Кріт брали участь 9 лодей з екіпажами в 629 чол.[1765] Участь руських підрозділів у

[1762] Воскресенская летопись, 277.

[1763] Ипатьевская летопись, 471, 512.

[1764] *Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку*, 8.

[1765] Олександр Филипчук. "Rossovarangians": до проблеми часу утворення русько-варязького корпусу у Візантії. *Питання історії України.* Збірник наукових статей. Т. 10. (Чернівці, 2007), 191–195; Його ж. Титули командного складу русько-варязького корпусу за даними візантійської сфрагістики. *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи*. (Чернігів, 2007), 192–194; Його ж. Умови прийняття найманців до русько-варязького корпусу у Візантії. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.* Вип. 376–377. (Чернівці, 2008), 87–90; Його ж. Майно русько-варязького найманця у Візантії в X–XI ст.: варязька розповідь Іоанна Скіліці. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології*. Т. 1(25). (Чернівці, 2008), 228–240; Його ж. Скільки коштував руський найманець у Візантії у X ст. *Ruthenika*. Т. 7. (Київ, 2008), 7–30; Його ж. Руси в експедиціях візантійського флоту в 911–949 рр. (за кн. II. 44, 45 De ceremonis). *Питання*

головних виправах візантійської армії, навіть якщо у їх складі переважно були вікінги, безперечно свідчить про нормальні, скоріше союзні, стосунки між обома сторонами.

Причини конфронтації з Візантією неясні. Ініціатором був, безперечно, київський князь. Не виключено, що його до цього підштовхнули болгари. Хоча Візантія визнала Петра, сина і наступника Симеона, царем, залишивши за ним зайняті батьком візантійські володіння, у 933–939 рр. Візантія підтримала сербського князя Часлава Клонімировича і допомогла йому звільнитися з-під болгарської опіки[1766]. Руський літописець звинуватив болгар про те, що вони попередили візантійців про підхід їхнього флоту[1767], що може бути певним підтвердженням цієї гіпотези. Можливо флот Ігоря Рюриковича користувався болгарськими портами як союзними, а потім після поразки звинуватили болгар у віроломстві. У 941 р. Ігор зібрав величезний ледунг, чисельність якого літопис подає у 10 тис. лодей, що повторили візантійські автори Лев Диякон (бл. 950–бл. 1000)[1768], Іоан Скіліца (поч. 1040-х – після 1101)[1769] та Іоан Зонара (бл. 1074 – після 1159)[1770]. Кремонський єпископ Ліутпранд (922–972), який у 949 р. був послом італійського короля Беренгара II у Константинополі, писав про 1000 лодей[1771], але і це, мабуть, перебільшення[1772].

Перехід великого флоту не вдалось скрити. Спочатку стратиг Херсонесу, а потім болгари чи болгарські агенти Візантії, повідомили імператора про небезпеку. Однак значна частина візантійського флоту в цей час була зосереджена для захисту Архіпелагу від арабів. Тому Ігор без перешкод ввійшов у Босфор і спробував прорватися до Константинополя. Але василевс Роман І Лакапін, сам у минулому флотоводець, друнгарій (командувач флоту) швидко вжив заходи для оснащення купецьких кораблів сифонами для метання „грецького вогню". Тому

історії України. Збірник наукових статей. Т. 10. (Чернівці, 2007), 211–221; Олег Луговий. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів у Візантії X–XIII ст. *Дриновський збірник*. Т. 2. (Харків–Софія, 2008), 108–114; Його ж. Підрозділи Рос та Варангів у відносинах Візантії та Русі X–XII ст. *Там само*. Т. 3. (Харків–Софія, 2009), 365–375; Роман Кабанець. Військове найманство Візантійської імперії: традиції та роль Київської Русі. *Історико-політичні студії*. (2015), № 1, 107–114.

[1766] Steven Runciman. *A history of the First Bulgarian Empire*. (London, 1930), 185; Сима Ћирковић. Образоваье српске државе. *Историја серпског народа.* (Београд, 1981), 141–155.

[1767] Ипатьевская летопись, 33.

[1768] Лев Диакон. *История*. Пер. М. М. Копыленко, стат. М. Я. Сюзюмова, коммент. М. Я. Сюзюмова и С. А. Иванова. Отв. ред. Г. Г. Литаврин. (Москва, 1988), 57.

[1769] *Iohannis Scylitzae Synopsis Historiarum.* Rec. Ioannes Thurn. (Berolini, 1973), 229.

[1770] *Iohannis Zanarae Epistome Historiarum.* Vol. 3. Ed. Ludovicus Dindorfi. (Lipsiae, 1870), 376.

[1771] *Die Werke Liutprands von Kremona*. Ed. Joseph Becker. (Hannover, 1915), 138. Характерно, що італійський дипломат називає київського князя *rex Inger*.

[1772] Ярослав Щапов. Русская летопись о политических взаимоотношениях древней Руси и Византии. *Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе*. (Москва, 1972), 205.

Ігоря Рюриковича зустріли дромони протовестіарія Феофана, підсилені переобладнаними кораблями. У морській битві поблизу Ієрона флот Ігоря потерпів поразку і поніс великі втрати. Успіх візантійців пояснюють приміненням „грецького вогню”. Хоча у флоті Ігоря було, напевно, немало вікінгів знайомих з візантійською технікою і застосування „грецького вогню” не могло бути для них несподіванкою, але і протидії проти цієї суміші також не було. І сам князь Ігор втратив управління, не зумів після бою зібрати більшість лодей і з невеликими рештками вернув до Києва. Одному з його соратників вдалось зібрати частину лодей, які уціліли після поразки. З цими силами він висадився у Пафлагонії. Візантійці вважали, що висадилися головні сили. Проти них були кинуті доместик сходу Іоанн, патрикій Варда Фока з македонським військом та фракійський стратілат Федір[1773]. Вертаючи назад флот князя Ігоря знову потерпів від протовестіарія Феофана, який чекав на нього при виході з Боспору[1774].

Після цієї поразки Ігор готувався до повторного походу. Йому вдалося домовитися з *тиверцями, печенігами* та *уграми*. Можливо, що удар *угрів* по Візантії і їх вторгнення у Фессалію у 943 р.[1775] був погодженим з Києвом. У 944 р. рать Ігоря знову вирушила проти Візантії. Основні сили йшли берегом, а флот рухався вздовж нього на невеликій віддалі. Однак обидві сторони не спішили воювати і вже на Дунаї приступили до переговорів, котрі завершилися миром, правда, менш вигідним за мир 874 чи 911 рр.[1776]

З тексту угоди 944 р. можна зробити висновок, що племінні суперсоюзи-князівства, які ввійшли до складу Київської держави ще зберігали своїх „світлих князів”, зазначених в угоді Олега 911 р., бо посольство було відправлено від “Игорѧ великого кнѧзѧ Рускаго и ѿ всеꙗ кнѧжьꙗ и ѿ всѣ людии Ру҃коє земли”[1777]. Але в самому переліку членів посольства посли членів родини Ігоря Рюриковича і вождів найманих варязьких

[1773] Літописець повідомляє, що тільки у доместика Іоана було 40 тис. воїнів (Ипатьевская летопись, 33), але це також навряд чи відповідає дійсності. Проте цих військ було достатньо, щоби розгромити десант в 3–5 тис. воїнів.

[1774] Пётр Карышковский. Лев Диакон о Тмутараканской Руси. *Византийский Временник.* Т. 17 (42). (Москва, 1960), 47; Николай Половой. К вопросу о первом походе Игоря против Византии: (Сравнительный анализ русских и византийских источников). *Византийский Временник.* Т. 18 (43). (Москва, 1961), 85–104; Олександр Филипчук. Князь Ігор та похід на Константинополь у “Історії” Лева Диякона. *Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (Чернівці, 27–28 листопада 2009 р.).* Тези. (Чернівці, 2009), 261–264; Його ж. Князь Ігор в “Історії” Лева Диякона. *Питання історії України.* Т. 14. (Чернівці, 2011), 18–25.

[1775] Anonymi Vita Sancti Lucae junioris (circa medium saeculum 10). *Partologiae cursus completus. Series graeca posterior.* Accurante Jacques-Paul Migne. T. 111. (Paris, 1863), 441–477; *A Magyarok elödeiröl és a honfoglalásról.* Sajtó alá rendezte Györffy György. (Budapest, 1958), 64–67.

[1776] Оцінку та історіографію угоди 944 р. див.: Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в.* (Москва, 1980), 234–290.

[1777] Ипатьевская летопись, 36.

дружин ("всі люди Руської землі"), тобто особи, які утримували військові дружини за рахунок виділених *кормлінь*-бенефіціїв (в числі яких було і Древлянське князівство), займають вищі сходинки в ієрархії ніж посли від "всіх князів". У складі посольсьва були переважно дружинники-вікінги[1778]: "Иворъ, солъ Игорєвъ великого кнѧзѧ Рускаго и ѡбьчии сли Вуєфастъ С҃тославль сн҃а Игорева, Искусєви Ѡлгы кнѧгинѧ, Слуды Игорєвъ нєти* Игорєвъ, Оулѣбъ Володиславль, Каницаръ Передъславинъ, Шихъбернъ[1779] Сфандръ жены Улѣблѣ, Прасьтѣнь Туръдуви, Либиаръ Фастовъ, Гримъ Сфирьковъ, Прастѣнь Акунъ нети Игоревъ, Кары Тудковъ, Каршевъ Туръдовъ, Егри Евлисковъ[1780], [Воистъ] Воиковъ[1781], Истръ Аминодовъ[1782], Прастѣнъ Берновъ, Ѩтьвѧгъ Гунаревъ, Шибридъ Алданъ, Колъ Клековъ, Стегги Етоновъ, Сфирка, Алвадъ Гудовъ, Фудри Туадовъ[1783], Муторъ[1784] Оутинъ, купець Адунь, Адулбъ, Иггивладъ, Ѡлѣбъ, Фрутанъ, Гомолъ, Куци, Ємигъ, Туръбидъ, Фуръстѣнъ, Бруны, Роальдъ, Гунастръ, Фрастѣнъ, Игелъдъ, Туръбернъ, Моны, Руалд, Свѣнь, Стиръ, Алданъ, Тилена, Пубькеарь, Вузлѣвъ, Синко Боричь[1785]. У складі посольства були також *княжі гості* (купці), більшість яких теж мали скандинавські імена, частково спотворені у літописній передачі (Адун, Адулб, Ігвлад, Гліб, Фрутан, Гомол, Куці, Єміг, Турбід, Фурстен, Брун, Роальд, Гунастр (чи Гунар?), Фрастен, Інгельд, Турберн, Мони, Руальд, Свен, Стір, Алдан, Тілена, Пубксар, Вузлев) та княжий бирич (герольд) Синко.

На думку деяких дослідників між послами великого князя Ігоря та його племінника Акуна (Хакона) поміщені посли інших членів династії Рюриковичів, зокрема сина Святослава, дружини Ольги, племінника Ігоря, Володислава, а також Гліба, який загинув під час антихристиянських репресій Святослава Ігоревича у 971 р. Виводять навіть логічний ряд родинних стосунків основних осіб, від імені яких укладена угода: великий князь Ігор, його син та спадкоємець Святослав, дружина Ольга, племінник Ігоря Ігор, ще двоє синів − Гліб і Володислав, дружина спадкоємця Предслава, дружина іншого сина Сфандра і ще один племінник Акун (Хакон)[1786]. Існують ще старі і нові гіпотези стосовно родинних стосунків цих осіб[1787]. Вони всі залишаються

[1778] Лаврентьевская летопись, 46–47.
[1779] Шигобернъ (Ипатьевская летопись, 35).
[1780] Єрлисковъ (Ипатьевская летопись, 35).
[1781] Воистовъ Иковъ (Ипатьевская летопись, 35).
[1782] Ѩминдов (Ипатьевская летопись, 35).
[1783] Тулбовъ (Ипатьевская летопись, 36).
[1784] Муторъ (Ипатьевская летопись, 36).
[1785] И Синько бирич (Ипатьевская летопись, 36). Бирич – це княжий міністеріал, який виконував функції глашатая, оповісника, відповідника західноєвропейському герольду.
[1786] Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей.* 142–144.
[1787] Николай Полевой. *История русского народа.* Т. 1. (Москва, 1829), 135; Наталья Пушкарева. *Женщины Древней Руси.* (Москва, 1989), 13.

здогадками, до яких треба відноситися дуже обережно. Спадкоємець престолу Святослав Ігоревич, напевно, відразу ж отримав одну із князівських дружин, для утримання якої була виділена територія. Можна з достатньою долею вірогідності припускати, що центр цієї території, якою пізніше реально управляв Святослав, був Немогард ("... із Немогарда [Νεμογαρδάς], у якому сидів Сфендосав, син Інгора, архонта Росії..."[1788]). Зрозуміло, що більшість російських дослідників без застережень під Немогардом бачать Новгород на Волхові. Василь Ляскоронський бачив у цій назві нову відбудовану частину Києва[1789]. А Володимир Пархоменко − місто, розташоване на цьому шляху, південніше[1790]. Джон Б'юрі запропонував кон'єктуру β взамін μ: Νεβογαρδάς[1791], на підставі якої, Анатолій Кірпічніков зробив висновок, що Святослав Ігоревич тримав стіл у *граді на озері Нево,* тобто у Ладозі[1792]. Таку гіпотезу можна було би прийняти і тоді це би означало, що після повернення Ладозького "королівства" до складу Київської держави воно було закріплено за спадкоємцем престолу і саме звідти Святослав перейшов до Києва. Але, скоріше всього інформатором імператора Костянтина Багрянородного або його джерела був вікінг, з числа тих, що знаходилися на візантійській службі, і назва Ладоги в його передачі мала би бути близькою до Альдегюборг. Тоді Немогард таки Новгород, але не на Волхові, а на Дніпрі − це Хольмгард-Гнєздово, звідки легше було оволодіти Києвом, потіснивши матір. Проблема ця залишається дискусійною[1793].

Стосовно княгині Ольги, чи не найбільш загадкової особи серед руських князів, мова далі. Але можна стверджувати, що вона мала власне доменальне володіння з цетром, мабудь у Вишгороді.

Ігор (Інгвар) та Акун (Хакон), племінники Ігоря, персони загадкові, вони могли бути дітьми невідомих синів Рюрика, які народилися після Ігоря, які також мали певні території в якості бенефіціїв, з яких утримували власні дружини.

[1788] Константин Багрянородный. *Об управлении империей.* Текст. Перевод. Комментарий. (Москва, 1991), 44–45.

[1789] Василий Ляскоронский. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. *Журнал Министерства народного просвещения*. (Санкт-Петербург, 1913), № 4, 232–235.

[1790] Владимир Пархоменко. *У истоков русской государственности (VIII–XI вв.)*. (Ленинград, 1924), 34.

[1791] John *Burry J.* The Treatise De administrando imperio. *Byzantinische Zeitschrift.* Bd. 17. (München, 1906), 543.

[1792] Анатолий Кирпичников. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси.* (Ленинград, 1988), 55.

[1793] Леонтій Войтович. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал.* № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вып. 1. (Ижевск, 2015), 7–18.

Загадково виглядає і пара Гліб і Володислав (Гліб – посол Володислава чи його брат?). Гіпотеза, що вони обидва сини Ігоря, залишається бездоказовою версією. За Василем Татищевим Гліб, "брат Святослава", був страчений ним у 971 р. під час репресій проти християн, звинувачених у зраді[1794]. Тоді цей Гліб (Улеб) міг бути сином Ігоря не від Ольги, а від іншої дружини[1795] або наложниці і при цьому міг бути навіть старшим за Святослава. Але тоді залишається припускати, що у літописних текстах пропуски або ж двоє синів Ігоря були представлені у складі посольства не окремими послами, а особисто. У такому разі, як сини великого князя, вони би мали бути згадані попереду послів. З тексту логічніше виглядає, що Гліб був послом Володислава. Тоді останній скоріше один із "світлих" князів, чия дружина знаходилася у складі Ігоревого війська. Фантазії навколо сина Ігоря, який мав володіння у Прикарпатті чи на Волині – звичайна бездоказова верифікація[1796]. Хто такий і якими землями володів Володислав встановити неможливо[1797].

За В. Татищевим Предслава – дружина Святослава, угорська принцеса[1798]. Подібний шлюб, який скріплював союз Русі з уграми, досить вірогідний, незалежно від віку Святослава. У такому випадку Предслава могла мати власний домен з якого виставлялася дружина відповідної чисельності. Рівно ж і Сфандра, дружина Гліба, теж могла мати відповідний домен. Якщо Гліб був братом Святослава, то його дружина могла походити з котроїсь з скандинавських династій, шлюб з якою скріпляв відповідний союз. Якщо ж Гліб, названий в складі посольства, був послом князя Володислава, то князь Гліб і його бойова дружина не брали участі у поході Ігоря Рюриковича на Дунай, виконуючи інші завдання, тоді як бойова дружина Сфандри була у складі цього війська. Всі ці побудови достатньо ймовірні, але і не менш дискусійні.

Тур ("Туръдуви" – тобто "Турів") дуже правдоподібно тотожний згаданому князю Тури (Торіру), який "перешєлъ изъ заморьѧ имѧщє волͨсть свою ... Туръ Туровѣ. Ѿт него же и Туровци прозвашасѧ"[1799]).

Тоді Фастов (Fastolf ?) та Сфірк (Сфірн?) – очільники дружин, можливо пов'язані родинними зв'язками з Рюриковичами. Не виключено,

---

[1794] Василий Татищев. *История Российская с самых древнейших времён*. Т. 1. (Москва–Ленинград, 1962), 111.

[1795] Леонтій Войтович. Рец.: Пчёлов Е.В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в./ Отв.ред. О.М.Медушевская. – Москва: Российский государственный гуманитарный ун-т, 2001. – 262 с. *Записки НТШ.* Т. 244. (2002), 705–708.

[1796] Юрий Коновалов. Русский княжеский дом в середине X века. Інтерресурс: www.uiro.narod.ru

[1797] Сергей Белецкий. Кто такой Володислав договора 944 г.? *Норна у источника Судьбы: Сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой*. (Москва, 2001), 22.

[1798] Василий Татищев. *История Российская с самых древнейших времён*. Т. 1, 118.

[1799] Ипатьевская летопись, 63–64.

що Свірн – спотворене ім'я Свенелд (Sveinaldr), знаменитого воєводи Ігоря та Святослава, навколо особи якого тривають дискусії[1800]. Справді, малоймовірно, щоби Свенельд зі своєю дружиною не брав участі у поході Ігоря у 944 р.

Особи, чиї посли перелічені після посла Хакона, племінника Ігоря, і до купців-гостів, найпевніше були очільниками дружин вікінгів, для утримання яких тримали бенефіції-лени. З них більш-менш надійно можна ідентифікувати тільки Гунара, чий посол Ятвяг (Ꙗтьвѧгъ), вказує на західноволинські землі, які межували з землями ятвягів. Решта очільників Туди, Турд, Евлиск (Єрліск), Воїк, Аминод, Берн, інший Гунар, Алдан, Клек, Етон, Сфірк, Гуд, Туад і Отин теж тримали окремі лени, що дозволило їм виступати зі своїми дружинами.

Таким чином посольство Ігоря було сформовано з представників зібраних військових дружин та купецтва (можливо, що причиною конфронтації з Візантією виступали саме дискримінаційні спроби візантійського апарату стосовно руського купецтва). Склад посольства, як і причини цієї конфронтації та інформація про обидва походи Ігоря Рюриковича викликають більше запитань ніж можливих відповідей[1801].

Можна стверджувати, що у Києві толерантно відносились до християн і частина оточення князя Ігоря була християнами, тому на затвердженні угоди присягали в Києві у церкві св. Іллі [1802]. Версія, що

[1800] Виктор Лушин. Свенельд: князь или воевода? *Историко-археологические записки*. Кн. 1. (2009), 45–57; Дмитрий Босов. *Свенельд.* (Санкт-Петербург, 2016), 87 с.

[1801] Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Київ, 1913), 239, 383, 405–406, 410–414, 418, 424, 437–446, 585; Henrik Schück. Byzanc och Norden. *Kulturhistoriska skizzer*. (Stockholm, 1922), 51–55; Василий Истрин. Договоры русских с греками X века. *Известия Отделения Русского Языка и Словестности. 1924 год*. Т. 29. (Ленинград, 1925), 380–390; Henri Grégoire, Paul Orgels. La guerre russo-byzantine de 941. *Bizantion*. Т. 24. (Bruxelles, 1955), 155–156; Николай Половой. Русское народное предание и византийские источники о первом походе Игоря на греков. *Труды Отдела Древнерусской Литературы.* Т. 16. (Ленинград, 1960), 105–111; Його ж. К вопросу о первом походе Игоря против Византии. *Византийский Временник*. Т. 18. (Москва, 1961), 85–104; Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси*. (Москва, 1968), 99–103; Ярослав Щапов. Русская летопись о политических взаимоотношениях Древней Руси и Византии. *Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе*. (Москва, 1972), 201–208; Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 186–194; Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси*, 210–258.

[1802] Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*. (Київ, 1988), 83–85; Леонтій Войтович. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль.* (Львів, 2000), 113, 115, 117–119, 122, 368, 405; Сергей Каштанов. К вопросу о происхождении текста русско-византийских договоров в составе Повести временных лет. *Восточная Европа в древности и средневековье: Политическая структура Древнерусского государства.* VIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Тез. докл. (Москва, 1996), 40–42; Михаил Васильев. Степень достоверности известия "Повести временных лет" о процедуре ратификации русско-византийского договора 944 г. в Киеве. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г.* Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева. Отв. ред.

прихильники християнства в оточенні князя Ігоря переважали язичників залишається припущенням, яке неможливо перевірити, а от гіпотеза, що князь Ігор був "внутрішній" або таємний християнин близька до реальності[1803]. Літописець назвав церкву св. Іллі "съборною" [1804], тобто соборною. У будь-якому разі це свідчить про існування в Києві середини X ст. вільного богослуження[1805], що було би неможливим без дозволу великого князя. Хоча сам Ігор присягав з язичниками біля статуї Перуна[1806]. Згідно з відомостями Абу Алі Ахмада ібн Мухаммеда ібн Міскавейха (+1030) у 943 р. руси здійснили похід на Бердаа[1807]. Перський історик Ахмед Кесраві датує похід 945 р., його версію прийняв Анатолій Новосильцев, вважаючи, що похід на Бердаа твердо можна датувати серпнем–вереснем 945 р., тобто часом смерті еміра Тузуна[1808]. За логікою подій похід таки міг відбутися тільки після укладення миру з Візантією, коли зібраній великій масі найманих військ потрібно було дати можливість поповнити свої доходи за рахунок військової здобичі, так як їх утримання було надто обтяжливим для князівської скарбниці. Здійснити подібний похід паралельно з походом на Візантію було би неймовірно.

Військо вийшло з Чорного моря, пройшло Азовським морем, Доном, волоком перейшло на Волгу із своїми лодями, і по Каспію дійшло до гирла Кури, піднялось вверх по Курі та здобуло тодішню столицю Албанії – Бердаа. Ця подія сколихнула весь мусульманський світ. Бердаа на р. Курі було найбільшим містом у Закавказзі[1809]. Взявши місто, пришельці „зробили об'яву, заспокоювали жителів його і говорили їм так: нема між нами і вами протиріч у вірі. Єдине чого ми бажаємо – це влади. На нас лежить обов'язок добре відноситися до вас, а на вас – добре підкорятися нам"[1810]. Схоже, що тут мало місце продовження спроб

Т. М. Калинина. (Москва, 2000), 64–71; Александр Королев. *История междукняжеских отношений на Руси в 40-е – 70-е годы X века.* (Москва, 2000), 30–128.

[1803] Евгений Голубинский. История русской церкви. Т. 1. Ч. 1. (Москва, 1901), 68.

[1804] Ипатьевская летопись, 42.

[1805] Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 86.

[1806] Ипатьевская летопись, 42.

[1807] Александр Якубовский. Ибн Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 322 = 943/4 г. *Византийский Временник*. Т.24. (Москва, 1926), 64–68.

[1808] Николай Половой. О дате второго похода на греков и похода русских на Бердаа. *Византийский Временник*. Т. 14. (Москва, 1958), 138–147; Анатолий Новосельцев. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси. *Введение христианства на Руси*. (Москва, 1987), 55–77; Його ж. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г.* Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева. Отв. ред. Т. М. Калинина. (Москва, 2000), 405–427.

[1809] Василий Бартольд. Берда'а *В. В. Бартольд. Сочинения.* Т. 2. (Москва, 1963), 272–273.

[1810] Борис Дорн. Каспий. *О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах на побережье Каспийского моря*. (Санкт-Петербург, 1875), 15–29; Александр Якубовский. Ибн Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 322 = 943/4 г. *Византийский Временник*. Т.24. (Москва, 1926), 64–68.

отримати на Каспії власну факторію (з огляду на зростаючу роль східної торгівлі для Київської Русі[1811]), а не спроба прорватися до Візантії через Кавказ (як вважали Анатолій Новосильцев[1812] і Володимир Пашуто[1813]), і не наслідок союзу з Візантією проти хазар (Арсеній Насонов[1814], Тетяна Калініна[1815]) чи союзу з хазарами проти мусульман (Микола Половой[1816]). Малоймовірно бачити у цьому поході і не погоджений з Києвом виступ Тмутараканської Русі (Сергій Соловйов[1817]). Спробу погодити всі версії здійснив Андрій Сахаров, але і він схиляється до спроби закріпитися на Каспії[1818]. Окремо стоять думки Михайла Артамонова[1819] та Бориса Заходера[1820], які розглядали цей похід як акцію варягів, які після миру 944 р. просто шукали здобичі, не будучи задоволені платою, яку їм надав Ігор. Правда, перший з них також звернув увагу на спробу закріпитися на Каспії. Принаймні князь Ігор Рюрикович для вирішення цієї давньої проблеми використав наявні потужні сили, ресурсів для утримання яких бракувало.

Похід закінчився невдало. Жителі Бердаа повстали, потерпіли поразку і були змушені платити контрибуцію. У подальшій боротьбі загинув вождь русів, вони були обложені в цитаделі, була спроба мусульманських жінок їх отруїти. Врешті після важких боїв з мусульманськими військами вони вночі прорвались до Кури, де стояли їх лоді, і вийшли в море[1821]. Албанський історик Х ст. Мовсес Каганкатваці писав про жорстоку розправу русів з місцевими жителями[1822]. Про похід на Бердаа повідомляли також Перський Анонім "Худуд-ал-алам", Ібн Хаукаль та Ібн-ал-Асір[1823].

[1811] Татьяна Калинина. Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX–X вв. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г*. Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева / Отв. ред. Т. М. Калинина. (Москва, 2000), 106–119.

[1812] Анатолий Новосельцев. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. (Москва, 1990), 241–246.

[1813] Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси*. (Москва,1968), 99–103.

[1814] Арсений Насонов. Тмутаракань в истории Восточной Европы. *Исторические Записки*. Т. 6. (Москва, 1940), 86–87.

[1815] Татьяна Калинина. Древняя Русь и страны Востока в Х в. (Средневековые арабо-персидские источники о Руси). *Автореферат диссертации к. н. н*. (Москва, 1976), 21–25.

[1816] Николай Половой. О дате второго похода на греков и похода русских на Бердаа. *Византийский Временник.* Т. 14. (Москва, 1958), 138–147; Його ж. О русско-хазарских отношениях в 40-х годах Х в. *Записки Одесского археологического об-ва*. Т. 1(34). (Одесса, 1960), 344–356; Його ж. О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г. *Византийский Временник*. Т. 20. (Москва, 1961), 90–105.

[1817] Сергей Соловьев. *Сочинения*. Кн. 1. Т. 1. (Москва, 1988), 144.

[1818] Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси*, 205–208.

[1819] Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 376.

[1820] Борис Заходер. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*. Т. 2. (Москва,1967), 157–162.

[1821] Василий Бартольд. Берда'а *В. В. Бартольд. Сочинения.* Т. 2. (Москва, 1963), 272–273.

[1822] Лорэтта Тер-Мкртичян. *Армянские источники о Палестине VII–XVIII вв*. (Москва, 1991), 42–45.

[1823] Рукопись Туманского с введ. и указ. В. В. Бартольда. (Ленинград, 1930), 78 с.; *Opus geographi-*

Зібрані великі війська, серед яких було багато найманців вікінгів, вимагали значних коштів на їх утримання. Якусь частину з них було відправлено в експедицію на Бердаа, але решта залишилася. Саме вони і спровокували князя Ігоря Рюриковича на збір подвійної данини у землях *древлян*, що закінчилося повстанням під керівництвом князя Мала і загибеллю великого князя[1824].

Ігор загинув у 945 р. під час повстання древлян. У візантійського хроніста Льва Диякона, який завершив свою "Історію" бл. 990 р., описана загибель князя: древляни взяли Ігоря в полон, прив'язали до двох зігнутих дерев і відпустили їх. Князь був розірваний навпіл[1825]. "И погребен был Игоръ и есть его могила у Искоростеня в деревской земле и до сего времени... [Ольга – Л.В.] повеле людем своим насыпать великую могилу, и егда насыпали прикажи свершить тризну."[1826]. Курган Ігоря ще у 1710 р. відвідав Василь Татищев, коли його підрозділ з Києва йшов на Коростень. Перерізаний траншеями курган, званий "Могила князя Ігоря", бачив під час Першої світової війни відомий архітектор Гавриїл Барановський (1860–1920). Від місцевих жителів він довідався, що під час риття траншеї були знайдені останки та меч. Офіцер, який командував підрозділом, наказав віднести останки у каплицю, а меч забрав із собою. При огляді цих останків у каплиці с. Сингай Г. Барановський знайшов багатий наконечник з піхов із плетеним орнаментом, характерним для оздоблення візантійської зброї[1827]. Це може бути ще одним свідченням, що князь Ігор був християнином, якого Ольга поховала наполовину по-християнськи. За версією Михайла Брайчевського князь прийняв християнство відразу після походу 944 р.[1828]

Дискусії навколо життя та діяльності князя Ігоря Рюриковича будуть, звичайно, продовжуватися. Однак джерела, які збереглися, не дають жодних підстав вважати його легендарною особою або сумніватися, що він справді був сином Рюрика і батьком князя Святослава. Будучи відсуненим від реального управління своїм опікуном і регентом Олегом, він зумів таки утвердитися як великий князь і продовжив політику попередника, розширюючи межі Київської Русі та її впливу,

cum auctore Ibn Haukal (Abu 'l-Kasim ibn Haukal al-Nasiri) "Liber imaginis terrae". Ed. collatio textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis Johannes Hendrik Kramers. Fasc.1-2. (Lugduni Batavorum, 1938–1939), 528 s.; *Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих (Полный свод истории).* Пер. с араб. и коммент. Павла Булгакова, доп., прим. и коммент. Шамсиддина Камолиддина. (Ташкент, 2006), 316–317.

[1824] Ипатьевская летопись, 42–43.

[1825] Лев Диякон. *История.* (Москва, 1988), 57.

[1826] Ипатьевская летопись, 44.

[1827] Мария Фехнер. Наконечник ножен меча из кургана близ Коростеня. *Советская Археология.* (Москва, 1982), № 4, 243–244.

[1828] Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 93.

хоча і з меншим успіхом (похід проти Візантії у 941 р., як і експедиція на Бердаа у Кавказькій Албанії у 945 р. завершилися невдало, менш вигідною була і угода з Візантією 944 р.). Чи не найбільш загадковою проблемою, пов'язаною з князем Ігорем Рюриковичем, є його одруження з княгинею Ольгою та її походженням.

ЗАГАДКОВА ПОСТАТЬ КНЯГИНІ ОЛЬГИ

Незважаючи на появу нових грунтовних досліджень, присвячених особі княгині Ольги[1829], її постать залишається загадковою. Зокрема, походження княгині Ольги належить до тих загадок нашої історії, які, мабуть, так і залишаться нерозгаданними. Не кажучи вже про хронологію її життя, де безперечною датою можна вважати тільки точну дату смерті (11 липня 969 р.), зафіксовану церковним літописцем і передану Яковом Мніхом (1040-і рр.) у "Пам'яті і похвалі князю Володимиру"[1830].

Перша згадка про Ольгу відноситься до 903 (6411) р., коли Ігорю "приведоша єму жену ѿ Плескова именемъ Ѡльгу"[1831]. Традиція, відбита у "Степенній книзі", зберегла легенду про селянську дівчину з с. Вибутіно, яка перевозила човном князя Ігоря. За Никонівським літописом с. Вибутіно належало Ользі[1832]. За Житієм батьківщиною Ольги було с. Вибути під Псковом[1833]. Погост Вибути знаходиться у 12 км вище від Пскова по р. Великій. В його околицях під 1394 р. згадується Ольгіна гора в описі конфлікту псковичів з новгородцями, знайдені давні археологічні матеріали, зокрема скандинавські фібули та наконечники списів, а також поховальні камери в сопках схожі на аналогічні у Бірці[1834]. Враховуючи скандинавське походження імені *Ольга* (від *Helga* – *священна*) і, ймовірно, самої Ольги[1835], виникла версія, що вона була дочкою одного з сподвижників Олега, який отримав у бенефіцій Псков[1836]. За "Іоакимовим літописом", походження та інформація якого залишаються дискусійними, Ольга була родом з Ізборська і походила з роду Гостомисла, носила ім'я Прекраса, яке було перемінено

[1829] Володимир Ричка. *Княгиня Ольга*. (Київ, 2004), 336 с.; Алексей Карпов. *Княгиня Ольга* (Москва, 2009), 384 с.; Андрей Богданов. *Княгиня Ольга. Святая воительница*. (Москва, 2013), 272 с.; Юрій Диба. *Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях Х століття*. (Львів, 2014), 45–50, 128–207.

[1830] Андрей Чернов. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 34.

[1831] Ипатьевская летопись, 21.

[1832] Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 9. (Санкт-Петербург, 1862), 35.

[1833] Алексей Карпов. *Княгиня Ольга.* (Москва, 2009), 352.

[1834] Анатолий Александров. Ольгинская топонимика, выбутские сопки и руссы в Псковской земле. Памятники средневековой культуры. Открытия и версии. (Санкт-Петербург, 1994), 22–31.

[1835] Наталья Пушкарева. *Женщины Древней Руси.* (Москва, 1989), 214.

[1836] Владимир Мавродин. *Образование древнерусского государства*. (Ленинград, 1945), 247.

на честь Олега на Ольгу[1837]. Звичайно, Ольга могла перемінити ім'я на честь Олега, який виступив ініціатором її шлюбу[1838]. Але ні невідомий соратник Рюрика ні Гостомисл не були князями, а становище Ольги при київському дворі було винятковим: дружина Ігоря після його загибелі відразу визнала її правителькою і вона довший час не допускала до влади сина Святослава, проводила важливі реформи, активну зовнішню політику та намагалася утвердити християнство на Русі. Це не могло не бути пов'язано з її високим походженням. Отже Ольга не могла бути дочкою посадника Пскова чи іншого боярина навіть найвищого рангу. Вважаючи, що літописний *Плесков* міг бути тотожним болгарській столиці *Плісці* була висунена версія, що Ольга була незнаною з джерел дочкою болгарського кагана Симеона, народженою бл. 896 р. у Плісці, яка принесла на Русь християнство і кириличне письмо. Але довга дискусія навколо походження княгині Ольги цю ідею не підтримала[1839].

Вважаючи, що літописний *Плесков* це найбільший східнослов'янський град у Х ст. Плісненск на межі Волині і Прикарпаття, Ігор Мицько висунув версію походження Ольги з Плісненська, куди її батько Олег, внук данського конунга Helgi, потрапив з Данії[1840]. Вище вже зверталася

[1837] Василий Татищев. *История Российская с самых древних времен*. Кн. 2. (Санкт-Петербург, 1773), 18, 372–373.

[1838] Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия,* 194–196.

[1839] Иван Малышевский. Происхождение русской великой княгини Ольги св. *Киевская Старина.* (1889), июль, 1–27; август, 325–353; Леонид. Несколько замечаний к нашей статье: Откуда родом была св. великая княгиня Ольга (в ответ Малышевскому). *Киевская Старина.* (1889), октябрь, I–VIII; Алексей Шахматов. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах.* (Санкт-Петербург, 1908), 108–118; Александр Яцимирский. Известия о св.Ольге в древнейшем русском летописном своде (по поводу „Разысканий" Шахматова). *Псковская старина.* (1910), № 1, 31–51; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 1. (Київ, 1913), 424, 445–458, 467–469, 512–513; Дмитрий Иловайский. Вероятное происхождение св. княгини Ольги. *Иловайский Д. И. Исторические сочинения.* Ч. 3. (Москва, 1914), 441–448; Николай Серебрянский. *Древнерусские княжеские жития (Обзор редакций и тексты).* (Москва, 1915), 24–41; Василий Истрин. *Замечания о начале русского летописания. По поводу исследований А. А. Шахматова.* (Ленинград, 1924), 56–57; Александр Соболевський. Поп Сильвестр и Домострой (о житии Ольги). *Известия Отделения Руського Языка и Словестности.* Т. 21. Кн. 1. (Ленинград, 1929), 198–202; Всеволод Николаев. *Славяно-българският фактор в християнизациата на Киевская Русия*. (София, 1949), 11–15; Геннадій Намдаров. Недомовлені сторінки життя св. княгині Ольги. *Історія релігій в Україні. Тези повідомлень III круглого столу.* (Київ–Львів, 1993), 14–19; Евгений Пчёлов. *Генеалогія древнерусских князей*, 128–130.

[1840] Ігор Мицько. Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги. *Конференція "Ольжині читання", Пліснеськ 10 жовтня 2005 року*. (Львів, 2005), 61–81; Його ж. Родовід княгині Ольги за європейським епосом. *Другі "Ольжині читання", Пліснеськ–Львів 14–15 червня 2007 року*. (Львів, 2007), 18–34; Його ж. Свята Ольга в епосі України. *Треті "Ольжині читання", Пліснеськ 31 травня 2008 року*. (Львів, 2009), 27–39; Його ж. Пліснеський сюжет "Слово о полку Ігореві". *Четверті "Ольжині читання", Пліснеськ 16 травня 2009 року*. (Львів, 2010), 26–34; Його ж. До історії поширення у Європі переказів про княгиню Ольгу. *П'яті "Ольжині читання", Пліснеськ 7 травня 2010 року*. (Львів–Броди, 2011), 3–12; Його ж. Датское происхождение князя Олега. Интерресурс: http:conference,dansk.ru/content/view/28/39

увага на вразливі сторони цієї гіпотези, через що вона теж не отримала визнання. Раніше я допускав можливість, що Ольга могла була останнім нащадком Аскольда (його внучкою), чия сім'я могла бути вивезена у Псков. Тоді шлюб з нею міг мати важливе значення для закріплення династії у Києві та пояснював би її виключне положення в наступний період[1841]. Але така ймовірність дуже невелика і коректно довести її неможливо. Пізній Піскарьовський літописець початку XVII ст. зазначив "... нѣцыи жє глаголють ꙗко Ольгова дщєри бѣ Ольга"[1842]. Версія, що Ольга була дочкою Олега не тільки не позбавлена вірогідності[1843], а при глибшому аналізі виглядає найбільш обгрунтованою. Дочку Олега, безперечно, визнали би своєю правителькою вікінги, які складали найближче оточення київських князів. А для самого Олега подібний шлюб був більше ніж мотивований. За Новгородським Карамзінським літописом Ользі було 10 років, коли її привели до Ігоря: "приведе ему Олегъ жену от Пльскова, именемь Олгу, лет 10, и жит Игорб с Олгою лет 43"[1844]. Цю інформацію повторив укладач Устюзького літописного зведення першої чверті XVI ст., але переніс дату одруження Ігоря на 912 (6420) р. "Оженися во Пскове, понят за себя Ольгу десяти лет, бе бо красна вельми и мудра"[1845]. Вважаючи це датування помилковим, дослідники від Августа Людвіга Шлецера та Миколи Карамзіна приймали дату народження Ольги 893 р., тим більше, що за "Проложним Житієм" св. Ольга померла у віці 75 років, тобто народилася у 894 р.[1846]. Дата народження бл. 893–894 рр. виглядала найбільш вірогідною[1847]. Інші датування виглядали непідтвердженими здогадками: Василь Татищев відносив народження Ольги до 887 р., базуючись на твердженні, що під час хрещення у 955 р. її було 68 років, а народження Святослава відносив до 920 р., коли її мало би бути 33 роки[1848]; Борис Рибаков відносив датування на 920-і рр., виходячи з нелогічності пізнього народження Святослава[1849]). Інформація про пізнє народження Святослава викликала навіть недовіру до літописної генеалогії[1850], хоча навіть, якби Ользі на момент народження Святослава було 42–44 роки,

---

[1841] Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 215.

[1842] Пискаревский летописец. *Полное собрание русских летописей.* Т. 34. (Москва, 1978), 31.

[1843] Николай Беляев. Рорик ютландський, 264.

[1844] Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. *Полное собрание русских летописей.* Т. 3. (Москва, 2003), 26.

[1845] Устюжская летопись. Список Мациевича. *Полное собрание русских летописей.* Т. 37. (Ленинград, 1982), 19.

[1846] Евгений Пчёлов. *Генеалогія древнерусских князей,* 130.

[1847] Геннадий Литаврин. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь. *История СРСР.* (Москва, 1981), № 5, 177.

[1848] Василий Татищев. История российская. Т. 2. (Москва–Ленинград, 1963), 40.

[1849] Борис Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIV вв*. (Москва, 1982), 312–314, 369.

[1850] Митрофан Левченко. *Очерки по истории русско-византийских отношений*. (Москва, 1956), 214.

а Ігорю – 62–64, нічого неймовірного в такій події не було[1851]. Житійні датування віку Ольги ще більше заплутують розв'язання цієї проблеми. За Житієм Ольги Степенної книги середини XVI ст. Ольга померла, маючи близько 80 років[1852]. За пізнім Вологодським літописом початку XVIII ст. на момент смерті Ользі виповнилося 88 років[1853].

На мій погляд найбільш обгрунтованим на сьогодні виглядає висновок Андрія Чернова, який, враховуючи некоректні переведення числових значень з глаголичної системи у кириличну систему, вважає, що Ольга, дочка Олега, народилася у 903 р. і була видана за Ігоря у 912 р.[1854] Можливо, що цей шлюб був компромісом з допомогою якого Олег намагався продовжити своє перебування при владі, стримавши ті сили, які штовхали Ігоря до силового варіанту опанування реальної влади. Зрозуміло також, що походження княгині Ольги, рівно ж і як дата її народження і надалі залишаються дискусійними.

Щодо дітей, народжених від Ігоря і Ольги окрім Святослава, то найпевніше таким був Гліб, страчений братом у 971 р. Інші варіанти виглядають звичайною верифікацією. Зрозуміло, що у Ігоря могли бути діти і від інших дружин, але про них нічого не відомо.

Літописна розповідь про помсту Ольги[1855], напевно, взята з епосу князівських скальдів. У всіх епізодах розповіді немає нічого легендарного, окрім хіба подробиць здобуття Іскоростеня. Поведінка Ольги повністю відповідає поведінці доньці і дружині вікінга, яка звично захищає свій *одаль* і малолітнього сина. Звернемо увагу на один безперечний факт: очевидно, що лише через шлюб з Ольгою древлянський князь Мал міг претендувати на київський престол. Тому весною 946 р. древлянське посольство у складі 20 мужів прибуло до Києва. Їх лоді пристали під Боричевом. Через весняну повінь Поділ було затоплено і люди перебрались на Гору. Здавалося, що боги відвернулись від Києва. Ольга прийняла пропозицію древлянських послів і як велику честь просила прийняти від киян – пронести послів в їх лоді від Боричева до княжого терему. Чи могли древлянські посли чекати більшого? Наступного дня кияни понесли послів у їх лоді до княжого терему. „Намъ нєволѧ кнѧязь нашь оубит, а кнѧгини наша хощеть

[1851] Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 101. Зокрема, матері Вашого автора було 40 років, а батькові – 51, коли я народився. При цьому я був першою і єдиною їх дитиною.

[1852] Игорь Курукин. Сильвестр и составление Жития Ольги Степенной книги. *Теория и практика источниковедения и археографии отечественной истории*. (Москва, 1978), 51–60.

[1853] Вологодская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 37. (Ленинград, 1982), *Полное собрание русских летописей.* Т. 37. (Ленинград, 1982), *Полное собрание русских летописей.* Т. 37. (Ленинград, 1982), 161.

[1854] Андрей Чернов. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании, 31–32.

[1855] Ипатьевская летопись, 43–47.

за вашь кнаязь"[1856]. Поруч з княжим теремом була виконана глибока яма, куди і скинули разом з лодею древлянських послів. Над ямою нахилилась Ольга: „добра ли вы чт҃ь?", після чого древлянські посли були живцем засипані землею. Зрозуміло, що в цей час була знищена вся охорона і прислуга посольства.

Друге посольство древлян було спалене в лазні. Далі Ольга, прибувши у Древлянську землю, запропонувала для примирення справити тризну по Ігорю, під час якої відбулась розправа над присутніми древлянами. Лише тоді князь Мал і його оточення зрозуміли справжню ситуацію. В польовій битві військо древлян було розгромлено воєводою Свенелдом, після чого древлянські гради почали здаватись. Найдовше оборонялась столиця Іскоростень, де засів князь Мал. Місто було здобуте і спалене бл. 947 р., що засвідчено археологічними дослідженнями[1857]. Племінне князівство *древлян* було ліквідоване. Дві третини їх данини віднесено до Києва, а третину – до Вишгороду, котрий був особистим леном Ольги. Всі стави і ловища, які належали древлянським князям, теж перейшли до Києва. Дослідники продовжують сперечатися щодо епічного характеру розповіді та відповідних паралелей у скандинавському епосі[1858], але факт здобуття Іскоростеня і розправи з древлянами підтверджують археологічні матеріали, у світлі яких досить правдоподібною виглядає здогадка Миколи Котляра про використання при штурмі древлянської столиці спеціальних запальних стріл, що у скальдів перетворилося у казковий мотив голубів, яким прив'язали запалені скалки[1859].

Можна припускати, що розправа з древлянами у 946-47 рр. справила велике враження на інших васалів Ольги і вже ніхто не ризикував проявити непокору. Тому, напевно осінню 947 – зимою 948 р. Ольга зайнялась державною реформою оподаткування. Досі щороку київський князь об'їздив території залежних племінних князівств, розбираючи

[1856] Там само, 45.

[1857] Ілля Самойловський. Стародавній Коростень. *Археологія.* Т. 23. (Москва, 1970), 191–197.

[1858] Aleksander Brükner. Rozdzial z "Nestora". *Записки НТШ.* Т. 141–143. (Львів, 1925), 6–8; Аркадий Лященко. Сага про Олафа Трюггвасона і літописні оповідання про Ольгу. *Україна*. Кн. 4. (1926), 3–23; Його ж. Летописное сказание о месте Ольги древлянам (по поводу статьи проф. А. Брюкнера). *Известия Отделения Русского Языка и Словесности*. Т. 21. Кн. 1. (Ленинград, 1929), 320–336; Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 196–198; Владимир Топоров. К семантике троичности (слав. „trizna" и др.). *Этимология. 1977 г.* (Москва, 1979), 3–20; Николай Котляр. *Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах*. (Киев, 1986), 92–94; Наталья Пушкарева. *Женщины Древней Руси*. (Москва, 1989), 13–14, 214; Леонид Гиндин. Обряд погребения Аттилы и "тризна" Ольги по Игорю. *Советское Славяноведение*. (Москва, 1990), № 2, 65–67; Мария Виролайнен. Загадки княгини Ольги. Исторические предания об Олеге и Ольге в мифологическом контексте. *Русское подвижничество*. (Москва, 1996), 64–71; Александр Королев. *История междукняжеских отношений на Руси в 40-е – 70-е годы X века*. (Москва, 2000), 128–150.

[1859] Николай Котляр. *Древняя Русь и Киев,* 98.

Друга пімста княгині Ольги. Мініатюра Радзивилівського літопису

Здобуття Іскоростеня. Мініатюра Радзивилівського літопису

спірні судові справи та збираючи данину-податок, розміри якого корегувалися на місці. Звалось це „полюддя", яке відповідало подібному порядку у скандинавських королівствах – "вейцлі"[1860]. Рішення Ігоря під час „полюддя" зібрати додаткову данину привело до повстання древлян і загибелі самого князя. Вирушивши у чергове „полюддя", Ольга замінила цю систему збору державної данини на строго регламентований державний податок: „уставляющи уставы и уроки". З часу її реформ замість „полюддя" з об'їздом княжої дружини, яку треба було кормити і утримувати, збір данини-податку покладався на спеціальних чиновників – *тіунів*, які розміщалися не в давніх общинних центрах, а у новостворених місцях збору, які отримали назву *погости* (відповідник скандинавських *хусебю*). Для широких кіл податного населення ці реформи були полегшенням, так як наперід був відомий розмір платежів і надлишковий продукт, що служило стимулом для розвитку господарства. На те, що населення сприйняло реформу позитивно, вказують не тільки літописні повідомлення про поїздку Ольги у Новгород, Ладогу і Псков. У районі рік Мста і Луга показували влаштовані нею погости, а у Пскові стояли сани, на яких тоді приїздила Ольга. Їх зберігали як реліквію. По Дніпру та Десні показували „перевесища" і „ловила", установлені Ольгою. Одночасно слід звернути увагу, що ця реформа була значною мірою запозиченням з реформ норвезького конунга Гаральда Харфарга (Пишноволосого) (872–933), якому вдалося об'єднати норвезькі "королівства"[1861].

Хрещення княгині Ольги та відвідини нею Константинополя безсумнівні, але дискусії тривають навколо трьох питань: коли відбулася поїздка княгині до візантійської столиці, коли вона стала християнкою і, нарешті, якими були мета та наслідки зустрічей княгині Ольги з василевсом імператором Костянтином VII Багрянородним. І тут княгиня вела себе як справжня дочка і дружина вікінга рішившись на небезпечну морську подорож до візантійської столиці.

За найдавнішим літописом поїздка княгині була здійснена у 955 р., інші літописи взагалі внесли в це питання плутанину (Перший Новгородський

[1860] Назар Зубашевський. Про місце інститутів данництва і полюддя в переказі про останній похід Ігоря за древлянською даниною. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 10. (Дрогобич, 2006), 86–107; *Його ж.* Руське полюддя і скандинавська вейцла: спроба порівняльного аналізу. *Історичні записки. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля*. Вип. 15. (Луганськ, 2007), 77–85; Любомир Михайлина. Полюддя у східнослов'янських княжіннях. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. (Чернівці, 2007). Т. 1 (23), 19–24.

[1861] Арон Гуревич. *История и сага (О произведении Снорри Стурлусона "Хеймскрингла")*. (Москва, 1972), 104; Гвин Джонс. Викинги: потомки Одина и Тора. (Москва, 2003), 83; Володимир Перунін. Державність Київської Русі та розбудовчі закони Північної Європи. *Вісник книжкової палати*. (Київ, 2014), № 10, 1–4; Witold Chrzanowski. *Król wikingów Harald Pięknowłosy (850–933).* (Kraków, 2017), 188 s.

літопис і слідом за ним цілий ряд інших повідомляють, що княгиню прийняв Іоан Цимісхій, який став василевсом після її смерті[1862]. Тому більшість дослідників дотримувалися датування поїздки за візантійськими джерелами 957 р.[1863]. Латинський анонім датував поїздку Ольги 959 р., його повідомлення дотримувався французький дослідник Жан-П'єр Ариньон[1864]. Геннадій Літаврін пробував довести, що подорож Ольги і переговори мали місце не в 957, а у 946 р[1865]. Але в умовах незакінченої війни з *древлянами* і непевного становища самої княгині така подорож виглядала би мало не політичним безумством. Під час прийому Ольги василевсом згадується невістка василевса та його син Роман. Справді у 946 р. Роман, якому було лише 7 років, став співправителем батька, а заручена з ним Берта-Євдокія (927/930–949), донька італійського короля Гуго II, стала його дружиною[1866]. Але по смерті Берти-Євдокії, про участь в офіційних церемоніях якої достовірна

[1862] *Новгородская первая летопись старшего и младшего извода*. (Москва–Ленинград, 1950), 113–115; Устюжский летописный свод. (Москва–Ленинград, 1950), 25; Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 9. (Санкт-Петербург, 1862), 29.

[1863] Евгений Голубинский. *История русской церкви.* Т. 1. Ч. 1. (Москва, 1901), 74–81; Владимир Пархоменко. О крещении св. княгини Ольги. *Вера и разум.* (Харьков, 1911), № 10, 430–443; Михаил Приселков. *Очерки церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв.* (Санкт-Петербург, 1913), 10–13; Його ж. Русско-византийские отношения IX–XII вв. *Вестник Древней Истории.* (Москва, 1939), № 3, 101–102; Сергей Платонов. Летописный рассказ о крещении Ольги в Царьграде. *Исторический Архив.* Кн. 1. (Петроград, 1919), 283–288; Георгий Острогорский. Византия и киевская княгиня Ольга. *To Honor of Roman Jakobson. The Haque.* Vol. 2. (Paris, 1967), 1458–1473; Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси.* (Москва, 1968), 66–68; Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия в X – первой половине XIII вв.* (Москва, 1978), 196–209; Андрей Сахаров. *Дипломатия Древній Руси. IX – первая половина X в.* (Москва, 1980), 268–282; Апполон Кузьмин. Принятие християнства на Руси. *Вопросы научного атеизма.* Вып. 25. (Москва, 1980), 13; Дмитрий Оболенский. К вопросу о путешествии русской княгини Ольги в Константинополь в 957 г. *Проблемы изучения культурного наследия.* (Москва, 1985), 36–47; Omeljan Pritsak. When and Where Was Oi'ga Baptized? *Harvard Ukrainian Studies.* Vol. 9. (1985), 5–24; Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі.* (Київ, 1988), 88–104; Олег Рапов. *Русская церковь в IX – первой трети XII в.: принятие християнства.* (Москва, 1988), 161–172; Сергей Высоцкий. О дате поездки посольства Ольги в Константинополь. *Древние славяне и Киевская Русь.* (Киев, 1989), 154–161.

[1864] Жан-Пьер Ариньон. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги. *Византийский Временник.* Т. 41. (Москва, 1980), 113–124.

[1865] Геннадий Литаврин. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь. *История СРСР.* (Москва, 1981), № 5, 173–183; Його ж. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблема источников. *Византийский Временник.* Т. 42. (Москва, 1981), 35–48; Його ж. Состав посольства Ольги в Константинополе и „дары" императора. *Византийские очерки.* (Москва, 1982), 71–92; його ж, К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1985 г.* (Москва, 1986), 49–57; Його ж. Русско-византийские связи в середине X в. *Вопросы истории.* (Москва, 1986), № 6, 41–52; Його ж. Реплика на статью А. В. Назаренка. *Византийский Временник.* Т. 50. (Москва, 1989), 83–84.

[1866] Liudprandi Antapodoseos libri VI. A 887–950. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.* T. 3. Ed. Georgius Heinricus Pertz. (hannoverae, 1838), 330–332; Джина Фазоли. *Короли Италии (888–962 гг.)*. Пер. с итал. Анны Лентовской. (Санкт-Петербург, 2007), 261–265.

інформація відсутня[1867], у 956 р. Роман II одружився на доньці корчмаря Анастасії-Феофано і у 957 р. вони вже разом брали в офіційних церемоніях. Версія Геннадія Літавріна не отримала підтримки. Особливо активно йому заперечував Олександр Назаренко[1868].

Більшість дослідників вважали, що Ольга стала християнкою на Русі і прибула до Константинополя вже хрещеною, причому дату її хрещення відносили до 955 р., погоджуючи з літописною датою. Одним з головних аргументів на користь хрещення княгині до її поїздки була присутність у складі її посольства священика Григорія[1869]. Розглянувши інформацію про прийом Ольги у трактаті Костянтина VII Багрянородного і співставивши її з обрядовою практикою хрещення неофітів, Дмитро Гордієнко прийшов до обгрунтованого висновку, що акт хрещення княгині Ольги відбувся в ніч на 10 жовтня 957 р.[1870] Таким чином можна вважати, що дискусія навколо дат поїздки і хрещення завершена. Але реальні причини, які змусили немолоду вже княгиню ризикувати життям і долати небезпечну морську подорож, щоби особисто зустрітися з візантійським василевсом, залишаються незрозумілими. Реекспорт візантійського шовку і вигідний продаж рабів та хутра, який продовжувався і після угоди Ігоря 944 р., не міг бути причиною поїздки княгині Ольги. Русі ніхто не загрожував, тим більше Візантія, яке вела боротьбу на півдні з арабами і мусила оглядатися на болгарів. Проблема залишається відкритою. Єдиною причиною поїздки Ольги могло бути паломництво до константинопольських святинь і набуття відповідного авторитету, необхідного для утвердження християнства на Русі. А для того навіть якщо Ольга була вже християнкою, на що побіжно вказують толерантне відношення двору до християн, ймовірно напівхристиянське поховання князя Ігоря та наявність священика Григорія у свиті княгині Ольги (зрештою християнами були і Рюрик і Олег), то урочисте хрещення в Константинополі вже було актом політичним, який би мав піднести княгиню в очах язичеської більшості варязької військової верхівки і допомогти зламати її опір в утвердженні християнства на Русі, що було необхідним для її інтеграції у *європейську християнську цивілізацію*, потребу в чому усвідомлювали княгиня Ольга та її оточення.

[1867] George Ostrogorsky. *History of Byzantine*. (New Brunswick: Rutgers University Press, 1968), 283.

[1868] Александр Назаренко. Когда же княгиня Ольга ездила в Константинополь? *Византийский Временник.* Т. 50. (Москва, 1989), 66–83; Його ж. Уще раз о дате поездки княгини Ольги в Константинополь. *Образование древнерусского государства: спорные проблемы.* (Москва, 1992), 47–49; Його ж. Еще раз о дате поезки княгини Ольги в Константинополь. Источниковедческие заметки. *Древнейшие государства Восточной Европы. Мат. и исслед. 1992–1993 гг.* (Москва, 1995), 154–155; Його ж. Древняя Русь на международных путях. (Москва, 2001), 219–310.

[1869] Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 92.

[1870] Дмитро Гордієнко. Хрещення княгині Ольги в контексті обрядової практики Візантійської церкви. *Ruthenica*. Т. 5. (Київ, 2006), 12–18.

Судячи з опису церемоній прийому Ольги і дарів імператорського двору[1871], можна все ж зробити висновок, що обидві сторони були незадоволені результатами переговорів. Можливо, що василевс, зайнятий відвоюванням у арабів сирійських провінцій, потребуючи безпеки зі сторони Болгарії, пробував змусити княгиню Ольгу зайняти більш тверду позицію стосовно останньої і, отримавши ясну відмову, втратив інтерес до північної княгині, обмежившись урочистим актом хрещення княгині. Патріарх Полієвкт (3.04.956–5.02.970), який енергійно втручався у всі справи, намагаючись піднести гідність патріаршого сану, вже з самого початку вступив в конфронтацію з василевсом, поставивши під сумнів канонічність шлюбу батьків Костянтина VII[1872]. Тому у цій ситуації він не зміг вплинути на позицію василевса, хоча той був людиною глибоко релігійною (у 956 р. після урочистої зустрічі реліквії (долоні Іоана Хрестителя) василевс розпорядився помістити її в палаці для його захисту[1873]). Сама ж княгиня Ольга твердо дотримувалась союзу з Візантією. У 949 р. в невдалій експедиції на Кріт брали участь 9 руських лодей з екіпажами в 629 воїнів. У 954 р. разом з болгарами і вірменами руські воїни взяли участь у битві з сірійським еміром Сайф ад-Даула біля ал-Хасада. У 960 р. вони були в числі війська доменника схол Никифора Фоки, який очолював експедицію на Кріт. Після 7 місяців облоги у 961 р. було взято арабську столицю на острові Хандак. У 964 р. руські лоді були послані вже імператором Никифором II Фокою у складі ромейського флоту на Сицилію[1874]. Отож причини, які змусили княгиню Ольгу до особистої поїздки в Константинополь і результати проведених там перемовин залишаються дискусійними[1875]. Вийти за рамки гіпотез у цьому питанні навряд чи можливо.

[1871] У 946 р., приймаючи мусульманських сирійських емірів, василевс сам розпоряджався церемоніалом прийому, підготовкою палацу аж до одягу придворних євнухів та забезпечення мильників у лазні прохолоджувальними напоями (Эдвард Люттвак. *Стратегия Византийской империи*. (Москва, 2012), 188–190), тоді як прийом правительки Русі та дари для її свити були доволі скромними.

[1872] John Julius Norwich. *Byzantium. The Apogee*. (New York, 1992), 173; Athene Kolia-Dermitzakè. To empolémo Buzantio stis homiliès kai tis epistolès tou 10ou kai 11ou ai. Mia idéologikè proseigisè. *To Empolemo Bizantio (9os–12os ai). Byzantium at war: 9th–12th ca.* Ed. Kostas Tsiknakis. (Ateny, 1997), 214–238; Jean-Claude Cheynet. Trudna równowaga władzy. *Świat Bizancjum.* T. 2. (Kraków, 2011), 125–127; Béatrice Caseau, Marie-Hélene Congourdeau. Życie religijne. *Ibidem,* 358, 362.

[1873] Эдвард Люттвак. *Стратегия Византийской империи*, 177.

[1874] Митрофан Левченко. *Очерки по истории Русско-византийских отношений.* (Москва, 1956), 217–236.

[1875] Владимир Пархоменко. О крещении св. княгини Ольги. *Вера и разум.* (Харьков, 1911), № 10, 430–443; Митрофан Левченко. *Очерки по истории Русско-византийских отношений.* (Москва, 1956), 233–235; Андрей Сахаров. *Дипломатия Древній Руси. IX – первая половина X в.,* 293–295; Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 98–99.

Василевс Костянтин VII та княгиня Ольга на іподромі в Константинополі. Фреска собору св. Софії в Києві (XI ст.)

Хрещення княгині Ольги в Константинополі. Мініатюра з Радзивілівського літопису

Але, будучи невдоволеною позицією Візантії після своєї поїздки, княгиня Ольга звернулася до противника імперії німецького короля Оттона. У 959 р. Оттон І прийняв посольство київської княгині, яке просило допомоги у проведенні християнізації свого краю. Бременський архієпископ Вільгельм Могунцій отримав право опіки над новою паствою. Він призначив єпископом Русі монаха Лібіуса з Майнця. Лібіус помер у 961 р., так і не виїхавши до Києва. Новим єпископом був поставлений трірський монах Адальберт. Місія Адальберта закінчилась невдало. У Києві відбувся язичеський переворот. До влади прийшов князь Святослав. Єпископ мусив рятуватися втечею. У 962 р. він повернувся до Оттона І і незабаром був поставлений магдебургським єпископом[1876].

Заходи Ольги по утвердженню християнства ("требища бѣсовськая съкруши")[1877] не могли бути надто радикальними поки серед військової еліти залишалася язичеська опозиція, яка спиралася на спадкоємця

[1876] В'ячеслав Заїкін. Апостол слов'ян св.Адальберт на Русі. *Поступ. Т. 10.* (Львів, 1930), № 11–12, 222–234; Михаил Свердлов. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. *Проблемы истории международных отношений. Сб. стат. памяти акад. Е.В.Тарле.* (Ленинград, 1972), 283–286; Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 97–99.

[1877] Евгений Голубинский. *История русской церкви*. Т. 1. Ч. 1, 241.

князя Святослава[1878]. На пропозицію матері стати християнином, князь Святослав відповів: "а дружина моꙗ сему смѣꙗти начн҃у"[1879]. Через це, скоріше всього ці заходи обмежувалися будівництвом нових храмів і приваблювання неофітів милостинею та іншими добрими справами. Навколо храмового будівництва вже давно триває дискусія[1880]. За Василем Татищевим першим дерев'яним храмом св. Софії у Києві була збудована Ольгою церква, яку було знищено під час гонінь на християн за Святослава Ігоревича[1881].

Провал місії Адальберта не випадково співпав з початком активності Святослава Ігоревича. Можна погодитися, що відбувся державний переворот[1882]. І хоча Ольга залишалася в Києві, владу з того часу міцно тримав її син, проводячи власну політику. Гіпотеза Михайла Брайчевського, що державні справи залишалися прерогативою Ольги до її смерті, залишається бездоказовою[1883] і протиречить джерелам: зріла досвідчена княгиня не була здатна на ініціювання авантюр свого сина, який просто ставив матір перед фактами. Інша річ, що масових репресій та руйнувань храмів тоді, напевно, не відбулося[1884]. До поразки в Болгарії Святослав Ігоревич дотримувався позиції: "аще кто хотѧше волею кр҃титисѧ не бранѧху, но ругахусѧ тому"[1885].

У 968 р. під час відсутності Святослава княгиня з онуками витримала облогу Києва печенігами[1886]. Ольга померла 11.07.969 р.[1887] і, шануючи волю матері, Святослав дозволив поховати її за християнським звичаєм. При хрещенні княгиня отримала християнське ім'я *Олена*. За Найдавнішим літописом хресне ім'я було дане в честь св. Олени,

---

[1878] Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 95.
[1879] Ипатьевская летопись, 52.
[1880] Владимир Пархоменко. *Древнерусская княгиня святая равноапостольная Ольга* (Киев, 1911), 26 с.; Його ж. О крещении св. княгини Ольги. *Вера и разум.* (Харьков, 1911), № 10, 430–443; Його ж. *Начало христианства Руси*. (Полтава, 1913), 129; Михаил Присёлков. *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв*. (Санкт-Петербург, 1913), 9–14; Його ж. Русско-византийские отношения IX–XII вв. *Вестник Древней Истории.* (Москва, 1939), 75; Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 95–97.
[1881] Василий Татищев. История российская. Т. 1. (Москва–Ленинград, 1962), 111.
[1882] Осип Ванштейн. Роль и значение нашей родины в истории Западной Европы в средние века. *Вестник Ленинградского университета*. (1950), № 5, 61–79; Борис Рамм. *Папство и Русь в X–XIV вв.* (Москва–Ленинград, 1959), 36; Андрей Сахаров. *Дипломатия Древнiй Руси. IX – первая половина X в.,*296; Його ж. Дипломатия княгини Ольги. *Вопросы истории*. (Москва, 1979), № 10, 50–51.
[1883] Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 100.
[1884] Там само, 101–103.
[1885] Ипатьевская летопись, 51.
[1886] Там само, 55.
[1887] Там само, 56; Андрей Чернов. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 34.

матері василевса Костянтина Великого[1888], чиї заслуги в утвердженні християнства безсумнівні. Діяльнісь Ольги-Олени у колах вчених печерських книжників цінувалася так само високо. Княгиня Ольга-Олена була канонізована церквою.

[1888] Ипатьевская летопись, 49–50.

СВЯТОСЛАВ: ОСТАННІЙ ВІКІНГ НА КИЇВСЬКОМУ ПРЕСТОЛІ

Хоча, на відміну від постаті його батька, в існуванні князя Святослава Ігоревича дослідники не сумніваються, загадки починаються від самого імені. У візантійського історика Льва Диякона князь названий *Свевдославос* (Σφενδοσθλάβος)[1889]. Тому, починаючи від Василя Татищева[1890], пробували виводити його ім'я від скандинавського *Свен* (Sveinn – давньосканд., Svend – дан., Sven – швед.). Однак на печатці цього князя з його тамгою-двозубом, знайденій під час розкопок Дмитром Мілєєвим Десятинної церкви у Києві в 1912 р., був грецький напис слов'янського імені *Святослав*[1891]. Дослідники бачили в цьому імені поєднання імен Олега (Helge – *святий*) і Рюрика (староскандинавське Hrorekr–Hrerekr, старошведське Rorik–Rjurik, Hrorekr від *hrodr – перемога* и *rikr – могутній, славний*, буквально: *непереможний могутній воїн*)[1892]. Сумніви, стосовно можливості перекладу імен виглядають надумано[1893]. Напевно, враховуючи скандинавську традицію давати ім'я діда старшому онуку, а також процес асиміляції вікінгів у слов'янському середовищі, можна вважати *Святослав* перекладом імені *Рюрик* – як *славний непереможний воїн.* При цьому давньослов'янське *svent-, свят-* тобто *святий* тут виступило синонімом *славний.*

Дискусійною залишається і дата народження Святослава Ігоревича. Судячи з того, що у 946 р. Святослав уже сидів на коні і, навіть, пробував метнути списа, а лицарська наука починалася з 7–8 років[1894], і на Дунаї, за описом Льва Диякона, у 971 р. Святослав виглядав як муж 30-35 років[1895], можна припускати, що Святослав народився бл. 938 р.

[1889] *Leonis Diaconi Caloensis historiae libri decem.* Rec. C. B. Hasii. (Bonnae, 1828), lib. 6, 10–12.

[1890] Василий Татищев. *История Российская*. Т. 2. (Москва, 1963), 22–23.

[1891] Александр Моця, Александр Сыромятников. Княжеские тамги Святослава Игоревича как источник изучения древнерусских городов. *Древнерусский город.* (Киев, 1984), 86; Аркадий Молчанов. Печать Святослава Игоревича (к вопросу о сфрагистических атрибутах документов внешней политики Древней Руси X в.). *Внешняя политика Древней Руси.* Юбилейные чтения, посвящ. 70-летию со дня рождения чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Тезися докладов. (Москва, 1988), 50–52.

[1892] Анатолий Членов. К вопросу о имени Святослава. *Личные имена в прошлом, настоящем и будущем: Проблемы антропонимики.* (Москва, 1970), 324–328.

[1893] Анна Литвина, Фёдор Успенский. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.*, 41.

[1894] Stephen Morillo. *The Battle of Hastings: Sources and Interpretations*. (Woodbridge, 1995), 62; *Rycerze: historia i legenda*. Red. Constance Brittain Bouchard. (Warszawa, 2009), 28–29.

[1895] Лев Диякон. *История.* (Москва, 1988), 81–82; Дмитрий Багалей. История Льва Диякона как

За Іпатіївським літописом Святослав Ігоревич народився у 942 р.[1896] Цю дату прийняли без застереження ряд дослідників, в їх числі Олег Творогов[1897], Олександр Назаренко[1898], Мартин Дімнік[1899] і Аббот Глесон[1900]. Упорядники Никонівського зведення по суті визнали, що не знають дати народження князя: "и остался у него сын Цветославль мал зело, а воевода у него Свентелд"[1901]. За Василем Татищевим Святослав народився у 920 р.[1902]. Цю версію прийняли Анатолій Новосельцев[1903] та Андрій Чернов (з уточненням 923 р.)[1904]. Останній, пробуючи виправити літописну дату як можливу помилку літописця, який користувався старовізантійською ерою, але для цього йому довелося відкинути літописну розповідь про юного князя, який поранив власного коня, намагаючись кинути сулицю. Вигадувати цю історію літописцям, роботу яких контролювали без сумнівів князі, не було жодної потреби, тому ці висновки Чернова прийняти не можна. Крім цього важко повірити аби Ольга зуміла стати регентшею при 23-річному сині, особливо у *державі дружинного типу*, де при владі знаходилася військова еліта[1905]. Верифікаціями виглядають і здогадки Георгія Філіста (919)[1906], Олега Рапова (927)[1907], Петра Толочка (930–932)[1908] Теофіля Коструби (бл. 934 р.)[1909], Михайла Брайчевського (бл. 935 р.)[1910] та Геннадія Литавріна

источнник для русской истории. *Сб. соч. студентов ун-та св. Владимира*. Вып. 10. Кн. 1. (Киев, 1880), 2–29; Михаил Сюзюмов. Об источниках Льва Дьякона и Скилицы. *Византийское обозрение*. Т. 2. Вып. 1. (Юрьев, 1916), 106–167; Його ж. Мировозрение Льва Диякона. *Античная древность и средние века*. (1971), 141–144.

[1896] Ипатьевская летопись, 34.

[1897] Походы Святослава. Коммент. Олега Творогова. *Воинские повести Древней Руси*. (Ленинград, 1985), 468.

[1898] Aleksander Nazarenko. Svjatoslav Igorevič. *Lexikon des Mittelalters*. T. 9. (Stuttgart, 1999), 347–348.

[1899] Martin Dimnik. Sviatoslav I. *Encyclopedia of Russian History*. Ed. J. R. Miller. (New York, 2004), 1506.

[1900] *A Companion to Russian History*. Ed. By A. Gleason. (Hoboken, 2009), 168.

[1901] Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 9, 28.

[1902] Василий Татищев. *История Российская*. Т. 2. (Москва, 1963), 40, 217.

[1903] Анатолий Новосельцев. Образование Древнерусского государства и первый его правитель. *Вопросы Истории.* (Москва, 1991), № 2–3, 14–16.

[1904] Андрей Чернов. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании, 32.

[1905] Щодо регенства Ольги, то ще Михайло Грушевський зауважив: "На сю звістку можемо покладатись: се й сто літ пізніше в Київі мусили добре пам'ятати" (Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 1. (Львів, 1905), 446).

[1906] Георгий Филист. *Введение христианства на Руси: предпосылки, обстоятельства, последствия.* (Минск, 1988), 107–109.

[1907] Олег Рапов. Когда родился великий киевский князь Святослав Игоревич. *Вестник МГУ. Серия 8. История.* (Москва, 1993), 94–96.

[1908] Пётр Толочко. *Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.* (Киев, 1987), 44.

[1909] Теофіль Коструба. Вік князя Святослава Хороброго. *Життя і знання.* (Львів, 1937), Ч. 12, 354.

[1910] Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі.* (Київ, 1988), 99–104, 110–111.

(бл. 939–940 рр.[1911]). Цілий ряд дослідників просто опускають це питання, не бачачи достатньо обгрунтованої версії[1912]. Підводячи певні підсумки дискусії, приймаючи інформацію літописів, і, спираючись на прийняті етапи лицарської підготовки, можна все-таки стверджувати, що Святослав Ігоревич народився не пізніше 938 р., але і не раніше 935 р.

Весною 946 р. Святослав номінально керував київським військом, яке нанесло поразку древлянам. Фактично військом командував Свенелд. Пестун вікінг Асмуд (Асмолд) вивіз свого вихованця перед рядами війська. Юний князь мав метнути сулицю в сторону противника, але спис, пройшовши між вухами коня, вдарив коневі в ногу. Такий невдалий початок зупинив військо в нерішучості. І тоді Свенелд закричав, що князь уже почав битву і пора дружині наступати за князем. Історики багато писали про цей звичай і його витоки[1913]. Очевидно, що подібний епізод справді мав місце і був покладений очевидцем скальдом в основу героїчної пісні, яку пам'ятали довго.

Добившись перемоги над древлянами і укріпившись на київському престолі, Ольга не спішила допускати сина Святослава до влади і, скоріше всього, як зазначалося вище, він залишався у Хольмгарді-Новгороді (Гнєздові), де перебував, напевно, зі своїм пестуном Асмудом. Асмуд виховав князя чисто в дусі традицій вікінгів, що підтверджує все життя Святослава. Напевно молодий князь був популярним серед варягів-командирів та дружинників. Врешті, коли релігійна політика Ольги наштовхнулась на опір частини київської знаті, в першу чергу військової верхівки, серед якої одну з головних ролей продовжував відігравати Свенелд, у 961–962 рр. відбувся переворот і до влади в Києві прийшов Святослав[1914].

Молодий 23-25 річний князь прагнув подвигів, які мали обессмертити його ім'я. Він добився свого. Скальди складали про нього пісні. Одна з таких пісень потрапила до літопису: "коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїнів збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко барс, багато воєн він чинив. Возів

[1911] Геннадий Литаврин. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь. *История СССР.* (Москва, 1981), № 5, 179.

[1912] Walter Hanak. The Infamous Svjatoslav Master of Duplicity in War and Peace? *Peace and War in Byzantium: Essays in Honor of George T. Dennis*. (Washington: Catholic University of America Press, 1995), 138–151; Александр Королёв. *Святослав*. (Москва, 2011), 38–39; Николай Котляр. Святослав Игоревич. *Древняя Русь в Средневековом мире: энциклопедия*. Под ред. Е. А. Мельниковой, В. Я. Петрухина. (Москва, 2014), 726–728.

[1913] В оспіваних сагами битвах фіксується, що у вікінгів рукопашним зіткненням передувало метання дротиків-сулиць. Цілком очевидно, що конунг чи інший вождь мав метнути першим, даючи знак іншим воїнам (*Vikingen*. Idé och utforming: Ewert Cagner; huvudmedarbetare: Bertil Almgren. (Göteborg, 1967), 204–205, 229).

[1914] Александр Королев. *История междукняжеских отношений на Руси в 40-е – 70-е годы X века.* (Москва, 2000), 151–173.

же за собою він не возив, ні котла [не брав], ні м'яса [не] варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину на вуглях спікши, він їв. Навіть шатра він [не] мав, а пітник слав і сідло у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до [інших] земель, кажучи: "Хочу на вас іти"[1915].

Аналізуючи відомості з книги "Шляхів і країн" Абу-л-Касіма ібн Хаукаля (бл. 977), який у 968/69 р. в Джурджані зустрів очевидця походу Святослава[1916], з "Книги досвіду народів" Ібн Міскавейха (бл. 932/936–1040)[1917], "Кращого поділу для пізнання кліматів" (985) Шамс ед-діна ал-Мукаддасі[1918] та "Повного зведення історії" Ібн ал-Асіра (1160–1233/1234)[1919] і, та співставляючи їх з повідомленнями літописів, можна спробувати реставрувати події перших походів Святослава.

У 964 р. Святослав провів своє військо через землю *вятичів*, домовившись з ними про союз чи нейтралітет. *Вятичі* були данниками *хозар* і Святослав, напевно, пообіцяв їм допомогти позбутись цієї залежності. Раптово з'явившись на Волзі, київський князь наніс удар по Великому Булгару і запалив місто, а потім вторгнувся у землю *буртасів* (мордви). Угода з *вятичами* та превентивний удар по *булгарах* і *буртасах* позбавили можливості цих данників кагана взяти участь в

[1915] "Кнѧзю С҃тославу възрастьшю и възмужавшю нача воѩ съвокуплѧти многы и храбры бѣ бо и самъ хоробръ и легокъ. Ходѧ акы пардусъ войны многы творѧше. Возъ бо по собѣ не возѧше, ни котла, ни мѧсъ варѧ, но по тонку изрѣзавъ конину или звѣрину или говѧдину на оуглехъ испекъ ѩдаше. Ни шатра имѧше, но подъкл҃дъ постилаше, а сѣдло въ голова҃. Таке же и прочии вои є҃ вси бѧху. И посылан къ стирана҃ гл҃ѧ хочю на вы ити" (Ипатьевская летопись, 52–53).

[1916] *Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu 'l-Kasim ibn Haukal al-Nasiri) "Liber imaginis terrae"*. Ed. collatio textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis Johannes Hendrik Kramers. Fasc.1-2. (Lugduni Batavorum, 1938–1939), 528 s.; Абрам Гаркави. Сказания мусульманских писателей о Славянах и Русах (с половины VII в. до конца X в. по Р. Х.). (Санкт-Петербург, 1870), 218–222; Игнатий Крачковский. Избранные сочинения. Т. 4. (Москва, 1957), 198–199; Анатолий Новосельцев. Восточные источники о славянах и Руси VI–XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г.* (Москва, 2000), 313–321; Ал-Истархи – Ибн Хаукаль. Пер. и коммент. Олега Большакова. *История татар с древнейших времен. Т. 2. Волжская Болгария и Великая Степь*. (Казань, 2006), 745–752.

[1917] *The Eclipse of Abbasid Caliphate.* The concluding Portion of the Experieces of the Nations by Miskawaihi. Trans. from Arabic by D. S. Margoliouth. (Oxford, 1921), 160 p.; Бетси Шустер. Место ибн Мисхавейха среди арабоязычных историков. *Сборник работ аспирантов Отд. общ. наук АН Узбек.ССР.* Вып. 2. (Ташкент, 1958), 127–138.

[1918] *Descriptio imperii moslemici*, auctore Schamso'd-din Abu 'Abdollah Mohammed ibn Achmed abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi. Ed. Michael Jan Goeje. (Lugduni Batavorum, 1906), 512 p.; *Descriptio imperii moslemici*, auctore Schamso'd-din Abu 'Abdollah Mohammed ibn Achmed abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi. Ed. M. J. Goeje. (Lugduni Batavorum, 1906), 512 p.;Татьяна Калинина. Сведения Шамс ад-Дина ал-Мукаддаси о Хазарии. *Хазарский альманах.* Т. 8. (Харьков–Киев, 2009), 187–202.

[1919] *Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-камиль (Полного свода истории) Ибн ал-Асира.* (Баку, 1940), 108–120; Ибн ал-Асир. Ал-Камилфи-т-тарих (Полный свод истории). Пер с араб. и коммент. Павла Булгакова, доп., прим. и коммент. Шамсиддина Камолиддина. (Ташкент, 2006), 321–330.

обороні Хозарії. Удар по Булгару був досить сильним, після нього столиця Волзької Булгарії перейшла у місто Біляр. Заперечення Тетяни Калініної факту походу на Булгар важко вважати доведеним[1920].

У наступному 965 році Святослав з'явився на кордонах Хозарії. Одночасно по Хозарії зі сходу нанесли удар *огузи*. Каган звернувся по допомогу до Хорезму, але там поставили вимогу відмовитись від юдаїзму на користь ісламу. На це каган не рішився і йому довелось одному протистояти Святославу і огузам. У польовій битві хозарське військо було розгромлене. Святослав на лодях спустився по Волзі до Ітіля і здобув його. Населення дельти рятувалось на Тюленячих островах і далекому Мангішлаку. Опір вчинила тільки фортеця Саркел (Біла Вежа), яка була здобута і обсаджена руським гарнізоном. Далі військо Святослава здобуло Семендер (Махачкалу), один із богатійших торговельних портів, залежних від хозар. Т. Калініна, виходячи з аналізу тексту Ібн Хаукаля, полемізує з В. Бартольдом та іншими сходознавцями, відносячи розорення Семендера та других хозарських міст до 969 р.[1921] На її думку цей похід було здійснено силами варязько-руських дружин, які покинули візантійську службу, та печенігів, з якими князь Святослав заключив мир під Києвом. Слідом за В. Мінорським[1922] можна сумніватися у можливості спільного походу русів з печенігами у 969 р. після облоги Києва. Взагалі можливість походу на Каспій сильного руського війська наприкінці літа – на початку осені 969 р. в умовах невизначеності становища у Болгарії виглядає більш ніж фантастично.

Пізніше даниною були обложені *яси* (алани) і близькі до них *касоги* (черкеси), які займали територію між Чорним морем і Каспієм до Терека, включаючи Маничську впадину, і межували з Тмутараканню[1923]. На зворотньому шляху у 966 р. було обложено даниною і *вятичів*[1924]. На думку В. Пашуто, яка виглядає досить обґрунтованою у світлі

[1920] Татьяна Калинина. Волжская Булгария и Дунайская Болгария в трудах средневековых арабо-персидских географов. *Проблемы социально-экономической и политической истории СССР. Тезисы докладов.* (Москва, 1975), 155–157; Її ж. Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времени Святослава. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1975 г.* (Москва, 1976), 90–92.

[1921] Татьяна Калинина. *Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времени Святослава,* 90–98; Владимир Мошин. Русь и Хазария при Святославе. *Seminarium Kondakovianum.* Т. 6. (Praha, 1933), 193–195; Александр Якубовский. О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX–X вв. *Известия АН СССР. Серия истории и философии.* Т. 3. (Москва, 1946), № 5, 470–473; Василий Бертольд. Арабские известия о руссах. *Бартольд В. В. Соч.,* Т. 2. Ч. 1. (Москва, 1963), 840–856.

[1922] Владимир Минорский. Куда ездили древние русы? *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.* (Москва, 1964), 16–34.

[1923] Александр Гадло. Восточный поход Святослава (К вопросу о начале Тмутараканского княжения). *Проблемы истории феодальной России.* (Ленинград, 1971), 59–68.

[1924] Владимир Мошин. Русь и Хазария при Святославе, 193–195; Михаил Артамонов. *История хазар.* (Ленинград, 1962), 420–434.

"каспійської" політики його попередників, Святослав хотів не тільки розгромити Хозарію, але і "*взяти в руські руки контроль над торговельними шляхами в Хорезм, Багдад, Константинополь по Волзі, Доні, на Керченській протоці, на Північному Кавказі, відкрити дорогу на Кавказ і міцною ногою встати в Криму*"[1925].

У 966 р. це, здавалось, було досягнено. Але Святослав не зумів скористатися плодами цієї перемоги. Дозволивши втягнути себе у Балканську війну, він дав можливість швидко піднятись Волзькій Болгарії і упустив можливість закріпитися на Низу Волги. Рештки хозар, а потім і сам каган, прийняли мусульманство. В хозарських містах з'явилися хорезмійські гарнізони. Семендер і другі хозарські міста у Прикаспії були легко захоплені ширваншахом. Київ утримав за собою тільки Білу Вежу та землю *вятичів*. Надто мізерним був результат такого блискучого походу. Походи Святослава заложили основу для пізнішого утворення та існування Тмутараканського князівства, куди ввійшли Саркел і, напевно, території у гирлі Дону[1926]. Балканські війни Святослава мають величезну літературу[1927], хоча і тут з багатьох питань триває полеміка.

[1925] Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси.* (Москва, 1968), 90–94.

[1926] Леонтій Войтович. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків Х ст. *Хазарский альманах*. Т. 6. (Киев-Харьков, 2007), 65–77.

[1927] Александр Чертков. *Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967–971 годах.* (Москва, 1843), 283 с.; Михаил Погодин. *Исследования, замечания и лекции.* Т. 1. (Москва, 1846), 184–186; Його ж. *Древняя русская история до монгольского ига.* Т. 1. (Москва, 1872), 31–38; Александр Гильфердинг. История сербов и болгар. *Собрание сочинений А. Гильфердинга.* Т. 1. (Санкт-Петербург, 1868), 139–154; Евгений Белов. Борьба великого князя киевского Святослава Игоревича с императором Иоанном Цимисхием. *Журнал Министерства Народного Просвещения.* Ч. 170. (Санкт-Петербург,1873), декабрь, 298–324; Аркадий Лонгинов. *Договоры русских с греками, заключенные в Х в.* (Одесса, 1904), 161 с.; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 1. (Львів, 1904), 411–419; Дмитрий Иловайский. *История России.* Т. 1. (Москва, 1906), 36–42; Николай Знойко. О посольстве Калокира в Киев. (Москва, 1907), 48 с.; Марин Дринов. *Съчинения.* Т. 1. (София, 1909), 331–344; Митрофан Довнар-Запольский. *История русского народного хозяйства.* (Киев, 1911), 82–97; Владимир Пархоменко. *У истоков русской государственности (VIII-XI вв.).* (Ленинград, 1924), 53–94; Його ж. К вопросу о "норманнском завоевании" и происхождении Руси. *Историк-марксист.* (Москва, 1938), № 4, 107–110; Васил Златарски. *История на Българската държава презъ средните векове. Т. 1. Първо Българско царство.* Ч. 2. (София, 1927), 569–639; Никола Благоев. Царь Борис II // *Годишник на Софийския университетъ. Юридический факультет.* Кн. 26. (София, 1930), 3–27; Його ж. Критиченъ погледъ върху известията на Лъв Дяконъ за българите. *Македонски прегледъ. Списане за наука, литература и обществен животъ.* Година VI. Кн. 1. (София, 1930), 37–43; Steven Runciman. *A History of the First Bulgarian Empire.* (London, 1930), 337 p.; Петр Мутафчиев. Русско-болгарские отношения при Святославе. *Seminarium Kondakovianum.* Т. 4. (Praha, 1931), 78–89; Сергей Бахрушин. Держава Рюриковичей. *Вестник Древней Истории.* (Москва, 1938), № 2, 91–96; И. Лебедев. Войны Святослава I. *Исторический Журнал.* (Москва, 1938), № 5, 46–59; Фёдор Успенский. Значение походов Святослава в Болгарию. *Вестник Древней Истории.* (Москва, 1939), № 4 (9), 91–96; Николай Державин. *История Болгарии.* Т. 1. (Москва-Ленинград, 1945), 196–248; Т. 2. (Москва, 1946), 14; Arthur Edward Romilly Boak. Earlist Russia Moves against Constantinople. *Queen's Quarterly.* Vol. 55. (Kingston-Ontario, 1948), № 3, 315–316; George Vernadsky. *Kievan Russia.* (New Haven–London,

Окрім літописної інформації багатий матеріал дають візантійські джерела: "Історія" сучасника Льва Диякона[1928], "Огляд Історії, 811-1057 рр." Іоанна Скіліци (XI ст.)[1929], "Скорочені історії, від найдавніших часів до 1118 р." Іоанна Зоннари (+ після 1159)[1930].

1948), 44–46; Його ж. *The Origins of Russia.* (Oxford, 1959), 273–277; Борис Греков. *Киевская Русь.* (Москва, 1949), 454–457; Francis Dvornik. *The Making of Central Europe.* (London, 1949), 70–90; Його ж. *The Slavs. Their Early History and Civilization.* (Boston, 1956), 394 p.; Иван Снегаров. *Духовно-културните връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.).* (София, 1950), 140 с.; Пётр Карышковский. Русско-болгарские отношения во время балканских войн Святослава. *Вопросы Истории.* (Москва, 1951), № 8, 53–61; Його ж. К вопросу о первоисточниках по истории походов Святослава. *Кр. сообщ. ин-та славяноведения.* Вып. 9. (Москва, 1952), 53–61; Його ж. Балканські походи Русі при Святославі у пізньому руському та слов'янському літописанні. *Праці Одеського ун-ту.* Т. 152. Серія істор. наук. Вип. 9. (Одеса, 1962), 105–112; Його ж. "Повесть временных лет" про балканські походи Русі при князі Святославі. *Там само,* 96-104; Henryk Paszkiewicz. *The Origin of Russia.* (London, 1954), 430–450; Митрофан Левченко. *Очерки по истории русско-византийских отношений.* (Москва, 1956), 251–290; Iréne Sorlin. Les traités de Byzance avec la Russie au X-e siecle. II (partie). *Cahiers du munde Russe et Sovietique.* Vol. 2. (Paris, 1961), № 4, 35–72; Antony Derek Stokes. The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich. *The Slavonic and East European Review.* Vol. 40. (London, 1961), no. 94, 44–57; Його ж. The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich. *Ibidem.* Vol. 40. (London, 1962), no. 95, 466–496; Димитр Ангелов. *История Византии.* Ч. 2. (София, 1963), 82–89; Ihor Sevcenko. Sviatoslav in Byzantine and Slavic Miniatures. *Slavic Review.* Vol. 24. (1965), no. 4, 709–713; Емил Михайлов. Българо-руските взаимоотношения от края на X до 30-те години на XIII в. в руската и българската историография. *Годишник на Софийския университетъ. Философско-исторически факултет. Кн.3. История.* Т. 59. (София, 1966), 161–186; Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси. (*Москва, 1968), .69–74; Михаил Тихомиров. Походы Святослава в Болгарию. *Тихомиров М.Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией.* (Москва, 1969), 111–118; Alexis Peter Vlasto. *The Entry of the Slavs into Christendom.* (Cambridge, 1970), 435 p.; Михаил Бибиков. Новые данные Тактикона Икономидиса о Северном Причерноморье и русско-византийских отношениях. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1975 г.* (Москва, 1976), 87–89; Христо Коларов. *Средневековната Българската държава (уредба, характеристика, отношения със съседните народы).* (В.Търново, 1977), 269 с.; Сергей Иванов. Византийско-болгарские отношения в 966–969 гг. *Византийский Временник.* Т. 42. (Москва, 1981), 88–100; Його ж. Полемическая направленность "Истории" Льва Диякона. *Там само.* Т. 43. (Москва, 1982), 74–80; Андрей Сахаров. *Дипломатия Святослава.* (Москва, 1982; Москва, 2014), 305 с.; Александр Королев. *История междукняжеских отношений на Руси в 40-е – 70-е годы X века.* (Москва, 2000), 174–197.

[1928] Дмитрий Багалей. История Льва Диякона как источнник для русской истории. *Сб. соч. студентов ун-та св. Владимира.* Вып. 10. Кн. 1. (Киев, 1880), 2–29; Михаил Сюзюмов. Об источниках Льва Дьякона и Скилицы. *Византийское обозрение*. Т. 2. Вып. 1. (Юрьев, 1916), 106–167; Його ж. Мировозрение Льва Диякона. *Античная древность и средние века*. (1971), 141–144; Лев Диякон. *История.* Пер. М. М. Копиленко, стат. М. Я. Сюзюмова, Коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова. (Москва, 1988), 239 с.

[1929] *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope.* Ab Immaniele Bekkero suppletus et emendatus. [Corpus scriptorum historiae Byzantinae. T. 2]. (Bonnae, 1839), 802 p.; *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*. (Berolini Novi Eboraci, 1973), 579 p.; John Skylitzès. *A Synopis of Byzantine History, 811–1057*. Trans. By John Wortley. (Cambridge University Press, 2010), 250–297; Александр Каждан. Из истории византийской хронографии X века. Источники Льва Диакона и Скилицы для истории третьей чверти X ст. *Византийский Временник*. Т. 20. (Москва, 1961), 106–128; Waren Treadgold. *The Middle Byzantine Historians*. (London, 2013), 332–406.

[1930] *Joanis Zonarae epitomae historiarum libri XIII-XVIII.* Ed. Theodor Bütter-Wobst. (Bonnae, 1897), 534–535; Дмитрий Черноглазов. Хроника Иоанна Зонары и её источники (IX–XI века). *Ви-*

Які ж були причини втручання Святослава в конфлікт на Балканах? Як він міг покинути в момент найбільшого успіху дельту Волги і Каспійське побережжя, де завершувався *великий шовковий шлях* і за які боролися його попередники, щоби вплутатися у незрозумілу війну, що навіть киян привело в замішання? Тут найбільш вірогідним виглядає пояснення Сергія Іванова, який старався узгодити деталі візантійських хроністів із загальним політичним фоном[1931]. За угодою 927 р. Візантія вважалася союзником Болгарії і мусила платити останній трибут за оборону її кордонів від кочовиків. Це була звичайна візантійська практика, оскільки війна обходилась імперії дорожче за сплату трибуту. Шляхом зближення з Болгарією Візантія хотіла добитися того, що її не вдалося шляхом воєнним. Тому вона ревниво слідкувала за діяльністю царя Петра. Мирна угода з угорцями і дипломатичний зондаж в 965 р. в Марбурзі при дворі кайзера Оттона І насторожили її. Тому у червні 967 р., інспектуючи прикордонні фракійські фортеці, василевс Никифор ІІ Фока відправив царю Петру листа, в котрому скаржився, що болгари перепускають через свою територію угорців, які грабують візантійські володіння. Цар Петро відповів, що болгари просили допомоги проти тих самих угорців, але Візантія зосталась глухою, а тепер, коли Болгарія вирішила забезпечити себе від кочовиків і уклала з ними угоду, ромеї знову хотять їх посварити. Замкнутний, злопам'ятний васимлевс затаїв образу за таку різку і зневажливу відповідь. Він задумав витончений план перетворення Болгарії в послушного виконавця візантійської політики.

Всі приготування трималиcь в глибокій таємниці. Візантія підкреслювала своє дружнє ставлення до Болгарії. 28 червня 968 р. на трапезі у імператорському палаці болгарський посол був посаджений вище посла німецького короля. І, коли розгніваний кремонський епископ Ліутпранд хотів покинути прийом, йому пояснили, що Візантія визнає за болгарським царем титул василевса (чого так добивався Оттон І) і тому його послам віддається перевага над послами інших володарів. 22 липня 968 р. візантійська армія виступила проти арабів. А тим часом син херсонеського стратига Калокір, посвячений у плани імператора, прибув до Києва з завданням схилити князя Святослава до походу в Болгарію. Зрозуміло, що Никифор ІІ не планував повний розгром Болгарії, яка тоді знаходилася в апогеї свого розвитку і виглядала могутньою. Коли у царя Петра виникнуть проблеми, він неминуче звернеться до Візантії і тоді з допомогою печенігів (як рекомендував в своєму трактаті Костянтин VII) руський напад буде відбито. Так василевс

зантийский временник. Т. 63 (88). (Москва, 2004), 137–154; Його ж. О мировозрении Иоанна Зонарі и его современников. *Византийские очерки*. (Санкт-Петербург, 2006), 187–204.

[1931] Сергей Иванов. Византийско-болгарские отношения в 966–969 гг. *Византийский Временник*. Т. 42. (Москва, 1981), 88–100.

розраховував провчити болгар і відбити їм охоту шукати контакти з Оттоном, переконавши болгарську знать, що союз з Візантією єдиний правильний курс зовнішньої політики цього краю. За версією С. Іванова місія Калокіра відбулась у 968 р., що також виглядає найбільш вірогідним.

Версія А. Сахарова, ніби Никифор II намагався будь-якою ціною відвернути увагу Святослава від Криму, навіть ціною віддачі йому Подунав'я, погано враховує тодішню політичну кон'юктуру. Функціонування грецьких портів у Криму було важливим для Київської Русі не менше ніж для Візантії. Святослав не мав сил аби закріпити за собою результати недавніх походів на Волгу. Війна з імперією та зупинка кримської торгівлі були для нього небажаними. Що ж до самої Болгарії, то після страшної поразки при Анхіалі (917 р.), Візантія не могла повірити, що ця сильна держава може так легко розсипатися. І вже ні в якому разі ніхто не збирався пускати на Балкани нового ще могутнішого суперника.

Патрикій Калокір задумав не просто виконати місію, а з допомогою Святослава самому стати василевсом. Він знав руську мову і зумів переконати київського князя, який як справжній вікінг дав втягнути себе в цю авантюру. 15 кентінаріїв золота (491,175 кг), привезених патрикієм, було використано для наймання і спорядження війська. Десь у кінці червня – на початку липня 968 р. Святослав несподівано форсував Дунай, під Доростолом розбив військо царя Петра і до кінця серпня зайняв Добруджу. Князь і його полководці Ікмар (Інгвар) та Сфенкел (Свенелд) діяли блискуче. Інгвар-Ігор, можливо, племінник князя Ігоря і двоюрідний брат Святослава, відомий з тексту угоди 944 р. Тому в тексті він і названий попереду Свенелда.

До кінця 968 р. Святослав зробився повним господарем Болгарії. 30 січня 969 р. помер цар Петро, його спадкоємець Борис II мусив загравати з київським князем, вдаючи свою готовність скоритися. А сам Святослав вже планував перенести свою столицю у Переяславець на Дунаї, який знаходився посередині всіх земель, які на той час йому вдалося взяти під контроль.

Отримавши інформацію про успіхи Святослава, Никифор II вислав у Болгарію Никифора Еротика і єпископа Феофіла, які не знайшли нічого загрозливого для інтересів імперії. Тому василевс не спішив надавати військову допомогу болгарам, яку в нього просили, а тільки обмежився посиленням фракійських гарнізонів. Перша частина його плану була успішно реалізована, пора була реалізувати другу.

Зимою 968/969 р. візантійські посли вирушили до печенігів. Весною 969 р. печеніги обложили Київ. Сіверський воєвода Претич прорвався до міста, де з юними онуками перебувала княгиня Ольга, і уклав з печенігами перемир'я. Але печенізька загроза тривала, і Святослав

мусив покинути Болгарію та швидким маршем вертати до Києва. Він зумів домовитися з печенігами, мир з кочовиками був необхідним для забезпечення тилів у Болгарії.

Оголосивши про свій намір перенести столицю на Дунай, Святослав, напевно, зіткнувся з опозицією знаті, і мусив піти на поступки, посадившии своїх синів як удільних князів відповідно у Києві, Овручі та Хольмгарді-Новгороді. Київська еліта і сама княгиня Ольга мало співчували болгарській авантюрі свого князя.

Візантія тим часом могла вважати свій план виконаним. Болгари з великими втратами тіснили руські гарнізони, виштовхуючи їх за Дунай, і візантійцям не було потреби втручатися.

28 жовтня 969 р. візантійські полководці патрикій Петро і Михайло Вурце здобули Антіохію, яка була тоді одним з найбільших міст світу. Емір Алеппо став данником імперії. І в цей час найбільшого тріумфу Никифора II його дружина Феофано і міністр Василь Ноф сприяли перевороту. Василевс був вбитий. Престол зайняв інший полководець Іоанн Цимісхій. Весною 970 р. новий василевс продовжив переможну війну в Сірії.

У Болгарії ж військо Бориса II підійшло до Переяславця. Довідавшись, що населення готове повстати проти руського гарнізону, воєвода Вовк покинув місто. Його військо, відступаюче з Болгарії, Святослав перехопив вже на Дністрі. На початку літа 970 р. Святослав знову з’явився на Балканах. В ПВЛ ці події помилково датовані 971 р. “Прииде С҃тославъ Перемславцю и затворишасѧ Болгаре в городѣ. И изълѣзоша Болгаре на сѣчу противу С҃тославу, и бы҃ сѣча велика, и ѡдолѣваху Болгаре. И рече С҃тославъ воє своимъ: “Оуже намъ здѣ пасти; потѧгнємъ мужьскы, бра҃є и дружино!” И к вечеру ѡдолѣ С҃тославъ, и взѧ горо҃ копьє...”[1932]. Андрій Сахаров звернув увагу на повідомлення Устюжського літопису. Склад джерел цього літопису не зовсім ясний. Цитована вище стаття тут має продовження після “рькѧ се город мои”: “и казни в нем изменников смертию.”[1933] Отже, схоже, Святослав вважав це місто своїм, завойованим раніше.

Далі здалася болгарська столиця Великий Преслав, куди ввійшов гарнізон, очолений Свенелдом. Як здогадувався Антоні Стоукс, цар Борис II визнав себе ленником Святослава[1934]. Суверенітет Болгарії було ліквідовано, а становище царя фактично зведено до рівня руських “світлих” князів.

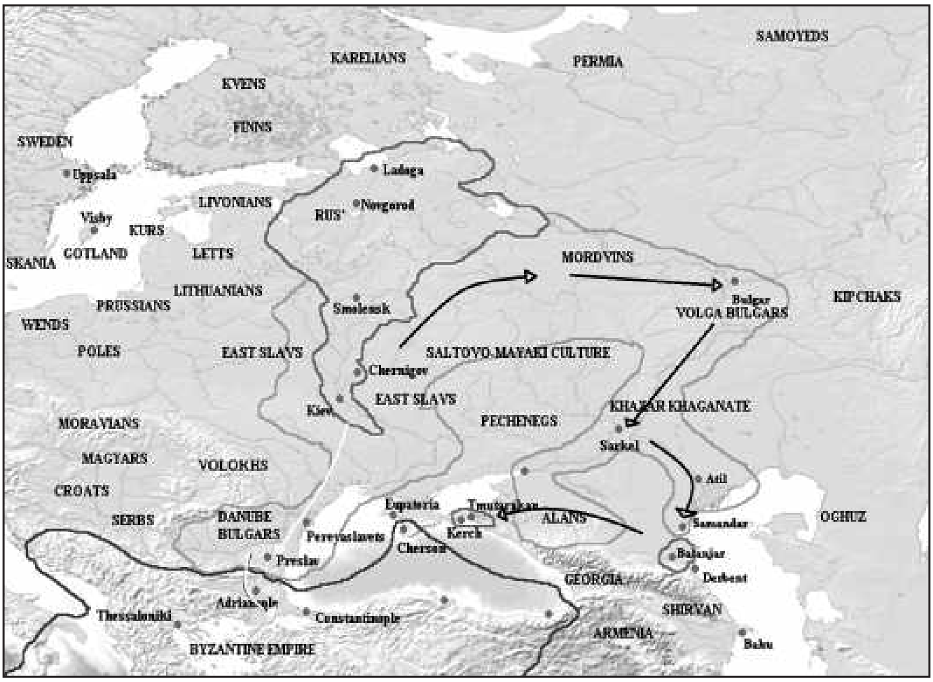
Ставши сюзереном Болгарії, Святослав відправив посольство у Візантію. Частина дослідників допускає, що князь вимагав виплати трибуту, котрий раніше належав Болгарії. Можливо, що мова йшла

[1932] Ипатьевская летопись, 57.

[1933] Андрей Сахаров. *Дипломатия Святослава.* (Москва, 1982), 147.

[1934] Antony Derek Stokes. The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich. *Ibidem.* Vol. 40. (London, 1962), no. 95, 466–496.

перш за все про визнання Візантією завоювання Болгарії. Василевс Іоанн Цимісхій відмовився визнати таке становище. Святославу було запропоновано "щоби він, отримавши обіцяну Никифором нагороду з нагоди походу проти *мисян*, вернув у свої володіння, до кіммерійського Боспору і залишив Місію, яка належить ромеям."[1935]

Завоювання Святослава Ігоровича станом на 970 р

Святослав не міг не розуміти, що без війни з Візантією утримати завойовані болгарські землі буде важко. Але основні візантійські сили облягали Алеппо. Третій рік тривав голод в районі візантійської столиці і підвезення продовольства з Північного Причорномор'я ставало першорядним завданням. Тому Святослав мусив спішити і скористатися проблемами нового василевса Іоана Цимісхія та нанести удар першим. Крім того час працював проти нього. Не всі болгари погодилися з втратою незалежності. В Македонії ще зимою 970 р. нобілі Комітопули утворили Західно-Болгарське царство. Можна було чекати виступів і на зайнятій території. Іоанн Цимісхій теж враховував цю ситуацію і як міг затягував час. Наприкінці літа візантійці здобули Алеппо. Відвоювання Сірії було завершено. Але потрібен був час, щоби перекинути війська, крім того армії потрібен був певний перепочинок.

[1935] Лев Диякон. *История.* (Москва, 1988), 55–56.

Князь Святослав Ігорович. Скульптор Євген Лансере (1886)

Наприкінці літа 970 р. Святослав обложив Філіппополь (Пловдив). Ця фортеця була здобута після впертого опору. Згідно візантійських відомостей, безперечно перебільшених, князь велів посадити на палі 20 тис. полонених болгар[1936]. Далі військо Святослава вторгнулось у Фракію. Напевно князь сподівався підписати мир під стінами візантійської столиці.

У битві під Адріанополем авангард армії Святослава, в якому були і болгари, угорці та печеніги, зіткнувся з візантійцями. За даними Льва Диякона у магістра Варда Скліра було 10 тис., у русів – 30 тис. Це теж, напевно, перебільшення. Обидві сторони приписували собі успіх у цій зустрічній битві. Нам здається, що більшого успіху досягли візантійці, серед яких відзначився Іоан Алакас, печеніг, який зробив кар'єру на військовій службі[1937]. Руський наступ було зупинено, але битва при Адріанополі ще не дала відчутної переваги і Візантії.

[1936] Там само, 56.

[1937] Александр Каждан. *Социальный состав господствующего класса Византии в X–XII вв.* (Москва, 1974), 126, 139.

Повстання Варда Фоки у Малій Азії змусило василевса Іоана Цимісхія перекинути сили Варда Скліра на його придушення. Обороняти Фракію залишився патрикій Іоан Куркуас, родич василевса. Василевс міг підтримати його тільки спробою переговорів з Святославом, частини якого почали з'являтись не лише у Фракії, але й у Македонії.

Вторгнення у Фракію, яке супроводжувалося руйнуванням міст ("и другиѩ городы разбиваѩ иже стоѩть пусты и до дн҃єс"[1938]), здавалось, давало очікувані результати. Візантія навіть демонструвала готовність до миру, погоджуючись на виплату контрибуції на військо Святослава і болгарського трибуту. Але це була тільки боротьба за виграш часу. Тому в ході переговорів василевс міг обіцяти все що завгодно – тільки б виграти час. Напевно це йому вдалося, бо осінь 970 р. і зима 970/971 рр. пройшли відносно спокійно.

Весною 971 р. Святослав вислав до Цимісхія посольство, щоби розвідати ситуацію. Імператор за цей час вирішив проблему Варда Фоки і дав перепочити своїм військам. Візантійський флот числом майже 300 суден вже рухався вздовж берегів Болгарії, щоб ввійти у Дунай і загрожувати Переяславцю та Доростолу. Основні ж сили візантійців зосередилися у Фракії і раптово з'явились під Преславою. Балканські проходи виявились незахищеними. Язичник Святослав ніяк не очікував виступу візантійської армії саме на Пасху. Болгарська столиця була взята в результаті дводенного жорстокого штурму.

Цар Борис II, скористався першою нагодою, щоб перейти у візантійський стан. Так само поступило і більшість його війська. Патрикій Калокір вночі втік з фортеці, а Свенелду вдалось вирватись з невеликим загоном[1939]. Слідом за Преславою добровільно здались грекам Пліска, Дінея та інші міста.

Невдачі прискорили розпад коаліції. Святослава покинули печеніги і угорці. Тоді київський князь вдався до жорстоких репресій. "... бачачи, що *мисяни* відмовляються від союзу з ним і переходять на сторону василевса і знаючи, що якщо *мисяни* схиляться до ромеїв, справи його закінчаться погано... скликав біля трьохсот найбільш родовитих і впливових з їх числа і звершив над ними жорстоке і нелюдське злодійство: наказав всім відрубати голови, а інших в оковах заключити в темниці"[1940]. Не уникнули репресій і християни з київського оточення князя, яких Святослав підозрівав у симпатіях до Візантії. У числі жертв був і його зведений або рідний брат Гліб. Репресії, навіть антихристиянський терор, в ході якого, схоже, були розрушені київські храми, зокрема св. Софії, фундованої Ольгою, і св. Миколая на Аскольдовій

[1938] Ипатьевская летопись, 58.
[1939] Лев Диякон. *История.* (Москва, 1988), 71–72.
[1940] Там само, 73.

могилі, що засвідчили окремі археологічні знахідки[1941], були кроками відчаю в умовах наростаючої небезпеки зустрічі з головними силами імперії, які очолював сам василевс, досвідчений полководець.

Святослав мусив стягувати свої розкидані війська до Доростолу. 23 і 25 квітня 971 р. безрезультатними атаками він пробував відкинути військо Цимісхія, але врешті мусив відійти у Доростол. За Левом Дияконом в одній з цих атак загинув Свенелд ("Але ось один, вирвавшись з фаланги ромеїв, звалив Сфенкела (який вважався у тавроскіфів третім після Сфендослава), доблесного, величезного росту мужа, який відважно бився у цій битві"[1942]), але це, скоріше, звичайне перебільшення у доповіді василевсу, як і розміщена поряд розповідь про візантійського богатиря Феодора Лалакона[1943].

28 квітня 971 р. візантійський флот блокував фортецю зі сторони Дунаю. В цей час руський князь думав лише про спасіння армії. 65 днів тривала оборона Доростолу. Візантійський флот, оснащений *грецьким вогнем*, виключав можливість прориву по Дунаю. Візантійці поставили метальні машини, готуючись до штурму. Прикривав цю метальну артилерію загін патрикія Іоана Куркуаса. Під час однієї з вилазок обложені зуміли перебити цей загін і вбили самого патрикія, чиї визолочені доспіхи дозволили їм побачити в ньому самого василевса. Його відрубану голову настромили на спис і виставили на башті міста[1944]. Після цього 20 липня 971 р. військо Святослава ще раз спробувало прорватися, але ця спроба закінчилася великими втратами, в числі яких був Ікмор (Ігор) "... хоробрий муж гігантського зросту... котрого вважали по достоїнству другим серед них"[1945], напевно племінник Ігоря, згаданий в угоді 944 р.

21 липня 971 р.[1946] в жорстокій битві Святослав здійснив останню спробу вирватись. Цимісхію вдалося відрізати його від фортеці і оточити, але виняткова мужність дозволила русам знову пробитись до фортеці.

Оцінюючи відвагу і рішучість противника і вважаючи своє завдання виконаним далеко краще ніж було задумано його попередником, Цимісхій погодився на мир зі Святославом. В числі загиблих під Доростолом був, напевно, і Калокір, інакше Цимісхій став би вимагати його видачі. За умовами миру Святослав зобов'язувався не зачіпати

[1941] Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі.* (Київ, 1988), 103–104.
[1942] Лев Диякон. *История.* (Москва, 1988), 76.
[1943] Там само, 76.
[1944] Там само, 77–78.
[1945] Там само, 78.
[1946] Михаил Сюзюмов. Вспомогательные исторические науки и внутренняя критика источника при датировке событий. *Вспомагательные исторические дисциплины*. Сб. 1. (Свердловск, 1974), 4–8.

візантійських земель, зокрема кримських володінь, Болгарії, а також мав допомагати Візантії проти її ворогів у випадку нападу останніх. Крім того він мав здати Доростол, відпустити полонених і негайно виступити до Києва. Імператор дозволив русам покинути Доростол на своїх суднах і видав їм на дорогу по дві міри хліба на кожного воїна (За Левом Дияконом Святославу було виділено на 22 тис. воїнів по два медімна зерна (бл. 20 кг), втрати руського війська у війні проти Візантії хроніст оцінив у 38 тис.[1947]).

За Скіліцею Святослав ще просив допомоги по забезпеченню проходу своїх військ до Києва, напевно, побоюючись печенігів. Іоан Цимісхій послав до печенігів єпископа Феофіла із завданням добитись підтвердження миру з Візантією і зобов'язання не нападати на Болгарію та пропустити військо Святослава. Печеніги згодились на всі умови окрім останньої[1948].

Після підписання миру обидва володарі зустрілись. Цю зустріч описали Лев Диякон та Скіліца. На мініатюрі Мадрідського манускрипту хроніки Скіліци обидва розмовляють без свити, сидячи напроти один одного. Цимісхій в короні і з скіпетром, Святослав – у шапці. Лев Диякон писав, що князь приїхав на зустріч у простій вишитій сорочці і без свити. Був то міцний широкоплечий русявий чоловік з сірими очима, який носив оселедець та вуса, подібно до пізніших

Зустріч князя Святослава Ігоровича (справа) з василевсом Іоаном Цимісхієм 23.07.971 р. Мініатюра Мадрідского рукопису Скіліци (XIII ст.)

[1947] Лев Диякон. *История.* (Москва, 1988), 81.
[1948] *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*. (Berolini Novi Eboraci, 1973), 308–310.

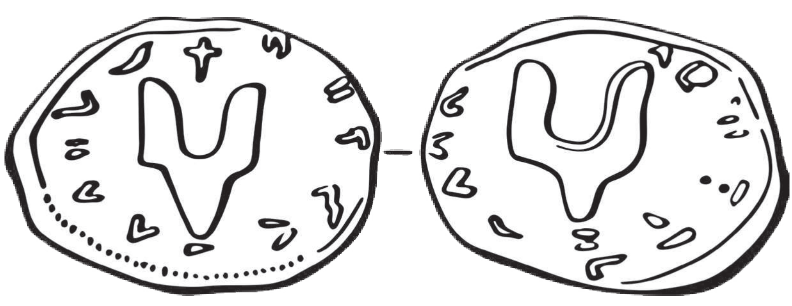
Загибель князя Святослава. Мініатюра Радзивилівського літопису

запорожців[1949]. Як і волзько-каспійські походи, балканські війни Святослава закінчилися для Києва безрезультатно. Балканські війни Святослава, які так блискуче починались, забрали багато засобів і жертв та тільки послабили Київську державу і допомогли Візантії анексувати Болгарію. Тактикон Ікономідіса, який датується 971–976 рр., не пізніше 979 р., дозволяє стверджувати, що наслідком цих війн стало також закріпленя Візантії у північній та західній частинах Чорного моря. Так в Криму з'явилася нова фема Боспор з центром у Боспорі Кіммерійському (вона була ліквідована після здобуття Херсонесу у 989 р. Володимиром Святославичем), а на західному побережжі – фема Понту Евксінського з центром у Боспорі Фракійському. Воєвода Свенелд пропонував провести військо до Києва по суші через землі Тиверців. Святослав вирішив йти на лодях по Дунаю і Дніпру. Можливо вони розділились на дві половини і тому Свенелд благополучно „приде къ Києву къ Ꙗрополку"[1950]. Святослав пройшов Дунаєм повз Переяславець, який він хотів зробити своєю столицею і жителі якого, мстячи йому за репресії, послали до печенігів, закликаючи їх напасти на київського князя[1951].

[1949] Лев Диякон. *История.* (Москва, 1988), 81–82.

[1950] Ипатьевская летопись, 62.

[1951] Там само, 62.

Печатка князя Святослава

Зиму 971/972 рр. Святослав провів у Білобережжі, де були руські факторії, які згідно угоди 944 р. мали бути ліквідовані. З початком війни з Візантією їх відновили, але запасів тут ще було мало і військо голодувало. „... не бѣ в ни҃ брашна, и бы҃ гладъ велїкъ, ꙗко по полугривнѣ голова конꙗча, и зимова С҃тославъ. Веснѣ же приспѣвъши, поиде С҃тославъ в пороги. В лѣ҃ 972 (6480) ... и нападє на на Курꙗ, кн҃зь Печенѣжьскыи и оубиша С҃тослава, и взꙗша голову єго, и во лбѣ єго здѣлаша чашю, ѡковавше лобъ єго, и пьꙗху в немъ”[1952]. Відомий запорізький археолог Георгій Шаповалов достатньо переконливо пов’язує з ймовірною могилою Святослава Ігоревича Вознесеньську гірку і знайдений там у 1939 р. археологом Володимиром Грінченком знаменитий Вознесенський скарб[1953].

Як язичник, Святослав напевно мав гарем, але матерями його синів джерела називають тільки двох жінок: матір Ярополка та, ймовірно, Олега, незнану з імені та походження, і Малушу, дочку Марка Любечанина та ключницю княгині Ольги, яка була матір’ю Володимира. За В.Татищевим, перша була угорською принцесою і звали її Предславою[1954]. Чи саме ця княгиня згадана в тексті угоди 944 р. важко стверджувати. Це могла бути також дочка Ігоря або ж вдова котрогось зі “світлих” князів, яка зберігала владу в його князівстві. При цьому союз з Угорщиною міг бути скріплений шлюбом з дочкою угорського князя Такшоня, що було вигідно обом сторонам і не залежало від віку самого Святослава. Династичні шлюби завжди були в першу чергу важливими елементами політичної доцільності.

[1952] Там само, 62. Звичай цей був своєрідною кривавою модою, даниною часу. У 567 р. король лангобардів Альбоїн, розбивши короля гепідів Гунімунда і одружившись з його дочкою Розамундою, теж зробив з черепа Гунімунда чашу, з якої змусив пити і Розамунду.

[1953] Георгій Шаповалов. “… прийшов Святослав у пороги…”. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 8. (Львів, 2014), 105–118.

[1954] Василий Татищев. *История Российская.* Т. 1. (Москва, 1962), 118, 372.

Малушу слідом за О. Шахматовим вважали донькою древлянського князя Мала, ув'язненого чи посадженого в Любечі, яка утримувалася як заложниця в Києві при дворі Ольги[1955]. Гіпотеза ця сумнівна, Володимир Святославич міг бути і бастардом, права якого признав Святослав[1956]. Такі випадки у спадковому праві при Рюриковичах траплялися, хоча не дуже і часто, причому і після утвердження християнства. Так права бастарда Олега, признаного батьком галицьким князем Ярославом Осмомислом, визнавалися його противниками.

„Останній вікінг" на київському престолі Святослав Ігоревич, незважаючи на блискучі військові походи і уславлення в піснях скальдів, добився тільки загального ослаблення Київської Русі, наслідки якого випало виправляти його молодшому синові Володимиру.

[1955] Алексей Шахматов. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах.* (Санкт-Петербург, 1908), 119–133.

[1956] Походження князя Володимира Святославича буде розглянено нижче.

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР-ВАСИЛЬ СВЯТОСЛАВИЧ

(Володимир Красне Сонечко. Святий рівноапостольний князь Володимир Великий)

Діяльності Володимира Святославича, яка завершила формування великої імперії Київська Русь та її християнізації і долучення до християнської європейської цивілізації, присвячена величезна література[1957]. Тому зупинимося тільки на найбільш дискусійних моментах,

[1957] Александр Гильфердинг. Неизданное свидетельство современника о Владимире Святом и Болеславе Храбром. *Русская беседа.* (1856), кн. 1, 1–34; Леонид Майков. *О былинах Владимирова цикла.* (Санкт-Петербург, 1863), 139 с.; Николай Костомаров. Князь Владимир Святой. *Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ея главнейших деятелей.* Вып. 1. (Санкт-Петербург, 1873), 1–7; Виктор Розен. *Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхья Антиохийского.* (Санкт-Петербург, 1883), 447+VI с.; Владимир Завитневич. *Владимир Святой как политический деятель.* (Киев, 1883), 211 с.; Його ж. О месте и времени крещения св. Владимира и о годе крещения киевлян. *Труды Киевской Духовной Академии.* (1888), январь, 126–152; Александр Соболевский. В каком году крестился Владимир? *Журнал Министерства Народного Просвещения.* (Санкт-Петербург, 1888), июнь, 396–403; Його ж. Год крешения Руси. *Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца.* (Киев, 1888), кн.2, отд. 2, 1–6; Фёдор Фортинский. Крещение князя Владимира на Руси по западным известиям *Там само*, 95–128; Николай Бубнов. *Сборник писем Герберта как исторический источник 983-997.* Ч. 2. Отд. 1. Критическая монография по рукописям. (Санкт-Петербург, 1889), 601 с.; Władysław Abracham. *Organizacja kosciоła w Polsce do połowy XIII wieku.* (Lwów, 1893), 40–50; Алексей Павлов. Догадка о происхождении древнерусского предания, которое называет первого русского митрополита Михаилом Сириным. *Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца.* (Киев, 1896), кн.11, отд.2, 22–26; Пётр Лебединцев. Примечания к „Догадке" А. С. Павлова. *Там само,* 27–33; Измаил Срезневский. *Память и похвала князю Владимиру и его житие по списку 1494 г.* (Санкт-Петербург, 1897), 2+12 с.; Григорій Величко. Політичні і торговельні взаємини Русі і Візантії в X і XI ст. *Записки НТШ.* Т. 6. Кн. 2. (Львів, 1898), 1–36; Хрисанф Лопарев. *Русь и греки.* (Санкт-Петербург, 1898), 43 с; Алексей Шахматов. *Корсунская легенда о крещении Владимира.* (Санкт-Петербург, 1906), 126 с.; Його ж. Как назывался первый русский христианин-мученик. *Изв.Отделения Русского Языка и Словестности.* (Санкт-Петербург, 1907), № 9, 261–264; Його ж. Один из источников летописного сказания о крещении Владимира. *Сб. ст. по славяноведению, посвящ. М. С. Дринову.* (Харьков, 1908), 63–74; Його ж. Мстислав Лютый в русской поэзии. *Сб. Харьк. ист.-филол. об-ва.* Т. 18. (Харьков, 1909), 85–97; Александр Бертье-Делагард. Как Владимир осаждал Корсунь. *Изв. Отделения Русского Языка и Словестности.* Т. 14. Кн. 1. (Санкт-Петербург, 1909), 241–307; Василий Васильевский. К истории 976–986 годов. *Васильевский В. Г. Труды.* Т. 2. (Санкт-Петербург, 1909), 67–120; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 1. (Київ, 1913), 485–538; Владимир Пархоменко. *Начало христианства Руси.Очерк из истории Руси IX–X вв.* (Полтава, 1913), VIII+191 с.; Дмитрий Айналов. К вопросу о строительной деятельности св.Владимира. *Сборник в память святого равноапостольного князя Владимира.* (Петроград, 1917), 20–39; Борис Соколов. Эпические сказания о женитьбе князя Владимира (Германо-русские отношения в области эпоса). *Уч. зап. Саратовского гос. ун-та.* Т. 1. (1923), вып.3, 96–99; Friedrich Braun.

Das historische Russland im nordeschen Schrifttum des X-XIV. Jahrhunderts. *Festschrift Eugen Mogk zum 70. Geburtstag.* (Halle, 1924), 157–167; Борис Греков. „Повесть временных лет" о походе Владимира на Корсунь. *Известия Таврического об-ва истории, археологии и этнографии.* Т. III (60). (Симферополь, 1929), 99–112; Nicola de Baumgarten. Olaf Trygwison roi de Norvege et ses relations aves Saint Vladimir de Russie. *Orientalia Christiana.* T. 24. F. 73. (Roma, 1931), 5–37; Idem. Saint Vladimir et la conversion de la Russie. *Ibidem.* T. 27. F. 79. (Roma, 1932), 5–136; Myron Korduba. Stosunki polsko-ukrainskie w wieku X–XIII. *Sprawy narodowościowe.* T. 7. (Warszawa, 1933), 749–760; Елена Рыдзевская. Легенда о князе Владимире в саге об Олафе Трюгвассоне. *Труды Отдела Древнерусской Литературы.* Т. 2. (Ленинград, 1935), 5–20; Сергей Бахрушин. К вопросу о крещении Руси. *Историк-марксист.* (Москва, 1937), № 2, 40–77; Михаил Присёлков. Русско-византийские отношения IX–XII вв. *Вестник Древней Истории.* (Москва, 1939), № 6, 112–136; Владимир Пархоменко. Характер и значение эпохи Владимира, принявшего христианство. *Уч. зап. Ленинградского ун-та. Сер. ист. наук.* Вып. 8. (Ленинград, 1941), № 73, 203–204; Владимир Мошин. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI-XII вв. *Byzantinoslavica.* T. 9. (1947–1948), 55–85; Henryk Łowmiański. Stosunki polsko-pruskie za pierwzsych Piastów. *Przegląd Historyczny.* T. 41. (Warszawa, 1950), 152–179; Dimitr Obolensky. Le patriarcat byzantin et les Metropoles de Kiev. *Atti del VIII Congresso internationale di Studii Byzantini. 1951.* Vol.1. (1953), 32–41; Митрофан Левченко. Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире. *Византийский Временник.* Т. 7. (Москва, 1953), 194–223; Gerard Labuda. Saga o Stryzbjornie, jorłu Jomsborga. *Slavia Antiqua.* T. 4. (1954), 310–312; Fancis Dvornik. Byzantin political ideas in Kievan Russia. *Dumbarton Oaks Papers.* No 9/10. (1956), 71–121; Aleksander Kamiński A. Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jecwieskim w rejonie rzeki Słiny. *Wiadomości Archeologiczne.* T. 23. Zesz. 2. (Warszawa, 1956), 165–168; Анна Астахова. Илья Муромец в русском эпосе. *Илья Муромец.* (Москва-Ленинград, 1958), 393–419; Дмитрий Талис. Из истории русско-корсунских политических отношений в IX–X вв. *Византийский Временник.* Т. 14. (Москва, 1958), 103–115; Анатолий Якобсон. К истории русско-корсунских связей (XI-XIV вв.). *Византийский Временник.* Т. 14. (Москва, 1958), 116–128; Franciszek Persowski. *Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X-XI wieku.* (Wrocław-Kraków-Warszawa, 1962), 152 s.; Память и похвала Иакова мниха Владимиру. Изд. А. А. Зимин. *Краткие Сообщения Ин-та Славяноведения.* Вып. 37. (Москва, 1963), 66–75; Мошин В. Послание русского митрополита Леона об опресноках в Орхидской рукописи. *Byzantinoslavsica.* T. 24. (Praha, 1963), z. 1, 90–98; Andrzej Poppe. Uwagi o najstarszych dziejach koscioła na Rusi. Zs.1. *Przegląd Historyczny.* T. 55. (Warszawa, 1964), z. 3, 370–379; Його ж. Истоки церковной организации Древнерусского государства. *Становление раннефеодальных славянских государств.* (Киев, 1972), 132–139; Владимир Королюк. *Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв.* (Москва, 1964), 73–108; Ярослав Исаевич. Грады Червенские и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI в.). *Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья.* (Москва, 1964), 107–124; Його ж. До питання про західний кордон Київської Русі. *Історичні джерела та їх використання.* Вип. 6. (Київ, 1971), 83–100; Його ж. Висляне и лендзяне в IX–X вв. *Формирование раннефеодальных славянских народностей.* (Москва, 1981), 156–170; Борис Рыбаков. Владимировы крепости на Стугне. *Краткие Сообщения Ин-та Археологии АН СССР.* Вып.100. (Москва, 1965), 126–129; Алексей Ратич. Исследования городища в с.Перемиль на Волыни в 1963-1964 гг. *Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 г. в СССР.* (Баку, 1965), 140–141; Stefan Kuczyński. O wyprawie Włodzimierza I ku Lachóm na podstawie wzmianki z r. 981 w Opowiesci lat doczesnych. *Studia z dziejów Europy wschodniej X–XVIII w.* (Warszawa, 1965), 33–118; Ericsson K. The earliest conversion of the Rus to the Christianity. *The Slavonik and East European Review.* Vol. 44. (London, 1966), № 102, 88–121; Анатолий Членов. Древлянське походження князя Володимира. *Український Історичний Журнал.* (Київ, 1970), № 9, 5–11; Його ж. На родине Добрыни Никитича. *Дружба народов.* (1975), № 8, 197–199; Його ж. *По следам Добрыни*. (Москва, 1986), 287 с.; Михаил Свердлов. Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XII вв.

зокрема його походженні, скандинавських горизонтах в його політичній діяльності, свіжих легендах про "мусульманство" і адміністративних реформах.

Літописи подають досить однозначну інформацію про матір Володимира Святославича: "бо бѣ ѿ Малуши милостьницѣ Ѡльжины, сестра же бѣ Добрынѧ, ѡц҃ь же бѣ има Малько Любчанинъ"[1958]. Враховуючи, що в епоху панування *людей меча* жоден літописець не міг би наважитися понизити статус одного з найвизначніших представників пануючої династії, однозначно, що князь Володимир Святославич був бастардом, чиї права визнав батько, тобто адоптував його. І всі спроби якось обійти цей епізод в біограмі князя або спростувати – не більше ніж варіації на безнадійну тему. Інформація про статус Малуші як *милостьницѣ* чи *ключницѣ*[1959] княгині Ольги також означає, що вона належала до стану *княжих міністеріалів,* який у X ст. ще не злився з *лицарством* (боярством і дружинниками).

Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. (Москва, 1972), 145–156; Николай Гордиенко. *Крещение Руси: факты против легенд и мифов.* (Ленинград, 1984), 287 с.; Олег Рапов. О дате принятия христианства князем Владимиром и киевлянами. *Вопросы Истории.* (Москва, 1984), № 6, 34–47; Наталия Богданова. О времени взятия Херсона князем Владимиром. *Византийский Временник.* Т. 47. (Москва, 1986), 39–46; Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі.* (Київ, 1988), 115–205; Владимир Руднев. *Слово о князе Владимире.* (Москва, 1989), 49 с.; Пётр Толочко. Володимир Святославич. *Толочко П. П. Історичні портрети.* (Київ, 1990), 13–74; Николай Котляр. Владимир „Красное Солнышко". *Котляр Н.Ф., Смолий В.А. История в жизнеописаниях.* (Київ, 1990), 69–83; Леонтій Войтович. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль.* (Львів, 2000), 50, 65, 79, 83, 87, 93, 115, 120–128, 369, 372, 381–382,387, 390, 396, 402, 405–406, 418, 420, 477, 501–503, 505; Його ж. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 226–280, 323–324; Його ж. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал.* № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Князь Володимир Святославич (святий рівноапостольний князь Володимир). *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук*. Вип.13. (Львів, 2015), 7–18; Його ж. Скандинавські горизонти Володимира Святославича. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10. Святий Володимир Великий. (Львів, 2016), 91–102; Його ж. У пошуках нових міфів: "мусульманство"князя Володимира Святославича . *Colloquia Russica*. Series 1. Vol. 8. Religions and beliefs of Rus' (9th –16th centuries). (Kraków, 2018), 73–84; Олександр Головко. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. (Киев, 1988), 10–26, 31; Його ж. Входження Русі до Pax Christiana Ortodoxa і формування християнської церковної організації у слов'ян Східної Європи (VIII – XI ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип.20. (Львів, 2011), 237–253; Його ж. "Червенські гради" в політичному житті слов'ян Центральної та Східної Європи (IX–перша половина XI століття). *Там само*. Вип. 23. (Львів, 2013), 72–82; Його ж. Степова політика Русі в період правління князя Володимира Святославича. *Княжа доба: Історія і культура.* Вип. 10. (Львів, 2016), 103–116; Володимир Ричка. *Володимир Святий в історичній пам'яті*. (Київ, 2012), 202 с.; Володимир Александрович. Хрещення Київської держави й утвердження християнської мистецької традиції в Україні: досвід епохи святого Володимира Великого. *Княжа доба: Історія і культура.* Вип. 10. (Львів, 2016), 199–228; Александр Мусин. Князь Владимир Святой и культура Киевской Руси глазами Титмара Мерзебургского. *Там само,* 165–198.

[1958] Ипатьевская летопись, 57.

[1959] Лаврентьевская летопись, 69.

Так як її брат був дружинником, тобто лицарем, то вона належала до вільних людей, які могли потрапити в стан *княжих міністеріалів* тільки ставши *рядовичами* через *ряд* (угоду). Під 1000 р. літописи зафіксували "Престависа Малъфрид"[1960]. За Дмитром Іловайським *Малфрід* – скандинавське перероблення імені *Малуша*[1961]. Те, що це ім'я повторилося у нащадків Ярослава Мудрого, дозволяє припускати, що саме у 1000 р. літописець зафіксував смерть матері Володимира Святославича Малуші (Малфріди)[1962].

Навколо імені і походження її батька, який мало не відразу перетворився у Марка з прибалтійського Любека[1963], тривають дискусії. Дмитро Прозоровський ототожнив батька Малуші з древлянським князем Малом[1964]. Виходило, що дочка князя як заложниця перебувала при дворі Ольги, де відала роздачею милостині[1965]. Версію Прозоровського наприкінці XX ст. підтримав Анатолій Членов[1966].

Олексій Шахматов пропонував ототожнити Мала з Мстишою-Лютом Свенельдичем, нагромадивши цілий ряд апріорних побудов для обгрунтування своєї гіпотези[1967].

Зрозуміло, що ці версії наштовхнулись на справедливу критику опонентів[1968].

Була звернена увага на юдейське походження імені *Малк*, почала вирисовуватись версія юдейського походження по матері Володимира Святославича, що пробував замаскувати літописець, замінивши у фрагменті про відмову Рогнеди *равин* чи *раббі* на *робочич*. Відповідно і Добриня став Товієм Малковичем, а християнізація Русі ‒ вимущеним актом, щоб не стати данником Хозарії у випадку прийняття юдаїзму[1969].

[1960] Ипатьевская летопись, 114.

[1961] Дмитрий Иловайский. *Разыскания о начале Руси.* (Москва, 1982), 357.

[1962] Анна Литвина, Фёдор Успенский. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.*, 247.

[1963] Василий Татищев. *История Российская с самых древних впемен*. Кн. 1. Ч. 2. (Москва, 1769), 489–490; Татьяна Бернштам. "Слово" об оппозиции Перун–Велес/Волос и скотьих богах Руси. *Полярность в культуре. Альманах "Канун"*. (Санкт-Петербург, 1996). Вып. 2, 108.

[1964] Дмитрий Прозоровский. О родстве св. Владимира по матери. *Записки импер. АН.* Т. 5. (Санкт-Петербург, 1864), кн. 1, 17–26.

[1965] Измаил Срезневский. О Малуше, милостнице в. кн. ольги, матери к. Владимира. *Там само*, 27–33.

[1966] Анатолій Членов. Древлянське походження князя Володимира. *Український історичний журнал*. (Київ, 1970), № 9, 102–105; Його ж. На родине Добрыни Никитича. *Дружба народов*. (1975), № 8, 234–247; Його ж. *По следам Добрыни*. (Москва, 1986), 287 с.

[1967] Алексей Шахматов. Мстислав Лютый в русской поэзии. *Сборник Харьковского историко-филологического об-ва*. Т. 18. (Харьков, 1909), 75–93.

[1968] Александр Соловьёв. Был ли Владимир Святой правнуком Свенельда? *Записки Русского научного ин-та в Белграде.* Вып. 16–17. (Белград, 1941), 37–64; Борис Рыбаков. *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*. (Москва, 1963), 196; Анжей Поппэ. Родословная Мстиши Свенельдича. *Летописи и хроники. 1973 г.* (Москва, 1974), 91; Алексей Карпов. *Владимир Святой.* (Москва, 1997), 15.

[1969] Дмитрий Фурман. Выбор князя Владимира. *Вопросы философии.* (Москва, 1988), № :, 90–102; Володимир Шнейдер. *Путь десяти.* (Москва, 1998), 403–410; Савелий Дудаков. *Парадоксы и причуды филосемитизма и антисемитизма в России.* (Москва, 2000), 9–18; Йосиф Хейфец,

Вже перші спроби подати Володимира Святославича євреєм викликали спротив російських антисемітів (які погоджувалися з юдейським походженням матері князя Володимира та її брата, звертаючи увагу, що Любеч довший час перебував у складі Хозарського каганату) аж до оголошення християнізації негативним актом, який зупинив самобутній розвиток руського суспільства[1970]. Хоча ці бездоказові здогадки лежать чисто в руслі певного псевдопатріотизму деяких російських юдеїв та їх опонентів-антисемітів, зацікавленість цими версіями породжує нові версії на зразок прийняття на Русі не ортодоксального християнства, а його аріанського варіанту і подвійного освячення Десятинної церкви.

Так само мало ймовірно, що Малуша була дочкою любецького "світлого" князя, взятою в заложниці Ольгою. Більш обгрунтованою виглядає версія Ігоря Мицька за якою Малуша і Добриня були дітьми Мала Любчанина з чеського Лібіце, який потрапив на Русь у складі місії єпископа Адальберта (961 р.)[1971]. Юрій Диба звернув увагу на городище X–XI ст. біля с. Любче Рожищенського р-ну Волинської обл. та групу сіл Низкиничі (польський хроніст Ян Длугош назвав Мала – Низкинею, тобто *низеньким*), Будятичі і Калусів, які, напевно, були володіннями Мала Любчанина, куди і вислала княгиня Ольга у с. Будятин (Будятичі) вагітну Малушу народжувати Володимира[1972].

Якщо з цією гіпотезою можна погодитись без великих застережень, то наступна гіпотеза Юрія Диба за якою Володимир Святославич почав княжити на Волині у Новгороді на Лузі, згодом перейменованому ним у Володимир[1973], не може бути прийнятою.

Яков Менакер. Потомство великого князя Владимира Святославича скорее "Малковичи" нежели "Рюриковичи" (комментари к статье С. Кумкеса "Кто такой Добрыня?"). *Интернетресурс: http://saba6.livejournal.com/4015.html* (2011).

[1970] Валерий Емельянов. *Десионизация*. (Париж, 1978), 1–2.

[1971] Ігор Мицько. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть. *П'яті Ольжині читання*. (Львів–Броди, 2011), 68–69.

[1972] Юрій Диба. Літописне Будятино (про місце народження князя Володимира Святославича та розташування найдавнішої церкви Пресвятої Богородиці. *П'яті Ольжині читання*. (Львів–Броди, 2011), 23–28; Його ж. "И сани єя стоятъ въ Плесковѣ и до сєго дни"; перший приклад "музеєфікації" чи літературна містифікація? *Княжа доба: історія і культури.* Вип. 5. (Львів, 2011), 9–28; Його ж. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (1) *Студії мистецтвознавчі*. (Київ, 2011). Ч. 4 (36). Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво, 20–28; Його ж. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (2): Шлях на Лугу. *Там само.* (Київ, 2012). Ч. 2 (28). С. 20–42; Його ж. Історико-географічний аспект літописного повідомлення про народження князя Володимира Святославича: локалізація Будятиного села. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 37–70; *Його ж.* Інтерпретація корсунської легенди в будятинській традиції вшанування святого джерела. *Старий Луцьк.* Вип. 8. (Луцьк, 2012), 26–39; Його ж. Образ матері святого князя Володимира Малуші в українській обрядовій поезії. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині*. Вип. 47. (Луцьк, 2013), 212–227.

[1973] Юрій Диба. Літописні свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X століття:

У 970 р. Володимир був посаджений батьком у Новгороді. Скандинавські джерела Новгорода X–XI ст. не знають, за ними князь княжив у Хольмгарді. Вище вже подана аргументація про те, що Новгорода на Волхові як міста в цей період ще не було, а Хольмгард, який згадується у скандинавських та європейських джерелах більше 100 разів, причому у багатьох з них міститься інформація про його розташування, знаходився на місці пізнішого Гнєздова, яке займало у X–XI ст. 16 га укріпленої площі і заповнене в основному скандинавськими матеріалами[1974]. Хольмгард-Новгород з останньої чверті IX ст. був відомим центром від балтійського побережжя до Ісландії і Фарерських островів, там функціонував міжнародний торг, куди заходили візантійські купці, а місцеві купці торгували по всій Балтиці і за її межами. У місті був княжий двір з палацом. З Сігтуни (Швеції) до Хольмгарда треба було добиратися повз острови Готланд та Саарема. Хольмгард мав легке сполучення з Києвом, бо Ярослав Володимирович бував там доволі часто вже після утвердження в Києві. З рунічних написів можна ще говорити про наявність у Хольмгарді церкви св. Олафа[1975] та Готського іноземного двору (купців з Готланда)[1976].

Чи міг Володимир на Лузі який час бути Новгородом? Звичайно, що міг. Назва *Новгород*, тобто *нове місто*, була поширеною. Але у гіпотетичному Новгороді на Лузі взагалі немає скандинавських матеріалів з IX–XI ст. Ігнорувати цими фактами неможливо, тим більше, що скандинавські джерела надто численні і різноманітні.

Детальніший аналіз скандинавських джерел, в яких описаний шлях до Хольмгарда з Балтики, тобто первинний *шлях з варяг у греки*, Austrverg (Східний шлях) скандинавських джерел (через Ризьку затоку повз о. Саарема, Західною Двиною, її лівою притокою Касплею і далі волоком до Дніпра) дозволяє ототожнити Хольмгард з Гнєздовом на кінці волоку з Касплі в Дніпро,[1977].

Володимир на Лузі чи Володимир на Клязьмі? *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 7. (Львів, 2013), 15–30; Jurij Dyba. Administrative and urban reforms by princess Olga: geography, historical and economic background. *Latvijas Arhivi.* (2013), № ½, 30–71; Його ж. *Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X сторіччя*. (Львів, 2014), 484 с.

[1974] Леонтій Войтович. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал.* № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вып. 1. (Ижевск, 2015), 7–18; Його ж. Князь Володимир Святославич (святий рівноапостольний князь Володимир). *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук*. Вип.13. (Львів, 2015), 7–18.

[1975] Елена Мельникова. *Скандинавские рунические надписи*. (Москва, 1977), № 89.

[1976] Николай Бережков. *О торговле Руси с Ганзой до конца XV в.* (Санкт-Петербург, 1879), 61.

[1977] *Войтович Л.* Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович // Український історичний журнал. Київ, 2015. № 3 (522). С. 37–55; *Його ж*. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века //

Вище згадана "Сага про Олафа Трюггвасона", яка передає інформацію про перебування норвезького конунга Олафа Трюггвасона (бл. 968 – 1000) на Русі у 977–986 рр., розповідаючи про двір Володимира Святославича у Хольмгарді, подає інформацію про його дружину скандинавку Аллогію та матір, яка вже була немічною, але мала дар пророчиці[1978]. Згадана у сазі дружина конунга Аллогія (чи Аурлогія) – поза сумнівами знана з інших джерел перша офіційна дружина Володимира Святославича – варяжка Олова[1979]. Галина Глазиріна на підставі "Саги про Інгвара Мандрівника" ідентифікувала першу дружину Володимира як доньку шведського конунга Еріка Переможця, батька Олафа Еріксона і діда Інгігерди, дружини Ярослава Володимировича, яку видали за "*конунга фолька зі сходу з Гардаріки*"[1980] у період між 975–980 рр.[1981] Версія ніби в особі Аллогії поєднані образи св. Ольги та Рогнеди Рогволодівни виглядає надуманою[1982].

Зрозуміло, що з сином в Хольмгарді знаходилася і Малуша. Тим більше, що її брат Добриня, фактично управляв територією від імені юного Володимира. Добрині вдалося швидко порозумітись з місцевою елітою і, навіть, розширити вплив Хольмгарда, поклавши початок завоювання естонських територій. Як свідчить „Хеймскрінгла" Сноррі Стурлусона, вікінг Сігурд Ейріксон, який був на службі у князя Володимира, збирав для нього данину в землі естів[1983].

Але повідомлення про загибель князя Олега Святославича і ліквідацію Древлянського князівства застало Добриню зненацька. Він втік з Володимиром у Швецію. Там йому вдалося укласти вигідний союз скріплений шлюбом Володимира з Оловою-Алогією, ймовірно дочкою шведського конунга Еріка Переможця, батька Олафа Еріксона і діда Інгігерди, дружини Ярослава Володимировича[1984]. За сагою „Сага про Олафа Трюггвасона" Аллогія утримувала половину княжої дружини конунга Володимира[1985]. Тобто союз з шведським конунгом, скріплений

Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия. Ижевск, 2015. Вып. 1. С. 7–18.

[1978] Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*, 126–189.

[1979] Nicolas Baumgarten. Saint Vladimir et la conversion de la Russie. *Orientalia Christiana.* Vol. 27. (Roma, 1932), № 79, 38–39.

[1980] Галина Глазырина. О русско-шведском брачном союзе конца X в. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1988), 16–21.

[1981] Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.* (Москва, 2001), 164.

[1982] Елена Рыдзевская. Древняя *Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.*, 212; Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*, 186.

[1983] Елена Рыдзевская. Древняя *Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.*, 62.

[1984] Галина Глазырина. О русско-шведском брачном союзе конца X в. *Восточная Европа в древности и средневековье.* (Москва, 1988), 16–21; Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.* (Москва, 2001), 164.

[1985] Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе.* Т. 1. (Москва, 1993), 133, 135, 147, 161, 174, 176–177, 179–182.

шлюбом, дав можливість Добрині збільшити вдвічі дружину племінника. Наприкінці 979 р. Володимир повернувся до Хольмгарду не тільки з дружиною, але й з шведськими вікінгами. Ярополкового посадника було прогнано і розпочалася підготовка до війни з київським князем.

Зимою 980 р. після невдалих переговорів про союз з полоцьким князем, котрий мав бути скріплений шлюбом Володимира з Рогнедою, Добриня виступив проти Полоцького князівства. Зрозуміло, що йдучи з Холмгарда-Гнєздова на Київ, в жодному разі неможливо було залишати позаду Полоцьк. Якщо б похід відбувався з Володимира на Лузі позиція Полоцька не була б такою вирішальною. Полоцьк був добре знаний вікінгам[1986]. У другій половині X ст. там правила оркнейська династія[1987]. Епічна розповідь про гордовиту Рогнеду, яка відкинула Володимира як бастарда, також може свідчити про знатність роду Рогволода. Свідченням зв'язку Рогволода з оркнейськими ярлами також може бути його порозуміння з Блудом, який займав першу позицію в оточенні київського князя Ярополка Святославича. Блуд, напевно, походив з „англійських" вікінгів (*blad* – англ. *кров*). Спроби видати Рогволода за слов'янина безпорадні[1988].

Полоцьк було взято. Як було встановлено розкопками Георгія Штихова місто було зруйноване і спалене[1989]. Вже пізніше Ізяслав Володимирович переніс дитинець в гирло р. Полоти на більш високе і неприступне місце. Сім'я князя Рогволода була знищена, а нещасна Рогнеда стала дружиною Володимира. В такій спосіб було „узаконено" приєднання Полоцького князівства. Далі Володимир з Добринею рушили на Київ проти Ярополка Святославича.

У 970 р., коли Святослав залишив Ярополка у Києві, йому було не менше 10 років. Батько розглядав Київське князівство лише як частину імперії, яка мала підпорядковуватися новій столиці у Переяславці на Дунаї. Польський хроніст Ян Длугош, який можливо використав пізніше втрачене Перемишльське зведення, писав, що Святослав наказав кожному сину задовольнитись своїм уділом і не вмішуватись в території сусіда[1990]. Цю версію приймали Микола Карамзін[1991], Євген

[1986] Татьяна Джаксон. Palteskja ok þat riki allt, et þar liggr tel. *Джаксон Т.Н. Austr и Görðит. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*. (Москва, 2001), 123–134.

[1987] Вільгельм Томсен. *Начало русского государства*. (Москва, 1891), 68; Николаев Беляев. Рорик Ютландський и Рюрик начальной летописи. *Сборник статей по археологии и византоведению*. Т. 3. (Прага, 1929), 264; Елена Мельникова. Скандинавские антропонимы в Древней Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1994), 23.

[1988] Арсений Насонов. *Русская земля и образование Древнерусского государства*. (Москва, 1951), 146; Леонид Алексеев. *Полоцкая земля в IX–XIII вв.* (Москва, 1966), 238.

[1989] Георгий Штыхау. Пытанні гістарычной тапаграфіі Полоцка. *Весці АН БССР.* (Менск, 1963), 67–68.

[1990] *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego.* Ks. 1–2. (Warszawa, 1961), 255.

[1991] Николай Карамзин. *История государства Российского*. Т. 1. (Москва, 1989), 140, 280.

Пам'ятник Малуші і Володимиру в Коростені (2010). Скульптор Ігор Зарічний

Перфецький[1992] та Михайло Тихомиров[1993]. Допускав її і Олексій Шахматов[1994]. Сумнівався у правдивості цього повідомлення Юрій Лимонов[1995]. Рішуче відкидав таку можливість тільки Костянтин Бестужев-Рюмін[1996]. За вплив на Ярополка йшла боротьба між язичниками і християнами, які складали давнє коло княгині Ольги, в якому виріс Ярополк. Юний київський князь мусив балансувати між ними[1997]. Християнське оточення князя на початках, схоже, мало перевагу. Згідно повідомленнями Ламберта Ашаффенбурзького в 973 р. у Кведлінбурзі при дворі імператора Оттона I перебувало руське посольство з багатими дарами[1998]. У військових колах ще живою була версія Святослава про християн як про візантійських шпигунів. Тому київські християни мусили звертатися до противників Візантії. Але сама по собі спроба повернутися до політики часів Ольги (навіть якщо це був просто дипломатичний зондаж) симтоматична. Зрозуміло, що після загибелі Святослава у Києві не могло не стояти завдання відновлення держави Рюриковичів, тобто повернення підпорядкування Деревлянського та Новгородського (Хольмгардського) князівств, еліта яких з подібними тенденціями не погоджувалася. Напевно тому у 975 р., коли Лют, син воєводи Свенелда на полюванні заглибився у древлянські ліси, це було розцінено як порушення древлянського суверенітету і Люта було вбито. Батько домагався помсти за загибель сина, але тільки у 977 р. київська рать вторгнулася у древлянську землю. У битві під Овручем князь Олег Святославич загинув. В тісноті на мості через греблю до міських воріт, він був скинений своїми ж відступаючими воїнами. Древлянське князівство було повернене під київську зверхність[1999]. Після Древлянської

[1992] Evgen Perfeckij. *Historia Polonica Jana Dlugosze a ruske letopisectvi.*(Praha, 1932), 106.

[1993] Михаил Тихомиров. Русский летописец в “Истории Польши” Яна Длугоша. *Исторические связи России со славянскими странами и Византией.* (Москва, 1969), 229.

[1994] Алексей Шахматов. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах.* (Санкт-Петербург, 1908), 349.

[1995] Юрий Лимонов. *Культурные связи России с европейскими странами в XV-XVII веках.* (Ленинград, 1978), 23–24.

[1996] Константин Бестужев-Рюмин. *О составе руських летописей до конца XIV в.* (Санкт-Петербург, 1868), 72.

[1997] Владимир Пархоменко. *Христианство в Киевской Руси при Ярополке, брате Владимира Святого.* (Харьков, 1913), 4–8; Александр Назаренко. *Древняя Русь на международных путях*. (Москва, 2001), 339–390; Його ж. Был ли крещён киевский князь Ярополк Святославич, или кое-что об “исторической реальности”. *Византийский Временник*. Т. 65 (90). (Москва, 2006), 66–72; Пётр Толочко. Крещение Ярополка Святославича: историческая реальность или учёная фикция. *Византийский Временник*. Т. 63 (88). (Москва, 2004), 59–66. Скоріше всього в реальності все відбувалося як у Іоакимовому літописі: „Ярополк же бе муж кроткий и милостивый ко всем, любляще христианы и асче сам не крестися народа ради, но никому не претяше” (Василий Татищев. *История российская.* Т. 2. (Москва–Ленинград, 1963), 225).

[1998] Lambertus Schafnaburgensis. De rebus gestis Germanorum. Ed. Struve B. G. *Rerum Germanicarum scriptores.* T. 1. (Regensburg, 1726), 306–424.

[1999] Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 1. (Львів, 1905), 478–479.

війни зійшов з політичної сцени Свенелд. Старому полководцю було вже багато літ і він, напевно, просто помер[2000]. В оточенні князя перше місце зайняв воєвода Блуд. Готуючись до війни з Володимиром, він повів переговори про союз з Полоцьком, а також, після перемоги у 978 р. над печенігами було взято на руську службу печенізького хана Ілдея, який у 979 р. прибув до Києва[2001]. За Никоновським літописом у 979 р. велися переговори з Римом[2002]. Можливо, що це було помічено у Константинополі, звідки до Києва в тому ж році прибуло посольство з Візантії (крім Никоновського літопису[2003] про це записано у Воскресенському літописі[2004] і на полях Хронологічного списку V Новгородського літопису[2005]).

Добриня блискуче проявив свою здатність домовлятися з вождями вікінгів. Він переманив на свою сторону головного Ярополкового воєводу того ж таки Блуда[2006], а також, можливо, зумів використати невдоволення язичеської опозиції релігійною політикою Ярополка. Ярополк покинув Київ і зачинився в Родні у гирлі р. Рось (нині городище поблизу с. Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл.). Блуд радив піти на переговори, інший боярин Варяжко, навпаки, радив продовжувати боротьбу, спуститись по Дніпру і з'єднавшись з печенігами. Ярополк послухав Блуда. Обидва брати мали зустрітися, але по дорозі на цю зустріч князь Ярополк був підступно вбитий. Сталося це 11 червня 980 р.[2007].

2000 Михаил Артамонов. Воевода Свенелд. *Культура древней Руси. Сб. в честь Н. Н. Воронина.* (Москва, 1966), 30–35.

2001 Борис Клосс. *Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков.* (Москва, 1980), 187.

2002 В'ячеслав Заїкін. Християнство на Україні за часів князя Ярополка I (969–979). *Записки чину Василя Великого.* Т. 3. (Жовква, 1928). Ч. 1–2, 1–39; Ч. 3–4, 377–402.

2003 Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 9. (Санкт-Петербург, 1862), 39.

2004 Воскресенская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 7. (Москва, 2001), 292.

2005 Алексей Шахматов. Обозрение летописных сводов XIV–XVI вв. (Москва–Ленинград, 1938), 208–221.

2006 Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 9, 39.

2007 Евгений Голубинский. *История русской церквы.* Т. 1. Ч. 1. (Киев, 1901), 245. Ця дата, безперечно, взята з церковного синодика або ж з інших записів перших християн, приведена Яковом Мніхом, який подав її як 11 червня 978 р. Але він виходив з невірного датування смерті Святослава Ігоревича 970 р., зазначаючи, що Ярополк княжив вісім років, а вісім років по смерті Святослава було у 980 р., що збігається з датою смерті Ярополка за *Повістю временних літ*. На ці неспівпадіння та ймовірність сонячного затемнення у 979 р. звернув увагу Євген Пчолов (Евгений Пчёлов. *Генеалогія древнерусских князей*, 153–154). У Канівському районі біля Таганчі в Королевіно, неподалік від літописного Роденя, був розкопаний курган X–XI ст. з раннім християнським похованням. Усередині кургану знайшли дерев'яну скриню-домовину із скелетом в золототканому одязі. На скелеті був медальон з образом Христа, залізний позолочений нашийник, шолом-шишак із наносником, надбровниками і високою втулкою, а також кольчуга. У домовині були шабля, гострі стріли, срібні бляхи щита і сагайдака, золоті бляшки наруччя, чара на ніжці та берло-булава з кулею на кінці, яка, можливо, входила в інсигнії влади слов'янських князів. Біля домовини був знайдений скелет коня, залізні стремена та вуздечки. Є багато підстав вважати це поховання могилою Ярополка Святославича (Wanda Sarnowska. Wczesnohistoryczny kurgan z Korolewina pod Tagańczą w pow.Kaniowskim.

Володимир залишився єдиним претендентом на київський престол. Варязька дружина хотіла поступити з Києвом як із завойованим містом, але Київ визнав Володимира і відчинив ворота. Тоді варяги зажадали викупу „по 2 гривни з чоловіка". Добриня спочатку спробував зібрати гроші за рахунок податку, а потім, розрахувавшись з старшою дружиною роздачею бенефіцій, найбільш буйні ватаги відіслав у Візантію на службу до василевса Василя II.

Варязька дружина далі складала основу його війська, а скандинаві брали участь у всіх завойовницьких походах 980–992 рр., що відбито і у археологічному матеріалі[2008]. Ця дружина вікінгів мала великий вплив на ранню політику князя, напевне саме вона спричинилася до антихристиянського терору і поставлення на чолі пантеону племінних богів Перуна – двійника скандинавського Одина. Також, можливо, результатом впливу вікінгів було усунення Добрині з київського двору і поставлення його посадником у Хольмгард, хоча ця проблема потребує докладнішого розгляду.

Зрозуміло, що київський князь активно втручався і у скандинавські справи.

У 995 р. в Норвегії після загибелі ярла Хакона до влади прийшов вже згадуваний Олаф Трюггвасон, нащадок Харальда Прекрасноволосого, який довго служив у київському війську, зокрема взяв участь у західному

Swiatowit. Т. 20. (1948–49), 232–296). Літописну статтю про перенесення останків Ярополка у Десятинну церкву і "хрещення" цих останків, безперечно, дописана пізнішими редакторами (Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 107). Ярополка могли дописати у тому місці, де повідомлялось про перенесення останків Олега. Ярополк був ініціатором братовбивчої війни, він організував загибель Олега і не личило ховати його поряд з останнім. Виступ Володимира проти Ярополка офіційно був пімстою за смерть Олега і відновленням справедливості. Не дуже вірогідним виглядає перенесення останків Ярополка і в часи Ярослава Мудрого. Ярослав був вихований тим самим Блудом, який був одним з винуватців загибелі князя Ярополка. Зрештою і гробниця Ярополка в Десятинній церкві, якщо вона там була, могла бути просто кенотафом. Його могли таємно похоронити за ранньохристиянським звичаєм біля Таганчі в околицях Ротеня, а через 64 роки просто не знайти цієї могили.

[2008] У ході цих походів було завершено формування імперії Рюриковичів. Детальніше про західні походи Володимира Святославича у третьому томі праці. Див. також: Леонтій Войтович. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії. *Записки НТШ.* Т. 252. (Львів, 2006), 187–205; Його ж. Вікінги в Галицькому і Волинському регіонах. Проблеми археологічних досліджень. *Наукові студії.* Вип. 4. (Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2011), 80–117; Його ж. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. (Львів, 2015), 246–257; Його ж. Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 19. (Львів, 2015), 43–104; Віталій Ляска. Розвиток поселенської структури Равського Розточчя у IX–XIII ст. *Археологічні дослідження Львівського університету.* Вип. 11. (Львів, 2008), 75–94; Його ж. Червен та "Червенські гради": історіографічні міфи на тлі труднощів археології. *Там само*. Вип. 18. (Львів, 2014), 167–211; Його ж. "Иде Володимиръ… и заѧ грады их…": Рюриковичі та "окняжіння" племінних земель у верхів'ях Західного Бугу і Вепру. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10. (Львів, 2016), 117–164.

поході 981 р., в результаті якого було приєднано Перемишль і *червенські гради*. Покинувши службу у Володимира Святославича, Олаф брав участь у походах вікінгів у Данію, Грецію, Ірландію, Уельс і Шотландію, не раз вертав на Русь, де його приймали як дома. При цьому т. з. Велика сага вважає Олафа одним з перших проповідників християнства на Русі[2009]. Ставши норвезьким конунгом, Олаф I здійснив спробу запровадити християнство і в Норвегії[2010].

Союз Володимира з Олафом отримав протидію у Швеції. Ейрік, син скиненого норвезького узурпатора ярла Хакона, знайшов притулок при шведському дворі. При підтримці шведів Ейрік здійснив наскок на Ладогу, котру йому вдалося взяти і спалити „і робив він це з пімсти і ненависті до Олафа”. Далі він просунувся у напрямку до Хольмгарду. Стривожений Володимир виступив з військом йому назустріч, але Ейрік відійшов до о. Саарема, а потім далі морем у напрямку до Данії[2011].

Союз данців з шведами, який сформувався після шлюбу Свейна Роздвоєна Борода з шведською королевою Сігрід Гордячкою, був спрямований проти союзу Норвегії і Київської Русі. Можливо у Швеції була особлива підстава для конфронтації з Володимиром. Збереглась легенда про шведського принца, який допоміг Володимиру здобути столицю волинян Волинь. Під 1002 р. Никонівський літопис повідомляє про смерть Малфріда (Манфреда) Сильного[2012]. Чому він потрапив в літописи? Може це був саме цей шведський претендент, який служив у київському війську? Дансько-шведський союз вирішив долю Олафа I. Він загинув у 1000 р. і ярли заволоділи Норвегією до 1016 р.

Скандинавські контексти політики св. Володимира, як і інші аспекти його діяльності, досліджені ще досить поверхово і містять чимало дискусійних моментів, розв’язання яких давно на часі.

Останнім часом пробудження національної свідомості поволзьких народів несподівано підкинуло ще одну дискусію навколо особи князя Володимира Святославича: дискусію про можливе прийняття ним ісламу.

У *Повісті врем’яних літ* під 986 (6494) р. після повідомлення про мир, укладений з *волзькими булгарами* у попередньому році, подано повідомлення про булгарське посольство з пропозицією прийняти іслам: “Приидоша Болгаре вѣры Бохъмичи гл҃ще ꙗлщ ты кнѧзь єси мд҃ръ и

2009 Татьяна Джаксон. Участие Олава в крещении Руси. *Джаксон Т.Н. Четыре норвежских конунга на Руси. Из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в.* (Москва, 2000), 43–49; Її ж. “Вольдемар в Гардах” и чудо Святого Олава. *Хорошие дни… памяти Александра Степановича Хорошева*. (Великий Новгород–Санкт-Петербург–Москва, 2009), 217–222.

2010 Елена Рыдзевская. *Древня Русь и Скандинавия*, 29–41; *История Норвегии*. Отв. ред. Александр Кан. (Москва, 1980), 102, 134, 135, 138, 586.

2011 Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 241.

2012 Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 9, 68.

смисленъ и не вѣси закона. Да вѣруи въ законъ на҃ и поклониса Бохъмиту. Ре҃ Володимръ кака єсть вѣра ваша. Ѡни же рѣна вѣруємъ Бу҃ а Бохъмитъ ни оучить гл҃я ѡбрѣзати оуды таиниꙗ, а свинини не ѣсти, а вина нє пити и по см҃рти съ женами похотъ творити блудную. Дасть Бохъмить комуждо по семидесать женъ красенъ, и изберeть єдину красну, и всѣхъ красоту възложи на єдину, и та будеть єму жена. Здѣ же ре҃ достоить блудъ творити всакий. На мъ же свѣтѣ аще буде кто оубогъ то и тамо. Аще ба҃тъ єсть здѣ то и тамо. И ина многа лѣсть єꙗ же нелзлѣ писати срама ра҃. Володимиръ же слуше ихъ, бе бо самъ любаше жены и блжениє многоє и послушаше сладїко. Но се бѣ єму не любо ѡбрѣзаниє оудов и ѡ деньи свиныхъ масъ, а ѡ питьи ѡтинудъ рекъ Руси весельє питьє не м҃жемъ безъ того быти”[2013]. Далі редактор літопису подав виступ грецького філософа, який різко критикував іслам, не зупиняючись ні перед чим: “... си бо ѡмывають ѡходы своꙗ, поливавшеса водою и въ ротъ аливають и по брадѣ мажютса наричюще Бохмита. Тако же и жены ихъ твора ту же свквѣрну и ино же пуще ѿ совокуплениꙗ мжьска вкушають”[2014].

Незважаючи на те, що Володимир ніби-то навіть сплюнув на землю, почувши такі слова, він, вислухавши до кінця проповідь філософа про суть християнської віри, розпорядився направити посольства до різних конфесій, першим з яких було посольство у Волзьку Булгарію: “... и чюно слыша их и смыслены числом 10 и рѣша имъ идете первоє в Болгары испытайте вѣру ихї и службу. Ѡни же идоша и пришедше видиша сквѣрнаꙗ дѣла ихї и кланниа вь ропати и придоша в землю свою. ... ꙗлщ ходихомъ первоє в Боргарі и смотрихомъ како са кланають въ храминѣ рекше в ропатѣ стоꙗще бєс поꙗса. И поклонивьса саде и гладить сѣмо и ѡвамо акы бѣшенъ, и нѣ веселиꙗ оу нихъ но печаль, и смрадъ великъ и нѣ добръ законъ ихъ”[2015].

[2013] “Прийшли болгари віри магометанської, говорячи: “Ти князь єси мудрий і тямущий, а не знаєш закону. Увіруй-но в закон наш і поклонися Магомету”. Володимир запитав: “Яка є віра ваша?”. І вони сказали: “Ми віримо в Бога, а Магомет нас вчить, наказуючи робити обрізання, а свинини не їсти, і вина не пити, а по смерті з жінками чинити похіть блудну. Дасть Магомет кожному по сімдесят жінок красивих, і вибере одну красиву, і складе красу всіх на одну, і та буде йому за жону. Тут же, сказав він, належить чинити всякий блуд. Якщо ж на сьому світі хто буде убогим, то й там. Якщо ж багатим він є тут, то й там”. І багато іншої облуди, що про неї й писати не можна сорома ради. Володимир же слухав їх, бо сам любив жінок і многоблудство, і вислухав з насолодою. Але се було йому не до вподоби: обрізання, і про їду свинячого м’яса, а про пиття – особливо. Він сказав: “Русі веселість – пиття, ми не можемо без сього бути”…” (Ипатьевская летопись*,* 71–72).

[2014] “Ці ж підмивають зади свої, обливавшись водою, і в рот вливають, і по бороді мажуть, згадуючи Магомета. Так же й жінки їхні чинять таку саму скверну та інше ще гірше: чоловічі од злягання вони поїдають” (Ипатьевская летопись, 73).

[2015] “… вибрали вони мужів добрих і тямущих, числом десять, і сказали їм: “Ідіть спершу в Болгари, довідайтеся про віру їхню і службу”. Вони, отож, пішли, і, прийшовши, бачили бридкі діла їх і поклоніння в мечеті, і вернулися в землю свою… ходили ми спершу в Болгари і дивилися,

Ця інформація була детально розібрана ще Олексієм Шахматовим, який вбачав у *болгарських епізодах* та розповіді про випробовування релігій пізнішу вставку редактора Початкового зведення[2016], з чим більшість пізніших дослідників погоджується. Сама *проповідь філософа*, яка містить паралелі з іншими компілятивними творами, написаними на Русі[2017], як і весь епізод з випробуванням релігій, відноситься до літературної творчості того ж редактора і, скоріше всього, не відбиває реальних подій[2018]. Тому переважна більшість істориків ніколи поважно не трактувала можливість прийняття мусульманства князем Володимиром Святославичем, обмежуючись аналізом можливих причин вибору ним східного християнства[2019].

Бесіда князя Володимира Святославича з грецьким філософом про християнську віру. Мініатюра Радзивилівського літопису

Тільки відомий орієнталіст Омелян Пріцак (1919–2006), який вважав, що Київ заснували хозари та існувало три *каганати Русі*, перший з яких на Волзі заснував хозарський каган-емігрант, висловив припущення щодо мусульманства Володимира Святославича у новгородський період: "*... достовірне арабське джерело (ал-Марвазі, приблизно 1120 р.) повідомляє, що Володимир сам прийняв іслам (під час новгородського правління). Якщо б він залишився у Новгороді, то, ймовірніше всього, ввів би там тюркську версію ісламу і таким чином північна частина східних слов'ян тюркозувалася би, як це стало з волзькими булгарами.*

як вони поклоняються в храмі, тобто в мечеті, стоячи без пояса. Отож, поклонившись, сяде і дивиться сюди й туди, як навіжений, і нема радості в них, але печаль і сморід великий, і недобрий закон є їхній…" (Ипатьевская летопись, 93–94).

[2016] Алексей Шахматов, *Разыскания о древнейших летописных сводах*. (Санкт-Петербург 1908), 147; Його ж. Летописное сказание о Владимире и его крещении. *Алексей Шахматов. Разыскания о русских летописях.* (Москва, 2001), 111–115.

[2017] Дмитрий Лихачев. *Повесть временых лет.* Изд. 3. (Санкт-Петербург, 2007), 454–457; Олег Творогов. *Повесть временых лет.* [Библиотека литературы Древней Руси. Т. 1]. (Санкт-Петербург 1997), 502.

[2018] Владимир Петрухин. Древняя Русь. Народ. Князья. Религия. *Из истории русской культуры.* Т. 1. (Москва, 2000), 262–270.

[2019] Владимир Петрухин, *Древняя Русь. IX в. – 1263 г.* (Москва, 2005), 95; Його ж. *Крещение Руси: от язычества к христианству.* (Москва, 2006), 222 с.; Його ж. *Русь в IX–X вв. От приглашения варягов до выбора веры.* Изд. 2. (Москва, 2014), 464 с.

Але Володимир перейшов до Києва, змінивши "півмісяць" на "сонце" Константинополя, де був змушений змінити іслам на грецьке християнство"[2020]. О. Пріцак був переконаним, що Новгород, у якому княжив Володимир Святославич, знаходився на Волхові і був пов'язаний з волзьким шляхом до Булгару. Але тоді Новгорода на Волхові ще не існувало, а Володимир Святославич княжив у Хольмгарді-Гнєздові, який знаходився на Дніпрі і був пов'язаний з *шляхом з варяг у греки*[2021]. Тобто у нього не було особливих підстав для прийняття мусульманської релігії. Зрештою, у Гнєздові серед масиву скандинавських курганів[2022] знайдено ряд т. з. *камерних поховань* X ст.[2023], які належали раннім християнам до Володимирового хрещення[2024]. У той же час жодних слідів перебування мусульман у цьому регіоні не знайдено. Зрештою, і сам О. Пріцак у пізніших працях до версії прийняття мусульманства Володимиром Святославичем не повертався[2025].

[2020] Омелян Пріцак. *Походження Русі.* Т. 1. (Київ, 1997), 29–31.

[2021] Леонтій Войтович. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал.* (Київ, 2015), № 3 (522), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета.* Серия 5. История и философия. (Ижевск, 2015), вып. 1, 7–18. В цих працях бібліографія по темі, зокрема робіт Ю. Диби.

[2022] Даниил Авдусин. Скандинавские погребения в Гнездове. *Вестник Московского университета.* (Москва, 1974), № 1, 74–86; Його ж. Скандинавские ингумации в Гнездове. *VII Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. Тезисы докладов*. (Москва, 1976), 122–123; Його ж. Об этническом составе населения Гнездова. *XII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. Тезисы докладов*. (Москва, 1993), 107–108; Daniil Avdusin, Tatjana Puškina, Three chamber graves et Gniozdovo. *Fornvännen.* Vol. 83 (3). (1988), 20–33; Їх же. Три погребальные камеры из Гнездова. *История и культура древнерусского города.* Ред. Герман Федоров-Давыдов. (Москва, 1989), 190–205; Кирилл Михайлов. Древнерусские камерные погребения и Гнездово. *Археологический сборник. Гнездово. 125 лет исследования памятника.* Ред. В. В. Мураева [Труды Гос. Исторического музея. Т. 124]. (Москва 2001), 159–175.

[2023] Могили X-1898, 14-VII-1899, 12-VII-1900, 1900-7а, С-160, С-191, С-198, С-212, С-241/II, С-249, С-301, С-306, Ol'-30, Dn-4, Dn-13, Dn-31, Pol'-11, Pol'-25/II, Pol'-30, Pol'-50, Pol'-56, Pol'-61, Pol'-76 (Andrzej Janowski, *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane.* (Szczecin, 2015), 108–114).

[2024] Vladimir Petruchin, Tatjana. Pushkina. Old Russia: The earliest stages of Christianization. *Rom und Byzanz im Norden Mission und Glaubenwechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts.* Vol. 1. (Mainz, 1997), 247, 259; Александр Мусин. Меч и крест: новое религиозное сознание Руси по данным археологии. *Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей.* (Санкт-Петербург, 1999), 134–150; Його ж. О распространении христианства в древней Руси IX–XIV веков на основании данных археологии и письменных источников. *Исторический вестник.* (2000), № 2 (6), 134–150; Його ж. *Христианизация Новгородской земли в IX–XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности.* (Санкт-Петербург, 2002), 272 с.; Всеволод Івакін. Поховальні пам'ятки дружинної дружинної доби та християнські культові споруди XI–XIII століть: ідеологічні зміни чи спадкоємництво? Топографічний аспект проблеми. *Лаврський альманах*. Вип. 22. (Київ, 2008), 5–11; Володимир Коваленко, Вікінги на сході Європи: в пошуках слави чи нової батьківщини? *Матеріальна та духовна культура Південної Русі.* (Київ–Чернігів, 2012), 147–165.

[2025] Див.: Омелян Пріцак. *Походження Русі.* Т. 2. (Київ, 2003), 1304 с.

Звернемося до джерела, на яке спирався О. Пріцак. Шараф аз-Заман Тагір ал-Марвазі (1056/1057–1124/1125) народився і жив у туркменському Мерві, де був лікарем при дворі сельджуцького султана Мелік-шаха I (1072–1092) та його наступників[2026]. Його перу належить книга "Природа тварин" ("Китаб Табаї ал-Хайяван ал-Бакрі валь-Баррі") з 5 частин, у якій в розділ про Китай потрапив опис про русів: "*... що стосується ар-русійя* [русів – Л.В.], *то вони живуть на острові у морі. Розміри острова – три дні шляху, на ньому зарослі дерев і чагарі, а біля нього озеро. Вони численні, розповідають, що засоби, необхідні для життя, і отримання доходів* [добувають] *мечем. Якщо у них помирає мужчина, який має доньок і синів, він віддає своє майно донькам, а синам віддає меч і каже, що батько твій добував статок мечем, слідуй йому і чини, як він. Сталося у тих так, що прийняли вони християнство у 300 р. Х* [912–913 рр. – Л. В.]. *А коли стали християнами притупила віра їх мечі, закрилися перед ними двері здобичі, і принесло це їм шкоду і крах. Стало не вистачати їм засобів для життя, і захотіли вони у іслам, щоби можливими для них стали війна і боротьба та повернення до звичок, які були у них. Направили послів до правителя Хорезму, групою в чотири особи з числа наближених до царя. У них незалежний цар, називає себе і титулується Буладмір, як називають царя тюрків каган, а царя булгар – владавац*[2027]. *Коли посли прибули до хорезмшаха, він дуже зрадів їх бажанню прийняти іслам, пожалував їм почесні дари і відправив одного з імамів, щоб навчити їх правилам ісламу і навернути у іслам. Вони люди сильні, могутні, які здійснюють піші походи у віддалені землі для грабунку, постійно ходять також у Хозарське море, захоплюють кораблі, відбирають багатство, і прямують до Константинополя у море Понт і у його канал. У старі часи ходили якось у море Хозарське і оволоділи Бардаба* [Бердаа – Л. В.] *на час. Мужністю вони переважають всі народи, тільки, що у них немає коней. Якби у них були коні, то вони запанували б над багатьма народами...*"[2028]

[2026] Jeff F. P. Hopkins. *Corpus of early Arabic sources for west African history.* (Princeton–New York 2000), 24; Frank Egerton, *Roots Ecology: Antiquity to Harckel.* (University of California Press, 2012), 24.

[2027] Цей термін дискусійний. Християн Френ (1782–1851) пропонував його читати як *Володимир* (*Ibn-Foszla's und anderer Araber Berichte über die Russen nebst drei Beilagen übersogenannte Russen-Stämme und Kiew, die Warenger und das Warender-Meer, und das Land Wisu, eben falls nach arabischen Schriftstellern*, von C. M. Frähn. (Sankt-Peterburg, 1823), LVI). Однак більш прийнятною стала форма *владавац*, запропонувана Осипом Сенковським (1800–1858) (Абрам Гаркави, *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века),* (Санкт-Петербург, 1870), 106; Василий Григорьв, *Россия и Азия. Сборник исследований и статей по истории, этнографии и географии.* (Санкт-Петербург, 1876), 93–96).

[2028] Татьяна Джаксон, Ирина Коновалова, Александр Подосинов, *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* Т. 3. Восточные источники. (Москва, 2009), 50–51; *Sharaf al-Zaman Tabir al-Marvazi on China, the Turks and India.* Arabic text… by V. Minorsky. (London, 1942), 23.

При всій своїй освідченості ал-Марвазі не був ні істориком, ні географом. Свій опис *русів* (які відповідають описам вікінгів), він запозичив із т. з. *Анонімної записки*, якою користувалися Ібн Русте (поч. Х ст.)[2029], анонімний автор перського трактату 982 р. "Худуд ал-Алам" ("Межі світу")[2030], Гардізі (перша пол. XI ст.)[2031], ал-Бекрі (1040–1094)[2032] та інші пізніші мусульманські автори. *Анонімна записка* була створена у 889–892 рр.[2033] Її ймовірним автором був Ібн Хордадбех (бл. 820 – 885/886 чи 912/913) або ал-Джайхані (914/915)[2034]. Інформацію про русів-варягів автор *Анонімної записки* почерпнув у ал-Джармі, який у 845 р. повернувся з візантійського полону[2035]. Схоже, що він потрапив у полон при здобутті Заметри у 837 р., а, отже, міг бачити в Константинополі посольство кагана Русі до василевса Феофіла[2036]. Виходячи з арабської етимології назв *русів* і *слов'ян*, можна не сумніватися, що вони запозичені не від хозарів чи булгарів, а від візантійців[2037]. Також можна не сумніватися, що у Анонімній записці як *руси* описані *варяги*[2038].

[2029] Ібн Русте (Абу Алі Ахмад ібн Умар ібн Русте) у 903–913 рр. створив "Книгу коштовних клейнотів", у сьомому томі якої використані матеріали Анонімної записки (Даниил Хвольсон. *Известия о хазарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда бен Омар ибн Даста, арабского писателя начала X века.* (Санкт-Петербург, 1869), 199 с.; Tadeusz Lewicki. Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua*. T. 2. (Poznań, 1949/1950), 347–351).

[2030] *Hudud al-'Alam. The Regions of the World. A persian Geography 372 A H.–982 A.D.* Trans. and expl. by Vladimir Minorsky, (London, 1937), 596 p.; Анатолий Новосельцев. "Худул ал-Алам" как источник о странах и народах Восточной Европы. *Вопросы истории*. (Москва, 1986), № 5, 380–398; Василий Бартольд. Рукопись Туманского. *Бартольд В. В. Сочинения.* Т. 8. (Москва, 1973), 431–433.

[2031] Гардізі (Абу Саїд Абд ал-Гайю) – перський історик, автор "Оздоби відомостей", який писав при дворі султана Газни Абд ар-Рашида (1050–1052) (Василий Бартольд. *Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893–1894 гг.* (Санкт–Петербург, 1897), 78–126).

[2032] Ал-Бекрі (1040–1094) – кордовський географ, автор "Книги доріг і королівств" (1068) (Tadeusz Lewicki, *Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich*, 369–370).

[2033] Дмитрий Мишин. *Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье.* (Москва, 2001), 58.

[2034] André Miquel. *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du XI siècle.* T. 1. (Paris, 1967), XXIII–XXV; Татьяна Калинина. Арабские источники VIII–IX вв. о славянах. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1991.* (Москва, 1994), 211–224. Ібн Хордадбех [Абу-л-Касім Убайдаллах ібн Абд Аллах ібн Хордадбех] (бл. 820 – 885/886 чи 912/913) – автор трактату "Книга шляхів і країн" (не пізніше 885/886) (Ибн Хордадбех. *Книга путей и стран.* Пер. с араб., коммент., исслед., карты Наили Мамедали кызы Велихановой. (Баку, 1896), 428 с.). Ал-Джайхані [Абу Абд Аллах Мухамед ібн Ахмад Джайхані] – візир бухарського еміра Наср ібн Ахмада, автор "Книги доріг і королівств" (914/915) (Tadeusz Lewicki. Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua*. T. 2. (Poznań, 1949/1950), zesz. 2, 321–388).

[2035] На Мусліма ібн Абу Муслім ал-Джармі покликався Ібн Хордадбех (Василий Бартольд, Арабские известия о русах. *Бартольд В. В. Сочинения.* Т. 2. (Москва, 1963), 819).

[2036] Там само, 819.

[2037] Там само, 819.

[2038] Крім цитованих відомостей ал-Марвазі, у Ібн Хордадбеха: "*Що ж стосується руських купців... то вони привозять хутра бобрів, хутра чорних лисиць і мечі* [якраз у Швеції, як і на

Подібно до інших авторів, які використовували інформацію *Анонімної записки*, ал-Марвазі також додав до неї інформацію про здобуття *русами* Бердаа (у його творі Бардаба). Ближче до його часів ця подія сколихнула весь мусульманський світ. Бердаа на р. Курі було найбільшим містом у Закавказзі. Флотилія русів-варягів здобула Бердаа у 943-944 р. (332 р. Х), пробула у ньому шість місяців і через епідемію покинула місто, яке після цього нападу вже не змогло піднятися до попереднього рівня[2039].

Таким чином, вся історико-географічна інформація про Східну Європу, подана у ал-Марвазі, відноситься до періоду перед народженням князя Володимира Святославича. Правда, ал-Марвазі наводить розповідь про правителя Буладміра, якої немає у інших авторів, які користувалися *Анонімною запискою*[2040]. Розповідь про *Буладміра*

середньому Рейні була болотна руда, придатна для виготовлення мечів і саме легенда про полянську данину мечами відбила у ПВЛ звільнення полян від хозарської залежності з допомогою вікінгів – Л.В.] *з самих віддалених* [частин] *країни слов'ян до Румського* [Чорного – Л.В.] *моря, і бере з них десятину цар румійський. Якщо ж вони йдуть по Танаїсу, ріці слов'ян, то вони висаджуються у місті хозарів* [Саркел ? – Л.В.], *і бере з них десятину його володар, потім вони йдуть у Джурджанське* [Каспійське – Л.В.] *море і висаджуються на його берегах де захочуть. Окружність цього моря 500 фарсахів* [перський фарсах = 5549 м, тобто це 27745,5 км – Л.В.]. *Часом вони привозять свої товари з Джурджана на верблюдах до Багдада, причому перекладачами їм служать слов'янські євнухи* [халіфа – Л.В.]. *Вони видають себе за християн і виплачують джіз'ю* [подушну подать – Л.В.]" (*Kitâb al-Maŝalik wa'l-Mamâlik (Liber viarum et regnum) auctore Abu'l-Kâsim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordâdbeh et Excepta e kitâb al-kharâdj auctore kodâma ibn Dja'far quar cum versione gallica.* edidit, indicibus et glossario instruxit M. J. De Goeje. (Lugduni–Batavorum, 1889) [Bibliotheca geographorum arabico-rum. Ed. M. J. de Goeje. Par.6], 101, 124). За Ібн ал-Факіхом, який бл. 903 р. завершив свою "Книгу країн", яка збереглася у скороченій редакції Алі аш-Шайзарі (XI ст.), цей фрагмент поданий з дещо іншими подробицями: "… *вони привозять хутра чорних лисиць і хутра бобрів із найвіддаленіших частин країни слов'ян і приходять до Румського моря, і бере з них десятину государ румів; потім вони приходять по морю в єврейський Самкарич* [Керч – Л.В.], *потім повертаються у країни слов'ян. Або вони йдуть зі Слов'янського* [Балтійського – Л.В.] *моря по тій ріці, яка називається "рікою слов'ян", приходять в місто хозарів, і бере з них десятину хозарський государ, потім вони відправляються до Хорасанського* [Каспійського – Л.В.] *моря. Іноді вони висаджуються у Джурджані і розпродують там свої товари і все це потрапляє в Рей*" (*Compedium libri kitâb al-Boldân auctore Ibn al-Fakih al-Hamadhâni,* quod edidit, indicibus et glossario instruxit M. J. De Goeje. (Lugduni–Batavorum, 1889) [Bibliotheca geographorum arabico-rum. Ed. M. J. de Goeje. Par.5], 270–271). Обидва автори інформують про два напрямки торгівлі русів-вікінгів: шляхом *з варяг в греки* (Балтійське море – Ризька затока – Західна Двина – Каспль – Дніпро – Чорне море – Константинополь) із заходами на зворотньому шляху у Керч, який контролювався хозарами, та *північним шляхом*, при чому останній не був знаним шляхом з Ладоги по Волзі. Ця інформація могла торкатися Сіверського князівства, яке не входило до складу Руського каганату з центром у Києві і де також панувала династія вікінгського походження, свідченням чого може бути відома Чорна могила. Ці купці по Сейму, Тускарі і Сосні діставалися Дону, а далі через Саркел йшли до каспійського побережжя. Окремі з них наймали верблюдів і доходили до Багдаду.

[2039] Василий Бартольд. Берда'а. *Бартольд В. В. Сочинения.* Т. 2. (Москва, 1963), 272–273.

[2040] Василий Бартольд. Новое мусульманское известие о русских. *Записки Восточного отделения Имп. Русского археологического об-ва.* Т. 9. (Санкт-Петербург, 1896), 265.

крім ал-Марвазі приводить тільки ще один мусульманський автор ал-Ауфі (XIII ст.)[2041], який користувався тим самим джерелом, що і ал-Марвазі, якщо не твором останнього.

Можливо, що саме унікальність розповіді і її мнима близкість до інформації ПВЛ "надихнула" О. Пріцака до такої гіпотези. Між тим арабісти не вважають за коректне ототожнювати *Буладмір* з *Володимиром*, користуючись тільки звуковою схожістю, і пов'язувати цей епізод з Володимировим "випробування вір". "Булад" – "сталь вищого гатунку", "амір" – "князь"[2042]. Тобто *Буладмір – Сталевий емір*. Враховуючи те, що волзькі булгари стали мусульманами ще до багдадської місії 921–922 рр., описаної її секретарем Ахмедом ібн Фадланом (877–960), а також те, що булгарський правитель носив титул еміра, засвідчений монетами, карбованими у булгарському Суварі за часів халіфа ал-Муктадіра (до 932 р.) місцевим еміром Барманом чи Тарманом[2043], можна вважати, що розповідь ал-Марвазі, повторена ал-Ауфі, відноситься до місії, посланої булгарським правителем Алмушем в Хорезм на початку X ст., а сам Алмуш[2044] мав прізвисько *Буладмір – Сталевий емір.*

Гіпотеза О. Пріцака так би і залишилася в колекції історичних курйозів, якби не історичний неоромантизм, природній спалах якого захопив практично всі народи, які, втративши власну державність, протягом віків зазнавали утисків та асиміляції. У 1993 р. в Оренбурзі була видана книга "Бахши Иман. Джагфар Тарихы"[2045], наступне видання якої вийшло з уточненням у Болгарії у Софії в 2001 р.[2046] Це джерело "Джагфар Таріхи" чи "Історія Джагфара" була введена у науковий обіг як Зведення булгарських джерел вчителем Ф. Г.-Х. Нурутдіновим. Згідно його інформації зведення було створене у 1680 р. за наказом сеїда Джагфара секретарем його канцелярії Бахші Іманом. До цього зведення ввійшли "Гази-Барадж таріхи" (1229–1246), "Праведний шлях або благочестиві діяння булгарських шейхів" Мохамед-Аміна (1483),

[2041] Нур ад-Дін Мухамед ал-Ауфі склав "Збірник анекдотів і зібрання блискучих розповідей", у якому розміщені різні оповіді з VII–X ст., серед яких і фрагмент про Буладміра. Цей збірник присвячений Нізам ал-Мульку Мухаmеду бен Абу Саїду ал-Джунейди, візиру делійського султана Шамс ад-Діна Абу-л-Музафара Ільтутміша (1211–1236). Ал-Ауфі в молодості, схоже, був у Хорезмі, де міг почерпнути частину інформації для свого твору (Василий Бартольд. Новое мусульманское известие о русских, 262–267).

[2042] Василий Бартольд. Новое мусульманское известие о русских. *Бартольд В. В. Сочинения.* Т. 2. (Москва, 1963), 807.

[2043] Василий. Бартольд. Арабские известия о русах. *Бартольд В. В. Сочинения.* Т. 2. (Москва, 1963), 824–825.

[2044] Алмуш – від тюркського *алмо – яблуко*.

[2045] Бахчи Иман. *Джагфар Тарихы. Свод булгарских летописей 1680 г. Изложение текста на русском языке, сделанное жителем г. Петропавловска Ф. Г.-Х. Нурутдиновым в 1939 г.* Т. 1–3. (Оренбург, 1993).

[2046] Бахчи Иман. *Джагфар Тарихы. Свод булгарских летописей 1680 г. Изложение текста на русском языке, сделанное жителем г. Петропавловска Ф. Г.-Х. Нурутдиновым в 1939 г.* (София, 2001).

"Казан таріхи" Махмуда Мухамедьяра (1496/1497–1547) та "Шейх-Галі кітаби" (1605) Іш-Мохамеда. Список зведення, виконаний до 1884 р. загинув, збереглися тільки студентські копії 1887 р., які потрапили від родичів до Ібрагіма Мохамед-Карімовича Нігматуліна (1916–1941), який жив у Петропавловську. Він же переклав ці тексти російською мовою, бо старобулгарські тексти[2047], писані арабською абеткою, у 1939 р. нещадно нищилися, а їх власники піддавалися репресіями. Не обминула ця доля і самого І. Нігматуліна. За підозрою у зберігані арабських рукописів він був заарештований і репресований, а самі рукописи вилучені і знищені. При цьому нишпорки з органів не помітили і не вилучили російських перекладів, які зберегла мати І. Нігматуліна і передала у 1966 р. своєму внуку Ф. Нурутдінову, якому вдалося підготувати видання цих пам'яток. Оригінали самих перекладів теж не збереглися.

За цими джерелами Булімер, син Бариса, бек Башту [Києва – Л. В.], після поразки від булгар, зобов'язався не приймати християнства і відкрити безмитний *янтарний шлях* в Артан для булгарських купців, за що отримав у дружини дочку булгарського кагана Бозок. Він відплив на Русь по Кара-Іделі разом з 7 булгарськими проповідниками до Києва. Крім Києва мечеті з'явилися також у Караджарі, Батавілі, Хурсі і Барин-Діу[2048]. Але після походу в Джалду [Крим – Л.В.] Булімер у 988 р. прийняв християнство, зламавши умови угоди з булгарами. Та у 991–992, 996–997 рр. його чекали страшні поразки від булгарського війська. У 1006 р. його 40-тис. військо було розгромлене у Тангро-Майданській битві. Врешті Булімер мусив капітулювати і видати сина Яучи у заложники. Нова капітуляція завершилася повним підпорядкуванням Булгару і наверненням у іслам.

Ознайомившись з самою пам'яткою, більшість фахівців (Омелян Пріцак[2049], Марсель Ахметзянов[2050], Віктор Шнірельман[2051], Юлай Шамілоглу[2052], Олександр Гадло[2053], Себастьян Цвіклінські[2054],

[2047] Цікаво, що перекладач перевів літочислення з Хіджри у сучасне християнське без будь-яких таблиць. У новому виданні вже говориться про групу перекладачів.

[2048] Тобто Булимер-Володимир прийняв іслам і став будувати на Русі мечеті.

[2049] Омелян Пріцак. А може булгаро-татарський Оссіан? *Східний світ*. (Київ, 1993), № 2, 37–47.

[2050] Марсель Ахметзянов. Турусы на колесах или О новых фальсификациях в истории татарского народа. *Идель*. (Казань, 1993), № 5.

[2051] Виктор Шнирельман. От конфессионального к этническому. Булгарская идея в национальном самосознании казанских татар в ХХ веке. *Вестник Европы*. (1998), № 1-2, 137–139.

[2052] Юлай Шамильоглу. Направления в исследовании Золотой Орды. *Источниковедение истории улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223–1556.* (Казань, 2002), 15–29; Його ж. *"Джафар Тарихы": как изобреталось булгарское самосознание. Родина*. (Москва, 2007), № 8, 44–48; Його ж. "Джафар Тарихы": как изобреталось булгарское самосознание. *Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов.* (Москва, 2011), 275–287.

[2053] Александр Гадло. Проблема Великой Болгарии. *Материалы XXXI Всероссийской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов*. Вып. 14. (Санкт-Петербург, 2002), 24–25.

[2054] Себастьян Цвиклински. *Татаризм vs булгаризм: "первый спор " в татарской историографии.*

Дамір Ісхаков[2055], Іскандер Ізмайлов[2056], Андрій Петров[2057], Геннадій Тафаєв[2058]) прийшли до висновку, що це підробка XX ст., покликана самоусвідомленням частини казанських татар як нащадків потужної держави *чорних булгарів*, які свого часу успішно протистояли Русі і монголам, автор чи автори якої, компонуючи свій твір, використали відомі опубліковані пам'ятки, серед яких т. з. хозарське листування. Прихильники автентичності "Джагфар Таріхи", окрім булгарських патріотів і українських мусульман[2059], знаходяться і серед російських та українських науковців (Ігор Баранов[2060], Юрій Бегунов[2061], Надія Мусіна[2062], Зоя Львова[2063]). Окремі з них на підставі цього збірника висувають версії щодо написання "Слова о полку Ігоревім" князем Святославом Володимировичем, сином чернігівського князя Святослава Всеволодовича, який брав участь у поході володимиро-суздальського війська на Булгар, на базі відповідної булгарської поеми[2064] або ж до висновку, що Володимир Святославич прийняв мусульманство від волзьких булгарів, потім у 988 р. хрестився і, після розгрому тими ж булгарами у 1014 р. навернувся у іслам[2065]. Немає сумніву, що "знахідок" у цьому плані з часом побільшає.

Пер. с нем. А. Каплуновского. *AB Imperio*. Т. 2. (2003), 361–392.

2055 Дамир Исхаков. *Тюрко-татарские государства XV–XVI вв.* (Казань, 2004), 132 с.; Його ж. Роль тюрко-татарского составного в становлении государствообразующего "народа" улуса Джучи XIII–XIV вв. *Золотоордынское обозрение*. (Казань, 2017), вып. 5 (2), 290–324.

2056 Дамир Исхаков, Искандер Измайлов, *Этнополитическая история татар (II – середина XVI вв.)*. (Казань, 2007), 12–15; Искандер Измайлов. Становление Волжской Булгарии: от племени к государству. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. (Санкт-Петербург, 2012), № 2(12), 217–242.

2057 Андрей Петров. Необулгарская идея и легитимизация поддельного свода Джагфара. *Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов.* (Москва, 2011), 288–296.

2058 Геннадий Тафаев. *Мифотворчество в исследовании летописи "Джагфар Тарихы" о Волжской Болгарии.* Интеррусурс: Сувары.рф/ru/content/mifotvorchestvo-v-issledovanii-letopisi-dzhagfar-tarify-o-volshskoy-bolgarii (2013).

2059 Рустам Джабаров. Владимир Великий и ислам. *Арранд*. (Київ, 2004), № 8-9 (67-68).

2060 Игорь Баранов. Великая Болгария и Крым: итоги и проблемы изучения. *Международная конференция "Византия и Крым". Севастополь, 6-11 июня 1997 г.* Тезисы докладов. (Симферополь, 1998), 19–21.

2061 Юрий Бегунов. Ханы Кубрат и Аспарух в своде булгарских летописей XVII в. *Материалы XXXI Всероссийской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов.* Вып. 14. (Санкт-Петербург, 2002), 19–20.

2062 Надежда Мусина. История древней Руси – в булгарских летописях Бахши Имана "Джахфар тарихы". *Табов Йордан. Когда крестилась Киевская Русь.* (Санкт-Петербург, 2003), 391–414.

2063 Зоя Львова. "Гази-Барадж тарихы". Вопрос о подлинности летописи. *Археологический сборник Гос. Эрмитажа*. Вып. 36. (Санкт-Петербург, 2003), 134–141.

2064 Ю. К. Бегунов, Ф. Г.-Х. Нурутдинов. Князь Владимир Святославич – автор "Слова о полку Игореве". *Клио*. Вып. 4. (2005), 192–199.

2065 Див. статтю А. Железного у газеті "Наш край" (Київ, 2000), № 47.

Повертаючись до проблеми автентичності булгарського зведення, після ознайомлення з його текстом зупинюся на кількох моментах, які оминули інші дослідники. Автор тексту чи його остаточний редактор явно пробував "доповнити" літописну інформацію, з якою був добре знайомий і чия хронологія була для нього базовою. Ці доповнення, зроблені у дусі булгарського патріотизму, могли би належати Газі Бараджу, але знайомство останнього з руськими літописами повністю виключене. Сам автор чи редактор став жертвою свого знання руських літописів. У часи Володимира Святославича Новгорода на Волхові ще не існувало, справжній булгарський літописець це мав би знати і у його тексті мала би бути розповідь про Хольмгард або Ладогу. Також *бурштиновий шлях*, який ніби-то відкрив Володимир булгарським купцям для безмитної торгівлі, пролягав не по Волзі і не через Ладогу, як здавалося редакторові (цей шлях можна було назвати *хутровим*), а по Віслі, Західному Бугу і Дністру. А дністровський шлях на момент, описаний у булгарському зведенні, ще Володимиром Святославичем не контролювався. Не знав редактор і латинських джерел, зокрема Бруно Кверфутського і Тітмара Мерзебурзького, які зафіксували рівень християнізації Русі у 1007–1015 рр., не кажучи вже про одруження Володимира по смерті прицеси Анни з внучкою германського імператора. Знайомство з військовою справою Волзької Булгарії у X–XIII ст.[2066] також дозволяє стверджувати, що булгари були здатні відстояти свою незалежність, відбивши спроби володарів Русі підпорядкувати собі їхню територію, при цьому розгромивши послані проти них війська. Але за жодних обставин ці поразки не змогли б похитнути становище Володимира Святославича. Рівно ж і розділена на два емірати (Біляр і Сувар) Волзька Булгарія була неспроможна здійснити переможний похід в глибину руської території чи дійти до Києва. У X ст. мусульманство та юдаїзм на Русі сприймалися не більше як екзотика, а допуск мусульманських купців на руські ринки (не далі Києва, досить згадати легенди про Артанію і рівень поінформованості арабських авторів) був загалом вигідним і попередникам Володимира Святославича. Русь швидко інтегрувалася у європейську християнську цивілізацію, що зафіксували незаангажовані західні автори-клірики. І змусити Володимира Святославича за таких обставин змінити релігію могла тільки загроза повного завоювання. Тут, навіть, немає змісту доводити абсурдність мусульманської версії.

Редактор булгарського зведення, напевно, мав переклади окремих булгарських літописів, які могли бути поправлені ще у XVII ст. Бахчі Іманом або під час пізніших перекладів. Зокрема, там могла бути

[2066] Искандер Измайлов, *Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X–XIII вв*. (Казань, 1997), 212 с.

інформація про походи Всеволода Велике Гніздо, у яких брав участь вщизький князь Володимир Святославич та інші моменти, включаючи деяку інформацію відсутню у літописах. Але відділити у цих текстах (мовний і текстологічний аналіз яких неможливий) справжню булгарську основу від пізнішого препарування непросто, якщо взагалі можливо[2067].

Неупереджений аналіз джерел та аргументів прихильників мусульманства князя Володимира Святославича приводить до висновку, що підстави для цього відсутні.

В розміщенні синів у центрах пізніших земель як на адміністративну реформу Володимира Святославича першим звернув увагу Михайло Брайчевський, помітивши спробу замінити сформовані раніше території племінних суперсоюзів-князівств новими територіальними об'єднаннями в основу яких були покладені перш за все економічні фактори (система шляхів і пов'язаний з ними збір податків) та військова доцільність[2068]. Однією з причин, які підштовхнули Володимира Святославича до цієї реформи, було подолання рецидивів місцевого сепаратизму в процесі ліквідації "світлих князів". Тому великий князь "посады Вышеслава в Новѣгородѣ, а Изѧслава в Полотьсцѣ, а С҃тополкъ в Туровѣ, Ӕрослава в Ростовѣ и оумершю же старѣишому Вышеславу в Новѣгородѣ и посади Ӕрослава в Новѣгородѣ, а Бориса в Ростовѣ, а Глѣба в Муромѣ, С҃тослава в Деревъ, Всеволода в Володимѣрѣ, Мьстислава вь Тмутороканѣ"[2069]. Замінивши намісників і "світлих" князів власними синами, Володимир сподівався не тільки уникнути проявів сепаратизму, але й зміцнити централізацію країни. Успадкування відбувалося за родовим правом і це відразу ж встановлювало практику "сходинок", яку добре ілюструє успадкування престолів у Рюриковичів у наступні періоди, коли князі переміщалися з "молодшого" престолу на "старший".

Вартує звернути увагу, що інформація про розподіл престолів подана у літописах до розповіді про Корсунський похід та Хрещення Русі. Сини Володимира Святославича розташовані в тексті за родовим старшинством. Найстарший Вишеслав, очевидно, народився близько 979 р. і не пізніше 980 р. від першої дружини Володимира варяжки Олови[2070] (Аллогії з саг). Але в тому ж Найдавнішому літописі зазначено, що Вишеслав народився "ѿ Чехыни"[2071] і в цьому контексті його

[2067] Елементи такого препарування кидаються у вічі також при ознайомленні з хозарськими фрагментами зведення. Складається враження, що ранніх булгарських авторів більше цікавила історія хозарських правителів, від опіки яких вони тільки-но звільнилися, ніж своя власна.

[2068] Михайло Брайчевський. Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року). *Записки НТШ.* Т. 225. (Львів, 1989), 147–166.

[2069] Ипатьевская летопись, 105–106.

[2070] Василий Татищев. *История Российская.* Т. 1, 113.

[2071] Ипатьевская летопись, 67.

Златник князя Володимира Святославича

Срібник князя Володимира Святославича

поставлено після синів Рогнеди (Ізяслава, Мстислава, Ярослава і Всеволода) та Святополка. І справді, в гаремі Володимира перша „чехиня" могла з'явитися після першого західного походу 981 р., тобто після Олови, Рогнеди і "гречанки". Тоді ж як Новгород-Хольмгард контролював дніпровський шлях *з варяг в греки* і вихід до Балтики, тобто на той час був другим за значенням після Києва. Зрозуміло, що цей престол мав отримати найстарший з синів Володимира. Як син Олови і внук конунга Швеції саме Вишеслав мав би бути на цьому престолі. У такому випадку інформація про матір-чехиню мала би бути помилкою. Коли ж "оумершю же старѣишому Вышеславу в Новѣгородѣ" (за „Степенною книгою" ще за життя Рогнеди (тобто до 1000 р.)[2072], за В. Татищевим у 1010 р.[2073]), на його місце було переведено з Ростова Ярослава Володимировича. Останнє дозволяє припускати, що Вишевлав помер пізніше: десь у 1013–1014 р. На цей час старші за Ярослава брати, які могли замінити Вишеслава в Новгороді-Хольмгарді, з різних причин були позбавлені цієї можливості: Ізяслав помер у 1001 р., а Святополк після 1013 р. був переведений у Вишгород під нагляд батька. Правда, останнього, як зятя польського володаря, вигідніше було залишити у Турові. За таких обставин поява Ярослава у Новгороді у 1010 р. була би логічною.

Ізяслав був найстаршим з синів Рогнеди, який народився бл. 981 р. і помер у 1001 р.[2074]. Пізні літописи зберегли легендарну розповідь, як Рогнеда пробувала вбити сонного Володимира, який за це хотів з нею розправитися, але малий Ізяслав вступився за матір, кинувшись на батька з мечем[2075], в чому дослідники вбачали вплив мотивів скандинавських

[2072] 1-я половина. Книга степенная царского родословия. Под ред. Платона Васенко. *Полное собрание русских летописей.* Т. 21. Ч. 1. (Санкт-Петербург, 1908), 128.

[2073] Василий Татищев. *История Российская.* Т. 1, 113.

[2074] Ипатьевская летопись, 114.

[2075] Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 9, 155–156; Радзивиловская

саг[2076]. Але щось подібне могло трапитися і насправді. Ізяслав отримав дідівський полоцький престол і, напевно, спочатку регентшею при ньому була його мати Рогнеда. Повернення старої династії отримало підтримку місцевих нобілів. Напевно початково столицею став Ізяславль[2077], названий так на честь князя, будівництво якого літописи приписали Володимиру Святославичу, зазначивши, що місто він збудував для Рогнеди і її сина[2078]. Про присутність там довший час Рогнеди свідчать озеро Рогнедь в околицях та інформація про заснування княгинею під Ізяславлем монастиря, в якому вона стала черницею[2079], очевидно, після одруження сина і закінчення терміну регентства, десь бл.997–998 рр. Археологічні дослідження підтверджують існування Ізяславля наприкінці X – на початку XI ст.[2080]. Звідси, напевно, поширювалася християнізація Полоцької землі[2081], ініціатором якої був, судячи з характеристики у Никонівському літописі, двір князя Ізяслава Володимировича[2082]. Певною мірою про це свідчить і тамга

летопись. Подг. Михаил Присёлков. *Там само*. Т. 38. (москва, 1989), 107.
[2076] Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия IX-XIV вв.*, 209–217.
[2077] Леонид Алексеев. *Полоцкая земля в IX–XIII вв.* (Москва, 1966), 178.

Володимир, Ізяслав Володимирович і Рогнеда. Мініатюра Радзивилівського літопису

[2078] Лаврентьевская летопись, 299.
[2079] Рогожский летописец. *Полное собрание русских летописей.* Т. 15. (Петрград, 1922), 113.
[2080] Георгий Штыхов. *Города Полоцкой земли.* (Минск, 1978), 87–90.
[2081] Олег Рапов. *Русская церковь в X – первой трети XII в.: принятие християнства.* (Москва, 1988), 377.
[2082] Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 9, 68.

Ізяслава Володимировича – тризуб з малесеньким хрестиком посередині[2083]. Тоді ж поступово було відбудовано зруйнований Полоцьк, який перенесли на більш високе і неприступне місце у гирлі р. Полоти, на її лівий берег[2084], куди переїхав і двір. Певною мірою це був певний виклик великому князеві. Але Володимир не звернув на нього увагу, а по ранній смерті Ізяслава залишив у Полоцьку його маленького сина Брячислава. Напевно що до цього спричинилася місцева еліта, з якою був змушений рахуватися великий князь. Ім'я і походження дружини Ізяслава Володимировича незнане. По смерті мужа вона на довгий час залишилася регеншою Полоцького князівства. Це ще одна загадкова особистість, яка зіграла видатну роль в ранній історії Полоцького князівства.

Святополк, який народився "ѿ Грѣкини"[2085], тобто від вдови Ярополка Святославича, був третім по старшинству сином Володимира Святославича. Чутки про народження Святополка від двох батьків дають підставу вважати, що він народився у 981 р., через 7-9 місяців після вступу Володимира до Києва. За часом народження між ним та Ізяславом Володимировичем було кілька тижнів або днів. Частина істориків продовжує вважати дискусійним походження Святополка. З них найбільш суттєвим залишається зауваження Миколи Котляра. На підставі тамги на монетах Святополка, він вважав, що сам князь декларував своє походження від Ярополка: тамга Святополка була двозуба, як і у Ярополка, тоді як Володимир та деякі його сини користувалися тризубцями[2086]. Ця аргументація отримала підтримку багатьох дослідників[2087]. Олександр Назаренко пробував знаходити підтвердження цієї версії у розповіді Тітмара Мерзебурзького про пропозицію Болеслава обміняти свою дочку і дружину Святополка на дружину, мачуху та сестер Ярослава, вбачаючи у цьому натяк, що сестри Ярослава могли не бути сестрами Святополка[2088]. Ця версія вражлива: йшлося про дітей від різних мам, які між собою погано контактували. Доньки Володимира від Рогнеди, особливо Предслава, однозначно підтримували найстаршого на цей час з дітей їх матері. Таку ж позицію займала і мачуха, як німецька принцеса вона була вороже настроєна до русько-польського союзу. Крім того Тітмар прямо зазначив, що дочка Болеслава

[2083] Валентин Янин. Древнейшая русская печать X века. *Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры.* (Москва, 1955), № 5, 39–46.

[2084] Георгий Штыхау. Пытанні Гістарычнай тапаграфіі Полоцка. *Весці АН БССР.* (Менск, 1963), 63–72.

[2085] Ипатьевская летопись, 67.

[2086] Николай Котляр. Святополк – „окаянный"? *Котляр Н.Ф., Смолий В.А. История в жизнеописаниях.* (Киев, 1990), 85.

[2087] Марина Сотникова. *Древнейшие русские монеты X–XI вв.* (Москва, 1995), 193; Сергей Белецкий. К вопросу о правовом статусе Святополка Ярополчича в годы великого княжения Владимира Святого. *Восточная Европа в древности и средневековье.* (Москва, 1998), 7–10.

[2088] Александр Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники,* 141.

була видана за сина „короля Володимира”[2089]. Писемні джерела не дозволяють вважати Святополка сином Ярополка, він жив з „грекинею” не один рік (ця дівчина була взята Святославом з монастиря у Болгарії, звичайно, не за красу, а через знатне походження, напевне з тої ж причини вона стала дружиною Ярополка), а син народився аж по його загибелі, коли мати стала дружиною іншого, вони тільки відбили можливі чутки або обмови цього князя. Ранні тамги вивчені фрагментарно, двозубець був і на тамзі Мстислава Володимировича, знайденій на Тамані[2090], тому ця аргументація залишається дискусійною. Святополк був посаджений у Турові, до якого крім колишнього князівства вікінга Тура, очевидно, були віднесені і волинські землі аж до польських кордонів. Святополк був одружений з дочкою польського князя Болеслава Хороброго. Вона народилася від третього шлюбу польського володаря з Емнільдою між 991–1001 рр.[2091], ближче до першої дати[2092], і померла після 14.08.1018 р.[2093]. Більшість дослідників датували цей шлюб 1013–1014 рр., вважаючи, що він був наслідком миру, укладеного з Польшею після невдалого походу Болеслава. Однак поза увагою залишалася місія цистеріанця Бруно у 1008 р.[2094], яка могла закінчитися миром, скріпленим шлюбом. Тримаючи землі, які виходили до володінь польського князя, Святополк був найкращим кандидатом на одруження з польською принцесою. Здається саме Бруно добився дозволу проповіді для західного кліру, внаслідок чого з Болеславною прибув колобжезький єпископ Рейберн. Не випадково і заручником у печенігів під час проповідей Бруно був саме князь Святополк.

Ярослав був другим сином Рогнеди і четвертим сином Володимира. Другий син Володимира та Рогнеди, враховуючи дату їх першого зближення, міг народитися не раніше кінця 982 р. – початку 983 р. За Найдавнішим літописом на час смерті (1054 р.) Ярославові було 76 років[2095], тобто він народився у 978/979 р. Далі у різних літописах присутні протиречеві вказівки на вік князя, з яких Олег Рапов[2096] та Дмитрій Донской[2097] зробили висновки, ніби Ярослав народився у 988 р. О. Рапов спирався також на висновки вчених, які досліджували скелет

[2089] Там само, 139–143.

[2090] Аркадий Молчанов. Еще раз о Таманском бронзовом “брактеате”. *Советская Археология.* (Москва, 1982), № 3, 223–226.

[2091] Oswald Balzer. *Genealogia Piastów.* (Kraków, 1895), 69.

[2092] Kazimierz Jasiński. *Rodowód pierwszych Piastów.* (Warszawa-Wrocław, 1992), 120–121.

[2093] Oswald Balzer. *Genealogia Piastów,* 70.

[2094] Józef Widajewicz. Bruno z Kwerfurtu. *Polski Słownik Biograficzny. T.* 3. (Kraków, 1937), 24–26.

[2095] Лаврентьевская летопись, 162; Ипатьевская летопись, 151.

[2096] Олег Рапов. *Русская церков.., - С.131-132*

[2097] Дмитрий Донской. *Справочник по генеалогии Рюриковичей.* Ч.1 (Середина IX – начало XIV в.). Под ред. Дмитрия Шаховского. (Ренн, 1991), 20.

князя після вскриття його саркофагу (Давид Рохлін (1895–1981)[2098], Вульф Гінзбург (1904–1969)[2099], Михайло Герасимов (1907–1970)[2100]), які оцінювали вік Ярослава Володимировича у 60–70 років). Тому дата народження Ярослава бл. 983 р. виглядає досить правдоподібною. Недавно Андрій Чернов висунув нову версію, віднісши народження цього князя до 998 р., вважаючи його сином візантійської принцеси Анни. Дослідник аргументував свій висновок плутаниною кириличних та глаголичних дат, вважаючи правильною дату пізнього Першого Софійського та залежного від нього Архангелогородського літописів[2101], а також спираючись на версію Жан-П'єра Арільйона, за яким Ярослав Володимирович втрутився у 1043 р. у візантійські справи як син Анни і спадкоємець македонської династії[2102]. Але найбільш вразливі сторони гіпотези А. Чернова в іншому: у спробі "переставити" місцями Святополка і Ярослава у літописній розповіді про розподіл престолів, зробивши першого сином Рогнеди, а останнього сином гречанки, тобто Анни, і впевненості, що 18-річний Ярослав, який через свої фізичні вади не був воїном, що в епоху *людей меча* було великою вадою, міг схилити на свою сторону військо і опанувати київський престол тільки через це, що він по матері був пов'язаний з візантійськими василевсами

[2098] Дмитрий [Давид] Рохлин. Итоги анатомического и рентгеновского изучения скелета Ярослава Мудрого. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Вып. 7. (Москва, 1940), 56. Його оцінка віку Ярослава як трохи більше 50 років досить приблизна, зрештою як і гіпотеза стосовно підвивиху правого тазобедрового суглобу, наслідком чого була дворічна затримка нормального розвитку. Ця гіпотеза спростована Сергієм Горбенком, який довів, що Ярослав Володимирович, як і інші нащадки Рогнеди у наступних поколіннях, були вражені спадковою хворобою Пертеса (Сергій Горбенко. *Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична.* (Львів, 1996), 70–77.

[2099] Вульф Гинзбург. Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Вып. 7. (Москва, 1940), 57.

[2100] Михаил Герасимов. Опыт реконструкции физического облика Ярослава Мудрого. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Вып. 7. (Москва, 1940), 72–76.

[2101] Зауваження дослідника, що у Лаврентіївському літописі помилково вказано, що в момент приходу до Києва Ярославу було 28 років (Лаврентьевская летопись, 143), тоді як правильна вказівка у Іпатіївському літописі – 18 років (Ипатьевская летопись, 129), Першому Софійському та Архангелогородському літописах, потребує уточнення: в оригіналі підчистка, в наслідок якої 28 перемінилося на 18 (*Літопис Руський.* За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. (Київ, 1989), 82). А далі в тому ж літописі, подано, що на момент смерті Ярославу було 76 років (Ипатьевская летопись, 151).

[2102] Гіпотеза Ж.-П. Арільйона (Jean-Pierre Arrignon. Les relations diplomatiques entre Bizance et la Russie de 860 á 1043. *Revue des études slaves.* Vol. 55. (1983), 133–135) не спирається на аналіз цих подій. У 1042 р. василевс Михайло V, при якому руський корпус у Візантії став гвардією, був осліплений. Престол василевса зайняв полководець Костянтин IX Мономах, який одружився з 64-річною Зоєю, дочкою василевса Костянтина VIII. У 1043 р. в Італії підняв бунт відомий полководець Георгій Маніак. Частини гвардії, які були в Італії, приєдналися до нього. Тоді новий імператор віддав наказ розформувати решту гвардії в столиці. Норвезькому принцу Гаральду Сігурдсону, який невдовзі став зятем Ярослава, з 500 воїнами вдалося вирватися і повернутися на Русь. Саме вони підштовхнули великого князя до організації походу у Візантію.

і при цьому інформаці про цей зв'язок була видалена після поразки походу 1043 р.[2103] Якщо б у принцеси Анни були сини, то літописи згадували би про це постійно (мати Володимира Мономаха не була порфірородною принцесою, але це не перешкодило Мономаховичам не тільки пишатися своїми зв'язками з василевсом Костянтином IX, але й сформулювати легенду про "шапку Мономаха"), тим більше, що нащадки саме Ярослава Мудрого займали київський престол до монгольського розгрому, а потім і далі престоли у різних землях аж до початку XVII ст. Кожна династія пишалася своїм походженням, навіть вигадувала династичні легенди з метою піднесення власного престижу. Як четвертий син Володимира Ярослав був посаджений спочатку у Ростові, де Рюриковичі займалися інтеграцією до складу імперії найбільших угрофінських суперсоюзів *весі* (вепсів) і *мері*. Після смерті Вишеслава він зайняв його місце, бо старший з синів Рогнеди Ізяслав вже помер, а Святополк у Турові на кордонах з своїм тестем Болеславом Хоробрим більше відповідав політичній доцільності.

Борис і Гліб були синами Володимира "ѿ Болъгарыни"[2104], тобто їх мати була дочкою правителя Волзької Булгарії, шлюбом з якою був скріплений мир з булгарами. Тоді Борис народився бл. 986 р., а Гліб – бл. 987 р., тобто до одруження Володимира з принцесою Анною. Спроби вважати матір Бориса та Гліба царівною з Дунайської Болгарії базуються на помилці, внесеній В. Татищевим, який прочитав „срібні болгари" як „серби та болгари"[2105]. На підставі Тверського літопису[2106] деякі дослідники приймали, що матір'ю Бориса та Гліба була візантійська принцеса Анна, через що і Володимир хотів залишити старшого Бориса своїм наступником. Якщо б так було справді, то найдавніші літописи, а також Житіє, про це би обов'язково написали. У 1015 р., готуючись до походу проти сина Ярослава, Володимир Святославич не мав більше кого викликати до Києва: Святополк був під наглядом, а інші брати Ярослава, які теж народилися від Рогнеди, могли бути з ним у зговорі. Свої престоли Борис і Гліб отримали пізніше за інших, напевно бл. 1010 р. Борис був посланий на місце Ярослава у Ростов, а Гліб у Муром, маючи завдання інтеграції угрофінських масивів *мурoми* та *ерзі*. За В. Татищевим Гліб спочатку був посланий у Суздаль, а після того як Борис отримав Ростов був переведений у Муром[2107]. Спираючись на дискусійне джерело з хроніки Мацея Стрийковського, він вважав, що Суздаль і його околиці були завойовані Володимиром Святославичем

[2103] Андрей Чернов. Когда родился Ярослав Мудрый и кто был его матерью. *Интерресурс*: https://nestoriana.wordpress.com/2017/09/15/yaroslav.mudryi_rozzdenie

[2104] Ипатьевская летопись, 67.

[2105] Игорь Добродомов. К вопросу о „серебряных булгарах". *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992-1993 гг.* (Москва, 1995), 149–154.

[2106] Рогожский летописец. *Полное собрание русских летописей.* Т. 15. (Петрград, 1922), 73.

[2107] Василий Татищев. *История Российская.* Т. 2, 70.

у 982 р.[2108] Андрій Залізняк у реконструйованому ним Новгородському кодексі XI ст. віднайшов дату 999 р.[2109], археологічні матеріали датують перші укріплення Суздаля X ст.[2110] Хоча перша безсумнівна згадка про Суздаль відноситься до 1024 р.[2111], аналіз джерел та результатів археологічних досліджень дозволяє відносити появу міста до другої половини X ст.[2112] У цьому недавно завойованому регіоні тривав опір місцевого угро-фінського населення, про що свідчить і розповідь про повстання 1024 р., очолене волхвами. Отже, цілком ймовірно, що Гліб спочатку був посланий до Суздаля, а потім переміщений до Мурома, де становище було ще складніше. За Житієм Муром утримувала верхівка угро-фінського племені *муроми*, тому князь прожив два роки в таборі під стінами своєї столиці, так і не змігши здобути місто[2113]. Закономірно, що родичі правителя Волзької Булгарії були посаджені саме у землях, які виходили до територій, підконтрольних цій державі.

Святослав Володимирович був посаджений у Деревлянській землі, інтеграція якої теж ще не була завершена. Святослав народився від "ѿ Чехыни… другыѧ"[2114], що мало би бути вказівкою на період після першого західного походу 982 р. Василь Татищев ототожнював його матір із згаданою вище Малфрідою[2115]. Останнє дозволяло припускати, що він був сином не дочки хорватського династа, князівство якого тяжіло до Чехії, яка успадкувала сфери впливу Великої Моравії, а скоріше нащадка легендарного туровського князя вікінга Тура. Виходячи з цього і припускаючи його народження у 982 р., слідом за Миколаєм Баумгартеном[2116] і інші дослідники почали ставити як старшого Святослава вище Ярослава[2117]. Втеча цього князя після загибелі

[2108] Там само, 57, 228.

[2109] Андрей Зализняк. Проблемы изучения Новгородского кодекса XI века, найденного в 2000 г. *Славянское языкознание. XIII Международный съезд славистов*. Любляна, 2003 г. Доклады российской делегации. (Москва, 2003), 209.

[2110] Алексей Варганов. Из ранней истории Суздаля (IX–XIII вв.). *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Т. 12. (Москва–Ленинград, 1946), 127–134; Валентин Седов. Две заметки по археологии Суздаля. *Культура средневековой Руси*. (Ленинград, 1974), 62–63; Валентин Седов, Марина Седова. Древний Суздаль. *Археологические исследования*. (Москва, 1983), № 1, 132; Марина Седова. Суздаль в X–XV веках. (Москва, 1997), 10–12; Її ж. Украшения "городского типа" X–XI веков из Суздаля и его округи. *Краткие сообщения Ин-та археологии*. Вып. 212. (Москва, 2001), 23–33.

[2111] Лаврентьевская летопись, 147–148.

[2112] Юрий Лущай. Вопрос о дате основания города Суздаль. *Вестник Удмуртского ун-та*. Т. 26. (Ижевск, 2016). Вып. 4, 147–150.

[2113] Николай Серебрянский. *Древнерусские княжеские жития.* (Москва, 1915), 100–107, 237–247.

[2114] Ипатьевская летопись, 67.

[2115] Василий Татищев. *История Российская.* Т. 1, 113.

[2116] Nicolas de Baumgarten. *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siécle,* 7–8.

[2117] Леонтій Войтович. *Генеалогія династії Рюриковичів.* (Київ, 1990), 13; Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей,* 196.

Бориса і Гліба через Карпати, а також ім’я його сина Ян, дозволяють припускати, що його дружина могла бути донькою останнього *боржавського* князя, який з допомогою такого союзу сподівався відстояти незалежність свого князівства від угорців. На початку XI ст. Боржавське князівство ще існувало, про що свідчить система засік на угорських кордонах[2118]. Загибель Святослава і боротьба за владу між синами Володимира Святославича позбавила останнього союзника це князівство карпатських хорватів і долини Боржави та Латориці були анексовані угорцями. Спадкоємець угорського престолу герцог Імре отримав титул dux exercitur regis Руської марки, яка була створена на землях Закарпаття, Пряшівщини і Ніршагу[2119]. Володимир Шушарін[2120] та Іван Шекера[2121] вважали, що Святослав Володимирович був одружений з дочкою угорського короля Стефана I, до якого і втікав у 1915 р. Але ці здогадки не підкріплені джерелами[2122]. Святослава Володимировича наздогнали і вбили біля Карпат[2123]. За переказами погоня наздогнала князя на березі Опору поблизу нинішнього міста Сколе. Легенда розповідає про жорстоку битву між Сколе і Гребеновом. Вся долина вздовж Опору була вкрита тілами загиблих. Сили Святополка були більшими і він віддав наказ: „Сколіть їх всіх”. З цим епізодом легенда пов’язує назву міста Сколе. Князь Святослав загинув у цій битві, а його дружинники відмовилися перейти на службу до Святополка і

[2118] Микола Лелекач. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. *Наукові записки Ужгородського державного ун-ту. Історико-філологічна серія.* (Ужгород, 1949), 32.

[2119] György Gyöffy. A magyar nemzetségtöl a vármegyéig, a törzstöl az országig. *Szazadok.* No 92. (Budapest, 1958), 574–575; Idem/ Zur Geshichte der Eroberung Ockiride durch Basileos II. *Artes du XII-e Congres International des Etudes Byzantines.* T. 2. (Beograd, 1964), 152–153. Дискусія навколо Руської марки триває. Див.: Степан Томашівський. Дев’ятьсот літ тому (1030–1930). З приводу ювілею міста Белза. *Нова зоря.* (Львів, 1930), ч. 1 (301), 10–12; Його ж. Перемисько-руський князь, якого ми досі не знали. *Там само*. Ч. 29 (329), 9–10; *Його ж.* Св. Емерик в легенді й історії. *Там само*. Ч. 40 (340), 6–7; Владимир Пашуто. *Внешняя политика Киевской Руси*. (Москва, 1968), 51; Александр Назаренко. О “Русской марке” в средневековой Венгрии. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1978), 302–306; Bernard Le Calloc’h. Pourquoi le prince Imre fut-il appelé “dux ruizorum”? *Etudes finno-ougriennes.* Vol. 38. (2006), 191–199; Олександо Галенко. Рутенська марка за джерелами IX–XII ст. *Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Серія: Політологія і етнологія. Вип. 29. (Київ, 2006), 6–16; Юрій Диба. До питання “угорської спадщини” на Прикарпатті (історичні, фольклорні, топонімічні та архітектурні свідчення). *Треті “Ольжині читання” Плісненськ, 31 травня 2008 року*. (Львів, 2009), 55–60; Його ж. Агіографічне джерело повідомлення ал-Масуді про споруди, вшановувані у слов’ян. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. (Львів, 2011), 275–283.

[2120] Владимир Шушарин. Русско-венгерские отношения в IX в. *Международные связи России до XVII века.* (Москва, 1961), 155.

[2121] Іван Шекера. *Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах.* (Київ, 1967), 97–98.

[2122] Владимир Пашуто. *Внешняя политика Киевской Руси.* (Москва, 1968), 51.

[2123] Лаврентьевская летопись, 139; Ипатьевская летопись, 126; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 2. (Львів, 1905), 6–7, 488, 502.

Пам'ятник князю Святославу Володимировичу. Скульптор Теодозія Бриж

осіли у Бескиді, поклавши початок Славську[2124]. Загибель Святослава досить обґрунтовано відносять до періоду між 15 і 24 липня 1015 р.[2125] Топоніми *Сколе, Славськ, Святослав* (передмістя Сколе), *Славки* (притока Опору), *Опір*, урочище *Святославлє*, потік *Святославчик* і *Святославова могила* свідчать на користь легенди. Розкопки кургану, званого Святославовою могилою, які провадились з XIX ст., а найбільш ґрунтовні проводили експедиції Олексія Ратича та Михайла Рожка, при найкритичнішому підході до їх результатів, засвідчили, що це поховання знатного дружинника XI ст.. Напевно, що це був князь Святослав Володимирович. Зараз на його могилі встановлено пам'ятник роботи відомої львівської скульпторки Теодозії Бриж (1929–1999)[2126]. Князів

[2124] Корнило Устіянович. *Три цікаві загадки.* (Чернівці, 1902), 72–89.

[2125] Евгений Голубинский. *История Русской церкви.* Т. 1. Ч. 1. (Москва, 1880), 952.

[2126] Леонтій Войтович. Загадкова загибель князя Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. *Україно-угорські етюди*. Вип. 1. (Львів, 2010), 9–27; Idem. Szvjatosláv

Борис і Гліб Володимирович. Ікона середини XIII ст.
Київська національна картинна галарея.

Бориса і Гліба, які загинули від убивць, посланих Святополком, було канонізовано. Про Святослава швидко забули, напевно через те, що його могила залишилися десь далеко в Карпатах за межами кордонів Русі. О. Рапов пробував пояснювати це тим, що Святослав брав участь у боротьбі за київський престол, спираючись на допомогу угорського короля, якому обіцяв деякі території, або римського папи, якому обіцяв підпорядкувати руську церкву[2127]. Така версія не підкріплена жодними джерелами і базується на застарілих ідеологічних постулатах.

Volodimirovicz fejdelem titokzatos halála és IX. Századbeli ugor vándorlások rejélyci. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 2. (Львів, 2012), 27–45.

[2127] Олег Рапов. *Русская церковь,* 373.

Мстислав Володимирович був молодшим за Ярослава. У Іпатіївському літописі Мстислав згаданий серед синів від Рогнеди, але попереду Ярослава[2128]. В той же час, як у Лаврентіївському літописі він названий сином другої чехині і молодшим братом Святослава Володимировича[2129]. Останнє дозволило припускати про можливе інування Мстислава Старшого, сина Рогнеди (у такому випадку він мав би померти раніше за народження Мстислава від *другої чехині*, що ймовірне, але скоріше це описка літописця). За Іоакимовим літописом цю *другу чехиню* звали Аделя[2130]. У такому випадку його народження можна було би віднести до 983 чи 984 р., а Аделя могла бути дочкою хорватського князя *присян*, столиця якого знаходилася у Перемишлі над Сяном. Мстислав отримав престол у Тмутаракані на землях, які залишилися у Причорномор'ї після завойовницьких походів Святослава Ігоревича. Йому довелося відразу ж воювати за утримання цих земель, саме тому він опинився осторонь боротьби за владу по смерті Володимира Святославича. Спочатку Мстиславу вдалося підпорядкувати приазовських хозарів. У 1022 р. він виступив проти *касогів*. Касоги були одним з племен *адигів*, яке займало територію в районі Маничського шляху, по якому йшов транзит каспійських товарів в обхід Волзького шляху, котрий тепер контролювали Хорезм та Булгар. Коли обидва війська зустрілись, касогський князь Редедя викликав Мстислава на поєдинок. Цей поєдинок оспівали скальди князя Мстислава і літописець Никон записав його деталі у далекій Тамані. Він проходив за спецефічними правилами даного регіону, можливо це був різновид національної адигської або аланської боротьби. Суперники боролись без зброї і лише поверженного дозволялось добити, як це і зробив Мстислав. На честь Богородиці, яку князь молив про допомогу перед битвою, Мстислав заложив кам'яний храм у своїй столиці[2131], сліди якого були виявлені при розкопках[2132]. Безперечно, що війна Мстислава з *касогами* була ланкою зовнішньої політики імперії Русь, спрямованої на впливу в цьому регіоні і входження через Маничський шлях до каспійської міжнародної торгівлі[2133].

Ще один син Володимира Святославича і Рогнеди – Всеволод Володимирович був посаджений у Володимирі[2134], який став центром

[2128] Ипатьевская летопись, 67.

[2129] Лаврентьевская летопись, 80.

[2130] Василий Татищев. *История Российская.* Т. 1, 113–114.

[2131] Ипатьевская летопись, 134; Лев Лопатинский. Мстислав Тмутараканский и Редедя по сказаниям черкесов. *Известия Бакинского гос. ун-та.* Вып. 1-2. (Баку, 1921), 197–203.

[2132] Борис Рыбаков. Отчет о работах Славянского отряда Таманской экспедиции 1955 г. *Архив Ин-та археологии РАН.* Р-1. № 1417.

[2133] Александр Гадло. Поединок Мстислава с Редедей, его политический фон и исторические последствия. *Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа.* (Краснодар, 1988), 95–96.

[2134] Ипатьевская летопись, 105–106.

волинських і прикарпатських земель. Всеволод міг народитися десь між 984/986 р. За сагами („Сага про Олафа Трюггвасона” монаха Одда, „Хеймскрингла”, „Сага про Олафа Святого” Сноррі Стурлусона та ін.) вдова конунга Швеції Ейріка (+ 993) Сігрід Гордячка відкинула сватівство конунга з Гардаріки-Русі на ім’я Віссавальд і спалила його самого зі свитою в лазні після бенкету на честь зустрічі[2135]. Трапилось це бл. 995 р. Федір Браун ототожнив Віссавальда з Всеволодом Володимировичем, вважаючи, що варязьке оточення підбило хлопчика на розрив з батьком і вивезло у Швецію, де він спробував посвататися до вдови конунга[2136]. На Волинь Всеволод прибув у супроводі варязької дружини, в числі якої, безперечно, були шведи. Поблизу Володимира знаходилося с. Варяж, де розміщалась дружина, прислана з юним князем. Тому гіпотезу Ф. Брауна підтримали ряд дослідників[2137]. Але здогадки про можливий розрив з батьком не підкріплені нічим[2138]. У 995 р. Всеволоду було тільки близько 10–12 років. І на що могли розраховувати радники юного князя-ізгоя, сватаючи його до вдови шведського конунга? У такій ситуації тотожність Віссавальда з Всеволодом Володимировичем виглядає малоймовірною[2139]. І, навіть, якщо припустити, що ініціатором такого шлюбу виступав сам Володимир Святославич, то тоді претендувати на руку Сігрід, якій було близько 20 років, більше міг Вишеслав, якому тоді було 16-17 років і землі якого знаходилися по сусідству з Швецією. Не дивно, що Сігрід, а можливо її оточення, вибрали союз з Данією, скріплений шлюбом з конунгом Свейном Роздвоєна Борода (+ 1014)[2140]. Олена Ридзевська, звернувши увагу на одностайність інформації саг про конунга Віссавальда з Гардарікі-Русі, що не могло бути випадковим, і не підтримуючи гіпотези Ф. Брауна, вважала, що у скандинавському епосі згадується якийсь інший князь, незнаний літописам. При цьому вона пов’язувала легенду про Сігрід з впливом легенд про пімсту Ольги і критично оцінювала її історичність[2141]. Іншим міг бути Вишеслав[2142], але таку здогадку нічим підкріпити. Крім того скандинавські автори назвали б Вишеслава скоріше

2135 Татьяна Джексон. *Исландские икоролевские саги о Восточной Европе.* Т. 1, 141, 164, 211, 234, 236.

2136 Friedrich Braun. Das historische Russland im nordeschen Schrifttum des X -XIV. Jahrhunderts. *Festschrift Eugen Mogk zum 70. Geburtstag.* (Hall, 1924), 157–167.

2137 Александр Пресняков. *Княжое право в Древней Руси.* (Санкт-Петербург, 1909), 31; Дмитрий Лихачев. Комментарии. *Повесть временных лет.* Ч. 2. (Москва–Ленинград, 1950), 343; Николай Ильин. *Летописная статья 6523 г. и ее источник.* (Москва, 1957), 104–105; Николай Котляр. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв.* (Киев, 1984), 43; Борис Рыбаков. *Мир истории.* (Москва, 1987), 158.

2138 Дмитрий Лихачев. Комментарии. *Повесть временных лет.* Ч. 2. (Москва–Ленинград, 1950), 343.

2139 Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей,* 177–178.

2140 Bengt R. Jonsson. *Svensk Balladtradition. I. Balladkallor och balladtyper.* (Stocholm, 1967), 912 s.

2141 Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия,* 197–200.

2142 Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі*, 246–247, 273.

Пам'ятник князю Святославу Володимировичу. Скульптор Теодозія Бриж

Віссалейв ніж Віссавальд[2143]. Союз Швеції і Данії, який склався після шлюбу Сігрід з Свейном, був спрямований проти Володимира, успіхи якого, напевно, неоднозначно сприймалися сусідами. Приблизно у той же час ярл Ейрік, син норвезького ярла Хакона, що знайшов притулок при шведському дворі, захопив і спалив Ладогу. Це ніби було зроблено з ненависті до норвезького короля Олафа, якого підтримував Володимир, але при підтримці шведів. Отже хронологічний збіг тут навряд чи випадковий. Тож цілком ймовірно, що Володимир міг послати до Швеції таки Всеволода з своїм досвідченим соратником, можливо, навіть Добринею Малковичем, бо десь з того часу і його ім'я зникає з джерел[2144]. Тим більше, Сігрід Гордячка була дружиною

[2143] *Пчелов Е.В. Генеалогия древнерусских князей.., - С.164-165*
[2144] Леонтій Войтович. *Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів.* (Київ, 1992), 21.

Руїни Десятинної церкви в Києві (1826)

конунга Ейріка, можливого батька Олови і діда Вишеслава. Правда, за віком Сігрід не могла бути матір'ю Олови, а для язичників мачуха не мала сакрального статусу матері як у християн, однак все ж подібний шлюб виглядав не привабливо: зять сватав сина до тещі. Саме це могло і спровокувати таку жорстоку відмову зі сторони вдови шведського короля.

Синами Володимира від Аделі були також Станіслав і Судислав[2145]. За Іоакимовим і деякими пізнішими літописами Станіслав отримав

[2145] Сергей Соловьев. История России с древнейших времён. Т. 1. *Соловьев С. М. Соч.* Кн. 1. (Москва, 1988), 194.

Смоленськ, а Судислав – Псков[2146]. Княжою столицею Смоленськ став після занепаду Хольмгарда-Новгорода, тому ця інформація скоріше пізня конструкція редакторів літописів, які знали про існування Станіслава Володимировича і "прив'язали" до "вакантного" Смоленська. Устюзьке літописне зведення, джерела якого ще слабо досліджені, взагалі повідомляє, що Станіслав разом з Судиславом та Позвіздом був залишений батьком при собі, так як був дуже малим[2147]. Станіслав як син Аделі міг народитися не раніше 985 р. Він помер за життя батька і, напевно, жодного престолу не займав. Саме тому, коли Володимир Святославич виділив окрему територію з центром у Пскові, туди було послано молодшого брата Станіслава – Судислава, який народився бл. 986/987 р. Необхідність виділення території з центром у Пскові могла з'явитися наприкінці X ст. (у 997 р. норвезький ярл Ейрік Хаконсон захопив Ладогу і, можливо, її утримував десь до 1000 р.[2148]). За Никонівським зведенням це сталося у 1010 р. по смерті Вишеслава, коли Хольмгард-Новгород отримав Ярослав[2149]. А бл. 1014 р., коли Ярослав Володимирович почав конфліктувати з батьком, Судислав, напевно, підтримував останнього і пізніше Ярослав за це з ним поквитався, посадивши молодшого брата у 1036 р. "в порупъ"[2150]. Але це сталося тільки по смерті Мстислава Володимировича, якого Ярослав побоювався. Тому видається, що Судислав таки був рідним братом Мстислава від однієї матері Аделі. Те, що Судислав та Позвізд могли бути синами Олега Святославича, усиновленими Володимиром, Василь Татищев, мабудь, просто припустив[2151].

Особа Позвізда чи не найбільш загадкова серед синів Володимира Святославича. Народився він не пізніше 988 р., тобто до прийняття християнства, про що свідчить і його ім'я (на думку Михайла Ломоносова так називався язичеський бог вітру та дощу[2152]). У Рогозькому літописі замість Позвізда записаний Василько[2153], що дає підстави допускати,

[2146] Софийский временник. Ч. 1. (Москва, 1820), 80, 87 (*Полное собрание русских летописей*. Т. 5. Вып. 1. Ленинград, 1925, 71–72); Воскресенская летопись, 313; Никоновская летопись. Т. 9, 57; Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. *Полное собрание русских летописей.* Т. 16. (Санкт-Петербург, 1889), 260; Супральский список (989–1015 гг.). *Там само.* Т. 17. (Санкт-Петербург, 1907), 14; Вологодско-Пермская летопись. *Там само.* Т. 26. (Москва–Ленинград, 1959), 30.

[2147] Устюжская летопись. Список Мациевича. *Полное собрание русских летописей.* Т. 37. (Ленинград, 1982), 24.

[2148] Jakub Morawec. *Knut Wielki*. (Kraków, 2013), 89–108.

[2149] Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 9, 57.

[2150] Лаврентьевская летопись, 151.

[2151] Василий Татищев. *История Российская.* Т. 1, 372–373.

[2152] Михаил Ломоносов. Древння Российская история. *Ломоносов М. В. Избранные произведения.* Т. 2. (Москва, 1986), 106.

[2153] Рогожский летописец. *Полное собрание русских летописей.* Т. 15. (Петроград, 1922), 16.

що це справді хресне ім’я князя, прийняте після хрещення Русі[2154]. За Густинським літописом мав володіння на Волині[2155]. Можливо, що він змінив Всеволода у Володимирі. За Синодальним списком Родовідної книги Позвізд помер за життя батька[2156]. За візантійським хроністом Микитою Хоніатом (1155–1213) під час усобиці по смерті Володимира у Візантії з’явився загін із 800 дружинників, очолених родичем покійного князя Хрисохіром (Золоторуким). Він пропонував прийняти його на службу. Візантійські власті про всяк випадок поставили вимогу скласти зброю і розпочати переговори. Хрисохір відмовився, силою прорвався до о.Авідос, розбив пропонтидського стратига, дійшов до о.Лемнос, де був оточений візантійським флотом. Там він знову відмовився здатись і загинув з більшістю своїх воїнів. Миколай Баумгартен ототожнював Хрисохіра з Позвіздом[2157].

Андміністративна реформа великого князя Володимира Святославича, безперечно, була одним з найважливіших елементів у формуванні імперії, завданням якої була інтеграція слов’янських, балтських та угро-фінських племінних суперсоюзів в одну Київську державу. Характерно, що ця реформа не торкнулася такого важливого центру як Чернігів, де ще перебував останній князь з Сіверської династії, нащадок легендарного князя Чорного або сам князь Чорний[2158]. Також з цієї реформи випала земля *вятичів*, бо там ще бл. 1082 р. залишався “світлий” князь з місцевої династії проти якого син великого князя Володимир Мономах “ходихо по двѣ зимѣ на Ходоту и сн҃а єго”[2159]. Реформа Володимира Святославича не була до кінця радикальною, а деяких моментах вона повністю (Полоцьке і Древлянське князівства) залишила попередні адміністративно-політичні одиниці, у інших випадках тільки частково змінила їх межі. Але головною причиною її невдачі була неспроможність юних недосвідчених князів протистояти своєму оточенню, яке складалося з військових вождів їх дружин, переважно вікінгів, а також міжцевої еліти з її традиційним сепаратизмом. Поряд з цим ця реформа сама по собі була видатною спробою, яка заклала напрямки формування єдиної потужної імперії.

[2154] Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей,* 204.

[2155] Ипатьевская летопись, 259.

[2156] Синодальный список Родословной книги. *Временник Московского Об-ва Истории и Древностей Российских.* Кн. 10. (Москва, 1851), 6.

[2157] Nicolas de Baumgarten. *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII siécles,* 7.

[2158] Володимир Пархоменко. Князь Черний (До питання про добу сіверської колонізації Поденесення). *Збірник на пошану акад. Д.І.Багалія.* (Київ, 1927), 379–382.

[2159] Лаврентьевская летопись, 248.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ: РУСЬКА ІМПЕРІЯ В ЄВРОПІ

Ярослав-Георгій Володимирович був одним з найвидатніших князів Київської Русі. Зрозуміло, що його життю і діяльності присвячена велика література[2160], але багато питань досі залишаються нез'ясованими або дискусійними.

[2160] Николай Костомаров. Великий князь Ярослав Владимирович. *Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ея главнейших деятелей.* Отд.1. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 1888), 9–22; Иван Жданов. Слово о законе и благодати и Похвала кагану Владимиру. *Соч. И. Н. Жданова.* Т. 1. (Санкт-Петербург, 1904), 1–30; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 2. (Львів, 1905), 1–46; Николай Никольский. *Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.).* (Санкт-Петербург, 1906), 77–90; Алексей Шахматов. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах.* (Санкт-Петербург, 1908), 441–460; Михаил Присёлков. *Очерки по истории церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв.* (Санкт-Петербург, 1913), 66–70; Його ж. Летописание Западной Украины и Белоруссии. *Уч. зап. Ленинградского Гос. Ун-та. № 67.* (Ленинград, 1941). Вып.7, 12–13; Владимир Мошин. Николай, епископ Тмутараканский. *Seminarium Kondakovianum.* Vol. 5. (Praha, 1932), 47–62; Його ж. Русские на Афоне в XI–XII вв. *Bizantinoslavica*. T. 9. (Praha, 1947), 70–72; Теофіль Коструба. Заграничні зносини Ярослава Мудрого. *Коструба Т. Нариси церковної історії X–XIII ст.* (Львів, 1933), 73–79; Наталія Полонська-Василенко. Митрополит Київський Іларіон. *Бюлетень Богословсько-Педагогічної Академії УАПЦ.* Вип. 3. (Мюнхен, 1946), 25–31; Дмитрий Лихачев. *Русские летописи и их культурно-историческое значение.* (Москва–Ленинград, 1947), 66–70; Владимир Мавродин. *Очерки по истории феодальной Руси.* (Ленинград, 1949), 148–150; Єлена Корж. Золоті ворота в Києві. *Архітектурні пам'ятники.* (Київ, 1950), 61–72; Петро Єфименко, Володимир Богусевич. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві. *Вісн. АН УРСР.* Ч. 12. (Київ, 1952), 34–39; Олекса Повстенко. *Катедра св. Софії у Києві.* (Нью-Йорк, 1954), 476 с.+336 іл.; Михаил Каргер. Портреты Ярослава и его семьи в Киевской св. Софии. *Уч. зап. Ленинградского Гос. Ун-та.* № 20. (Ленинград, 1960), 175–178; Валентин Янин, Геннадий Литаврин. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. *Историко-археологический сборник А. В. Арциховскому.* (Москва, 1962), 204–221; Alexsander Soloviev. Marie, fille de Constantin IX Monomaque. *Byzantion.* T. 33 (1963), 141–248; Геннадий Литаврин. Пселл о причинах последнего похода русских под Константинополь в 1043 г. *Византийский Временник.* Т. 27. (Москва, 1967), 71–84; Його ж. Война Руси против Византии в 1043 г. *Исследования по истории славян и балканских народов.* (Москва, 1972), 178–222; Вера Брюсова. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха. *Византийский Временник.* Т. 28. (Москва, 1968), 127–135; Її ж. Русско-византийские отношения середины XI в. *Вопросы Истории.* (Москва, 1972), № 3, 51–62; Andrzej Poppe. *Państwo i kosciol na Rusi w XI wieku.* (Warszawa, 1968), 69–130; Ярослав Щапов. Устав князя Ярослава и вопрос об отношении к византийскому наследию на Руси в середине XI в. *Византийский Временник.* Т. 31. (Москва, 1971), 74–75; Михаил Тихомиров. *Древняя Русь.* (Москва, 1975), 86–99; Вера Матузова. Англо-нормандские повествовательные источники XII-XIII вв. о Руси. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1975 г.* (Москва, 1976), 130–125; Сергій Висоцький. *Про що розповіли давні стіни.* (Київ, 1978), 93–119; Микола Котляр. Ярослав Мудрий. *Український історичний журнал.* (Київ, 1978), № 6, 89–101; Александр Молдован. *Слово о законе и благодати Илариона.* (Киев, 1984), 239 с.; Александр Головко. *Древняя Русь*

Слідів діяльності Ярослава Володимировича у Ростові не збереглося, однак його присутність у Ростовській землі підтверджується знахідкою пряжки дружинника з ярославовою тамгою-тризубцем[2161]. Основним населенням Ростовської землі залишався угро-фінський масив *мері*[2162], слов'янська колонізація почалася з середини X ст.[2163] і за Ярослава Володимировича на початку XI ст. вона стала більш інтенсивною[2164]. Активну участь у інтеграції цих земель до складу Русі приймали дружини вікінгів, які проникали сюди раніше по ладозько-волзькому шляху, а з часів Володимира Святославича вже як частини київського війська[2165].

У Хольмгарді-Новгороді Ярослав потрапив під впдив місцевої боярської олігархії, яка злилася з верхівкою вождів найманих дружин вікінгів. Очолював її Коснятин, син знаменитого Добрині. Десь бл. 1014 р. Ярослав зіткнуся з батьком з приводу розмірів податку-данини, яку він мав відправляти до Києва. Із 3 тис. гривен, які щорічно збирались у цій землі, лише третина йшла на потреби князя і його дружини. Решта відправлялось до Києва, що не могло не викликати незадоволення місцевої еліти. Невдоволення останньої могло викликати і виділення

и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. (Киев, 1988), 32–46; Виктор Зиборов. Киевские граффити и дата смерти Ярослава Мудрого (историографический анализ). *Генезис и развитие феодализма в России*. (Ленинград, 1988), 80–93; Петро Толочко. *Ярослав Мудрий.* (Київ, 2002), 272 с.; Сергей Азбелев. Ярослав Мудрый в летописях. *Новгородская земля в эпоху Ярослава Мудрого*. (Великий Новгород, 2010), 5–81; Алексей Карпов. Ярослав Мудрый. Изд. 3. (Москва, 2006), 592 с.; Сергей Алексеев. *Ярослав Мудрый: самовластец Киевской Руси*. (Москва, 2006), 304 с.; Владимир Духопельников. *Ярослав Мудрый.* (Харков, 2009), 122 с.; Игорь Фроянов. *Древняя Русь IX–XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть*. (Москва, 2012), 70–83; Григорій Демиденко. *Ярослав Мудрий – великий князь Русі.* (Харків, 2013), 352 с.

[2161] Андрей Леонтьев. Ростов эпохи Ярослава Мудрого (по материалам археологических исследований). *Историческая археология. Традиции и перспективы* (К 80-летия со дня рождения Даниила Антоновича Авдусина). (Москва, 1998), 135–153; Андрей Леонтьев. Татьяна Пушкина. Ростовские находки скандинавских вещей. Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. (Київ, 2017), 299–306.

[2162] Дмитрий Эдинг. *Сарское городище.* (Ростов Ярославский, 1928), 107 с.; Андрей Леонтьев. О времени возникновения Сарского городища. *Вестник МГУ. Сер. 9 История*. (Москва, 1974), № 5, 68–74; Його ж. *Археология мери: к предистории Северо-Восточной Руси*. (Москва, 1996), 340 с.; Його ж. Меря. *Финно-угры Поволжья и Приуралья в средние века*. (Ижевск, 1999), 18–66; Його ж. Меря и мурома: материалы к изучению систем расселения. *Новые исследования по археологии Поволжья и Приуралья*. (Ижевск–Глазов, 1999), 46–51;

[2163] Владимир Лапшин. Ранняя дата Владимирских курганов. *Краткие сообщения Ин-та Археологии.* № 166. (Москва, 1981), 45–48; Константин Комаров. К истории населения побережья Плещеева озера в X–XIII вв. *Сообщения Ростовского музея*. Вып. 8. (Ярославль, 1995), 137–172.

[2164] Андрей Леонтьев, Евгений Рябинин. Этапы и формы ассимиляции летописной мери. *Советская археология*. (Москва, 1980), № 2, 67–79; Константин Комаров. Расселение славян в Верхнем Поволжье. *Земли родной минувшая судьба*. К юбилею Андрея Евгеньевича Леонтьева. (Москва, 2018), 92–99.

[2165] Андрей Леонтьев. Скандинавские вещи в коллекции Сарского городища. *Скандинавский сборник.* Вып.26. (Таллин, 1981), 141–149; Його ж. Волжско-балтийский путь в IX в. *Краткие сообщения Ин-та Археологии*. Вып. 183. (Москва, 1986), 3–9

окреої території з центром у Пскові. Володимир Святославич будував імперію і збирався спертися на синів у цьому будівництві, а місцеві еліти підштовхували молодих і недосвідчених князів до будівництва власних регіональних князівств. Перші ж ознаки непокори Ярослава викликали різку реакцію батька. Ярослав був далеко не лагідним молодим княжичем. Інформація саг[2166], як і деякі висновки дослідників його останків[2167], дають підстави припускати, що Ярослав легко спалахував, був дратівливий і різкий у гніві. Він взагалі перестав посилати данину до Києва. Лише хвороба Володимира та активність печенігів завадили негайному каральному походу київської раті на Хольмгард-Новгород ("рє҃ Володимеръ требите путь и мостите мостъ, хотѧшетъ бо на Ѩрослава ити на сн҃а своѥго, но разболѣсѧ")[2168]. Ярослав же почав готуватися до оборони.

Невідомо якого походження була його перша дружина Анна, мати найстаршого сина Іллі. Ім'я Анна встановлено на основі канонізації її останків у Новгороді у 1439 р. (саме ім'я названо вперше у джерелах XVI ст.[2169]). В. Янін поставив під сумнів існування Анни, вважаючи, що у кращому випадку це була дружина Володимира Ярославича – Олександра[2170]. Той факт, що перша дружина Ярослава, напевно, померла у Києві до 1019 р. (за версією О. Назаренка – восени 1018 р.[2171]), (що до кінця також невідомо, княгиня могла померти невдовзі після повернення з полону), не виключає можливості перевезення її тіла у Новгород. Так само мало ймовірно, щоби у Новгороді не пам'ятали імені княгині на час її канонізації. Тому ім'я Анна, очевидно, безсумнівне[2172]. Домовина княгині пізніше була перенесена у новгородський собор св. Софії. Вульф Гінзбург, який досліджував її останки у 1939 р., дійшов висновку, що це була жінка північноєвропейського типу, яка померла у віці 30–35 років[2173], тобто вона могла народитися близько 984–985 рр. і десь була ровесницею мужа[2174]. Можливо, що Анна була норвежкою. І ці родинні зв'язки допомогли Ярославу найняти 1 тисячу норвезьких вікінгів. Схоже, що основу їх складав загін Свейна Хладаярла, який потерпів поразку від конунга Олафа II Товстого, про що згадує Fagrskinna[2175].

2166 Елена Рыдзевская. Ярослав Мудрый в древнесеверной литературе. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Вып. 7. (1940), 67–72.

2167 Дмитрий [Давид] Рохлин. *Итоги анатомического и рентгеновского изучения,* 48–49.

2168 Лаврентьевская летопись, 130.

2169 Валентин Янин. *Некрополь Новгородского Софийского собора.* (Москва, 1988), 138.

2170 Там само, 139.

2171 Александр Назаренко. О Русско-датском союзе в первой чверти XI в. *Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования. 1990 г.* (Москва, 1991), 185.

2172 Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 2. (Львів, 1905), 32; Леонтій Войтович. *Генеалогія династії Рюриковичів.* (Київ, 1990), 14; Александр Назаренко. О Русско-датском союзе, 185.

2173 Вульф Гинзбург. *Об антропологическом изучении скелетов,* 64.

2174 Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей,* 173.

2175 Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв.,* 51–52.

Варяги були розміщені у Поромони дворі. Навколо цього терміну триває наукова дискусія. В.Татищев вважав цей двір двором боярина Поромона (Парамона), приводячи факт загибелі у 1269 р. боярина з таким іменем[2176]. Йосиф Юліус Міккола[2177] та Бьєрн Клейбер[2178], аналізуючи етимологію слова ”поромон”, дійшли висновку, що цей термін означав купецьку факторію. Пізніше Й. Ю. Міккола змінив свою думку, взявши за основу грецьку етимологію слова, звідки виходило, що цей термін означав особисту охорону князя. Отже „поромони двір” – це казарма гвардії. Таку версію прийняв і А. Стендер-Петерсон[2179].

Проходив час, рать Володимира не підступала до Хольгарда-Новгорода, а присутність в місті великої кількості найманців почала давати негативні результати. Варяги з загону Свейна почали зачіпати жінок, що спровокувало збройну атаку містичів на „поромони двір”. Ярослав встав на захист своєї дружини і жорстоко придушив повстання. За відомостями саги у важкому бою загинув і вождь варягів ярл Свейн, узурпатор норвезького престолу у 1000–1015 рр.[2180] Вночі після цієї битви прибув гонець з листом Предслави, у якому була інформація про смерть Володимира Святославича та загибель Бориса[2181]. Тут було від чого взятися за голову!

Ярославу тепер залишалося або скоритися братові Святополку, визнавши його зверхність, або якось домовитися з місцевою елітою. Владнати всі протиріччя зумів її лідер Коснятин Добринич, добившись певних преференцій, які пізніше перейшли до Новгорода Великого[2182]. Реконструкції О. Шахматова[2183], гіпотеза Б. Рибакова стосовно „Повісті про князя Ярослава і про мужів новгородських”[2184] та її варіант у інтерпретації А. Кузи[2185], дозволяють прослідкувати процес збору війська Ярослава. Дружина князя налічувала 1 тис. воїнів, стільки ж було варягів, ще 2 тисячі спорядили своїм коштом Коснятин Добринич і хольмгардці. Для утримання війська населення зібрало продовольство і гроші. Прості містичі вносили по 4 куни, старости – по 10 гривен (250 кун) (за Радзівіловим літописом лише по 5 гривен, що ближче до

[2176] Василий Татищев. *История Российская.* Т. 1, 116.

[2177] Joseppi Julius Mikkola. Fornry Poromoni dvorů fisl. Formaðr. *Arkiv förnordisk filologi.* Vol. 23. (1907), 281

[2178] Бьерн (Борис) Клейбер. Поромянь в Пскове и Поромони двор в Новгороде. *Славянское языкознание.* (Москва, 1959), 120–124.

[2179] Adolf Stender-Petersen. Varangica. *Aarhus.* (1953), 118–121.

[2180] Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия,* 52.

[2181] Ипатьевская летопись, 122.

[2182] Дискусія навколо цієї проблеми ускладнена тим, що більшість дослідників вважають, що Ярослав Володимирович перебув у Новгороді на Волхві, якого тоді ще не було.

[2183] Алексей Шахматов. *Разыскания,* 499–507.

[2184] Борис Рыбаков. *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи.* (Москва, 1963), 201–202, 206.

[2185] Андрей Куза. „Повесть о князе Ярославе и о мужах новгородских”. *Древняя Русь и славяне.* (Москва, 1978), 233–239.

їх можливостей), бояри – по 18 гривен (2000 кун). Варязьку дружину очолював норвезький принц Еймунд Рінгсон, нащадок конунга Гаральда Харфарга[2186], якого довелось найняти, бо дружина Свейна понесла значні втрати. З цими силами Ярослав виступив на Київ.

Це військо здобуло перемогу біля Любеча в кінці жовтня 1018 р.[2187] За цю перемогу рядові хольгардці-новгородці отримали по 1 гривні, а старости – по 10 гривень[2188]. Літопис нічого не повідомляє про бояр, які в нагороду діставали бенефіції і нові уряди, пов'язані з доходами[2189]. Окрему плату отримала дружина Еймунда. Невдозі, будучи незадоволені платою, яку вони отримували, Еймунд і його вікінги перейшли на службу до полоцького князя Брячеслава Ізяславича[2190].

Спираючись на "Еймундову сагу", Микола Ільїн висунув гіпотезу, що Борис та Гліб загинули у боротьбі з Ярославом Володимировичем, а їх Житія і тексти літописів були пізніше сфальшовані[2191]. Цю гіпотезу підтримали деякі вчені[2192], частина дослідників завагалася[2193]. Противники цієї гіпотези[2194] мають більшу рацію. Якби Ярослав Мудрий був причетним до загибелі братів, то його б сини у жодному випадку не порушили б питання канонізації (дерев'яна усипальниця Бориса і Гліба була вже збудована у 1020 р., житія князів-мучеників почали формуватися ще з середини XI ст.[2195]), тим більше що грецька

[2186] Елена Рыдзевская. Сага об Эймунде. *Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв.,* 89–104.

[2187] Александр Назаренко. О датировке Любечской битвы. *Летописи и хроники. 1984 г.* (Москва, 1984), 13-19.

[2188] Ипатьевская летопись, 132–133.

[2189] Андрей Куза. „Повесть о князе Ярославе", 237.

[2190] Мария Самонова. "Эймунд конунг" на службе у Брячислава: шведский след в історії Полоцького князівства. *Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы.* Вып. 8. (Минск, 2015), 37–54.

[2191] Николай Ильин. *Летописная статья 6523 г. и ее источник.* (Москва, 1957), 168.

[2192] Andrzej Grabski. Bolesław Chrobry. (Warszawa, 1964), 256–267; Александр Головко. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.* (Киев, 1988), 22–25; Микола Котляр. Чи Свяополк убив Бориса і Гліба? *Український історичний журнал.* (Київ, 1989). № 12, 110–122; Игорь Данилевский. *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.).* (Москва, 2001), 336–354.

[2193] Марк Алешковский. *Повесть временных лет*. (Москва, 1971), 129–131; Борис Рыбаков. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. (Москва, 1982), 414; Александр Хорошев. *Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.).* (Москва, 1986), 13–36.

[2194] Henryk Łowmiański. Swiętopełk w Brześciu w roku 1019. *Europa–Słowiańszczyzna–Polska. Studia ku uczczeniu K. Tymienieckiego.* (Poznań, 1970), 238; Олег Рапов. Принятие христианства князем Владимиром и киевлянами. *Вопросы истории*. (Москва, 1984), № 6, 44; Александр Назаренко. О датировке Любечской битвы, 13–19; Савва Михеев. Раздвоение убийства Бориса и история борисоглебского цикла. *Древняя Русь*. (Москва, 2005), № 3, 74.

[2195] Можливо, що "Сказання про Бориса і Гліба" написане ще за життя Ярослава Мудрого Яковом Чорноризцем (Макарий. История Русской церкви. Т. 2. (Санкт-Петербург, 1857), 108–123), а "Читання про Бориса і Гліба" Нестором у 1080-х рр. Навколо цих пам'яток тривають дискусії, але більшість висновків зводиться до того, що остаточні редакції сформовані не пізніше початку XII ст. (Бугославський С. *Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса і*

верхівка київського кліру сумнівалася у їх святості. Не пропустили би такої фальсифікації і у Константинополі. В ті часи у Візантії і на Русі люди були щиро релігійними, а скрити справжній перебіг подій було неможливо[2196].

Ярослав зайняв Київ 26 листопада 1016 р., до його рук потрапив двір Святополка і його жінка. Сам Святополк засів у Бересті, чекаючи на польську допомогу[2197]. Ярослав не любив військових походів, спадкова хвороба Пертеса не давала йому можливості безпосередньо брати участь у битвах. Але він був добрим дипломатом. Тому негайно уклав угоду з противником польського князя Болеслава Хороброго германським кайзером Генріхом II. Але виступу його раті завадили печеніги, з якими у Святополка був союз. Тому результатом цього походу було тільки здобуття Берестя. Керував цим походом, напевно, воєвода Блуд, колишній пестун Ярослава. Повільність та незначні результати дій київського війська певною мірою дозволили Болеславу Хороброму протистояти німцям і добитися укладення вигідного миру у Будищині 30 січня 1018 р., який не тільки розв'язав руки польському князю, але й дозволив скористатися з допомоги німецького кайзера[2198].

Тим часом Ярославу вдалося розгромити печенігів[2199] і на місці перемоги над ними (тоді у полі, за стінами „граду Володимира") у 1017 р. було заложено собор св. Софії, за свідченнями Першого Новгородського та пізнього Піскаревського[2200] літописів (хоча кінцева редакція цього літопису булла здійснена у 1640-1646 рр., його джерела далеко не вивчені і містять багато загадок[2201]). Собор було закінчено у 1036 р. Частина істориків (П. Лебединцев, М. Максимович, М. Петров, М. Каргер, Ю. Асєєв та ін.) відстоювала 1037 р. як дату закладення собору,

---

Гліба. Розвідка і тексти. (Київ, 1928), 207 с.; Andrzej Poppe. Opowieść o męczeństwie i cudach Borisa i Gleba. Okoliczności i czas powstania tworu. *Slavia Orientalis. R. 18.* (Warszawa, 1969), nr. 3–4, 275–382; Людольф Мюллер. О времени канонизации святых Бориса и Глеба. Russia Mediaevalis. T. 8 (München, 1995), no 1, 3–19 [див. також: Людольф Мюллер. Понять Россию: историко-культурные исследования. (Москва, 2000), 71–87]); Антон Горский. *"Всего еси исполнена земля русская..." Личности и ментальность русского средневековья: Очерки.* (Москва, 2001), 99–100; Надежда Милютенко. Святые князья-мученики Борис и Глеб. (Санкт-Петербург, 2006), 432 с.; Савва Михеев. Рассказ о Святополке и Ярославе и легенда о Борисе и Глебе: "Древнейший свод" и свод 70-х годов XI в. *Древняя Русь.* (Москва, 2008), № 3 (33), 45–46; Александр Ужанков. Святые страстотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизаций и написания житий. *Интерресурс:* https://pravoslavie.ru/83360html

2196 Леонтій Войтович. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст). Склад, суспільна і політична роль (Львів, 2000),128.

2197 Henryk Łowmiański. Swiętopełk w Brześciu w roku 1019, 229–244.

2198 Михаил Свердлов. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. *Проблемы истории международных отношений.* (Ленинград, 1972), 291.

2199 Ипатьевская летопись, 137.

2200 Пискаревский летописец. *Полное собрание русских летописей.* Т. 34, 60.

2201 Татьяна Дианова. К вопросу о времени создания рукописи Пискаревского летописца. *Летописи и хроники. 1976 г.* (Москва, 1976), 142–147.

однак знахідка С. Висоцьким на стіні храму граффіті з повідомленням про народження Всеволода Ярославича (1030 р.) однозначно свідчить, що у 1030 р. храм уже функціонував[2202]. Вже у XXI ст. розгорнулася нова дискусія навколо заснування храму в часи Володимира Святославича, яка базується на дискусійному прочитанні інших граффіті, а також не менш дискусійної інтерпретації ктиторської фрески із зображенням князівської родини[2203].

У серпні 1018 р. воєвода Блуд потерпів поразку на р. Західний Буг. З допомогою поляків Святополк повернув собі Київ. На цей раз в його руки потрапив двір Ярослава і його скарбниця, а також дружина, яка невдовзі померла у полоні. Ярослав втік до Хольмгарду-Новгороду і хотів втікати у Швецію, але Коснятин Добринич та хольмгардська еліта змусили його продовжити боротьбу[2204]. Вони не бажали втрачати набутих прерогатив, а також отриманих бенефіцій після успішного походу на Київ. І час також працював на Ярослава. Невдала політика Болеслава Хороброго у Києві та така ж поведінка польських гарнізонів у інших містах, викликали повстання населення, до якого мусив приєднатись і сам Святополк[2205].

Посилення Данії, союзником якої виступав Болеслав Хоробрий, змусило шведського короля також по іншому оцінити боротьбу за київський престол. За правління датського конунга Свена І Харальдсена Роздвоєна Борода (бл.986–1014) Данія стала найсильнішою із скандинавських країн. Молодший син конунга Кнут з 1010 р. громадив сили датських вікінгів для завоювання Англії. Залишки його таборів добре досліджені археологами. У 1013 р. Кнут висадився в Англії. Підтримка скандинавського населення області Денло, а також смерть короля Еймунда Залізнобокого дозволили Кнуду у 1016 р. зайняти англійський престол. Еймунд Залізнобокий був сином короля Етельреда і королеви Ельфгіри. Щоби підкріпити свої права на англійський престол, Кнуд одружився з вдовою Етельреда, його другою дружиною Еммою. Але по смерті Еймунда залишились юні хлопчики Еймунд і Едуард (Еймунд Залізнобокий одружився у 1015 р.). Кнут дав клятву у присутності духовенства і знаті оберігати життя хлопчиків. Але вони

[2202] Анжей Поппе. Заснування Софії Київської. *Український Історичний Журнал.* (Київ, 1965), № 9, 97–104.

[2203] Надія Нікітенко. *Собор святої Софії в Києві*. (Київ, 2000), 228 с.; Її ж. *Свята Софія Київська: історія в мистецтві*. (Київ, 2003), 325 с.; Її ж. *Святая София Киевская*. (Киев, 2008), 384 с.; Її ж. *Мозаїки та фрески Софії Київської.* (Київ, 2018), 396 с.; *Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань*. Матеріали круглого столу (Київ, 2010), 120 с. *Час існування Софії Київської: пристасті довкола мілленіума.* (Київ, 2010), 128 с.; Надежда Никитенко, Вячеслав Корниенко. *Древнейшие граффити Софии Киевской и время её создания*. (Киев, 2012), 232 с.; *Софія Київська у новітніх дослідженнях.* Наук. ред. Н. Нікітенко. (Київ, 2018), 368 с.

[2204] Ипатьевская летопись, 131.

[2205] Там само, 132.

йому, звичайно, заваджали. Їх могли використати місцеві барони для реставрації старої династії. Тому він відправив їх до Швеції з "листом смерті"[2206], використавши давню практику Скьольдунгів, які відправляли подібні листи своїм васалам, зобов'язуючи останніх ліквідувати посланих до них осіб[2207].

Шведський король Олаф Шетконунг (Улоф Ейріксон) намагався організувати шведсько-норвезький союз, щоб протистояти намаганням Кнута підпорядкувати собі всі королівства вікінгів. Але після того як норвезький король перейшов на сторону англо-данського короля, у нього не було ніякого іншого вибору окрім союзу з Ярославом. Тому король Олаф підтримав Ярослава і скріпив союз з ним шлюбом з своєю дочкою Інгігердою-Іриною, яка була обіцяна норвезькому конунгу Олафу II Товстому[2208]. З огляду на те, що результат боротьби за київський престол ще не був ясним, шведський король змусив Ярослава віддати Ладогу родичу Індігерди ярлу Рагнвалду Ульвсону. Як сказано у сазі „це звання ярла давалось для того, щоби ярл захищав володіння конунга від язичників"[2209]. Ладозький уділ залишився у складі держави Ярослава, ярл Рагнвалд був його васалом. Крім того він привів дружину, яку було використано у боротьбі проти Святополка. По смерті Рагнвалда ладозький уділ успадкував його син Ейлів Рагнвалдсон, який правив Ладогою до своєї смерті у 1036/37 р. Лише після цього ладозький уділ було ліквідовано і включено до Новгородського князівства Володимира Ярославича. Те, що Ярослав погодився передати ладозький уділ своєму новому родичу, свідчить про його винятково важке становище. Заперечення можливості такої ситуації грішить давніми стереотипами та псевдопатріотизмом[2210].

Шведський король Олаф не менше Ярослава був зацікавлений в перемозі зятя і наступній його допомозі. Він сам побоювався Кнута, який у 1018 р. успадкував і данський престол по смерті старшого брата Харальда II Свенсена (1014–1018). Тому він і переправив на Русь

[2206] Florence of Worchester. *Chronicle*. Ed. by T. Forester. (London, 1834), 153; William of Malmesbury. *Chronicle of the Kings of England.* Ed. by John Allen Giles. (London, 1866), 253; Simeon of Durham. History of the kings of England. *Joseph R. Stevenson. The historical works of Simeon of Durham*. (London, 1905), 525; Вера Матузова. Англо-нормандские повествовательные источники XII–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г.* (Москва, 1976), 130–136.

[2207] Gabriel Ronnay. *The lost King of England: the East European adventures of Edward the Exile*. (Wookbridge, 2000), 27–28; Мария Гаврилишин. Древняя Русь и Англия в IX–X вв.: от торговых контактов до политических отношений. *Вестник Удмуртского университета*. (Ижевск, 2015). Вып. 4, 51–60.

[2208] Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия,* 42.

[2209] Там само, 53.

[2210] Галина Глазырина. Свадебный дар Ярослава Мудрого шведской принцессе Ингигерд. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1991 г.* (Москва, 1994), 240–244.

обох англійських принців. Проблема ця теж дискусійна. У 1018-1019 рр., створюючи антипольську коаліцію, князь Ярослав Володимирович скріпив союз з Данією шлюбом Іллі з Естред, сестрою англійського короля Кнута та данського короля Харальда[2211]. Тому, можливо, що поява англійських принців на Русі відбулася за згодою Кнута Великого. У такому випадку не було потреби їх ліквідовувати, бо звідти вони не могли загрожувати пануванню данського принца в Англії. Обидва принци залишалися при дворі Ярослава Мудрого до 1046 р., коли вони переїхали в Угорщину до двору зятя київського князя угорського короля Андрія І. Старший з братів Едмінд невдовзі загинув при незнаних обставинах, а молодший Едвард Вигнанець у 1057 р. виїхав до Англії на запрошення короля Едуарда Сповідника (1042–1066), який обіцяв зробити його своїм спадкоємцем. Едвард повернувся на батьківщину з дружиною Агатою, сином Едгаром і доньками Христиною та Маргаритою. Невдовзі він помер за непевних обставин. З його дітей повезло тільки Маргариті, яка стала королевою Шотландії[2212]. Навколо походження Агати триває дискусія: угорська, польська, болгарська і руська (дочка Ярослава Мудрого чи його родичка) виглядають маловірогідними. Більш ймовірне одруження англійського принца з Агатою, дочкою Людовика Брауншвейга, племінницею кайзера Генріха ІІІ. Шлюб відбувся, коли Едвард перебував ще на Русі, бо його старша дочка Маргарита, яка пізніше була видана за шотландського короля Малкольма ІІІ, народилася не пізніше 1045 р. Саме у 1043–1044 рр. Ярослав Мудрий шукав порозуміння і союзу з Генріхом ІІІ[2213].

Шлюб Ярослава та Інгігерди приніс щастя Ярославу. Про красу Інгігерди і вплив княгині на мужа розповідають саги та легенди[2214]. В честь її святої покровительки Ярослав збудував в столиці храм св. Ірини.

[2211] Александр Назаренко. О Руссо-датском союзе в первой четверти XI в. *Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования. 1990 г.* (Москва, 1991), 167–190.

[2212] Вера Матузова. Англо-нормандские, 135–136.

[2213] Марія Гаврилишин. Київський слід у біографії англійського принца Едварда Вигнанця. *Княжа доба*: *історія і культура*. Вип. 7. (Львів, 2013), 31–38; Її ж. Політичні та шлюбні аспекти зв'язків Київської русі з англійськими королівствами у XI ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 64–71; Її ж. Киевская Русь и Английское королевство в XI веке в свете скандинавских источников. *Rossica antiqua*. (Санкт-Петербург, 2014), № 2 (8), 23–40; Її ж. Почему английские и древнерусские письменные источники молчат об англо-русских связях IX–XI вв.? *Вспомагательные исторические дисциплины и источниковедение: современные исследования и перспективы развития*. (Москва, 2015), 160–162; Її ж. Київська загадка Агати, дружини англійського принца Едварда Вигнанця. *Галичина*. Ч. 27. (Івано-Франківськ, 2015), 74–78.

[2214] Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе.* Т. 2. (Москва, 1994), 119, 174; Галина Глазырина. *Исландские викингские саги о Северной Руси.* (Москва, 1996), 99–100; Мельникова Е.А. Брак Ярослава и Ингигерд в древнескандинавской традиции: беллетризация исторического факта. *XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии.* (Москва–Петрозаводск, 1997), 151–153.

Інгігерда-Ірина померла 10 листопада 1051 р.[2215]. Ярослав наказав поховати себе в одному саркофазі з дружиною, щоб і після смерті їх тіла не розлучались. Це єдиний факт подібного поховання у Київській Русі.

Похід на Київ зимою 1019 р. зробив Ярослава господарем Русі. У березні 1019 р. Святополк потерпів поразку на Альті і невдовзі помер десь між Польшею та Чехією[2216]. Тепер митрополит-грек Іоан І, який раніше підтримував Святополка, взяв рішуче сторону Ярослава і підтримав канонізацію князів Бориса і Гліба, а, можливо, був автором найдавнішої служби на їх честь. 14 липня 1020 р. відбулося їх перепоховання у дерев'яній усипальниці. Церква канонізувала їх скоріше ніж рівноапостольного князя Володимира і його бабусю Ольгу[2217]. Тінь Святополка стала символом зла. Можна не сумніватися, враховуючи тогочасний менталітет і релігійність церковних кіл, що якби Ярослав хоча б якоюсь мірою був причетним до загибелі Бориса та Гліба, він би не наважився на їх швидку канонізацію.

Ярослав відразу показав своїм прибічникам, які допомогли йому оволодіти Києвом, що він не збирається бути іграшкою в їх руках. Юний князь Ілля Ярославич був посаджений на місце батька у Хольмгарді-Новгороді, що сильно ослабило владу посадника Коснятина Добринича. У 1020 р. князь Ілля Ярославич несподівано помер. Напевно його смерть стала офіційним мотивом заслання Коснятина у Ростов, а потім в Муром, де у 1023 р. його було вбито з наказу Ярослава[2218]. Трапилось це в розпал боротьби Ярослава з Мстиславом. Може великий князь побоювався, що Коснятин виступить на підтримку його суперника Мстислава. Причини загибелі Коснятина Добринича, який стільки зробив для перемоги Ярослава у боротьбі за київський престол, неясні. Навряд чи це була реальна причетність боярина до ранньої смерті князя Іллі Ярославича чи пімста Ярослава нащадкові Добрині, винного в насильстві над його матір'ю Рогнедою. Ярослав Мудрий будував потужну імперію за візантійським зразком і усував всіх, хто, на його думку, йому заваджав у цій справі.

У 1020 р. київський князь виступив проти племінника полоцького князя Брячислава Ізяславича. Полоцький князь не брав участі в усобиці, але використав цей час для того, щоби укріпити свою незалежність від Києва. Несподіваний похід Ярослава закінчився поразкою для племінника[2219]. Але князь Брячислав Ізяславич відразу ж найняв дружину Еймунда, яка поверталася з Києва сильно невдоволена скупістю

[2215] Лаврентьевская летопись, 155; Ипатьевская летопись, 143.

[2216] Ипатьевская летопись, 133.

[2217] Михаил Приселков. *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII веков.* (Санкт-Петербург, 1913), 68–74, 99, 106–109.

[2218] Софийская первая летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 5. (Ленинград, 1925), 123.

[2219] Софийская первая летопись, 123.

Ярослав Мудрий і Інгігерда. Картина Олексія Транковського (кін. XIX ст.)

Монета Ярослава Мудрого

Святослав Ярославич з родиною. Мініатюра Ізборника Святослава (1076)

великого князя Ярослава Володимировича. У 1021 р. полоцько-варязькі сили здобули і пограбували Новгород. Битва з київським військом на р. Судомирі, за повідомленнями літописів, закінчилась поразкою полочан, але мир був почесним для князя Брячислава Ізяславича. В обмін на визнання зверхності київського князя полоцький князь отримав Вітебськ і Усвят[2220].

Щоби отримати підтримку Візантії Ярослав, подібно до своїх попередників, мусив висилати військові контигенти до Візантії. У 1021 р. імператор Василь II розпочав війну проти абхазького царя Георгія I Багратіоні (1014–1027). Зимою 1021 р. руський корпус зосередився в Трапезунді, а пізньою весною вирішив на користь Візантії битву біля Ерзеруму[2221].

Тільки у 1022 р. Ярослав спромігся вислати військо під Берестя, зайняте поляками, але потерпів поразку[2222]. Захоплені території повернути не вдалося. Навколо цієї події також триває полеміка. При цьому частина дослідників вважають, що цей похід був продовженням війни, яка тривала з 1019 р.[2223], інші вважають, що у літописі події 1017 р. перенесені під 1022 р.[2224], для чого відсутні будь-які підстави[2225].

У 1023 р. в боротьбу за Київ втрутився тмутараканський князь Мстислав Володимирович. Схоже, що він спирався на боярські кола, невдоволені явно невдалою політикою Ярослава у 1019–22 рр. Мстислав Володимирович міцно утримував своє князівство, змусив сусідні аланські племена платити данину, розгорнув кам'яне будівництво в своїй столиці[2226]. Мстислав розраховував, що кияни без опору впустять його в столицю. Ярослав саме знаходився у Хольгарді-Новгороді. Але велике військо Мстислава, до складу якого входили хозари, яси і косоги, налякало киян і вони не прийняли тмутараканського князя[2227]. Тоді Мстислав відійшов на Лівобережжя і зробив своєю столицею Чернігів. Володимир Святославич не посадив нікого в землі *сіверян*. Напевне

[2220] Там само, 123.

[2221] Василий Васильевский. *Труды.* Т. 1. (Санкт-Петербург, 1908), 212.

[2222] Пискаревский летописец, 62.

[2223] Владимир Королюк. *Древнепольское государство.* (Москва, 1957), 48; Ярослав Зінчук. Міжнародні відносини в період німецько-польської війни 1003-1018 рр. *Праці Одеського ун-ту.* Т. 152. (1962), 94; Henryk Łowmiański. Swiętopełk w Brześciu w r. 1019. *Europa. Słowiańszczyzna. Polska. Studia ku uczczeniu K. Tymienieckiego.* (Poznań, 1970), 229.

[2224] Николай Ильин. *Летописная статья 6523 года и ее источник: Опыт анализа.* (Москва, 1957), 121; Михаил Свердлов. Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XII вв. Исследования по истории славянских и балканских народов. (Москва, 1972), 153; Апполон Кузьмин. Начало новгородского летописания. *Вопросы истории.* (Москва, 1977), № 1, 69.

[2225] Александр Головко. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.* (Киев, 1988), 34.

[2226] Лаврентьевская летопись, 145.

[2227] Лаврентьевская летопись, 147; Ипатьевская летось, 134.

при ньому там ще залишався останній князь з місцевої династії. Тепер сіверяни признали своїм князем Мстислава[2228].

А Ярослав зіткнувся з складними проблеми на півночі. У суздальській землі вибухнуло повстання. Б. Греков пов'язував його з боротьбою за київський престол[2229]. У літературі переважає думка про його антифеодальний характер[2230]. Навряд чи ці погляди вірні. У регіоні більшість складало тубільне угро-фінське населення, тривали складні асиміляційні процеси. Причиною повстання став неврожай та викликаний ним голод. Верхівка і слов'яни-колоністи („стара чадь") наживались за рахунок спекуляції, скриваючи власний урожай ("гобіно") і отримуючи запомогу від уряду по твердій ціні, яку потім продавали втридорога. Найбільше бідувало місцеве населення вепси ("весь"). Цим скористались волхви, які під прапором реставрації язичества повели вепсів на колоністів і місцеву адміністрацію. Можливо, що мали місце і ритуальні вбивства жінок, як здогадувався на підставі літописного тексту В. Мавродін[2231].

Лише придушивши повстання в суздальській землі[2232], Ярослав, під кінець літа 1024 р. добрався до Києва. Його військо очолював один із знатних шведських нобілів Хакон (Якун). Обидва війська Ярослава і Мстислава Володимировичів зустрілися біля м. Листвена недалеко від Чернігова. Битва розпочалася атакою варязькою піхотою пішого ополчення сіверян. Поступово в цю атаку втягнулися всі сили Якуна. Ціною великих втрат сіверяни утримали поле битви, а атака хозарсько-касогської кінної дружини Мстислава, здійснена в той момент, коли здавалося, що перемагає військо Ярослава, закінчилась повним його розгромом. Не заїжджаючи в Київ, Ярослав і Якун втекли в Хольмгард-Новгород[2233].

Але неочікувано Мстислав не скористався зі своєї перемоги і не зайняв Києва. Посольство чернігівського князя закликало переможеного Ярослава „сяди на своем столе в Киеве, занеже ты еси болши брат, а мне буди своя страна"[2234]. Але Ярослав не повірив в благородство Мстислава і два роки не ризикував повернутися до Києва. У 1026 р. під стіни Києва підступили печеніги. Дальше така ситуація не могла продовжуватися. Ярослав мусив піти на переговори з Мстиславом в Городці. Брати домовились про розділ земель по Дніпру при

[2228] Ипатьевская летопись, 134.
[2229] Борис Греков. *Київська Русь.* (Київ, 1951), 252.
[2230] Михаил Тихомиров. *Древняя Русь,* 91.
[2231] Владимир Мавродин. *Очерки по истории феодальной Руси.* (Ленинград, 1949), 148–149.
[2232] Софийская первая летопись, 124.
[2233] Лаврентьевская летопись, 148–149; Ипатьевская летопись, 135–136.
[2234] Лаврентьевская летопись, 149; Ипатьевская летопись, 137.

збереженні Псковського і Полоцького удільних князівств[2235]. Ярослав подбав, щоби текст угоди не потрапив у літописи – напевно вона була продиктована Мстиславом. М. Тихомиров пояснював угоду в Городці консолідацією земель в боротьбі проти Польщі по смерті Болєслава Хороброго[2236]. Схоже, що все-таки ініціатором відновлення єдності був не Ярослав Мудрий, а Мстислав Хоробрий.

У цей період у Ярослава з'явилися серйозні проблеми на Балтиці. Норвезький конунг Олаф Харальдсон (1015–1028) тісно зблизився з Швецією і Ярославом Володимировичем. Запроваджуючи християнство, він реформував і основи держави, перетворюючи її з союзу автономних земель і общин в унітарну централізовану країну. Але запровадження регулярних податків, настроїло проти нього не лише *хевдінгів*, які правили землями, але і *бондів*, які складали автономні общини. Вікінги звикли підпорядковуватись лише волі тінга (загальних зборів), а конунга трактували як військового вождя ледунгу (ополчення). Тому хевдінги звернулися до англо-датського конунга Кнуда Великого. Шведсько-норвезький похід у 1026 р. потерпів поразку, що полегшило Кнуду здобуття норвезького престолу. Прогнаний з Норвегії Олаф знайшов притулок в Новгороді. Ярослав і шведський конунг Анунд-Якоб допомогли йому зібрати рать для походу в Норвегію. Загроза появи імперії вікінгів Кнуда Великого не влаштовувала обох. Однак Олаф був розбитий при Стікластадирі 29 липня 1030 р. і загинув. Рештки його прихильників знайшли притулок при дворі Ярослава. В їх числі був і син Олафа Магнус[2237].

Перебуваючи у Хольмгарді–Новгороді і, можливо, готуючись допомогти військовою силою норвезькому союзнику, Ярослав використав зібране військо для просування у землі *естів*. У Х ст. естонські землі почали об'єднуватися у невеликі князівства (мааконди). До початку XIII ст. тут було вісім князівств (Уганді і Сакала на півдні, Вірумаа, Ярвамаа, Харьюмаа і Рявала – на півночі, Ляенемаа і Сааремаа - на заході) та шість кіхелькондів в центральних районах, очолених старшинами (Алемпойс, Нурмекунд, Миху, Вайга, Йогентагана, Соопооліце). На початку XI ст. в Естонії було не менше 6 князівств (маакондів) та до 10 кіхелькондів. Вони ворогували між собою, що, звичайно, полегшувало підпорядкування цих територій. У 1030 р. Ярослав зайняв естонський порт Тарту і заложив тут фортецю Юр'єв[2238], названу так в

[2235] Там само.

[2236] Михаил Тихомиров. *Древняя Русь,* 95–97.

[2237] Vera Henriksen. *St Olav of Norway: King, Saint and enigma*. (Oslo, 1985), 79 p.; Morten Myklebust. *Olaf Viking and Saint*. (Oslo, 1997), 80 p.; Sverre Bagge. *Cross and Scepter.* (Princeton University Press, 2014), 336 p.

[2238] Софийская первая летопись, 126.

Загибель Олафа II у битві при Стікластадирі.
Розпис вівтаря церкви у Тренделагу (перша пол. XIV ст.)

честь свого християнського патрона св. Георгія–Юрія. Християнське ім'я князя відоме з твору сучасника Іларіона[2239].

Повернувшись до Києва, Ярослав змушений був втрутитися у польські проблеми. Частина земель Русі, окупованих Болєславом Хоробрим під час війни за київську спадщину, залишалася під польською владою. Тим часом король Мєшко II Ламберт (1025–1034) в союзі з угорським королем Стефаном I і герйогом Верхньої Лотарінгії Фрідріхом (Феррі) III виступив проти імператора Конрада II. Польські війська сильно спустошили Саксонію. Противники Польші Чехія і Русь відразу підтримали германського імператора[2240].

[2239] Иларион, митрополит киевский. Слово о законе и благодати. *Памятники древнерусской церковно-учительной литературы.* Под ред. Александра Пономарева. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 1894), 74–75.

[2240] Anatol Lewicki. Mieszko II. *Rozprawy Akademii Umiejęści.* T. 5. (Kraków,1876), 87–208; Gerard Labuda. *Mieszko II król Polski (1025–1034). Ibidem.* T. 73. (Kraków,1992), 212 s. [(Poznań, 2008), 236 s.]; Bogdan Henry. *La Lorraine des ducs, sept siécles d'histoire.* (Paris, 2005), 291 s.

У 1030 р. військо Ярослава вернуло Белз[2241]. У наступному році Конрад II заключив мир з Угорщиною. При дворі Ярослава з'явився один з двох суперників Мєшка II – Бесприм. Рать Ярослава та Мстислава у 1031 р. легко зайняла Червенські гради і Перемишль[2242]. Було відновлено старі кордони. Полонені поляки були поселені на степовому кордоні на р. Росі, де розбудовувалася оборона лінія проти печенігів. Центром її мав стати новозаснований град Юр'єв (Біла Церква).

Мєшко II не мав сил протистояти ударам з усіх сторін і поспішив помиритися з імператором, якого вважав найсильнішим. Він уступив імператору значну частину Лужицької землі. Сподіваючись помиритись з чехами, король сам виїхав на переговори, але був підступно схоплений і кастрований[2243]. На цей час союз Русі та Чехії був досить тісним. Князь Олджріх (1012–1033, 1034) у 1032 р. навіть дозволив заложити монастир св. Прокопа на Сазаві, який на довгі роки став центром чесько-руських контактів. Ярослав підтримав Бесприма, який отримав корону Польщі. Але з цим не погодився германський імператор, підтримавши другого претендента – Оттона. Відпущений чехами, Мєшко II теж тепер шукав підтримки у Конрада II. Бесприм був вбитий змовниками. У 1033 р. за Мерзебургзьким миром Мєшко II, який повернувся на престол, мусив відмовитися від королівського титулу, уступав імперії Лужицьку і Мільчанську марки, визнавав за братом Оттоном Сілезію, а за братом Дітріхом – Західне Помор'я. Обидва маркграфи отримували свої землі як лени імперії[2244]. З достойного противника імперії Польща почала перетворюватися у конгломерат слабих васальних князівств.

Незабаром Мєшко II здійснив відчайдушну спробу відновити ситуацію. Оттон був вбитий у 1033 р., а Дітріх не втримався в Помор'ї. Але 10 тавня 1034 р., як записав хроніст Готфрід з Вітербо, власним мечником був вбитий і Мєшко II. Польщу захлиснула хвиля анархії. Чашник Мєшка II Моїслав захопив Мазовію і проголосив себе князем. Легенди зберегли згадки ще про князя Болєслава Забутого.

У цей час події складалися надзвичайно сприятливо для князя Ярослава. Його васал ладозький ярл Ульф-Ейлів (Улеб) здійснив успішний похід до Залізних воріт в землю Пермі[2245]. У 1035 р. помер Кнуд Великий, імперія вікінгів розвалилася ще до кінця не завершивши своє формування. Депутація хевдінгів сама з'явилася у Києві, пропонуючи Магнусу Олафсону норвезький престол. Його батько був проголошений

[2241] Ипатьевская летопись, 137.

[2242] Ипатьевская летопись, 137–138.

[2243] Галл Аноним. *Хроника и деяния князей или правителей польских.* Предисловие, перевод и прим. Л. М. Поповой. (Москва, 1961), 49.

[2244] Владимир Пашуто. *Внешняя политика,* 38.

[2245] Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 9, 79.

святим і “вічним конунгом Норвегії”. У посольстві було 12 виборних мужів, серед них і старі противники конунга Олафа – Ейнар та Кальв. Опікун Магнуса Рагнвалд Бруссон зажадав гарантій для юного принца. Хевдінги склали присягу перед Ярославом. Магнус вирушив в Норвегію, союз з якою було відновлено.

Зірка ж Мстислава почала гаснути. Не зовсім вдало закінчилася експедиція на Каспій у 1032–1033 рр. В цей час помер єдиний син Мстислава – Євстафій. А у 1036 р. на полюванні загинув і сам чернігівський князь[2246]. Ярослав без проблем оволодів його землями. “По семъ же прия его всю великии князь Ярославъ и бысть самовластець въ Рустѣи”[2247] Відразу ж він ліквідував і Псковське князівство. Князь Судислав був заскочений зненацька і ув’язнений в темниці[2248], де він просидів до 1058 р., коли його нарешті звільнили племінники. На базі Псковського і Ладозького князівств утворилося Новгородське князівство, яке отримав найстарший з Ярославичів – Володимир, заложивши новий центр Новгород на Волхові (у 1044 р. “*на весну же Володимиръ заложи Новѣгород и сдела его*”[2249].

Залишався тісним і союз з Візантією. У 1030 р. київський корпус в битві з арабами під Алеппо врятував василевса Романа III. У 1031 р. воїни київського корпусу складали ядро війська доместика схол Георгія Маніака, яке облягало Едессу. В наступному 1032 р. цей важливий пункт в Сірії було здобуто. У 1034 р. корпус включили у військо патрикія Микити, яке діяло в районі Дергри на вірменській границі. 17 березня 1041 р. київський корпус взяв участь у битві при Маларі[2250].

В такій ситуації Ярослав втрутився у польські справи. Звичайно, він не боявся поширення антифеодального бунту на своїй землі, як вважали деякі радянські історики[2251]. Так само нереально пов’язувати зближення Ярослава з Казимиром пошуками союзника після невдалого походу у Ятвягію у 1038 р. та появою литовсько-мазовецько-поморської коаліції[2252]. Не завоювання *ятвягів*, яке не відбулося ні тоді, ні пізніше, а безпека власних земель була головною проблемою зовнішньої політики Ярослава. Рятуючи Польщу від розвалу, Ярослав не давав Германській імперії наблизитись до кордонів своєї держави. В 1038 р. чехи взяли Гнєзно і Познань. Юний князь Казимир з матір’ю виїхали до Угорщини, де спадкоємець польського престолу потрапив у в’язницю.

[2246] Лаврентьевская летопись, 150; Ипатьевская летопись, 138.

[2247] Софийская первая летопись, 126.

[2248] Лаврентьевская летопись, 151; Ипатьевская летопись, 139.

[2249] *Новгородская первая летопись старшого и младшего изводов*. (Москва–Ленинград, 1950), 181.

[2250] Геннадий Литаврин. Пселл о причинах последнего похода русских под Константинополь в 1043 г. *Византийский Временник.* Т. 27. (Москва, 1967), 71–84.

[2251] Михаил Тихомиров. *Древняя Русь,* 97–98.

[2252] Александр Головко. *Древняя Русь и Польша,* 45–46.

Але смерть угорського короля Стефана I у 1038 р. зробила Казимира вільним. Його мати Рихеза своїм коштом навербувала в німецьких землях 500 лицарів, з якими Казимир вирушив відвойовувати Польщу. І тут Ярослав підтримав польського князя. Угода 1042 р. зафіксувала союз Київської Русі і Польщі. Казимир повернув 800 полонених з числа захоплених його дідом Болеславом Хоробрим, визнав повернення Ярославом прикордонних земель і відмовився від Ятвягії. Угоду скріпили шлюби Казимира з молодшою сестрою Ярослава Марією-Добронегою, та Ізяслава Ярославича з сестрою Казиміра – Гертрудою[2253].

Зближення Києва з Краковом викликало незадоволення при імператорському дворі. Там вірно оцінили успіхи політики київського князя. 30 листопада 1040 р. посольство Ярослава Володимировича з багатими дарами приймали в Альштедті (Тюрингія), але, коли 6 січня 1043 р. Ярослав запропонував германському імператору Генріху III підтвердити союз, скріпивши його шлюбом з однією зі своїх доньок, йому було відмовлено. Імператор обрав Агнесу де Пуатьє, шлюб з якою приніс йому підпорядкування Лотарингії. Тоді Ярослав став шукати зв'язків з впливовими князями імперії. Сліди цих зв'язків можна бачити в шлюбах його синів: Святослав Ярославич одружився з сестрою трірського єпископа Бурхарта, дочкою графа Етелера[2254], Володимир Ярославич – з

[2253] Лаврентьевская летопись, 154–155; Ипатьевская летопись, 142; Annalista Saxo. Chronicon (741–1139). Ed. G. Waitz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. 6. (Hannoverae, 1849), 583; Oswald Balzer. *Genealogia Piastów*. (Kraków, 2005), 160–165, 169–170; Kazimierz Jasiński. *Rodowód pierwszych Piastów.* (Warszawa–Wrocław, 1988), 131–139, 144–147.

[2254] Nikolas de Baumgarten. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siecle. *Orientalia Christiana.* Vol. 9. No 35. (Roma, 1927), 3–4. З Любецького пом'яника відомо, що княгиню звали Килиkія (Роман Зотов. *О Черниговских князях и о Черниговском княжестве в татарское время по Любецькому синодику.* (Санкт-Петербург, 1892), 33). О.Назаренко висунув версію, що другою дружиною Святослава була Ода фон Штаде, названа у статті 1072 р. Санкт-Галленських анналів дружиною „короля Русі" (Александр Назаренко. Киевская княгиня – внучка папы Льва IX (1049–1054) и імператора Генриха III (1039–1056): Новые данные о внешней политике Руси в 70-х гг. XI в. *Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей. Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т.Пашуто. Москва, 18-20 апреля 1994 г. Тез. Докл.* (Москва, 1994), 26–29). Його версію піддав критиці Сергій Каштанов, підтримуючи традиційний погляд, що Ода була дружиною Володимира Ярославича (Сергей Каштанов С.М. Была ли Ода Штаденская женой великого князя Святослава Ярославича? *Там само,* 16–19; Його ж. Царский синодик 50-х годов XVI в. *Историческая генеалогия.* Вып. 2. (Екатеринбург–Париж, 1993), 57–63). Святослав Ярославич пізніше успішно використав переваги свого шлюбу. Коли його старший брат і суперник Ізяслав Ярославич добився спеціального посольства кайзера Генріха IV, який погодився стати арбітром у суперечці двох братів, посольство очолив пробст трірського собору Бурхард, підлеглий свояка князя Святослава. Посольство прибуло до Києва у 1075 р. Без особливих зусиль Святослав купив прихильність німецького короля і імператора багатими дарами. Хроніст Ламберт Герцфельдський відзначив у своїх „Анналах": „Бурхард привіз королю стільки золота, срібла та дорогого вбрання, що ніхто не пам'ятає, щоб коли-небудь таке багатство ураз привозилося до німецької держави. Руський князь заплатив цими дарами королю за те, щоб він не допомагав його братові, якого він вигнав з держави" (Ламперт Герсфельдский. Анналы. *Латиноязычные источники по истории Древней Руси.*

Одою, дочкою графа Леопольда фон Штаде[2255], Ігор Ярославич – з Кунегундою, дочкою саксонського маркграфа Оттона[2256]. Така політика дозволяла йому впливати на східну політику імперії.

Фактично Ярослав Мудрий врятував Польщу від поглинання Германською імперією і допоміг повернути Казимиру Відновнику частину земель, втрачених після усобиць. Війна на західних кордонах тривала у 1038–1047 рр. Військо Ярослава розгромило мазовецького князя Моїслава, який загинув у 1047 р., після чого Мазовія знову потрапила під зверхність Польщі[2257].

Менш успішними були походи проти ятвягів у 1038 р.[2258] та литви у 1040 р.[2259] і у 1044 р.[2260] Я би не пов'язував їх з польською політикою Ярослава Мудрого[2261]. Імперська політика вимагала зростання затрат, а розширення експорту як у південному так і у західному напрямках потребувало збільшення поступлення предметів експорту, серед яких поряд з рабами були хутра, мед і віск, якими були багаті ятвязькі і литовські землі.

Не дозволивши Германській імперії поглинути польські землі, Ярослав Мудрий протидіяв подібним спробам стосовно угорських земель. По смерті Стефана І угорська корона дісталася його племіннику Петру Орсеоло – сину сестри покійного короля і венеціанського дожа, який орієнтувався на Германську імперію. Ярослав відразу ж прийняв принців Андрія і Левенте, синів Васоя, іншого племінника Стефана І, якого осліпили ще за життя дядька. Обидва були в Києві у 1034–1036 рр., а потім повернулися знову, не знайшовши іншого

Сост., перевод, комментарий Михаила Свердлова. (Москва–Ленинград, 1989), 158–172). У „Ізборнику" 1073 р. збереглася мініатюра із зображенням сім'ї князя Святослава Ярославича (Никодим Кондаков. *Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века.* (Санкт-Петербург, 1906), 123+2 с.+ 6 табл.).

2255 Annales Stadenses. Ed. Johann Martin Lappenberg. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.* T. 16. (Hannoverae, 1859), 319; Incerti autoris Historia Archiepiscoporum Bremenoim (- 1414). Ed. E.Lindenborg. *Scriptores rerum Germanicarum septentrionalium.* (Fracofurti, 1609), 99–100; Николай Баумгартен Н.А. Ода Штаденская, внучатая племянница папы Льва IX – невестка Ярослава Мудрого. *Благовест*. № 1. (Париж, 1930), 95–102.

2256 По смерті мужа Кунегунда повернулася до Німеччини і вдруге вийшла за Конона, графа Бейхлінгенського (Сергій Висоцький. Про портрет родини Ярослава Мудрого у Софіївському соборі у Києві. *Вісник КДУ. Сер. історії і права.* (Київ, 1967), № 8, 35–54).

2257 Barbara Krzemińska-Surowiecka. Masław (Miecław) książe mazowiecki. *Notatki Płockie.* T. 1. Nr 2. (Płock, 1956), 5–9; Janusz Bieniak. *Państwo Miecława: studium analityczne.* (Warszawa, 2010), 210 s.; Алексей Кибинь. *От Ятвязи до Литвы. Русской пограничье с ятвягами и литвой в X–XIII веках*. (Москва, 2014), 89–90.

2258 Ипатьевская летопись, 141; Михаил Присёлков. Летописание Западной Украины и Белоруссии *Ученые записки Ленинградского гос. ун-та.* № 67. Вып. 7. (Ленинград, 1941), 12.

2259 Ипатьевская летопись, 141.

2260 *Новгородская первая летопись*, 181.

2261 Бронислав Влодарский. Ятвяжская проблема в польско-русских связях X–XII вв. *Международные связи России до XVII века*. (Москва, 1961), 116–130.

притулку. Тим часом частина угорських магнатів висунула на трон шурина Стефана I – Шамуеля Абу (1041–1044). Однак політикою репресій Шамуель розтратив значну частину своїх прихильників. Петро Орсеоло визнав себе васалом Генріха III, отримав німецьку допомогу і розгромив Шамуеля Абу 5 червня 1044 р. в битві при Менарі у комітаті Дьєр. Тоді противники Петра Орсеоло звернулися до принців Андрія і Левенте, які прибули з Києва в Угорщину. Королем був проголошений Андрій, за якого Ярослав видав свою дочку Анастасію[2262]. Велику популярність в боротьбі з найманцями Петра Орсеоло здобув молодший брат нового короля герцог Бела (Бейло), який очолював державне ополчення. В Києві відразу відреагували на таку ситуацію. За найстаршого з внуків Ярослава – Ростислава Володимировича була видана Ілона (Ленке), дочка герцога Бели[2263]. Союз з Угорщиною теж служив політиці стримування зовнішньополітичної активності Германської імперії.

Союз з далекою Францією, скріплений шлюбом Анни Ярославни з французьким королем Генріхом I (1031–1060) у 1049 р., для обох сторін мав сенс лише у плані стримування амбіцій германських імператорів і впливу на їх політику. При цьому для французької сторони у цьому плані він був більш потрібним. Перші королі з династії Капетінгів були слабші за багатьох герцогів свого королівства. Шлюб з дочкою одного з найбільших володарів Європи сильно підносив престиж короля Франції. Ініціатива союзу належала Франції. В Київ прибуло посольство очолене шалонським єпископом Роже (за іншими даними мосським єпископом Готьє) та міністром двору Гюселеном де Шавіньяк. Допитливий прево Реймського собору Ольдарік просив у послів заодно вияснити там, на краю світу, чи існує місто Херсонес і чи повторюється чудо, коли море відступає аби дозволити прочанам добратись до могили святого Климента. Думка ніби Генріх I боявся одружитись з ким-небудь з родини, щоби подібно до свого батька Роберта II не бути відлученим від церкви (дружина Роберта II Берта була його родичкою в четвертому коліні), не переконлива. Залишалось не мало принцес в Кастилії, Савойї та німецьких князівствах з якими Капетінги не перебували в родинних відносинах. Головну роль зіграли таки політичні мотиви[2264].

[2262] Яков Штернберг. Анастасия Ярославна, королева Венгрии. *Вопросы Истории.* (Москва, 1984). № 10, 180–184.

[2263] Chronici Hungarici composition saeculi XIV (– 1334). Ed. Aleksander Domanovszky. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Ed. Emerich Szentpétery. T. 1. (Budapestini, 1937), 423.

[2264] Alexis Lobanoff de Rostoff. *Recueil de piece historigue sur la reine Anne ou Agnes, épouse de Henri I, roi de France.* (Paris, 1825), 62 p.; Петр Голубовский. Новые исследования о жизни французской королевы Анны Ярославны. *Киевская Старина*. T. 54. (Киев, 1886), 12–16; Василий Тимирязев. Французская королева Анна Ярославовна. *Исторический вестник.* T. 55. (Санкт-Петербург,

У війську Ярослава продовжував службу норвезький принц Гаральд Хоробрий. В складі київського корпусу він був посланий у Візантію. При василевсі Михайлі V київський корпус був перетворений в гвардію. Але у 1042 р. Михайло V був осліплений, а василевсом став полководець Костянтин IX Мономах, який одружився з 64-річною Зоєю, дочкою Костянтина VIII, коханцем якої був раніше. У 1043 р. в Італії підняв бунт відомий полководець Георгій Маніак. Частини гвардії, які були в Італії, приєдналися до нього. Тоді новий імператор віддав наказ розформувати решту гвардії в столиці. Принцу Гаральду з 500 воїнами вдалося вирватися і повернутися на Русь[2265]. Ярослав звернув увагу на мужнього принца, славного воїна і скальда, захопленого дочкою великого князя. Ярослав побоювався, що молодий конунг Магнус Добрий стане іграшкою у руках норвезьких хевдінгів. У 1045 р. за Гаральда була видана Єлизавета Ярославна, у яку він був закоханий

Монета Гаральда III Сігурдсона

1894), 198–209; Caix de Saint Aymour. *Anne de Russie, reine de France et comtesse de Valois au XI-e siecli.* (Paris, 1896), 128 p.; Ілько Борщак. Анна Ярославна, королева Франції. *Стара Україна.* Т. 6. (Львів, 1923), 99–104; Петро Курінний. Реймська Євангелія – найдавніша пам'ятка письма Київської Русі. *Збірник Української Вільної АН „Світання".* Ч. 1. (Авгсбург, 1947), 34–51; Мирослав Небелюк. *Анна Ярославна українська княжна на королівському престолі Франції в XI ст.* (Париж–Ліон, 1952), 60 с.; Геннадий Белов. Тысяча лет франко–русских отношений. *Историческмй архив.* (Москва, 1960), № 6, 173–179; Cjnstantin de Grunwald. Anne de Russie reine de France. *Miroir de L'Histoire.* No 174, (Paris, 1964), 674–680; Сергій Висоцький. Про портрет родини Ярослава Мудрого у Софіївському соборі у Києві. *Вісник Київського Державного Університету. Сер. історії і права.* (Київ, 1967), № 8, 35–54; Даниил Кулинич. Анна Ярославна, королева Франции. *Вопросы Истории.* (Москва, 1967). № 2, 217–221; Roger Hallu. *Anne de Kiev, Reine de France.* (Romae, 1973) [Т.9 Праць філософсько-гуманітарного ф-ту Украμнського католицького ун-ту ім. св. Климента], 247 p.; I. Levron. Anne de Kiev princesse russe, reine de France. *Miroir de L'Histoire.* No 268. (Paris, 1972), 118–125; Jacques Timey. *Anne de Kiev princesse russe, reine de France et contesse de Valois, au XIe siècle*. (Paris, 1975), 60 p.; Robert-Henri Bautier. Anne de Kiev, reine de France, et la politique royale au XI siècle: étude artique de la documentation. *Revue des études slavis.* Vol. 57, no 4. (1985), 539–564; Николай Котляр, Валерий Смолий. *История в жизнеописаниях.* (Киев, 1990), 113–117; Александр Назаренко. Генрих I и Анна Ярославна. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. (Москва, 1999), 353–359; Jean Dunbalin. What's in a Name? Philip, king of France. *Speculum*. Vol. 68, no 4. (Chicago, 1993), 949–968; Алексей Карпов. *Ярослав Мудрый.* (Москва, 2001), 381–385; Сергій Горбенко. Королівський некрополь в церкві аббатства Сен-Дені та королева Франції Анна Ярославна. *Історія релігій в Україні.* Кн. 1. (Львів, 2004), 302–212; Wladimir Bogomoletz. Anna of Kiev: An Enigmatic Capetian Queen of the Eleventh Century: A Reassment of Biographical Sources. *French History*. Vol. 19, no 3. (Oxford, 2005), 299–323; Володимир Александрович. *Реймське Євангеліє Анни Ярославни.* (Львів, 2010), 200 с.; Александр Мусин. Брачный союз Генриха I и Анны Ярославны в контексте становления региональных государств в Европе середины XI века. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2014. (Москва, 2016), 401–434.

2265 *Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия.., - С.68*

давно. У 1046 р. Гаральд виїхав у Норвегію, де став співправителем Магнуса, а з 1047 р. по його смерті зайняв королівський престол як Гаральд III Суворий Правитель (1047–1066)[2266].

Повстання Георгія Маніака загострило відносини з Візантією. Сам полководець загинув у битві при Фессалоніках під час походу на столицю. В його спробі сучасники бачили мало не спробу Києва за допомогою свого корпусу здійснити переворот у Візантії. За інформацією Зонари навіть був убитий посол Ярослава. Пселл розповідає про вбивства київських купців[2267]. На Афоні біля руського монастиря були пограбовані склади та причали, які їм належали[2268]. Скоріше всього ці акції були свідомо сплановані урядом Костянтина IX. Ярослав не був готовим до такого розвитку подій. Літописи навіть не згадують причин походу[2269]. Напевно принц Гаральд та інші командири з київського корпусу переконали Ярослава Мудрого у можливості успіху в результаті несподіваного нападу. На мій погляд цей похід теж потрібно розглядати у світлі імперської політики Ярослава Мудрого. Він не претендував на спадщину василевсів чи візантійські землі, але старався продемонструвати свою рівність з василевсами, як і з германськими імператорами.

На початку літа великий флот, очолений найстаршим на той час сином Ярослава новгородським князем Володимиром Ярославичем і воєводою Вишатою, вийшов у море. В його складі був і принц Гаральд з тими гвардійцями, які вирвалися з Константинополя. Скіліца оцінював флот Володимира Ярославича в 100 тис. осіб, ближчий до реальності, мабудь, Атталіат, який писав про 400 лодей (16–20 тис. воїнів)[2270].

Воєвода Вишата Остромирич хотів від гирла Дунаю рухатися суходолом, але перемогла думка Гаральда, Гардара та інших вікінгів, які радили на лодях ввійти в Мармурове море і відразу напасти на столицю, використавши фактор раптовості. Флоту Володимира Ярославича вдалось без проблем дійти до Константинополя. За даними Пселла князь вимагав викуп по 1 тис. номісм на лодь[2271]. Напевно, виконуючи

[2266] Peter Andreas Munch. *Det norske Folke Historie.* D. 2. (Christiania, 1854), 116–118; Sigfús Blöndal. The Last Exploits of Harald Sigurdsson in Greek Service. *Classica et Mediaevalica.* Vol. 2. Fasc.1. (Copenhague, 1939), 1–26; Александр Снисаренко. *Рыцари удачи (Хроники европейских морей.* (Санкт-Петербург, 1991), 129–135; Jörg Peltzer. *1066. der Kampf um Englands Krone.* (München, 2016), 432 р.

[2267] Геннадий Литаврин. *Пселл о причинах последнего похода русских,* 71–86.

[2268] Владимир Мошин. Русские на Афоне в XI-XII вв. *Bizantinoslavica. T. 9.* (Praha, 1947), 70–72.

[2269] Вера Брюсова. Русско-византийские отношения середины XI в. *Вопросы Истории.* (Москва, 1972), № 3, 51–62.

[2270] Геннадий Литаврин. Война Руси против Византии в 1043 г. *Исследования по истории славян и балканских народов.* (Москва, 1972), 178–222.

[2271] Пселл Михаил. *Хронография.* Перевод, статья и примечания Якова Любарского. (Москва, 1978), 95.

завдання батька, новгородський князь сподівався продиктувати нову вигіднішу угоду. Але переговори результатів не дали, більше того, вони дозволили візантійцям зібрати свої кораблі. Володимир позбувся вигоди маневру, підказаного Гаральдом. Два флоти стали один проти одного, причому Володимир та Вишата загородили вихід з бухти Золотий Ріг. Після довгого протистояння від візантійського строю відділились 2 чи 3 трієри під командою Василя Феодорокана[2272] і пішли на прорив, приміняючи метальну артилерію і „грецький вогонь". Їх однак відразу оточили лоді, почали балками пробивати високі борти, ламати весла і зближуватись до абордажного бою. Тоді василевс, який з берега спостерігав за битвою (у його свиті був і Михайло Пселл, який описав цю битву), кинув на Володимира весь свій флот. Греки масово викидували через сифони запальну суміш. Крім того на допомогу їм прийшла і природа. Штормовий вітер підняв хвилі і погнав їх на лоді Володимира Ярославича. Стрій було порушено і легкі лоді почало кидати на скали[2273]. Лодь князя Володимира Ярославича теж розбилася об скали і сам князь врятувався тільки дякуючи мужності командира однієї з лодей Івана Творимирича. Про продовження битви вже не могло бути і мови. Частина екіпажів розбитих лодей опинилась на березі. Щоб зібрати їх і вивезти Вишата добровільно висадився слідом за ними. Володимир продовжив відступ морем. Костянтин IX послав навздогін йому 14 дромонів, але ця ескадра була розбита при зустрічі з флотом русів[2274]. Рештки цього флоту князь Володимир Ярославович вивів назад. Воєвода Вишата зібрав екіпажі розбитих суден і рушив суходолом до Дунаю. Біля Варни його оточив стратиг Кекавмен. Сили були нерівні. Вишата і бл. 800 воїнів потрапили в полон. Їх привели в Константинополь і більшість осліпили[2275].

Конфронтація з Візантією тривала недовго. У 1046 р. було укладено нову союзну угоду, скріплену шлюбом Всеволода Ярославича з Марією[2276], племінницею василевса Костянтина IX чи його дочкою від першого шлюбу[2277]. Василевс відпустив полонених. Було відновлено і

[2272] *Ioannis Scyliteae Synopsis historiarum.* Rec. Ioannes Thurn. (Berlin–New Yark, 1973), 431.

[2273] Пселл Михаил. *Хронография,* 97.

[2274] Лаврентьевская летопись, 154.

[2275] Владимир Пашуто. *Внешняя политика,* 80.

[2276] Лаврентьевская летопись, 160; Ипатьевская летопись, 149. Ім'я принцеси Марія встановлено за печаткою (Aleksandr Soloviev. Marie, fille de Constantin IX Monomaque. *Byzantion. Revue internationale des etudes Byzantines.* T. 33, fac. 1. (Bruxelles, 1963), 241–248. У Видубицькому пом'янику княгиня названа Анастасією, але це, мабудь, чернече ім'я (перед смертю члени династії старалися прийняти чернецтво).

[2277] Валентин Янин, Геннадий Литаврин. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. *Историко-археологический сборник.* (Москва, 1962), 204–221. За версією Леоніда Махновця вона була дочкою Костянтина IX від фаворитки Склірини, з якою василевс одружився по смерті імператриці Зої (Леонід Махновець. *Літопис Руський.* (Київ, 1989), 98, 454). Померла княгиня Марія у 1067 р. (Владимир Мошин. *Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI-XII вв.,* 74).

чинність попередніх угод. Київський корпус знову з'явився у візантійському війську. В 1046–47 рр. з його допомогою було придушено бунт Льва Торніка. В 1047 р. корпус воював проти норманнів в Південній Італії, а у 1050 р. захищав від печенігів Фракію і Македонію, у 1053 р. вже брав участь у війні проти грузинського царя Баграта IV[2278].

Ярослав Мудрий розгорнув величезне будівництво міст на Росі та Стугні, які двома рубежами закрили підступи до Києва, та у самій столиці. Одні розміри укріплень "граду Ярослава" вражають масштабами проведених робіт. Сюди слід додати закінчення Десятинної церкви, будівництво соборів св. Софії, св. Ірини і св. Георгія, Золоті ворота, Княжий терем[2279]. Ця діяльність теж протікала в руслі утвердження імперії Русь. М. Приселков припускав, що у 1037 р. Ярослав прийняв титул імператора. Іларіон називав його каганом, в граффіті 1054 р. він названий царем.

Ще однією загадкою діяльності Ярослава Мудрого було поставлення митрополитом у 1051 р. без згоди патріарха собором руських єпископів княжої церкви на Берестові Іларіон. Цьому визначному діячу належить знаменита промова „Слово о законе и благодати...и похвала кагану нашему Влодимеру", яка була виголошена в Десятинній церкві з нагоди канонізації Володимира, як думав М. Приселков, або ж 26 квітня 1049 р. в церкві Благовіщення на Золотих воротах в честь завершення будівництва оборонних споруд граду Ярослава, як думав Михайло Розов. Основна тема „Слова" – перевага християнства над юдаїзмом, показана через перевагу Нового Завіту над Старим. Закон, по Іларіону, слуга і предтеча Благодаті, яка є слугою майбутнього нетлінного життя. Носієм благодаті є Христос. Саме хрещення Київської Русі було актом Благодаті, дарованої св. Володимиру через божественне натхнення. З великим запалом писав майбутній митрополит про рідну землю „яже вѣдома и слішима есть всґми концi земли". Іларіону належать ще „Молитва", „Іcповідання віри", Повчання священникам, з якого зберігся уривок та ще 11 творів, де його авторство ймовірне, але не безперечне. Напевно брав він участь і у редагуванні „Уставу Ярослава" – основного юридичного церковного документу в якому багато положень відрізняються від грецьких номоканонів[2280].

[2278] Вера Брюсова. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха. *Византийский Временник.* Т. 28. (Москва, 1968), 127–135; Andrzej Poppe. *Państwo i kościol na Rusi w XI wieku.* (Warszawa, 1968), 69–130.

[2279] Юрий Асеев. *Архитектура древнего Киева.* (Киев, 1982), 160 с.; Сергей Высоцкий. *Золотые ворота в Киеве.* (Киев, 1982), 124 с.

[2280] Николай Розов. Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в. *Slavia*. Roč. 31, seš. 2. (Praha, 1963), 141–175; Його ж. Иларион, митрополит киевский. *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* Ч. 1. (XI – первая половина XIV в.). (Москва, 1987), 198–204; Александр Молдован. *"Слово о законе и благодати" Илариона*. (Киев, 1984), 240 с.

Чи було поставлення митрополитом Іларіона спробою Ярослава добитись автокефалії для Київської церкви? Іларіон поставив у 1052 р. тмутараканським єпископом Миколу. Майже немає сумнівів, що ці землі стали християнськими раніше за Київ і належали до сурозького митрополита. Ставлячи єпископа Миколу, київський митрополит підкреслював, що його юрисдикція поширюється на всі землі, підвладні Ярославу Володимировичу. Тобто це була ще одна імперська спроба у церковних питаннях позбутися патріаршої опіки, подібна до більш ранніх спроб болгарських каганів. Спроба Ярослава добитись автоке-

Поставлення митрополита Іларіона. Мініатюра Радзивилівського літопису

фалії Київської церкви закінчилась невдало. Іларіона не признав патріарх, а по смерті Ярослава його наступники відмовилися від цієї ідеї. Хоча до кінця невідомо як і коли помер Іларіон[2281].

В часи Ярослава був заснований знаменитий Києво-Печерський монастир, який отримав свій офіційний статус у 1051 р. Його заснування пов'язане з іменем Антипа з Любеча, який ввійшов в нашу історію як св. Антоній Печерський (983 – 10.07.1073)[2282].

[2281] Митрополит Єфрем вперше згаданий під 1055 р., але невідомо чи Іларіон до того часу помер або ж був зміщений на вимогу Константинополя.

[2282] Алексей Шахматов. Житие Антония Печерского и Киевская летопись. *Журнал министерства народного образования*. (Санкт-Петербург, 1898), № 3, 105–149; Михаил Присёлков. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. (Санкт-Петербург, 1913), 167–178; Сергей Розанов. К вопросу о Житии преподобного Антония Печерского. *Известия Отделения русского языка и словестности*. Т. 19, кн. 1. (Петроград, 1915), 34–46.

Можна говорити про літописання при дворі Ярослава, в Десятинній церкві та в соборі св. Софії. Ярослав сам читав книги[2283] і, можливо, втручався у роботу літописців. У соборі св. Софії була бібліотека та скрипторій, де перекладались і переписувались книги. Одним з таких перекладів був переклад „Юдейської війни" Йосифа Флавія з фрагментом про Ісуса Христа, який був втрачений в латинських перекладах. Мусили бути такі скрипторії і в інших містах, бо велика кількість церков потребувала немало книг. У Новгороді князь велів зібрати триста синів старост та священиків та вчити їх грамоті.

Ярослав Володимирович карбував срібні монети. Ці монети мали на одній стороні зображення святого Георгія – патрона князя Ярослава, а на другій – тризуб з легендою „Ярославле серебро", на підставі чого дослідники вважають, що вони карбувалися ще у хольмгардський (новгородський) період[2284].

Останні роки життя Ярослав провів у Вишгороді. Дискусійним залишається його заповіт, який напевно все ж таки зберігся, хоча і у підредагованому варіанті. Ярослав Мудрий встановив порядок успадкування престолу, який з незначними змінами діяв до кінця княжих часів. У заповіті була, напевно, вказівка поховати його в одному саркофазі з Інгігердою, що і було виконано. Книжники Всеволода або Володимира Мономаха переробили це місце, надавши йому зовсім іншого значення: „...Всеволоду же тогда сущю у ѡц҃ѧ бѣ бо любимъ ѡц҃емь всеє братьи є же имѧше присно ꙋ собе"[2285].

Помер Ярослав Мудрий 20 лютого 1054 р. у Вишгороді. Цю дату подали Іпатіївський, Лаврентіївський та Перший Новгородський літописи, зазначивши, що це сталося у суботу першого тижня Великого посту в день св. Федора[2286]. Підтвердження цієї дати знайшов Сергій Висоцький, відкривши на стіні св. Софії у Києві граффіті з датою смерті „царя нашого", яка збігалася з датою Іпатіївського зведення. У 1054 р. субота і день св. Федора припадали на 19 лютого, що дало можливість Борису Рибакову висунути версію за якою Ярослав помер в ніч з 19 на 20 лютого 1054 р.[2287]. З цим датуванням не погодився Віктор Зіборов, який після детального вивчення граффіті прийшов до висновку, що це трапилося 17 лютого 1052 р.[2288]. Ця поправка не виглядає переконливою[2289].

2283 Софийская первая летопись, 136.
2284 Владимир Зварич. *Нумизматический словарь.* (Львов, 1975), 118.
2285 Лаврентьевская летопись, 161–162
2286 Лаврентьевская летопись, 162; Ипатьевская летопись, 150.
2287 Борис Рыбаков. Запись о смерти Ярослава Мудрого. *Рыбаков Б.А. Из истории культуры Древней Руси. Исследования и заметки.* (Москва, 1984), 59–61.
2288 Виктор Зиборов. Киевские граффити и дата смерти Ярослава Мудрого (источниковедческий анализ). *Генезис и развитие феодализма в России. (Ленинград, 1988)*, 80–93.
2289 Александр Назаренко. *Древняя Русь на международных путях,* 368.

Реконструкція початкового вигляду Софії Київської. Макет

Ярослав Мудрий. Реконструкція за черепом Михайла Герасимова (1940)

Пам'ятник Ярославу Мудрому у Києві. За ескізом Івана Кавалерідзе (1997)

Саркофаг Ярослава та Інгігерди і нині стоїть в соборі св. Софії. Його відкривали в 1936, 1939 та 1964 рр. і проводили не завжди кваліфіковані дослідження. Зріст князя був 172–175 см, княгиня була на 5–6 см нижчою. Права нога князя Ярослава була коротшою за ліву через пошкодження тазостегнового і колінного суглобів внаслідок хвороби Пертеса. Найдавніший з портретів великого князя був виконаний при його житті на відомій фресці з собору св.Софії[2290]. На жаль частина фрески з портретами Ярослава та Інгігерди втрачена. Збереглась лише копія Абрахама ван Вестерфельда, придворного живописця литовського гетьмана Альбрехта Радзівіла, зроблена у 1651 р. з цілої ще фрески[2291]. Заперечення Надії Никитенко, яка пропонує у цих зображеннях бачити сім'ю Володимира Святославича, а саме будівництво собору також відносити до його часів[2292], не отримало підтримки фахівців. Реконструкція обличчя Ярослава була здійснена по черепу князя відомим скульптором-антропологом Михайлом Герасимовим.

Діяльність Ярослава Мудрого була завершенням утвердження імперії Русь у європейській християнській цивілізації.

[2290] Михаил Каргер. Портреты Ярослава Мудрого и его семьи в Киевской Софии. *Уч. зап. Ленинградского ун-та.* № 160. Вып. 20. (Ленинград, 1954), 175–178; Сергій Висоцький. Про портрет родини Ярослава Мудрого у Софійському соборі у Києві. *Вісник Київського університету. - Серія історії та права.* № 8. (Київ, 1967), 41–45; Його ж. Ктиторская фреска Ярослава Мудрого в киевской Софии. *Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в.* (Москва, 1988), 120–134; Andrzej Poppe. Kompozycja fundacyjna Sofii Kijowskiej. W poszukiwanu ukladu pierwotnego. *Biuleten historii sztuki.* T. 30. № 1. (Warszawa, 1968), 20–28; Виктор Лазарев. Групповой портрет семейства Ярослава. *Лазарев В.Н. Русская средневековая живопись.* (Москва, 1970), 28–39; Инна Дорофиенко. О новом исследовании группового портрета семьи Ярослава Мудрого в Софийском соборе в Киеве. *Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в.* (Москва, 1988), 135–142.

[2291] Яков Смирнов. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе (1905).* Т. 2. (Москва, 1908), 239–245.

[2292] Надежда Никитенко Н.И. Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора. *Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1986 г.* (Ленинград, 1987), 237–244.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

В

Г

Д

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Наукове видання

Леонтій ВОЙТОВИЧ

КНЯЖА ДОБА НА РУСІ (837–1492)

Том 1
СТАНОВЛЕННЯ ІМПЕРІЇ РУСЬ (837–1054)

Технічний редактор Олена Завальняк

Підписано до друку ....
Формат 70х100/16. Ум.друк арк. 48,24.
Папір офсетний. Гарнітура UkrainianTimesET
Наклад....прим. Зам. №8.
Друк Видавництво "Левада"
Львів, вул. С.Бандери, 45

Ж 80 Войтович Леонтій. КНЯЖА ДОБА НА РУСІ (837 – 1492). Том 1 СТАНОВЛЕННЯ ІМПЕРІЇ РУСЬ (837 – 1054). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 590 с.

ISBN 978-617-7527-83-0

Монографія присвячена історії формування і становлення імперії Русь від появи Руського каганату і першої згадки про нього у Бертинських анналах до смерті Ярослава Мудрого. Використані дослідження автора за останнє десятиріччя, доповнені і перероблені. Особлива увага приділена складним і дискусійним проблемам, зокрема етногенезу, стпноалення держави і державних інституцій, норманській проблемі. Монографія приурочена до 70-річчя автора, тому у ній подана вступна стаття про автора і повна бібліографія його наукових публікацій, написані Іллею Паршиним. Праця розрахована на медієвістів і всіх, хто цікавиться давньою історією Русі.

УДК 94(4)